

Історія європейської цивілізації

За редакцією
Умберто Еко

Епоха
Відродження
Історія
Філософія
Наука і техніка

CF FOLIO

За редакцією
Умберто Еко

Харків
«Фоліо»
2020

Анотація

Проект «Історія європейської цивілізації» охоплює період від античних часів до XX століття і поділений на три основних блоки: Античність: Рим, Греція, Близький Схід; Середньовіччя: Раннє середньовіччя, Високе середньовіччя, Пізнє середньовіччя, XV століття; Сучасність:

XVI—XX століття. При створенні цього надзвичайного проекту його упорядник — видатний італійський вчений-філософ, літературний критик, письменник Умберто Еко (1932—2016) — керувався мультидисциплінарним принципом: Історія, Філософія, Міфологія та релігія, Образотворче мистецтво, Література, Наука і техніка, Музика. Статті до розділів написані провідними італійськими фахівцями у кожній галузі.

Том «Епоха Відродження. Історія. Філософія. Наука і техніка» охоплює період так званого Чинквеченто, тобто висвітлює події, що відбувалися в різних царинах європейської цивілізації протягом XVI століття. В цей період продовжується становлення модерної Держави і європейської ідентичності в сучасному розумінні цього слова.

Межею, що відокремлює епоху Відродження від Середньовіччя, вважається 1492 рік. Саме тоді закінчується Реконкіста, що остаточно звільняє Іспанію від маврів і впливу ісламу — і це стає початком християнської, або ж так званої європейської ідентичності. Інша ключова дата Чинквеченто — 1517 рік, який знаменує початок Реформації, що у свою чергу викликала Контрреформацію, внаслідок якої змінилася і католицька Церква, що не могло не позначитися на посиленні позицій науки і техніки, а також на розвитку філософії і мистецтва.

Таким чином, цей том розповідає про той відтинок європейської історії, «коли серед зародків оновлення й нетерпимості до застарілих священних чи мирських наук утворюється нове уявлення про людину і природу, що суттєво вплинуло й на сучасну епоху».

Умберто Еко

**ІСТОРІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.
ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ. ІСТОРІЯ.
ФІЛОСОФІЯ. НАУКА І ТЕХНІКА**

Вступ до Чинквеченто

Умберто Еко

Чинквеченто¹ — це століття, якому важко надати точну характеристику, особливо в Італії, адже породжена ним історична періодизація є дуже умовною та оманливою. Існує певна тенденція ототожнювати Кватроченто² із гуманізмом, а Чинквеченто — з добою Відродження. Однак початок повернення до *humanae litterae*³ та античної спадщини, який насамперед характеризує зародження гуманізму діяльністю Петрарки, що жив у XIV ст. (італійці називають його Треченто), та водночас ті феномени, які ми пов'язуємо саме з епохою Відродження, виявляються саме у Кватроченто. Цілком правдивим є той факт (який більше стосується історії мистецтв), що багато вчених вважає роком завершення Відродження 1520 р., коли помирає Рафаель (потім починається те, що вони зазвичай називають маньєризмом).

1 Чинквеченто — італійська назва XVI ст. та особливого періода італійського мистецтва доби Відродження. — *Прим. ред.*

2 Кватроченто — загально визнаний термін для позначення мистецтва Італії у XV ст. — *Прим. ред.*

3 «Світські науки» згідно з Кассіодором (бл. 487 — бл. 578), видатним римським письменником і вченим, державним діячем під час правління Теодоріха Великого, короля остготів в Італії: граматики, риторика, діалектика, арифметика, астрономія і музика. — *Прим. пер.*

1492 р. —

ключова дата

Проте є дата, яка надала поштовх до епохальних змін, і це саме 1492 р. Вона ключова з двох причин. По-перше, її дуже

легко впізнати, адже саме того року Христофор Колумб висадився на Американському континенті. Можна довго дискутувати на тему, чи був саме він першим, хто доплив до нього, і чи є наразі «політично коректним» говорити про «відкриття Америки», ніби корінні жителі континенту тільки й чекали на мореплавця з Генуї, котрий би підтвердив їхнє існування, однак безсумнівним є те, що для Європи ця дата означає початок переосмислення свого бачення земної кулі, раптове розширення не лише географічних кордонів, а й фізичного простору та світогляду, що сприяло встановленню нових політичних та економічних відносин на всьому континенті, а також визначенню нових культурних перспектив.

Другою причиною, з якої ця дата вважається такою значущою, є завершення Реконквісти, або вигнання маврів з Іспанії. Європа позиціонує себе як суто християнський континент, й Іспанія (яка стала сильнішою, зокрема, завдяки подорожам Колумба), ставши дуже могутньою, передусім «іспанізує» новий континент і геть нетерпимо започатковує другу діаспору, розсіюючи єврейську культуру по території як Середземномор'я, так і Центральної Європи.

Межі

Чинквеченто

Якщо ідея розпочинати Чинквеченто на вісім років раніше здаватиметься надто ризикованою, це можна зробити на кілька років пізніше. Іншою ключовою датою є 1517 р. — офіційний початок протестантської реформи — водночас релігійного, культурного та політичного феномену, який сприяв встановленню рівноваги в Європі. Ці три основні події не могли не створити ідеальну межу між двома епохами, коли з обох боків цього «перелому» пройшла низка тем, відносин та диспутів, що беруть початок із минулого століття.

Стосовно

сучасності

У мистецтві нове століття стає хрещеною матір'ю для «Джоконди» Леонардо да Вінчі, тут досягає розквіту талант Рафаеля та Мікеланджело, тріумфують Дюрер, Гольбейн Молодший та Тіціан. Людина того часу говорить вустами Монтеня, Томаса Мора, Томмазо Кампанелли та Еразма Роттердамського. У середині століття революція Коперника розтрощує тогочасне уявлення про небо, Аріосто іронічно ставить хрест на лицарських ідеалах минулого і, нарікаючи на винайдення *аркебуза* — покращеної версії арбалета, визнає появу нової військової техніки. За Альпами сміх Рабле ховає традиційну культуру, Макіавеллі нищить усі ілюзії і говорить про новий, жорсткий та реалістичний шлях до розуміння мистецтва політики. Парацельс і Везалій надають досі небачених форм мистецтву лікування; формуються нові уявлення про місто та двір; тоді як формується протестантська Церква, католицька змінює структуру в процесі Контрреформації. Є багато тем для обговорення щодо цього століття, коли серед зародків оновлення й нетерпимості до застарілих священних чи мирських наук утворюється нове уявлення про людину і природу, що суттєво вплинуло й на сучасну епоху. Якщо для нас, людей доби постмодерну, пропозиція поглянути на себе має сенс, нам слід звернутися до Чинквеченто, аби дізнатися хто ми є (і чому), і в якому сенсі ми такі різні.

Історія

Вступ

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

У творі «Роздуми щодо способу вивчати й писати історію» Вольтер (1694—1778) пропонує розпочати «серйозне вивчення історії певної епохи, коли для нас вона стає вкрай цікавою, а саме кінець XV століття». У наступних рядках він пояснює, чому історія десятиліть між кінцем Кватроченто і початком Чинквеченто стає «вкрай цікавою»: це наступ турків і завоювання Константинополя, розквіт образотворчого мистецтва й літератури Відродження, поширення книгодрукування, відкриття Америки і нових морських шляхів до Азії, що оминають Африку, протестантська Реформація і подальший розкол західного християнства, встановлення цілісної системи європейських держав, у якій «усі поєднані між собою міцними зв'язками», незважаючи на війни, спричинені амбіціями монархів чи релігійним фанатизмом.

Вододіл

сучасної епохи

Вольтер хоче сказати, що, по суті, Чинквеченто є першим сучасним століттям, коли світ починає набувати такої форми, яку знає він сам. Між Вольтером і нами пролягає значно більший проміжок часу, ніж той, що розділяв Вольтера і Колумба (1451?—1506), тобто близько 250 років. Наш кут зору суттєво відрізняється від світогляду філософа-просвітника, чиї судження не викликатимуть заперечень, і те саме стосується також вибору подій і явищ, які сприяють формуванню доби Чинквеченто, і насамперед це рішучий вододіл у його перші десятиліття: інтернаціоналізація історії, поділ західного християнства на католицизм та протестантизм, Відродження,

початок наукової революції і створення плюрицентричної системи суверенних держав.

Отже, XVI ст. можна вважати перехідним? Очевидно, що так само, як і всі інші. Однак історичні зміни, навіть нескінченні, не відбуваються рівномірно. Довгий період відносної стабільності переривається раптовим прискоренням, за яким часто йдуть уповільнення і навіть занепад. Виокремлювати у тривалому проміжку часу історичні фази, тобто періоди, які мають певні спільні риси, є складним і важливим завданням, від якого історик не може відмовитися. Невідповідності та хронологічні розбіжності роблять цю роботу надто складною. Різноманітні аспекти світу — економіка, релігія, суспільство, культура... — не змінюються з однаковою швидкістю. Періодизація, яку створюють залежно від ритмів політичної чи релігійної історії, може стати менш доречною стосовно змін в економіці та культурі. Непослідовність та водночас взаємозв'язок різноманітних сфер життя, об'єднаних єдиною хронологією, є однією з причин, з якої, можливо, є небанальним твердження, згідно з яким Чинквеченто становить століття змін, що відіграють вирішальну роль у долі Європи та всього світу, — або їх початком.

***El mundo es poco*4: революція Колумба**

4 Світ маленький (*isp.*). — Прим. пер.

Через декілька років після роздумів Вольтера, інший представник руху Просвітництва, шотландський філософ та економіст Адам Сміт (1723—1790) убачає в точці між Кватроченто та Чинквеченто переломний момент для історії, яку з цієї миті справді можна називати всесвітньою, адже її об'єднали морські подорожі Колумба та Васко да Гама (1469—1524): «Відкриття Америки і знаходження шляху до Ост-Індії через мис Доброї Надії є найбільш важливими й визначними подіями в історії людства».

Світова історія

1492 р. і досі вважається *terminus a quo* (лат. вихідна точка) для економіки та світової історії і є однією з тих дат, що найдовше зберігаються зі шкільних знань, які ми забуваємо протягом усього життя. Правду кажучи, останніми десятиліттями надають перевагу переосмисленню важливості цього моменту, вважаючи, що 1492 р. був «фальшивим історичним переломом», адже в суспільстві викликали більший резонанс геть інші події: падіння Гранади, смерть Лоренцо Медічі Пишного (1449–1492) чи Карла VIII (1470–1498). Можливо, так воно і є, але сама ідея створити уявлення про життя людей того часу, спираючись лише на роботу історика, не переконлива. Проте з перших років Чинквеченто пильніші дослідники зрозуміли, що відкриття європейцями Нового Світу відкрило двері до Нового часу: «Ми увійшли в наш час, такий новий і такий не схожий на всі інші», — написав, у свою чергу, священник-домініканець Бартоломе де лас Касас (1474–1566).

Дослідження світу і уявлення про нього

Дослідження, проведені у XIV–XVI ст., спричинили справжню революцію в уявленнях про територію, котру, з одного боку, інтерпретують як стрімке розширення горизонтів (адже люди ризикували життям, щоб досягти чужих берегів), а з іншого — звуження простору, бо тепер Всесвіт виявився вкрай обмеженим, а його межі — жалюгідними. «Починаючи з 1492 р., — пише Цветан Тодоров (1939–2017) — світ закрився [...] Люди знайшли всю територію, частиною якої вони є, хоча до того моменту вони були частинкою світу, не знаючи його меж». «*El tundo es roso*», — сказав Колумб, помиляючись у розрахунках стосовно фізичних величин, але, по суті, правильно. Старий Світ

— Азія, Європа й Африка — тисячі років задовольнявся наявними культурними й торговельними зв'язками та політичними відносинами, й історія кожної великої цивілізації стає зрозумілою, якщо враховувати взаємовідносини між ними. Однак подорожі й винаходи, здійснені у період Кватроченто і Чинквеченто, зумовили якісний стрибок і прискорення розвитку у світі. Глибший сенс Чинквеченто полягає у процесі економічної, політичної та культурної інтеграції народів, що у ХІХ ст. перетвориться на справжню глобалізацію.

Процес

планетарного масштабу

Реформація

Якщо 1492 р. ознаменував собою непослідовний і драматичний процес об'єднання, то в 1517 р., навпаки, розпочався розкол духовної єдності християн. Тисячу років уся територія, яку ми тепер називаємо Європою, чи Заходом, сприймалась як суто християнська, а також вважала своєю винятковою рисою порівняно з іншими релігіями кількість вірян, що, у свою чергу, спричинило внутрішні конфлікти. І тепер, у перші два століття нової епохи, європейці не усвідомлюють спад своєї культурної та ідеологічної експансії світу як роботу всієї цивілізації — це станеться пізніше, у ХVІІІ та ХІХ ст., а вважають за необхідність поширювати християнство й Одкровення як єдину правильну віру. Згідно з відомою фразою, яку приписують да Гамі, окрім спецій за межами океанів європейці шукали християн. Прадавніх християн, що жили в міфічному царстві пресвітера Іоанна, та нових, із якими можна об'єднатися, чи язичників й ідоловірців, котрих варто спрямувати на шлях істинний і тим самим врятувати. Втрата релігійної єдності в Європі привела до переосмислення європейської ідентичності, і беззаперечним є той факт, що цей розлом на початку Чинквеченто прискорив

погіршення наявних настроїв у християнстві, які пізніше набули ще драматичніших рис.

Ідентичність,
віра,
релігійні
конфесії

Проте не лише єдність Європи була поставлена під сумнів. Сьогодні, крім протистояння конфесій, у Реформації протестантства та Контрреформації католицтва вбачають дві «різні, революційні та реформістські відповіді [...] на проблему сучасності, а саме можливість закріпити у приватній сфері зв'язок між совістю та вірою. Традиційно пов'язана з космосом, сучасна людина ставить на перший план особисте спасіння — теологічна проблема «помилування» у той час стає центральною, як у католицьких країнах [...], так і у протестантських: людина рятує себе власними досягненнями та добрими вчинками або шляхом корупції грішить і тим самим нищить свою долю й надію на божественне милосердя», — пише історик Паоло Проді у книзі «Вступ до сучасної історії». Розлом, представлений епохою Реформації і Контрреформації, у цьому випадку має вигляд стрімкого прискорення процесів, які раніше тривали століттями, наприклад, трансцендентності, відокремленості Бога від акту Творіння, а людини — від космосу. Ця десакралізація світу — а відповідно, суспільства і природи — розкриває нові політичні, філософські та наукові шляхи (чи безодні), яких раніше не могли й уявити.

З погляду політики, XVI ст. характеризувалося, з одного боку, утвердженням територій сучасних держав — хоча й у вигляді монархії як основної форми правління для європейських країн тієї епохи, а з іншого — системним зв'язком між державами, який був нестабільним, проте тривалим. Певні події, що розпочалися в Чинквеченто, є фінальною точкою для процесів із

довгою історією, а у випадку з географічними відкриттями та Реформацією чітко простежується уриваність процесів упродовж попередніх століть. Чинквеченто завершує собою багатовікову фазу феодалізму та необмеженої імператорської й папської влади і відкриває іншу, яка триватиме лише кілька століть і, можливо, вже добігає кінця: ера спочатку європейської, а потім і світової системи держав.

Відношення

до сучасних країн

У XVI ст., принаймні в Західній Європі, усі монархії як у внутрішній, так і в зовнішній політиці зміцнюють свій суверенітет — ключове поняття для тієї епохи. Ця тенденція розпочалася ще у період між XIII—XIV ст., разом із кризою папства та імперії, хоч обрання королем Карла V Габсбурга (1500—1558) у 1519 р. видавалося поверненням духу імперіалізму.

Принципи

суверенітету

Розвиток усередині країни був ще нерівномірнішим. Аристократія, патриціат і Церква зуміли зберегти більшу частину свого соціального впливу й фінансових ресурсів і трохи політичної влади. Чинквеченто і частково Сейченто (XVII ст.) позначилися повстаннями дворян та жителів міст (яких захочувала міська олігархія), що перепліталися з іншими, часто релігійними, конфліктами: повстання комунерос і Фронда йшли поруч із Благодатним паломництвом і релігійними війнами у Франції. Але кожна з цих криз розв'язувалася завдяки зміцненню центральної влади і посиленню могутності корони. Аристократія жодним чином не мала намірів відмовлятися від права на заколот, хоч усередині країни користувалася ним уже не так часто. Головною метою цих повстань було не зруйнувати головні інститути влади, а захопити їх у свої руки. Хоча навіть якщо «кожна держава є імперією», перифразуючи *Акт про*

обмеження апеляції (1533 р.), за яким Англія проголосила свій суверенітет і незалежність, це не означає, що кожна ідея про існування наднаціонального виміру буде втрачена разом із загибеллю імперії та поділом Церков. З погляду XV ст., цей вимір реалізується системою держав: «Найголовніше історичне значення завоювання Італії французьким королем Карлом VIII у 1494—1495 рр., — написав Джузеппе Галассо (2008), — полягало в тому, що була започаткована нова система європейських країн [...], яка, стискаючись, не тільки більше не розпадалася, а й перетворювалася на повноцінну світову систему».

Система держав

Гордість сучасників

Система європейських держав набула відображення в *Respublica literaria*, яка сформувалася на початку XVI ст. і, згідно з вимогами того часу, була монархією. «Королем Республіки вчених» (термін Йоганна Амербаха) було проголошено Еразма Роттердамського (1467?—1536).

«Республіка
вчених»

Цей європейський осередок інтелектуалів став вкрай важливим після того, як релігійні чвари розділили Європу на ворогуючі табори. Завдяки розширенню географічних горизонтів і людських можливостей відбулися розкол Церкви, криза Реформації і зміни у світогляді, що стали основою для того інтелектуального бунту, який називають «науковою революцією». Насправді ця революція сформувалася в Сейченко — XVII ст., але інтелектуальні й духовні передумови для цього (навіть перші здобутки — згадайте Коперника!) належать Чинквеченто.

Як у сфері політики трансцендентність відкриває двері до свободи мислення і політичної діяльності, так і в натурфілософії

теза про Бога, який «є не тим, хто постійно втручається в долю людини, а є творцем світу із власними законами» (Паоло Проді) заохочує й узаконює незалежність наукових досліджень, а також відкриття істини, яка раніше була прихована.

Дослідження

як культурна революція

Знання, успадковані від давніх греків, римлян і іудео-християн, на яких базувалася середньовічна та гуманістична Європа, тепер стали предметом для плідних дискусій після шокуючої хвилі новин і відкриттів. Історик і політичний мислитель епохи Ренесансу Франческо Гвічардіні (1483—1540) написав: «Ці морські подорожі поставили під сумнів не лише мирські речі, про які говорили письменники, а й викликали побоювання стосовно перекладу Святого Письма». Ні мудрість класичних авторів — головне джерело натхнення для творчості мирських письменників, ні Одкровення не давали відповіді на те, як слід сприймати нову реальність, і тому їх почали жваво обговорювати.

Водночас переосмислення цінності звичних для тогочасних людей знань викликало не лише невпевненість, розгубленість і тривогу. Воно стало приводом для гордості сучасників. *Querelle des Anciens et des Modernes*⁵ відбувається в XVII ст., але усвідомлення того, що люди живуть у не схожий ні на що час, вже поширилося серед людей саме в добу Чинквеченто: «Щодня ми дізнаємося значно більше нового завдяки португальцям [...], а вони, у свою чергу, вдячні досягненням римлян сивої давнини».

5 Суперечка про старих і нових (фр.). — Прим. пер.

Панорама століття

Людина і космос

Коррадо Віванті

Після того, як у перші століття Середньовіччя переважали фантастичні уявлення про космос, натхненні біблійськими історіями про Створення світу (і описаними в них страхіттями про води, які поглинуть землю через падіння на неї зірок, Місяця й Сонця), у XIII ст. завдяки перекладам з арабської мови творів Арістотеля і переказу «Альмагеста» Птолемея, створеного перським ученим Аль-Фергані (798—861), теорія про геоцентричну систему потрапила до Західної Європи. У середині XIII ст. астроном і математик Іоанн Сакробоско описав систему Птолемея у трактаті *De sphaera* («Про сферу»), який протягом майже чотирьох століть, навіть коли Галілей викладав у Падуанському університеті, був основним джерелом і підручником з астрономії.

Нова теорія Коперника про Всесвіт

Порівняння

теорій

Зображення Всесвіту в трактаті «Про сферу» для нас є доволі схожим на опис космосу, зроблений Данте (1265—1321) у «Божественній комедії»: у зовнішній сфері розміщені зірки, ближче — сім сфер із відомими на той час сімома планетами, потім сфера з першоелементами; у центрі системи обертається Земля.

Результати проведених астрономічних досліджень ідуть у супереч згаданим порядком розташування небесних тіл, а різноманітні спроби вчених пояснити цю ситуацію є доволі нелогічними. Саме розбіжності у поглядах між «математиками» підштовхують поляка Миколу Коперника (1473—1543), котрий

отримав учений ступінь у Кракові, а потім у Болоньї, Падуї і Феррарі, вивчати твори античних грецьких мислителів, що розмірковували про рух Землі, і досліджувати різноманітні гіпотези-пояснення цього феномену. Врешті-решт, він дійшов висновку, що теза про обертання небесних тіл навколо Землі є помилковою. Коперник виклав свою нову теорію про устрій Всесвіту в книзі «Про обертання небесних сфер», опублікованій у Нюрнберзі в 1543 р., але підготовка цієї фундаментальної праці тривала багато років: за записами самого вченого, вперше він почав розмірковувати над проблемою ще під час перебування у Падуанському університеті у 1506 р., а оформлення трактату було завершено між 1529—1531 рр.

«Про обертання небесних сфер»

Однак усвідомлюючи, що він завершив революційний за значенням твір, Коперник вирішив опублікувати його — не без вагань — лише після того, як його учень Георг Йоахім Ретік почав поширювати короткий переказ цієї теорії. Лютеранський теолог Андреас Озіандер (1498—1552), котрий здійснював редагування твору, попередив читача про те, що астроном не мав на меті пояснити причини подібного руху небесних тіл: достатньо того, що вчений провів дослідження для вирахування розташування видимих зірок, використовуючи відомі гіпотези; ці гіпотези можуть бути недостовірними, і достатньо того, що вони надають прості й зрозумілі пояснення певним «феноменам» (термін має грецьке походження). Як свого роду запобіжний захід Коперник присвятив свій трактат Папі Римському, запевняючи, що хотів лише вдосконалити наявні теорії. Проте його слова були доволі зухвалими: він заявив, що його не хвилюють різні «*mataiológoi* (балачки) тих, хто, будучи неосвіченими в математичних науках, насмілюється засуджувати й лаяти цей твір лише через пару рядків зі Святого Письма». Коперник цитує отця Церкви Лактанція, що жив

у IV ст.: «Немов дитині пояснюю про форму Землі», і додає, що *mathemata mathematicis scribuntur* («математику пишуть математики»), наукою займаються вчені, і на цю різницю між теологією і наукою про природу ще посилатимуться багато десятиліть після смерті Галілея (1564—1642).

Науку рятують

від учених

Обговорення і критика теорії Коперника

Аргументи

Коперника

Якщо нове уявлення про географічні кордони люди сприйняли без особливих заперечень, то з нововведеннями в астрономії ситуація склалася геть інакша. Звичайно, сприйняття нового погляду на земну поверхню вимагало часу, і навіть учені не поспішали змінювати свою думку й відмовлятися від усталеного бачення Землі; нові знання співіснували зі стародавніми доктринами (які вже давно втратили актуальність) протягом десятиліть: непридатні для життя людей кліматичні пояси, карти Птолемея (II ст. н. е.), де Африка поєднувалася із *Terra Australis* (Південною землею) і де не було Америки, зате був потойбічний світ у Південній півкулі. Географічні відкриття сприймалися швидше завдяки теорії, яка суперечила настановам таких авторитетних вчених, як Арістотель (384—322 рр. до н. е.) і Птолемея, але не суперечила здоровому глузду: безліч разів повторювалася теза про те, що якщо Земля рухається, то той, хто запустить стрілу вгору, не матиме потреби її шукати. Водночас як можна було сприймати всерйоз теорію про те, що не Земля є центром системи, а Сонце, навколо якого також обертаються інші планети, якщо раніше спостереження за небом проводилися лише неозброєним оком і без допомоги різноманітних приладів? Сам Коперник доклав чимало зусиль, аби сформулювати свої гіпотези. По суті, його

досягнення — це результат дедукції, що базувалася на вивченні стародавніх текстів та понять нової гуманістичної науки філології, яку Коперник вивчав у Болонському університеті. Таким чином він створив власну теорію, котра, однак, не надто сприяла необхідності дивитися на саме небо. Відповідно до цього, його Всесвіт є не нескінченним простором, а *globosum* (шароподібним) і оточеним сферою з нерухомих зірок, яка «перша і найдальша з усіх та містить у собі себе саму й багато інших речей» (книга I, розд. IX). Першою планетою всередині цієї сфери є Сатурн, «який робить повний оберт по сфері за тридцять років»; за ним іде «Юпітер, що обертається за дванадцять років; потім Марс, який обертається за два роки. Четвертою серед планет [...] іде Земля, якій на повний оберт потрібен один рік і навколо якої епіциклом рухається Місяць. На п'ятому місці перебуває Венера, що обертається за дев'ять місяців. Шостим, нарешті, йде Меркурій, роблячи коло по своїй сфері за вісімдесят днів. Усередині розміщене Сонце: що ще могло б краще освітлити цей храм, як не Сонце, котре водночас освітлює все навкруги? [...] Таким чином, немовби сидячи на прекрасному троні, Сонце керує родиною із зірок, які його оточують».

Рух планет

По суті, бачення космосу Коперника не надто відрізняється від моделі Птолемея. Звичайно, Земля тепер робить оберт не лише навколо своєї осі, а й навколо Сонця, і головні елементи системи описані геть по-новому. Однак, як зауважив видатний французький вчений Александр Койре (1892—1964), сучасна астрономія досягла певного прогресу, відкинувши певні принципи Коперника: «Спочатку ми відмовилися від основної ідеї про однаковий рух планет, а потім і від ідеї про циклічність руху зірок», як і від думки про те, що Всесвіт має центр і його займає Сонце. Натомість інший астроном, Джон Людвиг Еміль

Дрейер (1852—1926), зазначив, що система Коперника видається «доволі розвинутою для того часу, і сам вчений провів дуже кропітку роботу, так довго спостерігаючи за небом». Завдяки діяльності датського астронома Тихо Браге (1546—1601) і особливо Галілео Галілея, що використовував зорову трубу для спостереження за небом (її винайшли, почувши про пристрій, де дві лінзи розташовані на різній відстані і яким голландські моряки послуговувалися, аби бачити кораблі, що перебувають дуже далеко), було проведено низку досліджень. Пізніше на їхній основі Галілей написав трактат *Sidereus nuncius* («Зоряний вісник») (1610 р.). Також ученим було виявлено чотири супутники Юпітера і плями на Місяці, а фази Венери підтвердили достовірність ідей Коперника і водночас сприяли формуванню абсолютно нових уявлень про Всесвіт.

Тихо Браге

Перший тривожний дзвіночок для гіпотез Коперника пролунав від протестантів. Вже Мартін Лютер (1483—1546) в одній зі своїх «застільних бесід» різко висловився про того «нового астронома» з його базиканням про рух Землі. «Цей божевільний хоче перевернути астрономічну науку з ніг на голову. Але, як написано у Святому Письмі, Ісус Навин наказав зупинитися Сонцю, а не Землі».

У свою чергу Філіпп Меланхтон (1497—1560), учений і великий шанувальник робіт Сакробоско, у праці, присвяченій доктринам фізики, звинуватив Коперника у «браку чесності й гідності» через його безглузді теорії, які суперечать усьому, що сказано у Святому Письмі.

Революція Коперника і її засудження католицькою Церквою

Авторитет

Біблії

У коментарі до Книги Буття Жан Кальвін (1509—1564) задався питанням: «Та хто наважиться поставити авторитет Коперника вище за Духа Святого?» Однак у реформаторських Церков не було інструментів впливу, достатньо ефективних, аби подолати ідеї Коперника. Зате вони були в Римській Церкві. Цей інститут не одразу почав протистояння з польським астрономом, і католицькі священники навіть обговорювали можливість ввести в оману Галілея, сказавши, що Папа Римський визнає його теорію. Справи йшли по-різному; можливо, сам перехід від гіпотез до теоретичних положень, який відбувся завдяки дослідженням Галілея, призвів до того, що у 1616 р. Свята інквізиція виступила з критикою теорій Коперника й оголосила їх несумісними з доктринами католицької Церкви.

Одразу постає питання, чому космологія у Книзі Буття не заборонила прийняття системи Птолемея. Тексти Святого Письма вважалися фундаментальними для віри, хоча вони містили окремі рядки, де не йшлося прямо про рух Сонця чи стійку позицію Землі, зате вони могли бути інтерпретовані як засоби виразності для більшої зрозумілості — за тими самими критеріями, за якими у Біблії говориться про руки чи ноги Господа і про каяття. По суті, система Коперника спричинила справжню революцію у відносинах між людиною, Всесвітом і Богом. Відтоді як Земля стала, як і всі інші, планетою, описане у Книзі Буття перестало відігравати настільки важливу роль і почало сприйматися радше як алегорія. Якщо Земля виявилася лише однією з решти планет, то й історія про людське падіння й спокуту може бути поставлена під сумнів, оскільки в інших світах теж має хтось жити. Було нелегко повірити в людську подобу американських аборигенів, але ідея про існування життя поза межами Землі була ще більш неймовірною. Інакше людина разом із Землею втратили б головну роль у Створенні світу;

відповідно, Земля була б лише одним із багатьох небесних тіл, і вже не було б того світу, де правив би Сатана, так само і чисті Небеса перестали би бути домом Божим. Джордано Бруно (1548—1600) у творі *De l'infinito, universo e mondi* («Про нескінченність, Всесвіт та інші світи») перелічує наслідки, до яких може призвести вчення Коперника.

Зруйнована
система

Джордано Бруно і нескінченність Всесвіту

Саме перехід від обмеженого космосу до нескінченного Всесвіту — доволі прогресивна ідея Бруно, теорії, що розхитували традиційні доктрини, які дедалі сміливіше поширювали астрономи, стали нестерпними для Церкви, що роками вела жорстоку боротьбу з тими, хто виступав проти релігійних догм. Сьогодні сам понтифік називає тогочасні судження хибними, а Церква представляє Галілея як благочестивого й набожного вченого. Слід зазначити, що астрономічна революція, яку започаткував Коперник, призвела до нестримного руйнування традиційного бачення світу, починаючи від ідей Арістотеля. На їхній основі Тридентський собор прийняв частину своїх пояснень, за якими поширювалася легенда про те, що в центрі між єпископами і теологами перебуває «Сума теології» Фоми Аквінського.

Англійський поет Джон Донн (1572—1631) висловив розгубленість і сум'яття, які відчували люди тієї епохи: «Нова філософія ставить під сумнів геть усе. Вогонь зовсім згас. І Земля, і Сонце втрачені». Те, що руйнувалася вся ієрархія, на якій трималося суспільство, було найстрашнішим: «Усі зв'язки і стосунки слабшають, усе руйнується вщент: правитель, підданий, батько, син — вже давно забуті поняття, адже кожна людина уявляє себе справжнім феніксом». І справді, ідея про

нескінченність Всесвіту звільнила людину від застарілих кайданів і навчила літати, мов птаха.

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Релігійна революція, с. 167

Космологія і астрономія, с. 434;

Микола Коперник, с. 445;

Тихо Браге, с. 449

Європейська ідентичність

Лаура Барлетта

Ще наприкінці XV ст. виникла думка про те, що Європа постає єдністю народів, які представляють себе однією цивілізацією. Однак кордони континенту ще доволі неусталені й нечіткі. Поява турків, китаїців і особливо жителів Нового Світу сприяла визначенню самопізнання європейців, що формується як сукупність культурних, технічних, економічних і політичних трансформацій.

Від греків і до XV століття

Християнська спільнота

Ще за стародавніх греків Європа, що представляла себе як осередок культури і цивілізації, була протиставлена Азії, де буцімто панували варвари. У той час Європа не мала чітких географічних кордонів: вона складалася із самої Греції чи народів, які мали з цією державою певні відносини, тобто значною мірою з країн Середземномор'я. Однак за Арістотелем (384—322 рр. до н. е.) у Скіфії — території на північ від Чорного моря, розташованої далеко і від Греції, і від Азії — жив хоробрий і розумний народ, що не був таким розвинутим, як жителі Сходу, але не був і аж надто войовничим. Александр Македонський (356—323 рр. до н. е., правив із 336 р. до н. е.) у своїх походах і жителі Римської імперії відмовилися від цих суперечностей і натомість провели межу між римлянами і варварами, яка в Середньовіччя перетворилася на тріщину між християнами і язичниками. По суті, у Середньовіччі термін «Європа» означав *християнську спільноту, християнське суспільство, християнську республіку і християн*. Лише наприкінці цієї епохи він став позначати територію, до якої належали північно-центральні

регіони континенту через наявність там християнської віри; з неї натомість випали окремі східні території, насамперед колиска цивілізації — поглинена еретичними поглядами Греція, жителі якої уособлювали всі негативні риси, властиві, звичайно ж, азіатам, — віроломство, боягузтво й ненадійність, тоді як європейці втілювали в собі вірність, хоробрість і порядність. Падіння Східної Римської імперії і захоплення її турками спочатку викликали почуття солідарності в європейців, але потім воно перетворилося на бажання відсторонитися від південно-східних регіонів, які переходили до сфери азіатського впливу.

Кордони Європи

Кордони Європи на той час здебільшого характеризувалися не географічними межами, а переселенням народів із їхніми традиціями й інститутами, торговельними і політичними відносинами: ці межі змінювалися з часом і охоплювали великі території, що не були обрамлені чіткою лінією кордону. Навіть моря, які оточували континент із трьох боків, становили скоріше шляхи для комунікації між державами, а не те, що могло б їх відокремлювати одна від одної: достатньо згадати про Середземне море, яке об'єднувало одразу кілька країн і в якому вільно плавали пірати, палігрими, торговці та завойовники. Водночас мало що було відомо про держави, розташовані на периферії континенту (наприклад, Скіфію), чи про ті, які знаходилися на крайній півночі. Ще менш визначеним був східний кордон між Білим і Чорним морями, який міг розміщуватися близько до течій річок Дон і Волга (але не Уралу) і де розташовувалися держави, далекі від серця Європи.

Водні

кордони

Термін

«європейський»

Ще в «Географії» Птолемея (II ст. н. е.), виданій у Венеції в 1548 р., Сарматія — територія, розташована на схід від Вісли, нинішня Польща, — зображувалася у вигляді хижого звіра. І лише у другій половині XVI ст. Польща, Угорщина й Трансільванія долучилися до європейських країн як оплот християн проти язичників і турків. Водночас самоїди та інші народи, що жили близько до Арктики, уявлялися ворожими й дикими, а на самому краєчку Європи розміщувалася Московія. Урал стане своєрідним кордоном для інших територій Європи не раніше початку XIX ст., після реформ у Росії у XVIII ст. і набуття західних рис слов'янською літературою. Вже в Чинквеченто люди перетинають кордони європейських країн із метою зміцнення дипломатичних, торговельних відносин і здійснення подорожей. Це стало знаком усвідомлення людьми того, що вони є представниками єдиної європейської цивілізації і політичної системи, тоді як термін «європейський» вперше з'являється в народних мовах (насамперед у французькій) і стрімко поширюється у другій половині XVI ст.

Турки

Однакове
уявлення

Якщо захоплений турками Балканський півострів здавався населеним варварами місцем, то мандрівники, що пропливали повз нього, потім бачили Константинополь — столицю могутньої і багатой імперії. Уявлення про турків загалом повсюди було майже однаковим: з одного боку, вони уособлювали найгірші людські вади, якими європейці наділяли жителів Сходу, а з іншого — не можна було не визнати, що навіть із концентрацією всієї влади в руках деспотичного султана, жорстокістю покарань і надмірною розкішшю, варвари вирізнялися військовою міццю, дисципліною в суспільстві, справедливістю судової системи та ефективністю

адміністративного устрою. Тим словом, яке найкраще характеризує уявлення про Османську імперію, є «надмірність», як у презирстві, так і в захопленні; надмірність, що означає переступання риси, за якою починається інший та ворожий світ. І якщо негативне уявлення про турків створювалося для їхнього протиставлення із чеснотами європейців, то позитивне мало ту саму мету: зіштовхнути європейців із небезпечним і сильним супротивником.

Краса

Константинополя

Навіть звичне зображення Константинополя, «розташованого в одному з найпрекрасніших місць, яке може створити природа», де «завжди панує весна» і який прикрашений «незчисленною кількістю квітів» — так описував місто Сенату венеціанський посол Джованні Моро у 1590 р. — описувало своєрідний рай на землі, хоча його жителі, проте, не заслуговували на подібну похвалу і були далекими від того ідеалу, який демонстрували європейці.

Новий Світ

Людяність

аборигенів

Зображення

індіанців

Саме після знаходження Нового Світу Європа починає усвідомлювати власну ідентичність. Правду кажучи, публікацій, присвячених Америці, було набагато менше, ніж тих, у яких писали про інші далекі, але краще досліджені держави — наприклад, Туреччину й Китай, хоча тексти на тему географічних досліджень недостатньо висвітлювали знайдені території. Більше того, новину про це географічне відкриття не особливо афішували. Отже, Христофор Колумб (1451?—1506) ніби продовжує вести боротьбу з невірними, яка на

Піренейському півострові закінчилася вигнанням маврів з Гранади у 1492 р., і виконувати пророцтво про Всесвітню проповідь Євангелія. Інші намагаються розгледіти в індіанцях представників біблійних народів на кшталт потомків десяти втрачених колін Ізраїлю або продемонструвати, що це саме ті віднайдені народи, про які йдеться у пророцтві Томи Аквінського (1221—1274); хтось убачає в індіанцях жителів Саду Гесперид, міфологічної землі на крайньому Заході — як історик Гонсало Фернандес де Овьедо і Вальдес (1478—1557), котрий таким чином намагається відстояти іспанські володіння, де король правив би незалежно від Папи; або народи, знайдені вестготом Родериком (бл. 688—712), кельтом Мадокком чи Гомером, родоначальником галлів, аби підтвердити приналежність Америки Португалії, Англії, або Франції. Інші згадують описану Платоном Атлантиду або територію поблизу Геркулесових стовпів. Усіма цими дискусіями беззаперечний авторитет Святого Письма ставиться під сумнів і, разом із питанням про людяність індіанців та про право колонізаторів взяти аборигенів у рабство — причина сутички між захисниками прав туземців Антоніо де Монтесіносом і Бартоломе де лас Касасом, з одного боку, і Хуаном Хінесом де Сепульведою з іншого, котрий називав аборигенів *гомункулами*, тобто істотами, більш схожими на мавп, аніж на людей, — вони відкривають шлях до звільнення думок від впливу Церкви, у такий спосіб сприяючи самопізнанню європейців, що базувалося на вікових цінностях. Аби примирити реалії Нового Світу з релігійними істинами, англійський філософ Френсіс Бекон (1561—1626) припустив вірогідність другого Світового потопу, а вчений Джордано Бруно (1548—1600) висловив цілком неприйнятну для того часу теорію про те, що всі люди незалежно від кольору їхньої шкіри — білого, чорного чи червонуватого (індіанці) є нащадками Адама.

Відносність Святого Письма

Не менш важливим імпульсом для сприйняття європейцями себе як представників особливої (і кращої) цивілізації є численні географічні відкриття, що допомогли подолати навіть відчуття благоговіння перед предками. Для жителів того часу Європа здавалася свого роду розвиненим підприємцем порівняно з попередніми епохами, а виявлення неточностей і малоймовірних деталей із праць класичних учених створило нову віру в сучасне, яка пізніше призведе до *суперечки старих і нових*. Вже у трактаті «Історія Індії» лас Касас із захопленням говорить про цей «час, такий новий і не схожий ні на що інше». Пізніше Джордано Бруно у творі *De propria vita* («Про власне життя») з ентузіазмом повідомляє, що народився у період, «коли весь світ став відомим, тоді як античні вчені не знали й третини від того, що нині знаємо ми», а Томмазо Кампанелла (1568—1639) у книзі «Місто Сонця» прославляє «століття, коли за сто років відбулося більше історичних подій, аніж у всьому світі за чверть тисячі».

Відносність знань античних філософів Європейці і Новий Світ

Вигляд нововідкритих земель став причиною для численних суперечок і домислів. Їх уявляли не лише як рай на землі, чие існування свідчило би про наближення кінця світу (з огляду на надзвичайну чутливість жителів тієї епохи до подібних речей), а також як можливість поширювати Боже слово язичникам чи як щедрю нагороду за жагу до знань — світ, де все «зовсім відрізняється від нашого», як писав іспанський письменник Лопес де Гомара, а також як землі, повні достатку й нечуваних багатств, молодості та невинності. Французький філософ

Мішель де Монтень (1533—1592) із ентузіазмом описує ці території у книзі «Проби», у розділі, присвяченому канібалам, та у книзі «Апологія іспанського богослова Раймунда Сабундського», де мислитель розповідає про світ невинний, «немов дитина, котра тільки-но вчить абетку». Правда, ще немає ні слова про дикунів без найменшого уявлення про гроші, торгівлю, одяг, залежність від соціального статусу, ненависть і брехню. Цей новий Едем також є місцем, де золото лежить без нагляду і де дуже легко стати багатим. Монтень, який надав дивовижних рис цілком примітивному світу, щиро захоплюється садом короля інків, де дерева, фрукти і трави «зроблені з чистого золота». Це країна достатку, з якою Європа одразу поводить себе як завойовниця і продовжує демонструвати власну дедалі гнітючішу могутність аж до завершення епохи імперіалізму. Водночас Монтень надає пояснення цьому етноцентричному баченню, коли, порівнюючи Новий і Старий світи, запевняє, що «варваром є той, хто не поділяє його [філософа] звичаїв». Ця думка не буде домінуючою, однак вона постійно існуватиме в ту епоху поруч із зарозумілою впевненістю в європейській силі і панування.

По суті, це панування вмотивоване езуїтом Джованні Ботеро (1533?—1617) у четвертій частині його твору «Універсальні реляції» (1596 р.), де автор наголосив на винятковості європейської цивілізації — єдиної, яка пододала шлях від іновірства до істинної віри, від примітивної економіки — до виробництва і торгівлі, від хаосу — до законів і стабільних політичних інститутів, від простоти — до вишуканості, від ізоляції окремої людини — до створення повноцінних міст. Маленький континент із родючими землями та помірним кліматом, де вирощують багато культур і видобувають різноманітні корисні копалини, де розвинута інфраструктура і численне населення; земля, яка порівняно з іншими великими

землями «може попідкуватися про себе як у мирі, так і на війні», як запевняє Себастьян Мюнстер у «Космографії» (1588 р.): таким буде зображення Європи, жителі якої стають освіченішими, починаючи з XVI ст.

Легітимізація панування

Культура, політика, економіка

Причини

об'єднання

У період між XV та XVI ст. формується відчуття власної вищості європейських країн над іншими світовими державами, що особливо виражається в рівні прогресу певних сфер: культурі, політиці та економіці. Першим фактором цього був гуманізм, що ґрунтувався на античній культурі: започатковані в Італії, його доктрини швидко поширились в інші країни завдяки подорожам, листуванню, використанню латини (що, однак, не заважало розвитку народних мов), гурткам та ін. Яскравим прикладом таких гуртків гуманістів є Римська академія Помпонія Лета (1428—1497) і, відповідно, Флорентійська, яку очолював Марсіліо Фічіно (1433—1499). Релігійний розкол також сприяв поширенню і розвою культури: варто лише згадати мандрівників-інакодумців, спровоковані Реформацією та Контрреформацією зміни в Церкві, місіонерську діяльність на завойованих територіях, чия мета полягала в поширенні католицької віри чи вчення єзуїтів, та розквіт мистецтва після Контрреформації.

У політичній сфері Нікколо Макіавеллі (1469—1527) представив новий погляд на те, як має бути організована суто європейська держава, адже «саме в Європі є кілька королівств та нечисленне число республік», як він зауважив у своїй книзі «Мистецтво війни». Стрімко розвивається Флоренція, де, починаючи з Леонардо Бруні (1369—1444), вирізняється багато політиків, що керують державою. Усе це розмаїття сприяє

формуванню індивідуальних можливостей та духу боротьби, які відтоді та в майбутньому формуватимуть нездоланну ідею про власну єдність. Це породжує впевненість у необхідності підтримання балансу між країнами, який досягне кульмінації у вченнях XVIII ст. Але вже тоді у творі «Історія Європи», виданому у Венеції в 1566 р., флорентійський вчений П'єр Франческо Джамбулларі (1495–1555) висловив думку про зв'язок між подіями у Європі й, таким чином, засвідчив те, що політичний центр ваги змістився від Середземномор'я до центру континенту.

Домінування Європи

Не так давно історик Іммануїл Валлерстайн надав оцінку розвитку економічної сфери, зростанню кількості населення та структурним змінам загалом, які розпочалися з другої половини XV ст. та які в майбутньому зумовили перегляд відносин між Європою та іншими країнами, де Старий Світ займав дедалі більш домінуючу позицію. Акцент було зроблено не стільки на знаннях, які мали європейці, скільки на низці факторів, що спричинили тривалий період європейського панування.

З XVI до XIX століття

Роздуми стосовно існування різних ступенів цивілізації, тобто шкали, за якою аборигени з Нового Світу займають найнижчу сходинку, а європейці — найвищу, у XVIII ст. перетворюються на можливість надавати освіту «первісним» людям, котрі у протилежному випадку мали б зникнути на користь більш розвинутих цивілізацій. Між іншим, Вольтер (1694–1778) у «Нарисі про звичаї і дух народів» висловлює думку про людство, яке передає свої успіхи й досягнення від одного ступеня до іншого.

Екзотика і суперечності

Однак у період між XVII–XVIII ст. поширюється література, основою якої були вигадані листи персів, арабів, єгиптян та індусів, що жили в Європі й критикували місцеві звичаї (варто згадати «Перські листи» Монтеск'є, опубліковані у 1721 р.). Захоплення стародавніми цивілізаціями, особливо китайською, ускладнювали можливість Старого Світу примиритися з довгою історією згаданих народів, яким також приписували мудрість і справедливість, що панували на їхній батьківщині. Вирішення віднайшли у традиціоналізмі цих застарілих і вже нездатних до подальшого прогресу народів, яким протиставлявся динамічний розвиток європейців, готових до нових досягнень у політичній, соціальній та економічній сферах і до підкорення нових висот у науці й мистецтві.

Натомість у XIX ст. бачення Європи як єдиної політичної, економічної і культурної системи стикнулося з національною ідеєю, а отже, й думка про ідентичність усіх європейських народів була перервана. Таким чином, упевненість у пануванні Старого Світу досягла вершини наприкінці XIX ст. — у добу імперіалізму, коли Європа передала іншим країнам можливість поширювати свою релігію, інститути й звичаї і в такий спосіб завершила процес економічної ієрархізації світу. Саме відтоді почнуть з'являтися перші ознаки кризи, до якої долучилося посилення Сполучених Штатів Америки, а пізніше і Японії.

Ця криза перетвориться на Першу світову війну й суттєво змінить лад на всій планеті.

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Європейці на Сході, с. 64;

«Міжнародна республіка грошей», с. 240;

Повідомлення та газети, с. 269

Зародження політики

Коррадо Віванті

На початку Чинквеченто виникають нові можливості для міжнародних економічних та політичних відносин, розширюються світові кордони, люди з повагою ставляться до раніше невідомих людських і фінансових ресурсів. Головними героями у цьому спектаклі світової політики могли стати лише такі потужні держави, як Франція та Іспанія, що сперечалися за можливість підпорядкувати собі Італію. Саме в цьому столітті набуває своєї форми термін «держава»

Великі монархії

Франція
та Іспанія

Столітня війна (1337—1453) проти Англії закінчилася перемогою французів, що значно посилало династію Валуа і дало змогу Франції швидко повернути свій авторитет у Європі. Більше того, після смерті Карла Смільового у битві у 1477 р. було не тільки покладено край загрозам на східному кордоні країни, а й приєднано низку територій, які раніше належали Бургундії. Дещо згодом (1481 р.), після падіння Анжуйської династії, під владу французької корони потрапили Прованс й Анжу і були узгоджені династичні шлюби з правителями Британії. У ті самі роки королівство Кастилія і королівство Арагон об'єдналися після шлюбу їхніх суверенів — Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського, котрі у 1492 р. завоювали королівство Гранада як останній осередок правління арабів на Піренейському півострові, а пізніше й Наварру. Згодом католицькі королі почнуть поширювати свій вплив і на території в Новому Світі. У першій половині XVI ст. ці дві

монархії ворогували: головний приз у цій грі становило домінування над Італією, і слабші країни були шоковані цим тривалим конфліктом, який поклав край свободі Італії.

Поняття «держава»

Зародження

ідеї

Процес приєднання нових територій та концентрація влади, а також не так тривалі війни, як дедалі більші витрати на утримання армії — на той час уже з вогнепальною зброєю та артилерією — вимагають організованого управління та отримання податків до єдиного бюджету: це сприяє розвитку державних справ (*res publico*), які саме в цьому столітті набувають форми і поняття держави. Історик Альберто Тененті (1924—2002) написав: «Сучасне поняття держави з'являється в італійській мові приблизно в 1550 р. і тріумфує у другій половині XVI ст. Французьке слово *Etat* досягне такого ж успіху, але на пару десятиліть пізніше. Лише ці факти демонструють, що протягом усього XVI ст. сприйняття й розуміння політичної думки розвиваються саме за цим поняттям. Це, у свою чергу, відображається у працях Жана Бодена, який розмірковував над домінуючою ідеєю держави у працях Макіавеллі». Можемо згадати Макіавеллі (1469—1527) та Бодена (1530—1596) як найвизначніших мислителів стосовно проблем, із якими стикнулася нова епоха, і тих людей, котрі надали поштовх для зародження нової політичної думки.

Макіавеллі та автономність політики

Сфера

політики

Зародження політики в добу Відродження жодним чином не пов'язане з поверненням до античних текстів: політичні праці Арістотеля (384—322 рр. до н. е.) та Платона (427—347 рр. до н. е.) теологи і філософи читали ще за часів Середньовіччя, однак,

на їхню думку, земний устрій був нерозривно сполученим із метафізикою. Фраза, якою в листі від 26 серпня 1513 р. Макіавеллі відповідає своєму другові Франческо Ветторі: «Я не знаю, що говорив Арістотель про роздроблені республіки», по суті, є відображенням усіх його суджень; він не знайшов у класичних творах відповідей щодо подій, які відбувалися в тогочасній політиці, і, більше того, не вірив у абстрактні моделі правління. «Багато хто понавигадував республіки і князівства, зроду не бачені і про які насправді нічого не було відомо», а натомість слід «шукати істинної, а не уявної сутності речей» («Державець», XV)⁶. Справді, «істинна сутність» не виключає знання про події минулого, які здатні лишень надавати приклади для наслідування і стають надто багатозначними, коли йдеться про досвід жителів XVI ст. Варто зауважити, що для Макіавеллі життєвий досвід античних авторів і його сучасників вже ставали історією, або, краще сказати, минуле і сучасне утворювали єдину картину, яку він міг проаналізувати згідно з власним світосприйняттям. Міркування Макіавеллі також були висловлені в іншому листі до Ветторі за 10 грудня 1513 р., де філософ пише про роботу над «Державцем», що також дає нам зрозуміти його повсякденний стиль життя, який, окрім працьовитості й допитливості, поєднує роздуми про доробок класиків. Саме переплетіння неперервного зв'язку із сучасністю та дослідження праць античних вчених надали його твору надзвичайної оригінальності. Так, діяльність Чезаре Борджіа (1475?—1507), також відомого як герцог Валентино, стала свого роду зразком для Макіавеллі, «оскільки годі навести новому Державцеві щось повчальніше, ніж приклад його діянь» («Державець», VII). Однак разом із досвідом сучасників не було залишено без уваги і події минулого, особливо діяльність римлян за часів створення їхньої республіки. Криза, яку в ті роки переживала «відкрита навалі

Карла, сплюндрована Людовіком, захоплена Фердинандом і зганьблена швейцарцями» («Державець», XII) Італія, могла надати «можливість запровадити нову форму правління, на славу вождеві й на благо всій нації» («Державець», XXVI). Звідси походять судження Макіавеллі — болісні від усвідомлення того, наскільки складно буде досягти позитивних змін або принаймні оновлення, аналогічного тому, якого досягли трансальпійські держави. «Ніколи жодна країна не була єдиною чи щасливою, якщо вона не підкорялася одній республіці чи одному правителю, як це трапилося у Франції та Іспанії» — написав він у «Міркуваннях про першу декаду Тіта Лівія» (I, 12) — і перепорою до цього були жахлива корумпованість урядів та Церква, «яка тримає цю країну розділеною». «Макіавеллі, — писав Бенедетто Кроче (1866—1952), — наголосив на необхідності автономії політики». Ця сфера людської діяльності вбачалася ним незалежною від інших законів, церковних догм, правил моралі та звичаїв, які, у свою чергу, зберігали політику у вигляді приписів мислителів минулого. Люди — і в цьому полягає вчення Арістотеля — є істотами політичними й мають вважатися сукупністю індивідів, котрі разом утворюють народ, державу. На думку Макіавеллі, проблема полягає в суспільстві, у *res publica*, правилам якого підпорядковується громадянин: саме тому етичний світ, де людина могла б діяти самотійно, не береться до уваги. Для Макіавеллі закон і лад, що регулюються правилами, є підґрунтям для цивілізованого життя, які мають першорядну цінність: він стверджував це ще у перших працях, коли, будучи стурбованим слабкістю Флоренції і помічаючи руйнівну діяльність найманих військ, дійшов висновку про необхідність користуватися «власною зброєю». Так, у трактаті «Причини призову на військову службу» він пише: «Кожному відомо, що хто говорить про імперію, королівство, принципат, республіку, хто говорить про командувачів [...], той говорить про

справедливість і армію». Сила й справді є вкрай важливою, так само як і те, що ми в сучасному світі називаємо консенсусом. І знову Макіавеллі висловлює своє захоплення Францією, «де керуються законами більше, ніж у будь-якому іншому королівстві нашого часу» («Міркування про першу декаду Тіта Лівія», I, 50). Аби «відпустити бороду», пустити коріння в державах (особливо молодих), варто покладатися на народ, який має «праведнішу мету», ніж знать, адже «знать прагне утискувати, а народ — звільнитися від утисків». Проте якщо хочеться «життя вільного», «життя політичного», тобто жити під владою законів, що їх би дотримувалися всі, то потрібно розуміти, що норми законів не можуть бути вічними й незмінними. «Щасливий той, хто вміє пристосуватися до обставин» («Державець», XXV) та зрозуміти мінливість часу та фортуни, і він є добрим правителем та політиком. Але самих чеснот без удачі замало.

Характер
і фортуна
політика

Більше того, приклад Риму, де панували закон і порядок, завдяки яким імперія змогла посилити й зберегти панування, завойоване за допомогою чеснот своїх жителів, демонструє, «що добра вдача могутніша за фортуна» («Міркування про першу декаду Тіта Лівія», II, 1). «Автономність політики» необов'язково означає її першість над мораллю. Лише в «корумпованих республіках» можна бути вимушеним забути про правила моралі та керувати «твердою рукою» чи до того, коли «зважаються на все заради блага держави»: у такому надзвичайному випадку «не варто звертати увагу ні на праведне, ні на неправедне, ні на милосердне, ні на жорстоке, ні на похвальне, ні на ганебне. До того ж слід зробити другорядним усе інше і за будь-яку ціну додержуватися того, що збереже

життя і свободу». По суті, це є трансформацією стародавнього принципу, повтореного Цицероном: «Благо народу — це вищий закон» («Про закони», III, 3). Однак і той, хто проголосив ці норми, і той, у кого вони викликали відразу й засудження, відчували те, що лише сучасна антропологія помітила у стародавніх містах: навіть за панування демократії, яка передбачає процес звільнення від впливу Церкви, у політичному житті значення релігії було винятковим. Таким чином, на думку Макіавеллі, «релігія є необхідною річчю, аби підтримувати цивілізованість» («Міркування про першу декаду Тіта Лівія», I, 11). Звичайно, антична релігія краще годилася для того, аби бути основою для впорядкування держави, адже викликала любов та солідарність у суспільстві, тоді як «наша релігія [...] змушує нас менше цінувати честь світу» і, більше того, вона змучена через «занепад», якій віддалив її від принципів, «встановлених її засновником» («Міркування про першу декаду Тіта Лівія», I, 12).

Необхідність
релігії

Однак ці роздуми про фундаментальну роль релігії в державі не слід змішувати з нормами «національних інтересів», які зменшують статус релігії до *інструменту держави*: на відміну від слів Макіавеллі, у зазначеному випадку вже йдеться не про оновлення політичних інститутів, а про створення консервативного альянсу між тронем і вівтарем із метою гарантувати єдність правління абсолютних монархів із дисциплінарною діяльністю Церкви за часів Контрреформації.

6 Тут і далі переклад «Державця» А. Перепаді. — *Прим. пер.*

Питання

італійських держав

Функціонування законів

Жан Боден і абсолютна влада монарха

Уважний читач творів Макіавеллі (попри можливу критику останнього) та французький юрист Жан Боден був змушений розмірковувати про політику під час кризи у Франції в епоху Чинквеченто. Після видатного правління Франциска I та Генріха II (1519—1559), яке було грубо перервано у 1559 р., Франція — котра щойно вступила у бурхливий період громадянських війн між католиками і гугенотами — здавалася Бодену кораблем, якого море шпурляло на всі боки «з такою силою, що капітани та моряки були повністю виснаженими й знесиленими від тривалої праці». Кожен мав запропонувати свою допомогу: «Ось чому я розпочав цю бесіду про державу, будучи не в змозі зробити щось краще».

Держава
і населення

Однак саме в ці нестерпні десятиліття країна перевірила рівень солідарності між політичними структурами та громадянами і підтримала власну індивідуальність із прогресивним відчуттям єдності, яке все відчутніше набувало національного характеру. Завдяки цьому культура досягла розквіту, її прикрасили імена Франсуа Рабле (1494?—1553), П'єра де Ронсара (1524—1585), поетів Пляяди⁷, Мішеля де Монтеня і самого Жана Бодена. Аби зрозуміти цю стійкість Франції як цілісного організму, незважаючи на жорстоку внутрішню боротьбу та релігійні відмінності, слід узяти до уваги той факт, що тоді суспільство посилювалося, аби надати нову енергію і ресурси для держави. Саме представники третього стану, збагатившись за рахунок торгівлі та фінансових операцій, відправляла дедалі більшу кількість своїх синів для навчання юриспруденції, а останні розпочинали власну кар'єру й відкривали нові можливості в конторах та державних установах королівства. Посилений власними знаннями та економічним і соціальним престижем, цей клас відіграв істотну

політичну й культурну роль, формуючи таким чином сполучну тканину для державного організму. Сам Боден також був юристом: після 1550 р. він близько десяти років провів в університеті Тулузи, потім став адвокатом у Паризькому парламенті, де присягнув на вірність католицизму, який інші видатні юристи сприймали як загрозливий для їхньої гідності як інтелектуалів. Хоча позиція автора шести книг «Про республіку» відрізнялася від думки Макіавеллі, Боден також розглядав релігію як важливий з'єднувальний компонент для суспільства, який не можна було відкидати. Проте було вкрай поверховим бачити суперечність між теоретиком держави й мислителем, котрий у творі «Розмова семи мудреців» дискутує про «секрети вищих істин» семи мудрих послідовників різних віросповідань та філософських напрямів. Тим, хто в 1561 р. написав своєму другові, що «справжня релігія є не що інше, як звернення чистого розуму до істинного Бога», і тим, хто у скликаних у Блуа Генеральних штатах у 1576 р., виступаючи проти обурливих намірів Католицької ліги. Він насправді був рішучим прихильником релігійного миру під егідою суверена. Якщо пізніше часом він і приховував свої думки, то це, мабуть, тому що інакше він мав би зайняти стійку позицію на законних політичних зборах, присвячених обговоренню, або самотійно виступати на тлі людських сутичок. Позиція, яку він обстоював у Блуа і яка протиставлялася баченню Ліги, була пов'язана з одним із наріжних каменів у роботі Бодена: з ідеєю про суверена як вищу міру політичного життя. У ті роки також відбулося відродження неогібелінських ідеалів (тобто на підтримку імператора) через появу на європейській арені короля Карла V (1500—1558), та сподівань, покладених на наймогутнішого монарха-християнина, адже тоді стало б можливим припинити релігійні конфлікти, спровоковані протестантською реформою Церкви, та певною мірою

повторити діяльність римського імператора Константина (бл. 285—337, імператор з 306 р.) на скликаному ним Нікейському соборі у 325 р. У другій половині XVI ст. спостерігалася тенденція привласнювати собі досягнення в різних галузях та авторитет у світській і духовній сферах, першість у яких дотепер належала лише імператору. Насправді, абсолютна влада вже давно була закріплена за королем Франції, який — згідно зі стародавньою формулою, «не мав нікого вищого за себе у всьому королівстві». Висловлювання Бодена є вкрай чітким: «Для суверенітету необхідна влада така сама абсолютна й вічна, як і сама держава» («Про республіку», I, VIII). Такий підхід є доволі систематичним також тому, що його робота відображає комплексний характер французької монархії, хоч і проводиться в культурних межах, властивих французьким юристам. Останні ввели у свої дослідження історико-філологічний метод гуманістів і вивчали права й політичні інститути як продукти того часу, пов'язані з прогресом у суспільстві.

Абсолютизм

як спосіб розв'язання конфліктів

Таким рішенням було затверджено прихильність до монархічної форми правління, влада в якій передається у спадок: хоча вищими за неї все ж є закони, що попереджають свавілля, в інтересах держави все ж може знадобитися втручання абсолютного монарха. Таким чином, у випадку неоднозначних ситуацій — а є очевидним, наскільки події у Франції вплинули на це визначення — можуть статися в пригоді надзвичайні й термінові заходи з боку монарха, котрий краще, ніж будь-хто інший, навіть будь-який законодавець чи магістрант, зможе оцінити вищість інтересів держави над власними, як того вимагають мінливі часи. Аби відрізнити монарха від тирана, Боден стверджує про необхідність виконання ним законів і правил, аби не

ризикувати можливостями заколоту та анархії. Іншими словами, верховна влада має бути абсолютною й неподільною, а також стояти вище за все та всіх: такий монарх міг би сподобатися королю Людовіку XIV з династії Бурбонів (1638—1715), названому «королем-сонцем», адже його закликали наслідувати божественну мудрість, показуючись на очі підданам рідко, але щоразу з величчю, яка відповідала його знатному походженню. Відкидаючи думку навіть «видатних осіб», котрі вважали змішану форму правління найкращою з усіх, Боден спростовує думку письменників, котрі вбачали у французькій формі правління суміш з аристократії (Паризький парламент), демократії (Генеральні штати) і монархії: «Подібна думка є не просто абсурдною, вона є злочинною: робити підданих колегами й товаришами для суверенного монарха є злочином і образою для його величності» («Про республіку», II, 1). Якщо ми згадаємо, що цей твір був написаним у період тривалих громадянських воєн, коли владу монарха постійно заперечували, а самій королівській особі погрожували противники абсолютизму, то зможемо зрозуміти наполегливість, із якою Боден вбачав у монарху ледь не божественну велич, аби вберегти Францію від занепаду: суверенітет є сутністю держави, і її виключні права не можуть бути відокремленими одне від одного. Майже відчуваючи загострення внутрішніх конфліктів у майбутньому і демагогію Уряду шістнадцяти, який змусить Генріха III (1551—1589) покинути Париж у 1588 р., наприкінці твору Боден доходить висновку, що якщо «тиранія монарха є небезпечною, тиранія більшості є ще гіршою, але немає нічого страшнішого за тиранію всього народу» («Про республіку», VI, 4). І пізніше, порівнявши три режими — демократичний, аристократичний і монархічний — та зрозумівши згубні недоліки перших двох, так само як і небезпеку третього, найменшу загрозу він убачав

саме у спадковій монархії: у будь-якому разі «головною рисою держави має бути суверенітет, який може жити, а не існувати і говорити чітким голосом лише за монархії». Боден рішуче заявляє: «У державі може бути тільки один суверен; якщо є дві, три чи більше осіб, котрі мають владу монарха, то насправді монархом не є жоден із них, адже ніхто не з них не зможе ані засудити одного зі своїх товаришів, ані бути засудженим» («Про республіку», VI, 5).

Шлях

Бодена

На останніх сторінках антропоморфізм держави використовується, аби порівняти монарха з людським інтелектом, який відіграє роль об'єднувача, проте не є обов'язковим, адже трапляються люди, зовсім позбавлені інтелекту: «Таким чином аристократія і демократія, в яких не має місця для короля, продовжують триматися й керувати власною державою. Відповідно, вони не знають єдності, яку мали б за наявності монарха, котрий з'єднує весь організм, мов розум («Про республіку», VI, 5). Нелегко визначити, наскільки ефективно вчення Бодена сприйняли у французькій політичній культурі того часу, однак безсумнівним є той факт, що після тривалих релігійних воєн французьке королівство відновлювалося, стаючи прикладом для майже всіх монархій Європи.

Суверен

і держава

7 Плеяда (*фр.* La Pléiade) — гурток паризьких поетів, створений у 1547 р. під назвою «Бригада». Спочатку складалася з чотирьох членів: Ронсара, де Баїфа, дю Белле — учнів філолога-еллініста Жана Доза. На початку 1550-х років склад «Бригади» розширився до семи осіб, і, відповідно, назва змінилась на «Плеяду». — *Прим. пер.*

До абсолютної
монархії
Суверен
як «розум»
держави

Див. також: Створення нової держави, с. 33;

Felix Austria: імперія Габсбургів під владою «оголеного хлопчика» в «чарівній Празі», с. 98;

«Міжнародна республіка грошей», с. 240;

Жан Боден та теорія сучасної держави, с. 366;

Філософія Макіавеллі, с. 343

Створення нової держави

Ауреліо Музі

Нова держава — це нова форма організації внутрішньої та міжнародної політики, яка характеризує систему відносин у Європі в період між XV–XVII ст. Вона зародилася під час кризи середньовічного устрою та віддалення верховної влади від старих народних і територіальних основ. Проміжна фаза охоплює прогресивну централізацію влади у XVI ст.; наступна фаза розпочинається епохою абсолютизму в другій половині XVII ст.

Нова держава — це процес, а не система

Автономність

суверена

Протягом XVI ст. майже всі європейські країни — від найменших регіонів Італії до таких великих держав, як Іспанська імперія, що поширюється на заокеанські території, мають спільні риси: це схильність до концентрації влади; поділ її на владу володаря (монарх) та виконавчу (адміністрація); схильність до об'єднання всіх земель та визначення власних кордонів; захист монархом територій від внутрішніх і зовнішніх ворогів; об'єднання законодавчої, юридичної та фіскальної служб. Фундаментальним принципом, який відрізняє нову державу від середньовічних форм правління, є унікальність функцій верховної влади: вона була автономною та неподільною, могла сподіватися на власні сили та на свою законність. Здається очевидним, що цим принципом люди зробили ставку в грі й поставили мету, якої важко досягти; вони змалювали нову державу не як чітку та налагоджену на всі часи систему, а скоріше як виснажливий, а подекуди й жорстокий і кривавий процес, що завжди відбувається під час переходу від

старих до нових форм правління. Підстави є вкрай мінливими, і тому саме якість та різний ступінь їх комбінацій дають нам змогу говорити про різні шляхи розвитку нової держави. Різноманітні нюанси відображені у відносинах між організацією політики та суспільством; у війнах і міжнародних відносинах; у конфліктах та політико-релігійних чварах; у низькому й високому рівнях однорідності між народами та територіями.

Фактори новизни

Фактори, які зумовлюють ступінь «оновлення» держави і разом із тим визначають різноманітні види держав у Європі епохи Відродження, є такими: принцип легітимації династій, система уряду територій, конституційний баланс між централізованою монархією та Парламентом і здатність монархії перетворювати привілейовані верстви населення з ворогів корони на підданих їй та зацікавлених у співпраці задля кращої долі.

Король Франції Людовік XI (1423—1483), королі Англії Генріх VII (1457—1509) та Генріх VIII (1491—1547), а також іспанські католицькі королі були великими монархами, які відіграли ключову роль у зміцненні позицій нової держави. Сила династії є наймогутнішим фактором для узаконення влади. Моральна єдність як національних держав (Франція та Англія), так і міжнаціональних (Іспанська імперія за Карла V (1500—1558) та Філіппа II (1527—1598) полягає саме у верховенстві влади монарха й харизмі короля. Відповідно, там, де влада монарха та династії слабка або взагалі примарна, там слабка і держава. Наприклад, Данії бракувало встановленого права наслідування престолу; керівною там була модель виборної феодалної монархії, де майже вся влада належала сейму дворян та духовенства, і лише в 1665 р.

Слабкі та сильні
династії

Данія перетворилася на монархію, де влада переходила у спадок. Як наступний приклад наведемо Польщу, де нова держава була утворена завдяки династії Ягеллонів (1386—1572). У 1572 р. ця династія припинила існування, а виборна монархія разом із відновленням влади аристократів істотно послабили країну.

Особисті
обов'язки
чиновників

Щодо ще однієї з характеристик нової держави, а саме державної системи територій, то вона ставить знак відмінності між тим, хто має владу (король), та тим, хто є її виконавцем, — тобто чиновником. Звичайно, навіть ця відмінність не мала чіткого визначення у XVI ст. Королівська влада на той момент ще мала певні феодалські риси: король очолював ієрархію васалів та охороняв ідею про особистий і договірний зв'язок із підданими. Ідея договору полягала у двосторонніх відносинах, де підданий гарантував підкорення та вірність своєму володарю в обмін на привілеї, правові звичаї й систему представництва (парламент, державні асамблеї та ін.). Таким чином, службовець ще не був бюрократом у сучасному розумінні: робочі відносини не були безсторонніми, вони стосувалися кожного як особистості; не було чиновників «на повну ставку»; «слуги корони» були пов'язаними особистими узами зі своїм правителем, а також мали відвідувати різноманітні заходи. Межі між публічним і особистим були майже стертими.

Проте навіть з усіма цими обмеженнями окремим країнам (насамперед Франції та Іспанії) протягом XVI ст. вдалося створити державну систему територій, яка базувалася на виконанні певних функцій та на створенні ієрархії чиновників вищого рангу й радників короля. У доволі незвичній для тогочасної Європи моделі англійської держави політична

система базувалася на тонкому балансі між вимогами централізованої монархії та різноманітних інтересів. Структура й функції англійського парламенту суттєво відрізнялися від тих, що були в інших європейських країнах. Там були дві палати — Палата лордів, членство у якій передавалося у спадок, і Палата громад, до якої обирали представників різних верств населення країни. У першій засідала знать, у другій — не титуловані дворяни (*джентрі*) та вільні дрібні землевласники (*йомену*). Парламент виконував законодавчу функцію. Парламентарії згадуються у загальному праві (*Common Law*) — зводі законів, що базувалися на стародавньому традиційному капіталі, незалежному від монарха. Іншою особливістю англійської політичної системи є самоуправління графів, чий титул надавався шерифам благородного походження та мировим суддям, котрі не завжди були зі знатного роду, але були пов'язаними з місцевістю. Отже, за відсутності прийнятого адміністративного права, уряд у сільській місцевості мав зберігати баланс між різними соціальними структурами держави.

Ситуація в Англії

Якщо в Середньовіччі шляхта мала ледь не королівську владу й часто виступала проти монарха, то процес формування нової держави охарактеризувався можливістю суверена стати єдиним джерелом політичної влади та примусити інших визнати своє верховенство. Поступово король здобув монополію на використання сили через революції дворянства та аристократів і набув керівної ролі в економічній та соціальних сферах. Цієї можливості суверена було досягнуто (хоч і різними шляхами) у Франції та Польщі. У першій половині XVII ст. у Франції відбулася повна централізація влади в руках короля, що стало наслідком політико-релігійних конфліктів та суперечок між

знаттю і монархом; відповідно, групи, пов'язані з адміністративним апаратом, присягнули на вірність короні. У Польщі, натомість, виборна монархія разом із прерогативою шляхти на *liberum veto*⁸, що дозволяло будь-коли виступити проти рішення короля, спричинили формування слабкої держави, яку поступово роз'їдали анархія та дроблення територій. Приклади Франції і Польщі демонструють різні шляхи розвитку нових держав у Європі.

8 Вільне вето (*лат.*). — *Прим. пер.*

Монарх

і дворянство

Таким чином, варто зазначити чинники, які сприяли відсталості нових держав у Чинквеченто: брак легітимації династій і дворянство, що зберігало свою майже королівську могутність.

Автократія і деспотизм

Росія

У XVI ст. були відомими ще дві форми правління: автократія та деспотизм. Прикладом першого є Московія з її централізацією державної влади, а прикладом другого — Османська імперія. Ідеться саме про моделі, тобто про наближеність до історичних реалій, які не завжди повною мірою характеризують усю комплексність цих форм правління.

Іван III (1440—1505, правив з 1464 р.) об'єднав більшість руських земель, звільнених від монголів Золотої Орди, та вирішив зробити бояр — панівну аристократію — володарями на величезних територіях. Цьому сприяли: релігійна єдність (православ'я) та поняття влади, яке робило князя-монарха вищим за закон. Але аристократія мала можливість висловлюватися у представницькому органі — Думі. Тоді Іван IV Грозний (1530—1584, правитель з 1547 р.), аби протидіяти боярам та зменшити їхню владу, сформував автономні військові

загони шляхом створення службової шляхти, якій надавав землю, що пізніше передавалася у спадок.

У свою чергу XVI ст. є періодом значного розвитку й подальшої кризи Османської держави. У середині Чинквеченто, за правління Сулеймана I (1495—1566, султан з 1495 р.), Османська імперія була наймогутнішою державою у світі: її кордони охоплювали Балкани, Східну Європу, Північну Африку та Середземномор'я. Уся державна структура працювала з метою захоплення нових територій, яке було зупинено Священною лігою під час битви біля Лепанто (1571 р.). У турецькій державі панувала деспотія, тобто закон ніяк не обмежував владу султана; не було жодних договірних зв'язків правителя з підданими, але їхні життя і смерть були в руках корони; усі джерела багатства країни вважалися особистою власністю султана, і, відповідно, земля не могла належати ще комусь іншому; до державного апарату залучали рабів християнського походження; територіям бракувало єдності; не було централізації в законодавчій, юридичній та фіскальній сферах.

Османська
імперія

Див. також: Зародження політики, с. 26;

Felix Austria: імперія Габсбургів під владою «оголеного хлопчика» в «чарівній Празі», с. 98

Війська, озброєння, фортеці

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

Війна була найголовнішим заняттям для європейських країн, які протягом усього XVI ст. були втягнені у тривалі політичні й військові перегони, що вимагали ефективної мобілізації людських та економічних ресурсів. Технічні зміни в обладнанні, а особливо поширення вогнепальної зброї та подальше вдосконалення військової архітектури потребували дедалі більшого обсягу інвестицій. Лише такі великі монархії, як Франція, Іспанія та Англія, могли собі дозволити таке напруження економіки, що призводило до нещадного відбору політичних та соціальних суб'єктів, які були б у змозі й далі вести воєнні дії.

Тягар війни

Упродовж усього XVI ст. війна була одним із тих факторів, що сприяли історичним змінам, і не лише тому, що від результатів конфлікту залежала доля міста, країни чи династії. Насправді саме розвиток технологій та військових інститутів був одним із чинників, які більшою мірою забезпечили формування соціальних, економічних і культурних структур на всьому континенті.

Політика,
дипломатія,
ресурси

Система європейських держав тоді становила арену, де тривала запекла боротьба у політичній та воєнній сферах. Так, війна стала для правителів пріоритетом, і на її потреби вони повсякчас спрямовували людські й економічні ресурси, які постійно зростали. Можливість вижити в цій ситуації і поширити сферу свого впливу дедалі більше залежала не лише

від економічної та демографічної ситуації у країні, а й від здатності уряду контролювати та мобілізувати ці ресурси, так само як і від ступеня політичної централізації й ефективності політичних і адміністративних інструментів. Таким чином, війна перетворилася на відбір акторів, які потім зможуть вийти на міжнародну сцену. На тривалий період можливості участі в ній були обмежені, з одного боку, в середніх за розмірами країн, на кшталт італійських та німецьких князівств, що не мали таких ресурсів, які дали б їм змогу конкурувати з іншими протонаціональними монархіями, з іншого — хоч і в значних за розмірами країн, таких як Польща й навіть Священна Римська імперія, але котрі не змогли досягти достатньої політичної й адміністративної єдності, аби зібрати на своїй території необхідні ресурси. У більш виграшному становищі були такі середні й великі за розмірами держави, як Франція, Англія, спершу Іспанія, пізніше — Голландія, Швеція і Бранденбург, які насилу знайшли фінансові й політичні інструменти, аби створити і підтримувати в належному стані свої військові структури (армію і флот) згідно з новими вимогами.

Внутрішній фронт

Але війна також впливала на політичний і соціальний баланс усередині самих держав. Тут є позитивний аспект — очевидна відповідність між збільшенням військового апарату й могутністю монархії. Зростання витрат на утримання військ у належному стані викидає з гри аристократію, чиї власні озброєння — куплені за гроші та залежні від аристократа, уже не можуть конкурувати з озброєнням короля. У свою чергу, така ефективна монополія на використання сили в межах власної держави створює для монарха сприятливі умови для того, аби за допомогою різноманітних податків залучати ресурси королівства з метою зміцнення власної військової могутності.

Вогняна зброя

Поворот у історії
вогняної зброї

У добу Чинквеченто наявність вогнепальної зброї — *вогняної зброї* — на полі бою та під час облоги не була чимось новим. Різноманітні гармати відіграли величезну роль в останній фазі Столітньої війни і саме завдяки величезним бомбардам турки зруйнували стіну у Константинополі. Однак, як зауважив Франческо Гвічардіні (1483—1540), в італійських війнах артилерію «вже використовували, проте гармати були такими неповороткими, що не завдавали противнику суттєвих пошкоджень». Оскільки гармати та бомбарди були дорогими й громіздкими, мали невеликі скорострільність і дальність польоту знаряддя, їх застосовували зазвичай під час облоги й разом із традиційними металевими машинами: катапультами, требушетами й балістами.

Нові
гармати

Однак протягом XVI ст. ефективність артилерії, а особливо її мобільність, суттєво покращилися. Гармати ставали дедалі необхіднішими не лише у боях на суші, а й на морі. Вже наприкінці XV ст. на випадок вторгнення до Італії серед військ Карла VIII (1470—1498) був артилерійський парк, який створив неабияке враження — хоча, здавалося, і без особливого результату, але, згідно з фактами, це вирішило хід подій. Саме у Франції розробили новий тип гармат, створених у єдиному литті з бронзи чи латуні — за технікою, дуже схожою на ту, за допомогою якої створювалися дзвони, — замість виробництва зброї шляхом з'єднання різних шматків кованого заліза. Ці нові гармати були мобільнішими і, завдяки ефективному використанню пороху в металевих, а не кам'яних ядрах, набули більшої руйнівної сили. І хоча застосування цієї зброї ще мало

певні обмеження, польові гармати відіграли вирішальну роль у багатьох битвах XVI ст. Наприклад, у 1512 р. у Равенні французи перемогли іспанців чи три роки потому в битві біля Мариньяно, коли знамениті швейцарські піхотинці зазнали повної поразки від французів. У другій половині століття, переважно завдяки голландцям, було здійснено спроби стандартизувати види й калібри гармат, чия різноманітність часто призводила до логістичних та організаційних проблем.

Від аркебузи
до мушкета

Напевне, саме розвиток військової техніки і подальше створення рушниць найбільше вплинули на тактику та стратегію ведення бою. Наприклад, обладнання аркебузи колесами й новим запалювальним механізмом замість ґноту зробило її ефективнішою для використання навіть у несприятливих погодних умовах, а також посилило точність та дальність пострілу. До того ж аркебуза спочатку стояла поряд, а потім була витіснена мушкетом, оснащеним довшим стрижнем і, відповідно, більшою дальністю й швидкістю польоту кулі, яка могла пробити обладунки противника. Завдяки зменшенню розміру й ваги вогнепальної зброї її стала застосовувати і кавалерія.

«Спис і мушкет»:

від швейцарських фаланг до іспанських *tercios*

Розвиток техніки спричинив зміни у тактиці бою та у підході до воєнної стратегії. Проте, мабуть, найсуттєвіших змін зазнали сама природа і рівень військових операцій. Знову-таки наведемо слова Гвічардіні: «До 1492-го року бої були тривалими, а дні — не такими кривавими», однак французи «надали війні жвавості».

У битвах тепер брали участь дедалі більше військових, і самі війни стали жорстокішими, особливо коли після

Контрреформації до традиційних політичних та династичних конфліктів додалися релігійні.

Щодо структури війська і тактики, то на полях бою XVI ст. переважно використовувалася піхота, вже сформована під час конфліктів у XIV–XV ст. Якщо наприкінці XV ст. військо французького короля Карла VIII складалася з кавалерії на третину, то пару десятиліть потому у війську його наступника Франциска I (1494–1547) із загальної кількості солдат кавалерія становила лише 10 %.

Структура війська

На початку Чинквеченто найсильнішими вважалися жорстокі, дисципліновані й нещадні у бою швейцарські піхотинці, які вишиковувалися у квадратні формування по 2–6 тис. солдат у кожному і дотримувалися тактики, що нагадувала македонські фаланги. І хоча від наступу ворожої кавалерії їх захищала величезна кількість списів завдовжки 4–6 м, а сама піхота мала надзвичайну силу удару, формація все ж мала недоліки. Вона була доволі повільною і маломаневреною; її фланги атакували, попри невеликі групи аркебуз, а особливих ушкоджень завдавав гарматний вогонь, який міг спричинити великі прогалини в лавах піхотинців і тим самим порушити формацію війська. Так і сталося у битві біля Мариньяно, коли перемога Франциска I ознаменувала початок кінця тривалого домінування швейцарських піхотинців та їх німецьких суперників — ландскнехтів, котрі мали схожу тактику ведення бою.

Іспанська терція

Починаючи із 40-х років XVI ст. іспанська *tercios* — терція — викликає загальне захоплення. У цьому шикуванні списоносці, керівники аркебуз та озброєні щитом і мечем солдати створювали баланс у формації і захищали один одного,

формуєчи більш маневрений і збалансований підрозділ, який, проте, вимагав тіснішої координації з іншими формуваннями. Іспанська піхота домінуватиме аж до кінця Тридцятилітньої війни, але й протягом цього століття вона зазнає певних змін і вдосконалень. Найвагомим із них, напевно, є зростаюча частка аркебуз і мушкетерів серед піхотинців. Якщо на початку століття піхота з вогнепальною зброєю становила лише 10 % загальної кількості війська, то пізніше — чверть і навіть третину. Загалом тісний зв'язок між списом і аркебузом (або мушкетом) триватиме до другої половини XVII ст., коли відбуватиметься тривалий перехідний період у європейській військовій культурі, названий *pike and shot* («спис і мушкет»).

Реформування кавалерії

Вогнепальна зброя, яку Аріосто називав «огидними знаряддями», не лише змінила баланс сил на полі бою, а й становила загрозу для цінностей у суспільстві. Розвиток техніки, безсумнівно, потужно вдарив по образу солдата-вершника. Кавалерист благородного походження, що століттями домінував у європейських війнах, був — у прямому й переносному розумінні — викинутий з сідла. Правду кажучи, аби краще зрозуміти ту епоху та сутність цих змін, нам слід дещо розширити часові межі. Ще протягом XIV—XV ст. у битвах біля Кресі, Пуатьє та Азенкура французька кавалерія, що складалася з аристократів, зазнавала кривавих поразок від англійських стрільців-«плебеїв», озброєних небезпечно довгим луком (*long bow*). Ці луки із суто технічного погляду стосовно дальності, швидкості пострілу та здатності пошкоджувати броню навіть перевершували аркебузи, що були доволі простими у використанні навіть для новобранців.

Реформування
кавалерії

Таким чином, військо, озброєне луками, мушкетами й гарматами, скинуло тактику феодалної кавалерії, що завжди домінувала, на дно. Це передбачало тактичне, кількісне й навіть символічне реформування кавалерії, але аж ніяк не її зникнення з поля бою, де ми зрештою побачимо її в середині ХІХ ст. Найбільші переваги мала, звісно, легка кавалерія. У конфліктах між іспанськими мусульманами, турками і татарами європейці навчилися цінувати цей вид вершників, насамперед використовуючи їх для розвідки, порушення порядку в лавах ворога та прикриття. Невипадково те, що натхнення та назви нових кавалерійських бойових одиниць походять переважно з місць, наближених до ісламських кордонів. Наприклад, іспанські *пінети* (хоча сам термін має берберське походження), що брали участь також у війнах в Італії, *гусари* (слово походить з угорської чи турецької мов) — вихідці з Балкан, які в ХІV ст. вже воювали у польських та габсбурзьких військах, і албанські *страдіоти* на службі Венеціанської республіки.

Отже, кавалерія намагалася адаптуватися до застосування вогнепальної зброї під час битви, і, таким чином, приблизно наприкінці ХVІ ст. було розроблено техніку гарцювання: передні лінії озброєних рушницями вершників наближалися, аби стріляти в супротивника, а потім відступали, аби не наштрикнутися на піки ворожої піхоти. Цей видовищний і складний маневр вимагав довгого навчання з боку кавалеристів, але, з огляду на його слабку ефективність на полі бою, вже на початку ХVІІ ст. він не використовувався.

***Trace italienne* — революція у військовій архітектурі**

Проект
оборони

Постійне покращання ефективності артилерії істотно вплинуло на військову архітектуру. Ще в добу Кватроченто високі, але тонкі мури середньовічних палаців і міст виявилися

безсилами перед руйнівною міццю кам'яних чи металевих гарматних ядер. Рішенням було побудувати оборонні споруди нижчими, але частішими, аби вони могли краще вбирати кінетичну енергію

знарядь.

Якщо Італія демонструвала певну відсталість у плані розвитку й застосування артилерії — варто зазначити, що Макіавеллі недооцінював її роль у своєму мистецтві війни — то її інженери та архітектори були в авангарді в розробленні технологій для захисту від нових загроз. Недарма нова військова архітектура, яка розвивалася у період між XV–XVI ст., в Італії отримала назву нового укріплення, а в Європі була відомою як *tracce italiana* — італійська зірка. До її розроблення долучилися найкращі уми епохи Відродження, серед яких були Антоніо да Сангалло (1484–1546) та Франческо ді Джорджо ді Мартіні (1439–1501) — автор «Трактату про інженерію та військове мистецтво», і, звісно, Леонардо да Вінчі (1452–1519) та Мікеланджело (1475–1564). Кастельнуово у Неаполі, замок Убальдіні у місті Сассокорваро та фортеця у Сан-Лео є прикладами перехідної фази у будівництві, під час якої архітектори й інженери намагалися посилити опір стін за допомогою нахилу; тобто товщина і нахил стін робили їх стійкішими перед ударами ядер. Нова військова архітектура досягла розквіту саме в XVI ст. завдяки створенню земляних валів і бастіонів, які визначалися не лише більшою стійкістю, а й давали змогу розмістити батареї гармат, здатних гатити по противнику. Багато міст оточили себе новими і дуже дорогими колами стін. Замок Лукка, створене за часів у Венеціанській республіки місто-фортеця Палманова, Саббїонета — маленька столиця ефемерної держави військового інженера Веспасіано Гонзаги (1531–1591) є одними з найкращих прикладів тієї архітектури, що збереглися дотепер.

Нахили,
вали і бастіони
Палманова
і Саббінета

У другій половині XVI ст. поступове поширення цих фортець із артилерією змінило природу воєнних операцій у Європі. Польові баталії стають дедалі рідшими, а облога міста перетворюється на кульмінацію воєнної кампанії. Облога могла тривати місяцями, і стійкість таких міст як Мец, яке оточив Карл V (1500—1558) у 1552 р. чи Фамагоста, де венеціанський гарнізон із 7 тис. осіб вистояв майже рік проти 200-тисячного турецького війська, свідчить про ефективність нової військової архітектури.

Наймані солдати та регулярні війська

Хто були ті люди, які воювали у Падуї (1525 р.), Мюльберзі (1547 р.) та Сен-Кантені (1557 р.) чи штурмували стіни Меца (1552 р.) і Ніцци (1553 р.)? Вже довгі роки європейське військо не складалося переважно з воїнів феодалів. Лицарів, котрі воювали, аби виконати свої зобов'язання перед сюзереном, стало значно менше порівняно з простими солдатами, часто не благородного походження, які робили війну своїм промислом, а не діянням за покликом класу, що передавався у спадок. Наприкінці Середньовіччя військовим майже завжди був найманець, і зміни у зброї — спершу поширення лука й арбалета, а пізніше і вогнепальних знарядь — сприяли тому, що у військо стали брати професіональних військових, а не шляхту.

Позиція
Макіавеллі

Однак у добу Чинквеченто Нікколо Макіавеллі (1469—1527) палко доводив переваги національних військ над найманцями, адже останні ніколи не славилися вірністю. Надихаюча класична

модель солдата — жителя міста (чи селянина) все ж не мала великих можливостей для використання в тогочасній Італії та Європі загалом. Реалії життя в римській республіці надто відрізнялися від умов у інших державах — монархіях чи республіках, які ще не повною мірою розробили адміністративні й бюрократичні інструменти для формування та координації «національних» військових угруповань, а це було проблематичним за скрутної фінансової ситуації.

Професійні війська

Таким чином, війська у XVI ст. склалися переважно з професійних військових, найманців та підприємців, котрі зобов'язувалися перед урядом завербувати певну кількість солдат, що часто приїжджали з-за меж монархії чи республіки. Спроби створити національне військо на засадах призову виявилися провальними, як у випадку з французькими *вільними стрілками* чи флорентійськими загонами, яких так прагнув Макіавеллі. Серед нечисленних винятків можна згадати натхненних почуттям прихильності до Святого Марка венеціанських ополченців, що поширилися і серед інших жителів материкової частини Венеції.

Деякі регіони Європи, що були біднішими й відсталішими, саме й постачали подібну робочу силу до інших країн. Насамперед такою була Швейцарія, де професія найманця була справжнім промыслом, яким керувала влада кантонів. Потім — сусідня Південна Німеччина, чиї ландскнехти перейняли й розвивали швейцарську модель праці. Іншими джерелами войовничих найманців були Гасконь, Корсика, Швеція, Албанія та Романія в Італії. А також Іспанія, яка через підрядників у Кастилії у великих кількостях збирала солдатів серед селян та войовничих *ідальго*.

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Італійські війни, с. 115

Клімат і навколишнє середовище

Бруно Веккьо

Європейський клімат належить до кількох основних типів, особливо рослинний світ. Зокрема, тут описані певні можливості для людини, які надає навколишнє середовище, що більшою мірою стосуються традиційних занять у сільському господарстві.

Картина в цілому

Малий
льодовиковий
період

Дослідження останніх трьох десятиліть продемонстрували, що європейський клімат міг суттєво змінюватися навіть за відносно короткий проміжок часу, тобто в межах однієї історичної епохи. Особливо це стосується XVI ст., коли розпочалося відносно похолодання (бл. 1550—1880), назване «малим льодовиковим періодом». Однак насамперед слід наголосити, що цей період був неоднорідним за структурою, тобто поділявся на кілька підперіодів; по-друге, йдеться також про незначні температурні коливання, що, як правило, не перевищували середньої річної температури на один градус. Правдою, крім того, є те, що краще виражені сезонні коливання температури можуть бути використаними для отримання середнього результату та створення повної картини клімату; також тяжкі наслідки таких коливань для технічно нерозвинутих сільських угідь зафіксовані зазвичай саме в сучасній Європі. Слушним також є той факт, що в контексті загальної кліматично-екологічної бази Європи нам потрібно врахувати набагато більше чинників, ніж ці макроскопічні зміни континентального простору, які пояснюються різною широтою

окремих регіонів європейських країн та їхніх позицій відносно великих континентальних та океанічних мас. Саме тому з наступного опису кліматично-екологічних регіонів Європи фізичний фон історії континенту може мати вигляд свого роду «нерухомої картини» (хоча, врешті-решт, вона не зовсім нерухома). Відповідно до цього, фізичний фон може бути застосовуваним і для наступних століть аж до перелому (також поступового в часі та нерівномірного у просторі) індустріальної революції.

Рослинний світ як ключ до опису європейського клімату та навколишнього середовища

Саме поняття клімату можна визначити як «атмосферне середовище, створене з ряду станів атмосфери в їх звичайній послідовності над певною місцевістю» (Максиміліан Сорре). Легко перевірити той факт, що клімат Європи зазнає істотних змін. Спільним елементом, котрий можна побачити серед цього різноманіття, є, напевне, несуттєве відхилення від середніх значень, яке — за винятком більш північно-східних та східних регіонів (Росія, Фінляндія) — зменшує ризик кліматичних катастроф (лютості клімату, посухи, повеней) відносно інших частин світу і, відповідно, ризику неврожаю і голоду. Серед багатьох можливих класифікацій європейського клімату нас цікавлять саме ті, які багато уваги приділяють наслідкам, спричиненим екологічними відмінностями, з якими стикається населення Європи. Насамперед до них відносять відмінності, що стосуються рослинного світу, від якого великою мірою залежить життя людей. Стихійні трав'янисті рослини та сезонність їх росту визначають можливість їхнього розвитку в диких умовах. Різниця в наявності та здатності до відтворення окремих порід дерев і кущів вказує на кількість та технічні якості такого важливого матеріалу, як деревина. Врешті-решт, вирощування певних видів рослин — як трав, так і дерев, зумовлює різні

можливості поступу різноманітних систем землеробства та скотарства; навіть за однакового технічного рівня сільського господарства відмінність у рослинному світі передбачає різні варіанти виробництва та харчування. Сукупність рослин, що ростуть як стихійно, так і культивовано, створює неоднакові можливості для людського життя в матеріальному плані. Саме тому ми переходимо до поділу Європи на кліматичні пояси та до середовищ (передусім рослинних), які в них розташовані. Цей поділ робить спрощення практично неминучими, оскільки клімат і навколишнє середовище непомітно змішуються одне з одним, рідко створюючи достатньо чіткі лінії на кшталт тих, які ми пропонуємо з навчальною метою.

Рослинний світ і культивування

Рослинний світ і харчування

Клімат і помірний пояс, де дмуть західні вітри

Течія

Гольфстріму

Західна частина материка зазнає ефекту закону Коріоліса — його обдувають майже постійні теплі й вологі південно-західні вітри і на нього також впливає течія Гольфстрім; обидва феномени пом'якшують температуру навіть у найвищих широтах. У центральній смузі атлантичної частини материка, що відповідає Північній Іспанії, західній половині та північному узбережжю Франції, так само як і всім Британським островам, — подібний вплив дає змогу визначити клімат і навколишнє середовище як «місцевість панування помірних західних вітрів». Цьому поясу властиві прохолодне літо (середнє значення влітку нижче за +20—21 °С), помірна зима (середнє значення в січні вище за +2 °С) і дуже мінлива погода — з дощем, який є необов'язково рясним, зате триває кілька днів, притаманний усім порам року та становить перевагу зимнього періоду, сприяючи розвитку рослин практично протягом усього

року, адже вегетаційний період, як правило, починається при температурі від +4 °С. Щодо лісів (де дерева зазвичай мають широке листя), то вони можуть бути великими, але їх розвитку заважатимуть надмірна вологість та/або сильний вітер. Також слід згадати простори Ірландії, Шотландії та Англії, де лісу або взагалі немає, або після вирубки він не може вирости самотужки і поступається місцем болотам. Найпрохолодніша зона цього середовища — яка відповідає більшості територій Британських островів (хоча подібне явище також можна побачити на берегах Норвегії) — була найпривабливішою територією для ведення традиційного сільського господарства, що за умови пристосування самого довкілля надає багато можливостей для людської діяльності. Йдеться про так звану систему *infield-outfield*⁹, яка полягає в постійному обробітку присадибної ділянки для ведення сільського господарства (*infield*) та збереження інших територій (*outfield*) — земель, придатних для подальшого обробітку і розширення пасовиськ. Овес — як і ячмінь — зазвичай використовувався для сівки завдяки короткому вегетативному періоду, після якого пасовисько залишалося вільним протягом усієї зими. Постійна вологість також сприяла росту довгостеблових рослин і, відповідно, — особливо на Британських островах — поширенню солом'яних дахів більше, ніж будь-де. У крайній південній частині Атлантики наслідком добре збалансованої вологості та високих літніх температур є введення — серед традиційно культивованих — інших видів рослин, чутливих до згаданих вище характеристик: це стосується кукурудзи, що росла в Галісії й Астурії з давніх-давен і яку продовжують вирощувати й досі. У такій місцевості, як Аквітанія, де нижчі температури поєднуються з меншою кількістю опадів через відсутність гірських бар'єрів, які затримують вологу з океану, формуються сприятливі умови для росту виноградної лози. Добре відомим

є те, що ця рослина, яка найліпше розвивається в середземноморському кліматі, може давати плоди і в інших регіонах, навіть пізньої осені.

9 З англ. *infield* — присадибна ділянка, на якій часто проводяться сільськогосподарські роботи, *outfield* — віддалена земельна ділянка, що рідко обробляється. — Прим. пер.

Система

infield—outfield

Кукурудза

та виноград

Клімат і пояси Середземномор'я

Ще одним доволі неоднорідним помірним кліматом Європи є субтропічний середземноморський, який у різних видах охоплює практично всю територію на північ від однойменного моря (за винятком Паданської рівнини), майже всю Португалію, більшу частину не атлантичної Іспанії і краєчок Кримського півострова у Чорному морі. Основними рисами цього типу клімату є майже така сама м'яка й волога зима, як і на території, де дмуть західні вітри (середня температура в січні вища за +4 °С), однак більш тепле літо (середній показник у липні перевищує +20—21 °С) через наближеність до одного з найспекотніших місць на Землі — пустелі Сахара. Також літо є не тільки теплим, а й посушливим. Чергування між сухим і вологим періодами залежить від поширення на регіон впливу західних вітрів та антициклону із сухих тропіків. Тривалість періоду літньої посухи є різною і зростає від півночі до півдня і від заходу до сходу: наприклад, у Каталонії посуха триває два місяці, а на Пелопоннесі — п'ять чи шість. Хоч у північній частині Середземномор'я максимальна кількість опадів випадає восени, ніж узимку. Через поєднання спеки й посухи влітку в диких рослин спрацьовує захисний механізм від надмірного випаровування вологи: переважають рослини, що пристосовані

до посухи (ксерофіти) та мають такі властивості, як щільне (склерофіти) чи голкоподібне листя. Вічнозелені дуби (кам'яний дуб, пробковий дуб, *quercus coccifera* — кермесовий дуб), деякі види сосен (марітіма, пінія алепська), і особливо чагарники — віничник прутовидний (*spartium junceum*), дике оливкове дерево, мирт, мастикове дерево, еріка і т. ін. — є частинами середземноморського лісу в всьому його різноманітті. Територія лісу, який, цілком імовірно, походить із прибережних та південних районів, була збільшена саме людськими руками, адже кліматичні умови часто перешкоджають необмеженому росту дерев та їх спонтанному відновленню. Звідси й дефіцит давніх порід дерев, що може пояснити брак стаціонарних пристроїв для побутового опалення великої житлової площі (у поєднанні з не дуже холодним кліматом) чи домашніх дахів без використання дерев'яних балок (у хатинках-«трулло», бунгало та ін.). Ефект, спричинений труднощами з відновленням кількості дерев, відсутність або невелика кількість трав'янистого покриву землі у посушливий літній період, а також часта жорсткість опадів роблять середовище Середземномор'я схильним до ризиків механічної ерозії та руйнування органічних частин ґрунту і, відповідно, доволі крихким у європейському контексті. Ця крихкість, як правило, посилюється з інтенсифікацією рослинництва та тваринництва. Іншою особливістю Середземномор'я є помітна схильність — з огляду на високі температури влітку — на розмноження в застійних водах збуднику малярії — комара анофелеса: саме цей фактор на тривалий час зробив велику кількість територій рівнин недоступними для людей.

Зима і літо

Середземноморський

ліс

Критичність

високих
температур

Найпоширенішою традиційною аграрною системою у постійно оброблюваних районах Середземномор'я є дворічна сівозміна, коли рік сівби чергується з роком спокою (можливо, частково зайнятий посадкою бобових культур). Посівні роботи відбуваються восени, адже, зважаючи на літню спеку, неможливо зробити систему весняної сівби та осіннього збору врожаю суцільною. Звичайно, нічого дивного немає в тому, що пшениця, як і раніше, є основною зерною культурою у традиційному середземноморському сільському господарстві, адже саме цей клімат забезпечує їй найкращі умови для росту. Крім того, завдяки такому сприятливому клімату тут із давніх-давен вирощують такі багаторічні рослини, як виноград, оливки та різні фруктові й листяні дерева (наприклад, шовковицю). У тих місцях, де подолати літню засуху допомагає постачання води, можна також розводити тропічні культури, які їй потребують. Деякі однорічні рослини можуть терпіти морози (рис, бавовна); деякі — ні (цитрусові, цукровий очерет), саме тому їх починають вирощувати чи вже давно вирощують у більш південних регіонах (Андалусія, Сицилія, Пелопоннес) або краще захищених від холоду (Лігурія).

Ліси з листопадними деревами, поля на півночі та степи

На північ від Середземномор'я, тобто в середніх широтах європейського континенту — приблизно між 45° та 60° паралелями, від Болоньї до Стокгольма — у міру віддалення від Атлантики переважає субконтинентальний або континентальний клімат, де розташоване середовище під назвою «місце листопадних дерев». Найвиразнішою рисою як клімату із західними вітрами, так і середземноморського клімату є більш холодна зима: середній низький показник у січні +4 °С можна сприймати як певну межу, що знижується

у вищих широтах, але насамперед поширюється із заходу на схід — з Бургундії до Південного Уралу. Іншими характеристиками цього клімату є кількість холодних місяців — тобто із середньою температурою менше +10 °С — із найнижчим показником +8 °С, та відносно теплим літом. Насправді, середній показник найтеплішого місяця у будь-якому разі перевищує +15 °С, і ця температура є найкращою для розвитку рослин; у найпівденнішій частині — Паданській рівнині, а також у середньому та нижньому басейнах Дунаю температура перевищує +20 °С. Континентальність передбачає потужний вплив зимових антициклонів і, отже, відносно незначні опади, яких у цілому вистачає взимку, тоді як улітку морські вітри часто приносять дощ. Також виокремлюється південна смуга, адже суміжність Середземномор'я зміщує максимальну кількість дощових опадів із літа на весну, а інший максимум опадів — на осінь. Через останню характеристику та сильнішу літню спеку цю більш південну широту називають «погіршеним середземноморським кліматом». Водночас такої широкої за територією смуги властивий фактор, спільний для всіх її регіонів, а саме кліматичні характеристики, що сприяють росту листопадних дерев. Ліси не тільки добре ростуть, а й мають здатність швидко і без зайвих труднощів відростати після вирубки, на відміну від лісів у більшості надто вологих та вітряних атлантичних і посушливих середземноморських регіонів. Під цим кутом зору навіть у найбільш східній частині смуги вплив сурової зими нейтралізується відносною літньою спекою, що є вирішальним фактором для росту дерев. Однак у цьому розкішному лісі все ж росте відносно менша кількість видів дерев; значно менше, ніж, наприклад, у відповідних кліматичних регіонах Східної Азії та Північної Америки. Це явище в цілому пов'язане з впливом Середземного моря — широкого бар'єра, який заважав укривати дерева в найбільш

південних широтах під час останнього заледеніння, після якого почалося пом'якшення клімату й відновлення Європи (10 000 ро-

ків до н. е.).

Вплив Середземномор'я

Переважаючі

види дерев

Найпоширенішими деревами є певні види листопадних дубів, особливо такі як дуб звичайний (*quercus pedunculata*) та дуб скельний (*quercus petraea*); буки, в'язи, клени, липи і граби (*carpinus betulus*); каштани, розповсюджені людиною. Буків, яким потрібна більша вологість, зазвичай стає менше, якщо ми рухатимемося із заходу на схід, поки вони не зникнуть за межами Вісли, де вплив Атлантики наразі незначний. Однак такий розподіл є показовим і поширеність листопадних дерев — продиктована згаданими вище температурними чинниками — може бути послаблена для надання переваги хвойним деревам, де ґрунти характеризуються середнім едафічним фактором (тобто є поживними) і є несприятливими для вибагливіших широколистяних дерев. Палеоботанічні дослідження, проведені на величезних територіях польських та німецьких рівнин на схід від Ельби, свідчать про те, що велика кількість звичайних сосен (*pinus sylvestris*), котрі ростуть переважно на бідних і піщаних ґрунтах, має місцеве походження. Таке судження є слушним, навіть якщо ми не враховуватимемо лісовідновлення останніх століть — у Центральній Європі найбільше поширилися саме хвойні рослини — у широкій зоні, що переходить до північної окраїни регіону, де разом ростуть хвойні та листопадні дерева. Щодо вирощування культур, то на цій величезній території зазвичай використовується трирічна ротація сівозміни (хоча трапляється і дворічна). Подібна система, яка передбачає нечисленну кількість варіантів посіву,

полягає у послідовності вирощування на одній ділянці рослин, що засіваються восени (переважно жита і пшениці), навесні (зазвичай вівса) і періоду спокою.

Літня посуха, що слабо виражена або взагалі відсутня, робить весняні посіви успішними, тоді як у Росії зима стає надто холодною і не дає змоги засівати зерно восени. Через короткий час, відведений для спокою землі, продуктивність однієї й тієї ж площі за трирічної ротації є вищою, ніж за дворічної, і тому стає легше прогодувати як людей, так і великих тварин порівняно із Середземноморським регіоном; цей фактор, у свою чергу, підвищує продуктивність польових робіт та збагачує раціон білками й жирами. Завдяки тому самому лісу можна харчуватися дичиною та такими давно одомашненими тваринами, як свині. Іншими культивованими рослинами, які чудово ростуть у цьому регіоні, є ріпа та інші капустяні, різноманітні види бобових — кормових та не кормових, а також картопля. Добре ростуть ячмінь і гречка, але з часом люди харчуються ними все менше.

Рослини,
тварини
і люди

Значно вища літня спека у найпівденнішій смузі (названій «погіршеним середземноморським кліматом»), так само і навіть більше, ніж у середовищі із західними вітрами, дає змогу забезпечити оптимальний розвиток однієї з найрізноманітніших гам культивованих рослин, які належать до цього регіону. Тут також можна з успіхом вирощувати тропічні трав'янисті рослини, яким необхідно спекотне літо, — наприклад, кукурудзу, і там, де є достатня кількість води, — рис. Завдяки спеці влітку чудово ростуть виноград (у центральній Франції, північній Італії та Угорщині) та плодоносні дерева, що потребують високих температур, на кшталт абрикосових та

персикових дерев (тоді як яблуні, вишні та сливи, які добре ростуть і під час менш спекотного літа, можна вирощувати по всій смузі листопадних дерев). Результатом є доволі привілейований стан цього південного поясу, де на великій його частині панує клімат із помірним сезонним розподілом вологості — перевагою, яку часто можна посилити порівняно легким зрошенням ґрунту (наприклад, улітку), а це дає можливість вирощувати різноманітні види рослин і отримувати їхні плоди у великій кількості.

Пасовища

Внаслідок сезонних температурних перепадів степовий клімат схожий на клімат поясу листопадних дерев, хоч із суттєвими відмінностями в кількості опадів (у степах 500 мм на рік або трохи більше): це трав'яні простори, де нечасто трапляються дерева і які часто перетинають невеликі річки. Пасовиська зазвичай займають віддалені від Атлантики ділянки, «де літні дощі випадають за меншу кількість днів, де тепліше літо, а зима сухіша та з несподіваними сильними заморозками» (Біасутті, 1962). Степи України та Південної Росії є царством чорнозему — чорної землі: цей ґрунт є таким родючим завдяки великій кількості гумусу, що виробляється розкішною трав'янистою рослинністю, яка зберігається через зимові холоди і невелику вологість улітку. Водночас дефіцит деревини та суворість зим створювали серйозні проблеми для місцевих жителів; як доказ можна навести приклад закритих печей для опалення зі слабкою циркуляцією повітря, щоб уповільнити горіння. Ми бачимо розширення степів внаслідок нестачі дерев та труднощів навіть зі штучним їх розведенням, і це відбувається в середовищі із сухою холодною зимою (середній показник у січні +6 °C), який простягається на крайньому південному сході європейської частини Росії навколо Каспійського моря — де воно здається останнім нащадком

величезних просторів Азії, а також в окремих внутрішніх районах Піренейського півострова, таких як Арагон і Ла-Манча. Обмежувальним фактором у цьому випадку є постійний дефіцит опадів як узимку, так і влітку; останні є менш вираженими, але нейтралізуються великим випаровуванням. Загалом опади не перевищують 300 мм на рік, місце прерій займають справжні степи, переривчасте покриття ґрунту, в якому переважають дерева. У Росії ведення сільськогосподарської діяльності ускладнюється не лише посушливістю клімату, а й наявністю багатих на сіль ґрунтів, які також називають *солончаками*.

Степи

Північний помірний клімат і пояс, де ростуть бореальні хвойні ліси

Ближче до Півночі смуга листопадних дерев поступово переходить до смуги «бореальних хвойних лісів». Загалом цей перехід відбувається, долаючи такі три кліматичні пороги: середнє значення найхолоднішого місяця є нижчою за +2 °С — як у поясі листопадних дерев та бореальних луґів — однак із тією різницею, що тут вісім чи більше холодних місяців (коли температура нижче -10 °С); та середнім показником у найтеплішому місяці, де температура перевищує -10 °С. Середовище бореальних хвойних лісів охоплює більшу частину Скандинавського півострова та рівнинної частини Росії (де ці ліси називаються тайгою) та північний пояс листопадних дерев із чітким переважанням над північними широтами, який займає від 58-ї до 60-ї паралелі північної широти. Ялини, сосни, модрина є найпоширенішими деревами на цій місцевості (також тут ростуть адаптовані до холоду листопадні дерева, наприклад, берези). Окрім температурних чинників, фактором, що обмежує ведення сільськогосподарської діяльності, є також характерні для цієї місцевості так звані *підзолисті ґрунти*, чії

зольність та кислотність роблять їх придатним хіба що для вирощування жита й картоплі. Дворічна сівозміна з весняним посівом та оранням землі, що чергуються з кількома роками спокою, є найбільш практичною традиційною системою ведення сільського господарства. Чим далі на північ, тим менше клімат стає придатним для росту дерев, особливо коли немає визначеного теплого сезону; тобто температура найтеплішого місяця не перевищує 10 °С.

Підзолисті
грунти

Це відбувається на крайньому півночі Європи, близькому до Північного Льодовитого океану. Також цей клімат називається помірно північним. Для нього характерна тундра — низький і переривчастий покрив багаторічних рослин, серед яких переважають мохи та лишайники, — де можуть пастися лише такі тварини, як північні олені.

**Середземноморський гірський, альпійський
та арктико-альпійський пояси**

Як і будь-яка територія, розташована високо над рівнем моря, гірські хребти Європи (чим вища точка, тим кожні 100 м температура стає нижчою приблизно на 0,5 °С) «тягнуть» до екватора клімат та середовища вищих широт. Якщо точніше, то у звуженому просторі та в альтиметричній послідовності розташовані різноманітні середовища, які створюють ефект від відповідного клімату; більше того, у Європі — за винятком Піренейського півострова — немає широких плоскогір'їв і, таким чином, температура швидко знижується залежно від висоти долин.

Піренеї,
Апенніни
та високі південні
гори

З огляду на характерні рослинні утворення, що переважають над іншими, можна поділити європейську гірську систему на три чи чотири великі групи. Одразу легко вирізнити «південну» групу: Піренеї, Апенніни, Динарське нагір'я, Балкани й Кавказ. У цій групі, попри те, що хвойні дерева ростуть на значних висотах (зокрема, на Піренеях, Балканах та Кавказі), домінантний клімат створює — за наявності попереднього втручання людини — сприятливе середовище для листопадних дерев, де росте багато видів, описаних раніше в підрозділі про середземноморський пояс. Тут ростуть бук (часто одразу нижче хвойних дерев) та інші названі вище листопадні дерева; також особливо поширений у південних горах каштан, де він має ідеальні умови для росту, насамперед якщо до сприятливого клімату додається необхідний ґрунт (тобто бідний на кальцій). Коли в горах протягом кількох тижнів підтримується сухість — через вплив клімату середземноморського поясу, розміщеного нижче, — відіграють важливу роль такі види дубів, як кошенільний, пухнастий (*quercus pubescens*), ясен білоцвітий (*fraxinus ornus*), хмелеграб звичайний (*ostrya carpinifolia*). Відсутність стихійних хвойних дерев не завжди пов'язана з недостатньою висотою; після зникнення внаслідок останнього заледеніння ці дерева, здається, не завжди в змозі знову досягти попередньої кількості, і тому нерідко буковий пояс одразу переходить у пояс гірських пасовищ. На Апеннінах, що простягаються по всій широті, середземноморські ксерофіти ростуть на дедалі більших висотах, якщо ми рухатимемося на південь. Це явище посилюється в Сьєрра-Неваді в Іспанії та в інших південних масивах Піренеїв, де стійкість тривалого періоду посухи навіть на значних висотах надає рослинам підсушеного вигляду, аж до верхньої межі дерев. Слід також пам'ятати, що відносна суміжність між гірським і середземноморським середовищами з м'якою зимою

уможливлюють взаємодоповнюваність між літнім пасовищем у гірській місцевості та зимнім пасовищем у нижчих та ближчих до екватора поясах і, відповідно, створюють добрі умови для відгінного скотарства. Відомо також, що подібна діяльність проводилася, навіть якщо заради цього доводилося долати понад сотню кілометрів (Кастилія-ла-В'еха — Кастилья-ла-Нуева, Абруццо — Апулія).

Альпи,
Карпати

Ще однією великою родиною гір є альпійська, карпатська та центральноєвропейська загалом. На відміну від південних гір, більша середня висота (як у західних та центральних Альпах) або більш північне та континентальне розташування разом (як у випадку з іншими масивами та частинами тих самих східних Альп) означають домінування хвойних дерев над листопадними, хоч останні навіть переважають у певних відроггах; ті, що ростуть на нижчих висотах, водночас отримують більше вологи від опадів (наприклад, у Ломбардських Передальпах). У посушливішій місцевості, як у центрально-східних альпійських долинах (а також у швейцарському кантоні Вале), навпаки, хвойні дерева можуть переважати також на переміжних висотах, де зазвичай ростуть буки. Дуже поширеними є ялини та модриці. Через таку велику кількість смолистої деревини — яка, відповідно, швидко горить — бажано облаштовувати домівки закритими печами зі слабкою циркуляцією повітря, схожих на ті, які будують у степах (навіть якщо причини для цього зовсім різні). Відсутність теплої пори року на найбільших висотах призводить до втрати деревного покриву, подібного до того, як відбувається у помірному поясі крайньої півночі Європи. Однак домінуючим рослинним покривом тут — після перехідної смуги з чагарниками на кшталт гірської сосни, лісами ялівцю та еріки — є злакові

з коротким стеблом, які століттями використовували для годування худоби на літніх пасовиськах (альпійських лугах). Як поєднання ефекту широти та височини клімат без теплої пори року та простори без дерев, що є наслідком згаданого феномену, утворюються великі площі Скандинавських та Уральських гір; ці гірські пояси (їх можна також визначити як арктично-альпійські) можуть за структурою нагадувати тундру (а втім, із нею в них є навіть територіальна послідовність). Окрім цих регіонів, дерев також немає там, де температура найтеплішого місяця ледь-ледь перевищує +10 °С, на що також впливають інші обмежувальні фактори, як надмірна вологість та/або вітряність. Наприклад, це пояснює скромний вид рельєфів Шотландії та Ірландії, а також практично всієї території Ісландії: вид, якого частково можна досягти лише завдяки людській діяльності. Навіть у тундрі трапляються гірські луки, на яких можна пасти дрібну та велику рогату худобу.

Гори

на Півночі

Див. також: Селяни, с. 225;

Демографічна ситуація, с. 245;

Кухня, с. 284

Мінералогія і металургія, с. 479

Європейська експансія

Дослідження та відкриття

Коррадо Віванті

Починаючи з кінця XV ст. усі події, які відбулися внаслідок морських і сухопутних подорожей, дали можливість Європі налагоджувати контакти з безкрайнім континентом за межами Атлантики та з країнами Азії, а встановлення зв'язків і обміну з цими далекими державами спричинило суттєві зміни у сферах економіки, культури й політики.

Початок нової історії

Остаточне перетворення

XVI століття вважається першим століттям періоду Нової історії, чий початок, за традицією, відповідає даті відкриття Америки. Звичайно, якщо ми подивимося на ситуацію очима людей того часу, то зрозуміємо, що така точна дата є доволі умовною: їхнє уявлення про світ не змінилося одразу після першої подорожі Христофора Колумба (1451?—1506), і далеко не всі спершу навіть знали про неї. Проте якщо ми зосередимо нашу увагу на цій події, а точніше на сукупності подій, що стали наслідками морських і сухопутних подорожей, які, у свою чергу, надали Європі можливість налагоджувати відносини з багатьма країнами за межами Атлантики й країнами Азії, то не можемо не побачити суттєвого розширення світогляду в майбутньому.

Шлях

срібла

Подорожі та обмін із новими територіями стали причиною радикальних змін: замість світу з центром у Середземномор'ї, де такі країни, як Англія та Іспанія, займали маргінальні позиції, людям відкрилася геть інша реальність. Уся Європа була залучена в щільну мережу відносин, які — через недосліджений

на той час водний простір — з'єднують її з землями, котрі ще недостатньо вивчені або до яких дісталися випадково. Початок відносин і обміну з далекими країнами зумовив істотні зміни в економічній сфері, а незабаром і в культурі й політиці. Варто лише згадати про величезну кількість дорогоцінних металів, які Іспанія імпортувала зі своїх американських колоній (у період із 1501 по 1530 р. обсяг вивезеного срібла становив 7,7 т, а в останні десять років XVI ст. ця цифра сягнула 290 т); потік золота й срібла, що хлинув до Європи, переважно спрямовувався безпосередньо на фінансування завойовницької кампанії. Якщо значна частина цих дорогоцінних металів спрямовувалася на сплату за імпортовані з Азії товари, таким чином збільшуючи товарообмін з країнами Сходу, то великий запас монет у Європі спровокував підвищення цін, який найболючіше вдарив насамперед по найманих робітниках та дрібній земельній шляхті. Разом із відкриттям Америки через нововведення в сільському господарстві та системі харчування суттєво змінився спосіб життя європейців: після того як із Нового Світу завезли цукрову тростину, такий цінний продукт, як цукор, почав використовуватися спершу з фармацевтичною метою, а потім з'явився й у повсякденному вжитку; також американська флора надала Європі кукурудзу, картоплю, томати, какао та інші продукти харчування.

Нове бачення світу

Потрясіння стосовно світогляду, яке європейці пережили після відкриття Америки, було, мабуть, найсильнішим: протягом XVI ст. фантастичне уявлення про реальність поступалося місцем більш точній та науковій позиції. Людина, яка виросла в одній з *Християнських республік*, вже не оперує — як індивід епохи Середньовіччя — загальними поняттями про «пласку» Землю, чий вигляд був навіяним іудейським переносним храмом-скинією Мойсея у пустелі: всередині

прямокутної площі, оточеної з усіх сторін водами, розташовувалися три континенти — Європа, Азія й Африка, які не надто відрізнялися одна від одної за розмірами і були розділеними Середземномор'ям, що містилося в центрі; по краях стояли чотири великі стовпи, що підтримували балдахін-небо. Концепція про круглу Землю — розроблена ще античними мислителями, які приписували небесним тілам геометричну форму сфери, адже для них вона була близька до досконалості — відродилася насамперед завдяки Іоанну да Сакробоско, котрий жив у першій половині XIII ст. Він написав невеличкий трактат під назвою «Про сферу», якому було долею визначено багатовікову історію та який становив продовження вчення Птолемея — великого вченого з єгипетської Александрії, який жив у II ст. до н. е. У зображенні Всесвіту, відповідно до його теорії, була описана небесна сфера, поділена на п'ять зон: дві зовнішні зони та одна в центрі вважалися безлюдними — на перших був надто холодний клімат, на центральній панувала нестерпна спека, і лише два останніх пояси були придатними для життя людей. На початку XV ст. завдяки візантійським ученим трактат Птолемея потрапив на Захід і був опублікований разом із текстом, який перекладачі латиною назвали «Космографія», де були зображені всі карти — які або взяли з оригіналу, або більш-менш відновили згідно з даними, опрацьованими александрійським ученим. Як натяк на сферичність землі, континентальні маси були розташовані на напівкруглій поверхні, а Океан, що відокремлював європейські й африканські береги від азіатських, немов становив обрамлення західного й східного краю. Загалом Європа на цій карта мала приблизно ті самі обриси, що й тепер, але північна частина Африки зображувалася присадкуватою й квадратною з випуклістю на схід, що позначала Ефіопію. На півдні простягалася Незвідана земля — *Terra incognita*. Азія, окремий

від Близького Сходу регіон, була окреслена на карті доволі точно, однак без жодного розмежування на півночі та на сході; характерний південний трикутник Індійського півострова був набагато меншим за справжній, а от у *Mare Indicum* (Індійському океані) розміщувався великий фантастичний острів Цейлон, тоді названий *Taprobana*; трохи далі був *Aurea Chersonnesus* (Золотий Херсонес) — ланцетоподібний півострів, розташований на південь від *Sinus Magnus* (Великої Затоки), що омивала своїми водами *regio Sinarum* (Китай). Пропорції континентів не мали нічого спільного з реальністю: Африка видавалася ледь не вдвічі більшою за Європу, яка, у свою чергу, займала територію, що дорівнювала третині Азії. Відомо, що саме через недооцінку дистанції між західними європейськими берегами та східними азіатськими — Христофор Колумб вважав, що між ними не більше 120 градусів широти, на третину менше від справжньої відстані — здавалося можливим доплисти від Заходу до Близького Сходу. Щодо західного узбережжя Африки, то португальцям знадобилося майже все XV ст., аби досягти найпівденнішої точки континенту і переконатися в тому, що навколо нього можна проплисти. Насправді, люди тоді вірили, що це узбережжя з'єднане з так званою *Terra Australis* (Невідомою Південною землею) і гадали, що *Mare Indicum* було внутрішнім морем без виходу до Атлантичного океану. Лише через п'ять років після відкриття Америки Васко да Гама (1464—1524) висадиться в Калькутті, на західному березі Індії. Однак європейська культура отримувала новини про Індію ще за часів Александра Великого (356—323 рр. до н. е., правитель з 336 р. до н. е.), а про *Катай* та *Джипанго* (Китай та Японію) розповів Марко Поло у «Книгах чудес світу», які швидко стали дуже популярними. Водночас найбільше всіх збентежило саме відкриття Америки.

Форми світу

Приблизність географічних розрахунків

Індія

і *Terra Australis*

Експедиції Колумба та позиція Церкви

Коли Колумб представив свої плани подорожей комісії теологів, об'єднаній королем Фердинандом Арагонським (1452—1516) та королевою Ізабеллою Кастильською, багато хто з вчених мужів назвав цю подорож нездійсненою. Вони пояснювали це тим, що моряки потраплять у дуже спекотний край із нестерпним кліматом і дуже небезпечно перебувати в такій близькості до екватора, адже існує ризик опинитися за межами нашого світу.

Біблія

та Америка

Через прогресивне освоєння Нового Світу — новини про подорожі й дослідження Америк Vesputchi (1454—1512) стрімко поширювалися з першого десятиліття XV ст. — подібні думки втрачали свої позиції, але не поспішали зникати назавсім. Більше того, якщо дивитися під релігійним кутом зору, то ця подорож призвела б до деяких ускладнень. За Біблією, усі люди походять від Адама, але важко повірити в те, що нащадок праотця міг би жити в таких далеких та невідомих землях. Ще складнішою проблемою було пояснення слів з Нового завіту про День Святої Трійці, за якими Слово Боже — про що нагадав апостол Павло (*Послання до Римлян* 10, 18) — було поширене серед людей по всьому світу, а не сповідували християнство лише ті, хто свідомо відмовлявся від нього: таких людей, відповідно, можна карати і робити їх своїми слугами. Проте апостоли не могли дійти до жителів Країн за межами Океанів, адже їх розділяли такі водні простори: і як тепер сприймати цих людей? Найзручнішим виходом для завойовників було рішення вважати аборигенів віддаленими нащадками Адама, у котрих,

як і у звірів, не було душі, а отже, їх можна було знищувати чи поневолювати. Відомо, що ці поселення були знищені не лише страшними епідеміями, поширеними через нестачу ліків, а й діями європейців — і не стільки масовими вбивствами, скільки нелюдською експлуатацією місцевих жителів та радикальною зміною способу їх життя.

Суперечки

щодо індіанців

Суперечки на цю теологічну тему були дуже тривалими, складними й виснажливими, і в них були свої головні герої: іспанський гуманіст Хінес де Сепульведа — прихильник ідеї про неповноцінність тубільців, і Бартоломе де лас Касас, що підтримував індіанців. У 1550 р. імператор та король Іспанії Карл V (1500—1558) скликав богословів на зустріч із метою розв'язання цієї суперечки, але все виявилось марним; якщо Церква погодиться з тезами де лас Касаса і проведе широку кампанію з евангелізації, то колонізатори втратять упевненість у природній неповноцінності аборигенів, а водночас і можливість використовувати їхню працю в копальнях та на полях, доти, доки така сама невелика кількість туземців, що пережили все це, не підштовхне їх до торгівлі рабами в Африці. Розвивалася ще одна думка стосовно природи індіанців (яка з практичного погляду не надала їм жодної вигоди), а саме поширення міфу про «добрих дикунів», який вперше побачили в нотатках самого Колумба. Мандрівник з ентузіазмом розповідав про невинність щойно знайдених ним народів. Мабуть, найбільш визначним та зваженим твердженням про жителів «дитячого світу» є слова з твору «Проби» французького філософа Мішеля де Монтеня (1533—1592): він хотів би, щоб це «благородне завоювання» здійснили Александр Великий чи римляни, адже в тому разі воно не було б таким принизливим і варварським, як справа рук іспанців.

«Дитячий світ» Монтеня

Релятивізм прогресу в суспільстві

Ідея прогресу

Відкриття й заморські подорожі не лише різко змінювали світосприйняття європейців, а й зароджували у їхній свідомості думку про релятивізм прогресу в суспільстві. Поки мандрівники, картографи й географи, а також письменники й автори енциклопедій сприяли популяризації нових знань, що суттєво розширювали людські горизонти, багато вчених задалися питанням про те, як надалі розвиватимуться наука і мистецтво. Луїс ле Рой (1924—2012), автор «Роздумів про всесвітню історію», писав: «Вже сто років як людству стало відомо не лише про ті речі, що раніше вкривала темрява невігластва, а й те, про що наші предки знали дуже давно, але сумлінно це ігнорували: нові моря, нові землі, нові люди, традиції, закони». Зміцнювалася ідея про те, що головні зміни були наслідком прогресивного поширення культури і це надало б сенсу історії людства та провело б лінію між минулим і сучасним. «Якщо ми розглянемо всі стародавні часи, про які ще маємо згадку, то виявимо, що три тисячі років тому прадавні жителі тих країн, де нині живемо ми, були такими самими грубими й нецивілізованими як ті дикуни, що їх знайшли іспанці й португальці». Таким чином, наприкінці Чинквеченто один французький мандрівник плекатиме мрію про подорож на Схід, аби познайомитися з «найдавнішими та найосвіченішими з цивілізованих народів, якими завжди вважали саме азіатів і жителів Сходу в цілому, які першими [...] дали життя найкращим людським інститутам». Водночас вивчення корінних африканських та американських народів продемонструвало геть інші ступені цивілізації: одна частина поселень зовсім недалеко від рівня дикунів, а інша все ще мала форми життя, які траплялися у первісному суспільстві.

Через подібне порівняння стало можливим зрозуміти, що «люди, починаючи від, як то говорять, дикунів та ізольованих народів, поступово ставали більш культурними й об'єднаними завдяки різним зв'язкам у цивілізованому суспільстві». Невипадково швейцарський історик Якоб Буркгардт (1818—1897), досліджуючи передумови епохи Відродження, об'єднав «відкриття зовнішнього світу і людини».

Див. також: Ідентичність Європи, с. 20;
Домінування на морі, с. 57

Домінування на морі

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

Відкриття Америки та нових шляхів до Азії в XVI ст. зумовило справжню революцію у відносинах та способах комунікації між континентами. Контроль морських та океанських шляхів став свого роду ставкою в економічній і воєнній грі між європейськими державами. Швидко розвивалися суднобудування й тактика ведення бою на воді, а вогнепальна зброя відіграла дедалі більшу роль у морських битвах.

Земля і море: «революція світового масштабу»

Морські

шляхи

Період досліджень, відкриттів нових шляхів та нових земель, а в деяких випадках і їх завоювань також був для європейців порушенням тисячолітнього балансу між землею і морем. Протягом тисяч років до подорожей Колумба (1451?—1505) і Васко да Гама (1469—1524) океани сприймалися лише як перешкода, кордон між відомими й невідомими землями, незначним винятком серед них був Індійський океан; відповідно, більшою мірою люди спілкувалися за допомогою сухопутних шляхів сполучення та обмеженої кількості морських шляхів, що було набагато дешевшим. Під час подорожі було дуже важливим не втрачати берег із поля зору. Шовковий шлях був зазвичай сухопутним, але певні місця все ж треба доводилося перепливати, якщо попереду траплялися моря, то найбільше використовувалися такі водойми — Червоне море, Аденська затока, Середземне море, Перська затока, Аравійське море, Бенгальська затока, Південно- та Східно-Китайське моря.

Невипадково, що до XV ст. майже всі великі столиці не мали виходу до моря: Вавилон, Рим, Мемфіс, Чанша, Пекін, Делі, Москва, Париж, Самарканд, Парса...Сила імперій насамперед полягала у здатності отримувати сільськогосподарські продукти в потрібних обсягах та контролювати селян. Влада безпосередньо залежала від землі. Врешті-решт, Спарта перемогла Афіни, а Рим зруйнував Карфаген...

Влада на морі
та світовий баланс

Усе змінилося у другій половині XV ст. або навіть дещо раніше. «Португальці були першими з європейців, хто зрозумів, що океан — це не перешкода, а один зі способів комунікації, який об'єднує людський рід», — написав історик лорд Дальберг-Актон. Відтоді домінування в морі — влада над морськими шляхами — стає ключем до гегемонії в Європі та всьому світі. Силами, які по черзі перебуватимуть на вершині світової системи, від королівств на Піренейському півострові до Сполучених Штатів, від Голландії до Великої Британії, будуть лише морські держави, які контролюватимуть морські шляхи та океани. Відповідно, не так вже й покривив душею Карл Шмітт, котрий охарактеризував здобутки Колумба і да Гама як «революцію світового масштабу».

Технології суднобудування: у Середземномор'ї...

Домінування в морі — це також питання технологій. Під цим кутом зору, попри обмін досвідом і знаннями між Середземномор'ям і Атлантикою протягом Пізнього Середньовіччя, ці дві морські європейські традиції відрізнятимуться одна від одної через різні потреби та кліматичні умови у регіонах.

Галера

Галера є типом кораблів, який найкраще відображає середземноморську традицію суднобудування. Це військове

судно з довгим, тонким та елегантним корпусом, яке навіть за наявності вітрил переміщується переважно за допомогою весел. У XVI ст. галера була близько 40 метрів у довжину, ширина становила 1/7 від довжини, вантажомісткість сягала сотні тонн, і вона вміщувала 150 гребців, а також екіпаж та численних солдат. Галера XVI ст. була найвищим досягненням у суднобудуванні за тисячу років. Галери християн і турків, що сходилися під час битви біля Превези (1538 р.), яка закінчилася перемогою мусульман, та у Третій битві біля Лепанто, коли перемогли християни, були прямими нащадками афінських і римських трієр та візантійських дромонів, що домінували в Середземномор'ї в за Раннього Середньовіччя. По суті, вони не надто відрізнялися від кораблів, що доставляли ахейців під стіни Трої. Техніка ведення бою була також схожою на античну. Під час морських битв у Середземномор'ї корабель противника найчастіше таранили та брали на абордаж. Подібні сутички між солдатами трапилися у битві поблизу Саламіна, так само як і у битві біля Егадських островах чи Лепанто.

Велика галера

Але якщо військовий флот країн Середземномор'я складався здебільшого з галер, то для торгівлі використовували зовсім інші види кораблів. Як транспортний засіб, особливо для перевезення дешевих товарів за співвідношенням «ціна—вага», галери виявилися дуже дорогими через численний екіпаж (що вже обмежувало автономність судна) та невелику ємність. Крім того, швидка, легка й відносно уразлива галера добре плавала лише у порівняно спокійних водах внутрішнього моря та за несильного вітру. Для плавання в Атлантичному океані та Північному морі знадобилися б кораблі, здатні витримати складніші погодні умови. Аби подолати уразливість галери і встановити прямий зв'язок із портами Північної Європи венеціанці створили торгову, або як її ще називали, велику

галеру, що рухалася переважно за допомогою вітрил і була більш широкою та масивною. Звичайно, це не усувало геть усі проблеми та перешкоди, навіть якщо торгові галери застосовувалися й у 30-х роках XVI ст. Однак ще з епохи Середньовіччя в торгівлі використовувалися судна округлої форми та з вітрилами, які нагадували скандинавські *коги*. Ці кораблі були повільними й погано плавали під час штилю, зате були міцними та дешевими і добре витримували складні погодні умови.

...та в Атлантиці

Розвиток атлантичного суднобудування суттєво відрізнявся від середземноморського через складніші кліматичні умови. Океан буремніший, а видимість часто обмежена. Відповідно, і кораблі, що плавали водами Півночі, мали бути більш присадкуватими й міцними, характеризуватися більшою осадкою і ще вищим бортом над рівнем моря. Однак і Північні води мали особливості, які спрямовували прогрес технологій у необхідне русло. Насамперед це були сила та регулярність вітрів, що давали змогу ширше застосовувати вітрила під час подорожі — як квадратні вітрила, аби повною мірою використати вітер на кормі судна, так і латинські трикутні, для отримання підйомної сили й плавання проти вітру. Головною перевагою цього стало зменшення кількості екіпажу, а отже, транспортних витрат. Крім того, здається, кораблі на півночі показали себе більше готовими до сприйняття певних нововведень, одне з яких, можливо, походить із Китаю: на кормі замість традиційного бічного весла стали розміщувати штурвал. Наявність штурвала на кормі була дуже важливою для керування кораблем у буремних водах і, мабуть, тому не дивно, що корабель із штурвалом був зображений на ганзейських печатках.

Регулярні вітри

та штурвал
на кормі
Ког

Отже, атлантичні кораблі краще плавали в морі, були дешевшими через меншу кількість екіпажу й придатними не лише для перевезення вантажів та риболовлі у відкритому морі, а й для плавання до берегів Терра Нова і тривалих подорожей з дослідницькою метою, що вимагало більшої автономії, особливо з огляду на той факт, що поряд немає безпечного місця, де можна поповнити запаси їжі та води. Проте атлантичне суднобудування має й інші переваги. Передусім це доступ до таких недорогих стратегічно важливих матеріалів, як деревина для корпусу та щогли. Корабель *ког*, створений у XII ст., довго плавав у Північних морях, але у XV ст. його місце посіла *карака* — також великий корабель округлої форми, але з більшою кількістю щогл і вітрил. Це судно було більш маневреним, ніж *ког*, і завдяки схожій структурі, але меншим розмірам *карака* разом із *каравелою* були головними героями першого акту дослідницьких подорожей і відкриттів.

Нові
голландські
кораблі

Однак і у європейських морях та у всьому Середземномор'ї моряки з півночі мали перевагу як у торгівлі, так і у військовій справі. *Карака* «Великий Гаррі» з вантажомісткістю в тисячі тонн та сімома сотнями людей екіпажу був одним із найбільших кораблів своєї епохи, поки в останньому десятилітті XVI ст. не з'явилися англійські та голландські кораблі, завантажені пшеницею з Центральної та Східної Європи. Це стало ознакою того, що середземноморський флот втрачав свої позиції. У наступному столітті голландські кораблі будуть у флотах Венеції й Генуї, а також у піратів.

Обладнання як у більш широких і масивних кораблів з півночі, легкість у встановленні вогнепальної зброї як на баку судна, так і на кормі — усе це було неможливим для оснащених веслами галер. Таким чином, у XVI ст. вітрильні судна з півночі стали новим типом військових кораблів завдяки вдосконаленню артилерії й розробленню меншої й легшої вогнепальної зброї, яку можна було б використовувати під час плавання.

Навіть в інших частинах Середземномор'я розпочалися зміни. Під час битви біля Лепанто переважання вогнепальної зброї на кораблях флоту Священної ліги, гармати на важких трищоглових галерах з Венеції й піхотинці з аркебузами на борту — усе це вирішило перебіг війни: «Турецькі стрілки — писав один із командувачів християнського війська — не такі підготовлені й спритні, як наші [...] Турки не так уже й добре стріляють з аркебузи».

Вогнева міць:
гармати
й вітрила

Вогнева міць стає важливішою за силу удару. Моряки вже не намагаються за допомогою різноманітних маневрів протаранити корабель супротивника, а мають на меті знищити його на відстані чи принаймні знерухомити, збивши щоглу. Типовим військовим кораблем, поширеним в Атлантиці у XVI ст., був галеон — він був більш легким та маневреним порівняно з каракою, але не мав подібної будови й оснащення.

Революція внаслідок використання гармат на вітрильних кораблях стала однією з причин успіху освоєння океану серед таких країн Європи, як Іспанія і Португалія, та серед країн Азії, де також є досвідчені конкуренти у військово-морській справі. У 1509 р., по суті, саме португальська морська артилерія завадила володарям Індії та мамелюкам з Єгипту, яких підтримували венеціанці, витіснити новоприбульців

з Індійського океану. У лютому 1509 р. завдяки потужній артилерії невеликий флот португальців, який налічував менше 20 кораблів, переміг флот мусульман, де було понад сотня суден.

Битва біля Діу є менш відомою серед таких масштабних морських баталій XVI ст., як битва біля Лепанто чи знищення Непереможної армади, однак має важливіші наслідки. Вона утвердила присутність португальців у Азії та створила можливість для подальшої експансії Європи. І це також підкреслює те, що Європа мала певні переваги у веденні морського бою і майстерно й рішуче їх використовувала.

Португальці в Азії

Безсумнівно, було би перебільшенням стверджувати, що протягом XVI ст. португальці повністю домінували в Індійському океані. Однак їм справді вдалося частково забезпечити військовий контроль над морським простором. І цей контроль був необхідним для самого існування їхньої «імперії», адже, якщо дивитися під суто економічним кутом зору, то маршрут, прокладений біля мису Доброї Надії, не надавав очевидних переваг над уже усталеними маршрутами через Червоне море чи Перську затоку. Таке систематичне використання морських сил було необхідною умовою нав'язати свою присутність в Азії та прокласти новий «шлях спецій», який проходив через мис Доброї Надії.

Для Іспанії також був украй необхідний контроль над морськими шляхами. Врешті-решт, після 1580 р. Філіпп II, ставши королем Португалії, об'єднав у своїх руках дві Піренейські імперії. У 1564—1565 рр. Мігель Лопес де Легаспі та Андрес де Урданета, подорожуючи на так званих Манільських галеонах, проклали маршрут із західного узбережжя Мексики до Філіппін, названих на честь Філіппа II, і таким чином зробили можливими регулярне сполучення між Америкою й Азією.

Імперія Філіппа II була першою у світі імперією, що простягалася на чотири континенти, три океани та 360 градусів довготи: від Лісабона до Макао на схід і від Севільї чи Кадіса до Маніли на захід.

Філіпп II

та перша світова імперія

Перевезення

рабів

Щодо Атлантичного океану, то й іспанці, і їхні супротивники французи, англійці та голландці чудово усвідомлювали, якою мірою (особливо у другій половині XVI ст.) сила, а отже, і військова та політична міць Габсбурзької імперії залежали від безпеки галеонів, що везли срібло з бездонних шахт міста Потосі. Водночас життєздатність іншого сектору, а саме американської колоніальної економіки й місцевих плантацій (особливо цукрових), залежала від зростаючого потоку рабів з Африки. І знову йдеться про перетин Атлантичного океану. Охорона іспанських галеонів у океані є доволі потужною, але не неприступною. Англійці, голландці та французи також зуміють долучитися до работоргівлі — іноді за сприяння іспанських плантаторів, що потребували робочої сили, а іноді й за допомогою гучних нападів. Наприклад, Френсіс Дрейк захопив іспанський караван, що перевозив срібло й дорогоцінності через Панамський перешийок, або було захоплено окремі з найважливіших колоніальних міст Іспанії, такі як Картахена та Санто-Домінго.

Розгром Непереможної армади і нові володарі моря

Голландія

та Англія

У Європі контроль над морем також необхідний для посилення позицій Габсбурзької Іспанії, хоча насправді він потрібен задля виживання самої імперії, територія якої

розпадалася на шматки. Починаючи з 60-х років XVI ст., води Ла-Маншу та Північного моря, що були основним маршрутом зв'язку з Фландрією, були доволі-таки небезпечними через повстання. Голландські та англійські корсари й французькі гугеноти — *guex*, «морські голодранці», які тепер мали базу в Англії і заручилися не надто прихованою підтримкою королеви Єлизавети I (1533—1603), становили загрозу для цього життєво важливого морського шляху. Саме завдяки ним Голландія стала незалежною країною.

Посилення протестантських держав

У 1588 р. Філіпп II вирішив докласти виняткових зусиль і покласти край голландським повстанцям разом із їхньою покровителькою Єлизаветою. З різних портів Іспанії та Португалії зібрали кораблі й організували флот, який нараховував 130 галеонів із близько 25 тисячами людей екіпажу, серед яких були моряки й солдати. Згідно з планом, флот мав безпечно висадити могутнє військо кардинала Алессандро Фарнезе (1545—1592) в Англії. Відповідно, й успіх іспанців залежав від здатності флоту контролювати води Ла-Маншу. Проблема полягала в тому, що вороги Іспанії мали обмежену, проте вирішальну перевагу в плані мореплавної техніки та морської артилерії. Причиною поразки іспанського флоту були не лише недосвідченість їхнього власного командира — герцога Медини-Сидонії, і здібності Френсіса Дрейка (1542—1596) та Мартіна Фробішера (бл. 1535—1594), а саме технічна перевага англійських кораблів й артилерії, так само як і десять років тому кораблі й артилерія християн вирішили перебіг битви у Середземномор'ї. Іспанський флот здебільшого був оснащений невеликими гарматами, призначеними для ураження піхоти й моряків на кораблях супротивника, однак потужність і далекобійність британських гармат та маневреність їхніх

кораблів не давали змоги іспанським кораблям навіть наблизитися і завдати удар.

Знищення Іспанської армади було свого роду помстою за битви біля Діу та Лепанто. В останній частині XVI ст. відбувся перелом у воєнно-економічних відносинах між південною католицькою Європою та протестантськими державами на користь останніх.

Піратство і напади корсарів

Нечіткі

кордони

Потік багатств з Америки й Азії та воєнно-політичні перегони між європейськими країнами в XVI ст. сягнули посправжньому світового масштабу і стали причиною розвитку певної форми морських битв, які вже не були новиною: піратства і нападів корсарів. Пірати — це ті, хто грабує кораблі й атакує прибережні поселення заради лише власної вигоди. По суті, це звичайні злочинці. Корсари ж діють від імені та з дозволу певної держави. Їхня справа — морська партизанська війна або, можна навіть сказати, нетрадиційна економічна війна. Як у XVI, так і в XIX ст. вони були найулюбленішим інструментом сил, які ще не мали можливості відкрито кинути виклик господарям моря.

У теорії різниця між ними відчувається, а на практиці — ні. Серед усіх шукачів пригод, що наводнили Карибське чи Середземне море, не так уже й легко відрізнити простих піратів чи буканьєрів¹⁰ від справжніх корсарів, яким було видано оригінальне *lettre de course* — каперське свідоцтво. Таких людей, як де ла Марк — капітан мультинаціонального протестантського флоту, що діяв у Ла-Манші від імені Вільгельма I Оранського, можна з упевненістю назвати справжнім корсаром. Нападами корсарів також можна назвати діяльність лицарів Святого Стефана — лицарського ордена, який створили Медичі, лицарів

Мальтійського ордену, та напади мусульман у Середземномор'ї. Не такою зрозумілою є логіка варварських корсарів, що тісно співпрацювали з Оттоманською Портою і чиї капітани час від часу приїжджали до *капудан-наші* або до адміралів турецького флоту. Однак у цьому випадку чітко простежуються фінансовий мотив і стрімке процвітання Алжиру — однієї з найголовніших столиць варварського світу, демонструючи успіх такого союзу.

10 Буканьєри (від англ. *buccaneers*) — пірати, що грабували колонії європейських держав (найчастіше іспанські, проте нерідко також французькі, голландські та британські) та торговельні й транспортні кораблі цих держав у районі Карибського моря у XVII ст. — *Прим. ред.*

На службі у корони
чи самі по собі

Політичні, фінансові чи навіть релігійні мотиви нерозривно пов'язані між собою. Звичайний пірат міг обирати потенційних жертв згідно зі своїми національними чи релігійними поглядами або держава могла офіційно заохочувати піратів і в мирний час, не пропонуючи офіційного політичного покровительства. Це більшою мірою стосується кар'єри таких персон, як Річард Хоукінс (бл. 1562—1622), його кузен Френсіс Дрейк чи Волтер Релі (1552—1618), котрі навіть за часів формального миру між Іспанією та Англією становили постійну загрозу для іспанських кораблів і поселень в Америці, діяли за згодою уряду королеви й часто навіть співпрацювали з ним.

Траплялося і навпаки, коли відомий корсар не поспішав когось грабувати, хоча був шанс отримати велику здобич. Однак навіть благочестивих лицарів Мальтійського ордену та лицарів Святого Стефана звинувачували в нападі на християнські кораблі.

Див. також: Людина і космос, с. 15;
Іспанія, с. 130;

Англія, с. 136;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236;

Технології, подорожі, мореплавство, с. 520.

Європейці на Сході

Мігель Готор

Упродовж XVI ст. серед усіх європейців саме португальці переважно подорожували на Схід. Мореплавці, торговці та місіонери діяли згідно зі своїми економічними інтересами та з метою поширення християнства.

Колонії і торгівля

Відповідно до договору, укладеному в місті Тордесільяс 7 червня 1494 р., першими європейцями, які досягли Сходу наприкінці XVI ст., були португальці. Згідно з цим документом, Іспанія відмовилася від усіх своїх територій, що розташовувалися на схід від 47-го меридіану на користь Португалії. Таким чином, приваблені американським золотом володарі Піренейських королівств обрали Атлантику, але втратили Схід.

Шляхи до Індії

та Китаю

Історія розширення на схід такої маленької європейської країни, як Португалія, є дуже короткою, проте насиченою: протягом століття вона переживає піднесення, кульмінацію і занепад. В основі дослідження і, як наслідок, — колонізації цього регіону, перебували торгівля та євангелізація. З одного боку, португальці сподівалися, що Схід є багатим на спеції — необхідні для консервації продуктів та надання стравам смаку й аромату, ціни на які на європейських ринках зросли на 60 % після того, як турки у 1453 р. захопили Константинополь; з іншого — вони плекали думку, що там живуть — за спиною в мусульман — християни, з якими можна укласти релігійний, політичний та військовий союз.

Протягом XVI ст. з метою створення колоній Португалія обрала два географічні напрями: головний вказував на Індію, другий — на Китай. У 1497 р. мореплавець на службі португальського короля Мануела I на ім'я Васко да Гама (1469—1524) доплив до мису Доброї Надії і, перетнувши океан, у травні 1498 р. висадився в індійському місті Калькутта. Через конфлікти з місцевими жителями мореплавець не зміг привезти очікуваний вантаж спецій, однак по прибутті його з тріумфом зустрічав королівський двір. Це трапилося не лише завдяки товарам, які йому вдалося привезти, чи кількох індіців, які за ним прямували, а насамперед у зв'язку з надією на майбутні багатства, котра посилилася після його повернення. Після того як Папа Римський дізнався про подорож, у 1500 р. король Португалії Мануел I Великий отримав титул «Володар територій, а також морських і торговельних шляхів у Ефіопії, на Аравійському півострові, у Персії та Індії». Наступного року у плавання вирушили два флоти: один під командуванням Педру Альвареша Габрала (1467?—1526?), який відкрив Бразилію, і Васко да Гама. Сутичка Васко да Гама з жителями Калькутти і подальше бомбардування міста миттю продемонстрували португальцям, наскільки складно спершу завоювати, а потім і володарювати на надто віддалених землях. Саме тому король та його радники були вимушені обирати між завоюванням внутрішніх територій і домінуванням над морем і морськими шляхами. Грунтуючись на ситуації в Калькутті й після ретельного аналізу сил у державі, ця рада постановила відмовитися від завоювання інших територій і збудувати укріплені військово-морські бази уздовж морського шляху та безпосередньо в самій Індії. Також було вирішено призначити там віце-короля, котрий мав би повноваження у війсьній, політичній та комерційній сфері, й встановити монополію корони на торгівлю спеціями. Віце-королем Східної Індії

спочатку став Франсішку де Алмейда до 1509 р., а потім Афонсу де Албукерке (1453?—1515). Упродовж цих років завдяки домовленостям із місцевими можновладцями було побудовано перші морські бази, серед яких Кілва-Кісівані (зараз є територією Танзанії), Момбаса (Кенія), Анджедіва (Індія), Каннур і Кочі (Індія). Завойоване в 1510 р. місто Гоа стало столицею португальської колонії.

Васко да Гама в Калькутті

Першість

Лісабона

Португальська монополія є змішаною: нею керує корона, але водночас право на неї також надається приватним особам королівською ліцензією. Торговці були зобов'язані завантажувати товари у португальських портах і розвантажувати їх у Лісабоні, аби сплатити мито; звідси спеції везли до Антверпена, де їх купували торговці з різних країн. Однак із 1549 р. Антверпен перестав бути містом-посередником, і столиця Португалії стала серцем міжнародного ринку спецій, де ціни були у п'ять разів нижчими за венеціанські. Посиленню португальського домінування сприяла сама Іспанія, коли в 1529 р. Карл V (1500—1558), потребуючи ресурсів для розв'язання конфлікту з Франциском I Валуа (1494—1547), продав Португалії Молуккські острови, названі «островами спецій».

Масштаб вторгнення португальців до Індії був значним, а от до Китаю — набагато меншим. У 1517 р. вісім кораблів під командуванням Фердинанда де Андраде висадилися в Гуанчжоу. Тут розпочалася серія конфліктів із місцевими жителями, яка тривала аж до 1559 р., коли португальцям дозволили поселитися уздовж гирла Сіцзян — Перлинної річки. У цьому місці було засновано місто Макао, котре стало базою для проникнення не стільки на ринок Китаю, скільки до Японії.

Португальська монополія

Є кілька причин для стрімкого колоніального піднесення такої малої держави, як Португалія. З одного боку, цьому сприяють місцеві обставини. Народ Індії не має потужних флотів, а у великих країнах Азії — Сіамі, Бенгалії, султанаті Делі та Персії не надто розвинуте мореплавство. З іншого боку, сама природа східної торгівлі та кліматичні умови допомагають португальцям, адже найцінніші спеції ростуть лише у певних регіонах і їх, відповідно, легко контролювати. Там, де спеції ростуть у чітко окреслених районах (як перець в області Малабар в Індії, гвоздика на Молуккських островах чи мускатний горіх на острові Бенда) простіше встановити монополію, а отже, її зберегти її. Крім того, конфігурація островів і морські шляхи, які корабель у будь-якому разі проминає, якщо пливе до узбережжя Індії, значно полегшують накладення, контроль і сплату дорожнього мита; так само й сезонні вітри, котрі давали змогу здійснювати мореплавство лише в окремі пори року, допомагали сконцентрувати всю монополію в руках португальців і зробити її ефективнішою.

Однак для розуміння історичних причин швидкого піднесення й не менш стрімкого падіння варто врахувати кон'юнктуру природу цих сприятливих факторів, які, хоч і допомогли успіхові Португалії на Сході, виявилися надто нестабільними в європейських реаліях. У другій половині XVI ст. португальська королівська влада почала занепадати, а приватна торгівля, навпаки, поступово набирала оберти, аж поки король не почав нести на власних плечах тягар уряду, а майже весь прибуток отримували купців — приватні особи. Велика відстань між ними та Батьківщиною і труднощі зі сполученням стали їхньою головною перевагою. Для одержання ще більшого прибутку купці почали укладати союзи з ворогами своєї країни й уникати контролю, який надавав їм певні гарантії та

зобов'язання. Крім того, маленький розмір португальської території та невелика кількість населення ускладнювали пошук людей і солдат для подальшого просування на Схід, розширення ринку і зростання прибутку.

Союз Португалії
та Іспанії

Проте головним чинником, який пояснює крах португальців у пануванні над Східними морями, є союз Португалії з Іспанією в 1580 р. за правління Філіппа II (1527—1598). Така серйозна державна криза неминуче послабила торговельну монополію на Сході. Ця ситуація спочатку привернула увагу англійців до цього регіону, а потім і голландців.

Голландська
навала

Важливим є те, що саме у 80-х роках XVI ст. Френсіс Дрейк (1542—1596) і Томас Кевендіш (1560—1592) здійснили подорожі: вони збирали спеції на землях Сходу й намагалися торгувати з жителями Молуккських островів, оминаючи португальську монополію, яка і так вже перебувала у кризовому стані. Однак дефіцит ліквідного капіталу та сутичка Англії з Іспанією робили ці спроби марними. Голландці намагалися зробити те саме наприкінці XVI ст., але їм це не вдалося. Оснащені потужним флотом і маючи цінні знання про тамтешні океанічні маршрути, отримані завдяки працям Яна ван Лінсхотена, котрий п'ять років працював на Гоа як секретар місцевого архієпископа, голландці об'єдналися й почали стратегію вторгнення в моря та на східні ринки з метою посилити Амстердам, який після занепаду Антверпена став разом із конкуруючим Лісабоном одним з провідних європейських ринків спецій. Португальські колонії зникали одна за одною, і, здавалося, у XVII ст. уся територія опинилася під владою голландців та їхніх компаній.

Значним натяком на кризу були події на Філіппінському архіпелазі — родині іспанських островів у португальському морі. Відкриті в 1521 р. португальцем на службі короля Іспанії Фернаном Магелланом (1480—1521), згідно з Тордесільяським договором вони становили останні іспанські володіння до початку поширення португальської сфери впливу. Їх почали досліджувати лише з 1542 р.: крім того, що на них не було прянощів, відносна близькість до Японії і Китаю унеможлиблювала їх використання через монополію Португалії на місцевих ринках. Однак іспанці ризикнули і вирішили зробити архіпелаг базою для приваблення азійських торговців. Вони створили власну колонію й, оминаючи португальську монополію, обмінювали шовк та китайську порцеляну на срібло, що привозили на галеонах із мексиканського міста Акапулько. Таким чином, мадрридський маршрут пройшов через усю земну кулю й об'єднав Мексику з Філіппінами, Схід із Заходом.

Роль

Філіппін

Пов'язані дотриманням Тордесільяського договору іспанці відмовилися просуватися далі в море, але ефективно експлуатували територію Філіппін. Єдина об'єктивно можлива мета — евангелізація — успішно досягалася, що згодом привело до історично тривалих наслідків.

Церква та місіонерство

З огляду на приклад Філіппін, де в 1620 р. налічувалося близько двох мільйонів католиків, можна зазначити, що однією з найважливіших ознак присутності європейців на Сході було місіонерство. Із самого початку воно було невідривно пов'язане з дослідницькою і торговельною діяльністю португальців, однак йому судилося не просто пережити португальську кризу, а й стати характерним елементом для всієї епохи. Весь цей тривалий історичний час, що охоплював торгівлю й молитви,

монополію на прянощі та душі, місіонер намагався якомога краще оволодіти думками та почуттями інших людей: від досвідченого картографа як живого інструмента мореплавця і до жадібного комерсанта. Торгівля та євангелізація були історично пов'язаними, адже королівській владі для визнання права власності на щойно відкриті землі була необхідна папська санкція, а Папа видавав її лише в обмін на можливість проводити в них місіонерську діяльність. Дійшло до того, що португальська корона з метою юридичного та етичного визнання своїх завоювань зобов'язалася не лише поширювати християнську віру, а й створити там Церкву з єпархією та бенефіціями і довірити її відповідним людям. З 1499 р. король Мануел I повідомляв Олександрю VI про свої рішення направляти священників у нові землі. У березні 1500 р. Папа видав буллу *Cum sicut maiestas*, згідно з якою усі землі від мису Доброї Надії до Індії опинялися під егідою апостольського комісара. Це було вимушеним кроком: новий понтифік Юлій II надав індульгенцію всім місіонерам, а в червні 1514 р. Лев X підписав буллу *Pro excellenti praeminentia*, заснувавши нову єпархію в місті Фуншал на острові Мадейра. У 1534 р. єпархія з юридичним округом, що охоплював територію від Мавританії до Індокитаю, була оголошена церковною провінцією.

Верховна влада

над душами

Цей акт має дуже важливі наслідки, адже Гоа стало резиденцією архієпископа. Завдяки місцевому ординарію, Джованні Альбукерке, котрий керував єпархією у 1537–1553-х рр., було забезпечено ефективний контроль території і повністю підпорядковано діяльність глав єпархій. Порівняно з діями іспанців у Америці й на Філіппінах, португальські місіонери та Церква діяли із затримкою та менш швидким прогресом. Причин для цього було кілька. З одного боку, слід

узяти до уваги той факт, що на Сході португальці зазвичай перебували лише на своєрідних вартових постах і ринках, які нечасто заходили за берегову лінію. Тому місіонери не мали доступу до достатньої кількості території і населення та обмежувалися роллю церковних колоній; якщо їм і вдалося когось навернути до християнства, то це були окремі особи, а не цілі народи. З іншого боку, ситуацію ускладнювали жадібність португальських купців і постійні сутички з місцевим населенням, тому в місцях конфлікту було складно промовляти проповіді. На першому етапі місіонерства в Індії можна було побачити представників таких старих орденів, як францисканський та домініканський. Безпосередня мета їхніх проповідей полягала в хрещенні людей та будівництві церков. На другому етапі в центрі опинилася діяльність ордену єзуїтів та постатей на взірць Франсіско де Хасса, також відомого як Франциск Ксав'єр (1506—1552?), і Роберто де Нобілі.

Гоа стає
резиденцією архієпископа
Франциск Ксав'єр

Франциска Ксав'єра, якого канонізували в 1622 р. за зразкову місіонерську діяльність на Сході, направили до Індії як легата Папи Павла III, і з 1549 по 1551 р. він відвідав Кочі, Молуккські острови та Японію. Франциск Ксав'єр діяв із надзвичайним завзяттям і був переконаний, що місіонери мають розуміти культури інших народів і вміти до них адаптуватися. Ця здатність подобатися місцевому населенню сприяла тому, що жителі Сходу значно швидше отримували й опановували його засноване на суворій дисципліні ортодоксальне вчення.

Алессандро
Валіньяно

Водночас Роберто де Нобілі надихався релігійним синкретизмом у своїй місіонерській діяльності. Він вважав, що

перенесення західних систем й установ на Схід позбавляє християнство шансів на тривалий успіх. Відповідно, його хрещені можуть зберігати свої індуїстські звичаї, поки не перетинають гнучких меж ортодоксії. Сам єзуїт вивчав тамільську мову і санскрит, аби краще розуміти місцевих жителів і перекладати їм слово Боже. Іншими представниками єзуїтського ордену, які зробили вагомий внесок у європейську євангелізацію на Сході, були Алессандро Валіньяно (1539—1606) і Маттео Річчі (1552—1610). Діяльність першого зосереджувалася в Японії, де після смерті Франциска Ксав'єра залишилося три християнські спільноти з близько тисячею віруючих. Завдяки стратегії масового навернення до віри й хрещення в 1580 р. кількість християн в Японії досягла 150 000 осіб. Місіонер примусив своїх колег вивчати місцеву мову й заснував дві семінарії для навчання духовенства. Однак наприкінці століття розвиток та поширення християнства в Японії перервалися. У 1585 р. Папа Григорій XIII надав ордену єзуїтів виключні повноваження для євангелізації Далекого Сходу; далі вибухнуло суперництво між релігійними орденами, котре суттєво послабило інститут місіонерства за кордоном. Усе це відбувалося саме тоді, коли в країні спалахує низка політичних конфліктів, і це створює несприятливі умови для нещодавно створених місіонерських інститутів. Внаслідок поєднання двох згаданих факторів розпочалася тривала серія катувань, утисків та переслідувань, через що присутність християнства у Країні Сонця, що сходить, стала проблематичною і не була тривалою. У 1583 р. єзуїт Маттео Річчі разом із Мікеле Руджері отримали дозвіл на перебування в Гуанчжоу (Китай). Вони почали вивчати китайську мову та праці Конфуція (551—497 рр. до н. е.) і за кілька років переїхали до Пекіна, сподіваючись здобути прихильність імператора. У 1601 р. їм дозволили побудувати церкву й розпочати культурно-релігійну діяльність, завдяки

чому християнство завоювало підтримку впливових осіб при імператорському дворі. Ще до смерті Маттео Річчі багато хто критикував його релігійний синкретизм та компромісне ставлення, особливо до всього того, що стосувалося обрядів. Однак у Китаї налічувалося близько двох з половиною тисяч християн, згуртованих навколо впливової єпархії Макао. Місто, збудоване в 1553—1554 рр., разом з архієпархією Маніли на іспанських Філіппінах, протягом трьох століть буде центром європейських інтересів на Далекому Сході, символом неперервного зв'язку між євангелізацією, стабільністю церковної організації та історією торговельних імперій, яким час від часу сприяла мінлива фортуна.

Маттео Річчі

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236;

Технології, подорожі, мореплавство, с. 520.

Азія, що належить азіатам

Альдо Толліні

У XVI ст. присутність європейців у Азії була неабиякою новиною. У цей час стрімко розвивається Індія, і за сприяння мусульманських завоювників із Центральної Азії там формується імперія Великих Моголів. У Китаї династія Мін зміцнює економіку. Водночас через політичну роздробленість спершу Японія є найвідкритішою серед країн Сходу для контакту з Європою. Однак наприкінці століття вона закривається від інших і починає утискати християн.

Індія в XVI столітті: народження імперії Великих Моголів

Делі

На початку XVI ст. Індійський субконтинент є територією, роздробленою на незалежні держави — мусульманські та індуїстські. Історія цього століття, хоч і дуже складна, демонструє виникнення й розширення перших за рахунок останніх, які поступово зазнають поразок і повністю занепадуть.

Розташований у північній частині Індії Делійський султанат мав тривалу історію, яка розпочалася у XIII ст., коли мамелюки, турки-мусульмани, завоювали територію від північної Індії до Бенгалії. Перебуваючи під владою інших династій, Делійський султанат поширювався до південної Індії, аж поки в 1347 р. південні провінції не проголосили незалежність, утворивши Бахманійський султанат. Однак індуїстська імперія Віджаянагара, що домінувала на півдні Індії, зупинила подальше просування мусульман.

Делійський султанат, де зародилася надзвичайно цінна змішана культура, існував аж до 1526 р., коли нащадок Тамерлана (1336—1405) і Чингісхана (1167—1227) Захиреддін Мухаммед Бабур (1483—1530) завоював його, створив нову мусульманську державу і став першим імператором династії Великих Моголів (чия назва нагадує про давніх монголів, а за фактом — турків). Спершу Бабур завоював Узбекистан, потім з Афганістану рушив до Індії. У 1526 р. він виграв битву біля Паніпата і став володарем Індії та Агри.

Мусульманська імперія Великих Моголів поступово розширювала свої території на південь, поки не завоювала всю країну, крім деяких південних регіонів і території, де зараз розташований Афганістан. Навіть будучи значно меншою за розмірами, по суті, вона існувала аж до прибуття англійців на початку XVIII ст. Період максимального розквіту й розширення територій припав на правління імператора Акбара I Великого, котрий завершив завоювання Бенгалії і підкорив західний регіон Індії Гуджарат біля Аравійського моря, тим самим створивши величезну за розмірами імперію. Влада Акбара характеризувалася розквітом культури, чому сприяв він сам як людина з різноманітними інтересами та меценат.

Індуси і мусульмани на Індійському плоскогір'ї

На півдні Індійський субконтиненту розташовувалася індуська імперія Віджаянагара (від назви однойменної столиці), яка простягалася на Індійському плоскогір'ї або плато Декан. Імперія була заснована в 1336 р. і поступово розширилася на весь південь Індії. Вона існувала до 1646 р. За короткого правління Крішнадеварая Тулуви, котрий був не лише талановитим керівником, а й здібним воєначальником, імперія Віджаянагара пережила період розквіту після тривалої кризи. Його перемоги над традиційними ворогами — мусульманським султанатом і народами з Гаджапаті в окрузі Орісса — посилили

Його позицію в регіоні й дали змогу суттєво розширити території, які після його смерті охоплювали всю південну Індію. Крішнадеварая Тулува був також покровителем культури й мистецтв: у його імперії писали твори мовою телугу та будували розкішні храми, якими у південній Індії можна милуватися і досі. Його спадкоємці не були такими видатними діячами, і поступово імперія почала занепадати.

Імперія

Віджаянагара

На північ від цієї імперії, у центральній частині плоскогір'я, розташовувалися п'ять мусульманських султанатів Декану: Голконда, Бідар, Берар, Біджапур та Ахмеднагар. Вони були незалежними, адже наприкінці XV і на початку XVI ст. Бахманійський султанат занепав і розпався. У 1510 р. Біджапур боровся проти португальців за владу над містом Гоа, яке втратив назавжди і яке європейці зробили важливою базою для міжазіатської торгівлі.

Конфлікти

і новий баланс сил

Імперію Віджаянагара європейці також не залишають без уваги. У 1523 р. на південно-східному узбережжі Бенгальської затоки, на Коромандельському березі, португальці захопили Майлапор, який потім назвали Мадрас. Вони побудували торговельний порт і заснували віце-королівство Сан-Томе де Меліапоре. Тут вони залишалися до 1749 р.

Ці п'ять мусульманських султанатів, як правило, об'єднувалися разом проти імперії Віджаянагара зокрема з релігійних мотивів. Однак, попри певну близькість між індусами та мусульманами, постійне політичне й релігійне суперництво перешкоджало такому важливому культурному обміну. У 1565 р. у битві біля Талікота мусульманам удалося

перемогти Віджаянагару, попри чисельну перевагу індусів, хоча їх самих зрадили окремі воєначальники-мусульмани.

Після цієї перемоги раджі Віджаянагарської імперії Рамараї Аравіду (1542—1565) відтяли голову, а мусульмани, що хлинули до столиці держави, пограбували її та залишили занедбаною. Ця битва суттєво вплинула на майбутнє південно-центральної Індії, адже саме відтоді розпочався занепад імперії.

На території сучасного штату Орісса, на східному узбережжі Індії, розташовувалося королівство Гаджапаті, яке було засноване у 1434 р. і мало найбільшу територію у XV ст. Мусульмани захопили його лише за три роки після падіння Віджаянагари.

Китай за правління династії Мін

Протягом усього XVI ст. у Китаї правила династія Мін, яка отримала владу ще в 1368 р. після народного повстання, що спричинило падіння династії Юань, нащадків хана Хубілая (1215—1294), онука Чингісхана — засновника Монгольської імперії.

Правління династії Мін ознаменувалося миром, розквітом культури та економіко-політичним прогресом. Також це період міцних відносин з іноземними державами, з якими китайська імперія підтримувала вигідні торговельні зв'язки.

Заможність

і розквіт

Чисельність населення зросла вдвічі, зокрема завдяки розширенню території, придатної для вирощування культур. Незважаючи на розвиток тих центрів торгівлі, де економічна діяльність набувала протокапіталістичних форм, більшість населення й далі жила в сільській місцевості й займалася сільським господарством. Швидкий економічний прогрес, якому сприяла насичена торгівля з іншими країнами Азії та європейцями, все ж не змінив державної системи, що була жорсткою і не здатною скористатися цим прогресом.

Абсолютна

влада

Одним із найцікавіших процесів цього періоду є формування нового класу *джентрі (шеньші)*, що означало «вчений сановник», тобто верстви бюрократів, котрі отримували державну посаду шляхом складання державних екзаменів. Шеньші походили із сільської місцевості, де керували земельними володіннями.

Влада правителів династії Мін була абсолютною і дуже централізованою. Щонайменшу спробу запровадити автономію на місцях швидко придушували. Однак ця абсолютна влада була обмеженою через постійне втручання євнухів у державні справи. Більше того, коли імператор був зовсім малим, фактично саме євнухи керували державою.

Китай та його відносини з іншими державами

У XV ст. китайські кораблі плавали до берегів Африки та країн Близького Сходу, і кульмінацією серед цих подорожей були плавання Чжен Хе (1371–1433). Завершення китайцями великих морських експедицій також ознаменувало початок занепаду імперії Мін, активністю піратства з боку японсько-китайських корсарів та прибуття європейських флотів у води Східної Азії.

Алтин-хан

За межами країни династії Мін довелося стикнутися із загрозою вторгнення північних степових племен. Тиск із боку монгольських народів став украй небезпечним, особливо тоді, коли монгольському племені ойратів удалося розбити китайські війська і захопити імператора. Відтоді й надалі політика Китаю була насамперед спрямована на стримування народів, що тиснули на північний кордон.

Становище стало особливо небезпечним, коли в 1550 р. ватажок монголів Алтин-хан (1507–1582), котрий роками вторгався на китайську територію, разом зі своїми військами

зумів дійти до Пекіна і пограбувати передмістя, тим самим викривши слабкість китайського уряду. У 1571 р. врешті-решт було підписано мирний договір, згідно з яким Алтин-хан припинив напади в обмін на спеціальні права у торгівлі. Щойно вони вирішили проблему з монголами, як з'явилася схожа загроза, і цього разу від племені маньчжурів.

Вторгнення японців до Кореї між 1595—1598 рр. і допомога, яку Китай надав вірній йому державі, що справно сплачувала податки, призвели до катастрофічних наслідків для імперських фінансів і знесли китайський уряд.

Ще однією загрозою, вже з-за південного кордону імперії, були китайсько-японські пірати на прізвисько *вокоу*, котрі здійснювали незаконну торгівлю в морях між Південним Китаєм, Японією та Корейським півостровом, поступово поширюючи свою діяльність і на країни Південно-Східної Азії.

У першій половині XVI ст. *вокоу* захопили південнокитайське узбережжя, і це тривало поки генерал Ці Цзігуань (1528—1588) не переміг їх і не навів лад у морях південного Китаю.

1517 р.:

Андрате приплив
до Гуанчжоу

У той самий час до Китаю припливли португальці: у 1517 р. вісім кораблів під командуванням Фернандо де Андрате висадилися на березі Гуанчжоу. Португальці ніколи не заїжджали вглиб Китаю, не без труднощів обмежуючись торговельною базою в Макао. Макао став осередком, де португальці вели насичену торгівлю з різними країнами Азії, а особливо — з південною Японією. Однак, мабуть, найтриваліший вплив забезпечили не купці, а католицькі місіонери. Алессандро Валіньяно (1539—1606) приплив до Макао в 1578 р. й отримав дозвіл на проведення місіонерської діяльності. За ним приїхали Мікеле Руджері (1543—1607) —

перший європейський китаєзнавець, Маттео Річчі (1552—1610), який приплив до берегів Макао у 1582 р. і в 1601 р. отримав дозвіл на постійне проживання у столиці. Тут, завдяки його освіченості й здатності вивчити китайську мову та культуру, він завоював повагу китайців, і ті вважали його вченим нарівні із собою. Річчі не лише поширював християнську віру, а й ознайомлював китайців із культурою гуманізму і наукою Європи в добу Відродження.

Японія в XVI столітті

У XVI ст. Японія переживала період нестабільності й оновлення, під час якого вона змінила свою політичну та соціальну структуру і набула форми, що зберігатиметься аж до середини XIX ст. Однак Чинквеченто було періодом великого культурного розвитку, коли розцвіли найтипівіші для японської чуттєвості традиційні мистецтва, насамперед література, а серед релігій — дзен-буддизм.

Із 1338 р., коли полководець Асікаґа Такаудзі (1305—1358) позбавив трону імператора Го-Дайґо, посадив свого протеже на престол і назвався сьогунном, клан Асікаґа почав контролювати центральний уряд, залишивши імператору тільки формальну владу над країною. Однак у XVI ст. могутність Асікаґа суттєво зменшилась і не поширювалася за межі столиці Кіото. Війна Онін, що тривала десять років, починаючи з 1467 р., не лише зруйнувала більшу частину столиці, а й підірвала владу клана Асікаґа, викривши його крихкість. Водночас вона також продемонструвала могутність місцевих феодалів, котрі бажали скористатися слабкістю сьогунату і таким чином збільшити свої володіння. Війна Онін, зокрема, ознаменувала кінець середньовічної культури й соціального устрою та проклала шлях до формування жорсткішої централізованої і стабільної держави під суворим контролем клану Токуґава, який, однак,

здобув владу лише після тривалої і кривавої боротьби між ворогуючими кланами.

Війна Онін

За правління клану Асікаґа при дворі сьогуна розвивалося високе мистецтво, покровителями яких виступали самі *сьогуни*. Ці люди мали почуття прекрасного, захоплювалися мистецтвом та дзен, оточували себе митцями й учителями і присвячували життя мистецтву не менше, ніж служінню державі. На особливу увагу заслуговує третій сьогун цього клану на ім'я Йосіміцу (1358—1408), котрий сприяв розвитку культури Кітаяма (від назви північного району столиці, де вона розквітла). Тут він звелів побудувати знаменитий «Золотий храм» Кінкакудзі. Крім будівництва храму, Йосіміцу також був покровителем мистецтв, а особливо театру Но, поезії та живопису, натхненням для яких були китайські картини часів династії Південна Сун. У цей період відносини з Китаєм досягають розквіту, і багато творів мистецтва потрапляють до Японії з материка. Китайські твори істотно вплинули на розвиток японського мистецтва, і були для японців зразком, а не об'єктом для сліпого наслідування.

Культура

Кітаяма

За сприяння восьмого сьогуна Йосімаса (1435—1490) розквітла культура Хігасіяма, центр якої розміщувався у східній частині столиці. Тут Йосімаса, намагаючись перевершити пращура, звелів побудувати «Срібний павільйон», або Гінкакудзі, де проводили «чайну церемонію» і збиралися найвидатніші митці тієї епохи.

Прибуття європейців

Новий ступінь у торгівлі

У цей критичний момент вперше до японських берегів припливають європейці: у 1542 р. (або 1543 р.) шторм відкинув португальській корабель на острів Танеґасіма, розташований на

південь від Кюсю. Відтоді європейці (а особливо португальці, котрі мали торговельну базу в Макао) розпочали торгівлю з Японією, що тривала аж до початку наступного століття. Присутність європейців на японській землі мала певні наслідки. З одного боку, було зроблено акцент на важливості торгівлі задля зміцнення економіки. Також і правителі, і місцеві пани сприяли міжазіатській торгівлі з метою збагачення та посилення власної могутності. Оскільки португальські кораблі з Китаю припливали й зупинялися у південних портах островів Кюсю, Сацума (зараз Каґосіма), Бунго (зараз Оїта), Амакуса, Хірадо, а пізніше насамперед у Нагасакі, саме місцеві *даймьо* (магнати) отримували від цього найбільший прибуток. Коли ближче до кінця століття країна нарешті буде єдиною, першим завданням нових лідерів було або збереження торговельної монополії за собою, або просто запобігання її формуванню.

Іншим наслідком була поява вогнепальної зброї, котра спричинила революцію в тактиці як нападу, так і захисту. Через необхідність захищатися від нового типу зброї у стратегічних пунктах держави почали будувати великі палаци. Та й під час жорстоких війн використання вогнепальної зброї відіграло далеко не останню роль у японській історії.

Католицькі місії

Слідом за європейськими торговцями до Японії прибули християнські місіонери. У 1549 р. Франциск Ксав'єр (1506—1552?) висадився в Каґосімі разом з Анджіро, японцем, котрого він зустрів у малайзійському місті Малакка і якого сердечно прийняв до своєї компанії. Відтоді почалося проповідування християнства, яке було зосереджене на острові Кюсю та навколо столиці і спершу мало дуже позитивні результати. На початку успіхам християнства сприяли самі місцеві *даймьо*, однак пізніше об'єднувачі країни побачили в іноземній релігії загрозу

для власної, поки що крихкої, влади. Одразу почалися переслідування, які завершилися повним викоріненням християнства і закриттям для іноземців усієї держави, за винятком острова Дедзіма біля Нагасакі, де голландці могли вести торгівлю — хоч і дуже обмежену — аж до початку сучасної епохи.

Із культурного погляду зустріч із європейцями, а особливо з португальцями та італійцями під час так званого століття християнства (середина XVI — середина XVII ст.), можна розглядати як втрачену можливість. Японці вбачали в жителях Заходу загрозу для власної держави — сусідні Філіппіни вже були колонією — і навідріз відмовилися поглиблювати культурні відносини. Зображення європейцями японського суспільства, за окремими винятками, також було сповнене упередженнями та зверхнім ставленням до жителів Сходу, що аж ніяк не сприяло гармонічним відносинам між державами.

Об'єднання Японії

Знищення
буддійських
монахів

У 1568 р. перший етап боротьби за об'єднання Японії виграв Ода Нобунага (1534—1582) з Кіото. Перший серед «трьох об'єднувачів» і володар провінції Оварі в центральній Японії, після низки успішних битв, він із власним військом із тріумфом увійшов до столиці і призначив сьогуном Асікагу Йосіакі, тим самим примусивши останнього запрягтися, що всі політичні рішення прийматиме Нобунага. Шлях до об'єднання країни на чолі з одним єдиним лідером був відкритим. Також Нобунага знищив буддійських монахів і ліквідував великі монастирі, які фактично стали центрами незалежної влади. У 1573 р. він захопив сьогуна Йосіакі з Кіото і став володарем офіційно, тим самим припинивши тривале панування клану Асікага. У 1582 р.

ця невпинна жага до влади над усією країною перервалася, коли Нобунаґу вбив власний генерал. Перед смертю Нобунаґа зробив спадкоємцем молодого племінника і створив раду з чотирьох великих васалів, котрі також були наставниками для юного володаря. Серед них був видатний генерал на ім'я Тойотомі Хідейосі (1536—1598), який прославився за свої здібності на полі бою й незабаром зумів позбутися своїх суперників і сам стати справжнім спадкоємцем Нобунаґи та завершити його справу. У 1585 р. Хідейосі був готовий продовжити кампанію з того місця, де її було перервано; у 1590 р. після тривалих битв проти могутніх *даймьо*, після підкорення Кюсю і перемоги у битві проти Ходжо в Одаварі, Японію нарешті було об'єднано. Не маючи благородного походження, Хідейосі не міг отримати розрахований лише на аристократів титул *сьогуна*, і взяв собі титул *кампаку*, тобто «регента».

У 1590 р., одразу після підкорення всієї країни, Хідейосі видав акт із трьома пунктами, за якими соціальний устрій було структуровано на чотири верстви: найвищими були *буші*, або самураї, котрі керують країною; потім селяни, що забезпечують харчами все населення; за ними — ремісники, а в самому кінці — купці, яких зневажали за те, що вони збагатіли, нічого не виробляючи. Ця структура з *ші* (самураями), *но* (фермерами), *ко* (ремісниками) і *шо* (купцями) існувала аж до середини ХІХ ст.

Маючи на меті завоювати Китай (*караїрі*), Хідейосі здійснив два походи на Корею — ворота до Китаю. У 1592 р. японська армія висадилася на півострові й вступила в марну боротьбу проти китайського та корейського війська. У 1597—1598 рр. Хідейосі розпочав другий похід, але його смерть поклала край цій ризикованій та безуспішній пригоді.

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Європейці на Сході, с. 64;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236

Завоювання Америки

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

У першій половині XVI ст. іспанці вирушили з баз на Карибських островах і почали завойовувати Американський континент. Перевага у військових технологіях та епідемії, із якими прийшли європейці, стали причиною швидкого краху таких великих і густонаселених держав, як імперія ацтеків у Центральній Америці та держава інків у Південній. Наслідками були небачене раніше винищення місцевого населення та зникнення їхньої культури, зумовлене також інтенсивною експлуатацією аборигенів.

Іспанська Америка: з островів на материк

Винищення
індіанців

Іспанська Америка народилася майже випадково, коли Колумб (1451?—1506) висадився на острові Сан-Сальвадорі 12 жовтня 1492-го р. У наступні десять років, протягом яких генуезець здійснить ще три подорожі, можна буде охарактеризувати зустріч двох світів, які протягом тисячоліть не знали про існування одне одного: хвороби, жорстокість, інтенсивна експлуатація аборигенів іспанськими колонізаторами спричинили швидке зменшення населення Карибських островів, а в окремих випадках і повне зникнення цілих общин. На момент прибуття іспанців на острові Гаїті налічувалося 300 тисяч жителів. Півстоліття потому їх залишилося тільки 500 осіб. Тим часом економіку, ландшафт, флору й фауну островів змінювали відповідно до потреб колонізаторів та європейського попиту на тропічні продукти. У цей період інші дослідники, багато з яких були італійцями,

сприяли кращому визначенню меж і особливо характеристиці природи на знайдених Колумбом землях. Одному з них, флорентійцю на ім'я Америкго Веспуччі (1454—1512), традиційно приписують першість у висловленні думки про відкриття нового материка — Америки.

Епіцентром іспанської експансії у першу чергу був острів Санто-Домінго, який завойовували насамперед у пошуках робочої сили, срібла й золота: без людей, які б тут працювали, земля була б нічого не вартою. У 1508 р. розпочалася окупація інших великих Карибських островів: Пуерто-Ріко, Куби і Ямайки, які пізніше стали точками відправлення кораблів для дослідження континенту.

У 1509 р. було побудовано маленьку колонію Санта-Марія де ла Антігва, що розташована неподалік Панами, у районі, який називався тоді Кастілья-де-Оро. У 1513 р. Васко Нуньес де Бальбоа вирушив звідси, перетнув Панамський перешийок і прибув на узбережжя Тихого океану. У 1519 р. була заснована Панама, якій судилося стати одним із найважливіших центрів іспанської Америки. Того самого року португалець на службі в іспанській корони Фернан Магеллан (1480—1521) знайшов прохід між Атлантичним і Тихим океанами через пролив, який пізніше назвали його ім'ям. Магеллан вплив із Севільї в 1519 р. і не зміг завершити навколосвітню подорож, хоч окремі кораблі з його маленького флоту в 1521 р. все ж повернулися до Іспанії.

Шляхи,
відкриті мореплавцями

І знову в ті самі роки європейці зробили рішучий стрибок у проникненні до Нового Світу. Після кількох дослідницьких подорожей уздовж мексиканських берегів, де жили майя, 18 лютого 1518 р. ідальго Ернан Кортес (1485—1547) без дозволу губернатора Веласкеса відплив з Куби з одинадцятьма кораблями й більш як чотирма сотнями членів екіпажу. Пізніше

він причалив до мексиканського берега, де заснував місто Веракрус.

Поділ світу та португальська Бразилія

Відкриття нових земель та нових шляхів у вирішальному останньому десятилітті XV ст. поставило тернисті питання з юридичного та релігійного поглядів стосовно законності європейських завоювань і тих відносин, які слід підтримувати з аборигенами, переважно язичниками. Також це спричинило певні труднощі у відносинах між християнськими народами, зокрема в аспекті розмежування сфер інтересів двох держав на Піренейському півострові, що були головними героями цієї історії завоювань і відкриттів — Іспанії та Португалії.

Поділ Папою
землі
між іспанцями
та португальцями

Перше рішення запропонував Папа Олександр VI (1431—1503) у 1493 р. у своїх буллах (особливо у буллі *Inter coetera*), за яким лінія кордону проходила приблизно за 300 миль на захід від Азорських островів. Усе розташоване на захід від цієї лінії — іспанською мовою *raya* — належало іспанцям, а землі на південний-схід від Канарських островів входили до володінь португальської корони, згідно з Алкасоваським договором, підписаним у 1479 р. Пізніше король Франції Франциск I (1494—1547) іронічно запитав би себе, де саме був той пункт із заповіту Адама, за яким світ розділили іспанці та португальці.

У будь-якому випадку підписаний у 1494 р. двосторонній Тордесільяський договір змінив цей поділ, встановивши кордон на 46°3 південної широти, тобто на 370 ліг на захід від островів Кабо-Верде. На перший погляд, це була зовсім неістотна зміна, але насправді пізніше вона визначила перебіг історії Південної Америки. Завдяки цьому зміщенню кордону, коли в 1500 р.

португалець Педру Алвареш Кабрал (1467?—1526?) робив особливо широке коло, аби дійти до мису Доброї Надії, і натрапив на землі, які назвуть Бразилією, він з упевненістю міг від імені суверена назвати їх власністю своєї держави. Так почалася історія іншої Латинської Америки, де нині розмовляють португальською мовою, яка становить приблизно половину континенту.

З'ясувалося, що у Бразилії не так багато золота, однак ця місцевість була більше ніж придатною для вирощування цукрової тростини, яку португальці вже успішно вирощували на Азорських островах і Мадейрі. Звідси систему плантацій імпортували по той бік Атлантики разом із рабами, що відігравали ключову роль у вирощуванні різноманітних культур.

Кортес і завоювання Мексики

На бразильських землях Кабрал та його послідовники стикнулися з народами, чий рівень соціального й культурного розвитку не надто відрізнявся від рівня тих народів, яких Колумб знайшов на Карибських островах. Ідеться про відносно невеликі поселення, де люди займалися полюванням, риболовством, збором врожаю та примітивним сільським господарством. Однак культури, знайдені іспанцями в Центральній Америці, були геть іншими.

Майя і ацтеки

У місцевості сучасного півострова Юкатан, а також на території Белізу і Гватемали тисячі років тому процвітала цивілізація майя, котра створила вражаючі пам'ятки архітектури (насамперед релігійного характеру), які, навіть занедбані, все одно становлять велику культурну цінність. Трохи на південь, на центральному плато Мексики, де століття тому вже були розвинутими такі передові цивілізації, як тольтеки й ацтеки, — войовничий народ, що, ймовірно, прийшов із земель сучасних Сполучених Штатів Америки, котрі збудували

величезну імперію із столицею Теночтітлан. Імперія ацтеків (або мешика, як вони самі себе називали) була великою політичною структурою де, ймовірно, жило понад 15 мільйонів жителів; тут були оригінальний соціальний устрій і розвинута економіка, а також суворий військовий апарат. Іншими словами, це була держава, яка за розмірами й рівнем прогресу не відрізнялася від королівств та імперій Старого Світу.

Почувши новину про прибуття Кортеса та його людей, імператор ацтеків Монтесума (1466—1520) був не впевнений у тому, що робити далі. Зокрема, це трапилося тому, що спершу іспанського конкістадора прийняли за Кетцалькоатля — прадавнє божество, яке зникло на Заході й, згідно з міфами, мало повернутися. Кортес, у свою чергу, анітрохи не вагався та майстерно й рішуче прямував до своєї мети, при цьому об'єднавшись із іншими містами — такими, як Тласкала, чії жителі давно виступали проти агресивної політики ацтеків. У травні 1521 р. Кортес оточив Теночтітлан і в серпні завоював його, коли епідемія віспи знищила значну частину населення. Висока централізація імперії ацтеків стала перевагою для іспанців, котрі успадкували владу, яка раніше належала лише правителям ацтеків.

Пісарро і завоювання Перу

Приблизно десять років потому, вже на території, розташованій на кілька тисяч кілометрів на південь, повторилася та сама історія. Так само, як Куба була місцем, звідки кораблі вирушали завойовувати Мексику, з маленької колонії Кастілья-де-Оро у Панамі розпочалася експансія європейців у Південній Америці. Протягом 20-х років XVI ст. було встановлено перші контакти з населенням Анд, підкорених величезній імперії інків, що простягалася від сучасного Еквадору до північного Чилі. У 1532 р. ідальго Франсіско Пісарро (1473?—1541) залишив панамську землю та з невеличким

загоном у 180 осіб досягнув землі інків. І в цьому випадку завоювання відбулося дуже швидко.

Інки

Насправді імперія інків була не надто стародавньою і на той момент ще не особливо потужною. Також вона переживала серйозну династичну кризу. Незадовго до прибуття іспанців, у 1527 р., ймовірно від віспи, помер інка Уайна Капак, і два його сини Атауальпа і Уаскар претендували на престол. Атауальпа вийшов переможцем із цього конфлікту, проте на момент прибуття Пісарро він ще не повністю контролював ситуацію. У листопаді 1532 р., у місті Кахамарка, інку підступно захопили іспанці, а для держави з цілком вертикальною владою це означало крах. У 1533 р. люди Пісарро увійшли до Куско, столиці імперії.

Тим часом досягнення інших *конкістадорів* збільшували іспанські володіння і знання європейців про Америку. Серед них були: Педро де Альварадо на півострові Юкатан, Франсіско де Орельяна на території Амазонської низовини, Дієго де Альмагро і Педро де Вальдівія в Чилі, Альвар Нуньєс Кабеса-де-Вака і Ернандо де Сото між Флоридою та басейном Міссісіпі.

Конкістадори

За кілька десятиліть величезна територія від Каліфорнії до Чилі увійшла до складу земель Карла V (1500—1558). Кортес явно не покривив душею, коли, звертаючись до імператора, нагадав, що він є людиною, яка «дала вам більше земель, ніж вам залишили всі ваші предки», хоча, як ми бачили, це надзвичайне розширення земель було не лише його заслугою. Очевидно, потрібні пояснення того, як групи з кількох сотень людей відносно швидко завоювали великі імперії з мільйонами жителів. До того ж для згаданих держав це були не просто поразка у війні й політичне підкорення, а цілковитий соціальний і культурний розпад.

Знищення індіанців

Загроза

нових хвороб

Саме демографічний аспект дає змогу оцінити тогочасну кількість населення й найяскравіше продемонструвати масштаби трагедії. Чисельність населення Америки до прибуття Колумба оцінювали по-різному. Найзваженішими є цифри у приблизно 30—40 мільйонів осіб, зосереджених здебільшого в місцях проживання цивілізацій ацтеків, майя та інків. Через одне століття після завоювання материка європейцями тут жили близько 15 мільйонів осіб, і це з урахуванням імміграції поселенців з Європи — вони приїжджали більш-менш добровільно — та рабів з Африки. Тобто кількість корінного населення зменшилася приблизно на 80 %.

Протягом століть відповідальність за цю небачену досі катастрофу покладали на постійне насильство і масові вбивства, вчинені конкістадорами, а також на подальшу експлуатацію індіанців у копальнях і на плантаціях. Ідеться про *leyenda negra* — чорну легенду, яку розповсюджували ворожі до Іспанії протестанти; одним із її джерел була діяльність саме іспанських авторів, зокрема священника-домініканця, пізніше єпископа Чіапаса, Бартоломе де лас Касаса (1474—1566). Не так давно причиною загибелі місцевих жителів називали хвороби зі Старого Світу, до яких, на подив самих іспанців, аборигени були дуже вразливими.

Тягар

принижень

Немає сумнівів у тому, що безпосереднім фактором такого стрімкого зменшення населення є страшні епідемії звичайної віспи, кору, дифтерії, вітряної віспи та різноманітних форм грипу. Однак цей висновок може бути неповним і, що ще гірше, виправдувальним. Якщо є правдивим факт того, що

демографічна катастрофа середини XVI ст. значною мірою пояснюється епідеміями, то правдою також є те, що пізніше не було «технічного відскоку» населення, який відбувається після кризи через смертність під час епідемії завдяки раннім шлюбом та високій народжуваності. Замість збільшення кількості населення до попередніх показників аборигени з американських континентів стикнулися з його скороченням, і ця тенденція почне змінюватися лише у другій половині наступного століття. Відповідальність також лежить на формах соціального, культурного та економічного панування, нав'язаних новими володарями. Духовне завоювання, що передбачає руйнування звичного способу життя, вірувань і культури корінних жителів, призвело до поширення аномії і подекуди справжнього відчаю, коли люди втрачали бажання жити.

Чіткіше можна простежити наслідки для економічної сфери. Общини розпадалися, а родини роз'єднувалися задля тяжкої праці, до якої їх примушували іспанці. В Андах, наприклад, кожна община мала поставити певну кількість працівників для роботи у шахтах (*mita*). Сотні тисяч людей мусили пройти довгий шлях, аби потрапити до гори Серро Ріко, звідки через виснажливу роботу й нелюдські умови життя на відстані понад 4000 метрів над рівнем моря поверталися далеко не всі.

Слабкість Америки та ціна її ізоляції

Незважаючи на розвинуту структуру суспільства й доволі високий рівень культури й техніки, все ж американська цивілізація виявилася заслабкою порівняно з європейською.

Технологічна вразливість

Насамперед їхня вразливість була пов'язана з технічним обладнанням. Ні ацтеки, ні інки не застосовували залізо і сталь під час наступу чи оборони, так само як і бронзу, якою у Старому Світі користувалися вже не менше трьох тисяч років. Очевидно

також, що аборигени не здогадувалися про існування вогнепальної зброї, хоч у Європі вона з'явилася десь півтора сторіччя тому. Не бачили вони і коней, які після винайдення стремена стали головною рушійною силою європейців.

Однак брак коней був лише одним з аспектів загальної нестачі великих свійських тварин в Америці, де не було не лише інших представників сімейства коневих (наприклад, віслюка), а й корів, вівець та свиней. Єдиними великими одомашненими тваринами в Андах, котрих використовували для транспортування речей і як джерело текстильних волокон, були лама й альпака. Цей фактор став дуже серйозною перепорою для розвитку економіки та технологій корінних американців, адже роль великої худоби у Старому Світі була величезною: тварини становили джерело не тільки сировини і продуктів харчування, а й енергії для робіт у сільському господарстві чи ремісничій діяльності. Відсутність цих тварин також істотно гальмувала процес винайдення важливих речей. Навіщо взагалі вигадувати колесо, якщо немає тварин, котрі б тягнули вантаж?

Біологічна

вразливість

Та крім цієї нерозвинутості в технологічній сфері саме біологічна вразливість сприяла високому рівню смертності аборигенів. Причина цього полягала в неспроможності імунної системи захиститися від захворювань, із якими американці, на відміну від європейців, ніколи раніше не стикалися. Такі, відносно безпечні для європейців, хвороби, як кір або грип, для корінного населення Америки виявилися смертельними.

Чи то йдеться про культурний і технологічний аспект, чи про біологічний, остаточне пояснення вразливості американців під час зустрічі з Європою слід шукати у багатотисячолітній ізоляції Америки від решти світу. Екосистема і культура на материк не мали можливості скористатися обігом інформації, знань,

рослин, тварин і навіть збудників хвороб, котрі більш-менш швидко впливали на Євразію і частково Африку. Із самого зародження й упродовж тисячоліть великі цивілізації Старого Світу, інколи навіть самі цього не знаючи, обмінювалися технікою, канонами культури, міфами та хворобами (до яких згодом виробили імунітет), взаємно збагачуючи одна одну. Тому американські цивілізації залишилися маргіналізованими. Їх розвиток був суто ендегенним, і навіть обмін між жителями Центральної Америки й Анд був дуже скромним. А от ціна, яку вони за це заплатили, коли прибули європейці, була надто високою.

Див. також: Англія і Франція за межами Атлантики, с. 83;
Піренейські імперії в Новому Світі, с. 87;
Технології, подорожі, мореплавство, с. 520

Англія і Франція за межами Атлантики

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

Перші кроки Англії і Франції, спрямовані на експансію за межі Атлантичного океану, були доволі нерішучими, зокрема через внутрішні конфлікти, що розривали обидві держави. Тимчасово відкинувши можливість розширення власних територій у тропічній частині Американського материка, Франція і Англія присвятили себе дослідженням і першим, спершу невдалим, спробам колонізації східного берега Північної Америки.

По той бік Атлантики: рибалки й китолови

Поки іспанці й португальці досліджували води Атлантичного океану у пошуках нових шляхів до земель, повних золота й прянощів, інші народи, що живуть біля північної частини Атлантичного океану та Північного моря, також почали розширювати свої землі, шукаючи скромніший, однак, можливо, вагоміший ресурс для європейської економіки: рибу та китоподібних.

Від риболовства

біля берегів

до риболовства у відкритому морі

Протягом останніх століть Середньовіччя важливий прогрес у техніці засолювання риби дав змогу значно розширити радіус дії рибальських човнів і, відповідно, перейти від рибальства на березі, зумовленого необхідністю одразу ж продавати рибу, що швидко псується, до рибальства у відкритому морі. У свою чергу, потреба мати на борту корабля також сіль для обробки улову сприяла збільшенню тоннажу суден.

У другій половині XIV і у XV ст. англійські рибалки, котрих ганзейці витіснили з норвезьких вод, шукали нові косяки риб

спершу у водах Ісландії, а потім і біля Нової Землі¹¹ та в Атлантиці. До них долучилися французи — бретонці, нормани й жителі прибережних міст від Бордо до Нанта, а також баски, галісійці і португальці. Потреби риболовецьких суден у Новій Землі надали поштовх створенню португальських і французьких солеварень, де поповнювали запаси і рибалки з півночі, де невелика освітлюваність не давала солі пересихати.

11 Нова Земля (фр. *Terre-Neuve*) — історична назва Ньюфаундленду, пов'язана з його французьким освоєнням. — *Прим. ред.*

Лише у Франції наприкінці XVI ст. було задіяно понад 500 великих риболовних суден. А найбільш розвинутий у XV ст. англійський риболовецький флот тепер зазнав кризи через Реформацію, яка зумовила відмову від посту — заборони їсти м'ясо по п'ятницях. Криза була настільки серйозною, що міністр королеви Єлизавети Вільям Сесіл (1520—1598) запропонував закон, який передбачав утримання від споживання м'яса по п'ятницях, суботах і навіть у половині дня середи. Аби не образити почуття найрадикальніших протестантів, Сесіл уточнив, що запропонував такі заходи не з релігійних, а суто з економічних міркувань: це мало надати поштовх розвитку риболовства й мореплавства. Однак подібне зауваження не завадило парламенту відхилити цей закон, назвавши його «Піст Сесіла».

«Піст Сесіла»

Починаючи з другої половини XVI ст., води навколо Нової Землі стали не лише місцем ловлі тріски, а й майданчиком для біскайських і французьких китобійних суден. Вони розробили свою техніку у багатій на китів Біскайській затоці, а безпосередньо на Новій Землі встановили базу для переробки власної здобичі.

Шляхи на північний захід і північний схід

Маршрут до Азії

Немає сумнівів у тому, що діяльність рибалок і китобоїв сприяла збільшенню знань про вітри й складні морські течії. Також можливо, що європейські рибалки, які плавали у берегів Нової Землі, могли натрапити на Американський континент навіть раніше за Колумба. Хоч як там було, але широкі знання англійців і французів про місцеві води були однією з причин, що спонукала їх до пошуку альтернативних маршрутів до Азії через португальський шлях повз мис Доброї Надії. По суті, йдеться про один із варіантів маршруту Колумба, тобто про подорож на Схід через Захід, з урахуванням того, що між Європою й Азією було відкрито новий континент. Отже, для того, щоб обійти нові землі, слід було знайти «шлях на північний захід».

Джон Кабот

Першим, хто здійснив цю спробу, був ще один житель Генуї на ім'я Джон Кабот (1450?—1498) котрий служив королю Англії Генріху VII (1457—1509); останній раніше відмовився від послуг Колумба (1451?—1506). У 1497 р. Кабот покинув Бристоль і на невеличкому кораблі «Метью» приплив до Нової Землі. Наступного року він здійснив другу подорож, під час якої, на жаль, помер. У останній чверті століття інші англійські мореплавці намагалися знайти оманливий шлях на північний захід: серед них були Мартін Фробішер, Гемфрі Гілберт і Генрі Гудзон, на честь якого назвали річку й невелику затоку. Маршрут до Азії вони так і не знайшли, однак завдяки цим подорожам було зроблено значний внесок у дослідження північного узбережжя Північної Америки.

Водночас англійці плавали й у протилежному напрямку, тобто шукаючи маршрут на північний схід уздовж небезпечного через лід шляху, який проходив на північ від Скандинавії і Московії. Вони і цього разу не досягли своєї мети, однак їм

удалося встановити нові торговельні відносини з таємничим Російським царством. У 1555 р. англійці заснували Московську торговельну компанію, мета якої полягала в розвитку торгівлі з Росією і яка отримала від царя Івана Грозного (1530—1584) право на торговельну монополію.

Джованні
да Верраццано
і Жак Картьє

Через двадцять років після подорожі Кабота флорентієць Джованні да Верраццано (1480?—1528), котрий служив королю Франції Франциску I (1494—1547), вирушив у плавання з тією самою метою — знайти маршрут на північний захід. Верраццано приплив до Нової Землі й у подальшому досліджував американський берег. Важливішими були результати, отримані іншим великим дослідником на службі у Франції, Жаком Картьє (1491—1557). Ще під час свого першого плавання в 1534 р. він знайшов річку Святого Лаврентія, а під час другого проплив по ній аж до того місця, де згодом було засновано місто Монреаль.

Перші спроби співпраці: Канада, Бразилія і Вірджинія

Третя подорож Картьє, що розпочалася в 1542 р., не стільки мала дослідницький характер, скільки ставила мету створити поселення для колоністів і каторжників неподалік від згаданої річки Святого Лаврентія. Насправді, європейці зрозуміли, що у Північній Америці є такий дорогоцінний ресурс, як хутро, і це стало головною причиною для вторгнення до північної частини континенту. Однак кліматичні умови тут були суровими, а тубільці — незамінні партнери в торгівлі хутром — часто були налаштовані доволі вороже. Таким чином, спроби самого Картьє, так само як і Жана Франсуа де ла Рок де Роберваля, виявилися марними. Для народження французької Канади доведеться чекати наступного століття.

Ніколя Дюран

де Віллеганьон

Протягом другої половини XVI ст. релігійні війни суттєво уповільнювали будь-які ініціативи монархів. Однак саме гугеноти раніше розпочали плавання до берегів Бразилії — цікаве місце не стільки через наявність там цукру, скільки через бразильське червоне дерево, або *пау-бразіл*; воно містило екстракт бразилін, який широко використовувався у французькій текстильній промисловості. У 1555 р. гугенот Ніколя Дюран де Віллеганьон на трьох кораблях доплив до затоки біля сучасного Ріо-де-Жанейро, де побудував форт Коліньї, названий на честь адмірала-гугенота. Однак колонія із помпезною назвою *Антарктична Франція (France antartique)* існувала недовго. У 1560 р. португальці знову отримали контроль над місцевістю і тим самим поклали край спробам французів створити колонії у Південній Америці.

Волтер Релі

Якщо перші спроби французів колонізувати певні території були здійснені з міркувань отримання певних економічних ресурсів — хутра, кольорових речовин, то англійці діяли через відкритий чи прихований конфлікт із королем Іспанії Філіппом II (1527—1598). У 1584 р. Волтер Релі (1552—1618) отримав від королеви дозвіл на дослідження й завоювання земель у Новому Світі. Вибір місцевості, де вперше висадився Релі, що пізніше отримала назву на честь королеви Єлизавети — Вірґінія, залежав як від економічного потенціалу регіону, так і від того, наскільки вона може бути зручною для створення бази — загрози для комунікації між іспанськими кораблями. Отже, незважаючи на конкуренцію, попри укладений договір, між європейськими державами — Іспанією і Португалією, до кінця XVI ст. вони твердо контролювали Новий Світ.

Виклик морському володарюванню Іспанії і Португалії

Французи й англійці не обмежували своїх амбіцій водами Атлантичного океану. У 1510 р., наприклад, три французькі каравели приплили до острова Суматра. Однак португальська влада там була настільки міцною, що, попри всі їхні зусилля, ця подорож не привела до жодних результатів. Те саме трапилося й зі спробою англійців у 1591 р. Із трьох споряджених кораблів повернувся лише один. Очевидно, що спроба Франції і Англії кинути виклик гегемонії королівств Піренейського півострова закінчилася поразкою. Досягнення Тюдорів і Валуа в дослідницькій та колонізаторській діяльності не змогли похитнути верховенства Іспанії і Португалії.

Однак це не означає, що іспанці й португальці могли спати спокійно. Французи, англійці, а наприкінці століття ще й голландці з успіхом користувалися типовим інструментом тих, хто хоче кинути комусь виклик у морі, але не може зробити цього відкрито, — піратством або, навіть точніше, нападами корсарів. У першій половині XVI ст. переважно французькі корсари зі своїх баз у Ла-Рошелі, Сен-Мало, Дьєппі, Бордо, Дюнкерку влаштовували засідки іспанським галеонам у Атлантичному океані і португальським каракам, що поверталися з Азії з великим вантажом спецій. У 1522 р., наприклад, Жану Флері вдалося заволодіти скарбами Шокойоцина — останнього правителя ацтеків, якого запросив до Іспанії Кортес. У другій половині Чинквеченто на головну загрозу перетворилися здебільшого посилені англійські й голландські кораблі. У 70—80-х роках Френсіс Дрейк (1542—1596), до того як зробити знищення Непереможної армади найвищим досягненням у своїй кар'єрі, завдав низку страшних ударів по іспанських колоніях і флоту в Атлантичному океані від Панами до Канарських островів і Кабо-Верде. Навіть спокійні води Тихого океану перестали бути безпечними. У 1586 р. інший англійський корсар, Томас Кевендіш (1560—1592), зумів

захопити відомий манільський галеон, який з'єднував Мексику з Манілами на Філіппінах. Кілька років потому англійці завдали ще одного удару, і цього разу — португальцям. У 1592 р. Джон Барроу захопив гігантську караку *Madre de Deus*, що поверталася зі Сходу із сотнями тонн перцю, прянощів та дорогоцінних каменів.

Корсари

Прославлені

діяння

У водах Атлантичного океану межі між торгівлею, контрабандою, нападами корсарів і справжнім піратством часто були доволі розмитими. Іспанці намагалися захистити власну монополію в Атлантиці, але не завжди інтереси колоніальної експансії збігалися з інтересами Батьківщини, що пояснює потурання й співництво, якими в іспанських колоніях користувалися ворожі до королів-католиків корсари. Плантатори вимагали з Європи й рабів, і для їх отримання вони не цуралися жодних методів. У 60-х роках Річард Хоукінс (1562—1622) та Френсіс Дрейк заробляли на контрабанді невольників, незважаючи на протидію влади.

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Франція, с. 122;

Англія, с. 136

Піренейські імперії

в Новому Світі

Вітторіо Х. Беоніо Брок'єрі

Через іспанську колонізацію Центральна й Південна Америка зазнала суттєвих політичних, економічних, культурних і навіть політичних змін. По суті, за політичною та воєнною колонізацією розгорнулися культурна і духовна. Тим часом між Старим і Новим Світом розпочався процес обміну тварин і рослин, що змінив економіку й навколишнє середовище. Економічна інтеграція країн, що омиваються водами Атлантичного океану, породила під час тривалого процесу експансії світове господарство, і це господарство поєдналося з економікою країн Азії за межами Тихого океану.

Організація конкісти

Енком'єнда

Попри те, що, здається, завдяки тріумфу Пісарро (1473?—1541) іспанці досягли піка завойовницької політики, вони продовжували розширювати підвладну територію в Центральній, Північній і Південній Америці.

Водночас створений завдяки завоюванням новий колоніальний світ визначився зі своєю соціальною, економічною і політичною структурою. На першому етапі фундаментальним інститутом, що регулював відносини між іспанцями й аборигенами, була *енком'єнда*, згідно з якою певну кількість корінних жителів «доручали» колонізатору. У теорії аборигени ставали для колонізатора робочою силою як свого роду сплати за їхню евангелізацію. На практиці ж ішлося про

справжню експлуатацію місцевого населення, яку нещадно критикували ті, хто, як священник-домініканець Бартоломе де лас Касас, намагалися захистити права індіанців. Кастильська корона і сам Карл V (1500—1558) не надто переймалися юридичними й моральними проблемами, спричиненими завойовницькою діяльністю, так само як і долею підкореного населення; звідси навіть з'явилася стурбованість про те, що *енкомендеро* — поручителі — перетворювалися на спадкову аристократію, яка була здатна уникнути контролю корони. Хоч і на початку через величезну відстань та труднощі з комунікацією можливість центральної кастильської влади втручатися у світ колонізаторів була вкрай обмеженою.

Врешті-решт, завоювання здійснювалися не самою короною. Вона лише укладала угоди з приватними «підприємцями», котрі інвестували в цю справу власні кошти, а отже, і залишали собі більшість прибутку. Першим органом центрального контролю, заснованим у 1503 р., була *Каса-де-Контратасьон* (Casa de la Contratacion de Sevilla), яку в 1521 р. було доповнено *Королівською та верховною радою Індій* (Consejo real y supremo de las Indias) за синодальною моделлю уряду, характерною для габсбурзької монархії. Ця рада стала справжнім центральним контрольним органом, який виконував за законом суверенні повноваження, подібні тим, що в областях іспанського королівства чи італійських держав.

Суперечки

стосовно прав індіанців

Згідно з прийнятими у 1542—1543 рр. Новими законами, король ставав також правителем індіанців, а його волю мала виконувати верхівка ієрархії аборигенів. Це юридично затверджене рішення відображає невпевненість самих іспанців стосовно законності колонізації. Різноманітні теологи і юристи, такі як лас Касас і Франсиско де Віторія (1483?—1546), вважали,

що язичництво тубільців та необхідність повернути їх до християнства ще не дають іспанцям права їх поневолювати.

Органи контролю

Згідно з природним правом, політичний устрій самих аборигенів був цілком законним. Так іспанська Америка була поділена на два віце-королівства — на Нову Іспанію в Центральній Америці та Перу. Влада віце-короля була суто військовою. Колоніальна еліта відобразилась в *аудієнсіас* (audiencias) — органах скоріше політико-адміністративних, ніж юридичних. На місцевому рівні було призначено *алькальдів* (alcades) і *коррегідорів* (corregidores), відповідальних за тубільців.

Духовна колонізація

Євангелізація була головним ідеологічним виправданням іспанської колонізації Америки. Так, як Фердинанд (1452—1516) та Ізабела (1451—1504) викоринили іудаїзм та іслам з іспанської землі, так і «їхні нащадки покладуть край цим сектам у всьому світі й остаточно повернуть усі народи до лона Церкви», — писав монах-францисканець Херонімо де Мендьета. Аби здійснити цю місію в Америці, Африці й Азії, король Іспанії та його португальський колега отримали від понтифіка справжній патронат, тобто повний контроль над усіма церковними установами за межами Європи.

Знищення храмів та ідолів

На відміну від Азії, духовна колонізація в Америці відбувалася паралельно з колонізацією політичною і військовою. Відповідно до цього, передумовою для початку євангелізації було знищення індіанських храмів та ідолів, а також убивство їхніх жерців. Далі відбувалися проповіді й навернення, часто поспішне, з боку священників францисканського, домініканського й августинського орденів,

котрі часто виступали проти жорстокості й насильства до індіанців з боку іспанських колоністів. Однак августинців виключили з лав духовенства, принаймні до кінця XVI ст.: «Вони були створені, — писав де Мендьета, — аби бути учнями, а не вчителями, парафіянами, а не священниками».

Однак і нові віруючі не завжди були покірними й спокійними. Реакція корінного населення на «духовну колонізацію» варіювалася від ентузіазму стосовно прийняття нової віри, що розглядалась як інструмент інтеграції в суспільство завойовників, до активного спротиву, втіленого у формі міжрасових шлюбів та синкретизму. Справжнє та ефективне навернення до християнства спостерігалось лише серед представників еліти корінних жителів Америки, котрі навчалися в таких престижних навчальних закладах, як колегіум Санта-Крус де Тлателолько в Мексиці. Водночас у селищах під тонким шаром конформізму християнські ритуали й символи опинилися поряд із релігійними традиціями аборигенів, однак не замінювали їх повністю. Викриття поширеного підпільного виконання дохристиянських ритуалів іноді спричиняло жорстку реакцію з боку влади. Наприклад, це відбулося в 60-х роках XVI ст. у місцевості майя, коли тисячі індіанців були допитані й катовані. Зокрема, у регіонах біля Анд, куди складніше потрапити, релігійні традиції корінного населення зберігалися набагато довше.

Спротив і репресії

В останні роки Чинквеченто ентузіазм місіонерів став слабшати. До 1570 р. практично всі єпископи мали європейське походження (багато хто з них мав високий сан у духовенстві) і були щиро заклопотаними своєю місіонерською діяльністю. Згодом відсоток креольських єпископів (тобто тих, хто мав іспанське чи португальське походження, але народився

в Америці) збільшився, але це призвело як до певного зниження «якості» самих священників, так і до посилення нерозуміння, якщо не відкритої ворожнечі до корінного населення.

Колумбів обмін

Зернові

Мікробний шок, який виник одразу після прибуття європейців і став однією з причин різкого зменшення корінного населення, був, на щастя, не єдиним аспектом того, що історик Альфред В. Кросбі визначив як «Колумбів обмін», або гібридизацію екосистем Нового і Старого Світу. Протягом тривалої історії їхнього культурного й біологічного відчуження, Америка з одного боку, а Євразія й Африка — з іншого, мали зовсім різні флору та фауну і, відповідно, різні системи ведення сільського господарства. Зернові культури, на яких базувалася неолітична революція з епіцентром на Близькому Сході та в Китаї, а саме пшениця, ячмінь, просо, рис та інші рослини, були невідомими в Америці. Замість них на мексиканських рівнинах і уздовж берега Південної Америки люди вирощували кукурудзу і картоплю, про які, у свою чергу, не чули у Старому Світі.

Картопля

й кукурудза

Акліматизація цих рослин у новому для них середовищі ніколи не була ні швидкою, ні легкою через сам клімат, але також і внаслідок культурних особливостей. Зернові з Євразії знайшли придатні для них клімат і ґрунт лише у помірному поясі Америки, а іспанці стикнулися з труднощами, намагаючись вирощувати звичні для них оливкові дерева й виноград у тропічній місцевості. Хоч і далеко не одразу, кукурудза і картопля досягли в Європі приголомшливого успіху. Порівняно з традиційними зерновими, вони мали таку перевагу, як вищий урожай на одиницю площі, й, особливо картопля,

краще адаптувалися до суворого клімату та гірських ґрунтів — тобто ті якості, що компенсують низьку харчову цінність. Однак і Америці було що запропонувати і, хоча цих продуктів було не так багато в раціоні європейців, але вони суттєво змінили їхні смаки і харчові звички. Варто згадати лише про помідор, перець, різні види квасолі, какао і таку псевдо-їжу, як тютюн.

Тварини

Щодо фауни, то Америка була бідною як на робочих тварин, так і на тих, з яких можна було отримати продукти харчування чи сировину. Таких великих тварин, як бики, вівці, свині та коні, не було взагалі, і це значно обмежувало економіку американських народів до прибуття Колумба. Цих істот почали завозити з Європи ще на початку колонізації, і пізніше вони поширились, часто повертаючись у лоно дикої природи. Водночас єдиним представником американської фауни, що поширився у Старому Світі, був індик.

Трансатлантична работорівля

Слід зробити важливе уточнення, коли ми говоримо про рослини і тварини, завезені зі Старого Світу в Новий. В окремих випадках ці продукти призначені для місцевого споживання, наприклад, зернові культури, інколи виноград і олія, м'ясо, а в інших продукти рослинного і тваринного походження мають на меті задоволення потреб споживачів зі Старого Світу. Якщо природні умови колонізованих іспанцями й португальцями тропічного та екваторіального поясів Америки були не завжди придатними для розведення тварин і рослин, звичних до середземноморського чи помірною клімату, то вони виявилися вельми придатними для вирощування тих видів рослин, які не мали необхідних кліматичних умов у Європі, зате користувалися величезним попитом серед європейців. Насамперед до цих продуктів належала цукрова тростина, до

якої в наступних століттях додалися кава, бавовна, каучуконосні рослини...

Економіка плантацій

По суті, засадження Центральної Америки цукровою тростиною (передусім у другій половині XVI ст.) було свого роду перенесенням в особливо великих масштабах економічної і соціальної моделі, яку іспанці та португальці випробовували на найближчих до Європи островах у Атлантичному океані. Клімат на Карибських островах і у Бразилії також був добрим, але, як у минулому столітті показав досвід Канарських островів, відсутність робітників-аборигенів спричиняла певні труднощі для колонізаторів. Було вирішено зробити те саме, що й завжди, тобто завезти рабів з Африки. Так утворилася плантація — економіко-соціальна система, що, можна сказати, поєднує сучасні елементи, тобто вирощування на великій площі товару, призначеного на експорт до географічно віддалених ринків, і такий, на перший погляд, архаїчний інститут, як рабство.

Якщо експорт цукру через Атлантичний океан пов'язав колоніальну американську економіку з європейською, то работоргівля трагічно поєднала африканську частину Атлантики, що належала португальцям, із американською, яка належала іспанцям. Оскільки джерело робочої сили перебувало у сфері впливу португальців, то саме вони більш як століття постачали її для зростання виробництва на американські плантації, кількість яких швидко зростала. У період між 1519 і 1600 р. понад 250 тисяч африканців були вивезені до Америки й приблизно ж стільки померли через ув'язнення та транспортування, що відбувалося в нелюдських умовах. І це було лише початком трагедії тривалістю у три століття. Португальська монополія на трансатлантичну работоргівлю принаймні частково пояснює першість Бразилії у виробництві

цукру. У 1570 р. у португальській колонії налічувалось 60 *engenhos a assucar* — фабрик із виробництва цукру, сконцентрованих у регіонах Баїя і Пернамбуку. У 1585 р. їх кількість сягнула 130, а у 1629 р. — 346 одиниць.

Три століття депортацій

Перевезення срібла з Анд до Китаю

Річка срібла

в Європі

Іншим чинником економіки іспанської Америки, крім рослин, були дорогоцінні метали, *oro y plata* (золото і платина), які на кінець XVII ст. становили 80 % вартості всіх речей, що експортувалися до Європи. Пошук дорогоцінних металів став однією з причин для дослідницьких подорожей — «за допомогою золота душа може потрапити до Раю», — писав Колумб, але спершу європейці були розчаровані.

На Карибських островах було дуже мало дорогоцінних металів. Між 1500 і 1525 р. до Європи перевезли обсяг дорогоцінних металів (особливо золота), еквівалентний 45 тоннам срібла, і те переважно завдяки пограбуванню золотих запасів імперії ацтеків. Упродовж наступних 25 років загальна кількість сягнула 125 тонн, здебільшого завдяки забраним у американського населення запасам металів і початку видобування корисних копалин.

Знайдення у 1545 р. величезних (хоч і в минулому) родовищ срібла на горі Серро Ріко стало переламним моментом. Через офіційні шляхи чи контрабандно, але у другій половині XVI ст. до Європи привозили більш як 250 центнерів срібла на рік.

Срібний шлях

Ця срібна річка справила величезний вплив на економіку Іспанії, Європи і світу загалом. Насамперед ці періодичні отримання платіжних засобів сприяли підтримці нестабільного авторитету іспанської монархії, майже постійно зайнятої

вартісними битвами, ще й на кількох фронтах одразу: проти Франції, проти голландських повстанців, проти Англії, турків, берберів. Усвідомлюючи стратегічну цінність такого ресурсу, іспанці приділяли дуже багато уваги безпеці транспортування срібла з Перу до Європи. З Перу срібло потрапляло морем до Панамського перешийка, через який віслюки перевозили його, аби потім морем дібратися до Куби, звідки двічі на рік у супроводі галеонів вирушали два каравани кораблів.

Однак цей потік металів не зміг допомогти іспанській економіці. Насправді, американське срібло швидко витікало з півострова до Північної Європи, звідки Іспанія імпортувала дедалі більшу кількість товарів і сировини. Інша частина грошей надходила на погашення королівських боргів банкірам, зазвичай генуезьким. Значна частина через море відправлялася до Південної і Східної Азії для сплати за спеції, шовк, бавовну та інші східні товари, зважаючи на той факт, що торговельний баланс Європи зі Сходом був дефіцитним. Згідно з підрахунками, близько 150 тонн на рік (а це понад половина срібла з Америки) потрапляли до Азії.

Світ-економіка в Атлантиці

Структура обох американських материків була зруйнованою через завоювання іспанцями та, меншою мірою, португальцями і перебудовувалася на різних демографічних, культурних і економічних засадах таким чином, аби відповідати потребам європейців. Протягом XVI ст. на межі Атлантики утворився економічний простір, компоненти якого — Європа, тропічна й екваторіальна Америка і західне узбережжя Африки — ставали дедалі залежнішими одне від одного. На формування їхніх соціальних, політичних та економічних структур суттєво впливали взаємовідносини між цими регіонами. Отже, починаючи з Чинквеченто, стає неможливим описувати історію

цих величезних територій або окремих держав, на них розташованих, не беручи до уваги взаємозалежність між ними.

Динамічний і об'єднаний світ: системний підхід

Іммануїл Валлерстайн (1930—2019) і Фернан Бродель (1902—1985) назвали цей тип сукупності господарств світ-економікою. Світ-економіка — це простір, чия єдність не має ні політичного характеру (у такому разі йшлося би про імперію), ні культурного, як у випадку з цивілізацією, однак визначається товарообігом і відносинами між владою різних держав. Взаємодоповнюваність між компонентами світ-економіки в Атлантиці, що встановилася у XVI ст., фактично спиралася на істотну асиметрію між ними. Упродовж Чинквеченто центральний регіон, окреслений трикутником Севілья—Антверпен—Генуя, диктував умови й зберігав за собою політичний та економічний контроль завдяки технічній і організаційній перевагам. А периферійні регіони безпосередньо (як Америка) чи опосередковано (як Східна Європа та африканське узбережжя) керувалися владою центральних держав, тоді як їхні економіка і суспільство були перебудованими таким чином, аби постачати харчові продукти, зокрема пшеницю, м'ясо, цукор; сировину, наприклад, деревину, барвники, дорогоцінні та менш дорогоцінні метали за низькою ціною, а також бути джерелом підневільної робочої сили — рабів з Африки та кріпаків зі Східної Європи. Між центром і периферією розміщувалися проміжні райони, такі як частина Північної чи Центральної Європи або сама Італія. Інколи центральні регіони занепадали, а інші, навпаки, набували піднесення, аби кинути виклик гегемонії центральних держав, як у другій половині XVI ст. зробили Англія і Голландія, виступивши проти іспанської імперії Габсбургів.

Коло замикається: від Мексики до Китаю

Світ-економіка — це не світова економіка, тому слід відчувати відмінність між створенням тісно інтегрованого економіко-політичного простору в Атлантиці й загальнішою, хоч і менш чіткою тенденцією до примноження економічних, культурних і політичних зв'язків на світовому рівні, як і тенденцією до інтернаціоналізації історії. Поза сумнівом, вторгнення португальців та іспанців у азіатську торгівлю та їхні зусилля щодо поширення християнства мали важливі наслідки для цих двох держав Піренейського півострова, для Європи в цілому й, меншою мірою, для азіатських цивілізацій, з якими контактували Іспанія і Португалія. Однак це і близько не стоїть поряд із наслідками, що виникли після зустрічі Європи з Америкою. У XVI та й, правду кажучи, у XVII ст., Європа, Індія та Далекий Схід, хоч і зміцнювали відносини між собою, але не могли назватися цілісним економічним всесвітом, органічною системою. Іншими словами, на економічний, соціальний та культурний розвиток у межах кожної з цих сфер не мали вирішального впливу відносини, які їх пов'язують.

Особливість

Сходу

Поширення Колумбового обміну

на весь світ

Проте це ще не означає, що навіть без істотного посилення вказані відносини не є важливими. Більше того, у середині XVI ст. іспанці розуміли, хоч і дещо по-іншому, що справжнім замислом Колумба було дістатися Сходу — Китаю і Японії, пливучи на Захід. У 1564—1565 р. Мігель Лопес де Легаспі і Андре де Урданета проторували шлях через серце Атлантичного океану між західним узбережжям Мексики і Східною Азією. До того моменту шляхів до Китаю і його багатств було лише два: португальський — з Індійського океану

через Малаккську протоку та іспанський — через Мексику, Тихий океан та Філіппіни.

Через Манілу (осередок Іспанії на Філіппінах) іспанці всіляко намагалися втамувати «жагу до срібла» імперії Мін, обмінюючи американське срібло на такі китайські товари, як шовк і порцеляна. Але й названі на честь мексиканського порту «галеони Акапулько», які забезпечували торгівлю з Азією, також привезли туди окремі види рослин з Америки — солодку картоплю, кукурудзу, арахіс, що згодом стали дуже популярними на Сході, тим самим поширивши «Колумбів обмін» (або, у цьому випадку, «Магелланів») на весь світ.

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Завоювання Америки, с. 77;

Англія і Франція за межами Атлантики, с. 83;

Місіонерство, с. 94;

«Міжнародна республіка грошей», с. 240;

Мінералогія і металургія, с. 479

Місіонерство

Еліза Нові Каварріа

Прогресивна інтеграція народів, що жили за Атлантичним океаном, до європейської культурної моделі відбувалася, зокрема, завдяки прозелітизму місіонерів. Проповіді, сповіді та навчання дітей основ віри: ті самі методи використовувалися й у Європі, як для того, аби повернути людей до протестантизму, так і для того, щоб посилити релігійне життя католиків.

Євангелізація заокеанських народів

Коли 3 серпня 1492 р. Христофор Колумб (1451?—1506) залишив порт Палос у Іспанії з метою досягти Індії, він ще не знав, що через 40 днів висадиться на березі острова неподалік континенту, який пізніше назвуть Америкою. До цієї подорожі та після неї були й інші численні географічні відкриття, але саме плавання Колумба спричинило справжній перелом в історії не лише Європи, а й цілого світу. Дослідження та завоювання європейцями Америки привело до багатьох непередбачуваних наслідків у політичній, а також соціально-економічній сфері, серед яких також була й прогресивна інтеграція *Otro mundo* (іншого світу) до культурної моделі європейців. Конкіста і подальша асиміляція аборигенів відбувалися швидко, разом із репресіями і переконаннями з боку як військового апарату *конкістадорів*, так і священників. Переконані у своєму верховенстві та наслідуванні істинної віри, європейці прибули на незвідані землі з жагою до повернення до християнства всіх, як це було за часів апостолів.

Місіонерство і Реформація

Новина про існування величезної кількості людей, котрі живуть у повному невігластві стосовно християнської віри,

немовби ввело свіжу кров до рушійної сили послання Церкви. Іспанці й португальці, а за ними й голландці, англійці та французи з перших експедицій використовували присутність місіонерів у Новому Світі для виконання особливого завдання, а саме навернення до християнства невіруючих. Успіх перших християнських проповідей неєвропейським народам був таким, що в сучасників склалося враження, ніби спричинені протестантським розколом втрати цілком компенсуються наверненням заокеанських народів. Шлях до місіонерства відкрився для дванадцяти ченців францисканського ордену в 1523 р., коли вони висадилися на березі щойно завойованої Мексики на запрошення Ернана Кортеса (1485—1547). Відтоді й протягом усього XVI ст. католицька Церква досягала дедалі більших успіхів у цій сфері. У 1526 р. тут висадилися ченці домініканського ордену, а в 1533 р. — августинського; до прибуття єзуїтів у 1572 р. євангелізацію корінного населення здійснювали переважно священники зі спеціально реформованих представництв трьох згаданих орденів. Завзяття ченців і швидкий занепад місцевих общин пояснюють надзвичайно велику кількість осіб, які в ті роки офіційно назвали християнство своєю релігією. У написаному в 1532 р. листі до Карла V брат Мартіно ді Валенсія розповідає про щонайменше мільйон аборигенів, котрі прийняли християнство менше ніж за десять років. Дехто говорить про ще тріумфальніші досягнення: наприклад, Торібіо де Бонавенте оцінює кількість американців, навернених до християнства між 1524—1536 рр., у п'ять мільйонів осіб.

Мільйони

хрещених

У Південній Америці євангелізація відбувалася значно повільніше, ніж у Мексиці. Перші отці ордену єзуїтів прибули до Бразилії наприкінці 40-х років; приблизно в той самий час

домініканці заснували свою церкву в Перу, а францисканці й августинці висаджувалися у Парагваї та Чилі. Не менш позитивні результати можна було побачити і за межами Нового континенту, зокрема на певних узбережжях Африки, особливо біля гирла річки Конго, разом із успіхами, які здобули єзуїти, Франциск Ксав'єр (1506—1552) у Японії (де наприкінці століття налічувалося щонайменше 300 тисяч християн) і Маттео Річчі (1552—1610) у Китаї між 1583 і 1610 рр.

Повідомлення

як джерело

відомостей з антропології

Вплив

виховання

У Європі про місіонерську діяльність серед невіруючих із Нового Світу дізнавалися завдяки друку листів і брошур, де поширення християнства перепліталось з етнографічною документацією. Вивчення далеких народів із геть іншою культурою відбувалося поступово, і отримані новини спонукали представників різних орденів подорожувати по нових маршрутах й оселятися серед незвіданого населення. У доповідях церковній владі в Римі місіонери надавали численні відомості про реалії, в яких вони працюють: про клімат, навколишнє середовище, ландшафт і, особливо, про ритуали й релігії корінних народів. З огляду на те, що ці доповіді зумовлювалися необхідністю добре знати місцевість і людей, аби ефективніше провадити просвітню діяльність, їхнім результатом стала обізнаність європейців у антропології інших народів світу, хоч оцінки характеризувалися крайнощами й були або позитивними, або негативними. У середині XVI ст. стратегія масового навернення й примусового хрещення, а також «колонізаторське» сприйняття аборигенів першими місіонерами стали повільно змінюватися більш шанобливим

ставленням до місцевих традицій і поширенням сучасної ідеї місіонерства, яке покликане виховувати душі, а не завойовувати їх. Цей метод полягає в адаптації християнства до культур, геть відмінних від європейської, і застосовували його єзуїти та капуцини — два християнських ордени, створені, відповідно, у 1540 і 1528 рр., — із метою ефективнішої євангелізації в нових землях. Використовувані ними інструменти становили комплексну стратегію втручання до іншої культури й охоплювали проповіді, сповіді та релігійну освіту дітей. Однак ченці не залишили ідею християнізації, що ґрунтувалася на проповіді Євангелія та хрещенні. Навіть наприкінці XVI ст. історіографія францисканців базувалася на великій кількості новохрещених і тим самим прославляла діяння ордену в Америці. Водночас поширення протестантизму в Європі створило для церковних ієрархій не лише тривожну проблему симуляції серед як неофітів, так і самих християн, а й гострішу потребу ретельно утверджувати навіть серед католиків стиль життя згідно зі словом Церкви. Далі відкриваються нові обрії для місіонерства, а його інструменти й методологія вдосконалюються.

Місіонерство

та розкол

Церкви

Місіонерство у межах Європи

Поширення еретичних рухів, розкол у християнстві через появу протестантизму і посилення позицій ісламу, неосвіченість великих верств населення стосовно найпростіших елементів віри (особливо у сільській місцевості), неналежне дотримання (або взагалі ігнорування) церковних обрядів навіть серед тих, хто продовжував називати себе католиками, турбували Церкву, котра почала процес оновлення й реорганізації, що характеризував епоху Тридентського собору. Таким чином, у її

стратегіях формувалася ідея місіонерської діяльності, яку слід проводити серед невіруючих європейських жителів. Саме в Італії — місці, де жив Папа і де жваво поширювалося інакодумство, насамперед почали випробовувати нову модель місіонерства у межах Європи. Саме єзуїти найбільше відзначилися на цьому поприщі: з одного боку, вони інтенсивно проповідували та сповідували, а з іншого — жорстко контролювали виконання церковних доктрин і проводили справжні репресії проти підозрюваних у інаковірстві (як, наприклад, між 1541—1547 рр. діяли отці Франсіско де Бобаділья, Альфонсо Сальмерон і Сільвестро Ландіно у Вітербо, Модені та Болоньї). Усього за кілька років після обрання папою Павла IV, справжнього чемпіона у боротьбі проти ересі, єзуїти стають самостійними у веденні місіонерської діяльності. Члени ордену були покликані виконувати свою місію або в тих місцях, де люди сильно відступають від церковних доктрин, або в регіонах, де поряд співіснують дві конфесії, наприклад, серед вальденсів, що жили в долинах Альп, у Калабрії та Апулії, зокрема, серед іспанських *морисків* чи протестантів у Ельзасі та Німеччині, з метою як навернути єретиків до істинної віри, так і стимулювати посилення віри серед католиків.

Обов'язки єзуїтів

Однак ще до єзуїтів саме капуцини проводили інтенсивну проповідницьку діяльність спочатку в Італії, а потім і в інших європейських містах і селах. У Франції вони оселилися в 1574 р. і зосередилися на місцевості Шабле поряд із Франциском Салезьким (1567—1622) та на провінціях Ліон та Прованс, де настільки поширили свою активність, що майже оточили осередки кальвіністів, котрі проживали там. У 1583 р. падре у провінції Парижа відправив капуцинів до Нідерландів; спочатку вони прибули до Сент-Омера, а потім оселилися в Антверпені.

Євангелізація селищ

У іншій частині Європи — Богемії, Моравії та Сілезії — співпраця місіонерів та імператорських військ стає поширеною практикою. Знадобилося багато часу, щоб місіонери, які почали з ознайомлення з іншими культурними й людськими реаліями завдяки повідомленням із заатлантичних країн, удосконалили свої навички спостереження і почали виявляти антропологічні особливості і звичаї тих європейських народів, із якими вступають у контакт. Паралельно з розумінням необхідності стримування протестантської пропаганди та водночас сприяння відродженню католицької Церкви з'явилося також усвідомлення ще однієї, навіть серйознішої проблеми, а саме: неоднорідні релігійні умови, з якими стикалися жителі сільської місцевості.

Las Indias de por acá

На початку XVI ст. єзуїт Сільвестро Ландіно вирушив із місією на Корсику і виявив, що жителі острова навряд чи знають бодай найелементарніші відомості з християнського вчення. Кілька років потому Джованні Ксав'єр, котрий жив у крайній провінції Південної Італії, написав верхівці ордена єзуїтів про незламну й дику натуру жителів Калабрії. Подібні повідомлення надходили до Рима навіть із боку місіонерів, що поширювали католицизм під час спалахів ересі на Сардинії та в Аbruццо. Маленький провінційний світ, із яким єзуїти вступили в контакт у 50—60-х роках XVI ст., постав перед ними у всій його, сповненій розпаду та маргіналізації, драматичній реальності, яку єзуїти не забарилися порівняти з точною і вдалою метафорою про *Indias de por acá* — місцевих індіанців. Відкриття цих Індій усередині Європи, де проживало грубе й неосвічене населення, стало для єзуїтів надзвичайно гострим і невідкладним питанням, насамперед тому, що за подібними культурними звичаями та народною поведінкою вони вбачали

руйнівну роботу диявола. Однак знадобиться ще кілька років, перш ніж у масштабних планах ордена єзуїтів з'явиться ширший проєкт християнізації селян у Південній Італії, а також Провансу, Лангедоку та інших підданих окресленому ризику регіонів Європи. Автором великих ініціатив у цій сфері став Клаудіо Аквавіва — п'ятий генерал ордену у 1581—1615 рр., котрий був настільки зосереджений на зміцненні позицій внутрішньоєвропейського місіонерства, що вимагав, аби в кожній колегії ордену працювали щонайменше два священнослужителі, зайняті місіонерською діяльністю. Інструментами для цієї потужної кампанії з пропаганди католицизму і насамперед поширення серед селян більшої єдності в церковних ритуалах і звичаях були проповіді на такі теми, як гріх, смерть і пекло, здатні емоційно впливати на слухачів, а також сповіді й релігійна освіта дітей, котрих розглядали як надію на майбутнє. Використовуваний місіонерами метод передбачав, що наприкінці кількадечної інтенсивної діяльності, спрямованої на посилення релігійності, мала бути проведена процесія покаянь, що характеризувалася особливою емоційною напруженоістю та сценічним навіюванням. Методи, які місіонери започаткували й випробували на неєвропейських землях у перших десятиліттях XVI ст., утворили цілу школу: у наступних століттях вони стануть зразком і для священників нових конгрегацій, які присвятять себе цій специфічній формі проповідництва у Європі.

Внутрішній фронт євангелізації

Клаудіо Аквавіва і «внутрішнє» місіонерство

Нові ритуали

Див. також: Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Шляхи на суходолі та на морі, стр 236;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255;
Філософія людини: Мішель де Монтень, 327

Ситуація в Європі

*Felix Austria*¹²: імперія Габсбургів

під владою «оголеного хлопчика»

в «чарівній Празі»

12 *Felix Austria* (лат.) — «Щаслива Австрія», взято з девізу Австрійської імперії: *Bella gerant alii, tu felix Austria, nube* (нехай воюють інші, а ти, щаслива Австріє, укладай шлюби). — Прим. ред.

Марина Монтакутеллі

Протягом Чинквеченто скромному дому з Аргау ціною великих зусиль вдається перетворити німецьку перспективу пророцтва Даніїла: в універсальну монархію, яка, здається, ніколи не буде зруйнована, існуватиме нескінченно й розтрощить будь-яку іншу владу, королівство, «де сонце ніколи не сідає». Над усім височіє імператор Карл V: «лицар-імператор», вселенський монарх не лише тому, що він осаджує Францію — як на півночі, так і на півдні, — з територіями під її короною; і навіть не тому, що за часів його правління було розкрито слабкість цілої епохи, і його труднощі, і вир, і глибину. Передусім тому, що між іспанською та німецькою перспективами і Європою загалом, як і в Карла Великого, у кожного народу все ще є власний Карл.

Дід Максиміліан — «кілька денаріїв»

Не легко починати таким чином. Маючи великого прадіда — Фрідріха III (1415—1493, король з 1440 р.), колекціонера реліквій, який перетворив скромний дім з Ааргау на світову імперію: єдиний Габсбург, коронований у Римі, він, схоже, наперед визначає долю свого правнука Карла (1500—1558), створюючи девіз династії *AEIOU, Austriae Est Imperare Orbi Universo* (Австрії судилося правити світом).

Зародження

А потім був дід Максиміліан (1459–1519), який продовжив сімейну сагу: тимчасом як він мріяв бути обраним Папою та організувати остаточний хрестовий похід проти невірних, заснував корпус ландскнехтів, який у 1527 р. розграбує столицю християнства. Але мрії, хоч і увінчані короною, вимагають великих витрат і не відповідають ресурсам; таким чином, він загнав себе у борги. «Максиміліан — кілька денаріїв», як його називали венеціанці, та «голий хлопець» для Юлія II (1443–1513, Папа Римський з 1503 р.), який проникливою шлюбною політикою підбурює гібелінські мрії, що ніколи не згасали: свого сина Філіппа (1478–1506), іменованого «Вродливий», незважаючи на обвислу губу (ще одна відмітна риса родини), одружує на Хуані (1479–1555), доньці Ізабелли Кастильської (1451–1504) та Фернандо Арагонського (1452–1516), яка під впливом свого ймовірного божевілья, породженого генеалогією Габсбургів, дарує Карлу після Тордесільяського договору королівство, де сонце ніколи не сідає.

Століття починається так: 24 січня 1500 р. у місті Гент, у серці багатой Фландрії та Європи загалом, народився Карл, син Філіппа Вродливого та Хуани Божевільної, онук Максиміліана I Габсбурзького. Від останнього він успадковує не лише території Священної Римської імперії та титул *Kaiser*, а й насамперед «божевілья» універсальної монархії.

Опір

Звичайно, Максиміліан I Габсбург, «король римлян» з 1486 р. та імператор з 1493 р., котрий, мабуть, давно розмірковував над тим, що написав йому один мешканець Рагузи: поки Європа внутрішньо розділена, «у Турецькій імперії вся верховна влада перебуває в руках однієї людини, всі підкоряються султану, єдиному уряду; всі дороги ведуть до нього; словом, він господар, а всі інші — його раби». Порівняння драматичне: його

правління транснаціональне, але не універсальне, натомість у ньому інституційно поєднується управління феодалними вотчинами та вільними містами, з якими потрібно вести переговори.

Шлюбна
політика

Імператор керує складною державою із «синусоїдальною» тенденцією: австрійське політичне об'єднання з фламандсько-німецьким центром тяжіння й тривалими традиціям опору «наказам», навколо яких поступово накопичуються територіальні володіння: після «повернення» Тіролю (1490 р.) мир, підписаний у Санлісі з Францією в 1493 р., означає привласнення Франш-Конте і насамперед дуже багатих Нідерландів. Але завжди щось втрачається: мешканці швейцарських гір утворюють кантони, формуючи Конфедерацію; Венеціанська Республіка, як завжди, залишається непідкореною: результат восьмирічних сутичок — з 1508 по 1516 р. на тлі італійських воєн та постійного конфлікту з Францією — збереження територіального балансу без істотних змін. Інституційна реформа, що триває з 1495 р., яка започатковує імперську раду (*Рейхстаг*) із сімнадцяти членів, запровадження податку на оплату військових витрат, спочатку прогресивного (*Gemeiner Pfennig*), а потім узагальненого (*Hussitenpfennig*), свідчить про стійкість традицій і потребу в постійних перемовинах, від яких неможливо ухилитися. Простіше зі шлюбами, які приносять дітям землі, а онукам упевнене майбутнє: як у випадку з улюбленою Марією Бургундською (1457—1482) з найбагатшим спадком у Європі, котра народжує Філіппа, Маргаритою та дедалі тіснішими стосунками з Іспанією, а згодом і з савойськими вельможами; Анною Бретонською (1477—1514), шлюб з якою не вдалося довести до завершення і яка згодом стала королевою Франції,

проте мала невдачі з потомством (всі її четверо дітей померли); Б'янка Марією Сфорца (1472—1510), племінницею Людовіко Моро, з котрим тісно співпрацював Леонардо да Вінчі. Тим часом угоди з Ягеллонами Польщі, Богемії та Угорщини зумовлюють інші шлюби чи союзи: угода племінниці Марії (1505—1558) з королем Богемії та Угорщини Людовиком II (1506—1526) переплітається з договором Анни Ягеллонки (1503—1547) з іншим племінником — Фердинандом (1503—1564).

Проблема полягає в долі Карла: необхідно багато грошей, щоб переконати семеро великих виборців¹³ віддати перевагу йому, а не Франциску I (1494—1547), королю Франції, або Генріху VIII (1491—1547), королю Англії, тимчасом як підпис Максиміліана на векселях вже втратив свою вартість. І все-таки син Філіппа є моральним і реальним спадкоємцем мрії про універсальну монархію; у роки небезпеки для *civitas christiana* (християнського народу) саме він — той, хто може здійснити ці мрії, як скаже його радник Меркуріно Арборіо ді Гаттінара незабаром, намагаючись переконати Еразма Ротердамського (бл. 1467—1536) скласти імперську версію *De Monarchia*, започаткованої Карлом Великим. Заради християнської, себто універсальної, імперії Максиміліан — посеред зими — здійснює мандрівку від Аугусти до Сейму в Австрії: він помирає в 1519 р. у крижаному замку Вельс, розташованому на півдорозі, так і не вирішивши проблеми.

¹³ Маються на увазі курфюрсти Священної Римської імперії німецької нації, котрі обирали «римського короля» (нім. Römischer König) — три духовних і чотири світські особи. Перелік їх закріплено «Золотою буллою» 1356 р. Карла IV. — *Прим. ред.*

Карл: універсальна монархія

Ціна корони

Наприкінці Чинквеченто, а можливо, на початку всієї сучасної доби, все обертається навколо нього: Карл Гентський, Карл I Іспанський з 1516 р., Карл V, імператор Священної Римської імперії з 1519 р. Незграбний та сором'язливий, як його описує венеціанський посол Лоренцо Паскуаліго, він був вихований Адріаном з Утрехта, майбутнім Папою Адріаном VI, при дворі високоосвіченої Маргарити Австрійської, правительки Нідерландів: від них йому передаються безкомпромісна релігійність, гострий династичний розум і безсумнівна впевненість. Саме ці якості — поки кордони відомого світу дедалі більше розширюються — мають сприяти виконанню пророцтва Даниїла (цитованого у Старому Завіті): універсальна монархія, яка ніколи не буде зруйнована, існуватиме вічно і знищить будь-яку іншу владу. Водночас, саме під час його дуже витратних виборів було відкрито Мексиканську затоку.

Хоч і нелегко, Карлу вдається надіти імператорську корону: одразу ж сплативши за це тим, що він не може бути повноправним іспанським або німецьким державцем. Після смерті Максиміліана він не може негайно поїхати до Німеччини, оскільки повстає патриціат кастильських міст. Тому, коли він був коронований імператором — 28 червня 1519 р. у Франкфурті, а потім в Аахені 23 жовтня 1520 р. — він знає, що має борг Вельзерам Августа, Гуальтеротті з Флоренції, Форнарі та Грімальді з Генуї, які позичили йому 30 тисяч флоринів у векселях, зібраних у Якоба Фуггера (1459—1525), котрий додає ще 50 тисяч, зневажливо наголошуючи, що «це відомо всім і є ясным, як день, що ваша імператорська величність не змогла б отримати імператорську корону без мене». Ціна постає гарантією 3 мільйонів флоринів на скарбниці Кастилії та Арагону та зобов'язанням імператора, після чого в 1522 р. у Брюсселі було укладено угоду, в якій Карл передає спадщину

Габсбургів своєму братові Фердинанду, обіцяючи йому «корону римлян». Натомість Фердинанд надає фінансистам дозвіл на видобуток корисних копалин у Тіролі і починає «виставляти на аукціон» королівство.

Захід
християнської
єдності

І це тільки початок боргів і труднощів: адже 3 січня 1521 р. Папа Лев X, оголосивши буллу *Decret Romanum Pontificem*, відлучає Мартіна Лютера від Церкви (1483—1546) за звинуваченням у гуситській ересі. Карл був вимушений скликати у Вормсі імперський сейм, започаткувавши тим самим тривалу фазу стратегічного вичікування і намагаючись урахувати особливості й складності на тлі величного проекту вселенського християнства. Цей проект саме під час його правління незворотно руйнується: Аугсбурзький мир (24 вересня 1555 р.), який передусе зреченню, визнаний німецькими правителями *ius reformandi*, запроваджує непорушний принцип *cuius regio, eius religio* — чия влада, того і віра.

Німецькі
князі

На територіальному рівні також історія королівства закінчується крахом: вічна суперечка щодо верховної влади між Габсбургами і Валуа на тлі Італійських воєн, з одного боку, підтверджує труднощі у відчутті себе спадкоємцем Константина і Карла Великого у створенні національних держав, а з іншого — свідчить про регулярні порушення укладених союзів: сфери покровительства, які простягаються від Сицилії до Нідерландів, необхідно постійно підтримувати, карусель акторів у ролі «вірних підданих» тепер завжди чи то прискорюється, чи то сповільнюється. Це добре помітно на прикладі «турецької

небезпеки», яка від битви біля Могача не тільки проклала шлях братові Фердинанду, але насамперед підштовхнула армію Сулеймана (1495—1566) до воріт Відня. Звичайно, реакція була гідна вселенського монарха: у 1536 р. імперський флот, яким він власноруч командував, рушив підкорювати Туніс. Але кожна перемога передує подальшому поділу, тоді як лютеранство відіграє підривну роль, поширюючись у самому серці імперії: перехід від *civitas* до місії сприяв бажаному, навпаки, розпад ідентичності посилюється. Залишається тільки застосування сили. Карл і його командири ніби вміють правильно її вибрати: від Андре Доріа (1466—1560) до Ферранте Гонзага (1507—1557) та Ернана Кортеса (1485—1547). Але якщо між 1524 і 1526 р. було неважко подолати опір дезорганізованих селян, то ситуація з німецькими правителями дуже відрізнялась: необхідно було знову взяти на себе військове зобов'язання та багато позик, аби здобути тимчасову перемогу в Мюльберзі, яка жодним чином не врятувала від краху вселенської мрії внаслідок Аугсбурзького миру.

Роки, що передують його смерті, є для Карла гордим спостереженням за провалом, хоч і не остаточно визнаним: «Лицар-імператор християнства, який присвятив себе збереженню християнських імперських чеснот і їх поширенню в світі» (Yates) повинен відмовитись від порушення принципу суверенітету й неподільності, зруйнувавши королівство, яке справді стало «*plus ultra*», тобто «за межею». І все-таки Карл V вселенський монарх не лише тому, що він намагається обложити Францію — як на півночі, так і на півдні — територіями під його короною, і навіть не тому, що за його правління виявилися слабкі місця та проблеми цілої епохи: релігія, армія, створення держав і їхня заборгованість, суверенітет, завжди пов'язаний із домовленостями та подільний, турецький ворог, Новий Світ, переповнений сріблом,

а Старий — золотом. А передусім тому, що між іспанською і німецькою перспективами та Європою, як і в Карла Великого, у кожного народу все ще є власний Карл.

Фердинанд I

Після зречення Карла V імперія не тільки стає меншою і намагається наздогнати долю, яка повертає на схід, але передусім здається, що вона закрилася і відійшла від справ: наступники — Фердинанд I, Максиміліан II (1527—1576) і Рудольф II (1552—1612) — здаються слабкою заміною, бідними родичами іншої гілки родини, Філіппа II (1527—1598). Імперська корона, придбана за високу ціну торговцями-банкірами та одразу ж обіцяна Карлом згодом його братові Фердинанду, щоб сплатити ці борги, під час його зречення втрачає насамперед символічний авторитет; вселенський монарх фактично залишає Фердинандові імперією, роздрту внутрішньою боротьбою, позбавлену довіри та суверенітету. Водночас сам Фердинанд був змушений визнати владу султана над Угорщиною та Трансильванією.

Вибір

спадкоємців

Однак саме в період правління Фердинанда відбулась інституційна перебудова, якій судилося зберегтися до терезіанської епохи: створення Таємної ради (*Geheimrat*), Придворної канцелярії (*Hofkanzlei*) і Придворної військової ради (*Hofkriegsrat*) у перспективі позитивно вплинуло на згуртованість та ефективність держави, тоді як початковий період панування жорстких принципів на «релігійному фронті» пом'якшився — зокрема й завдяки порадам Еразма: врешті-решт, Фердинанд — спадкоємець Максиміліана та його епігон. Проте угода про визнання відповідальності є необхідним компонентом управління: справді, високі амбіції його попередників зруйнувалися під вагою спільного здійснення

влади, характерного для роздрібненої держави — такої як його власна. Однак зберігається родова концепція, підтверджена вибором спадкоємності: перед смертю в 1564 р. Фердинанд зруйнував імперію, залишивши імператорський статус, угорську корону та австрійські герцогства своєму синові-поліглоту Максиміліанові II, Тіроль і західні володіння — Фердинандові, а Штирію, Карінтію і Крайну — Карлу. За правління Максиміліана II ситуація не змінилась: його батько був змушений не зрікатися католицької віри, а імператор, хоч і симпатизував протестантському віровченню, схилився перед династичним розумом. Водночас, поки католицький світ намагається консолідуватись у Лепанто, він відмовляється вступати у Священну лігу, сплачує данину султанові, готує і домагається спадкоємності для свого сина Рудольфа, обраного в 1576 р.

І є ще одна імперія Рудольфа: передмістя стає столицею, з переміщенням двору до Праги в пошуках примарної магії та загадкових знань, саме місто стає будівельним майданчиком: перехрестя поетів, драматургів, учених, музикантів, алхіміків, дивакуватих художників, реформаторів. Бунтівний Рудольф «малослівний», як його називає венеціанський посол, котрий виховувався при дворі смиренного Філіппа II, завдяки політичному чуттю розуміє, що «диявольські сили» — це ті, які продовжують втягувати Європу в протистояння, що тільки посилюється, і, навпаки, його охоплюють різні хіліастичні очікування в напрямі надто своєрідної, цікавої космополітичної ідентичності. Імперія спадкоємця королівства, що ніколи не бачило заходу сонця, обмежується дивним і дедалі меншим світом, майже підвішеним у «кімнаті чудес». Але ця, найбільша в Європі, імперія, яка звучатиме цоканням тисячі годинників «магічної Праги», зберігає, збирає та породжує те, що хвилюватиме фантазію ХХ століття.

Бунтівний

Рудольф

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Італійські війни, с. 115,

Іспанія, с. 130

Італійські держави

Мігель Готор

Протягом Чинквеченто італійська політична реальність втілювалась у сімох основних територіальних державах. У першій половині століття так звані Італійські війни зруйнували принципи й структури політики рівноваги та змусили переосмислити державну організацію країни. Після Като-Камбресійського миру 1559 р., яким закінчився багаторічний конфлікт між Францією й Іспанією за завоювання півострова, відбулося остаточне закріплення іспанського панування в Італії.

Міланське герцогство

З Генуї

до Північної Європи

Через стратегічно вигідне розташування Міланське герцогство опинилося в центрі франко-іспанського конфлікту протягом XVI ст. З географічного погляду герцогство становило своєрідну браму до півострова, навіть трактати того часу визначали його як «ключ до Італії»: на півночі межувало зі Швейцарською конфедерацією, на заході із Савойським герцогством і маркграфством Монферрат, на півдні з Генуезькою республікою, на сході з герцогством Мантуя та Венеціанською республікою. Але, крім сприятливого розташування, Міланська держава є політично вирішальною для Іспанії: з одного боку, тому що постає відповідним стримуючим фактором для завжди можливих загарбницьких дій з боку Франції; з іншого, оскільки відіграє роль форпосту та захисника іспанських інтересів на півдні Італії. Крім того, з розширенням володінь Габсбургів, протягом XVI ст. Міланське герцогство забезпечило зв'язок між південною середземноморською

частиною імперії та центрально-північними землями. Ці стратегічні міркування актуальні для епохи Карла V (1500—1558) і набувають особливої значущості після повстання у Нідерландах наприкінці 1560-х років. Насправді, так звана Іспанська дорога проходить і крізь Мілан; вона простягається від порту Генуї, через Савою, Франш-Конте та Лотарингію, нею чоловіки, зброя, продукти харчування та гроші потрапляють на новий фронт, відкритий у Північній Європі.

Тому не дивно, що Міланська держава стала предметом гострої суперечки між Францією та Іспанією в перші десятиліття століття. Король Франції Людовік XII (1462—1515) завоював Ломбардію в 1499 р., пояснюючи претензії на ці землі прагненням повернути їх роду Вісконті. За винятком короткого періоду відновлення влади Людовіка Моро, Ломбардія залишалася під владою Франції до 1512 р. Через політичний та військовий тиск Священної ліги Франція змушена була залишити Мілан швейцарцям, які повернули його, принаймні формально, родині Сфорца в особі Массіміліано Сфорца (1493—1530).

Але в 1515 р. новий французький правитель Франциск I (1494—1547) переміг швейцарців біля Маріньяно та підкорив Ломбардію. Вона залишалася французьким володінням протягом десятиліття, тобто до поразки поблизу Павії в 1525 р., коли Франція передала герцогство Франческо Сфорца II. У 1535 р., після смерті останнього, розпочалося пряме панування Іспанії, остаточно оформлене в 1546 р.; у тому самому році Філіпп II (1527—1598) офіційно отримав Міланське герцогство як імператорський посаг від свого батька Карла V. Радники імператора сподівалися, що безпосереднє управління Ломбардією може стати джерелом багатства для всієї імперії. Однак це припущення виявилось хибним настільки, що на початку 1540-х років Карл V замислювався над тим, аби

відмовитися від Мілана та спрямувати зусилля суто на Нідерланди. Насправді, саме Ломбардія мала отримувати фінансування від інших частин імперії через великі витрати на війну, утримання солдат та задля поповнення виснаженої скарбниці. Щодо інституційних форм, то іспанською Ломбардією керував призначений губернатор, а також діяв сенат, до складу якого входила місцева знать. Посади згідно з давньою муніципальною традицією були збережені, але фактично влада перебувала в руках губернатора. Сенат поступово втрачав свої прерогативи, і традиційний урядовий персонал замінювався іспанцями або особами, відданими монархії. У 1581 р., у розпал цього процесу, Філіпп II стикнувся з проблемою ратифікації дій губернатора сенатом. З рескриптом Кортесів у Томарі скасовується сенаторське право контролювати законність рішень губернатора.

Франція
та Іспанія
Іспанські
установи

Щоб уникнути конфліктів, за Сенату було збережено право на консультативні дії: губернатор просто запитував думку асамблеї з конкретного питання, а потім самостійно приймав рішення.

Карло Борромео

Єдиною силою, яка може протистояти іспанському пануванню в XVI ст., є Церква. Авторитет архієпископа міста Карло Борромео (1538—1584), його дії, спрямовані на реформування корумпованих монастирів і унормування життя парафіяльних священників і парафіян єпархії, призводять до неминучого юрисдикційного зіткнення зі світською владою. У 1567 р. сенат Мілана був відлучений від Церкви за те, що відмовив архієпископу у вимозі на власну поліцію і позбавив його права заарештовувати мирян. Справа набуває міжнародної

дипломатичної ваги в роки, коли визначаються сфери впливу світської і церковної влади. Папа Пій IV захищає прерогативи архієпископа, а король Філіпп II — губернатора. Однак коли Карло Борromeо мав намір відлучити губернатора Луїса де Рескуенса за те, що він повідомляв про реальні положення щодо захисту цивільної юрисдикції, реакція іспанської влади не забарилася: палац архієпископа був оточений поліцією, а видатний церковний діяч мусив відмовитися від радикальних поглядів.

У XVI ст. промислове виробництво Мілана, розраховане переважно на експорт, продовжувало процвітати. У Ломбардії спостерігалось значне демографічне зростання (наприкінці століття населення Мілану досягло 112 тисяч жителів), однак істотно збільшився податковий тягар: це була данина периферії імперії за іспанське панування в обмін на стан відносного громадянського миру, військового й політичного захисту після багатьох років воєн.

Герцогство Савойя

Герцог Савойї Еммануїл Філіберт (1528—1580) зробив значний внесок у вирішальну іспанську перемогу біля Сен-Кантена в 1557 р. над французами. Два роки по тому, під час підписання мирного договору в Като-Камбрезі, його зусилля було винагороджено поверненням герцогства, відібраного у Франції після двадцяти років окупації.

Оновлення держави

Протягом майже тридцяти років суверен керуватиме державою Савойя, радикально змінюючи її структури відповідно до напрямів абсолютистської політики. У політичному аспекті він безпринципно маневрує між Францією і Габсбургом, аби зберегти незалежність своєї держави й максимально захистити її автономію. Він стикається з важкою

ситуацією, але йому вдається скористатися як військовими здібностями, виявленими на службі в Іспанії, так і знаннями, пов'язаними з державною організацією Франції. Основні проблеми виникають через те, що герцогство є фрагментованою державою, яка розташована на кордоні та складається з різних географічних територій, таких як графство Ніцца, Савойя та П'ємонт, які, у свою чергу, розділені місцевою знаттю, ворожою до будь-якого процесу централізації. Суверен відновлює армію та флот і, в пошуках виходу до моря, анексує графство Тенда і купує Онелью в генуезців. Спроба забезпечити себе власною зброєю і запровадити обов'язковий військовий збір для всіх підданих держави має значення безпосереднього залучення підданих до політики правителя, поза посередництвом знаті та користуючись традиційним способом вербування до війська. У 1561 р. до армії Савойї було зараховано 24 000 солдатів, і всі вони потенційно могли користуватися імунітетом і військовими привілеями незалежно від походження. Щодо інституційної політики, то Еммануїл Філіберт вирішує посилити італійську частину держави. Тому він перемістив урядові установи (парламент, рахункову палату), які вже працювали в столиці Шамбері, до Турина.

Військова
політика

Наступник правителя Савойї — Карл Еммануїл I керує державою протягом п'ятдесяти років. Досвідчений політик і проникливий військовий стратег, наприкінці століття він окупував Салуццо та, скориставшись французькою кризою, спричиненою релігійними війнами, намагався захопити місто Женеву і проникнути до Провансу і Дофіне.

Спроби двох суверенних правителів Савойї реформувати одну з найбільш маргінальних областей Європи є успішними завдяки міцності й подальшій стабільності їхнього правління,

а також через історичну відсталість, яка допускає широкий діапазон втручання. Насамперед заслуга Еммануїла Філіберта полягає в реалістичній оцінці політичної та економічної ситуації в державі та у використанні досвіду, набутого в такій країні, як Франція. Адаптувавши території, отримані в результаті підписання мирного договору в Като-Камбресі, до вимог часу, два суверени закладають підґрунтя, яке дасть змогу державі Савойя відігравати важливу роль в італійській історії наступних століть.

Навички

управління

Венеціанська республіка

Ефективний

контроль Іспанії

Протягом Чинквеченто «Сереніссіма» була єдиною італійською державою, яка здійснювала автономну політику та намагалась уникнути безперечного панування Іспанії. Після поразки в Аньяделло в 1509 р. Венеція мусила відмовитися від розширення територій і зменшити свої політичні амбіції, однак, надихаючись розсудливим реалізмом, їй все-таки вдалося повернути майже всі материкові землі й зберегти вплив як в Італії, так і в Європі.

Думка про негайний та автоматичний венеціанський занепад після географічного відкриття Америки і Сходу помилкова. Варто замінити її баченням, що підвищує значення стабільного становища республіки та відповідних заходів, які вона вжила, аби захистити себе й адаптуватися до змін, що тривали в європейській економіці і політиці.

У цей період торгівля залишається стабільно жвавою. Наприклад, продаж перцю не зазнає серйозних збитків унаслідок встановлення португальської монополії. По-перше, через високу якість спецій, оброблених венеціанцями, що

виправдовує вищу ціну, порівняно з лузітанською, і, по-друге, тому, що для певних центрів Північної Європи нижчі транспортні витрати здатні компенсувати різницю в ціні. Також відомо, що існувало виробництво шерсті та споживчих предметів розкоші, таких як шовкові тканини й скляні вироби.

Земля

та система вілл

Із соціально-економічного погляду панівні верстви віддають перевагу політиці придбання земель. Однак тенденція до інвестицій у нерухомість не набуває такого паразитичного вигляду, як в інших областях Італії: натомість вона демонструє розумний вибір розміщення капіталу за політичним й економічним сценарієм, що зазнав змін. Венеціанські вілли (257 побудованих у XVI ст.) організовані як прибуткові сільськогосподарські підприємства: вони обробляють і зрошують землю, розширюють володіння, зменшуючи заболочені території за допомогою меліоративних робіт. Морське економічне життя постраждало від кризи в суднобудуванні, тому було запроваджено протекціоністську політику — торгівля мала здійснюватися у Венеції, а товари — перевозитися на венеціанських судах, хоча врешті-решт економіці республіки було завдано шкоду.

Здається, політико-інституційні аспекти відповідають тенденціям захисту економіки та стратегії інвестування задля збагачення. Міський патриціат захищає традицію, згідно з якою він утвердився як олігархічне ядро, а також зменшує повноваження, що історично належали сенату. У 1547 р. до Ради десяти приєдналося судове відомство Трьох мудреців проти єресі із завданнями, пов'язаними з боротьбою проти протестантів. Під час війни з турками в 1538—1540 рр. Рада десяти потребує грошей для фінансування конфлікту, тому бере на себе право призначати патриціїв, молодших за двадцять

п'ять років, котрі в обмін на 20 тис. дукатів можуть обіймати місце у Великій раді. Після закінчення війни цей надзвичайний захід зберігся, забезпечивши знаті додаткові політичні переваги під час виборів лідерів.

Політичні
інститути

Також ці переваги посилюються за рахунок згуртованості, якої міський патриціат досягає завдяки бюрократичному апарату секретарів. Це створює умови для виникнення конфлікту всередині аристократичного класу між сім'ями старої і нової знаті. Це зіткнення, так звана боротьба старого і молодого, характеризує венеціанську політичну й інституційну історію століття. Сім'ї, що нещодавно увійшли до нобілітету, вимагають, серед іншого, динамічнішого розвитку зовнішньої політики та більшої спрямованості на давню торгову й морську традицію, відновлення сенаторської гідності та більшої твердості щодо церковної юрисдикції на території республіки. Однак живучість суперечностей і деякі конституційні реформи 1582 р. в тому напрямі, якого вимагала «молодь», не дали змоги подолати загальний консерватизм венеціанської політики того часу.

Це спричиняє відмову від повторного входження «Сереніссіми» в європейський контекст і змушує республіку вживати заходи, які не схожі на дії жодної територіальної держави півострова.

Генуезька республіка

Протягом Чинквеченто давня Генуезька республіка була союзником Іспанії. Вона відмовилась від автономної та незалежної політики з 1528 р., коли Андреа Доріа, союзник Франції, перейшов на протилежний бік.

Венеція
та Іспанія:

плідний союз

Імовірно, іспанська присутність в Італії мала найбільшу вигоду саме для генуезького патриціату: банкіри та купці контролювали державні фінанси іспанського королівства. Іспанія також отримувала користь від союзу з Республікою Святого Георгія, завдяки якому їй вдавалося фінансувати свої війни та контролювати Середземномор'я. Економічний потік регулюється місцевою організацією, так званим Банком Святого Георгія, політична влада якого еквівалентна фінансовій. Високі прибутки генуезців стають головним джерелом доходів для Іспанії та інвестицій для іспанської корони. Вирішальну роль відіграють ярмарки: в 1579 р. такий ярмарок відкривається в місті П'яченца, де фінансисти в обмін на гроші, позичені короні, беруть участь в імпорті американського срібла, а на ярмарку сплачують не готівкою, а векселями, в яких представлені їхні кредити. У другій половині століття порт Генуї розширив свій торговий простір: через появу піратства в Атлантиці маршрут Барселона—Генуя став найбезпечнішим способом привезення коштовних товарів з Америки до Європи. Містом керує шляхетна олігархія, зосереджена навколо сім'ї Дорія. Внаслідок змішаної системи виборів та жеребкування головні повноваження зосереджені в руках старої, проіспанськи налаштованої знаті. Безперервне згодом протистояння старої і нової аристократії розпочалося в 1547 р. через змову, організовану родиною Фієскі, яка перебувала за крок до успіху після вбивства Джанетто Дорія, племінника Андреа. Але після миру в Като-Камбресі (1559 р.) антиіспанський опір в Генуї остаточно згас, як і в інших частинах Італії. Республіка Святого Георгія і надалі відігравала роль середземноморського торгового та фінансового центру на іспанській орбіті, прямуючи шляхом імперії.

Конфлікт

серед знаті

Велике герцогство Тосканське

Наприкінці XV ст., після смерті Джироламо Савонароли (1498 р.), Флорентійська республіка зазнала серйозної політичної кризи. Олігархія, незадоволена розширенням соціальної бази, на яку претендує харизматичний монах, відмовляється сплачувати податки, аби фінансувати програну війну з містом Піза та виконувати дипломатичні функції, традиційно покладені на неї.

Повернення

Медічі

(1512 р.)

У 1502 р., щоб подолати кризу за допомогою компромісного рішення, було створено довічну посаду Гонфалоньєра справедливості, яку обійняв П'єро Содеріні. У 1509 місто Піза було відбудовано, але експеримент довічного обіймання посади не дав бажаних результатів через брак співпраці між Содеріні й олігархією, яка просувала свій вибір, сподіваючись продемонструвати свою владу, визнану на сенатських зборах, так само як у Венеціанській республіці. У 1512 р. республіканський досвід закінчився виведенням французьких військ з Італії після битви біля Равенни, а Медічі повернулися до управління містом. Влада цієї родини зміцнюється завдяки тісним відносинам із Папською державою. У 1513 р. було обрано Папу Льва X, яким став кардинал Джованні де Медічі (1475—1521), син Лоренцо Медічі Пишного, відомого як Чудовий (1449—1492). Його племінник став правителем і герцогом міста Урбіно, а Джуліо де Медічі (1478—1534) був призначений кардиналом та архієпископом Флоренції.

Цей союз триватиме протягом багатьох років, оскільки після смерті Льва X

у 1521 р. та короткого понтифікату Адріана VI (1459—1523) кардинал Джуліо де Медічі сходить на папський престол під ім'ям Климент VII. Незважаючи на цей тісний династичний і політичний зв'язок, який зумовлює міцний союз з іспанською владою в Італії, панування Медічі у Флоренції залишається невизначеним і залежить від дій головних союзників по відношенню до Італії. Насамперед тому, що давній конфлікт триває всередині аристократичних груп, між прихильниками князівства та олігархії і тими, хто прагне об'єднання аристократії проти спільного ворога в особі представників народу. Медічі дійшли згоди щодо подальших дій через загрозу повернення до влади прибічників народного радикалізму. Аристократичні групи, які підтримували ідею олігархії у складі міської влади, на чолі з Філіппо Строцці (1489—1538) були усунені, хоч і завжди виявляли готовність відновити владу, скориставшись кризою в системі союзів Медічі. Так і сталося в 1527 р., коли одночасно з пограбуванням Рима ландскнехтами і втечею Климента VII до замку Святого Ангела, у Флоренції було відновлено республіку. Цей досвід тривав лише три роки, але він був важливим, адже, з одного боку, свідчив про збереження республіканських ідеалів протягом Чинквеченто, які ніколи не згасали, а з іншого — про суперечливість процесу, спрямованого на остаточне утвердження територіального князівства. Фактично ці роки демонструють повільний перехід від республіканської форми держави, з її громадянською традицією, до князівства, першого ядра сучасної територіальної держави.

Держава
за новою
концепцією

Тому вигнання Медічі в 1494 і 1527 рр. та їх періодичне повернення зумовлено зовнішніми факторами, такими як

висадка військ Карла VIII в Італії або розграбування Рима. Ці фактори дають змогу аристократичним силам, які підтримують олігархічний лад, зайняти політичний простір і відновити функцію лідерства. Але причини їх короткочасного піднесення так само є причинами подальшого, як першого, так і другого відновлення влади Медічі: зрушення в балансі сил відкриває шлях до республіканського радикалізму та антиаристократичних настроїв людей, котрі виступають за повернення Медічі, і посилення консенсусу навколо становлення князівства, яке вони захищають. У 1530 р., після проголошення Карла V імператором і королем Італії під егідою Папи Климента VII,

Зовнішні події

та внутрішні конфлікти

було вирішено, що Флоренція як республіка повинна повернутися до рук Медічі. У Гавінані, у провінції Пістоя, імперська армія на чолі з Філібером Оранським, чисельність якої становила 40 тисяч осіб, перемогла республіканську армію на чолі з Франческо Ферруччі. Алессандро Медічі (1510—1537) одержав владу, а в 1532 р. отримав титул герцога. У 1537 р. його вбив двоюрідний брат Лоренціно, але ні вигнані республіканці, ні шляхетні супротивники не змогли скористатися ситуацією; біля Монтемурло вороги Медічі були переможені двоюрідним братом покійного Алессандро, Козімо I (1519—1574). Він був обраний як герцог і правив державою до 1574 р.

Козімо I

Стабільність його уряду пояснюється здійсненням інституційних реформ, затверджених у 1532 р., які призводять до політичної ліквідації тих прошарків аристократії, які виступають проти плану Медічі створити князівство. Завдяки реформі було скасовано посаду Гонфалоньєра справедливості, а владу покладено на Раду із 48 осіб, що обирала з-поміж себе

чотирьох осіб, котрі разом із герцогом утворювали виконавчу владу. За герцогом також залишається важливе право дозволяти чи не дозволяти проводити збори інших судових органів. Козімо I, відомий як Мудрий за його методи правління, зумів досягти двох важких цілей: уникнути повторення досвіду 1494 та 1527 рр. і водночас забезпечити захист флорентійської незалежності від загрози суворого імперського контролю. У 1555 р. було завойовано Республіку Сієну, а її території анексовано, за винятком п'яти прибережних фортець поблизу мису Арджентаріо, які було передано Іспанії, щоб сформувати так звану Область Президій. У 1569 р. Медічі отримали від Папи Пія V великокнязівський титул. Цей акт мав велике політичне та культурне значення, тому що закріплював владу незалежно від будь-якого імперського підтвердження. Велике герцогство Тосканське поступово стає територіальною державою через процес адміністративної централізації й об'єднання міст і сільської місцевості. Великий князь наділяє себе всією повнотою влади і сприяє формуванню верстви чиновників, обраних не за походженням, а на підставі навичок і відданості задумам Медічі; вони мають виступати посередниками між великим князем і магістратурами, позбавленими будь-якої суттєвої влади.

Нова
концепція
управління

Наступники Козімо I успадковують міцну державу й продовжують абсолютистську політику. Франческо I Медічі (при владі з 1574 по 1587 р.) побудував вільний порт у Ліворно, що за кілька років потому став важливим торговим центром завдяки внеску єврейських купців і фінансистів іспанського походження, яким було гарантовано певні свободи. Фердинандо I Медічі (1551—1609, при владі з 1587 р.) розширює структуру

Пізанського університету, а завдяки шлюбу (1600 р.) його онуки Марії Медічі (1573—1642) з новим королем Франції Генріхом IV (1553—1610), починає проводити профранцузьку політику, продовжену його наступниками в XVII ст.

Папська держава

Пограбування

Рима 1527 р.

Протягом XVI ст. можна виокремити дві важливі події, які характеризують історію Папської держави. Перша — це так зване Пограбування Рима в 1527 р., а друга, що тривала з 1545 р., — Тридентський собор. Вони, відповідно, представляють найнижчу точку низхідної лінії розвитку держави, розірваної на частини протестантським розколом, і водночас початок її політичного і культурного відродження. На тлі цих подій постає одна з найвідсталіших держав на півострові, з неякісним управлінням, розміри і пишнота міста-столиці якої невпинно зростають, з аномальним сувереном: територіальним правителем невеликої держави і водночас духовним главою Церкви з наднаціональними межами, повноваженнями й амбіціями.

Однак величність барокового Рима й містобудівні та архітектурні ініціативи пап після Тридентського собору, спрямовані на те, аби прославити столицю й остаточно відроджену Церкву, не можуть примусити забути приниження, яких зазнало місто в 1527 р. Армія з 18 000 ландскнехтів, німецьких найманців, вступає до Рима наприкінці весни, віддаючи його на поталу вогневі та мечеві й залишаючи по собі згвалтованих монахинь, убитих священників, зруйновані вівтарі, загублені реліквії та викрадені багатства. Місто спустошене через втечу його жителів та вигнання художників і письменників. Рим, спаплюжений і ображений, здається переможеним: начебто все корумповане папство доби

ренесансу було засуджено та покарано за ганебну поведінку. Подія, яка вражає всю Європу, свідчить про необхідність католицької реформи, що оновила б Церкву, її структуру та організацію. Таким інструментом став церковний собор, який після кількох спроб було скликано в 1545 р. Папою Павлом III, і після багатьох подій та зміни місцезнаходження він тривав до 1563 р. Собор визначає ортодоксальність католицької доктрини, намагається реорганізувати церковні установи по всій території і починає процес своєрідної акультурації і дисциплінування віруючих, що згодом отримало назву Контрреформація. Папство також вживає заходи щодо реорганізації держави і форми реалізації суверенітету. Починається процес адміністративної централізації, який спричиняє кризу консисторії¹⁴ та зміцнення папської курії. У 1588 р., у розпал утілення цієї стратегії, Сікст V створив п'ятнадцять конгрегацій кардиналів та наділив їх функцією тимчасового духовного управління Папською державою. Серед цих конгрегацій найважливішою є Священна палата, заснована у 1542 р., що функціонує як церковний суд, покликаний попереджати і карати ересь. Дуже скоро приєднання до цієї спільноти стало необхідним, аби здійснювати політичну діяльність в курії та підніматися ієрархічною драбиною.

14 Консисторія (від *лат. Consistorium* — місце зборів; рада) — збори кардиналів, які скликає й очолює Папа Римський. — *Прим. ред.*

Тридентський
собор
Священна
палата
Суверенні
території

Але реалії Папської держави того часу є складними: поряд з описаними абсолютистськими процесами, аналогічними до тих, які одночасно відбуваються в інших італійських державах, помітними є прояви реакції та відсталості. Пишність столиці супроводжується кризою в сільській місцевості та в невеликих містах, які поступово стають безлюдними. Щоб задовольнити великий попит міста на м'ясо, сільські території майже повністю перетворюється на пасовище, що дає більший прибуток, аніж вирощування зернових. Інша проблема того часу, поширена й в інших державах, але особливо гостра в Папській, — розбійництво. Це явище розвивається через жорстку податкову політику уряду й загострюється внаслідок періодичного голоду наприкінці XVI ст. Тільки завдяки обіцянці Папи Сікста V амністувати тих, хто розкається, та угодам із сусідніми країнами, де негідники знаходять притулок, зростання розбійництва уповільнюється.

Наприкінці століття Папська держава остаточно відновила свої позиції, втрачені після протестантського розколу. За своїм престижем вона — головний герой європейської політики і може впливати на вибір щодо юрисдикції інших територіальних держав Італії. Не випадково визначення сфер світського верховенства порівняно з верховенством Церкви стане причиною конфронтації спочатку з Міланським герцогством, а потім — із Венеціанською республікою. Однак на межі століть виникає реальність із невизначеними контурами: між кризою і розвитком, оновленням і занепадом.

Неаполітанське, Сицилійське та Сардинське королівства Між Іспанією і Францією

Після вторгнення Людовіка XII до Італії наприкінці XV ст. південну частину півострова було розділено між Іспанією і Францією. Згідно з Гранадським договором (листопад 1500 р.) Фернандо Католику (1452—1516) відійшло місто Неаполь,

Калабрія та Апулія, а Людовіку XII — Кампанія й Аbruццо. Але після французького вторгнення в Неаполь у 1501 р. дві держави, незважаючи на попередні домовленості, вступили в конфлікт. Іспанська армія на чолі з Гонсало де Кордовою, маючи значну перевагу над французьким військом, перемагає його в 1503 р. біля річки Гарільяно. Наступного року в Ліоні було укладено новий договір, і Франція мусила відмовитись від усієї Південної Італії, яка протягом двох століть залишалася під впливом Іспанії. Протягом століть через характерні риси цього панування склалася своєрідна «чорна легенда», яка полягала в тому, що іспанський уряд та «контрреформована» Церква були основними причинами історичної, економічної та політичної відсталості Південної Італії.

Монархія
і баронство
Неаполь

Але пізніше, у творах Бенедетто Кроче (1866—1952), присвячених Неаполітанському королівству, буде висловлено об'єктивніше судження щодо присутності іспанців у Італії. Безперечно, Південь Італії протягом Чинквеченто був обтяжений непомірними податковим тягаром і мусив його нести, однак це є ознакою будь-якої іноземної окупації. Але також, поза сумнівом, у той самий період на цих територіях зберігався політичний та воєнний спокій. Іспанське панування на півострові здійснював орган, який мав назву Верховна рада Італії, з центром в Мадриді, до складу якої входили представники Італії й Іспанії. Представником іспанської корони в Неаполітанському королівстві був намісник із повноваженнями, еквівалентними повноваженням губернатора Міланського герцогства. Але, на відміну від Ломбардії, між іспанцями й старою місцевою аристократією склалося більше порозуміння. Отже, намісник часто стикається з тим, що

автономія його політичної та урядової ініціативи обмежується прямим союзом — справжньою діархією — між монархією і баронством; останнє, щоб формально зберегти соціальну роль, традиційно належну йому, погоджується на істотне обмеження політичної влади. Іспанія поступово усуває місцевих жителів з урядового апарату, щоб замінити їх іспанськими представниками, також їй вдається приборкати будь-які спроби здобути політичну автономію, здійснені знаттю, яка не долучається до опору, організованого князем Салерно в 1547 р., й об'єднується із загарбниками. У 1532 р. Педро де Толедо був призначений намісником і обіймав цей пост протягом двадцяти років. Енергійний і гордий супротивник місцевого дворянства, однак, під час свого правління він не зміг змінити політичну структуру королівства. Наприклад, зазнала краху спроба у 1547 р. запровадити іспанську інквізицію: через опір знаті, котра вороже ставилась до інквізиції та вважала її найефективнішим інструментом абсолютизму, намісник мусив відмовитися від свого задуму. Протягом XVI ст. Неаполь з населенням 200 тисяч жителів є найбільш густонаселеною столицею Європи. Але водночас це одна з найбільш бідніших столиць, із тисячами паразитів та соціальною структурою, що складається переважно не з виробників, а зі споживачів. У сільській місцевості, де панують розбійники, існують також труднощі, спричинені, тягарем подвійного оподаткування, від якого страждають сільські жителі. Адже вони сплачують сільськогосподарську ренту та частку королівському збирачеві податків. У цих зонах соціальні проблеми були доволі глибокими; відбувались процеси, визначені як повторна феодалізація з істотними земельними та церковними рентами.

Кризові
аномалії
південних

королівств

Протягом століть політична й культурна роль королівств Сицилії та Сардинії була менш помітною. Симбіоз між короною та аристократією був таким всеосяжним, що місцеві парламенти зберегли свої традиційні повноваження, оскільки, цілком підкорялися іспанським інтересам. Обидва королівства зазнавали потужного податкового тиску, що гарантувало фінансування імперської скарбниці; Сицилія продовжувала виробництво шовку-сирцю й експорт пшениці до інших європейських держав, що мав тисячолітню історію. Якщо італійська політична криза XVI ст. стала поворотним моментом в історії країни, на Півночі держави оновлювали свій суспільний устрій, створювали нові установи або реформували старі, централізували громадські функції, яка характеризує теорію і практику сучасної держави на європейському рівні, то Південь становив аномалію порівняно з іншими італійськими територіальними державами. Брак продуктивних дій та будь-яких ініціатив, властивий королівствам Сицилія і Сардинія, схоже, віщував труднощі, які поширилися майже на весь півострів протягом XVII ст., коли країна опинилася в стані політичної реакції та економічної

депресії.

Див. також: Італійські війни, с. 115;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Середземномор'я, с. 230;

Епідемії, заклади охорони здоров'я та медична практика, с.

Італійські війни

Мігель Готор

Так звані Італійські війни вже понад півстоліття перетворювали півострів на центр міжнародних відносин і визначальний елемент політико-дипломатичної гри, мета якої полягала у пануванні над Європою. У період між вторгненням військ Карла VIII (1494 р.) та Като-Камбрезійським миром (1559 р.) держави Італії, за винятком Венеції, втрачають політичну автономію та опиняються під впливом Іспанії.

Вторгнення Карла VIII до Італії

Висадка військ тодішнього короля Франції Карла VIII в Італії у 1494 р. свідчить про політичну і військову кризу італійських держав та кладе край політичній рівновазі, започаткованій Лодійським миром (1454 р), яким закінчилась війна за успадкування влади в Міланському герцогстві.

З політичного погляду італійські держави підтримували це вторгнення з різних причин, віддаючи перевагу французькій інтервенції на півострові. У Мілані Людовіко Сфорца (1452—1508), відомий як Моро (Мавр), сподівався на прибуття Карла VIII, у котрому вбачав інструмент для усунення короля Неаполя Фердинанда I Арагонського (1431—1494), прихильника Джана Галеаццо Марії Сфорца (1469—1494), усунутого від влади, а потім і вбитого самим Моро. Венеція також хоче загибелі арагонського короля, котрий прагне захопити Апулію та її порти, безпосередніх конкурентів Венеціанської республіки. Водночас у Флоренції саме Медічі підтримують французьке вторгнення з надією, що це призведе до зміни політичного режиму. Нарешті, у Папській державі кардинали, які виступають проти іспанця Олександра VI (1431—1503), сподіваються, що

з приходом Карла VIII Папу можна буде усунути від влади й обрати понтифіком Джуліано делла Ровере (1453?—1513), котрий і справді зійде на папський престол під іменем Юлія II.

Дипломатія

Експедиції Карла VIII до Італії передують кропітка дипломатична підготовка, яка знаменує собою формування першої системи європейських держав, у якій будь-яка зміна в геополітичній структурі й в балансі сил й кожній області, що їй належить, не може залишитися без наслідків для інших. Карл VIII вже знає про зміни, які відбуваються, і, перш ніж розпочати похід, забезпечує нейтралітет основних європейських держав за допомогою низки територіальних та фінансових поступок: за Санліським договором (1493 р.) він залишає райони Артуа і Франш-Конте Максиміліану I Габсбургу (1459—1519 рр.); за Барселонським договором (1493 р.) — поступається Іспанії на чолі з Фернандо Католиком (1452—1516) регіонами Сердань та Россільйоне вздовж французької сторони Піренеїв, тоді як Генріху VII (1457—1509) обіцяє величезні фінансові пожертви в обмін на невтручання з боку Англії. З військового погляду сили, зібрані Карлом VIII, демонструють усю міць Франції: 20 тисяч озброєних солдатів з ефективним і новаторським артилерійським озброєнням, покликаним ще наочніше продемонструвати внутрішню слабкість військового апарату італійських держав, які захищаються найманими арміями.

***Casus belli* :**

право на Неаполітанське королівство

Casus belli стала претензія на давні права, за якими Анжуйська династія, спадкоємцем якої є Карл VIII, може претендувати на Неаполітанське королівство. Однак амбіції французького короля більші: після завоювання Неаполітанського королівства він має намір володарювати по всій

Італії, а згодом організувати хрестовий похід проти турків для відвоювання святих місць.

За п'ять місяців, із вересня 1494 р. по лютий 1495 р., Карл VIII перетинає Італію, не стикаючись із жодним опором уздовж стародавньої Дороги франків — найбільшої проїзної середньовічної римської дороги, що сполучає Рим із Францією й досягає Неаполітанського королівства. Його швидке просування має наслідки для крихкої політики Італії тих часів: у Мілані Людовіко Моро успадковує герцогство від свого набутого племінника Джана Галеаццо, долаючи династичні претензії, висунуті арагонцями.

Повернення до Франції

У Флоренції Медічі вигнані з міста, в якому проголошується республіка; у Неаполі баронський стан, традиційно профранцузький і вороже налаштований до монархії, урочисто вітає суверена, тимчасом як Венеція захоплює окремі порти Апулії. Але незабаром триумф Карла VIII став лякати тих, хто сприяв його походу: Папська держава, Мілан і Венеція об'єднують свої сили, утворюючи Антифранцузьку лігу, яка отримує підтримку імператора Максиміліана та Іспанії. Карл VIII був змушений знову повернутись на півострів, щоб уникнути ізоляції у Південній Італії. Армія Ліги та армія французького короля зустрілися в комуні Форново-ді-Таро, неподалік міста Парма, у липні 1495 р. Карл VIII, хоча й не зазнав поразки, але, щоб відновити сили, змушений був повернутись до Франції, де помер 7 липня 1498 р., плануючи другий похід до Італії.

Новий політичний порядок

Наслідки ефемерного подвигу французького суверена були суттєвими, оскільки остаточно продемонстрували політичну кризу та військову слабкість італійських держав: Карл VIII опинився між тріщинами так званої політики балансу, використовуючи у своїх інтересах династичні, політичні й економічні конфлікти, які завжди рзділяли різні держави. Навіть раптове возз'єднання у вигляді організації Антифранцузької ліги, незабаром виявилось ілюзорним: повернення до політичних умов, що передували походу Карла VIII, вже неможливе. Навпаки, через свій міжнародним характер і різну воєнно-політичної вагу сторін домовленостей цей альянс остаточно відкрив італійський півострів для експансіоністських і суперечливих цілей Франції, Священної Римської імперії та Іспанії, що й сталося в наступних століттях.

Вторгнення Людовіка XII до Італії

У 1498 р. Карла VIII змінив його двоюрідний брат Людовик XII (1462—1515), котрий відновив загарбницькі плани свого попередника, висунувши цього разу претензії щодо Міланського герцогства як нащадок Вісконті. Знову походу передують обережні дипломатичні дії: договором у Блуа 1499 р. французький суверен забезпечив підтримку Венеції, яка мала намір розширити свої материкові території, графство Беллінцона обіцяв швейцарцям, війська яких були основою французької армії, а Папі запропонував зобов'язання підтримати його сина Чезаре Борджіа (1475?—1507) в намірі завоювати Романью.

Неаполітанське королівство

Мілан було завойовано 2 вересня 1499 р., а Людовіко Моро був змушений шукати притулку в Німеччині в Максиміліана I, чоловіка його онуки Б'янки Марії Сфорца. Разом із силами Габсбургів Людовіко вдається повернути Мілан на короткий період, але в 1500 р. він потрапив у полон і був вивезений до

Франції, де помер у 1508 р. Щодо південного фронту на півострові, то після невдачі походу Карла VIII новий король Франції 2 листопада 1500 р. в Гранаді підписує договір про поділ Півдня Італії з Фернандо Католиком. Король Іспанії прагне ліквідувати молодшу арагонську династію Неаполя та воз'єднати володіння Сицилії з Калабрією та Апулією, а Кампанія й Абруццо залишені французам. Неаполь було окуповано французами в 1501 р., але під час поділу виник конфлікт між двома окупантами, і, врешті-решт, іспанці, на чолі з генералом Гонсало де Кордова, перемогли у двох визначальних битвах під Черіньолою та Гарільяно, оскільки, основу іспанської армії становила піхота, а не традиційна кіннота. Ліонським договором 1504 р. було встановлено, що Франція мала відмовитись від Неаполітанського королівства, яке відтоді залишалося у сфері впливу Іспанії протягом двох століть.

Чезаре Борджіа, становище Венеції та Папа-солдат Юлій II

З поразкою Людовіка XII французькі наміри щодо експансії італійських територій зазнали краху.

Венеціанська аномалія

У ці роки війни, час занепаду і змін різних регіональних держав, тільки Венеціанська республіка завдяки завбачливим союзам зуміла зміцнити свої внутрішні й морські територіальні володіння. Але влада Венеції ґрунтувалася більше на слабкості, розоренні інших та контрасті з провідними державами, ніж на власній силі. Фактично після падіння Арагонської династії Венеція отримує окремі порти Апулії, які дають змогу їй контролювати і закривати Адріатичне море; через поразку Сфорца Венеція розширила своє панування на внутрішніх районах Ломбардії, а внаслідок краху Чезаре Борджіа — сина Олександра VI, котрий між 1499 і 1501 р. заснував і організував

власне герцогство в Романї, — підкорила міста Червію, Ріміні та Фаенцу.

Серед похмурої панорами, утвореної різними італійськими регіональними державами, Венеція стає аномалією: вона є єдиною сильною, незалежною державою, твердою у своїх давніх інституційних структурах і здатною протистояти та реагувати на вторгнення іноземних держав. Навіть у конфлікті з імператором Максиміліаном I Габсбургом їй вдається перемогти, здобувши Фіуме і Трієст.

Священна ліга

Юлія II

Правитель Габсбургів разом із Людовіком XII та Іспанією бере участь у Камбрейській лізі, яку просуває новий Папа Юлій II (обраний у 1503 р.), щоб протистояти успіхам Венеціанської республіки: таким чином, Іспанія може претендувати на Апулію, Франція — на місто Кремона, а понтифік на землі Романї, виступаючи проти венеціанського оборонного експансіонізму. Камбрейська ліга оголошує війну Венеції та завдає їй жорстокої поразки в Аньяделло 14 травня 1509 р.: Венеція змушена відмовитися від усіх територіальних завоювань після 1494 р., але за допомогою низки окремих угод з Іспанією, Францією і Папською державою їй вдається зберегти політичну цілісність та повернути більшість володінь на материк. Завдяки розгрому Венеції Папа стає новим героєм європейської політики, яка розгортається на теренах Італії. Насправді Юлій II, який через свій характер і політичні плани більше був придатним для ролі військового суверена, ніж духовного лідера християнства, розуміє, що ініціатива Камбрейської ліги порушила італійський баланс, що є надзвичайно вигідним для французьких інтересів, тому він просуває Священну лігу, до якої приєднуються Англія, Венеція, Швейцарія та Іспанія. У свою чергу, щоб обмежити зростаючу силу Юлія II, Людовік XII організовує схизму,

скликавши в Пізі собор з метою позбавити Папу влади. Армії зіткнулися поблизу Равенни у квітні 1512 р.; результат битви був сприятливим для французів, але смерть хороброго воєначальника Гастона де Фуа не дає їм можливості скористатися успіхом. Франція фактично змушена відмовитися від Мілана; герцогство зайнято швейцарцями, які перелають владу Массіміліано Сфорца (1493—1530), синові Людовіко Моро. Навіть Флоренцію в 1513 р. окупували іспанські війська, які повернули Медічі до влади. Завдяки цим подіям Папі Юлію II вдалося розширити владу Церкви та захопити Парму, П'яченцу, Модену й Реджо, витіснивши французів з півострова. Але зі смертю Папи в 1513 р. здійснення його задуму було зупинено. Наступником Юлія II став Джованні Медічі (1475—1521), обраний на папський престол з ім'ям Лев X: новий понтифік, із менш войовничим характером та планами, ніж у його попередника, проводить політику примирення між різними регіональними державами з ефемерною метою відновити порядок і рівновагу на італійській території. Однак ця програма негайно демонструє свою слабкість, оскільки не бере до уваги об'єктивної оцінки міжнародного контексту.

Після битви
біля Равенни

Франція та Іспанія у боротьбі за завоювання і панування на італійському півострові

Ситуація в Італії залишається спокійною лише кілька років. Саме цей час був необхідний Людовіку XII для відновлення своїх військ, аби спробувати повернути нещодавно втрачені італійські володіння. У 1515 р., коли помер суверен, наступником якого став двадцятирічний Франциск I Валуа (1494—1547), французька армія, об'єднавшись із Венецією, яка не забула принизливої поразки біля Аньяделло, перетнула Альпи і перемогла швейцарські війська в битві поблизу Мариньяно.

Після цього успіху французи повернули владу над Міланським герцогством, і з настанням Нуайонського миру у 1516 р. було укладено низку договорів, які, за задумом сторін, мали покласти край війнам між європейськими державами на італійських територіях, започаткувавши період стабільності. Іспанії було відведено Неаполітанське королівство, Сицилія та Сардинія, Франція знову отримала Міланське герцогство та право втручатися у справи на території республік Генуї і Флоренції, а також герцогств Савойя та Феррара.

Нуайонський мир (1516 р.)

Але цей проєкт швидко зазнав кризи після того, як у 1519 р. молодий Карл V

Габсбург (1500—1558), котрий уже змінив свого діда за материнською лінією Фернандо Католика на іспанському троні, був обраний імператором після смерті діда за батьківською лінією Максиміліана I Габсбурга. Таким чином, влада нового суверена поширюється на величезній території, яка охоплює Фландрію, Нідерланди, Німеччину, Італію та Іспанію з усіма її неєвропейськими володіннями. Така концентрація сили в руках одного суверена, породжена влучною шлюбно-династичною політикою, є головною причиною порушення балансу, встановленого Нуайонським миром.

Карл V

Справді, між французькими Валуа та іспанським Габсбургами існували причини для конфлікту, а стрімке сходженню Карла V тільки ще більше розпалювало суперечності між ними. Після марного оскарження імператорської корони Карла V Франциск I був занепокоєний через надмірну силу його іспанського суперника, котрий своїм обранням зумів об'єднати північні володіння із середземноморськими під антифранцузьким гаслом. Іспанський правитель також висловив династичні претензії щодо Бургундії, яку французи відібрали

в Габсбургів, але яка все ж залишилась їхнім володінням. Але, знову-таки, Італія — головна причина конфлікту; насправді, Ломбардія у французьких руках перешкоджає реалізації територіальної спадкоємності Габсбургів на європейському рівні, а саме на територіях, що простягаються від італійського Півдня до рівнин Фландрії.

Італія

як поле бою

Між 1521 і 1559 р. поміж Францією та Іспанією сталася серія воєн за встановлення воєнно-політичного панування над усією Європою шляхом завоювання Італії. Перша фаза конфлікту тривала до 1529 р., в якій переважали сили Іспанії. Фактично Карл V у 1525 р. після перемоги над Франциском I у Павії завоював Ломбардію. Щоб домогтися свого звільнення¹⁵, французький король змушений підписати дуже обтяжливу угоду — Мадридський мир 1526 р., який передбачав відмову від усіх французьких володінь в Італії і Бургундії. Італійські держави, побоюючись надмірної влади Габсбургів після поразки французів, об'єдналися з Франциском I, який, звільнившись з полону в Павії, оголосив мир, укладений з Карлом V, недійсним. Разом із Венецією і Папою Климентом VII французький імператор формує Коньякську лігу, щоб відновити війну з Карлом V та помститися йому. Але навіть цей пакт, який не може бути потужним інструментом дипломатичного тиску та воєнного втручання, виявляється німічним та непевним союзом. Проте перед початком війни відбувається сенсаційна подія, яка стрясає всю Європу. У травні 1527 р. імперські солдати, переважно німецькі найманці лютеранської віри, залишившись без оплати, вирішили напасти на Рим. П'ятнадцять тисяч ландскнехтів вдерлися в місто й пограбували його, змусивши Климента VII переховуватися за стінами замку Святого Ангела. Водночас французька армія під керівництвом

генерала Лотрека розпочала бойові дії, але після недовгої окупації Ломбардії змушена була знову відступити. Однак на цьому етапі загальні фінансові труднощі супротивників і загрозливий тиск з боку турків, які перемогли в Угорщині та були готовими до нападу на володіння Габсбургів, змусили Карла V підписати угоду, що для французів наразі була менш не вигідною, ніж попередня.

15 Франциска було захоплено у полон після поразки французів 24 лютого 1525 р. у битві біля Павії. Пораненого двічі Франциска було ув'язнено спочатку в замку Піццигеттон, а потім у Мадриді. — *Прим. пер.*

Мир у Камбре

5 серпня 1529 р. у місті Камбре було встановлено, що Франція, відмовляючись від своїх претензій щодо Італії, може повернути Бургундію. Камбрейський мир також називають «Дамським миром», оскільки він був укладений не безпосередньо двома суверенами, а Луїзою Савойською, матір'ю Франциска I, і Маргаритою Австрійською (1480—1530), тіткою Карла V. Цією угодою Іспанія остаточно встановлює своє панування в Італії, а Карл V стає єдиним і незаперечним суддею її долі.

Друга фаза протистояння

Карла V

і Франциска I

Після семирічного перемир'я розпочинається друга фаза боротьби між Карлом V

і Франциском I, яка триває з 1536 по 1544 р. Випадковою причиною відновлення конфлікту стала смерть міланського герцога Франческо II Сфорца, що знову порушує рівновагу, узгоджену в Камбре. Фактично, відповідно до укладених там домовленостей, сам Карл V став герцогом Міланським. Але насправді головна причина полягає в неупереджених

дипломатичних діях Франциска I, котрий встановлює відносини з турецьким султаном Сулейманом Пишним (1495—1566). Це відбувається тоді, коли імперії Габсбургів загрожує союз лютеранських князів у Німеччині, втілений у Шмалькальденській лізі, а на сході — турки, з якими Франциск I став союзником та які взяли в облогу Відень. Военні дії розпочав французький правитель, котрий у союзі з Генріхом VIII, королем Англії, захопив Герцогство Савойя. Після злетів і падінь у Ніцці було досягнуто ефемерного перемир'я з новим Папою Павлом III у ролі посередника, котрий прагнув об'єднати сили суперників проти ворога з Туреччини, однак у 1542 р. Франциск I порушив перемир'я. Бойові дії здебільшого ведуться в Нідерландах та східних провінціях Франції, але жоден бій так і не стає вирішальним для тієї чи іншої сторони. У 1544 р. противники вирішили підписати мир у Крепі, який хоч і встановлює, що Ломбардія остаточно стає іспанською, а Савойя французькою, знову залишає головні питання невирішеними, а отже, і можливість нових воєн.

Генріх II

та Центральна

Європа

Смерть Франциска I у 1547 р., після більше ніж тридцяти років правління, не означає закінчення воєнних дій між Францією та Священною Римською імперією: антиімперську політику продовжував новий французький суверен Генріх II (1519—1559), котрий, зміцнюючи зв'язки з турками та союзи з німецькими князями-протестантами, зміщував осередок європейського конфлікту з Італії до Центральної Європи. У 1552 р. Генріх II вторгся в Лотарингію і окупував єпископства Мец, Туль і Верден, майстерно переплітаючи цю третю й останню фазу франко-іспанських воєн із конфліктом німецьких лютеранських князів і Карлом V, що триває з 1546 р.

Після трьох років виснажливої війни поєднання конфліктів та одночасна присутність двох відважних ворогів, таких як французька армія та війська німецьких князів, спонукають Карла V припинити боротьбу. У 1555 р., коли було укладено Аугсбурзький мир, Карлу V вдається домовитись з протестантами, одночасно уклавши Восельське перемир'я з Генріхом II. Ще більш дивним було те, що імператор вирішив залишити європейську політичну й воєнну арену, головним героєм якої він був більше 30 років, зрікшись престолу на користь сина Філіппа II (1527—1598) і свого брата Фердинанда I Габсбурга (1503—1564).

Кінець

Італійських воєн

Між 1557 і 1559 р. розпочалася боротьба між Генріхом II, котрий об'єднався з новим Папою Павлом IV, і Філіппом II, якому в спадок від батька дісталися Королівство Іспанія, італійські володіння, Нідерланди й американські колонії. Еммануїл Філіберт Савойський (1528—1580), командуючи іспанськими військами, розбив французів біля Сен-Кантена в 1557 р. Однак величезні воєнні витрати, посилені банкрутствами обох держав у ті роки, змусили суперників підписати триваліший мир, ніж попередні. Таким чином, у 1559 р. у Като-Камбресі дві великі держави відновили відносини після більше ніж шістдесяти років безперервних воєн за панування над Італією. Франція втрачає Савойю, але зберігає маркграфство Салуццо, знову отримує Кале, яке англійці тримали як форпост на французькій землі з часів Столітньої війни, а також зберігає єпископства Мец, Туль і Верден. Іспанія посилює свою владу в Італії, зберігаючи колишні володіння (Ломбардія, Неаполітанське королівство, Сицилія, Сардинія), політично й фінансово контролюючи Республіку Генуя і Тосканське герцогство, які формально залишаються

незалежними, а також розширює свої території шляхом створенням невеликої, але стратегічно надто важливої Області Президій уздовж тосканського узбережжя. З Като-Камбрійським миром закінчуються так звані Італійські війни, а в Європі встановлюється баланс сил до початку Тридцятилітньої війни в 1618 р. Цей мир є важливим для історії Італії, оскільки свідчить про справжнє завершення тих конфліктів, які за менше ніж сімдесят років зруйнували давню політику рівноваги і зробили півострів предметом та об'єктом європейської політики, полем битви, відкритим для іноземних держав. Водночас ця угода остаточно утвердила іспанське панування в Італії, яке впливало на її історію протягом більше ніж ста п'ятдесяти років.

Див. також: Felix Austria: імперія Габсбургів під владою «оголеного хлопчика» в «чарівній Празі», с. 98;

Франція, с. 122;

Іспанія, с. 130

Франція

Паоло Маріані

У Чинквеченто в територіально цілісній Франції закріпилася влада династії Валуа, яка мала дедалі ефективнішу адміністративну структуру, фінансові ресурси та сильну армію. Поширення протестантизму призвело до восьми релігійних війн, які закінчилися утвердженням гугенота Генріха IV із династії Бурбонів, котрий, прийнявши католицизм, «відновив Францію» і започаткував період релігійної толерантності.

Франція за правління Валуа: країна, що процвітає

Держава

та територія

На початку XVI ст. Франція була сильною і територіально цілісною країною на чолі з династією Валуа. Країна зміцнилася завдяки Столітній війні (1337—1453 рр.) проти англійців, що дала змогу Франції стати господарем своєї території, а французам сформуванню почуття ідентичності, з яким вони навчилися любити свого короля, боротися і жертвувати собою за правлячу династію. Територіальні анексії другої половини XV ст. — частина Фландрії, Артуа та Аквітанія (1475 р.) приєднані після поразки англійців, Бургундія (1477 р.) та Бретань приєднані як посаг герцогині Анни королю Карлові VIII Валуа — завершили процес формування держави. Для того щоб подолати опір жителів Бретані, що остаточно увійшла до складу Франції в 1532 р., Людовік XII (1462—1515) з Орлеанської гілки династії Валуа, що стає королем після смерті Карла VIII, котрий не залишає спадкоємців чоловічої статі, вживає певних заходів. За відсутності спадкоємців-чоловіків Людовік поєднує шлюбом свою дочку Клавдію, котра успадковує Бретань від своєї матері,

та Франциска, графа Ангулем, який 1 січня 1515 р. сходить на престол з ім'ям Франциск I (1494—1547) і посідає його до своєї смерті 31 березня 1547 р.

Розквіт Франції

Із середини XV ст., після тривалої кризи XIV ст. розпочався етап відновлення економіки, який тривав протягом XVI ст. і сприяв збільшенню чисельності населення. Зростання впливає насамперед на сільськогосподарський сектор, де істотно збільшується виробництво зернових. Проникнення торгівлі в сільську місцевість не підриває феодального ладу, як в Англії, хоча його наслідки в довгостроковій перспективі стають важкими для стародавнього дворянства, *noblesse d'épée*.

У другій половині XVI ст. зі зростанням попиту на зернові продукти зросли і ціни. Стрімке підвищення було зафіксовано у Парижі, де ціни зросли в десятки разів порівняно з Півднем, де вони збільшились у п'ять-шість разів.

Фактори високої ціни на пшеницю вивчає Жан де Малеструа, *maître des comptes* (майстер рахунків), котрий відповідає на запитання паризького парламенту в 1566 р.: на його думку, причини слід шукати у мінливості обсягів врожаю через погіршення клімату, а отже, тільки відновлення природного балансу шляхом божественного втручання може виправити ситуацію. Жан Боден (1530—1596), адвокат і юрист, заперечив думку Малеструа та за два роки потому опублікував *Réponse* («Відповідь»). За словами Бодена, багатство було накопичено завдяки експорту пшениці, полотен, тканин, паперу, книг, промислових виробів до Іспанії, яка платила дорогоцінними металами з американських колоній; експорту вина, шафрану, чорносливу та солі до Англії, Шотландії, Північних країн, Прибалтики та Фландрії, у багатьох з яких діяли багаті шахти, що пропонували метали в обмін на товари; торгівлі з країнами Леванту і Північної Африки, а також фінансовим ресурсам, які

надавали євреї; врешті-решт, через заснування за дорученням Генріха II (1519—1559) з Ангулемської гілки Валуа, ще до його сходження на престол, банку в Ліоні, який із застосуванням процентних ставок залучив багатьох іноземних торговців. Тим часом суверен як певний засіб правового захисту використовує знецінення валюти. Також, за твердженням Бодена, існує монопольна практика, згідно з якою ціни визначають ремісники або торговці, котрі запасуються пшеницею, купуючи її «на корню», а потім самостійно встановлюючи ціни.

Внутрішні
та зовнішні
ресурси

Знецінення валюти передбачає соціальне зміцнення монархії і буржуазії та ослаблення дворянства й духовенства. Третій стан, до якого входять представники торговельної та фінансової буржуазії, вільних професій, бюрократії, знаходить достатньо місця для соціального зміцнення. Таким чином формується нове дворянство, *noblesse de robe* (дворянство мантиї).

На шляху до абсолютної влади суверена

Адміністративне й економічне зміцнення забезпечує більшу владу для суверена, котрий обмежує владу Генеральних штатів, представницьких зборів представників різних соціальних верств, визначених законом: духовенства, дворянства і третього стану.

Структури
та установи

Суверен керує разом із Радою короля, до якої входять принци крові за правом або великі світські й церковні сановники за королівським призначенням, котрі мають допомагати королю у вирішенні політичних і дипломатичних справ. Парламенти, серед яких найважливішим є паризький, — це суди, чие головне

завдання полягає в опрацюванні королівських указів, які тільки після цього набувають чинності. Паризький парламент і Рахункова палата контролюють здійснення королівського правосуддя та податкові надходження. Фрагментований характер судів часто спричиняє конфлікт юрисдикцій. Королівське правосуддя реалізується державними судами, які вирішують цивільні та кримінальні суперечки на підставі звичаєвого права, тому адміністративна діяльність відбувається розрізнено.

Ситуація з податками дещо краща. Король може розраховувати на різні податки, такі як дорожнє мито, податки на ярмарках та ринки, судові надходження, а також на дві третини за розміром (особистим, якщо податок стягується з фізичних осіб — землевласників — і реальним, якщо оподатковується земля), а також габель (податок на сіль). Збір цих податків віддають на відкуп. Для додаткових податків використовуються чотири спільноти, на які поділиться королівство.

Італійська кампанія

Початок

Італійських

воєн

Експансіоністська політика, яка проводиться Карлом VIII в Італії з 1494 р. щодо повернення Неаполітанського королівства, спираючись на право спадкоємності Анжуйської династії, робить цю територію основою для експансії на Сході. Похід, ретельно підготовлений Карлом, який хотів за допомогою низки угод і поступок гарантувати нейтралітет неіталійських держав, що межують з Францією, перетворив італійське питання на європейське і висунув на перший план формування широкої геополітичної зони, що про неї можна говорити як про наявність системи держав. Незважаючи на те, що пророки

і філософи, такі як Джироламо Савонарола (1452—1498) і Марсіліо Фічіно (1433—1499), вважають Карла посланцем Божим, який може принести справедливість, мир та чистоту Церкви, його грандіозний успіх — коли через кілька місяців, не натрапивши на опір, він прибув до Неаполя — чітко дав зрозуміти небезпеку для незалежності італійських держав.

Франциск I
та Генріх II

Франція зі своєю великою армією, оснащеною вогнепальною зброєю та стратегічно підготовленою, яка, проте, буде переможена іспанською терцією під час Італійських воєн (1494—1559) за контроль над Неаполем і Міланом, фактично розпочала справжню військову революцію. Венеція просуває антифранцузьку лігу, яка об'єднує Мілан і Папу за підтримки імперії, Іспанії, Флоренції та Англії, та яка хоче контролювати зміни в новій європейській рівновазі. 5 липня 1495 р. у Форново, неподалік Парми, відбувається зіткнення, яке не перешкоджає руху французького короля. Карл VIII, котрий під час походу захворів на віспу та кір, повертається до Франції з наміром повторити цей подвиг, але у 1498 р., у результаті падіння, він помирає. Король не залишає спадкоємців. Його наступником став двоюрідний брат Людовік XII з Орлеанської гілки династії Валуа, який продовжив плани померлого короля щодо експансії Італії, починаючи з Міланського герцогства, на яке він може претендувати за правом спадкоємства як нащадок Валентини Вісконті (бл. 1368—1408).

Після Людовіка XII у гру вступає Франциск I, а потім його син Генріх II (при владі з 1547 по 1559 р.). Після битви біля Павії (1525 р.) намісник Неаполя, фландрієць Шарль де Ланнуа, полонив Франциска I і доставив його в Мадрид, де він був змушений підписати принизливий мир, проте війна проти Іспанії тривала протягом усього його правління. Наступник,

Генріх II, продовжує політику своїх попередників щодо Італії та скликає союзників до Турина, території Савойї, на яку Валуа претендують насамперед, завдяки шлюбу Карла Орлеанського з Луїзою Савойською, матір'ю Франциска I, та воєнним діям 1543–1544 рр. На боці короля, а, отже, проти Іспанії, Папа Павло III, оскільки його сина, П'єра Луїджі Фарнезе, у вересні 1547 р. було вбито за ініціативою губернатора Мілана Ферранте Гонзага, одного з найбільших прихильників Карла V в Італії. Оттавіо Фарнезе (1524–1586), котрий втратив П'яченцу й врятував Парму від іспанської окупації, хоче захистити останню від анексії його діда, Павла III, який хотів компенсувати цю втрату герцогством Камерино. Сієна, що не приймає іспанський протекторат, побоюється анексії з боку герцогства Медічі.

Союзи

та конфлікти

Генріх II змушує імператора підписати перемир'я в Ломбардії та відмовитись від облоги Сієни. Але французький король досяг інших успіхів: за підтримки нового Папи Юлія III та Туреччини він відібрав Корсику в Генуї в 1553 р., але не зміг захистити Сієну від нападу імперії та Медічі. У 1557 р. Франція воювала проти Філіппа II, короля Іспанії, разом із Папою Павлом IV, тоді як армія на чолі з Франсуа де Гізом безуспішно намагалася повернути собі Неаполітанське королівство.

Війна між Францією та Іспанією закінчується в Нідерландах, де французи зазнають поразки в Сан-Квентіно. Генріх II, котрий майже зазнає межі фінансового банкрутства, як і його суперник Філіпп II, підписує Като-Камбрезійський мир (1559 р.), згідно з яким відмовляється від Мілана та Неаполя, за які воював, але зберігає Мец, Туль і Верден, що розширюють східний кордон, і певні фортеці в П'ємонті, які завдяки герою Сан-Квентіно

Еммануїлу Філіберту Савойському (1528—1580) зберігають свою незалежність.

Релігійні війни

Союз

із князями-протестантами

Окремі рішення Франциска I та його сина Генріха II, прийняті під час воєн, були суперечливими. Королі християнської віри, без жодних упереджень, укладають союзи з лютеранами проти імператора Карла V, котрий бореться на захист єдності Церкви й абсолютної монархії, та з турками, які й далі загрожують повторними нападами на балканські території та узбережжя Іспанії. Союз Генріха II з князями-протестантами сприяв поширенню протестантизму у Франції (французьких протестантів називали гугенотами, від німецького терміна *Eidgenossen*, «спільники»), рушійні сили якого перебували у Страсбурзі, Базелі та Женеві, яку через Кальвіна (1509—1564) називали Північним Римом.

Незважаючи на те, що суверен пообіцяв побороти ересь, у 1559 р. у Парижі відбулось засідання синоду, на якому було ухвалено церковну конституцію та сповідання віри, продиктовані Кальвіном, для всіх громад Франції. У Парижі утворюються невеликі групи реформаторів, які знаходять захист у Маргарити Ангулемської, сестри Франциска I, а згодом королеви Наваррської. Спочатку король не займає чіткої позиції, тоді як Сорбонна та Паризький парламент захищають ортодоксальну віру. Під час ув'язнення Франциска I в Мадриді після поразки біля Павії (1525 р.) починаються антипротестантські переслідування, які спочатку стосуються тільки простих людей. Переслідування, що з 1528 р. підтримувались сувереном, досягли апогею в 1534 р., коли в столиці й у багатьох містах королівства були вивішені плакати проти Меси і Євхаристії. Більшість протестантів, зокрема

Кальвін, змушені рятуватися втечею; інші переховуються, але союз із лютеранами активізує рух.

Протестанти у Франції

Несвоєчасна смерть Генріха II, смертельно пораненого на турнірі в липні 1559 р., спричиняє династичну кризу у Франції через неповноліття його дітей і призводить до руйнування політичного ладу в результаті сутичок між дворянами за владу. Франциск II (1544—1560) був проголошений сувереном у віці п'ятнадцяти років і одружився на сімнадцятирічній королеві Шотландії Марії Стюарт (1542—1587).

Регентство Катерини де Медічі

Але фактично владу здійснюють його дядьки, Франсуа де Гіз (1519—1563) і кардинал Лотаринзький. Вони обіцяли боротися з гугенотами, але їм чинили опір Бурбони, принци крові, констебль Анн де Монморансі та адмірал Коліньї, які були усунені від влади. У 1559 р. королева Катерина Медічі (1519—1589) уклала важливий союз з Іспанією, який передбачав одруження її дочки Єлизавети з Філіппом II Габсбургом (1527—1598). Єлизавета померла в 1568 р., і за бажаннями батька залишила свої права дочці Ізабеллі Кларі.

Громадянська війна

У 1560 р. помирає Франциск II. Його наступником став брат Карл IX (1550—1574), котрий був ще молодший, тому регентство перейняла мати-королева Катерина Медічі. Вона була розумною й хитрою жінкою, але піддані не дуже її любили, адже вона була іноземкою. Катерина виступає посередником між протиборчими угрупованнями католиків і гугенотів, щоб зберегти владу та захистити монархію. За порадою канцлера Мішеля де Лопіталя, послідовника вчення Еразма та помірною

католика, вона намагається домовитись з представниками католиків та гугенотів у Пуассі (9 вересня — 14 жовтня 1561 р.). Практика переговорів, яку Карл безплідно випробував у Німеччині, не дає результатів, оскільки обидві сторони спиралися на сформовану доктрину та інститути. Тому канцлер радить виявити толерантність; згідно із Сен-Жерменським едиктом (17 січня 1562 р.) гугенотам надавалася обмежена свобода віросповідання, яка мала здійснюватися за межами міських стін. Але напруженість залишається сильною. 1 березня 1562 р. група гугенотів була здивована візитом герцога Гіза на релігійне святкування у Вассі (регіон Шампань). Зрештою гугенотів розігнав конвой герцога, що використовував аркебузи. Так розпочалася громадянська війна: з 1562 по 1594 р., з короткими періодами перепочинку, Франція була закривавлена вісьмома релігійними війнами. Цей конфлікт став міжнародним через втручання іспанських військ, посланих на підтримку католиків Філіппом II, котрий хотів керувати Францією, а також британських, швейцарських та німецьких солдатів, споряджених на допомогу гугенотам, які прагнули утвердження Реформації.

Варфоломіївська ніч

Жорстокість та варварство, що виявились у релігійних війнах, засуджено в роботах Мішеля де Монтеня (1533—1592) на початку 1580-х років. Сам Карл IX заплямував себе жорстокою різаниною гугенотів під час Варфоломіївської ночі (23—24 серпня 1572 р.), а після розправи визнав свою відповідальність за скоєне перед парламентом. Потім свободу віросповідання було скасовано по всій країні й зруйновано всі фортеці гугенотів, за винятком Ла-Рошелі.

Генріх III, останній Валуа

Важке

примирення

У 1573 р. польські послы запропонували корону брату французького короля Генріху Валуа (1551–1589), який її прийняв. З цього моменту Генріх взяв на себе зобов'язання «підтримувати мир між різними релігіями». Було врятовано місто Ла-Рошель, звільнене від облоги Булонським едиктом (липень 1573 р.), що гарантував свободу віросповідання також містам Нім та Монтобан. Після смерті Карла IX навесні 1574 р. його наступником став Генріх, герцог Анжуйський і король Польщі. У Парижі його коронували як Генріха III. Суверен стикнувся з партією політиків, яка прагнула об'єднати кальвіністів і католиків, які вважали, що вони повинні взяти на себе зобов'язання досягти миру, поставивши політичну вірність країні вище за відданість релігійним переконанням. Цю партію очолював амбітний Франсуа де Валуа, герцог Алансон, молодший брат короля, який встановив відносини з гугенотами. Чвари панують скрізь, навіть у суді. Генріх де Бурбон, король Наварри, після вимушеного переходу в католицизм під час Варфоломійської ночі, повертається до кальвінізму та приєднується до гугенотів. Генріх I, герцог Гіз, командувач королівської армії, повідомляє про непевні перемоги. Король задрить Гізу та зближається з гугенотами, зміцнюючи союз едиктом у Больє (1576 р.), що надає їм свободу віросповідання на території всієї Франції, за винятком Парижа.

Дії Катерини

Медічі

Зближення короля з гугенотами спричиняє опір католиків, які створюють Священну лігу на чолі з Генріхом де Гізом. Щоб уникнути небезпеки, король змушений перейти на бік католиків і скасувати едикт, підписаний у Больє. Результатом стала шоста релігійна війна (1576–1577), яка закінчилася миром у Бержераку, а потім сьома (1579–1580), що завершилася миром

у Ле-Фле. Королева-мати Катерина Медічі в 1578—1579 роках, якій на той момент було шістдесят років, перетнула всю Францію, аби повернути мир у країну. Цей проект посередництва та забезпечення балансу між політичними силами передбачав також шлюб між її сином Франсуа, герцогом Алансонським, і королевою Англії Єлизаветою I (1533—1603). Боден їде до Англії, але Єлизавета вкотре відхиляє пропозицію про шлюб. Однак проблема вирішується сприятливо з дипломатичного погляду через англійську підтримку амбіцій Алансона у Фландрії. У 1581 р. Франсуа був офіційно проголошений бельгійським сувереном Держави Брабант. Він отримав французькі війська, завдяки втручанням своєї матері Катерини, але спроба захопити місто Антверпен у 1583 р. не мала успіху, і герцог мусив повернутися до Франції. Смерть герцога Алансонського в 1584 р. позбавила країну спадкоємця престолу, адже Генріх III не мав дітей, але також залишила католиків і поміркованих протестантів без імовірного лідера.

Генріх де Гіз

Щоб завадити Генріху Бурбону обійняти престол і отримати корону, Генріх де Гіз, глава католицької партії, уклав угоду з Філіппом II, королем Іспанії, який між 1559 р. (рік його шлюбу) і 1589 р. користувався численними привілеями у Франції, наприклад, мав змогу використовувати французькі дороги для поштових перевезень із Франш-Конте та Фландрії. Габсбург підтримує рішення, запропоноване Гізом, хоча вважає, що право першості повинен мати літній кардинал Лотарингії, якого замінить сам Гіз.

Війна трьох Генріхів

Генріх IV

Папа Сікст V (1520—1590) відлучає Генріха Бурбона від Церкви, заявляючи, що він позбавлений прав спадкоємства. Але втручання Папи у справи Франції спричиняє негативну реакцію

Галліканської Церкви, ревнивого хранителя своєї незалежності. У цей момент між трьома Генріхами розпочинається війна: це восьма релігійна війна (1585—1589), в якій протистоять суверен і лідери двох ворогуючих фракцій. Генріх III убиває надто могутнього Генріха де Гіза (1588 р.) і готовий вступити в союз із гугенотами та Генріхом Бурбоном, своїм зятем, але 31 липня 1589 р. його смертельно поранив кинджалом домініканський чернець Жак Клеман. Однак перед смертю він призначає Генріха Бурбона, короля Наварри, спадкоємцем, який стає Генріхом IV (1589—1610).

Непохитні католики, на чолі з герцогом Майєннським, з роду де Гіз, за підтримки Філіппа II, виступають проти правонаступництва. Бурбон отримав підтримку з боку Паризького парламенту, юристів, які представляють основу держави і як правознавці й практики виступають творцями і гарантами законів, а також Галліканської Церкви, яка заперечує союз між Римською Церквою й Іспанією, іноземною державою.

Навернення в католицизм

Генріха Бурбона

Новий понтифік, Климент VIII Альдобрандіні (1536—1605), що належить до профранцузької тосканської родини, обраний у січні 1592 р., не хоче, щоб французька корона долучилася до розколу, оскільки спадкоємцем став протестант Бурбон, і сподівається на повернення Франції до католицизму, аби збалансувати надмірну силу Іспанії. Генріх Бурбон, ще не визнаний Католицькою лігою, яка представляє більшу частину країни, лояльну до Римської Церкви, зрікається протестантизму в 1593 р. та приймає католицьку віру. 27 лютого 1594 р. його урочисто короновано в стародавньому соборі Шартра. У Римі нового короля зустріли з прихильністю, і в грудні 1595 року він отримав відпущення гріхів, що узаконило його сходження на

престол з релігійного погляду. Генріх IV, таким чином, відвоював провінції, що приєдналися до Ліги, зокрема й за підтримки селян, які після повстань і відкритих сутичок із феодалами рішуче підтримували монархічний лад.

Продаж
посад

Потім король вирішив релігійне питання за допомогою Нантського едикту (13 квітня 1598 р.), який, повторюючи більшість положень попередніх едиктів, гарантував гугенотам політичні права і свободу віросповідання на всій території Франції, за винятком Парижа.

На відміну від своїх попередників, Генріх IV силою нав'язав себе своїм ворогам і приборкав королівство за допомогою законів і угод, але для задоволення фінансових потреб стимулював продаж посад, що Боден вважав «продажем держави». А в 1604 р. *la paulette*, щорічний грошовий збір, дав змогу передавати посади у спадок. Отже, посади стають власністю сімей, утворюються династії бюрократів, пов'язані клановістю. Міжнародні конфлікти також вщухають: мир з Іспанією був укладений у Вервені в 1598 р., мир із герцогом Савойським настав у 1601 р. з підписанням Ліонського договору, згідно з яким Франція втратила маркграфство Салуццо в обмін на окремі трансальпійські території.

Див. також: Англія і Франція за межами Атлантики, с. 83;
Італійські війни, с. 115

Іспанія

Массімо Джанніні

У XVI ст. слово «Іспанія» визначає географічну реальність, але не політичну єдність. Піренейський півострів фактично розділений низкою королівств (Португалія, Кастилія і Арагонська корона), які протягом усього Середньовіччя конфліктують одне з одним. Лише завдяки одруженню суверенів Кастилії та Арагону в другій половині XV ст. зародився династичний союз, який привів дві корони до об'єднання спочатку в імперію Карла V Габсбурга, а потім у католицьку монархію Філіппа II та його наступників.

Католицькі королі та кінець Реконкісти

Королівства Кастилія та Арагон утворили династичний союз у 1469 р., уклавши шлюб між Фернандо II, королем Арагону (1452—1516), та Ізабеллою, королевою Кастилії (1451—1504 рр.). Однак це не зумовлює політичного й адміністративного об'єднання: різні королівства підтримують власні закони та інститути.

Щоб зміцнити свій авторитет, Фернандо та Ізабелла прагнуть досягти згоди між своїми підданими, починаючи з встановлення загальної католицької віри. Вони завершують *Реконкісту*, тобто започаткований у Середньовіччі процес відвоювання іберійських теренів, окупованих арабами у VIII ст.

Католицизм

як фактор

згуртування

Боротьба проти мусульманських держав Південної Кастилії була потужним інструментом для досягнення політичної згуртованості. У 1492 р. було захоплено останню мусульманську цитадель на іспанській землі — Гранаду. Ця подія мала велике

символічне значення для двох суверенів, котрі стали відомі як «католицькі королі».

Ще одним інструментом Фернандо та Ізабелли став суд інквізиції, заснований у 1478 р., який був єдиним загальним інститутом Кастилії й Арагону. За папським дозволом інквізицією керує Великий інквізитор, призначений короною (звідси і її визначення як «іспанської» інквізиції), котрий контролює її дії та використовує для здійснення власних задумів.

Бажання католицьких королів забезпечити релігійну єдність своїх підданих, серед яких є доволі численні меншини іудейських і мусульманських конфесій, призводить до вигнання євреїв (1492 р.) та примусового навернення мусульман у християнство (1502 р.). Багато євреїв та мусульман погоджуються змінити віру, аби їх не вигнали з власних домівок та не позбавили майна. Однак незабаром навернені євреї (*марани*) і мусульмани (*мориски*) стають об'єктом зневаги й дискримінації, адже існують підозри, що вони таємно у своїх будинках і далі сповідують релігію предків.

Чистота крові

Все більш нав'язливе бажання релігійної єдності, якої прагне політична влада, поєднується зі страхом, що *мориски* стануть п'ятою опорою для набігів піратів Північної Африки, які тероризують південні береги Піренейського півострова. Це прагнення протягом перших десятиліть XVI ст. стає причиною низки справжніх хвиль расової ненависті: навернені євреї та мусульмани сприймаються як етнічне «забруднення».

Євреї

та мусульмани

Цей задум стимулює прагнення продемонструвати «чистоту крові», тобто підтвердження християнського походження та

відсутності предків, що сповідували єврейську та/або мусульманську релігію.

Чистота крові швидко стає нав'язливою ідеєю для знаті, яка таким чином прагне продемонструвати власну перевагу, а часто і для того, аби стерти сліди шлюбних уз, переплетених у минулі століття з багатими єврейськими сім'ями. А для іншої частини суспільства підтвердження чистоти крові стає необхідним для отримання цивільних та церковних посад, а також набуття дворянства.

Карл V та Філіпп II

Кастилія

Перші десятиліття XVI ст. ознаменовані тим, що Кастилія й Арагон були залучені до участі в Італійських війнах, оскільки Фернандо Католик претендував на Неаполітанське королівство. Смерть Ізабелли (1504 р.) стала початком труднощів, пов'язаних із правонаступністю, край яким у 1516 р. поклав онук суверенів, Карл Габсбург, котрий через три роки потому став імператором Священної Римської імперії з ім'ям Карл V.

Новий король здається чужоземцем жителям Кастилії, які страждають від збільшення податкового тягара та жадності фламандських радників нового суверена. Тому в Кастилії спалахнуло *Повстання комунерос*, (1520—1521 рр.), ініційоване вельможними особами деяких міст і певними знатними родинами. Повстання було жорстко придушено, але воно змусило Карла V бути обережнішим, особливо щодо кастильської знаті. У наступні десятиліття Кастилія відігравала роль головного джерела фінансової підтримки тривалої серії воєн, які вів імператор проти трьох ворогів: Франції, німецьких протестантських князів і Османської імперії.

Між 1556 і 1558 р. Карл V зрікся від численних корон та віддав своєму синові Філіппу (1527—1598) Кастилію з її американськими колоніями, Арагон, Нідерланди, Франш-Конте,

Міланську державу, Неаполітанське королівство та Сицилію. Більше ніж імперія, як часто помилково стверджують, володіння Філіппа II, кожна частина яких мала власний лад і звичаї, утворювала складну монархію, єдиними спільними елементами якої були династія в особі суверена та католицька віра. Тому сьогодні вчені визначають сукупність володінь Філіппа II як католицьку монархію. Тим більше, що поширення кальвінізму у Франції, Нідерландах, Богемії та інших частинах Європи, з одного боку, і виявлення еретичних груп в різних кастильських містах, з іншого, підштовхують Філіппа і його урядовців до нав'язування релігійної одноманітності, а саме католицизму, задля забезпечення політичної стабільності монархії. Корона виступає за посилення репресивної діяльності іспанської інквізиції, Великого інквізитора якої підтримують Верховна рада та Велика інквізиція. У другій половині XVI ст. суд збільшив свої повноваження та зрештою став установою, яка контролювала совість і поведінку через застосування справжньої педагогіки страху та завдяки таємничості й суворості, що характеризували його діяльність.

Католицька

монархія

Філіппа II

Король, ради та суди

Задля здійснення державних повноважень Філіпп II використовує низку рад (*consejos*), які призначає сам король. Вони складаються з дворян, церковників і юристів, котрі висловлюють свою думку щодо поставлених ним питань. Ради, засновані наприкінці XV ст., у добу Філіппа II, формувалися за призначенням або територіально. До першого виду належали Державна та Військова ради, покликані обговорювати питання, що стосувалися управління всією монархією, а також Фінансова рада, відповідальна за фінансові питання. Окремими

королівствами управляли Рада Кастилії, Арагону, Індії (на території американських та азіатських колоній), Рада Італії (на території Королівства Сицилія, Неаполітанського королівства та Міланської держави). У 80-х роках XVI ст. століття було сформовано Раду Португалії та Раду Фландрії (для управління Нідерландами).

Місцеві

ради

На прохання суверена кожна рада готує письмовий відгук, де збираються пропозиції щодо конкретного питання. Розглянувши документ, король позначає своє рішення знизу. Потім відгук повертається до Ради, яка складає указ або послання та надсилає його відповідальним особам (намісникам, губернаторам, міністрам, послам та ін.). Цей метод і увага, яку суверен приділяє навіть найменшій проблемі, роблять Філіппа II гідним прізвиська Розсудливий. Однак ці процедури призводять до величезних труднощів в управлінні монархією. Фактично повільність процесу прийняття рішень ускладнюється через відстань і труднощі зі сполученням, характерні для тих часів: накази часто доставлялися до пункту призначення з величезною затримкою порівняно з перебігом подій.

Міжнародна політика в епоху Філіппа II

Між 1563 і 1584 р. Філіпп II побудував палац і монастир Сан-Лоренсо-де-Ель-Ескоріаль поблизу Мадрида (містечко, в якому він розташував свій двір), це було його майже постійне місце проживання, де він започаткував новий стиль і новий образ королівської гідності. Тут він живе в оточенні членів королівської родини, вельмож, священнослужителів, секретарів і радників, котрі утворюють його двір і мають поводитись згідно з суворими правилами. Придворні, часто розділені на угруповання, ведуть запеклу боротьбу, щоб завоювати прихильність короля.

Роль

Італійського півострова

Італійський півострів став бастіоном монархії на середземноморській шаховій дошці. Філіпп II проводить політику, спрямовану на збереження «миру і тиші» (*pax y silentud*). Шлюбні зв'язки між італійськими й іберійськими дворянськими родинами, а також надання титулів, привілеїв і пенсій сприяють зміцненню відносин.

Стабільні відносини з Італією стали ще важливішими для мадридського двору, коли в 1566—1567 рр. у Нідерландах вибухнуло релігійне й політичне повстання. Відправлення армії для його придушення стало початком тривалого воєнного конфлікту. У такому сценарії Північна Італія стає життєво важливим вузлом у системі комунікації між Іспанією і Нідерландами. Фактично війська та провізія, які через голландських піратів ледве могли дістатися до Північної Європи по морю, мали пройти порти Генуї та Мілана, щоб швейцарськими перевалами дістатися до Франш-Конте та територій Німеччини і, нарешті, до Нідерландів.

Фінансові труднощі

Банківські

позики

І Карл V, і Філіпп II широко використовують кредитний ринок, укладаючи з банківськими групами, насамперед німецькими, генуезькими та фламандськими, так звані *ассенто*, тобто короткострокові грошові кредитні договори з дуже високими процентними ставками, згідно з якими банкіри надають кошти в заздальгедь обумовлених місцях в обмін на частку від певних прибутків кастильської корони. У такий спосіб гроші надходять до армії Габсбургів у різних місцях воєнних дій, з використанням фінансових та комерційних мереж банківських груп, які, зі свого боку, отримують колосальний прибуток: між

1520 і 1556 р. Карл V узяв позики на величезну суму 28,8 мільйона дукатів, а зобов'язався повернути 38 мільйонів.

Аномальне зростання боргу і подальша передача доходів Кастильського королівства для погашення процентних платежів стають причиною фінансової кризи. У 1557 р. Філіпп II був змушений оголосити про припинення виплат, тобто різниці між позикою та процентами, які досягали приблизно 8 мільйонів дукатів. Позики, надані банкірами, потім примусово були перетворені в *juros*, тобто довгострокові боргові папери, які надавали прибуток у розмірі 5 % річних. Таким чином корона визнає тільки частину своєї заборгованості, перетворюючи залишки боргу на проценти й отримує нові позики. В обмін на це банкіри домагаються того, щоб цінні папери були підкріплені певними податковими надходженнями.

Однак у наступні десятиліття через важкі політичні та військові зобов'язання ситуація погіршилася ще більше: у 1575 р. суверен мусив знову оголосити про призупинення виплат і переглянути борги зі своїми генуезькими кредиторами.

Середземноморський сценарій

Із самого початку свого правління Філіппу II було доручено вирішити дві серйозні проблеми: подолати піратство у Центральному та Західному Середземномор'ї, розбійників із Північної Африки та вгамувати загарбницьку політику Османської імперії. У 1560 р. було ініційовано експедицію з метою захопити острів Джерба, розташований перед африканським узбережжям, перший крок до повернення міста Тріполі (яке було завойоване Карлом V у 1535 р. та втрачене через кілька років), яка закінчилася морською катастрофою. Ситуація погіршилася внаслідок нового наступу османів, котрі безуспішно обложили острів Мальта (1565 п.). Крім того, у 1570—1571 рр. османські війська завоювали острів Кіпр, одне з найважливіших володінь Венеціанської республіки. Папа Пій V

Битва
біля острова
Джерба

підштовхує християнських монархів до хрестового походу проти мусульманської загрози. Однак, здається, Філіпп II із цим не згодний. Така позиція зумовлена кількома причинами: традиційним прагненням піренейських королівств захистити Західне Середземномор'я та ліквідувати північноафриканське піратство, а не вести морську війну замість Венеції. До того ж повстання в Нідерландах було головним центром воєнних дій для Філіппа II та частини його радників. І, врешті-решт, існувала фінансова проблема: озброєння армії та флоту потребувало нових великих витрат.

Політика
проти морисків

Існувала ще одна, внутрішня, причина, чому Філіпп II холодно відреагував на заклики Папи. Насправді, паралельно зі страхом перед мусульманськими піратами зростає підозра щодо меншини морисків. Церковна влада за підтримки корони розпочинає нову кампанію, спрямовану на заборону використання арабської мови та багатьох мусульманських звичаїв морисків. Жорстке впровадження цієї кампанії спровокувало початок великого повстання поблизу Гранади в 1568 р. (у гірському районі Альпухарри), яке Філіпп II придушив тільки в 1570 р., наказавши депортувати морисків до Кастилії.

Священна ліга та Лепанто

Битва
біля Лепанто
1571 р.

Під тиском частини своїх радників, більше чутливих до потреб Італії, Філіпп II погоджується виступити проти

Османської імперії. Наприкінці весни 1571 р. після важких дипломатичних переговорів між Святим престолом, Венеціанською республікою та іспанською монархією було створено Священну лігу.

Подолавши перешкоди та вагання, командувач флоту Священної ліги Хуан Австрійський (1545—1578), зведений брат Філіпа II, вирішує вступити у бій з османськими силами. У морській битві у Лепанто 7 жовтня 1571 р. флот Ліги перемагає.

Хоч як парадоксально, але битва започаткувала розпад Ліги через стратегічні розбіжності між Венеціанською республікою та Філіппом II. Насправді, у 1573 р. «Сереніссіма» уклала сепаратний мир з Османською імперією, згідно з яким отримала гарантії вільного торгового руху на Східному Середземномор'ї. Габсбурзький флот на чолі з Хуаном Австрійським повернув Туніс (1574 р.), який, однак, протягом року знову захопили пірати. Водночас зростаючі фінансові труднощі підштовхують Філіппа II відмовитись від середземноморського сценарію.

Навіть Османська імперія змушена скорочувати свої військові витрати через відкриття фронту з Персією. У 1581 р. Філіпп II і султан Мурад III (1546—1595) укладають перемир'я, яке постійно буде відновлюватись у наступні роки.

I знову Північна Європа

Починаючи з 1578 р., увага Філіппа II була прикута до здобуття португальської корони у зв'язку з вимиранням правлячої династії. У 1581 р., за підтримки місцевої еліти, Філіпп II як син португальської принцеси став повноправним сувереном. Династичний союз передбачав, принаймні на папері, народження великої світової монархії, зважаючи на те, що Португалія — це колоніальна й торгова імперія, яка простягається від Бразилії до Африки та Гоа (Індія).

Розв'язання конфліктів

Відтоді конфлікти у Північній Європі стають центром політичної активності монархії. Попри величезні фінансові ресурси, витрачені короною, намісникам Нідерландів не вдається перемогти повстанців у збройному протистоянні. Тільки в 1579 р. Алессандро Фарнезе (1545—1592) вдалося домовитися про повернення південних провінцій під владу Філіппа II. Однак війна не завершується, оскільки північні провінції Нідерландів, чие населення переважно сповідує кальвінізм, проголошують власну незалежність.

Війна з Францією (1590 р.)

Також у 1580-х роках погіршились відносини з Англією. Після багатьох коливань, знаючи про відкриття — хоча й неофіційну — військову та фінансову підтримку Єлизавети I (1533—1603), надану заколотникам у Нідерландах, та про напади англійських піратів на іспанські кораблі та береги, Філіпп II вирішив напасти на Англію. Для вторгнення в Англію було побудовано потужний флот зі 130 кораблів, який отримав назву Непереможна армада. Через несприятливі погодні умови, тактичні помилки адмірала та блискучий дії англійських кораблів улітку 1588 р. іспанський флот зазнав поразки у водах протоки Ла-Манш.

Не менш катастрофічним було рішення Філіпа II вступити у війну з Францією в 1590 р. після сходження на престол кальвініста Генріха IV Бурбона (1553—1610). Це дає змогу Генріхові, котрий уже прийняв католицизм, постати справжнім захисником французьких інтересів у боротьбі проти своїх внутрішніх ворогів та іберійських окупантів. Витрати Кастилії на цю війну були настільки великими, що призвели до нового зупинення виплат у 1596 р. У 1598 р., після підписання

Вервенського миру, в якому він визнав Генріха IV королем Франції, Філіпп помирає, залишивши наступникові монархію з купою проблем і величезними боргами.

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Англія і Франція за межами Атлантики, с. 83;

Релігійна революція, с. 167

Англія

Рената Пілаті

На початку XVI ст. після важкого періоду громадянської війни Англія була відносно другорядною країною. Однак протягом століття, незважаючи на труднощі, зовнішні й внутрішні конфлікти — з папством і між католиками, англіканами й пуританами — Англія переживає період зміцнення монархічної влади, економічного зростання та культурного розквіту.

Становлення Тюдорів

Чинквеченто в Англії характеризується становленням і зміцненням династії Тюдорів, представник якої Генріх VII (1457—1509) здобув владу в 1485 р. Це поклало край тридцятирічній війні Двох троянд (1455—1485), яка в боротьбі між сім'ями Ланкастерів (з червоною трояндою на гербі) і Йорків (з білою трояндою) призвела до занепаду значної частини аристократії.

На шляху

до національної ідентичності

Генріх Тюдор, спадкоємець Ланкастерів за материнською лінією, після висадки в Уельсі переміг Річарда III (1452—1485), котрий двома роками раніше, після смерті свого брата Едуарда IV (1461—1483), узурпував трон, задушивши племінників Едуарда та Річарда в лондонському Тауері. Пізніше він одружився з Єлизаветою, спадкоємницею Йорків, і таким чином повернув Англії мир.

Флот

Країна, яка під час Столітньої війни (1337—1453) усвідомила власні сили, сформувала національну й культурну ідентичність, що звільнила її від французької гегемонії, і вступила у процес

економічного зростання завдяки виробництву вовняних полотен, технологія виготовлення яких була запозичена у виробників із Нідерландів. Англія стала гідним конкурентом фламандському і німецькому народам, які отримували численні митні привілеї та поступки, зокрема через їхній військовий, а потім і торговельний флот, що давав змогу купцям-авантюристам перетинати моря у складі захищених привілейованих торгових товариств. Із певних економічних причин Генріх VI Ланкастер (1367—1413) продав кораблі, але пізніше Англія знову розбудувала флот. Генріх VII, котрий, хоча й не займався безпосередньо італійським питанням, у 1495 р. брав участь в коаліції Карла VIII (1470—1498) проти Франції, яку просувала Венеція, щоб контролювати зміни в хиткому континентальному балансі сил. Генріх VII прагне відновити економіку та зміцнити монархію, майже повністю звільнившись від контролю парламенту.

Політичні та релігійні події: Генріх VIII

Після смерті Генріха VII спадкоємцем трону стає його син Генріх VIII (1491—1547). Після досягнення вісімнадцятиріччя Генріх VIII, завдяки дозволу Юлія II (1443—1513, Папа з 1503 р.), одружується з удовою свого брата Артура, долучається до Італійських воєн і вступає у 1511 р. разом із Венецією, Швейцарією, Іспанією та Священною Римською імперією до Священної ліги, яку просуває понтифік проти французів, сподіваючись висадитись на континент. Людовік XII у відповідь примушує короля Шотландії Якова IV, який став зятем Генріха VIII, одружившись із його сестрою Маргаритою, виступити проти Англії. Королю вдається перемогти шотландців у битві біля Флоддена в 1513 р.

Генріх VIII, а також його діти Едуард VI, Марія та Єлизавета, принаймні до 1570 р., були змушені керувати державою разом з аристократією, яка контролює графства, тоді як представники

короля, зазвичай обрані серед дрібномаєтного дворянства, здійснюють правосуддя та збирання податків.

Представники високої знаті керують політичним життям і місцевим самоврядуванням за допомогою трьох інструментів: влади, яку мають ті, хто їх наймає, груп збройних послідовників, котрі підпорядковуються безпосередньо їхнім наказам, і контролю над дрібними дворянами, котрі потребують підтримки й захисту.

Урядова
структура

Рішення суверена затверджує парламент, стародавня представницька установа, розділена на дві гілки: Палату лордів, де засідають церковні сановники й представники високої знаті, і Палату громад, членами якої були представники дрібномаєтного дворянства і міської буржуазії. Головна мета парламенту, скликаного сувереном, полягала в запровадженні нових видів податків та голосуванні за закони, юридична сила яких вища за будь-які інші правові норми міст чи округів. Суверену в його урядовій діяльності допомагає Таємна рада, до складу якої входять високопоставлені державні особи — канцлер, скарбник і лорд-хранитель печатки, за підтримки інших членів ради, обраних сувереном. Також діяли три королівські суди, які займались цивільними, кримінальними й податковими справами. Для швидшого здійснення правосуддя необхідно було звертатись до канцлера королівства. Генріх VIII із метою припинення змов і покарання бунтівників заснував Верховний суд із питань державної безпеки — Зоряну палату.

Канцлер скарбниці опікується питаннями оподаткування, піклується про стягнення королівських податків, митних зборів і податків на товари, доходів від власного майна та від вільного церковного майна, юрисдикційних доходів.

Королівські суди використовують римське право, а Генріх VIII зобов'язується створити королівські кафедри з цивільного права. Цей монарх із великою повагою ставиться до всього «імперського», насамперед до законодавства Стародавнього Риму, а також до його великих християнських імператорів, з якими він ототожнює себе, а Англію називає своєю «імперією». Боротьба парламенту в XVII ст. проти монархічного абсолютизму відновить *загальне право*, звичайне і юрисдикційне, яке ототожнювалося, також за ініціативою парламенту, з цивільним правом, прийнятим сувереном.

Після відновлення воєнних дій між Францією Франциска I (1494—1547) та імператором Карлом V (1500—1558) за контроль над Міланським герцогством у 1521 р. Генріх VIII відкрито став на бік Франції. Але після поразки Франциска I у Павії та його ув'язнення в Мадриді він приєднується до Кон'якської ліги (1526 р.), заснованої французьким королем відразу після звільнення, з Флоренцією, Венецією, герцогом Міланським і Папою Климентом VII.

Розрив відносин із Римом

Династичні проблеми та любовні інтриги переплітаються із серйозними наслідками для єдності та релігійного миру. Генріх VIII, у якого є тільки одна жива дочка від Катерини Арагонської, Марія, стурбований відсутністю дітей чоловічої статі та просить Климента VII розірвати його шлюб. Анулювання шлюбу через порушення умов було передбачено канонічним законом, і в іншому випадку Папа задовольнив би це прохання. Але наразі Папа не може це зробити, з огляду на тиск із боку Карла V, племінника Катерини, котрий хоче захистити права своєї тітки. Внаслідок відмови Папи (1529 р.) Генріх VIII за підтримки міністра Томаса Кромвеля (1485—1540) заперечує авторитет понтифіка на підставі доводу Кромвеля, згідно з яким англійський закон відображає волю суверена і парламенту, не

маючи жодних обмежень. Парламент під тиском Кромвеля, захисника національної і суверенної держави, схвалив низку актів, які передбачають: підпорядкування духовенства цивільному законодавству (1532 р.), заборону звертатися до римської курії чи будь-якого іншого іноземного суду та передачу всіх папських прав над англійською Церквою суверену, який стає її главою (*Акт про супрематію*, 1534).

Схизма

Наслідки

Таким чином, суверен, якого Лев X (1475—1521) у 1521 р. проголосив *Захисником віри* (*defensor fidei*), здійснив розкол без ересі (оскільки заперечується лише папська влада, а доктринальна система та літургійний апарат залишаються католицькими). Наслідками *Акта про супрематію* стали ліквідація чернечих орденів між 1535 і 1539 р. (що не впливало на колишніх ченців, котрі мали відповідну пенсію), конфіскація майна монастирів (яке переважно продається, задля фінансування корони, *джентрі*, тобто сільському дворянству, і дрібним землевласникам), використання Біблії національною мовою. Сер Ніколас, батько філософа Френсіса Бекона (1561—1626), що тоді займався адвокатською діяльністю, отримав велику вигоду від секуляризації церковних земель. Ініціатива, що виходила згори, натрапила на певний опір як у судових залах, так і серед знаті та простого люду. Томас Мор (1478—1535), колишній канцлер, гуманіст, прихильник учення Еразма, підтримує оновлення Церкви зсередини та відмовляється від зречення і погоджується на смертну кару, до якої його засуджено в 1535 р. У 1536—1537 рр. на півночі Англії відбулося Благодатне паломництво, повстання проти розриву з Римом, жорстоко придушене.

Генріх VIII, після анулювання шлюбу англійським єпископатом, одружився з Анною Болейн (1507?—1536),

придворною дамою, в яку він закохався: у неї була від нього дочка, Єлизавета. Анна, пізніше звинувачена в подружній зраді, буде засуджена до смертної кари. Генріх одружується ще шість разів. У 1537 р. від Джейн Сеймур, третьої дружини, народився Едуард, котрого виховували в протестантській вірі, він став наступником Генріха VIII в січні 1547 р.

Томас Мор

Роки правління Генріха VIII характеризуються економічним зростанням, а також глибокими соціальними суперечностями, засудженими Томасом Мором в «Утопії» (1516 р.). Сотні спекулянтів захоплюють дрібні володіння для створення величезних пасовищ, призначених для розведення цінних мериносових овець, чия шерсть приносила великий дохід перекупникам. Конфіскація майна у дрібних землевласників призвела до утворення великої кількості жебраків і безхатченків, чиї вчинки проти приватної власності каралися смертю. Серйозність покарання змушувала грабіжника вбивати жертву, щоб його не викрили. Мор, поборник християнської концепції монарха — пастуха свого народу, вказував на Закон Мойсея, який, хоч і був суворим та жорстоким, адже був створений для рабів, карав крадіжку штрафом, а не смертю. І навіть більше, звертався до римського закону, що засуджував винних у серйозних злочинах до довічної праці в кам'яних кар'єрах або шахтах.

Едуард VI та Марія Тюдор

Книга молитов (1549 р.)

Після смерті Генріха VIII на престол сходять дев'ятирічний хлопчик Едуард VI (1537—1553), правління якого здійснюють *протектори*: спочатку його дядько по матері, Едуард Сеймур, герцог Сомерсетський (1547—1549) лютеранин, а потім Джон Дадлі, граф Уорік і герцог Нортумберленд (1549—1553), кальвініст. Сомерсет та архієпископ Кранмер спонукають

суверена продовжувати релігійну реформу, розпочату Генріхом VIII. Скасовують закони проти єретиків, стимулюють поширення Реформації численними протестантами, які переїхали до країни. Реформа літургії і віросповідання здійснюється за допомогою Книги молитов (*Prayer Book*) 1549 р., що є сумішшю католицьких, лютеранських і кальвіністських елементів. Релігійна реформа та економічна криза призвели до заворушень та повстань, що ними скористався Джон Дадлі, організувавши змову проти Сомерсета, в результаті якої він був обезголовлений у 1549 р. Ставши регентом, Дадлі продовжив Реформацію. У 1552 р. парламент проголосував за Закон про одноманітність, який забороняв будь-який інший культ, крім англіканського, а в 1553 р. за *Сорок статей*, які також передбачали скасування меси. Дадлі переконував Едуарда VI, у котрого не було спадкоємців, передати правонаступництво Джейн Грей, невістці Дадлі. Таким чином, було порушено законне право на престол його зведеної сестри Марії, католички, дочки Катерини Арагонської.

Марія I Тюдор

Після смерті Едуарда Грей проголошують королевою, але проти неї повстає армія, яка підтримує першу дочку Генріха VIII як законну наступницю. Через десять днів Марія I Тюдор (1516—1558) зійшла на трон, її суперницю було згодом заарештовано й засуджено до смертної кари.

Марія, за порадою кардинала Реджинальда Поула (1500—1558), хоче відновити католицизм, повернувши Англію під владу Рима. Вона уклала шлюб зі своїм католицьким родичем, іспанцем Філіппом II, котрого звів на королівський престол його батько, імператор Карл V, завдяки акту, за яким Філіппу була надано титул короля Неаполітанського королівства. Королева розпочала жорстокі репресії проти єретиків, за які її іменували Кривавою, а також Католичкою: велику кількість людей вбили,

наприклад, архієпископа Кранмера, багато втекли з країни. Ця політика стає причиною змови знаті на чолі з Вайаттом, який прагне посадити на трон замість Марії Єлизавету I Тюдор (1533—1603), доньку Анни Болейн. Молода принцеса зачинена в лондонському Тауері, але оскільки вона непричетна до змови, її звільняють. До смерті королеви Єлизавети Марія залишається в ізоляції.

Відсутність дітей не дає змоги Марії завершити свій план, який натрапляє на потужний опір із боку англійців, котрі тепер убачають у католицтві антинаціональне переслідування, зокрема й через іспанського суверена. Провалився також план імператора Карла V об'єднати Англію за допомогою спадкоємця своєї політики панування в Європі шляхом укладення вигідних шлюбів.

Єлизаветинська Англія

Акт

про супрематію

Після смерті Марії виникає суперечка щодо правонаступництва. Римська Церква, яка не визнала шлюб Генріха VIII, вважала зведену сестру Марії Єлизавету, дочку Анни Болейн, незаконнонародженою. Тому найближчим до престолу Англії претендентом була Марія Стюарт (1542—1587), правнучка Генріха VIII. Як спадкоємиця свого батька Якова V (1513—1542) у 1542 р., році її народження, Марія стає королевою Шотландії. Дочка Марії Лотаринзької з сім'ї де Гіз вона пов'язана з Францією стосунками, що ґрунтувались на її шлюбі з Франциском II у 1559 р., після того, як шотландці відхилили пропозицію її одруження з Едуардом VI. Наступництво Марії передбачало б втручання Валуа в справи Англії. Вибір падає на Єлизавету, «чистокровну англійку». Єлизавета I (правила 1558—1603), котру виховували як протестантку, отримує країну, розділену між католиками,

англіканами і протестантами, близьку до громадянської війни, але королеві вдається маніпулювати ворогуючими угрупованнями. У 1559 р. парламент проголосував за *Акт про супрематію*, що заперечує будь-яке зовнішнє втручання. Згідно з ним той, хто обіймає церковну посаду, складає клятву лише королеві, визнаній *Верховною правителькою (Supreme Governor)* у Королівстві з духовних і цивільних питань, після того як вона відмовилась від звання *Верховного глави (Supreme Head)*. Також було підписано *Акт про одноманітність (Act of Uniformity)*, який відновлює англіканське віросповідання з його характерними ознаками, тобто з властивою католицизму постійною ієрархією й елементами протестантизму. Практично всі католицькі єпископи відмовляються підкорятися. Єлизавета звільняє їх, обираючи церковних служителів серед тих, хто був змушений емігрувати під час переслідувань королеви Марії, та створює нову єпископську ієрархію, віддану їй особисто.

Конфесія Англіканської Церкви, так звані *39 статей*, розкриває вплив кальвіністів на догматичні питання: королева виявляє нетерпимість до нонконформістів, також відомих як пуритани, тоді як за межами Англії вона прагне створити образ захисника фламандських кальвіністів та французьких гугенотів.

Релігійна політика

Переїзд до Англії в 1567 р. католички Марії Стюарт, вигнаної з Шотландії поборниками кальвіністів, які зрікаються неї на користь Якова VI (сина Марії і Босвелла, її другого чоловіка), відновлює сподівання католиків на реванш. Марія Стюарт після свого короткого шлюбу з молодим королем Франції Франциском II, котрий помер через кілька місяців після весілля, повернулася до Шотландії в 1561 р., де з'ясувала, що знать і вся країна, підбурені кальвіністськими проповідниками, вороже налаштована проти неї. Відлучення Єлизавети від Церкви

Папою Пієм V у 1570 р. викликало страх щодо нової католицької змови навколо Стюарт. Два повстання на півночі Англії в 1569 і 1570 рр. підтверджують ці побоювання. Герцог Норфолк, представник давньої аристократії, бере участь у змові, аби вбити королеву і посісти трон разом із Марією Стюарт. Після виявлення змови Норфолк постав перед судом та був засуджений до страти, яка відбулась 2 червня 1572 р. Відтоді Марію тримали в полоні, і, коли виникла загроза вторгнення Іспанії в Англію, її судили, визнали винною та обезголовили в 1587 р. У 1588 р. іспанська Непереможна армада безуспішно атакує Англію, яка протиставляє їй флот, що значною мірою складається з приватних кораблів, без належного забезпечення з боку монархії, але з кваліфікованими та сміливими екіпажами, нехай навіть командування було доручено представнику знаті, лорду Говарду Еффінгему.

Флот

Єлизавета підтримувала війну та контрабандистів, надавала допомогу морякам-піратам, покращуючи їхнє соціальне становище, як у випадку Френсіса Дрейка та Волтера Релі (1552—1618), котрий у 1584 р. заснував колонію Вірджинія та набув величезного багатства й політичної ваги. У 1589 р. географ Річард Гаклюйт (1552?—1616) опублікував книгу «Основні морські експедиції, подорожі та відкриття англійської нації», що, розповідаючи про дії англійських моряків та дослідників, спрямовує увагу за океан. Єлизавета підтверджує принцип, що лише реальне захоплення землі може визначити право володіння нею: таким чином підривається середньовічна концепція релігійного обґрунтування завоювання, яке повинен легітимізувати понтифік.

Увага до торгівлі спеціями спонукала Єлизавету підтримати створення Британської Ост-Індської компанії в 1600 р. Східні

землі стали потужним інструментом економічного зростання та колоніальної експансії з другої половини століття.

Однак наприкінці правління Єлизавети британська держава має доволі низький рівень економічної незалежності, на відміну від інших європейських монархій. Більша частина доходу — це майно Церкви, конфісковане після протестантської Реформації. Але немає жодних громадських монополій на економічну діяльність, які гарантували б фіксований прибуток, обмежена також система продажу посад через скорочення центральної бюрократії. Державним органам влади складно контролювати збір податків.

Податкова
криза

Основою армії були місцеві ополчення, організовані аристократією. Нове дворянство, *джентрі*, взяло на себе управління графствами і зайняло місця в Палаті громад, поділивши адміністративні обов'язки з аристократією, молодші представники якої займаються вигідними комерційними спекуляціями або, як *джентрі*, управлінням власності

Адміністративні структури

В економічному аспекті триває занепад аристократії, яка залучена до судових справ та здебільшого байдужа до стану сільської місцевості, яка натомість процвітає завдяки розважливому управлінню *джентрі* та *есквайрів*. Ефективне управління, за словами англійського історика Лоуренса Стоуна, означає правильне управління земельними ділянками землевласників, перехід на безстрокову оренду, узгоджене огороження земель, захоплення необроблених земель, підвищення орендної плати після поновлення договорів оренди, скорочення їхньої тривалості, реформування системи орендної плати, перетворення ренти на постійну оренду. Іншими формами оренди та управлінням земельними

ресурсами займаються *копігольдери*, дрібні орендарі, і *йомені*, середні й великі фермери.

Річард Хукер

У богословських і юридичних питаннях Річард Хукер (1553—1600) зобов'язується, згідно з *Трактатом про закони церковного управління*, захищати англіканську Церкву від абсолютного біблеїзму пуритан, для яких закон Божий є законом розуму. З цією концепцією Хукер виступає проти законності позитивного права задля адаптації до потреб різних місцевостей та конкретних обставин. Він повертається до теорії томізму, яка є вираженням будь-якого правила чи норми, і підкреслює подвійність закону Божого. Перший ототожнюється з розумом і справедливістю, сутністю Бога, а другий, нав'язаний Богом істотам, це закон природи, який людський розумом пізнав з вільної волі. У полеміці з анонімним автором «Позову проти тиранів» (1579 р.) він засуджує помилкові та небезпечні доктрини, згідно з якими суверена вважають представником народу, котрий задля автономії влади може виступати від його імені. Хукер підтримує спадкову систему, тобто монарх повинен, як добрий християнин, поважати й боятися Бога так само, як роблять його піддані. Він визнає політичну значимість елизаветинської Церкви, тобто національної, де духовенство бере участь у розв'язанні християнських проблем країни. Однак брак доктринального визначення англіканської Церкви сприяє поширенню нонконформістських сект, таких як пуритани, що хочуть «очистити» її від римських залишків, оскільки в ній дотепер є католики.

Отже, країна є плавильним котлом, де поєднуються різні соціальні, релігійні, культурні складники, транскеанські відкриття й очікування, які можуть вибухнути через неухважного та безкомпромісного правителя, рішучого в утвердженні своєї абсолютної влади. Тюдори мали підтримку, оскільки країна

бачила в них символ національної єдності та зміцнення. Вони встановили безмовний компроміс між короною і парламентом, який за правління Генріха VIII розширив свої повноваження та почав втручатись у релігійні питання, хоча Єлизавета не визнала владу парламенту в цій сфері. Зіткнення між двором і країною/парламентом відбудеться в XVII ст. за панування Стюартів. Дві революції встановлять в Англії парламентську монархію, коли король царює, а парламент управляє.

Корона

і парламент

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Релігійна революція, с. 167;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236

Перед золотим віком:

Нідерланди в XVI столітті

Марина Монтакутеллі

Нідерланди, здається, резюмують всі «справи» Чинквеченто: економічні й політичні піднесення та спади, трактати, релігійні війни, військову стратегію, мистецтво, культуру та філософію. А наприкінці століття все стане невпізнаним: сукупність поліцентричних провінцій, які перетворюються на дві держави та дві економічні системи в королівстві двох суверенів. Від Карла V до Філіппа II стара католицька, аристократична та торговельна олігархія поступається місцем новій протестантській еліті торговців, судовласників та фінансистів. Амстердам змінює Антверпен, тоді як ззовні наближається європейський конфлікт.

Універсальна монархія

Застосування технологій

До 1555 р. для Нідерландів тривала «щаслива» епоха: шлюб дочки Карла Смільового (1433—1477), Марії Бургундської (1457—1482), з імператором Максиміліаном (1459—1519) підштовхує ці провінції до переходу в ширший вимір, сповнений потенціалу та зв'язків: Нідерланди стають частиною великої імперії, яка прагне стати універсальною монархією.

Країна міст і мануфактур, поліцентрична, з густотою населення, тотожною лише Італії, схильна до технологічних інновацій, продиктованих складними природними умовами (згадаймо винахід *streekvaart*, місцевої доставки, щоб полегшити переміщення торговців з одного міста в інше на баржах, запряжених кіньми, які дають змогу подорожувати як по

суходолу, так і водою, не економлячи час і ресурси). Стрімке поширення гідротехнічних технологій по всій території країни завдяки каналізації та дренажним системам сприяє інтенсивному використанню земель, необхідних для такої великої кількості жителів (3 мільйони, які проживають у понад 200 міських центрах). Нідерланди в XVI ст. для Європи — це насамперед привабливий образ Брюгге й Антверпена, осередків мистецтва, культури та торгівлі, а також життєво важливих центрів «міжнародної республіки грошей».

Нідерланди — це не тільки «сучасна манера» Ієроніма Босха (1450?—1516), Пітера Брейгеля Старшого (1529?—1569), Мабюза (1478—1533?) і ван Скорела (1495—1562), а й мистецтво, яке символізує безперервний діалог і обмін з яскравими та насиченими італійськими нервовими центрами (передусім із Генуєю та Венецією, але також з Флоренцією і Луккою), близькими за духом: це майже незрівнянна продуктивна енергія, особливо якщо порівнювати з політичною вагою та територіями. Занепад Брюгге був спричинений, зокрема, обмілінням річки Звін, місто, яке вже зазнало кризи внаслідок конкуренції з дешевшими англійськими тканинами та остаточно доведене до межі банкрутства через банк Медичі, не може компенсувати нестачу ресурсів, що викликало занепокоєння. Але потоки світової економіки дещо змінюють спрямування та повертають до Антверпена, де з 1496 р. стало вдвічі більше ринків. Антверпен став місцем зустрічі для «тих, хто рахує»: насамперед італійських і німецьких банкірів-комерсантів. Розвиток був надто стрімким: перехід від торгівлі товарами до зручного кредитного ринку був швидким і майже безболісним: у 1531 р. відкрито першу фондову біржу. Нідерланди в XVI ст. — багата держава, сповнена суперечностями, оскільки в ній поєднуються політичний архаїзм, економічні інновації та прагнення до панування.

Заклик
до обміну
Карл V

З одного боку, помітні поштовхи до розвитку місцевого самоврядування, які стають законними завдяки *Великому привілею*, що був наданий Марією Бургундською у 1477 р. З іншого боку, імператор Карл V (1500—1558) народився в Генті, більшість його радників — фламандці, а Брюссель — улюблена резиденція: Нідерланди протягом його правління збільшилися до сімнадцяти провінцій та стали серцем масштабнішого проекту універсальної монархії, в яку вони також роблять фінансовий внесок, збільшуючи частку в економіці імперії до семи разів. Тому не дивно, що виникає інституційна взаємність. З одного боку, у 1548 р. Карл V отримав від сейму Священної Римської імперії нове визнання Нідерландів як політичної одиниці, пов'язаної з імперською структурою, але незалежною від неї. Але, з іншого боку, проголошується *Прагматична санкція*, згідно з якою кожна провінція після смерті Карла V зобов'язується прийняти загальні інститути й одного і того самого суверена.

Центральні
установи
та уряд провінції

Імперія потребує Нідерландів, однак ще більше Нідерландам потрібна імперія.

Отже, тут набагато краще, ніж в інших регіонах імперії, було збалансовано центральні інститути (*Державна, Фінансова та Судова ради*) і провінційне самоврядування, що складається з представницьких органів (Провінційні штати), які періодично збираються на загальних зборах (*Генеральні штати*), крім того, між областями, що також відрізняються з лінгвістичного погляду, протягом століть посилювався економічний розрив.

Різні та суперечливі сили активізуються і протистоять одна одній, тоді як після зречення Карла V потоки світової економіки і політики стають стрімкішими.

Повстання «жебраків»

Рівновага порушується після сходження на престол Філіппа II (1527—1598). Від батька Карла, який у 1522 р. узаконив місцеву інквізицію, він успадкував зобов'язання не допустити поширення ідей Реформації, які поступово оформлюються, проте, можливо, саме через спроби обмежити автономію та давні права зміцнюються місцева ідентичність і вимоги щодо автономії.

Таким чином, вибір доручити управління державою інтегралісту Антуану Перрену де Гранвелю, сину Ніколя, радника Карла, спричиняє бурхливу реакцію місцевої знаті на чолі з Вільгельмом I (1533—1584) із могутньої Оранської династії та графів Егмонта (1522—1568) і Горна (1518?—1568), які чинять опір реорганізації голландської церкви, діяльності інквізиції та присутності іспанських військ. Знову-таки, обрана зброя є економічною: відмова платити гарнізонам. У 1564 р. за пропозицією «мадам» Маргарити Австрійської (1522—1586), позашлюбної дочки Карла, герцогині Парми та П'яченци, яка після її одруження з Оттавіо Фарнезе (1524—1586) стала правителькою в 1559 р., Гранвеля було звільнено з посади, однак каральні заходи не пом'якшено. У 1566 р. Ліга подає правительці компромісну пропозицію («Компроміс Бреди»): зневажлива відповідь придворного Шарля де Берлемона підштовхує *гезів* («жебраків») до повстання.

«Компроміс

Бреди»

Не дають жодної користі спроби посередництва Маргарити, котра змушена піти у відставку: добре усвідомлюючи інтереси, поставлені на карту, і вирішивши зберегти контроль над

найбагатшою областю свого королівства, Філіпп і його радники вирішили ставитися до Нідерландам як до будь-якої з провінцій імперії і відправити туди Фернандо Альвареса де Толедо (1507—1582), великого герцога Альбу, котрий не був членом королівської сім'ї, колишнього губернатора Міланського герцогства й віце-короля Неаполя.

Репресії

Прізвисько, надане йому — «м'ясник Фландрії» — показало його радикальний настрій і результати конфлікту: фактично «жебраки», які істотно постраждали не тільки від репресій, а й від зменшення обсягів торгівлі з Балтійським регіоном та торговельної війни з Англією, підтверджують власну національну ідентичність, культурну, релігійну та економічну належність до країни. Відповідь — смертний вирок Егмонту і Горну, котрих звинувачено в державній зраді та страчено, а також втеча Вільгельма I Оранського, 9000 арештів і 1000 страт за рішенням Кривавої ради між 1567 і 1576 р., посилення податкового тягара для покриття витрат на репресії, а також виконання надмірних зобов'язань у Середземномор'ї і переслідувань морисків. Іконографія, що описує повстання, представляє графа Гранвеля, що нашіптує злі думки у вухо герцога: договір про взаємну вигоду та спільні інтереси між монархією та Нідерландами було остаточно порушено.

Вісімдесятилітня війна

Конфлікт між «жебраками» та іспанською монархією триває майже століття і закінчується через вісімдесят років: Вестфальський мир започаткує існування Об'єднаних провінцій; Амстердам замінив Антверпен, залишивши Іспанії найменш динамічну та готову до інновацій частину країни.

На першому етапі, який закінчиться в 1609 р., опір поступово переміщується з півдня до північних провінцій Голландія та Зеландія і північних портів, де відбувається активна війна

«водних жебраків». Греблі часто руйнуються, аби уповільнити прохід іспанських військ, а конфлікт дедалі більше посилюється, особливо після Варфоломіївської різанини, яка схиляє громадську думку на бік кальвіністів.

Розгортання
конфлікту

Вільгельма I, наверненого в кальвінізм в 1573 р., називають штатгальтером провінцій Голландії, Зеландії, Фрісландії й Утрехту, тоді як укладаються провінційні договори про спільну оборону й оподаткування. Водночас через скорочення торгівлі в південних містах іспанці змушені звільнити герцога Альбу. Але цього рішення виявилось замало: в 1575 р. війська, які залишились без грошей, пограбували Антверпен. Потім у Генті відбулися збори Генеральних штатів, на яких було вирішено позбавитись іноземних військ, скасувати закони про релігійні репресії, доручити військове командування Вільгельму I Оранському та попросити допомоги в короля Франції.

Алессандро
Фарнезе

Іспанія спочатку призначила правителем переможця у битві біля Лепанто і зведеного брата короля дона Хуана Австрійського, а після його смерті (1578 р.) Алессандро Фарнезе, якому вдалося повернути південну частину країни під владу монархії. У 1579 р. валлонська Фландрія, підписавши Арраську унію підтверджує свою вірність Філіппу II, тоді як північні провінції і міста Брюгге, Гент, Брюссель та Антверпен, об'єднавши сили в союзі, підписаному в Утрехті, просять Єлизавету, королеву Англії, стати їх сувереном, а після її відмови і труднощів, яких зазнає брат короля Франції, герцог Алансонський, до котрого вони також звертаються, проголошують Республіку Сполучених провінцій, відмовляючись від вірності Філіппу: вони стверджують, що коли

король не в змозі виконувати свої обов'язки, він звільняється від них, а повстання перетворюється зі зради на справедливу війну проти тиранії. У 1581 р. Генеральні штати офіційно заявили про зміщення Філіппа, але існує певна невизначеність щодо моделі держави: лише в наступні роки республіка набуває інституційної форми на засадах рівноваги та порозуміння між представниками Оранської династії, котрі обіймають посаду штатгальтера, і Генеральними штатами, де важлива роль відведена Йогану ван Олденбарневелту.

Облога

Філіппа II

Тим часом Філіпп споряджає війська, аби відвоювати Фландрію і Брабант, Вільгельма вбивають, населення Антверпена втікає, місто спустошено, і економіка всієї області безповоротно послаблена. Командування повстанців бере на себе син Вільгельма Моріц Нассауський, котрий виявляється одним із найбільших стратегів Чинквеченто: обізнаний у військовій історії, математиці та астрономії, він успішно перемагає іспанські війська, повертаючи фортеці та міста. Всі сподівання покладаються на банкрутство Іспанії після краху Непереможної армади, однак це не збігається з інтересами генуезців, які, побоюючись конкуренції з боку Амстердама, вважають за необхідне вкотре надати нові позики королю Іспанії. 2 травня 1598 р. було підписано Вервенський мирний договір з Францією, який передбачав передачу іспанської частини Нідерландів Ізабеллі, дочці Філіппа, та її чоловікові Альбрехту Австрійському, тоді як для Об'єднаних провінцій розпочався власний «золотий вік».

На шляху

до «золотого віку»

Однак затяжний конфлікт докорінно змінив країну. Економічна таксономія передбачає занепад Антверпена

і піднесення Амстердама, паралельно змінюються дійові особи. Мануфактурне виробництво за економічними показниками поступається флоту, який дає змогу панувати на морських просторах: наприкінці століття голландський флот загальною водотоннажністю 60 тисяч тонн перевищує ганзейський, французький та англійський флот загалом у контексті торгівлі й фінансів. Тимчасом Антверпен перебуває у стані невпинного занепаду, чисельність населення зменшується до 40 тисяч осіб. Його заможні жителі, за словами Гвічардіні, котрим було «замало звичайної їжі, але ще вдосталь було незвичної», змушені примиритися з «достатком» компаній і припливом талантів і капіталу в інші місця.

Див. також: Felix Austria: імперія Габсбургів під владою «оголеного хлопчика» в «чарівній Празі», с. 98;

Релігійна революція, с. 167

Польща

Лаура Ронкі де Мікеліс

Чинквеченто для Польсько-Литовського королівства стало періодом максимального політичного, економічного та культурного розквіту. Насамперед такий надзвичайний розвиток країни — це заслуга двох останніх королів династії Ягеллонів, Сигізмунда I і Сигізмунда II. Вони територіально зміцнюють державу, встановлюють єдність між його двома частинами та стають політичною й релігійною опорою Європи. Згасання династії в 1572 р. виявило структурну слабкість того, що насправді було шляхетською республікою, ці вади стали початком повільного, але невпинного занепаду, який досяг кульмінації в середині XVIII ст.

Польсько-Литовське королівство

Об'єднання

(1569 р.)

На початку XVI ст. Королівство Польське і Велике князівство Литовське, як і раніше, були двома окремими державами, об'єднаними тільки сувереном, котрий у Литві обіймав престол за правом спадкування, а в Польщі — через вибори. Союз, започаткований у 1386 р., коли було укладено шлюб між Ядвігою Анжуйською та великим князем Ягайлом, котрий прийняв християнство під ім'ям Владислав Ягайло (1350 –1434), став міцнішим унаслідок багатьох криз і перетворень, які мали допомогти уніфікувати литовські та польські інститути. Однак тільки в цьому столітті, завдяки останнім королям династії, союз було остаточно закріплено: в 1529 р. Сигізмунд I Ягеллон (1467—1548) отримав титул короля й великого князя для свого сина, котрий під час увінчання свого правління в 1569 р.

в Любліні спонукав поляків і литовців прийняти вічний союз між двома державами.

Державний устрій

З 1331 р. основним державним органом влади був Сейм, який мав цілковиту законодавчу владу й контролював податки. З 1493 р. Сейм став загальним для Польщі і Литви, його скликають кожні два роки, а робота триває шість тижнів; час від часу її результати оприлюднюються в Конституціях. До складу Сейму входять члени сенату (єпископи, воєводи, власники фортець та п'ять найвищих посадових осіб) і члени Посольської ізби (палати депутатів), представники різних областей, обрані місцевими воєводськими сеймиками. Рішення в Сеймі мають ухвалюватися одногolosно, що часто уповільнює роботу й суттєво збільшує вплив воєводських сеймиків.

Уряд *Корони Королівства Польського* складається з центральних чиновників корони та двору, які є Радою короля; їх обирає суверен, але їх призначення є довічним і часто спадковим, що створює додаткові передумови для його дій. При королі, також на постійній основі, служать чотири сенатори, котрі виконують контролюючу функцію. Шляхта, яка вже має надзвичайні привілеї, що забезпечують, крім іншого, звільнення від усіх податків, відшкодування витрат за воєнні походи за кордоном, заборону на конфіскацію майна і виключне право на обіймання високих державних посад, як і раніше зобов'язує короля попередньо узгоджувати з воєводським сеймиком питання щодо відчуження майна корони (1504 р.) та запровадження законів, невігідних для неї (1505 р.). Протягом століття також було зібрано норми литовського та руського звичаєвого права (*Литовські статуту*) та польські закони (*Incltyi Regni Poloniae communine privilegium*). У 1523 р. розроблено засади судового процесу; наприкінці століття (у 1578 р. у Польщі

та 1581 р. у Литві) створено верховний апеляційний суд, Коронний трибунал, який був постійним та складався з шляхти та духовенства, призначених, відповідно, воєводським сеймиком та капітулами.

Право

Правління Сигізмунда I Августа

Шлюбна

політика

Завдяки хитрості Казимира IV Ягеллончика (1427—1492), короля Польщі, який забезпечує свого сина Владислава коронами Богемії (1471 р.) та Угорщині (1490 р.), наприкінці XV ст. Ягеллони стають наймогутнішою династією Центрально-Східної Європи. У Польщі спадкоємцем Казимира спочатку був Ян I Ольбрахт в 1492 р., потім Олександр у 1501 р., колишній великий князь литовський, і, нарешті, Сигізмунд I у 1506 р. Його правління було пов'язане із зовнішньополітичними проблемами і тривалими війнами з турками, Тевтонським орденом і Московським князівством, останні два були союзниками Габсбургів, котрі претендували на престолы Богемії й Угорщини та прагнули послабити Ягеллонів. Потім Сигізмунд вирішив позбавити своїх ворогів імперської підтримки, і в 1515 р. у Відні уклав угоду з Максиміліаном I Габсбургом про подвійний шлюб: сина Людовика Ягеллона та Анни Ягеллонки, зі спадкоємцями династії Габсбургів. Передчасна загибель Людовика, у якого не було дітей, в угорському Могачі (1526 р.) під час воєнних дій проти Сулеймана I (1495—1566) відкриває шлях до трону нащадкам Габсбургів. Навіть суперечки з останнім Великим магістром Альбрехтом Бранденбурзьким, першим герцогом Прусським і племінником Сигізмунда, несподівано припиняються. Спершу через втрату імператорської допомоги, потім у 1525 р. після навернення Альбрехта до лютеранства, котрий нарешті охоче став васалом Польщі та отримав

у спадщину для себе та своїх прямих нащадків Східну Пруссію, за винятком Бранденбургу Гогенцоллернів. Водночас угода з Габсбургами, не вирішує питання війни з Московським князівством, якому Максиміліан I фактично ніколи не надавав допомогу, передбачену угодами. Вже за правління Олександра Іван III (1440—1505) захопив більшу частину Литви; Сигізмунд I, який титулював себе великим князем Московським, намагався повернути хоча б її частину, але три десятиліття війни не дають результатів, адже в 1514 р. Смоленськ також було втрачено (нині в Росії). Стосовно Турецької імперії Сигізмунд I приймає мудре рішення зміцнити південно-східні кордони, уникаючи збройного втручання, навіть після розгрому біля Могача. Особливо значущим та показовим для розуміння настроїв Сигізмунда I є його ставлення до релігійної проблеми. У королівстві існувала давня традиція релігійного плюралізму, мусульмани, євреї-караїми, іудаїсти, католики та православні жили в мирі. Католики і православні мали певні привілеї, але думку про те, що громадянські права мають визнаватися й для іновірців, завжди активно обстоювали правителі, котрі не відступали від своїх принципів навіть за часів руйнування західної християнської єдності. Німецькомовні піддані, які проживають здебільшого на територіях Тевтонського ордена, стають лютеранами. У Польщі та Литві існував сильний кальвіністський рух, а незабаром почали прибувати біженці-анабаптисти, вигнані з інших частин Європи; присутність християнської секти Богемських братів також була значною. Сигізмунд, і особливо його друга дружина — італійська принцеса Бона Сфорца, герцогиня Барі (у шлюбі з 1518 р.) також заслуговує на похвалу за перетворення Кракова в дуже важливий культурний і мистецький центр, коли було надано простір для розвитку університету і залучено до двору літераторів, художників, лікарів та вчених з Італії і решти

Європи; кількість польських студентів в європейських університетах також збільшується.

Релігійний

та культурний плюралізм

Правління Сигізмунда II Августа

Релігійна

свобода

Сигізмунд II Август (1520—1572), призначений спадкоємцем за розпорядженням своєї матері ще в ранньому віці (1529 р.), додержується внутрішньої і зовнішньої політики, яку проводив його батько. Йому доводиться відповідати вимогам так званої виконавчої партії, яка в 1550 р. на Сеймі представила програму реформ, що ґрунтувалася на вимозі виконання багатьох законів, яких не дотримувались раніше. Програма також закликала до скасування церковної юрисдикції та сплати десятини. На засіданні Сейму в 1552 р. було досягнуто згоди з цього останнього пункту, який підтримував сплату десятини, але встановлював принцип свободи сповіді для дворян: як пізніше написав польський анонім (1606 р.), «вони знали, що були народжені джентльменами раніше, ніж католиками». Цей компроміс дає змогу Польщі не тільки залишатися осторонь від релігійних воєн, які спустошують решту Європи, а й стати притулком для багатьох вигнанців через віросповідання, серед яких найбільше буде італійців. Свобода обговорень та переконань завершується народженням у 1562 р. антитринітарної *Ecclesia minor*, а заснування Республіки Раков у 1567 р. стає унікальним прикладом свободи та толерантності. Конфлікт із Московським князівством становив постійну проблему протягом усього його правління.

Проект

уніфікації

Окрім попередніх претензій, існувала проблема з Лівонією, яку Іван IV Грозний (1530—1584) мав намір завоювати і яку було передано Польщі (1561 р.) останнім Великим магістром Ордену мечоносців Готтгардом Кеттлером, котрий секуляризував країну, підтримуючи Курляндію саму по собі, як васал суверена. Увага Сигізмунда II, який не має спадкоємця, попри те, що він тричі був одружений, дедалі більше зосереджується на встановленні постійного союзу між двома частинами його королівства. Незважаючи на безперервний спротив, особливо з боку Великого князівства, у липні 1569 р. народилася Єдина і Неподільна Річ Посполита: дві держави зберегли всі свої інститути, але обрали єдиного короля й отримали спільні Сейм, валюту та зовнішню політику.

Наступники Сигізмунда II

Припинення династії наражає новонароджену республіку на велику небезпеку з боку Габсбургів, але Сейм спочатку віддає перевагу Генріху Валуа (1574 р.) перед кандидатурою від Максиміліана II, а після його виїзду з Польщі до Франції — Стефану I Баторію (1533—1586), принцу Трансильванії. Подолавши опір прихильників Габсбургів, Стефан глибоко занурився у війну проти Москви, відвойовуючи раніше втрачені литовські й лівонські території. Його передчасна смерть відновлює конфлікт між прихильниками нового кандидата від Габсбургів та Сигізмунда III Вази (1566—1632), племінника Сигізмунда II, котрий у підсумку перемагає. Безкомпромісний католик, стурбований своїм правонаступництвом у Швеції, також підозрюваний у бажанні порушити конституційні свободи, Сигізмунд невдовзі розчарує тих, хто його підтримував. Як уже відбулося в 1370 р. з П'ястами, династія Ягеллонів припинилася в момент своєї максимальної сили. Сигізмунд II помирає без спадкоємця, який може пожинати плоди союзу між Польщею і Литвою, побудованого з такою

старанністю. Вибори суверена, які формально вже перебувають у руках знаті, переходять до них фактично. Збираючись за традицією у Варшаві, Сейм насамперед не тільки встановлює принцип, згідно з яким кожен дворянин має право на активні й пасивні вибори, а й готує два основних документи, що ним кожен майбутній суверен повинен був заприсягтися у вірності. *Articuli* містять конституційні засади держави, у тому числі принципи релігійної свободи та законної непокори шляхти в разі будь-якого недотримання її прав з боку короля; *Pacta conventa* — низка положень, що встановлюють особисті зобов'язання обраного суверена. Зобов'язання обранця одружитися з на той час п'ятдесятирічною Анною Ягеллонкою (1522—1596) означає неможливість започаткування спадкоємцем нової династії, здатної прийняти спадок Ягеллонів, але також те, що шляхта втрачає контроль над правонаступництвом. Задля підтримки своїх дій суверени надають шляхті дедалі більше привілеїв, не залишаючи вільного простору для маневру; шляхта водночас не тільки перешкоджає поширенню королівських прерогатив, а й з рішучістю обмежує права інших соціальних верств, буржуазії та селян, перешкоджаючи гармонійному розвитку суспільства. Слабкі сторони цієї системи повною мірою виявляються тоді, коли не існує сильного загального орієнтиру. Боротьба, яка відразу розпочалася з-поміж шляхтою під час першої міжусобиці й посилилася під час наступних, поступово послабила Річ Посполиту і призвела до знищення державної єдності, побудованої Сигізмундом II Августом.

Варшавський

Сейм

Див. також: Релігійна революція, с. 167

Росія

Лаура Ронкі де Мікеліс

Протягом XVI ст. у Східній Європі сформувалася велика централізована держава, яку з моменту її створення було запропоновано вважати єдиним законним спадкоємцем політичної та духовної влади Східної Римської імперії. Творцем нової реальності став великий князь Московський Іван Васильович IV, нащадок нормандського князя Рюрика, коронований царем у 1547 р. Централізована й абсолютна влада, яку Іван IV буде з упевненістю та рішучістю, переживає неспокійний період і знаходить у Петрі I особистість, здатну застосувати її повною мірою.

Іван III

Імператорська

гідність

Вирішальний поштовх до об'єднання руських земель навколо Московського князівства надав Іван III (1440—1505), іменованим Великим, який успадкував престол у 1462 р. Не завдаючи шкоди, Іван III звільняє Росію від панування татар (1480 р.), а шлюб (1472 р.) із Софією Палеолог (1455—1503) і майбутнє зображення символу двоголового орла на офіційних документах (1498 р.) стає підґрунтям для затвердження імперського гідності.

Під час свого правління Іван III об'єднав північно-західні князівства, зокрема могутню й багату республіку Пан Великий Новгород з Московською, а в результаті Литовських війн (1487—1494, 1500—1503 рр.) приєднав багато західних руських земель. Також він провадить важливу дипломатичну діяльність шляхом активізації відносин зі Священною Римською імперією, Угорщиною, Молдовою, Данією, Туреччиною, Венеціанською

республікою та Папською державою. Бере участь у централізації державного апарату зі створенням окремих *приказів* (установ) та складанням першого письмового російського кодексу, *Судебника* (1497 р.). В останні роки свого правління він закладає основи для розв'язання ще однієї фундаментальної проблеми — відносин між Церквою і державою. Руська православна церква, осердя якої тривалий час перебувало в Києві, поступово звільняється від його контролю: з міркувань безпеки митрополит переніс резиденцію з Києва до Москви, зростаюче значення міста було підкреслено у 1495 р. через надання відповідного статусу митрополитові Симеону великим князем. У ті самі роки нагальною стає потреба в глибокому духовному оновленні, яке дехто вважає досяжним лише шляхом повернення до євангельської моделі й ліквідації церковних володінь. *Нестяжателі* (пауперисти) виступають проти *йосифлян* (від імені ідеолога Йосифа Волоцького, теоретика потужної Церкви, зокрема й у матеріальному аспекті), котрі захищають інтереси великих церковних феодалів. Спочатку Іван III намагався підтримати пауперистів і конфіскувати церковні володіння, аби здобути багато земель для розподілу серед нового класу слуг державця, який він створював. Але в 1503 р. він вирішив скористатися підтримкою, яку *йосифляни* гарантували зміцненню централізованої держави, і сприяв їх перемозі в Церкві, задовольнившись обмеженням зростання церковної могутності.

Пауперисти

та йосифляни

Василь III

Москва

як третій Рим

Син Івана III, Василь III, уміло продовжив справи батька, спочатку завершивши об'єднання руських земель (1510—1522),

а пізніше повернувши Смоленськ (1514 р.) після тривалої війни з Польщею (1508—1509, 1512—1522 рр.). На міжнародному рівні він встановлює дипломатичні відносини з Францією та закріплює становище васала Казанського ханства. Водночас погіршуються відносини з кримськими татарами, які спустошують російські території постійними набігами (1507, 1516, 1518, 1521 рр.), а також загрожують столиці. Влада Василя всередині країни стає дедалі міцнішою завдяки широкій підтримці його підданих, котрі визнають його єдиним захисником своїх інтересів та віри. Аби підкріпити цей факт, народжується міф про те, що Москва стане третій Рим. Цей міф описує процес переміщення імперії з Рима до Константинополя, а після 1453 р. — до Москви: «Перші два Рими загинули, третій не загине, а четвертому не бувати». Однак досі невирішеним залишається головне питання про стосунки між владою суверена й аристократії: князі, що відмовилися від своїх спадкових володінь, аби стати на службу великому князеві Московському, вважають, що вони таким чином зберігають цілісність свого суверенітету й лише поєднують його з однаковою за статусом владою в колективну аристократичну владу, яка обумовлює та обмежує владу суверена. Протягом свого життя Василь тримає проблему під контролем, але все змінюється після його смерті, коли трирічний хлопчик успадковує трон, а незабаром помирає і його регентка, Олена Глинська (1538 р.), можливо, внаслідок отруєння.

Іван IV

Перший цар

Період анархії бояр, що характеризується боротьбою за владу між двома головними сім'ями — Бельськими та Шуйськими — глибоко вразив молодого государя, котрий ніколи не забуде побаченого насильства. З 1542 р. суверен перебував під заступництвом митрополита Макарія (1481—1563), який не

тільки дбає про його життя і престол, а й про якісну освіту, що робить суверена одним із найерудованіших людей свого часу. Не дивно, що серед перших ініціатив Івана було написання все-світньої історії (доручене спочатку Макарію, потім Адашеву, та зрештою — Вісковатову). Приблизно за тридцять років було опубліковано десять томів, у яких описувався період від створення світу до 1567 р., близько 9 тисяч сторінок, прикрашені 16 тисячами мініатюр. 16 січня 1547 р. Івана було короновано митрополитом, і він уперше прийняв титул *царя*; одразу ж по тому, згідно з давньою традицією, до Москви скликали молодих дівчат «на виданні», і серед них Іван обрав дочку дрібномаєтного дворянина Анастасію Романову. У перші роки правління Іван IV Грозний здійснив низку реформ, які докорінно змінили відносини влади всередині державі.

Інституційне

та політичне оновлення

Біля нього завжди перебував довірений радник Макарій, а незабаром до останнього долучилися ще двоє: Сильвестр, священник із Новгороду та Олексій Адашев. Задля запобігання адміністративним та судовим зловживанням Іван IV створює виборні та оплачувані посади (1547 та 1553 рр.), формує нові *прикази*, включно з *Посольським* (1549 р.), який регулює відносини із зарубіжними країнами, що стають дедалі інтенсивнішими (у 1556 р. він встановив дипломатичні відносини з Англією), замінює *Боярську думу* на *Обрану раду*, а пізніше (1550 р.) засновує *Земський собор*, представницькі збори всіх верств населення та, нарешті, видає новий збірник законів (*Царський Судебник*). 1550 р. — вирішальний у його політиці централізації та реформування. Здійснюючи антиаристократичну політику, Іван створює нову потужну групу придворних: він скликає до Москви тисячу представників дрібного дворянства («*молодших бояр*»), надає їм маєтки поряд

зі столицею в довічне користування із зобов'язанням здійснювати військову службу і вибирає з-поміж них слуг держави. Для вирішення багатьох церковних питань, які все ще відкриті, він скликає собор (1550—1551), який схвалює остаточний вибір ієрархічної та багатой Церкви, підпорядкованої государю, і робить Москву релігійним центром усієї Росії: у наступні роки (1553—1557 рр.) серія судових процесів щодо звинувачень у ересі мирян та духовенства змусила назавжди замовкнути євангелістів та пауперистів. У 1553 р. Іван радикально змінив структуру армії: з 12 тисяч обраних вояків він створив загін *стрільців* і за допомогою помісної системи сформував ядро постійної армії. Щодо зовнішньої політики, то тут було розгорнуто невтомну дипломатичну й воєнну діяльність.

Зовнішня політика

На півдні він завойовує Казанське й Астраханське царства (1552—1553 рр.); на півночі прагне отримати вихід до Балтійського моря, що забезпечило б Росії незалежність у здійсненні зовнішньої торгівлі. Очікувалось, що війна проти Польсько-Литовського королівства (1558 р.) за завоювання Лівонії, незважаючи на помітні успіхи на полі бою, які спонукали Швецію та Англію до союзу з Росією, буде тривалою і напруженою, і вона стала причиною серйозних суперечок між радниками Івана, скоріше схильними до завоювання Криму, що було б легше та, ймовірно, вигідніше для них. Але Іван не має наміру відмовлятися від експансії північно-західних територій і намагається придушити дворянську опозицію різними засобами: вигнанням, постригом у ченці, фізичним знищенням і, нарешті, специфічною територіальною перебудовою, яка використовує ідею держави як вотчини, що має суверенний та договірний характер влади (1565 р.). Отримавши нову народну

посаду від «Православного християнства міста Москви», Іван IV створює дві окремі інституційні структури: *земщину* (якою управляє рада бояр) і *опричнину* (безпосередньо залежну від царя й контрольовану власними військовими формуваннями, опричниками). Потім він вдається до нового поділу землі між боярами, розриваючи їхні зв'язки з власними спадковими володіннями. Війна з Польщею відновлюється і триває до кінця життя царя.

Захоплення Сибіру

Спроба закінчити її завдяки посередництву Папи, котрий з великими сподіваннями посилає до Москви єзуїта Антоніо Поссевіно (1581 р.), також виявляється безрезультатною. Водночас у тому самому році козак Єрмак подарував Івану IV Сибір, завойований ним в ім'я свого государя, що значно розширило кордони імперії. Незабаром у пориві гніву Іван вбиває свого сина і наступника Івана Івановича. Потім він намагається укласти новий шлюб, попросивши в Єлизавети I (1533—1603) руки англійської дворянки Марії Гастінгс, але врешті-решт він одружується із зовсім юною Марією Федорівною Нагою, яка народжує йому ще одного сина (1582 р.). Однак 18 березня 1584 р., під час гри в шахи, Іван IV раптово помирає, залишаючи країну в дуже складній ситуації.

Федір I

Борис Годунов

Смерть Івана IV була несподіваною, тому викликала підозри щодо його отруєння, поставивши під загрозу виживання державної структури, яку він будував з такою рішучістю. З восьми дітей, трьох дівчат і п'яти хлопчиків, народжених від його семи шлюбів, виживають лише два хлопчики, Федір, фізично та психічно неповноцінний, і Дмитро (1582—1591), цілком здоровий, але ще майже немовля. Дмитра та його мати розмістили в містечку Углич, а Федір був коронований царем,

але регентом держави став його зять Борис Годунов, улюблений опричник Івана IV, татарин за походженням, напівграмотний, але розумний, вмілий і дуже багатий¹⁶, який продовжив діяльність щодо зміцнення центральної влади та досяг, особливо у зовнішній політиці, істотних успіхів. Не маючи можливості достатися Балтики, Росія ефективно протистоїть польському тискові й забирає у шведів, окрім втрачених територій, Карелію та Лапландію, завершує завоювання Сибіру і засновує місто Тобольськ, припиняє набіги татар і перешкоджає прагненням британців одноосібно керувати торгівлею. Серед найбільших успіхів, з огляду на їхні наслідки, безперечно, варто згадати піднесення в 1589 р. Московської митрополії до патріархату: шлях російської Церкви до незалежності від влади патріарха закінчився. Однак грандіозні військові дії, як і раніше, вимагають жертв, а саме грошей і людських ресурсів, від країни, змученої десятиліттями воєн і сутичок, зубожілої через серйозну демографічну кризу та періодичний голод. Борис Годунов ретельно піклується про свою спадкоємність, вбиваючи останнього Рюрика, маленького Дмитра¹⁷, і змушуючи членів боярських сімей, найближчих родичів царської родини, починаючи з Романових, залишити країну. Але криза вже на порозі, і влада, яку Борис Годунов встигає отримати в лютому 1598 р., після того, як Земський собор призначає його царем, незабаром виявляється дуже нестабільною.

16 Ця оцінка Бориса Годунова є суб'єктивною позицією італійського автора, яка не повною мірою відповідає загальноновизнаним фактам. Зокрема, його татарське походження є предметом дискусій серед істориків. — *Прим. ред.*

17 Причетність Бориса Годунова до вбивства Дмитра Івановича не є однозначно доведеною і становить предмет історичних дискусій. — *Прим. ред.*

Криза

Див. також: Європейська ідентичність, с. 20;

Зародження політики, с. 26;

Felix Austria: імперія Габсбургів під владою «оголеного хлопчика» в «чарівній Празі», с. 98;

Православне християнство у XVI–XVII століттях, с. 204

Скандинавські королівства

Паоло Маріані

Північна Європа, де панує Дансько-Норвезьке королівство, є свідком послідовного становлення Шведського королівства. Пошук внутрішнього балансу проходить через Реформацію, схвалену правителями двох областей та визнану ефективним політичним інструментом для відродження чи створення міцної влади. Водночас Данія не надто вітає завершення Унії під своєю короною.

Кінець Скандинавського союзу

Рівновага

на морі

З 1497 король Данії Ганс I (1455—1513) очолював усі Скандинавські країни, але в 1501 р. шведський регент Стен Стуре Старший (1440—1503) повстав і зруйнував Кальмарську унію (1397), яка об'єднувала три королівства під владою одного суверена. Водночас початок торгівлі з фризами в 1512 р. призвів до війни проти Любека (нині Німеччина), яка, попри перемогу, стала початком періоду боротьби за політико-економічне панування в морях. Після смерті Ганса I (1513 р.) його син Кристіан II (1481—1559), котрий продовжує політику обмеження влади дворянства і духовенства, ініційовану його батьком, підтримує реформаторський рух. З метою об'єднання Скандинавських країн під данською короною в 1520 р. Кристіан II напав на Швецію і переміг регента Стена Стуре Молодшого (1493—1520). Кристіан II, призначений Шведською радою наступним королем, також застосовує політику соціально-економічного просування народних і буржуазних сил у Швеції,

а в листопаді на ринковій площі в Стокгольмі страчує 80 дворян (так звана Стокгольмська кривава лазня).

Густав I Ваза

Швеція не залишається осторонь, і лідер антиданського опору Густав I Ваза (1496—1560), організовує повстання, яке починається з гірничих районів Даларни та поширюється, як пожежа: «гонка Густава Вази». Ставши регентом (1521 р.), Густав I Ваза в 1523 р. скинув монарха за підтримки Любека, який зазнав істотної шкоди від Кристіана II задля вигоди Голландії і Росії, а також за допомогою Фредеріка I Ольденбурга (1471—1533), сина Кристіана I, короля Данії, Норвегії та Швеції, та буржуазних і народних сил, які, хоча й мали підтримку данського короля, страждали від надмірних податків. Справжнім крахом Скандинавської унії став початок тривалого правління Густава Вази, увінчаного компромісом усіх чотирьох станів (дворянства, духовенства, буржуазії і простолюду), та Фредеріка I, котрий, незважаючи на те, що він став королем Данії, править протягом десятиліття з великою обережністю.

Швеція за правління Густава Вази

У 1527 р. Ваза ще не вирішив основні проблеми: економіка перебувала у стані застою, стягувалися великі податки, корона загрузла у великих боргах, народ протестував. Лютеранство досягло великих успіхів, і суверен приєднався до протестантської Реформації, усвідомлюючи її користь для відродження королівства. Героєм того часу був лютеранський канцлер Олаф Петерсон, котрий, однак, програв тривалу доктринальну битву з архієпископом Гансом Браском. Рішення прийнято: Ваза стає главою Церкви, конфіскуючи майно єпископів, у 1529 р. він скасовує більшість традиційних обрядів та через рішення Синоду в Уппсалі (1536 р.) робить єпископів справжніми чиновниками. Але Петерсон керується покликанням, а Ваза думає про політику; і якщо перший робить

все для реформи Церкви, то другий — для того, аби отримати контроль над нею.

Синод

в Уппсалі

2 січня 1540 р. Петерсон і протестантський теолог Лаврентій Андрее (справжнє ім'я Ларс Андерссон), які вимагали незалежності релігії від політики, були арештовані, засуджені до смертної кари, а потім помилувані.

На сеймі у Вестеросі Швеція була проголошена євангельською державою: паломництва, поклоніння святим та розп'яття заборонено, натомість визнано право на трон Вази. До його смерті (1560 р.) все, що залишилось у володінні Церкви, було поступово експропрійовано.

Королівство Данії та Норвегії за правління Фредеріка I

Релігійні

конфлікти

Король Фредерік I перебуває у скрутному становищі: Кристіан II намагається будь-якими способами повернутися до влади; він не довіряє народу й буржуазії, тоді як дворянство і духовенство планують повернути втрачене за останні роки. У 1523 р. Фредерік I здобув владу та був змушений підписати угоду, згідно з якою він повинен підкорятися рішенням Ради під владою єпископів; кожна висока посада призначалася дворянам; католицька віра була основною, а єресь повністю розгромлена. Для буржуазії пілюля була гіркою, але Фредерік I намагався її підсолодити й очистити повітря навколо священників — прихильників симонії. Це тільки перший етап: король розуміє, що в Реформації є майбутнє, і зближується з лютеранством, яке в 1526 р. вочевидь рухалось уперед. Насправді релігійної війни не було, але наслідки, такі як зруйновані церкви, не змусили на себе довго чекати. Коло

замикається, коли Фредерік I одружується вдруге на лютеранці Софії Померанській, а в 1530 р. отримує визнання в Копенгагені.

Кристіан III

У 1533 р., під час сходження на престол спадкоємця, Рада взяла на себе відповідальність за регентство, тому що не хотіла, аби син Фредеріка I, Кристіан (1503—1559), дістав владу. Лютеранська меншина на чолі з Могенсом Гойє залишає зал Ради, створюючи хаос. Копенгаген і Мальме повстали проти Ради і об'єдналися з бургмістром Любека Юргеном Вулленвевером, щоб звести Кристіана II на престол: ця перспектива підтримувалася буржуазією та народом, які багато втратили через католицьку знать. Боротьба вирує: протестантський граф Христоф Ольденбургський майже встигає звільнити Кристіана II. Щоб завадити поверненню Кристіана II, протестант Могенс Гойє зобов'язує Раду визнати Кристіана сувереном з ім'ям Кристіана III. Визнання означало початок кінця католицизму, але це було найменше з лих: граф Ольденбургський і Климент Андерсен, відомий як Шкіпер Климент, знищували дворянство. Тимчасом як датсько-шведська армія перемагає любекців у Свеннборгзунді, Йоган Ранцау переміг графа Ольденбургського в Окснєб'єрзі. А тоді як король обложив Копенгаген (захоплений у липні 1536 р.), Ранцау вторгся до Ютландії, загасивши останні пожежі бунту великої буржуазії і захопивши Ольборг, зайнятий Андерсеном.

Експропріація католицького
майна

Перемога була остаточною, але Кристіан III успадковує ослаблену країну, яка перебуває на межі економічного краху: проблема полягала в тому, як наповнити державну скарбницю, і її розв'язком стала саме католицька Церква. Через п'ять днів після прибуття до Копенгагена Кристіан III — під час справжньої поліцейської операції — заарештовує єпископів, негайно усуває

їх від виконання обов'язків і конфіскує їхнє майно. Рада стає світською, фінансове становище покращується (частина прибутку надходить на аристократію), а католицька Церква зруйнована, що відкриває шлях для становлення лютеранства, яке стає єдиною прийнятною вірою. У 1537 р. запроваджено *Ordinatio ecclesiastica* (Церковну постанову): Кристіан III створив державну Церкву на чолі з королем, єпископами якої були чиновники. Корона, чиновники, бідні та хворі отримували користь від десятини, тобто тієї частини збору, що, як правило, віддавалась Церкві. Таким чином, Копенгагенське сповідання замінює Габсбурзьке: меси, проповіді та релігійні тексти стають загальнодоступними. Правління Кристіана III знаменується соціальним та економічним миром: королівство *ad hoc* для аристократії, але й життя народу, який завжди підкоряється знаті, налагоджується, незважаючи на те, що він ніколи не досягне добробуту. Тільки буржуазія зазнає втрат: завершилася велика *справа*, пов'язана з Любеком.

Проект об'єднання

Період між 1559 і 1560 р. став поворотним моментом: зі смертю Кристіана III і Вази з'являються нові дійові особи. Датсько-Норвезьке королівство (до складу якого входили Ісландія, Гренландія, Фарерські острови й кілька шведських провінцій), безсумнівно, було найбільшою державою в Північній Європі. А молодий та амбітний Фредерік II Ольденбурзький (1534—1588, король з 1559 р.), син Кристіана III, сходить на престол, мріючи про далеке минуле, тобто возз'єднання Скандинавських країн. Водночас Швеція після того, як Ваза відчуває, що йому замало власних територій, майже повністю оточена Датсько-Норвезьким королівством та ризикує загальмувати в угодах із Росією, ринком, що стрімко зростає. Таким чином, наближається війна, яка визрівала десятиліттями,

а міжнародна ситуація тільки погіршує становище: зі знищенням Тевтонського ордену розпочинається гонитва за його територіями. У 1563 р. Фредерік II оголошує війну Швеції, розпочавши семилітні бойові дії на суходолі й на морі. Але результати були неоднозначними: війна закінчується миром у Штеттіні (нині Щецин у Польщі) та утвердженням попередньої ситуації. Хоча ціна надто висока: Данія залишається найбільшою державою в Північній Європі, а її економічне становище катастрофічне. Швеція втратила не багато, але стала біднішою, ніж раніше. Доля двох країн знову розділена: для Датсько-Норвезького королівства починається період миру, який після смерті Фредеріка II (1588 р.) триває протягом восьмирічного регентства й щасливого правління Кристіана IV (1577—1648). Однак у Швеції знову починається складний період.

Від Еріка XIV до Карла IX

Ерік XIV (1560—1568) керує королівством з макіавеллівськими підходами, розриваючись між контрреформаторами, лютеранами і кальвіністами, він переслідує знать і повертає єпископів до гри. Але його досвід у підсумку є негативним: ув'язнений братами в 1568 р., він спостерігає за закінченням війни у в'язниці, тоді як Юган III (1537—1592), котрий одружився з католицькою принцесою Катериною Ягеллонкою (сестрою короля Польщі), перебирає владу й започатковує Контрреформацію. Лаврентіус Петрі в 1571 р. розробляє церковний статут і замість заплутаних норм створює ритуал, який містить окремі формальні ознаки католицького обряду, сповнені лютеранським змістом. Але після смерті Петрі государ розробляє «Червону книгу» (1577 р.), яка свідчила про очевидне повернення до багатьох католицьких норм. За Юганом III у 1592 р. зійшов на престол його син Сигізмунд III Ваза (1566—1632), палкий католик і король Польщі

(1586 р.). Його правління підірвано конфліктами з дядьком-регентом, лютеранином Карлом Зедерманладським (1550—1611), і Синод в Упсалі в 1593 р. повністю нівелює всі прояви католицизму. Риксдаг у Седерчепінгу робить вирішальний крок, виганяючи останніх католиків з території: у 1599 р. Карл IX скидає Сигізмунда III з престолу.

Норвегія та Ісландія

Норвегія змушена прямувати вслід за іншими скандинавськими королівствами і нічого більше. У 1539 р. Риксдаг, що складався з данців і норвезьких феодалів, котрі прийняли данську ідентичність, затвердив данську *Церковну постанову (Ordinatio ecclesiastica)*, тому лютеранство, хоч і пропагувалося на всіх рівнях, не змогло утвердитись, а «данізація» релігії, яка насправді мала на меті «данізувати» народ, призвела лише до величезної кількості проявів опору на нижчому рівні.

Ісландія (з 999 р. католицька держава, з 1385 р. колонія Данії) близько 1520 р. мала 15 вільних єпископських посад: з обранням Егмюндур Палссона на посаду єпископа Скалгольта та Йона Арасона єпископом Голара розгорілися суперечності. Палссон сподівався впливати на вибори інших епархій, аби стати «лідером» усієї Ісландії, і на парламентській сесії 1524 р. було підтвержено вступ Палссона й Арасона на посади єпископів. Битві запобігла мудрість, і долю доручено двом авторитетам, котрі, однак, не знаходять виходу із ситуації. Тим часом відносини з німцями спричиняють тривожні спалахи лютеранського руху, з якими обидва єпископи вирішують боротися спільно. Минають роки, чоловіки старіють і готують своїх наступників. Палссон на межі своїх сил обрав перспективного юнака Гіцура Ейнарсона, котрий, не повідомивши його, перейшов у протестантизм. У 1539 р. Кристіан III вирішив застосувати данську *Церковну постанову*

у всьому королівстві. Правитель, відповідальний за її реалізацію, прагне нав'язати своє рішення силою й атакує Палссона, однак безуспішно. Потім Кристіан III викликає Гіцура Ейнарссона і, дізнавшись про його лютеранську віру, робить його наглядачем Скалгольта. Нарешті, Палссон усе розуміє й об'єднує сили з Арасоном. Відбувається відкритий бій: у 1541 р. Палссон потрапляє у полон і помирає; у 1548 р. Гіцур також помирає. Арасон залишається в цитаделі Голар, попри бажання Кристіана III знищити останні осередки католицизму. Мартейн Ейнарссон стає наступником Гіцура, і ситуація повертається до вихідної точки: Скалгольт проти Голара. Далі точиться історія боротьби кланів та зрад, що закінчується перемогою лютеран: 7 листопада 1550 р. Арасон та двоє його дітей були обезголовлені. Для католицької Церкви також настає кінець ще одного розділу її історії, а скарбниця Данського королівства поповнюється золотом.

Лютеранський

вплив

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177

Османська імперія

Альберто Вентура

Після захоплення Константинополя та смерті його завойовника Мехмета II Османська імперія переживає важкий визначний період свого становлення. Султани Баязид II та Селім I присвятили себе розв'язанню цих важливих завдань, зміцнюючи устрій держави та розширюючи її кордони. Але саме за правління Сулеймана Пишного імперія досягає піка розвитку: на суходолі загрожує Відню, а на воді домінує над Середземномор'ям.

Спадкоємці Завойовника: Баязид II

Джем у Римі

У 1481 р. смерть Мехмета II (1432—1481), завойовника Константинополя, стає початком переломного періоду для Османської імперії. Сходження його наступника на престол було непростим: призначений спадкоємець, Баязид (1447—1512), вступив у конфлікт із батьком в останні роки його життя, і, ймовірно, султан мав намір позбавити його влади на користь іншого сина, Джема. Коли Мехмет II помирає, на думку багатьох, від отруєння за дорученням Баязида, боротьба між двома братами здається неминучою. Збройна сутичка виявилася провальною для Джема, вимушеного шукати притулку в конкуруючій династії мамелюків із Єгипту. Нові спроби нападів на брата також не мали результату, і тому Джем постійно перебував у вигнанні, чим час від часу користалися ті, хто вважав його загрозою Османській імперії. Спочатку його тримали на Родосі, потім він перебував у різних куточках Франції і, нарешті, з 1489 по 1495 р. був гостем-полоненим римських понтифіків Інокентія VIII (1432—1492) та Олександра VI (1431—1503). Коли його знову повернули французам, король

Карл VIII (1470—1498) планував використовувати його, щоб почати новий хрестовий похід проти турків, але цим планам не судилося справдитись, адже Джем помер у Неаполі 24 лютого 1495 р.

Правління Баязида (1481—1512), що згадується в османських літописах як Баязид II Великий (Святий), надає імперії зовсім інше спрямування, ніж те, яке проектував його батько. Відданий мусульманин, Баязид II намагався стримати амбіції турецької знаті, відновлюючи права та владу релігійних компонентів суспільства і запровадивши систему *девшірме*¹⁸, яка була інструментом виховання молодих балканських християн в ісламських традиціях, котрі утворювали своєрідне братство, чие завдання полягало у виконанні важливих військових та адміністративних функцій. Тривале правління Баязида II характеризувалось адміністративною реорганізацією держави, фінансовою перебудовою та значним економічним розвитком столиці. Попри репутацію миролюбного державця, йому вдалося й далі розширювати кордони імперії: під його командуванням сухопутні війська завоювали Герцеговину і дійшли до Балтики (1483—1484), а флот, зокрема, завдяки співпраці з генуезцями, став сильнішим і розпочав боротьбу проти венеціанського панування. У відносинах з іншими сусідніми ісламськими імперськими утвореннями, наприклад, мамелюками Єгипту, Сирії та Сефевідами Ірану, Баязиду II не вдалося досягти такого самого успіху, обмежившись окремими дипломатичними ініціативами та виснажливими спробами стримати натиск. Саме ця неспроможність заспокоїти хвилювання стала причиною його падіння: за кілька місяців до смерті Баязид II був скинутий з престолу та засланий одним зі своїх дітей, Селімом.

¹⁸ Девшірме (тур. *devşirme*, набір) — набір християнських дітей для навчання на посади службовців палацу, адміністрації

чи військового корпусу в Османській імперії. — *Прим. ред.*

Слабкість

Правління Селіма I

Селім I, Явуз (Грізний), на ділі доводить непохитність у досягненні своїх цілей. Щоб забезпечити стабільність імперії й уникнути небезпечних суперечок, він убив братів і навіть чотирьох своїх дітей, і, певно, завжди був дуже жорстоким із підданими.

Перемога

мамелюків

Протягом свого порівняно короткого правління цю рішучість насамперед було спрямовано на зміцнення ісламської частини імперії. Було завдано важку поразку армії Сефевідів Персії, що боролися з османами за контроль над Кавказом та Месопотамією (1514 р.) і, як шиїти, протидіяли османам на релігійному фронті. Війська Селіма здобувають ще рішучішу перемогу над мамелюками (1516 р.), результатом якої стали, з одного боку, зміцнення кордонів з іранськими ворогами, а з іншого — анексія Сирії та Єгипту, стратегічно важливих для подальшої експансії Османської імперії. Святі міста Медина та Мекка також стали частиною імперії, що згодом сприяло утвердженню релігійної легітимності.

Також завоювання Єгипту й Аравії забезпечує Османській імперії вихід до Червоного моря, а отже, й Індійського океану, де приблизно в той самий період відбувається морська й комерційна експансія португальців, котрі прагнули захопити контроль над торгівлею спеціями. Тому в політичній та релігійній опозиції між християнством і Османською імперією відкривається новий фронт, окрім Середземноморського та Балканського.

Водночас за правління Селіма I проти Європи не було вжито істотних заходів, хоча незабаром османи відновили наступ на

християнські землі.

Сулейман Пишний: апогей могутності османів

Син Селіма, якого європейці знають як Сулеймана Пишного (1495—1566), для турків був Сулейманом I Кануні (Законодавець). Його тривале правління насамперед запам'яталось як період, коли закони й устрій держави досягли повної зрілості, визначаючи адміністративну, соціальну та військову модель, якої османи дотримувались у наступні століття.

Європейські плани

Але доба Сулеймана — це також епоха подальших завоювань, які привели імперію до раніше небачених вершин. Головною метою Пишного знову стає Європа, проти якої відновлюються масштабні військові дії. Цього разу ворогом стали не малі прикордонні держави, а сама Священна Римська імперія, реальний християнський бар'єр на шляху турецької загрози. Однак першим полем бою між османами та Габсбургами стала Угорщина, формально незалежна на чолі з династією Ягеллонів, але насправді буферна зона між двома державами. За цим напрямом завоювання турки спочатку захопили Белград (1521 р.), а згодом, завдяки беззаперечній перемозі біля Могача (1526 р.), де помер Людовик II Ягеллончик (1506—1526), поклали край незалежності Угорщини. Постійні розбіжності між місцевими аристократами стають причиною неефективного опору османському наступові, а удар, завданий протестантською Реформацією, послаблює цілісність християнського спротиву.

Облога Відня

Змушений повернутися додому задля боротьби із заворушеннями в Анатолії, Сулейман не бере на себе управління Угорщиною, а доручає уряд місцевому князю Яношу Запольяї,

своєму васалові, залишивши північну частину країни під контролем Габсбургів. Воєнні дії невдовзі відновились, і розпочалося нове протистояння з Австрією. Османи перемогли ворогів і переслідували їх до самого Відня, який взяли в облогу (1529 р.). Столиця Австрії витримала облогу не тільки через те, що армія Сулеймана перебувала далеко від рідних земель і мала повернутися додому на зимівлю, а й тому, що загроза грізної османської армії була сигналом тривоги для всієї Європи. Реакція християнських держав втілилась у рішенні Регенсбурзького сейму (1532 р.), мета якого полягала в тимчасовому припиненні воєнних дій між католиками і протестантами. Але відповідь була неефективна: наступного року після непереконливого збройного протистояння було підписано мирний договір, який, однак, був нетривалим. У 1541 р. нові дії османів призвели до анексії Угорщини, а отже, до прямого контакту між Австрією і турками. Відтоді й до кінця століття обидві імперії вважали розумнішим протистояти одна одній, не розпочинаючи воєнних дій, а також були стурбованими загрозами з боку їх найбільш агресивних ворогів, тобто з боку Франції для Габсбургів та Ірану для османів.

Панування флоту

Чинквеченто стало періодом остаточного утвердження могутності Османської імперії на морському фронті. Володіння Єгиптом і Сирією дає змогу військово-морському флоту турків використовувати нові території для переходу через Червоне море в напрямку Індійського океану, а також протистояти португальському флоту. У 30—40-х роках XVI ст. османи та португальці неодноразово стикалися у водах Індійського океану, Червоного моря та Перської затоки. Результат у цілому був неоднозначним. Османи зазнали невдачі у спробі вигнати прибульців з Індійського океану, частково через перевагу португальців у вітрильних суднах і морській артилерії. Водночас

португальцям не вдалось здобути контроль над Аденом і Червоним морем, що дало б їм можливість ефективно нав'язати своє виключне право на торгівлю прянощами з Азії в Європу.

Протистояння з португальцями

Але найстійкіший результат було отримано в Середземномор'ї, де несподіване підкорення імперії адмірала-корсара Алжиру Хайр ад-Діна Барбаросси (бл. 1466—1546) фактично надало Стамбулу контроль над усією Північною Африкою, крім Марокко (1518 р.). Таким чином, розпочинається період панування берберських корсарів, подібних Хайр ад-Діну, таких як його сподвижник Тургут-реїс або калабрійський ренегат Улуч Алі (Oschialì в італійських хроніках), які гарантують Стамбулу тотальний контроль південно-західних берегів Середземномор'я і загрожують прибережному населенню християнської Європи безперервними набігами.

Беззаперечне панування

Коаліція, сформована насамперед іспанцями й венеціанцями, яку християнам нарешті вдалося створити в 1571 р. і наслідком дій якої стала морська перемога Священної ліги в Лепанто, що її в Європі й сьогодні відзначають як епохальний успіх, насправді мала стратегічно несуттєві результати. Ця подія, безперечно, була винятковою, адже папству вдалося за допомогою дипломатії об'єднати держави та міста, які часто протистояли одне одному, суто з воєнними цілями, що коштувало османам втрати двохсот кораблів. Але цьому альянсу не судилося повторитися, і через кілька років турки відновлюють свій флот, та, захопивши Туніс в Іспанії в 1574 р., їм вдається відновити абсолютне панування над Середземномор'ям.

Див. також: Європейська ідентичність, с. 20;

Війська, озброєння, фортеці, с. 37;

Домінування на морі, с. 57;
Європейці на Сході, с. 64;
Середземномор'я, с. 230

Релігійні питання:

Реформація і Контрреформація

Релігійна революція

Еліза Нові Каварріа

Протестантська Реформація, що тривалий час розглядалась як реакція на церковне насильство, скоріше є ознакою глибокої релігійної кризи, яка турбує модерну Європу. Швидке поширення ідей реформаторів, якому сприяло використання печатного слова та народних мов у контексті нової концепції людини та її потреб, призводить до руйнування релігійної єдності, яка дотепер була відмінною рисою Європи. Як наслідок, зароджуються конфесійні Церкви та формується тісніший зв'язок між релігією і політикою.

Витоки та значення Реформації

Релігійна

криза

Традиційна історіографія тривалий час вважала, що протестантська Реформація і подальше руйнування єдності християнського світу відбулися внаслідок реакції на церковне насильство, надмірний універсалізм Церкви, корупцію серед духовенства й завелике папське оподаткування, що засуджувались сучасниками як несправедливі й неправильні. Насправді, хоч і не заперечуючи обґрунтованість кожної з цих причин, сьогодні вважається, що проблему витоків Реформації слід шукати в ширшому контексті культурних, соціальних і політичних чинників та загальнішому контексті внутрішньої релігійної кризи самої Церкви. Саме відомий французький

історик Люсьєн Февр (1878—1956) уперше висвітлив ідею, що Реформація — це насамперед демонстрація необхідності нової релігійності та прагнення великих верств вірян повернутися до первісної простоти християнського життя. Февр зазначив: «На початку XVI ст., в особливо цікавий момент у розвитку людського суспільства, Реформація була сигналом і результатом глибокої революції релігійних почуттів [...] Тисячі християн у Європі долучилися до вчення тих, кого зазвичай називали “тими, хто помиляється в питаннях віри”, не для того, щоб створити Церкву, відмінну від Римської. Відокремлення від Церкви не було ні метою, ні прагненням людей, котрі, навпаки, стверджували, що ними рухало єдине бажання відновити її за зразком первісної Церкви. Ось чому вони говорять про “реформу”, глибоко відчуваючи необхідність надати Церкві “форму”, яку вона мала за часів апостолів».

Переосмислення християнства

Через кілька років прихильниками цих ідей стали представники духовенства, такі як Мартін Лютер (1483—1546), чернець-августинець, або Ульріх Цвінглі (1484—1531), священник, чиї побоювання щодо оновлення знаходять широке відлуння у багатьох регіонах Європи.

Реформація

та Відродження

Протягом кількох десятиліть, по-різному і певним чином мінливо, справжня революція релігійного сприйняття заповнила Старий Світ, зумовивши створення нових Церков, кожна з яких мала свої догмати й ритуали, які руйнували його давню релігійну єдність і поділяли його на дві області: католицьку і протестантську, яка охоплює Скандинавію, значну частину Німеччини та Швейцарії, Нідерландів та Англію. Навіть країни із сильною й міцною католицькою традицією, такі як Франція, Італія та Іспанія, не залишаються осторонь. Також

Реформація зародилася в руслі європейської культури. Тонкий, але глибокий зв'язок об'єднує протестантизм із потужним культурним рухом доби Відродження. Гуманізм із його прагненням повернутися до витоків, із народженням сучасної філології, потрібної для тлумачення Біблії, з його заклик до євангельської чистоти та релігії, яку неможливо приховати за марними забобонами, завдав не тільки серйозного удару по церковній владі, а й насамперед створив передумови для європейської культури, що стали чинниками протесту Реформації. Крім іншого, необхідність релігійного оновлення вже втілилась у модерному русі *Нового благочесия* та віяннях християнського гуманізму, найвідомішим представником якого був Еразм Ротердамський (бл. 1467—1536). Автор критичного латинського видання грецького Нового Завіту (1516 р.), фламандський мислитель, вважає, що для повернення до первісного духу християнства варто очистити Святе Письмо від усіх нашарувань і помилок, внесених століттями невігластва й забобонів. У інших працях — «Книга християнського лицаря» (1504), «Похвала Глупоті» (1511), «Виховання християнського принца» (1516) і «Про свободу волі», опублікованій у 1524 р. на противагу лютеранській тезі про неможливість людини діяти за власною волею, Еразм вказує на ініціативну цінність віри, що існує внутрішньо, без священницького посередництва, завдяки чому кожен вірянин може встановити прямі стосунки з Богом. Він також виступає ярим противником корупції, яка панує у папському дворі, і проти всіх зовнішніх виявів поклоніння. Його роботу можна вважати найбільш переконливим ученням про християнську свободу, яка істотно впливатиме на римські кола Реформації, насамперед на групу високих прелатів, очолювану Реджинальдом Поулем (1500—1558), Гаспаро Контаріні, Джованні Мороне та Джироламо Серіпандо.

Еразм

Роттердамський

Однак Реформація не була б успішною, якби з нею не були переплетені політичні мотиви. Навіть в Італії, де в будь-якому разі протестантський рух набуває набагато менших масштабів, ніж деінде, у цьому плані відбуваються значні події. У Флоренції після вигнання Медічі в 1494 р. проповідь монаха Джироламо Савонароли (1452—1498) спричиняє хвилю народного протесту проти Папи Олександра VI Борджіа (1431—1503) і корупції серед духовенства. На інших територіях переплетення релігії і політики стає ще очевиднішим. У територіальних князівствах Німеччини, у швейцарських містах і навіть в англіканській Церкві зацікавленість модерних держав у секуляризації церковного майна та поширенні своєї влади на релігійну й церковну сферу також має вирішальне значення для утвердження Реформації. Починаючи з щирої і глибокої необхідності реакції на церковний та папський занепад і загальнішої кризи релігійної ідентичності, яка мучить усю тогочасну Європу, протестантизм врешті-решт формулює нове розуміння людини, її духовності, та релігію, яка має відповідати новим потребам і зміненим умовам суспільного життя в XVI ст.

Релігія

і політика

Мартін Лютер

Освіта

Важко було б сказати, як релігійні потрясіння набули б форми жорстких церковних установ та точних доктринальних визначень без протесту Мартіна Лютера. У ситуації, що стала вибухонебезпечною, його діяльність стає іскрою, здатною розпалити колосальний вогонь. Лютер народився в Саксонії, у доволі заможній родині: його батько, дрібний гірничий підприємець, хотів, аби його син вивчав право, але драматичне почуття гріха та людської вбогості підштовхнуло молодого

Лютера прийняти обітницю в августинському ордені. Навіть життя в монастирі за суворими правилами не допомагає перемогти стурбованість щодо майже неможливого спасіння: Лютер переконаний, ніби людина, за своєю збоченою природою, безсовісно грішить і забуває про скоєний гріх, який може згубити її назавжди. Жодного каяття замало, аби уникнути вічних мук, а вчення про індульгенції, що підтримується Церквою з часів хрестових походів, також не здається надійним: у ньому стверджується, що святі накопичили більше заслуг, ніж їм необхідно для особистого порятунку, і до цього скарбу варто додати нескінченні заслуги Ісуса Христа, залишені Петру та його наступникам для управління ними. Таким чином, згідно із суперечливим ученням спадщина індульгенцій, якою Церква може розпоряджатися, є невичерпною, а повноваження Папи поширюватиметься й на душі Чистилища, покарання яких може бути зменшене або навіть скасоване благочестивою людиною, котра отримує індульгенцію. Лютер, відправлений до Рима в 1511 р. для виконання певних справ за дорученням свого ордену, вирішив перевірити на практиці всі способи одержання індульгенцій: відвідування святинь, ушанування мощей, стояння на колінах на Святих сходах.

Одержимість гріхом

Однак говорять, що, діставшись нижньої сходинки Святих сходів, він підвівся й запитав себе: «Чи це правда?» Відчай, у який він занурений, приводить Лютера, як він сам стверджував, до ненависті до Бога. Аби відволікти від одержимості гріхом, генеральний вікарій німецьких августинців Йоганн фон Штаупіц, котрий згодом підтримає Лютера, направляє його займатися університетськими богословськими дослідженнями у Віттенберг, де нещодавно обраний курфюрст Саксонії Фрідріх III Мудрий заснував знаменитий університет,

де Лютер отримав докторський ступінь. Під час своїх перших уроків читання Псалма XXII особливо впливає на нього через слова першого вірша, ті самі, які Христос вимовив на хресті: «Боже мій, Боже мій, чому ти покинув мене?» Як Христос міг бути залишений Богом? Це відчуття Лютер знає добре: його безбожництво як сина Адама віддаляє його від Бога. Але Христос не злий; насправді він був безгрішним, але став грішником через любов до людей, взявши на себе їхні злодіяння для того, щоб подолати нескінченну відстань між ними і Богом.

Теорія
благодаті

Тому люди, котрі не можуть бути сповнені нечистих бажань і занурені в гріхи, можуть урятувати себе, а Бог є не тільки страшним суддею, що засуджує, а й милосердним, який рятує. Ці два аспекти божественності стають йому зрозумілими: «Коли я виявив, — як зізнається сам Лютер пізніше, — зв'язок між правосуддям Божим і словами про те, що “праведник житиме вірою” (Римляни, I, 17), і зрозумів я тоді, що правосуддя Боже є такою правдою, якою, завдяки благодаті й милості, Бог виправдовує нас через віру».

Ідея виправдання в ім'я віри сама по собі не змусила б Лютера зректися від Римської Церкви, скоріше, саме практика індульгенцій стала причиною розриву.

95 тез Лютера

Ціна
індульгенції

У 1514 р. Альбрехт Бранденбурзький (1490—1545), колишній єпископ Магдебурга і Гальберштадта, намагався отримати також головну архієпархію Німеччини, Майнц, що зробила б його одночасно канцлером імперії та імперським курфюрстом. Зловживання накопиченням благ є очевидним, і папська канцелярія, щоб надати йому дозвіл понтифіка, просить

виплатити 10 тисяч дукатів, що додаються до 14 тисяч, належних до виплати: величезна сума, яку могутній прелат отримує в кредит від Фуггерів, великих банкірів Аугсбурга. Щоб погасити борг, Папа Лев X надає йому право продажу індульгенцій на своїх територіях на вісім років: для цього половина доходів надходила Альбрехтові, а решта передавались би німецьким прелатом на будівництво собору Святого Петра. Але ченці, відповідальні за збір грошей, зокрема домініканець Тецель, котрий проповідував, поводяться так брутально, що викликають невдоволення далеко за межами країн, де вони діють. Збереглися відомі римовані вірші (у перекладі італійською: «Як тільки копійка в коробці відскокує, душа на небі підстрибує»), за допомогою яких вони розповсюджували індульгенції. Лютер уже висловлював свої сумніви з цього приводу в окремих проповідях. Як доктор богослов'я він мав повне право дискутувати й захищати свої ідеї, і для цього опублікував тези латиною, а 31 жовтня 1517 р. розмістив їх на дверях церкви замку Віттенберга, згідно зі звичаєм, за яким відомий теолог міг вільно поширювати свою думку в академічному світі. У «95 пунктах» Лютер протестує проти несправжніх жебраків, які експлуатують бідний німецький народ; ставить під сумнів владу Папи над душами чистилища та засуджує «прокляту й гріховну людську доктрину» (тобто не результат божественного одкровення) індульгенцій, стверджуючи, що Папа і Церква можуть скасувати покарання, накладені лише на землі. Нарешті, Лютер підтверджує, що немає гріха для грішника, котрий піклується тільки про те, аби уникнути болю: один гріх має викликати хвилювання й жахати, і лише завдяки життєдайному слову Христа, вірі в нього, він може отримати спасіння.

31 жовтня 1517 р.

Поширення тез Лютера

Лютер і Еразм

Після опублікування «95 тез» негайно спалахнула суперечка, зокрема й завдяки цілком новому мистецтву друку, яке використовується з дивовижною майстерністю. Брошури, маленькі книжечки, памфлети, апології, які супроводжуються сатиричними гравюрами, зрозумілими навіть для неписьменних, дуже поширені для Німеччини та сусідніх країн. «95 тез», перекладених німецькою мовою, настільки популярні, що навіть ремісники й селяни показують, що вони усвідомлюють або принаймні розуміють зміст: тільки Писанню треба довіряти, усім іншим — коментарям та доктринам богословів, канонам, декреталіям та папським буллам — марно. Існує певна відповідність між ученням Лютера й поглядами Еразма Роттердамського, котрий уже підтвердив необхідність відродження віри, поширюючи Святе Писання. У «Бесідах» (*Colloqui*), які Еразм написав у 1522 р. про вивчення латини в школах, релігійний формалізм неодноразово піддається критиці: паломництва та вольові жертви марні, християнин повинен присвячувати себе справі благодійності; християнство практикується не утримуючись від вершкового масла та сиру, а практикуючи любов до ближнього. Якщо згодом великий гуманіст ухилиться від того, що йому здаватиметься спотвореним ставленням, то зараз, навпаки, він відчуває себе в гармонії з цим протестом, і його інтерес, безперечно, сприяє поширенню лютеранських доктрин.

Реформація і суспільство

Тези Лютера охоплюють передусім великі верстви німецького населення, і в цьому контексті значення протестантської Реформації можна побачити щодо трансформацій, які зазнали європейські суспільства в ті роки: лицарі — це клас, ослаблений потужною владою, набутою аристократією імперії, та збіднілих через нову силу, буржуазію,

у німецьких містах; купцям та ремісникам водночас сприяли економічний розвиток тих років та нові міські реалії; тимчасом селяни бачили, що умови їхнього життя погіршуються з інших та супутніх причин, таких як феодална реакція та проникнення буржуазної власності в сільську місцевість. Але якщо не пам'ятати про силу релігійних почуттів, не можна зрозуміти, чому класи, настільки різні й керовані різними інтересами, що в ті самі роки спровокували заворушення та бурхливі повстання, повністю долучилися до Реформації. Вона оживляє нові надії і, здається, відкриває нові шляхи для звільнення чи соціального піднесення, задовольняючи при цьому потребу в доступній для всіх елементарній вірі. Порятунком отримується вірою, завдяки благодіянню, яке Христос приніс людям, спокутуючи первородний гріх; істина полягає в Писанні, яке відкрив Бог, а не в доктринах і догмах, розроблених богословами та каноніками.

Віра та Бог
Євхаристія,
або «Свята вчерея»

Думка Лютера підриває устрій, на якому Церква побудована століттями, й інші потрясіння спричинені нападом на таїнства, оскільки Лютер визнає лише ті з них, що були запроваджені Христом, Хрещення та Євхаристію, розглядаючи решту лише як повчальні церемонії, часто забруднені забобонами. Меса також викликає сумніви: для реформатора жертви не приносяться, адже Євхаристія означає подяку, і людина, котра проводить службу, не може здійснити чудо перетворення хліба й вина в тіло і кров Ісуса; якщо в цих двох образах є реальна присутність Бога, то лише тому, що Бог всюдисущий. Таким чином, таїнство Євхаристії має повернутися до «вечері Господньої», обряду спілкування з Богом, набагато ближчого спілкування, оскільки заперечується таїнство священницького

посвячення: слугитель Божий є християнином, якому парафія доручила виконувати певне завдання, а не священником, бо всі християни рівні. Вчення про священство всіх вірян руйнує церковну теократію в основі; таким чином, Лютер встановлює різний зв'язок між людиною і божеством. Бог є повелителем, і так само, як земна несправедливість часто є справою поганих слугителів проти волі царя, справедливого й щедрого, так духовенство прийшло втручатися між вірними і Господом, але до Нього, Всемогучого, можна звертатися без посередників.

Проте історик Февр показав паралелізм між цим релігійним завзяттям до Христа Царя, яке вихваляє його унікальну й божественну велич, і абсолютистськими тенденціями того часу, націленими на ліквідацію прикрого ярма великих феодалів, котрі хотіли би присвоїти собі частину монархічної влади.

Засудження Церквою тез Лютера

Вормський рейхстаг

Простір подальшої діяльності, який Лютер отримує негайно, заважає задушити його слово, як було з іншими еретиками до нього. Рим, з різних міркувань, реагує обережно, і лише 15 червня 1520 р. видано буллу, де засуджено 41 помилку Лютера. Ось перші слова в *Exsurge Domine*: «Встань, Господь, і роби справу свою [...] Дикий кабан спустошує твій виноградник [...]». Але 10 грудня на багатті у Віттенберзі було спалено копію булли з томами указів (папських законів): відтепер розрив оголошено. Лютер, сильний у захисті послідовників, але насамперед свого державця, Фрідріха Мудрого, кинув виклик вищій духовній владі, і тому наступного року він оскаржив найвищий світський авторитет християнства: 17 квітня 1521 р. було скликано Вормський рейхстаг за присутності нового імператора Карла V. Лютер запропонував визнати видані ним книги та заявив, що хоче підтвердити все, що він написав. Йому

потрібен час, аби обміркувати обґрунтовану відповідь, але наступного дня він заявляє, що готовий відступити лише тоді, коли йому покажуть тексти Святого Письма з його помилками. Згідно з першим друкованим текстом, що розповідає про цю драматичну сцену, Лютер сказав: «Ось тут, я більше нічого не можу зробити». Імператор вигнав його зі своїх володінь. Після Вормського рейхстага Лютер зник: щоб урятувати, Фрідріх Мудрий викрав його та переховав у замку Вартбурга, де реформатор скористався вимушеним неробством, розпочавши переклад Біблії німецькою мовою. Восени 1522 р. опубліковано Євангелії, тоді як *Die ganze Heilige Schrift*, все Святе Письмо, було опубліковано у Віттенберзі в 1534 р. Це не просто велика релігійна справа: цим твором, написаним високою німецькою мовою саксонської канцелярії, збагаченим виразами народної мови, Лютер започаткував літературну мову сучасної Німеччини. Однак тепер його критика спрямована вже не проти Папи Римського й духовенства, а насамперед проти тих послідовників, котрі, на його думку, ризикують зіпсувати справу реформації своїм екстремізмом: Андреаса Карлштадта (1480?—1541), Томаса Мюнцера, а також лицарів на чолі з ватажком Францом фон Зікінгеном, який у 1522—1523 рр. воював проти архієпископа Трієра. Лютер ще більш наполегливо висловлюється проти селян, котрі повстають із вимогою повернутись до «старих добрих законів», тобто звільнитися від феодальних повинностей, які стали ще обтяжливішими останнім часом. Свобода християнина, проголошує Лютер, не є «абсолютно плотською (тілесною) справою»; рівність між людьми, на яку посилаються повстанці, «має тенденцію до перетворення духовного царства Христа в земне царство». Памфлет, який він пише тоді, має назву «Проти безбожних і злих банд селян», а запрошення адресоване феодальним князям, котрі здійснюють жорстокі репресії, які схвалює Лютер: «Зараз

час меча, час гніву [...]». Більше того, дії реформатора тепер спрямовані на запровадження, не без доктринальної жорсткості й використання текстів, сторонніх навіть для Писань, церковної дисципліни, яка відповідно до авторитету, визнаного за правителями святим Павлом, має забезпечувати розбудову принципів державної Церкви.

Переписування

Біблії

Цвінґлі та Кальвін

Повчання

Цвінґлі

Значення та методи поширення Реформації, здається, тісно пов'язані з політичною структурою регіонів, де вона розвивається. На територіях Швейцарської конфедерації Цюріх стає у 1523 р. місцем випромінювання євангельських ідей Ульріха Цвінґлі (1484—1531). Священник гуманістичного типу, що нагадує Еразма, Цвінґлі вивчає тексти Лютера й деталізує богословський зміст своєї доктрини про відмову від церковного celibату та вшанування ікон на засадах авторитету Священного Писання. Як і в Реформації в Німеччині, успіх Цвінґлі має міцне підґрунтя для підтримки з боку муніципальних установ. У Цюріху взаємопроникнення між політикою і релігією буде особливо міцним. За муніципальною постановою зображення й реліквії в церквах знищуються, а ліквідовані монастирі перетворюються на школи й лікарні; крім того, створено суд для контролю за суспільною мораллю. У 1536 р. Гійом Фарел, учень французького гуманіста євангельських поглядів Якоба Фабера (1450?—1537), засновує Женевську Церкву з політичних та громадських міркувань. Перше перебування в місті Жака Кальвіна (1509—1564) також датується цим роком. Кальвін, народжений у Франції, у місті Нуайон, вивчав філософію та право в Парижі, але покинув Францію після переслідувань

прихильників Реформації, здійснених королем Франциском I (1494—1547) у 1536 р.

Повчання

Кальвіна

Він опублікував у Базелі роботу «Інституція християнської релігії», яку було перекладено французькою в 1541 р., де викладені принципи його релігійного бачення та організації Церкви. Для Кальвіна, як і для інших реформаторів, Святе Письмо — єдине джерело божественного слова; однак він наголошує щодо Лютера залежність людини від Бога у більш чіткому й радикальному формулюванні теорії передвизначення. Через Христа і Святого Духа, — говорить Кальвін, — Бог дарує милість людям відповідно до його незмінної волі, прирікаючи одних до вічного життя, а інших до вічного прокляття. Однак обрані не перестають бути грішниками, хоча завдяки благодаті, отриманій від Бога, набувають усвідомлення гріха та необхідності каяття, якому повинні присвятити все своє життя. У цьому доктринальному контексті твори вважаються плодом і доказом передвизначення для порятунку. Кальвініст має відчувати себе залученим до постійного пошуку всередині себе ознак своєї належності до лав обранців. Результатом є акцентоване освячення всієї людської діяльності, оскільки успіх і матеріальне процвітання, досягнуті чесною працею, розглядаються як доказ передвизначеності. Згідно з кальвіністською концепцією, покликання, таким чином, стає динамічним елементом, що також виправдовує діяльність, яку традиційно засуджує Церква, наприклад, кредит під проценти або банківська діяльність. Це примирення, здійснене Кальвіном між релігією та грошима, і надзвичайне поширення його ідей серед підприємницьких та міських професіональних верств, є елементами, до яких історик Макс Вебер (1864—1920) буде підводити, аби підкреслити роль кальвіністської думки та

теології в розвитку модерного продуктивного мислення. Місто, робота, професія найбільше піднесені в етичній концепції Кальвіна, і в Женеві йому також вдається організувати свою республіку «святих». Теорія передвизначення

Консисторія є її найбільш видимою організацією: вона складається з дванадцяти старшин та десяти пасторів, її завдання полягає в контролі моральності громадян та поведінки священнослужителів. Все соціальне життя суворо контролюється.

Поширення кальвінізму

Нетерпимість і непримиренність керують містами: заборонено азартні ігри, видовища та розкіш. Грішники виключаються з громади й фактично не беруть участі в суспільному житті. Але те, що приголомшило найбільше, — це полювання на єретиків, запроваджене Кальвіном. Серед його знаменитих жертв іспанський лікар Мігель Сервет (1511—1553), засуджений на спалення на багатті за те, що підтримав пріоритет єдиного виміру над триєдиним виміром Бога. Кальвінізм швидко поширюється з Женеви, яка стає центром реформаційного книгодрукування, на величезній території, що охоплює окремі регіони Франції, Угорщини, Трансільванії та Нідерландів.

Державні Церкви: приклади Данії та Англії

Схизма

Генріха VIII

У Данії суверен бачить у Реформації інструмент для зменшення могутності знаті та духовенства. У 1535 р. король Кристіан III (1503—1559) проголосив про утвердження лютеранської державної Церкви, ліквідував усі церковні установи та конфіскував їх майно. В Англії народження Англіканської Церкви можна вважати визначним елементом у конституції модерної держави. Ця подія дозволила королю

Генріху VIII (1491—1547) скасувати шлюб із Катериною Арагонською (1485—1536), тіткою імператора Карла V (1500—1558), від якої він не мав синів. Після відмови священника, обумовленої політичним тиском різного роду, Генріх VIII за допомогою *Акта про супрематію*, затвердженого парламентом 3 листопада 1534 р., проголосив себе верховним главою Англіканської Церкви. Папська юрисдикція скасовується як у податкових питаннях, так і щодо призначення єпископів; монастирі ліквідуються, а їхнє конфісковане майно перерозподіляється за згодою на користь дворян, купців та дрібних власників. Реформа, якої прагнув Генріх VIII, мала, по суті, політико-конституційний характер: він здійснив відокремлення від Римської Церкви, справжній розкол, що поставив Англіканську Церкву під безпосередню владу монархії, не торкаючись жодним чином богословського змісту. Фактично всі католицькі догми й таїнства зберігалися. Відкриття англіканства для протестантської Реформації відбудеться під час правління його спадкоємця Едуарда VI Тюдора (1537—1553), котрий між 1549 та 1552 рр. затвердив офіційну доктрину й літургію, позначену своєрідним синкретизмом між лютеранством і кальвінізмом. Шотландія також долучилася до кальвінізму завдяки релігійним проповідям Джона Нокса (1505?—1572), тоді як Ірландія залишилася католицькою.

Протестантська Реформація і модерний світ

Тексти,

що поширюють Реформацію

Друкарство відіграє важливу роль у поширенні реформованих ідей. Окрім творів Лютера, завдяки Реформації створено величезну масу полемічних і богословських книг та брошур, які розповсюджуються по Європі в не відомих до того часу накладах. З далекої Саксонії слова Лютера досягають Швейцарії, Данії, Швеції, та навіть Італії, де розташоване

папство, але воно не чуже автохтонному реформаторському руху. Починаючи з 20-х років XVI ст. твори великих реформаторів розповсюджуються спочатку в оригінальних виданнях, а незабаром у перекладах, розрахованих також на великі тиражі. Венеція — італійське місто, яке більше, ніж інші, перебуває в центрі виробництва та розповсюдження неортодоксальної друкованої продукції. Достатньо сказати, що «Найкорисніший договір про благо Христа» (*Trattato utilissimo del Beneficio di Christo*), внесений до *Індексу заборонених книг* у 1559 р., приблизно через шість років надрукований тиражем близько 40 тисяч примірників; це одна з основних книг Реформації в Італії, де розглядаються концепції виправдання вірою і покликанням. Проповідники та мандрівні монахи також допомагають принести нові ідеї з університетських аудиторій або навчальних закладів, що традиційно використовуються для богословських дискусій. Релігійні питання обговорюються в наукових колах мирян, як відбувається серед тих, хто збирається в Неаполі навколо іспанського богослова Хуана де Вальдеса (1490—1541?) та Джулії Гонзага (1513—1566), графині Фонді, дочки Людовика. Але навіть серед ткачів, теслярів, шевців та крамарів із таких міст, як Модена, Лукка, Мантуя та сам Неаполь, дискусія про проблеми віри та новини з-за Альп про передвизначеність та вільну волю у 30-х роках XVI ст. стане щоденною темою розмови. Надзвичайна швидкість, надана поширенню реформованих ідей, була б неможливою без одночасного поліпшення типографічного мистецтва.

Хуан де Вальдес
та дебати в Італії

Інший інноваційний аспект того, що можна вважати справжньою культурною революцією, дає використання народної мови. Біблія, перекладена німецькою самим Лютером, стає текстом, доступним для всіх, читання якого приписане

протестантською релігією, що сприяє реальній боротьбі з неписьменністю. Протягом кількох десятиліть європейська географія письменності буде позначена точною розділовою лінією: на півночі, у районах більшого поширення Реформації, рівень грамотності знатних і професійних класів набагато вищий, ніж у Середземноморській Європі, де католицька Церква зберігає міцні позиції.

Сповідь та етика

До них додаються інші роздуми про елементи сучасності, які приносить із собою Реформація. Вже зазначалося, що на першому етапі розроблення нових доктрин роль духовенства є вирішальною. Згодом вимога мирян про їхню безпосередню участь у вирішенні богословських питань, що передбачають етичний та практичний життєвий вибір, виявляється однаково вирішальною. Крім того, заперечення всіх форм церковного посередництва і практики таїнств є іншим аспектом нового способу ставлення людини до Бога. Поширення релігійної проблеми на моральне й громадянське життя згодом розвернула тенденцію до секуляризації культури, яка розвивалася в добу Відродження. Впевненість у можливостях людини, властива гуманізму, здається, вичерпана після повернення до пріоритету релігійних почуттів над усіма іншими аспектами суспільного життя.

У той час дискримінація за ознакою віри стала сумнозвісною практикою у всій Європі. Поступове посилення протестантських Церков у рамках дедалі жорсткіших доктрин і регулятивних профілів позначається на католицькій сфері через утиски релігійного життя між релігійним конформізмом і церковним авторитаризмом. Тоді в європейській історії виникає нова проблема: початок міграції релігії спричиняє появу релігійних меншин в умовах, не надто доступних для толерантності.

Див. також: Католицька Реформація і Контрреформація с. 177;

Духовенство с. 185;

Православне християнство у XVI–XVII століттях, с. 204;

Філософія і протестантська Реформація с. 343

Католицька Реформація

і Контрреформація

Стефано Сімончіні

Протягом XVI ст. полотно християнства було розірвано між різними Церквами та духовними сектами. Католицькій Церкві, інституційно слабкій і непослідовній на доктринальному рівні, після початкових втрат вдається відновитися завдяки Тридентському собору й інквізиції. Папство, з одного боку, вітаючи інноваційні сили, які існують до релігійного розколу, а з іншого, жорстко визначаючи межі ортодоксії, здійснює моральне і духовне відновлення разом із репресивною та авторитарною політикою.

Історіографічні терміни

Перспективи

Утвердження концепції католицької Реформації є результатом реакції на історіографію XIX ст., яка запропонувала обмежувальний образ Контрреформації, що розглядалась як насильницька консервативна відповідь католицької Церкви на лютеранську революцію. Згідно з цією думкою, Контрреформація могла би придушити свободу совісті та приборкати науковий прогрес за допомогою примусових заходів, таких як інквізиція та *Індекс заборонених книг*.

Навіть з економічного та політичного поглядів Контрреформація була причиною відсталості середземноморських районів Європи з XVII ст., характеризуючи себе як «феодално-справедливу» на противагу духу «буржуазної та прогресивної» протестантської Реформації.

Перегляд цієї інтерпретації відбувся після Другої світової війни, насамперед із боку католиків, котрі намагалися релятивізувати концепції Реформації і Ренесансу, що більше не знаменували початок сучасності зі звільненням від впливу Церкви на суспільство. Католицька Реформація вказує на внутрішній і стихійний рух духовного та морального відродження Церкви, що бере свій початок у Середньовіччі й передує виступу Лютера (1483—1546).

У цьому світлі католицька Реформація та Контрреформація — це дві паралельні та взаємодоповнюючі течії. Таким чином, склалася історіографічна перспектива, більш уважна до структурних, соціальних та інституційних змін, ніж до ідеологічних чи доктринальних орієнтацій.

Під цим кутом зору неістотним є протиставлення певної католицької духовної цінності протестантській, а скоріше варто шукати характерні риси, які є загальними для різних європейських областей, реформованих чи католицьких, що свідчать про процес підпорядкування як цивільній, так і церковній владі.

Криза та реставрація Церкви

Перевага

благодіяння

Наприкінці XV ст. Італія досягла максимального розквіту в культурному та мистецькому аспектах, але водночас розпочалася політична криза, яка перетворила її на поле боротьби між європейськими державами, розв'язана лише у другій половині XVI ст. за перевагою Іспанії. У цьому контексті папство проводить силову політику, спрямовану на зміцнення територіальної держави та культурне панування Рима. Ця політика спричиняє величезні втрати для міста, такого як Рим, чия роль духовного наставника вже серйозно похитнулася,

а витрати покриваються не тільки величезними податками, а й поширеною практикою продажу посад або індульгенцій.

Критика гуманістів

У 1527 р., напередодні Пограбування Риму, коли німецькі та іспанські ландскнехти вже нависають над містом, Папа Климент VII (1478—1534), щоб купити зброю й набрати ополченців, збирає гроші, швидко надавши кардинальський сан п'яти найзаможнішим єпископам. Цей красномовний епізод вказує на корупцію та слабкість папської влади. Але зловживання римської курії, що тривалий час обурювали християнство, є лише зовнішньою ознакою, адже насправді вражене саме коріння. Протягом багатьох століть відбувалася деградація духовного життя в результаті змішування феодальної політичної влади і духовної влади: функція єпископа з пастирського служіння й догляду за душами скоротилася, натомість зросла роль отримання вигоди, без жодних зобов'язань. Таким чином, політико-економічна функція та юридичний вплив переважають у високому духовенстві моральну цілісність та відданість доктрині, тоді як нижче духовенство перебуває в жалюгідних умовах, як матеріальних, так і інтелектуальних. Отже, християнський народ захищають майже одні тільки релігійні ордени, особливо жебруючі. Однак, насолоджуючись папськими привілеями, ченці уникають будь-якого контролю з боку єпископів і вільні вести життя, дуже далеке від аскетичної суворості, встановленої правилами засновників; проповідують без відповідної підготовки та й часто із суперечливими цілями щодо інших наказів або цивільної влади; спрямовують народну релігійність до форм побожності, близьких до забобонів. Серед гуманістів, від Поджо Браччоліні (1380—1459) до Еразма Ротердамського, поширюється сатиричний погляд на релігійних паразитів, що

живуть за рахунок суспільства, лицемірних і неосвічених, завжди готових до суперечок, які спалахують між різними орденами щодо дивних та безплідних ритуальних і доктринальних питань. У випадку з Йоганном Рейхліном (1455—1522) — німецьким гуманістом, котрого жорстко атакували деякі домініканці, пов'язані з університетами Кельна, Парижа і Левена за захист єврейської традиції, європейська культура тепер мала вигляд безнадійно розколотої. З одного боку, є гуманісти, які звертаються до вивчення стародавніх, християнських і язичницьких джерел, прагнучи до гармонії різних традицій; з іншого боку, прихильники схоластики в могутніх університетах були закриті для будь-яких нововведень, і прибічники догматизму, здатні придушити справжнє християнське послання. З жорстоким пограбуванням Рима мрія про добу Відродження, коли понтифіки не вагаючись піднімали меч і прикрашали язичницькі зображення церков та куріальні резиденції, схоже закінчується для папства. Жителі Рима, враженого списками імперських вояків, котрі полюють на нього і стоять на біваках протягом багатьох місяців, стають свідками неймовірної події, яка набуває символічної ваги.

У центрі
конфліктів

Насправді дві реалії, що змінюють європейський сценарій Чинквеченто, схоже, сходяться за часів Пограбування: імперська ідеологія, втілена в образі Карла V Габсбурга (1500—1558), і релігійна емансипація від корумпованого Рима, речником якої є Лютер. Імператорський двір також заохочує пропаганду Пограбування як божественне покарання за розбещення римської курії. Ще в 1522 р. видатний представник цього двору, наставник Карла V, Адріан з Утрехта, сходить на папський престол з ім'ям Адріана VI (1459—1523) і заявляє про свої програмні напрями: непримиренність із Лютером і реформи

курії. Це його слова: «Ми добре знаємо, що навіть у цьому Святому Престолі багато огидних речей відбувалося протягом багатьох років: зловживання церковними справами, порушення заповідей і, зрештою, розпуста. Нарешті, не дивно, що хвороба перейшла від голови до кінцівок, від понтифіка до прелатів». Незважаючи на суворість Адріана у протидії лютеранській реформі, що зароджується, витлумаченої як божественне покарання, діяльність Церкви із самореформування сприймається ним як глибоке втручання в систему *capite et membris*¹⁹. Але Папа з іншої країни також викликає недовіру в тих, хто здається відкритим для Еразмового впливу: поет-сатирик Франческо Берні (бл. 1497—1535) називає понтифіка «п'яним селянином» і «ворогом італійської крові». Поєднання Церкви з італійською ідентичністю є одним із найважливіших факторів антилютеранської реакції: насправді багато італійських гуманістів інтерпретують повстання лютеран як атаку на папську владу і латинську традицію, якій Церква гарантувала виживання. У Римі, після початкового співчуття, гуманісти та войовничі ордени також дивляться на Еразма Роттердамського зі зростаючою ворожістю. Однак діяльності та постаті Еразма вдається об'єднати партію посередників між католиками і протестантами, націлену на те, щоб відсунути богословські та доктринальні питання на другий план, натомість віднайти місце зустрічі з лютеранами під кутом зору євангельської моралі й реформ. Карла V також цікавить компроміс, який поверне Церкву до єдності: багато німецьких князів долучились до протестантизму, приєднавшись до військової ліги, що укладає небезпечні угоди із Францією. І саме імператор захищає інструмент Собору, який багато хто називає єдиним методом зцілення Церкви і запобігання повторному розколу. Климент VII, Папа часів Пограбування, проте, насторожено ставиться до Собору, побоюючись відродження тієї давньої конфесійної

ідеології, яка прагнула обмежити папську владу в ім'я більшої автономії національних Церков. Але саме покірність Климента VII визначає радикальні зміни в політиці папства. Павло III (1534—1549), якого слушно можна певною мірою вважати першим Папою Контрреформації, також є тим, хто відкриває Церкву внутрішнім інноваційним силам і сприяє скликанню Тридентського собору, який тривалий час відтермінується через організаційні труднощі й конфлікти між Францією і Священною Римською імперією.

19 Тобто «в голові та членах». — *Прим. ред.*

Еразм

Роттердамський

Поворотний момент Павла III

Між першою згадкою в 1536 р. і фактичним відкриттям собору в Тренто в 1545 р. Павло III радикально оновив склад Колегії кардиналів, призначивши видатних католицьких реформаторів, таких як Гаспаро Контаріні, Реджинальд Поул (1500—1558), Джованні Петро Карафа, Джованні Мороне. Ці та інші кардинали є підписантами знаменитого меморіалу реформи, замовленого понтифіком: *Consilium de emendanda Ecclesia* (1537 р.). У цьому документі чітко окреслено вияви зла, що вражає Церкву, але й засуджено найбільш вражаючу роботу Еразма *Colloquia*: дотепні діалоги, вже засуджені Сорбонною, в Італії сприймаються як свого роду керівництво до лютеранства. Таким чином, Церква розривається між дедалі менш переконливими спробами посередництва з протестантами і спонуканням протистояти поширенню ересі, присутньої в Італії навіть у замаскованих формах, оскільки в цьому десятилітті (1535—1545) межі між ортодоксією і ерессю досі залишаються надто невизначеними, а в керівництві Церкви виникають напруженість та підозри.

Між посередництвом

та нетерпимістю

Прониклива політика Павла III, нейтральна у війні й завбачлива в релігійних питаннях, надає нову силу до дій римській курії, закладаючи підґрунтя для відродження Церкви, що здійснюється через собор, якому доручено два основні завдання: позитивне визначення ортодоксії, на якій базуються репресії й рекатолізація неортодоксальних рухів та селянського населення, і дисциплінарна реформа церковних структур, яка дає голос внутрішнім силам відновлення до лютеранського перелому.

Католицька Реформація перед Собором

Відродження

культури

При об'єктивному аналізі релігійної історії XVI ст., дії Тридентського собору мають інтерпретуватися з урахуванням його витоків, пов'язаних із моральним і духовним оновленням, яке охоплює християнство між другою половиною XV і першою половиною XVI ст. Ці явища, спрямовані, так би мовити, на реформування людей, а не релігійних інститутів. Вони переважно мають два різні напрями: з одного боку, зусилля знизу (слід розуміти як суспільство загалом), спрямовані на вдосконалення релігійного життя через містичні рухи або братства допомоги нужденним; з іншого боку, пастирське зусилля окремих єпископів, котрі серйозно опікувалися турботою про душі й реорганізацією місцевих Церков.

На підтвердження цих хвилювань наводяться чіткі пропозиції щодо реформи Папи Лева X (*Libellus ad Leonem X*) (1513 р.) Вінченцо Квіріні і Томмазо Джустініані, двох ченців-камальдулів. Вони скаржаться на брак культури світського духовенства і говорять про необхідність реформування релігійних орденів, пропонуючи заходи щодо пожвавлення всього церковного органу: переклад Святого Письма

і прийняття простої мови в літургії; періодичне скликання єпархіальних та провінційних синодів, а також Вселенського собору. Але Латеранський собор (1512—1517), у контексті якого було сформовано ці пропозиції, дав невтішні результати.

«Ораторій

Божественної любові»

Водночас власне в Римі за правління Папи Лева X, за ініціативою мирянина Етторе Вернацца, було створено «Ораторій Божественної любові» (1517 р.), що походив від «Ораторія Генуї» (1497 р.), до яких доклали руку відомі священнослужителі, такі як Джованні П'єтро Карафа, або шляхетні миряни, як Каєтан Тієнський (1387—1465, канонізований у 1671 р.). Мета ораторіїв полягає у поширенні практики благочестя, спрямованої на «наслідування Христа» й благодійної діяльності щодо засуджених, нужденних і невиліковних хворих. Прецеденти цього досвіду повертають до XIV ст., коли в Нідерландах народилася громада духовенства і мирян, *Братства спільного життя*, спрямована на оновлення духовного життя і виховання молоді та священнослужителів. Духовність громади, так зване нове благочестя, незабаром поширюється по всій Європі, зокрема після успіху трактату «Про наслідування Христу», духовного тексту Томи Кемпійського (1380—1471), середньовічного містика, котрий розмірковує про любов Бога, схвалює повне підпорядкування Його волі.

Паралельно з поширенням братств у Чинквеченто перед Тридентським собором набули великого значення окремі ініціативи видатних особистостей, залучених до перебудови єпископальної діяльності. Джан Маттео Гіберті (1495—1543), представник римського ораторського мистецтва і єпископ Верони, залишив римську курію на наступний день після Пограбування Рима, аби відновити лад у своїй єпархії. Напрями його діяльності — реабілітація світського духовенства, боротьба

з привілеями звичайного духовенства, поширення благодійного духу ораторіїв. Подібний випадок, поряд з багатьма іншими, — це історія француза Гійома Брісонне (1472—1534), єпископа Мо, котрий, однак, вважає, що його дії обмежені звинуваченнями в пособництві лютеранській єресі. Навіть в Іспанії тінь інквізиції проникає в містичні рухи, такі як *Alumbrados conversos*, які долучають спіритизм Еразма до єврейської містики, тимчасом як робота кардинала Хіменеса де Сінероса (1436—1517), видатного реформатора регулярного і світського духовенства та засновника Алькальського університету, чия діяльність зі створення кафедр грецької, арабської, івриту та підготовки знаменитої *Компютенської Поліглоти* поєднується з енергійними репресивними й інквізиційними заходами. Один із найпомітніших наслідків цих духовних хвилювань втілюється у формуванні нових релігійних орденів на базі старих — таких як капуцини (1528 р.) і мініми, відокремлені від францисканців-конвентуалів, через досвід ораторіїв, театинці (1524 р.), варнавити і сомаски (1532—1540), або через містичний досвід надзвичайних людей, таких як баскський дворянин Ігнатій Лойола (1491—1556), засновник Товариства Ісуса (1540 р.). Саме духовність святого Ігнатія та його «Вправи» є незрівнянною моделлю для нових потреб католицької Церкви: він спрямовує містицизм на благодійні справи, які вшановують ієрархію і таїнства.

Між посередництвом і нетерпимістю

Нові

релігійні

ордени

Жіночі ордени

Нарешті, у цей період заслуговує на увагу жіночий компонент, як у відокремлених містичних випробуваннях (від Катерини Генуезької до Терези Авільської), так і у формуванні

жіночих конгрегацій, таких як Янгольські сестри святого Павла, пов'язані з варнавітами або урсунками. Безперечна заслуга Тридентського собору полягає в тому, що він зміг інтерпретувати й озвучити ці різні напрями католицької реформи, націлюючи їх на радикальне оновлення як релігійного, так і цивільного суспільства.

Однак Собор має неспокійну історію: спостерігається внутрішня напруженість між ідеальною моделлю реформи та конкретними інтересами країн — учасниць та Римської курії. Однак посередництво між різними силами, представленими в ньому живими потребами християнства, не лише зумовлює великі сірі зони щодо основних питань, таких як папська влада у взаємозв'язку з державними повноваженнями, а й свідчить про багаторазовий опір йому навіть у найяскравіших та інноваційних формулюваннях, які повністю спотворюють результати.

Собор та Контрреформація

Свята канцелярія

29 червня 1542 р. було опубліковано буллу *Initio nostra pontificatus*, з якою Павло III скликав Собор у Тренто. 21 липня наступна булла *Licet ab initio* з'являється в день народження Конгрегації доктрини віри. У зв'язку з раптовим відновленням воєнних дій між імператором Карлом V та французьким королем Франциском I (1494—1547) Собор вирішено відтермінувати: створення інквізиції виправдано Папою Павлом III як надзвичайний захід, для боротьби з поширенням ересі. Таким чином, протягом кількох тижнів виникають дві реальності — Собор і інквізиція покликані назавжди змінити вигляд Церкви. Багато хто чекає, що Собор стане «найфективнішим засобом пом'якшення надмірної сили» Папи Римського, як стверджують ченці і богослов Паоло Сарпі (1552—

1623), але також сприятиме мирному розв'язанню спорів у визначенні істинної доктрини. Навпаки, Конгрегація доктрини віри, справжня декларація духовної війни, що виявиться вирішальним інструментом для утвердження папської влади і римського централізму. Але скликання Собору після мирного договору в Крепі, підписаного між Францією й Іспанією в 1544 р., незабаром розчаровує тих, хто сподівається на заспокоєння, оскільки Карл V наполягає на тому, аби спочатку було проведено дисциплінарні реформи, залишаючи осторонь доктринальні проблеми, оскільки це призведе до остаточного розриву з протестантами. Тому досягається компроміс, за якого догматичні й дисциплінарні питання вирішуватимуться паралельно. Насамперед ідеться про віру і місце єпископів: на шостій сесії Собору (13 січня 1547 р.) у постанові підтверджується теза про виправдання, яка встановлює, що людина може співпрацювати з божественною благодаттю через волю і діяння. Постанова закінчується 33 анафематизмами, де засуджуються позиції Реформації. Щоб не брати участі в ухваленні указу, імовірний папський наступник Реджинальд Поул (1500—1558), розчарований у своїх прагненнях до примирення, їде з Тренто. Цей жест, що підтверджує підозри в неоднорідності його діяльності, коштуватиме йому папського престолу. Фактично після смерті Павла III (1549 р.) конклав перебуває в одному кроці від обрання Поула, але Джованні П'єтро Карафа (став понтифіком у 1555 р. під ім'ям Павла IV), засуджуючи його як підозрюваного в ересі, не дає йому досягти успіху. Таким чином, з'являється нова фігура Папи-інквізитора, яка набуде повного втілення у подальших понтифікатах скромних ченців, Мікеле Гіслієрі і Феліче Перетті, відомих як Пій V і Сікст V. Фактично інквізиція стає фільтром на виборах Папи і потужним каналом просування по службі в церковній кар'єрі, надаючи новий блиск пересічним орденам.

Папа-інквізитор

Навіть під час понтифікату Павла IV очевидно, наскільки Інквізиція перебуває в конфлікті з його рішеннями: собор, вже двічі призупинений раніше, не може відновити свою роботу, тоді як вживаються дуже суворі заходи щодо боротьби з ересю, які спрямовані на саму верхівку Церкви. Кардинал Джованні Мороні (1509—1580), один з найвидатніших прихильників примирення, був ув'язнений на два роки й засуджений.

Індекс заборонених книг

У лютому 1559 р. було оприлюднено перший Індекс заборонених книг (*Indice*), натхненний Павлом IV, суворість і ефективність якого підтверджуються зникненням імені Еразма з італійської культурної сцени на більш як два століття. Після смерті Павла IV, яку в Римі зустрічає народне повстання, Пієм IV знову відкриває собор, і кардинала Мороні виправдано. Аби обмежити повноваження Конгрегації доктрини віри, Пій IV доручає комісії собору пом'якшити «Індекс заборонених книг», замінивши його на новий (1564 р.), який насамперед відрізняється від попереднього фундаментальним аспектом: він скасовує заборону на друкування біблійних перекладів. Однак у наступні десятиліття інквізиції вдається знову запровадити в «Індексі заборонених книг» Климента VIII (1596 р.) абсолютну заборону біблійних перекладів, яка діятиме до 1758 р. Третя й остання фаза собору (1562—1563 рр.), яку розпочав Пій IV, характеризується ширшою присутністю іспанських і французьких єпископів, а також рішучим втручанням кардинала Мороні, котрий у 1563 р. взяв на себе роль голови на зборах. Йому вдається знайти компромісне рішення проблеми резидентності єпископів: з одного боку, це конкретно зміцнює їхні повноваження, з іншого — посилює санкції проти

нерезидентів. Це компроміс між римськими тенденціями централізації і відцентровими рухами заальпійського єпископату: завдяки цьому на останніх зборах собору узгоджується пасторальний принцип турботи про душі. Єпископа просять про відповідне культурне виховання, скромне життя, старанну участь в організації помісних Церков (відвідування пастирів, єпархіальних синодів і провінційних рад). Християн просять про більшу рівномірність віри, якої можна набути через парафіяльні школи та проповідування, а також періодично виконувати таїнства під контролем парафіяльних священників.

Остання фаза Собору

Ця Тридентська реформа просувається Пієм IV шляхом створення спеціальної конгрегації кардиналів *Super executione et observantia Sacri Concilii Tridentini* (2 серпня 1564 р.). Але найпотужніший поштовх до виконання тридентських постанов виходить від тих єпископів, котрі по-різному, але зі спільним благодійним і духовним прагненням втілюють нову модель пастора: від Карло Борromeо (1538—1584), племінника Пія IV, єпископа Міланського, до Габріеле Палеотті (1522—1597), єпископа Болонського.

Реформи Сікста V

Проте посилення єпископських повноважень, набутих на Тридентському соборі, контрастує з паралельним зміцненням структури Церкви, що йде на спад. Збільшення папської влади завершується інституційними реформами Сікста V (1585—1590), що передбачають розширення системи конгрегацій кардиналів, узгоджених Святою інквізицією і підлеглих понтифіку, і, як наслідок, ліквідацію будь-якої колегіального управління світськими і духовними справами Церкви. Результатом є нове

звільнення від повноважень єпископів, передбачене тридентськими директивами: папські нунції фактично контролюють їх, а інквізиція прагне наглядати за їхнім моральним станом. Нарешті, якщо ми додамо, що винятки стосовно звичайного духовенства були мінімальними, що знать та державна влада, як і раніше, вирішально впливають на вибори єпископів і тридентські інститути, такі як єпархіальні синоди і семінарії, не набувають значного поширення, картина католицької реформації істотно обмежується.

Інструменти відновлення

У підсумку залишаються величезні зусилля з відновлення Церкви й утримання вірян, які здійснюються за допомогою нових або реформованих інструментів: інквізиції, місій, проповіді, катехізації, культу святих, позитивного богослов'я. Вороги Церкви численні, від трансальпійських єретиків до глибоко замаскованого язичництва, але боротьба з цим злом підвищує престиж католицизму між XVI і XVII ст. Панівні класи оновлюються через католицьку ідеологію, тоді як інквізиція, що представляє єретиків як загрозу громадському ладу, співіснує з державною владою. З одного боку, відданість мас спрямовується через театралізовану літургію, з іншого боку, вона проникає у свідомість за допомогою сповіді, проповіді або катехізису (*il Catechismus Romanus ex decreto Sacrosanti Concilii Tridentini*, затверджений Пієм V у 1565 р.) задля поширення духу підпорядкування влади. З культурного погляду наприкінці століття утворюється монументальний синтез, який представляє строго ортодоксальне бачення світу: Роберто Белларміно (1542–1621) у доктринальному аспекті (*Disputationes de controversiis christianae fidei*); Цезар Бароній (1538–1607) в історичному контексті (*Annales ecclesiastici*); Поссевіно в культурній сфері (*Bibliotheca selecta*). Це спільний проект культурної гегемонії, який також втілюється в місії

й освітньому дусі єзуїтів і підтверджується очевидною більшою політичною стабільністю цілком католицьких країн.

Якщо, з одного боку, можна визнати в релігії єдиний політичний інструмент, здатний контролювати соціальну поведінку по всій Європі, з іншого боку, варто наголосити, що в Італії посилився римський вплив на всі сфери культури, що тривалий час визначав усю італійську реальність.

Див. також: Людина і космос, с. 15;

Релігійна революція, с. 167;

Духовенство, с. 185;

Книга, с. 265

Духовенство

Еліза Нові Каварріа

На початку століття найбільш освічені верстви Церкви і протестантські реформатори засудили рівень деградації та невігластва, поширених серед духовенства, як чоловіків, так і жінок. Питання, моральні аспекти якого значно поступаються аспектам суворішого структурного та юрисдикційного порядку, вирішуватиметься Тридентським собором, чії довгострокові рішення про реформу істотно змінюють церковне суспільство. Це сприяє зміцненню єпархіальних установ і авторитету священнослужителів.

Необхідність оновлення

Неефективність і регулювання

Моральний

розлад

Хроніки і література початку XVI ст. зазвичай відновлюють уявлення про духовенство, що, м'яко кажучи, неадекватне і не готове до виконання покладених на нього завдань. Домінантним є образ корупції та зловживань, що панують у всьому церковному світі, від представників високої ієрархії до найскромнішого священника в сільській місцевості, у чоловічих і жіночих монастирях, серед монахів-відлюдників і навіть серед світського духовенства. Моральний розлад, що приписується духовенству в період, який передував Тридентському собору, характеризується багатьма аспектами: вони варіюються від звинувачення у невігластві до запровадження забобонних практик, якщо не справжніх магічних обрядів, у священну літургію; від нагромадження статків до недотримання умов проживання; від відвідування таверн та публічних видовищ до

ігор та лихварства; від конкубінату до сексуальних злочинів різного роду; від богохульства до брехні; від проведення меси без рясни до поганої гігієни та неналежного утримання вівтарів; від переслідування мирян до недбалості до добробуту й благодійності; від пияцтва до участі в дуелях, навіть відвертих нападах та вбивствах. На цей довгий список, порівняно з багатою казуїстикою, запропонованою протестантською пропагандою — але також окремими католицькими джерелами — можна надати достатньо посилань З початку XVI ст. перед Церквою постає питання пов'язане з «реформою членів», ще до поширення протестантських суперечок ця проблема стає дедалі актуальнішою й делікатнішою для врахування інших і складніших аспектів, які в результаті переносять увагу римської ієрархії з пасторальних аспектів католицької Реформації на репресії проти ересі. Наполягання на реформуванні виявились уже на п'ятому Латеранському соборі, скликаному Папою Юлієм II в 1512 р. і продовженим Львом X, коли було винесено на загальне обговорення *Libellus*, складений у 1513 р. двома венеціанськими патриціями, Вінченцо Квіріні й Томмазо Джустініані, котрі пізніше вступили в орден камальдулів з іменами П'єтро і Паоло. Автори розкривають велику програму реформування уряду Церкви з огляду на нові завдання глобального масштабу, якими вона тепер відповідає. Серед багатьох порушень церковної організації, на які скаржаться автори, — надмірне поширення релігійних орденів, мирські кардинальські суди, непроживання єпископів у їхніх єпархіях, іноді навіть насильницькі дії між проповідниками різних орденів, юрисдикційні привілеї завсідників в управлінні жіночими монастирями — найсерйознішим питанням є невігластво серед духовенства. Багато релігійних людей не вміють ні читати, ні писати, дуже мало тих, хто має мінімальні знання латини, необхідні для точного тлумачення Святого

Письма, і, можливо, ще менше тих, хто регулярно та грамотно виконує головне завдання, за яке вони несуть відповідальність, тобто катехітичну діяльність.

Різноманіття реальності

Суть справи, очевидно, полягає не тільки в етичних міркуваннях: порочність часу або аморальність духовенства самі по собі не є вичерпним поясненням. І все це не можна простежити до зв'язку між занепадом звичаїв і необхідністю реформ. Крім того, картина, створена лише темними фарбами, може бути пом'якшена, якщо згадати досвід реформованих гілок багатьох релігійних орденів і спільнот, набутий на початку століття, проповідників, котрі емоційно приваблюють натовпи яскравою мовою, велику кількість італійських літераторів, які вдягають священницький одяг, або присутність у княжих дворах черниць і святих жінок у щоденному спілкуванні з Богом. Це свідоцтво того, як окремі групи духовенства були глибоко залучені до пошуку серйознішого релігійного життя. Причини негативного сприйняття умов духовенства, які так часто повторюють реформатори і моралісти того часу, найімовірніше, пояснюються низкою структурних порушень, які не можуть не визначати церковну організацію і релігійне життя віруючих. Насамперед ми маємо на увазі методи надання церковних благ. В основі проблеми перебуває несумісність між вигодою та пастирським становищем, між доходом і піклуванням про душу, а також подальше поширення ситуації, коли єпископи не проживають в їхніх єпархіях. І хоча, з одного боку, на рівні високої ієрархії, а також нижчого духовенства для багатьох церковна кар'єра є лише надійним способом забезпечити дохід, з іншого — ті самі куріальні механізми дають зосередити в одній людині догляд за жилими та священницькими спорудами й накладанням збору ренти.

Церковна кар'єра

Проживання священників

Кандидати на єпархії змагаються лише завдяки своїм економічним ресурсам, що зростають повсюдно, попри дедалі обтяжливішу папську фіскальну систему, і призначаються на підставі політичних критеріїв та інтересів або угод цивільних органів влади з Римською курією, в яких часто віддається перевага закордонним церковникам, які намагаються не оселитися в місці їх служіння. Існує також високий ступінь конфліктності у практичному управлінні помісними Церквами: життя громад часто характеризується конкурсами, змаганнями, компромісами та сварками з нагоди призначення парафіяльних священників чи здійснення панамі мирського патронату. Постанови про реформи, затверджені Тридентським собором, суттєво змінюють церковну спільноту. Цей процес, безперечно, є одним із найтриваліших, і в найближчій перспективі він лише частково впливає на функціонування механізмів курії. Але важливі нормативне визначення давніх питань, планування нових інструментів контролю та пропаганди, актуальність поглядів, з якими планується вся внутрішня реорганізація Церкви, і, не в останню чергу, цілковита імплементація її в цивільне суспільство. Вирішальним поворотним моментом є запровадження обов'язку проживання єпископів у призначених їм єпархіях. Після першого окреслення питання, погодженого постановою 1547 р., проблема вирішується на XXIII сесії собору і підтверджується у всіх наступних папських нормах. Єпископ зобов'язаний проводити провінційні синоди з трирічним інтервалом і щороку єпархіальний синод; особисто взяти на себе призначення великого посту в соборній церкві; періодично оцінювати матеріальний стан установ та поведінку духовенства своєї єпархії.

Освіта

У підсумку покращання організації єпископської канцелярії впливає на фігуру ієрарха, у свою чергу, пов'язаного з низкою пастирських зобов'язань, — обов'язковою недільною проповіддю, катехитичною діяльністю для дітей, масовим святкуваннями, що має посилити функції священника і водночас забезпечити переоцінку наданих послуг із боку вірян. Інше велике тридентське нововведення щодо світського духовенства — створення мережі семінарій для навчання священнослужителів. Із 1563 по 1570 р. в Італії було відкрито їх близько сімдесяти. В Іспанії, де протягом кількох років працюють семінарії в Гранаді (1492 р.), Тортосі (1544 р.) та Валенсії (1550 р.), між 1565 р. і кінцем століття було засновано щонайменше тридцять нових закладів. У Франції слід згадати семінарії в Реймсі (1567 р.), Понт-а-Муссоні (1572 р.), Авіньйоні (1586 р.), Тулузі (1590 р.).

Священники
та території

Однак це здебільшого заклади, які мають невизначену долю, часто зазнають фінансових труднощів, здатні забезпечити регулярний курс навчання для кількох студентів, і їх розвиток і набуття життєздатності відбуватимуться лише в наступний період. Для заохочення католицького відродження країн, які пройшли через Реформацію або розділили між собою вірність Римській Церкві та іншим релігійним конфесіям, також створювалися семінарії для вигнанців. Це німецький коледж у Римі, заснований у 1552 р., до якого було приєднано угорський коледж у 1575 р. та англійську семінарію за три роки. Однак більшість священників усе ще не навчаються в семінаріях. Можливість бути прийнятим до священних орденів навіть без регулярного курсу навчання є серйозною перешкодою для розвитку нових установ. Важливим є загальний культурний та моральний вигляд духовенства, який, особливо в окремих

регіонах Європи, таких як Португалія або Південь Італії, є не надто привабливим. Реорганізація уряду Церкви характеризується численними сірими зонами ще й тому, що застосування тридентських постанов насправді підпорядковане відносинам між державами і Священним Престолом. Представник короля Іспанії відмовляється затверджувати постанови; у Франції Катерина де Медічі (1519—1589), дружина короля Генріха II (1519—1559), призначає комісію юристам, котрі висловлюють негативну думку щодо їх ратифікації. Невирішене питання *placet* (дозволу) в наступні десятиліття час від часу спричинятиме напруженість між церковною і політичною владою.

Дух
оновлення
Собору

Вирішальним стимулом для реформ стануть інші сили. Насамперед велика група прелатів, які після участі в Соборі повернуться до своїх єпархій, аби реалізувати пастирську модель, представлену в тридентській програмі. Показовим є приклад Карло Борромео (1538—1584), архієпископа Міланського з 1565 по 1584 р., чиї синодальні укази стануть зразком церковної реформаторської діяльності для єпископів, що служать у прикордонних районах католицизму, таких як Петер Пазмань — примас Угорщини (1570—1637), на прізвисько Мадяр Борромео — або польський кардинал Станіслав Гозій (1504—1579). Крім того, такі єпископи як Джироламо Серіпандо в Салерно (1554—1563), Габріеле Палеотті у Болоньї (1566—1597), Корнеліо Муссо в Бітонто (1544—1574), Гаспаре дель Фоссо в Реджо-Калабрії (1560—1592). Всі вони регулярно виконують пастирські відвідини, центральну функцію, пов'язану з парафіяльним служінням, що підтверджує міцну інституційну та юридичну присутність Церкви. Була вдосконалено всю

структуру управління помісними Церквами, зокрема й завдяки перегляду керування єпископськими благами. В окремих випадках адміністративна реорганізація єпархіальних структур передбачає зміну кількості парафій, що адаптується до розмірів міст. Паризька єпархія налічує 472 парафії. У Неаполі в 1597 р. кардинал Альфонсо Джезуальдо створив 23 нові парафії для задоволення пастирських потреб населення, що постійно збільшувалось. Попит на релігійні служби, що посилювався, спричиняє повсюдне значне зростання світського духовенства. Податкові та судові пільги, якими користуються священнослужителі, і майнові стратегії сімей допомагають робити все інше. Наприкінці століття парафія стає центром духовного життя та управління громадами, а також веде облік населення та перетворюється на центр допомоги нужденним. Керівне духовенство не може тепер не відрізнитися вищим професіоналізмом.

Територія

та церковна

парафія

Релігійні ордени

Роль орденів

Занепад релігійних орденів, проголошений Квіріні та Джустініані в *Libellus*, на їхню думку, робить їх майже даремними й цілком непідготовленими до виконання пастирських завдань, які має розв'язувати Церква у глобальному масштабі. Однак вони визнають їхню роль у формуванні релігійності мирян завдяки значному поширенню, через брак світського духовенства і культові звичаї, які вони протягом століть упроваджують. Істотні пожертвування вірян для монастирів є, мабуть, найбільш очевидною ознакою тісних відносин, які встановлені між громадами й релігійними орденами. За допомогою проповіді, сповіді й поширення

практики ритуальних обрядів, які множать культ святих, мадонн і реліквій, вони беруть на себе роль привілейованих посередників між священним і мирським та здобувають безперечний авторитет як посередники для порятунку душ. Постанова *De regularibus et monialium*, ухвалена на останній сесії Тридентського собору, залишає незмінним привілей звільнення від єпископської юрисдикції, яким користуються ордени у проведенні проповіді та сповіді. Насправді дозвіл на вчинення цих дій надають єпархіальні органи, але фактично це акт суто формальної процедури. Народження релігійних орденів та конгрегацій, безперервне зростання монастирських поселень у міських центрах та в сільській місцевості, загальне збільшення постійних церковних насельників ще більше закріплюють безперечний авторитет цих установ, спричиняючи зміцнення його традиційних привілеїв. Менше ніж за століття були засновані театинці (1524 р.), капуцини (1528 р.), варнавити (1533), сомаски (1540 р.), Товариство Ісуса (орден єзуїтів) (1540), камальдули (1586 р.), караччоліни (1588 р.), Одвічні священнослужителі Матері Божої (1595) — всі ордени було створено в Італії, звідки вони поширилися в інші європейські країни. Засновані з різними цілями та функціями, після собору вони виконуватимуть одну роботу, яка здійснюється традиційними орденами, всі однаковою мірою віддані боротьбі з ересю, поширенню католицизму серед невірних, зміцненню присутності Церкви у повсякденному житті. Основним інструментом їхнього оновленого пастирського зобов'язання є проповідь. Через визнання їхнього високого професіоналізму, якого ордени досягли завдяки *старанням (studia)* за кілька років після утворення, вони покликані проводити богослужіння під час великих циклів Великого посту та Адвенту або до Дня всіх святих, на амвонах великих міських церков, а також у скромніших сільських парафіяльних церквах. Вірянам, котрі

дуже добре знайомі з їх соціокультурною структурою, вони передають устрій культу та моральний кодекс, здатний керувати релігійним життям та щоденною поведінкою. Проповідники також підвищують ефективність своєї проповіді завдяки використанню сценографії та ритуалів, що справляють потужний емоційний вплив, і через низку ініціатив, здатних увічнити їхні наслідки в тривалій перспективі, наприклад, навчання братств або нові посвяти в культові напрями, якими керує безпосередньо ієрархія. Завдяки місіям на заморських територіях, благодійній діяльності з надання допомоги нужденним у містах та сільській місцевості й ролі в системі освіти панівних класів, регулярне духовенство матиме важливе значення протягом двох наступних століть у розгортанні Контрреформації та відновленні католицизму в Європі.

Ритуали, риторика
та культовий апарат

Черниці

Централізований характер
жіночих закладів

Історія жіночих монастирів Європи XVI ст. переплітається з політикою вотчинних стратегій аристократії, коли впровадження системи права близького первородства, врешті-решт, позбавляє молодших дітей дворянських сімей можливості вступати в шлюб. Соціальне походження монахинь, їхня належність до знатних родів, центральне питання честі в шляхетній ідеології роблять реформу жіночих монастирів актуальнішою, ніж відповідних гілок релігійних орденів чоловіків. У багатьох випадках політичні інститути беруть на себе відповідальність за це через створення міських магістратів, призначених для контролю за монастирями та їх релігійним і дисциплінарним життям. Водночас спостерігається експансіоністське піднесення жіночих церковних установ, що

зумовлюється принципами пророчих чеснот монахинь і зародженням нових моделей релігійності, пропонованих новими ордени. Найбільшою інновацією є розширення терціарії²⁰ та створення відкритих монастирів, таких як капітули латеранських каноністів, що не прив'язані до затворницького способу життя. У другій половині століття загальна реорганізація тридентської Церкви передбачає як пріоритет зміцнення дисципліни в жіночих монастирях. Соборні постанови й подальше папське і синодальне законодавство серйозно обмежують межі самоврядування, які до того характеризували життя багатьох жіночих установ, через заборони жінкам жити в громаді, що не сповідує урочистих обітниць. Традиційні релігійні ордена майже повністю позбавлені влади керівництвом монастирів, тоді як єпископам доручено контролювати своїх сповідників, забезпечувати відновлення господарського життя, бути присутнім на виборах абатів і насамперед визначати справжнє покликання молодих черниць. Всюди спостерігається посилення затворництва: встановлені стіни, а на вікнах і дверях монастирів — важкі залізні ґрати, які мають ефективно відокремлювати від міського життя. Спільний намір Церкви і суспільства повернути дисципліну до жіночих монастирів та забезпечити розумніше управління їхніми великими статками, однак, натрапляє на потужний опір черниць, підсилений зокрема знатним походженням їхніх сімей. Реформа досягне успіху в нових інститутах, які перебувають під духовним керівництвом нових орденів, таких як театинці і єзуїти. На початку XVI ст., але ще більше в першій половині наступного століття, з Піренейського півострова поширюється феномен суворого дотримання та повернення до первісного стану релігійного життя, пов'язаний з образом кармелітської святої Терези Авільської (1515—1582). Її образ буде експортуватися не лише до латиноамериканських

земель, а й по всій католицькій Європі. Побудований на переплетенні активного та споглядального життя й на прийнятті громадських правил, він стане моделлю, що справить величезний вплив на жіноче релігійне життя того часу.

20 Терціарії (від лат. *tertius* — третій) — члени так званих Третіх орденів, що існують при певних католицьких чернечих орденах. Треті ордени (першим вважається чоловіча гілка ордену, другим — жіноча) розраховані на людей, які бажають узяти на себе обітниці й жити відповідно до засад цього ордену, але не хочуть покидати світський спосіб життя. — *Прим. ред.*

Дисципліна
та монастирі

Див. також: Місіонерство, с. 94;

Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255

Кальвінізм

Гвідо Бартолуччі

Якщо в 1555 р. діяв принцип *cuius regio, eius religio* (лат. «Чия влада, того і віра»), тобто можливість різної політичної влади, що входить до складу Священної Римської імперії, нав'язувати певну конфесію своїм підданам, беручи до уваги тільки лютеранське і католицьке віросповідання, то в 1648 р., із закінченням Тридцятилітньої війни, додалося ще й визнання кальвінізму. Таким чином завершився шлях формалізації Женевської віри, яка теж стала результатом Реформації і більше, ніж усі інші, увійшла в Європу на всіх широтах і на всіх рівнях суспільства.

Витоки

Інституція християнської релігії

Жан Кальвін народився 10 липня 1559 р. в місті Нуайон, у французькій провінції Пікардія. Навчався у Парижі, в університеті Орлеана та університеті міста Бурж, де крім удосконалення своїх знань у юриспруденції, спілкувався з найважливішими гуманістичними колами Французького королівства. Вже в 1533 р. звинувачений у симпатіях до Реформації, він був змушений покинути країну і сховатися спочатку у Феррарі, при дворі Рене Французької (1510—1575), а потім у Страсбурзі, де на запрошення реформатора Мартіна Буцера (1491—1551) доглядав за французькою громадою біженців, яка проживала в місті. Саме в цей проміжок часу і, зокрема, між 1536 і 1541 р. (можливо, також стимульований конкретним завданням організації французької громади), Кальвін уклав свою найважливішу працю — *Istituzione della religione cristiana* («Інституція християнської релігії»), де, як

латиною, так і французькою почав пояснювати основні аспекти своєї ідеї християнської релігії та Церкви, у безперервному діалозі з іншими європейськими реформаторами: Буцером, Меланхтоном (1497—1560), Лютером (1483—1546) і Цвінглі (1484—1531).

У 1541 р. Кальвіна запрошено до Женеви, звідки його було вислано на три роки раніше за конфлікт із магістратом швейцарського вільного міста. Тут у наступні 23 роки він мав можливість нав'язати більшості міського магістрату свою модель Церкви та релігійної спільноти, що суворо ґрунтувалася на доктрині, розробленій у попередні роки.

Женева

За короткий проміжок часу, з 1541 по 1542 р., Кальвіну вдалося перетворити релігійні звичаї міста за допомогою низки доктринальних та організаційних інструментів: церковних обрядів, які визначають сфери, де діє Церква; катехізису (складеного у вигляді запитань та відповідей); форми молитов та церковних пісень (яка запроваджує нову літургію).

«Цитадель нової віри»

Будуючи нову столицю європейської Реформації, у наступні роки він опублікував останнє видання *Istituzione* (1559 р.) та заснував Академію, яку віддав під керівництво свого альтер еґо Теодора Беза (1519—1605). Ці останні два дії, поєднані з поширенням через друк по всій Європі праць і думок французького реформатора, сприяють перетворенню Женеви на «цитадель нової віри», орієнтир для всіх вигнанців Європи.

Доктрина

Нововведення

Вже у версії 1539 р. роботи *Istituzione* Кальвін викладає принципи своєї доктрини; наступні видання твору лише розширюють і розвивають його мислення, і насамперед

захищають ці принципи від критики з боку католиків та інших реформаторів. Будучи людиною другого покоління Реформації, він надихається думками тих, хто передував йому, але не відмовляється від упровадження нових елементів. Як і в Лютера, основою його вчення є порятунком через віру, і, як Цвінглі, він вважає, що таїнства та, зокрема, Вечеря мають суто символічне й пам'ятне значення. Нарешті, як і анабаптисти, він стверджує, що дисципліна є важливим елементом у житті християнина.

Якщо це була відданість традиції, народженій після 1517 р., Кальвін не відмовляється від впровадження низки нововведень, які сприяють тому, щоб зробити його реформу найдинамічнішим рухом у Європі.

Перший момент, який відрізняє його від інших, — інша концепція величності Бога. І Лютер, і Кальвін мають переважне почуття величності Бога над людиною, але, хоча Лютер наполягає на чуді прощення Бога, Кальвін пропонує неминучість його планів.

Дотримуючись цього напряму, французький реформатор убачає реалізацію людської долі не в неминучому кінці світу, але в історії, тобто в перспективі, яка представляє повернення Господа у подіях, що характеризують історію ранньої Церкви, Визнання Царства Божого практично збігається зі встановленням «республіки святих».

Інструменти

У цьому контексті визнання обраних відіграє вирішальну роль, яку Кальвін намагається пояснити, подолавши невизначеність інших реформаторів і встановивши такі три його аспекти: покликання віри, прямолінійність життя, участь у таїнствах. Перший із них полягає в публічному прийнятті символу Віри, тобто у визнанні угоди з Богом; другий представлений суворим і тверезим способом життя; третій визнає в таїнствах шлях духовного спілкування з божественним

і прояви об'єднання з громадою. Доктрина, яку Кальвін розвиває у своїй роботі, не є систематичною, а ґрунтується на спробі визначити середину між двома крайнощами. Щодо християнської моралі, то насправді він бачить людину між суворістю і свободою використовувати всі засоби: він визнає двозначність через запровадження концепції тверезості. Так само християнин, котрий розмірковує про свій стан, перебуває між роздумами про його майбутню долю і виконанням тієї ролі, яку було йому відведено у світі. Кальвін визнає, що людина розміщена між двома світами, але усвідомлення цього становища не дає їй змоги потрапити в жоден із них. Стосовно призначення, то Кальвін визнає, що людина йде по стежці, обмеженій сторонами двох «полюсів»: її повна залежність від Бога і водночас цілковита відповідальність. Такий стан християнина ілюструється Кальвіном, коли він звертається до зв'язку, що існує між особистим спасінням через Святого Духа і Церкву, громаду вірних, яка не має порятунку: «Індивідуалізм і церковність тут урівноважені, вони доповнюють один одного і вони обмежують один одного» (Штроль).

Стан людини

Церква

Діалектика, присутня в теологічних роздумах Кальвіна, втілена також у його уявленні про Церкву.

Спільнота

Він розрізняє невидиму Церкву, що складається лише з обраних і відома лише Богу, і видиму, пронизану історією, яка охоплює як обраних, так і грішників. Кальвін визнає, що там, де проповідується Слово, і там, де здійснюються таїнства, можна визнати спільноту обраних, але він також стверджує, що громада має бути організованою та контролювати поведінку своїх членів, які є зовнішніми пособниками, завдяки яким Бог творить у християн віру і поступово її збільшує.

Кальвін, на підставі цих припущень і надихнувшись прикладом Страсбурга, жорстоко й суворо організовує Женевську церкву. Її створено на основі чотирьох посад: пастори об'єднані у високоповажну спільноту, доктори для повчання, диякони для служіння бідним та хворим, старійшини або пресвітери для підтримання дисципліни у громаді. Старійшини, у кількості 12 чоловіків, та окремі пастори (їх кількість може змінюватися від 5 до 10) утворюють Консисторію. Члени цього органу, обрані іншими особами чотирьох спільнот, мають завдання контролювати поведінку членів громади. Теоретично ця установа не залежить від цивільної влади і жодним чином на неї не впливає. Ці два органи, ймовірно, вважаються взаємодоповнюваними, навіть якщо на практиці відносини між різними магістратурами є складнішими.

Засудження

Мігеля Сервета

Найвідоміший приклад взаємодії між управлінням релігійними питаннями та міською судовою владою є засудження іспанського єретика Мігеля Сервета (1511–1553) до спалення на вогнищі. Він, уже засуджений у Франції за відмову від догми триєдності, у 1553 р. публікує працю *Christiansmi restitutio*, де підтверджує свою відмову від триєдності (Святої Трійці) та хрещення дітей. Текст спричиняє бурхливу реакцію з боку Кальвіна, котрий відкидає теорії, висвітлені в цій праці. Того самого року Сервет прибуває до Женеви, де його впізнають і заарештовують за наказом міської ради. Кальвін надає їй пояснення богословських підстав смертного вироку, хоча й намагається перетворити покарання у вигляді спалення на милосердніший вирок у формі обезголовлення. Смерть Сервета має дуже широке відлуння по всій Європі і викликає бурхливу дискусію щодо принципів

релігійної толерантності та ролі цивільної влади в засудженні інакодумства. Кальвіна за роль, яку він відіграв у цій справі, жорстко критикують, особливо ті, хто вбачав у швейцарському місті надійний притулок, де можна уникнути релігійних переслідувань. Незважаючи на це, кальвінізм не припиняє розвитку, який стає особливо помітним саме від 1555 р.

Поширення кальвінізму

Тимчасом як лютеранська доктрина зазнає рішучого спаду в поширенні по всій Європі, особливо після поразки Шмалькальденського союзу в 1547 р. та Аугсбурзького релігійного миру 1555 р., кальвінізм швидко розвивається в різних регіонах континенту.

Особливості

Є кілька причин цього міжнародного успіху доктрини, розробленої Кальвіном у місті Женеві, але не всі з них ще повністю зрозумілі та остаточно визначені. Перша причина, безперечно, криється в активних діях прихильників Женевської реформи, котрі навчають та відправляють пасторів у різні райони Європи. Ця активність виправдана тим, що кальвінізм, саме через характер його реформ, народжених у місті у франкомовній Швейцарії, не може сподіватися на підтримку сильних політичних інститутів, таких як, наприклад, пов'язаних із лютеранством, а також після 1555 р. його не було узаконено Аугсбурзьким релігійним миром у межах імперських територій. Ця очевидна слабкість у другій половині століття перетворилася на силу саме тому, що залишає Женеві повну свободу для поширення свого послання в усіх напрямках.

Ще один елемент, про який слід пам'ятати, — хронологія, за якою кальвіністська доктрина поширюється в Європі; насправді можна розрізнити перший період, що передує смерті Жана Кальвіна (1564 р.), і наступний. Залучені країни — Франція,

Нідерланди, Шотландія, Англія та окремі регіони Священної Римської імперії, як курфюршество Пфальц.

Кальвінізм у Франції

Вже з 50-х років XVI ст. релігійні ідеї, розроблені в Женеві, масово проникають в одне із королівств, що межують із франкомовною Швейцарією, — Францію.

Гуманізм

та Реформація

Генезис цього зв'язку простежується з кількох причин. Франція — це передусім країна походження Кальвіна, французька мова — інструмент, яким реформатор користується, коли пише свою головну працю, *Istituzione*, наслідуючи в цьому Лютера, що він визнає у «популяризації» доктринальних принципів і Святого Письма як одного з відмітних елементів нової віри. Ще одну причину можна побачити в турботі, якою Кальвін оточує організації французьких біженців у Страсбурзі, й у прийомі, що його Женева надає дисидентам королівства. Поза тісними відносинами між Францією і Кальвіном, королівство має певні специфічні характеристики, які, починаючи з 20—30-х років XVI ст., сприяють поширенню реформаторських ідей. Завдяки культурній політиці короля Франциска I (1494—1547) Париж стає однією зі столиць європейського гуманізму: принципи повернення до джерел та філології не просто сприяють гуманістичним дослідженням, а навіть формують спосіб мислення про віру й організацію Церкви, підвищуючи популярність ідей Еразма Роттердамського (бл. 1467—1536) та Лютера, а потім, із 40-х років, Кальвіна. Реакція корони на цю нову культурну обстановку є неоднозначною, що зумовлено насамперед нагальними політичними потребами, які рухають діями короля Франциска I. Насправді, починаючи з 20-х років, він прагнув відстоювати суверенітет свого королівства від задушливої присутності

імператора та короля Іспанії Карла V Габсбурга (1500—1558). Різні кроки французьких суверенів (Франциск I и Генрих II), спрямовані на протидію політиці європейського панування сім'ї Габсбургів, особливо в Італії та Німецькій імперії, істотно впливають на релігійну політику в межах самого королівства. Коливання Франциска I сприяють поширенню кальвінізму (представників кальвінізму у Франції називають гугенотами), який може розраховувати на близькість женевської цитаделі, притулку для французьких дисидентів, звідки Кальвін надсилає повідомлення й листи підтримки, уявляючи собі навернення королівства до нової віри. Смерть Франциска та сходження на престол Генріха II (1519—1559) докорінно змінюють ситуацію. Насправді, на відміну від батька, він пропагує політику жорстких репресій проти некатолицьких конфесій. Однак саме в цей період, і особливо після 1555 р., евангелізація з боку влади Женеви посилилася, було послано численних проповідників, котрим удалося організувати підґрунтя нової Церкви гугенотів у Франції. Після смерті Генріха II, за правління Франциска II (1544—1560) і передусім за регентства Катерини де Медічі (1519—1589), починаючи з 1560 р., відкриті сутички між католиками і гугенотами призупиняється, набуваючи форми двох партій, представлених при дворі високими аристократами. У прокатолицькій партії панувала родина Гізів, зокрема герцог Франсуа (1519—1563), лідер військових сил, і кардинал Лотарингії, адміністратор фінансів королівства; на іншому боці переважала сім'я Бурбонів, зокрема Антоніо де Наварра, та сім'я Коліньї. Період 1560—1572 рр. характеризувалися істотною слабкістю монархії, оскільки нею керувала дружина Генріха II, Катерина де Медічі, та низкою жорстоких сутичок між двома фракціями й спробами примирення, що були насамперед ініційовані регенткою. Остання спроба Катерини припинити боротьбу, яка розривала королівство, — укладення шлюбу між її

дочкою Маргаритою (1553—1615) та спадкоємцем родини Бурбонів Генріхом Наваррським.

Гугеноти
і католіки
Катерина
де Медічі

Весілля, яке відбулося 23 серпня 1572 р. у Парижі, замість того, щоб сприяти примиренню, викликало загострення конфлікту між двома фракціями. Париж став місцем, де розв'язувалися всі суперечності, невизначеність і підозри, що характеризували попереднє десятиліття, звільнивши католицьку лють проти гугенотів, які зібралися в місті, щоб узяти участь у заході. Варфоломійська ніч занурює Францію в хаос нещадних війн, які досягають свого піка в так званій війні трьох Генріхів, протистоянні Генріха I де Гіза (1550—1588), голови католицької ліги та союзника короля Іспанії Філіппа II, Генріха Бурбона (1553—1610) та короля Генріха III (1551—1589), наступника свого брата Карла IX (1550—1574). Після смерті де Гіза й короля Генріх Бурбон залишається єдиним спадкоємцем престолу Франції і вирішує отримати корону вже не через силу зброї, а, скоріше, шляхом опортуністичного навернення до католицької віри. Його сходження на престол офіційно поклато край релігійним війнам і водночас мрії Кальвіна перетворити Францію на перше королівство, яке прийняло нову віру. У 1598 р. Генріх IV оприлюднив Нантський едикт, яким надав свободу віросповідання гугенотам відповідно до чітких правил: приватне богослужіння, безкоштовне для всіх, тоді як публічна служба можлива тільки для певних місць і, зокрема, в межах власності дворян; гугенотам надавалися громадянські права, доступ до університетів, державних установ та судів. Щоб забезпечити дотримання цих принципів, він також надав їм

двісті фортець, фактично перетворивши гугенотську громаду на державу в межах держави.

Репресії

та визнання

Кальвінізм в Нідерландах

Мова — не єдиний спосіб поширення кальвінізму в Європі. Насправді задіяні й інші сфери, знову-таки завдяки стратегії євангелізації, яку впроваджує Женева, навіть після смерті Кальвіна. Інший регіон у Європі, який постраждав від нової віри, — провінції Нідерландів. Цей регіон після поділу імперії, здійсненого Карлом V у 1556 р., був закріплений в юрисдикції корони Іспанії Філіппа II (1527—1598). Якщо під час свого правління Карл V надав відносну автономію Нідерландам, його син негайно захотів зробити їх інструментом іспанського уряду: високі податки, запровадження іспанських магістратів і насамперед жорстка політика придушення будь-якого некатолицького інакомислення. Суворий уряд Філіппа II провокує повстання всіх провінцій проти суверена; крім того, релігійна мозаїка регіону є дуже складною: його особливе географічне положення сприяє проникненню як лютеранства, так і кальвінізму, зробивши роздуми про релігійну толерантність більш жвавими та нагальними, ніж в інших областях Європи, для виживання інститутів. Більше того, співіснування трьох релігійних груп аж ніяк не є мирним, але цей регіон часто постає ареною сутичок, які, наприклад, представляють лютеранство і католицизм союзниками проти нової женевської віри. У цьому контексті, і особливо з 1566 р., коли конфлікт між провінціями і Філіппом II стає дедалі очевиднішим, кальвінізм стає, передусім для північних провінцій, сполучною ланкою, що поєднує фронт боротьби за завоювання незалежності.

Толерантність і конфлікти

Релігійна сповідь

Саме ця дискусія також стає спадщиною панівного класу Нідерландів і сприяє перетворенню кальвінізму на віру для опору й протидії іспанському суверену. Поза політичними доктринами, висловленими гугенотами та прийнятими повстанцями проти Іспанської імперії, історія утвердження кальвінізму в цьому регіоні дуже складна. Глибокий конфесійний поділ характеризує фронт опонентів, поділ, який влада, відповідальна за повстання, і зокрема Вільгельм Оранський (1533–1584), намагаються вирішити, запроваджуючи час від часу більш-менш відкрити політику толерантності. Але кожна спроба мирного співіснування провалюється настільки, що єдиним оптимальним рішенням є територіальний поділ, який також зумовлює зміну політики Філіппа II, здійснюваної через його представника Алессандро Фарнезе (1545–1592). Це призводить до розколу фронту повсталих регіонів, коли південні католицькі райони, виснажені після війни з Іспанією, в обмін на повернення давніх привілеїв відмовляються від боротьби, а північні кальвіністські регіони, такі як Голландія й Зеландія, оголошують незалежність від іспанської корони в 1581 р. і продовжують боротьбу до офіційного визнання їх суверенітету в 1648 р.

Кальвінізм у Шотландії

Кальвінізм поширився на інші регіони Європи, такі як частини Німецької імперії, Шотландія, Польща, Угорщина та Трансільванія, навіть проник до Англії, де вплинув на еволюцію англіканства.

Велика відмінність в історії кальвінізму, а точніше перерва, що може допомогти розрізнити й зрозуміти поширення віри, народженої в Женеві, має бути ототожнена з 1564 р., роком смерті Жана Кальвіна.

До та після

Кальвіна

Місто Женева одразу, під керівництвом французького реформатора, стає надзвичайним двигуном для поширення нової віри в Європі: здатність залучати вигнанців, навчати ефективних проповідників та відправляти їх у різні регіони континенту — це політика, яку не наслідують інші європейські реформатори. Успіх кальвінізму, сучасного прогресивному сприйняттю лютеранства в регіонах імперії, зумовлений як доктриною, менш жорсткою, ніж інші, розробленою Кальвіном у його роботах, так і здебільшого пояснюється інтуїцією, яка визнає важливість організації й церковних структур для збереження та розвитку релігійного руху. Після його смерті послідовники також прагнуть застосувати до його доктрини ту саму систематичну організацію, яку він провів у «видимій» Церкві. Насамперед річ у тому, що, попри посилення доктрини, зокрема, у певних її аспектах, таких як призначення, є велика різниця між «до» і «після», відмінність, яка супроводжується організаційної адаптацією кальвінізму в різних регіонах, де він укорінився. Метаморфози кальвінізму супроводжуються поступовим занепадом центральної ролі Женеви як серця віри. Зокрема, швейцарське місто втрачає роль осередка культурної освіти, і його замінюють у другій половині XVI ст. такі центри, як Гейдельберг і Лейден, що приваблюють кальвіністів з усієї Європи: хоч як парадоксально, маргіналізація серця реформи Кальвіна сприяє поширенню його думки.

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Чаклунство, с. 212;

Філософія і протестантська Реформація, с. 343

Єретики

Гвідо Бартолуччі

Руйнування єдності західного християнства Лютером і Кальвіном відкриває шлях до інших доктринальних, моральних і політичних напрямів, які є ще радикальнішими, протистоять і часто активно переслідуються як католицькою Церквою, так і реформатськими спільнотами. Серед них важливе значення мають анабаптисти, особливо численні на німецькій території, які підтримують добровільний характер приєднання особистості до Церкви, а отже, необхідність хрещення в дорослому віці. Навіть у регіонах, які залишаються під контролем Римської Церкви, достатньо єретичних хвиль, представлених такими діячами, як іспанець Мігель Сервет, котрого було спалено на вогнищі в Женеві, і сієнці Леліо та Фаусто Соцціні.

Радикальна Реформація

Нові Церкви

та радикальні єресі

Європа XVI ст. стає ареною релігійного потрясіння, безпрецедентного за всю історію: починаючи з 1517 р., року, коли монах Августин Мартін Лютер (1483—1546) розмістив «95 тез» на дверях церкви Всіх Святих (Віттенберг), християнська релігія з центром у Римі розкололася. У різних частинах континенту починають лунати протести в бік звичайв Церкви, що незабаром перетворюються в набагато глибшу критику її організації та догм. Якщо історія християнства завжди піддавалася різкій критиці у всіх верствах суспільства щодо духовенства і політики папства, то, те, що відбувалося на початку століття, стало безпрецедентним; землі Німецької імперії, а потім міста Страсбург, Цюріх і Женева постали

епіцентрами мовчазного землетрусу, що руйнував основи, на яких ґрунтувалися влада й авторитет Римської Церкви, відкривши місце для розбудови нових Церков на засадах нових богословських, моральних і навіть організаційних передумов. Цей «землетрус» також радикально змінює давню католицьку традицію, змушує переслідувати нові рухи, захищати свої кордони та прерогативи, а також реформувати Церкву зсередини. На цій панорамі, тимчасом як старі й нові Церкви організовуються, по дорозі, відкритій Лютером, Цвінглі (1484—1531) і Кальвіном (1509—1564), також проходять інші люди, котрі прагнуть змінити давній європейський релігійний порядок, але не бажають ні залишатися в старій вірі, ні вступати в нові Церкви, переконані в необхідності радикальніших змін. Цих людей, народжених у Німеччині, Польщі, Іспанії чи Італії, лютерани, кальвіністи і католики загалом визнають еретиками, оскільки вони не бажають приймати належність до жодної організованої Церкви та висувають підривні, з погляду ортодоксії, доктрини.

Незважаючи на фрагментарну й доктринальну неоднозначність, у якій рухаються ці люди, більш-менш організовані у структуровані групи, можна розпізнати різні тенденції, ототожнивши їх із анабаптистами, спіритуалістами та раціоналістами.

Мюнстер

Різні групи йдуть різними шляхами, зокрема показовим є приклад анабаптистів.

Досвід

У 1534 р. німецьке місто Мюнстер було зайнято групою анабаптистів на чолі з Яном Матісом, натхненним запальним міленаризмом і пророцтвом. Вигнано протестантів і католиків, місто перетворюється на осередок, де буквально наслідують кожному прикладу Старого Завіту, наприклад багатозлюбності.

Появу анабаптистів у місті придушено в крові лютеранською і католицькою арміями, тоді як інші анабаптистські групи також переслідують у різних регіонах Європи.

Переслідування
та вироки
на смерть

Визнана небезпека полягає не стільки в їхній доктрині, скільки в тому, що їхня праведна поведінка істотно впливала на населення, такою мірою, що їхні послідовники з'явились у всіх регіонах Німеччини і Швейцарії. Різні реформовані Церкви почали жорстокі й широкі переслідування, формалізовані в 1529 р. першим Шпеєрським рейхстагом, де було офіційно оголошено про можливість засуджувати анабаптистів до смерті. Однак за богословськими суперечностями приховано стурбованість влади різних конфесій щодо того, що ідеї про відмову від держави та насильства опановують населення, відмову, яка би поставила під загрозу функціонування традиційних суспільств.

Переслідування змусили спільноти анабаптистів емігрувати в інші райони Європи і знаходити притулок спочатку в Польщі, а потім у Моравії. Інші їдуть на заслання до Голландії та Англії, поки вони не знайдуть прихистку на початку XVII ст. в американських колоніях.

Анабаптисти
Радикальні
принципи

Після того, як Мартін Лютер у Саксонії та Ульріх Цвінглі в Цюріху прокладають шлях до глибокої критики Римської Церкви та її догматів, дискусія про спрямування, яке має обрати Реформація, також виникає всередині груп дисидентів, зокрема, й самого Цвінглі та спільноти людей, котрі, починаючи з 20-х років XVI ст., формують низку надзвичайно радикальних

принципів, віддалених не лише від католицької догматики, а насамперед від вчення, що формується в межах реформованих кіл. Цей рух, який називають анабаптистами (ребаптизаторами), виникає насамперед унаслідок глибоких роздумів над священними текстами та історією первісного християнства. З останнього джерела анабаптисти беруть ідею Церкви, яка має формуватися лише на добровільних засадах, тобто через прийняття євангельського послання. Цей принцип зумовлює кілька наслідків. Насамперед ідею про те, що участь у спільноті шляхом хрещення має відбуватися у віці, коли можна усвідомлювати свій вибір, а отже, заперечується хрещення дітей. Саме з цих причин інституційні Церкви виступають проти таких груп, оскільки з їхнього погляду хрещення дорослих розглядається як друге хрещення (після того, яке його було отримано в дитинстві), а для анабаптистів — це єдине справжнє хрещення. Другий наслідок стосується природи спільноти та її відносин із політичним суспільством, про яке вони мають надзвичайно песимістичне уявлення. Анабаптисти наполягають на тому, що Церква повинна бути спільнотою святих, утвореною через потужну етичну пристрасть, що втілюється в надзвичайно моральній поведінці, що ґрунтується на тверезості звичаїв. Останній аспект пов'язаний з відмовою брати активну участь у житті держави, створеної Богом, але для боротьби з гріхом, таким чином, нею управляють грішники. Відмова від будь-яких контактів зі світом також веде до відмови від будь-якого насильства та толерантності до інших культів і конфесій.

Віра як вибір

Мігель Сервет

Колискою інакодумства й радикальних рухів є не тільки регіони, безпосередньо охоплені Реформацією, такі як Німеччина і Швейцарія, а й райони, де католицизм глибоко вкорінений, — місце зародження менш численних рухів

порівняно з анабаптистами, але здатних надавати релігійним диспутам і європейській культурі теми, які позначилися на її розвитку в наступних століттях.

Проти
тринітарності

Одним із головних героїв релігійного інакодумства цього періоду є іспанець Мігель Сервет (1511–1553). Після вивчення гуманітарних наук в Іспанії, він відвідує багато європейських міст, переконавшись у необхідності радикальної реформи Церкви. Поглиблено вивчаючи мови, особливо грецьку та єврейську, Сервет опублікував у 1531 р. роботу *De Trinitatis erroribus*, де оскаржив догму про Трійцю, сформульовану на першому Нікейському соборі в 325 р., вважаючи її марною й заплутаною і насамперед головною причиною поділу між трьома монотеїстичними релігіями – християнством, іудаїзмом та ісламом. У пізніших працях, крім підтвердження своїх ідей щодо тринітарної догми, він розширює критику лютеранської доктрини виправдання вірою і передусім наголошує на нетерпимості різних Церков, у тому числі протестантських, які несприйнятливі до будь-якого типу діалогу на засадах віри.

Розбрат навколо одного дослідження

У десятиліття між другою половиною 1530-х та першою половиною 1540-х років Сервет продовжує подорожувати по Європі та зокрема по Франції, де поглиблює свої дослідження біблійної екзегези та цікавиться географією та медициною. Між 1546 и 1547 р. він намагався зв'язатися з Жаном Кальвіном, аби представити свою останню працю, *Christianism restitutio*, опубліковану тільки в 1552 р., де він запропонував радикальну реформу християнства, яка враховувала етичні й моральні наслідки для життя вірних. Робота, де мудро використовуються не тільки єврейські й патристичні джерела, але насамперед платонівська й неоплатонічна думка, в якій він практикувався

під час свого перебування у Парижі, викликає занепокоєння Кальвіна через радикальний характер пропозицій, що в ній містяться. Публікація *Restitutio* привертає до Сервета увагу французької інквізиції, і його заарештовують у Відні в 1553 р.; йому вдається втекти, він вирушає до Женеви, де його теж заарештовують. Міська рада засудила його до смертної кари на підставі звинувачень, висунутих переважно Жаном Кальвіном.

Смерть на вогнищі іспанського єретика знаменує вирішальний перелом в історії Женевської реформи й, зокрема, у відносинах між інституційною реформою та європейськими гетеродоксичними²¹ рухами. Бурхливі дебати відкрилися щодо релігійної толерантності та можливості втручання цивільних магістратів у питання суто релігійного характеру, дебати, які поклали край ілюзії багатьох єретиків, засланих до Женеви, що місто Кальвіна, ця цитадель віри, готове вітати будь-яке інакодумство, уявлене за Альпами.

21 Гетеродоксія (від грецьк. *doxa* — «чужий» + погляди) — «помилкова думка», тобто така, що відхиляється від правильного вчення — ортодоксії. — *Прим. ред.*

Італійці

Першим, хто виступив проти вироку Сервета, є савоєць Себастьян Кастелліо (1515—1563), котрий опублікував твір *De haereticis a sint persequendi*. Але основними опонентами виступили італійці, які в ті роки жили в еміграції в Женеві.

Присутність італійських біженців у протестантських регіонах пов'язана з проникненням Реформації в Італію. Хронологію її історії можна простежити до та після трирічного періоду 1542—1545 рр., коли Римська Церква реагує на поширення гетеродоксальних ідей через встановлення суду Святої інквізиції та розпочинає роботу Тридентського собору.

Хуан де Вальдес
в Італії

Перша фаза Реформації в Італії не тільки відбувається внаслідок прогресуючого проникнення лютеранських і цвингліанських ідей з Німеччини та Швейцарії, а й характеризується автономним розвитком, який втілюється у християнській релігії через інструменти гуманістичної критики Валли (1407?—1457), неоплатонізм Марсіліо Фічіно (1433—1499) і пророцтва Савонароли (1452—1498), а також присутність інтелектуалів, таких як іспанець Хуан де Вальдес (1490—1541?). Останній, оселившись у Неаполі на початку 30-х років XVI ст., оточений групою учнів, з якими він ділиться своїм містичним поглядом на християнство, вільним від жодних інституційних та догматичних обмежень.

До Женеви

Інші події розвиваються в інших містах Італії, зокрема в центральній частині Півночі, таких як Лукка, Модена, Павія, або в таких регіонах, як Венето. Відбувається поширення ідей різного походження, таких як анабаптизм і антитринітаризм, до цього процесу залучені люди з різних соціальних верств, зокрема торговці й ремісники, а також письменники і члени релігійних орденів.

Посилення репресій Римської Церкви та множення судових процесів проти ересі спричиняють два різновиди реакції: втечу багатьох людей до реформованих регіонів, зокрема Женеви та інших міст Швейцарії, або приховування власної віри на батьківщині, з подальшим дотриманням обрядів католицької Церкви, позиція, на яку надихає фарисей Никодим, персонаж Євангелій, який вночі відвідує Ісуса, а вдень виконує єврейські накази (звідси і визначення «нікодимізм»).

Конфлікт із реформованою ортодоксією

Челіо

Секондо Куріоне

та Каміло Ренато

У реформованих регіонах зустріч із Церквами, зокрема з кальвіністською, які жорстко організовуються навколо доктрин, розроблених окремими реформаторами, викликає різні реакції в групах вигнанців з півострова.

Деякі з них, такі як Петро Мартір Вермільї та Джироламо Занчі (котрі емігрували, відповідно, у 1542 та 1551 рр.), сприймають віру кальвіністів, ставши одними з найвідоміших проповідників Женевської віри в Європі; решта, майже більшість, вступають у відкритий конфлікт з різними реформованими органами влади, як через їхню жорстку й надмірну дисципліну громади вірних, так і через брак релігійної толерантності й тому, що вони сповідують ідею християнства, несумісну з принципами кальвіністської та лютеранської конфесій. Багато з них, у тому числі виходець із П'ємонту Челіо Секондо Куріоне та Камілло Ренато, сповідують ідеї, які важко узгодити з реформованою вірою і привертають увагу влади міст, де вони знайшли притулок.

Перший, наприклад, у роботі під назвою *De amplitudine regni Dei* (1554 р.) стверджує, що Царство Боже набагато ширше, ніж у Сатани, а обраних набагато більше, ніж грішників, порушуючи таким чином принцип передвизначення; другий натомість проповідує низку ще радикальніших ідей, таких як сон душ після смерті, що виправдовує віру, яку не потрібно підтверджувати таїнствами (що, відповідно до давньої спадщини, не мали обітованої цінності), межа Божественності Христа і його народження в гріху.

Смертний вирок Сервету робить наочною напруженість, яка накопичувалася між двома групами протягом багатьох років, змусивши багатьох італійців емігрувати, вибираючи східні райони, Польщу, Моравію або Трансільванію, регіони, що спочатку виявляють більшу толерантність до релігійних ідей, які проповідують вигнанці.

Леліо та Фаусто Соцціні

Одним із характерних елементів поглядів італійських «єретиків», коріння яких приховане в їхній гуманістичній культурі, змішаних з ідеями іспанця Мігелем Серветом, був антитринітаризм. Серед інших італійців, котрі дотримуються цих доктрин, — ті, хто відіграє провідну роль у їх розробленні, зміцненні й поширенні, — це два члени сім'ї Соцціні із Сієни, Леліо (1525—1562) і його племінник Фаусто (1539—1604). Перший, син видатного правознавця Маріано, після вивчення юридичних і гуманітарних наук зміщує свої інтереси в бік теології. Велика зміна відбулася в 1547 р., коли в Болоньї він познайомився з єретиком Камілло Ренато та його ідеями. Близькість до гетеродоксальних кіл та відкрита критика звичаїв Церкви змусили його переїжджати по різних містах Європи, поки він не зупиняється в Цюріху. Звідси він продовжує невпинну роботу над переосмисленням християнської віри, у відкритій суперечці з реформованими конфесіями, зокрема з Кальвіном. Знову його гостро критикує влада, і він змушений зректися. Він нічого не публікує за життя, але залишає рукописний коментар до першої глави Євангелія від Іоанна, де формулює свої антитринітарні ідеї та небожественну природу Христа.

Церква

Ракова

Після смерті Леліо його племінник Фаусто, з яким він завжди підтримував зв'язок, поїхав до Цюріха, аби повернути його рукописи, але замість того, щоб продовжувати роботу свого дядька в еміграції, вирішив повернутися до Італії і приховувати свої релігійні ідеї протягом майже десятиліття (1563—1575 рр.). Згодом він також вирішив емігрувати спочатку до Швейцарії, а потім до Польщі. У східноєвропейських регіонах останніми роками спостерігалось поширення антитринітарних ідей,

насамперед завдяки невтомній проповідницькій роботі іншого італійця — Джорджіо Бландрата. Різні політичні й релігійні події, що змінили рівновагу регіону в 1560-ті роки, глибоко позначились на історії цих доктрин. Змушений відмовитися від Трансильванії на користь більш толерантної Польщі, антитринітарний рух стикається з іншим конфліктом, вже не проти інших конфесій, а між різними його гілками. Бландрата кличе до себе Соцціні, котрому, не без труднощів, вдається здобути симпатії інших членів руху, швидко домігшись організації Церкви, центром якої є місто Раків поблизу Кракова і яка називається социніанською. Фаусто організовує новий рух (до якого він ніколи не належав) навколо відмови від тринітарної догми та суто людської природи Христа, котрому Бог дарує безсмертя й нескінченну мудрість, наполягаючи на необхідності релігійної толерантності до інших культів і повної відмови від насильства.

La chiesa
di Rakow

Історія релігійного інакодумства у XVI ст., що його також дехто визначає як радикальну Реформацію, складається з небагатьох людей та груп, які можна не помітити. Важливість їхньої роботи, яка здебільшого, якщо не брати до уваги социніан, не породжує організованих форм, полягає в тому, «що вони передбачають ідеї, які пізніше матимуть дуже широкий резонанс», наприклад, «критичний аналіз, містичне благочестя і релігійна свобода» (Байтон).

Див. також: Чаклунство, с. 212;

Магія та герметичні науки, с. 389;

Кабалістика, луллізм, таємні писання, с. 395

Православне християнство

у XVI–XVII століттях

Томмазо Браччіні

Константинопольський патріархат інтегрується в османський державний устрій, хоча й у позиції чіткого підпорядкування; всередині грецький елемент набуває дедалі більшої актуальності.

У XVI ст. народжується новий великий православний патріархат — Московський, який, проте, зазнає втрат у середині XVII ст.: реформи патріарха Никона, спрямовані на модернізацію, спровокували постійне внутрішнє інакодумство, старообрядництво.

Православні: міллет в Османській імперії

Протягом XVI ст. значення православної Церкви на територіях Османської імперії дедалі більше характеризувалось як певна роль естафети державної влади. Фактично православні християни утворюють *міллет* — релігійну громаду, яка в межах Османської імперії користується певною юридичною й адміністративною автономією.

Бюрократія

та санкції

Особою, відповідальною за православних вірних перед султаном, є патріарх Константинопольський, котрий, разом із духовенством, яке залежить від нього, також виконує певні юридичні функції щодо своєї пастви. Тому церковна влада є компетентною щодо злочинів, і не лише духовних чи моральних: крім блюзнірства й перелюбства, додаються

крадіжки, неспроможність, прикордонні суперечки, чаклунство, вбивства й різні інші злочини. Однак Церква не має у своєму розпорядженні справжньої світської ланки, яка б забезпечувала виконання її вироків та задумів і повагу до них, тому звернення до духовного покарання, відлучення від Церкви стає дедалі частішим і тривалішим. Часто анафема накладається «з обмеженням» проти засудженого і набуває чинності лише в тому разі, якщо останній не вживає заходів щодо виправлення становища й покаяння, визначених на нього судом. До того ж перед винесенням вироку своєрідне «біле» відлучення також здійснюється стосовно всіх свідків та підсудних, з уточненням, що воно набуде чинності лише в тому випадку, якщо вони заплямують себе несправедливими чи неправдивими свідченням.

Обряди

та посередництво

між владою і Церквою

Для подолання слабкості цього виду покарання, тобто обмеження дії на суто духовному рівні, поширюється (у формі збірок церковних правил, таких як *Notocapone* Мануїла-Михайла XVI ст.) концепція, згідно з якою відлучені від Церкви особи, будучи мертвими, не можуть розкладатися доти, доки анафему не буде офіційно скасовано. Таким чином, більш-менш неушкоджені трупи, виявлені під час операцій з екстумації, проведених членами сім'ї через деякий час після смерті (так зване вторинне поховання, практика, можливо, слов'янського походження, поширена на Балканах), вважаються конкретним доказом влади, властивої покаранням Церкви, і є для неї також джерелом доходу, якщо виправдувальні церемонії зазвичай вимагають суттєвої пропозиції.

Заборона

будівництва

нових церков

Однак автономію та владу православної Церкви в межах Османської імперії не варто переоцінювати: всі її представники, починаючи від патріарха, завжди перебувають в абсолютному підпорядкуванні й часто також у надто нестабільному становищі щодо османської влади. У цьому розумінні «права», якими користується православ'я, дуже обмежені й мають високу вартість. Кожна угода з турецькою владою, як правило, передбачає запит на надмірні пожертви і значні витрати, необхідні також з нагоди інавгурації нового патріарха (подія, що, як через внутрішні чвари грецької Церкви, так і суто економічну зацікавленість турків, відбувається дуже часто: між 1595 і 1695 р. на патріаршому троні побуває шістдесят одна особа!). Також доречно згадати про заборону будувати нові церкви та постійне руйнування наявних із боку ісламської громади, що часом (як, наприклад, із церквою Богоматері Панагіотіси, єдиним храмом візантійської доби, що досі залишається в руках православних у Стамбулі) може бути припинене після представлення дозволу (фірману), дарованого Мехмедом II (1432—1481). Патріарша кафедра, заснована в 1455 р. у монастирі Богородиці Паммакарісти, мала бути раптом перенесена після 1586 р., коли будівлю реквізував султан Мурад III, котрий перетворив її на святкову мечеть, аби увічнити своє завоювання Грузії й Азербайджану (сучасна Фетхіє-джамі). Лише кілька років потому патріархат знаходить місце (принаймні до сьогодні) у скромнішому соборі Святого Георгія, у районі Фанар, уздовж Золотого Рогу, який залишатиметься оплотом константинопольського еллінізму до сучасної доби.

Зовнішній вплив та еллінізація патріархату

Конфесійна конкуренція

Окрім цього «зруйнування» місць культу та фіскального тягаря, православні, котрі живуть під владою Туреччини, також зазнають постійного тиску з боку католицизму й протестантизму. Перші можуть розраховувати на якусь «п'яту колону», що складається з місіонерського духовенства, направленого (зокрема на Егейські острови), аби піклуватися про місцевих католиків, котрі не цураються прозелітичної діяльності; не говорячи вже про те, що одним із найпрестижніших місць підготовки та освіти для еллінських православних залишається Грецька колегія, заснована в 1577 р. Папою Григорієм XIII (1502—1585), де цілком природно вони піддаються певному впливу католицької пропаганди. Більше того, єзуїти відкривають дуже успішні школи також у Пера (передмісті Стамбула, населеному вихідцями із Західної Європи), Ізмірі, Салоніках, а в окремих випадках їм вдається повернути до католицизму не лише своїх учнів, а і їхні родини. Навіть у Східній Європі проникнення католицизму є дуже сильним і породжує феномен уніатства, що характеризує поглинання всередині Римської Церкви цілих громад східних християн, яким дозволено зберігати свою літургію та деякі інші звичаї. Особливо варто згадати «унії» — Брест-Литовську (1596 р.) та Ужгородську (1646 р.), підписані русинами (українцями), та Альба-Юлії 1698 р., де дійовими особами виступають трансільванські православні.

Привабливість протестантизму насамперед утілюється в тих фактах, які найбільш безпосередньо з ним пов'язані, особливо в Литві; у 1566 р. також було засвідчено спробу (невдалу) розпочати свого роду процес реформ у православній церкві Трансільванії князем Яношем Жигмондом Запольяї (1540—1571). Те, що може бути привабливим для протестантських доктрин в Османській імперії, демонструє історія Кирила Лукариса (1572—1638), спочатку патріарха Александрійського,

а потім Константинопольського. Народився на Криті, потім за посередництва венеціанців, як і інші співвітчизники, вирушив учитися до Падуї та Венеції; очевидно, пізніше він також відвідував Віттенберг і Женеву, де на нього істотно вплинула кальвіністська думка. У 1596 р. його послав до Польщі Мелетій Пігас, інший патріарх Александрії, з наміром виступити проти Берестейської унії; імовірно, також прагненням приборкати католицький вплив можна пояснити створення богословської семінарії на Афоні й відправлення молодих людей для вивчення богослов'я до Швейцарії, Англії і Нідерландів. Хоча це залишається предметом обговорення у православній сфері, здається, важко заперечити ступінь підходу Лукариса до кальвінізму, так само як і його авторство «Східного сповідання християнської віри», опублікованого в Женеві в 1629 р., який містить кілька чітких кальвіністських тверджень, що, врешті-решт, спричиняє обурення представників католицьких держав у султана. Посли Франції та Австрії намагалися зневажити й обмовити Лукариса в очах Мурада IV, котрий, врешті-решт, вбив його в 1638 р. Віфлеємський синод 1672 р. повністю заперечив *Східне сповідання*, проте заявив, що це не автентичний твір Кирила, а фальсифікація протестантів.

Протестантизм

Дипломатичні конфлікти

Варто зазначити, що самі турецькі султани не схвалюють протестантського та католицького проникнення у православний *міллет*, що, на їхній погляд, може бути водночас приводом та інструментом для втручання Заходу як дипломатичного, так і військового, у справи Османської імперії. Тому вони намагаються обмежити ці відцентрові тенденції, наголошуючи, наскільки це можливо, на автаркічному й автохтонному характері місцевого православ'я, що було названо явищем «еллінізації», у контексті якого, з одного боку, церковні

інституції Балкан дедалі більше тяжіють до Константинопольського патріархату, а з іншого — представники грецької еліти зі Стамбула, котрі походять з округу Фанар і з цієї причини їх називають фанаріотами, йдуть правити над усіма воєводствами (феодальними державами на османських кордонах) Молдови та Валахії. Місцеві сім'ї, особливо протягом XVI ст., стають дійовими особами великих обрядів релігійної значущості (які переважно приносять користь монастирям Афону та Метеорів). На обох цих територіях представники великих родин фанаріотів (які часто претендують на спорідненість із великими імператорами Візантії) переплітаються з місцевими династіями, врешті-решт витісняючи їх.

Еллінізація

Утворення Московського патріархату

Несправжній
собор

Згадана «еллінізація», врешті-решт, відчувається і в Росії, яка, однак, у XVI ст. намагається звільнитися від Константинополя. Недостатній авторитет провідного православного патріархату чітко виявляється в 1562 р., коли патріарх Йоасаф, стикнувшись із російськими проханнями (що супроводжуються значною матеріальною підтримкою) остаточно ратифікувати царський титул для російського державця — коронацію Івана IV (1530—1584) у 1547 р. — не зміг переконати вищих церковних діячів, які утворюють його постійний синод, виконати це прохання, він вважає за доцільне надіслати в Росію серію підроблених документів, випущених собором, якого ніколи не було. Підробку незабаром виявлено (Йоасаф був скинутий у 1565 р.), і, безумовно, це сприяє посиленню думки в російських церковних колах, що настав час започаткувати автономний патріархат. Нагода випала в 1588 р.,

коли патріарх Єремія II був змушений приїхати до Москви під час подорожі по російських територіях, спрямованої здебільшого, як це часто траплялося, на збирання пожертв. Обговорюються різні рішення для задоволення імперських прагнень московського правителя, зокрема про перенесення Константинопольського патріархату до Москви або до іншого міста Росії; врешті-решт, переважає ідея щодо заснування нового патріархату. У січні 1589 р., наприкінці собору під головуванням самого Єремії, було посвячено першого московського патріарха на ім'я Йов.

Йов, вперше
в Москві

Рішення наступного року затвердив Константинопольський синод, який, однак, не задовольнив царя, поставивши новий патріархат на п'яте місце в ієрархії, після давніх Церков Константинополя, Александрії, Антіохії та Єрусалима: російський суверен натомість прагнув до третьої позиції (між іншим, у 1593 р. його честолюбство знову не було задоволено). У будь-якому разі під час кооптації Москви було відновлено давню патріархальну «пентархію», колегію з п'яти ієрархів, зруйновану протягом століть до того, як відбулося відокремлення від Рима. Як слушно зазначалося, отже, і в цьому разі застосовується типово візантійська практика формування важливих нововведень під виглядом формального дотримання традицій, якщо навіть не відновлення.

«Очищення»
текстів

Реформи Никона

«Повернення до витоків» є також основою глибоких реформ, які в середині XVII ст. підтримав Никон (1605—1681), патріарх Московський (1652—1658 рр.). Одним із головних об'єктів його завзяття є священні книги та богослужбові тексти: відзначаючи

відмінності між грецькою та російською версіями, можна дійти висновку, що останні є певним чином зіпсовані та змінені, і тому до них потрібно вносити зміни. У 1652 р. патріарх скликав синод, де висловився про необхідність «очищення» канонічних текстів. У наступні роки було здійснено збір рукописів з усієї Росії, намагаючись виявити та виправити помилки, яких припустилися переписувачі з часом. Насправді сьогодні відомо, що, порівняно з константинопольськими текстами, багато розбіжностей, виявлених у той період, є скоріше архаїзмами, залишками оригінальної текстової традиції, яка згодом була змінена у грецькому контексті; на той час, однак, було здійснено радикальний перегляд богослужбових книг, що також супроводжувалося втручаннями в окремі побожні практики та ритуал (наприклад, було вирішено, що знак хреста варто робити трьома пальцями, а не двома). Стверджувалося також, що однією з причин подібної церковної «революції» можна також визначити російську експансію в Україні (залежність митрополита Київського від патріарха Московського санкціоновано в 1686 р. Досифеєм Єрусалимським і Діонісієм Константинопольським). Українське духовенство підпорядковувалося безпосередньо патріарху Константинопольському, а не Московському, і зрозуміло, що його культурний і богословський рівень у середньому був вищим, ніж у росіян. З урахуванням зміни перспективи саме останні повинні адаптуватися, і це, очевидно, викликає сильне невдоволення, часто вмотивоване, швидше, націоналізмом чи шовінізмом, ніж справжніми теологічними аргументами.

Консервація

та репресії

Никон, чия складна кар'єра закінчується протистоянням цареві, був скинутий у 1658 р., але його робота триває і затверджується під час синоду, проведеного 1666 р., в якому

також беруть участь патріархи Михайло III Антіохійський і Паїсій Александрійський. Синод не лише ратифікує нововведення, але розпочинає відлучення від Церкви тих, хто їх не приймає, оголошуючи, крім того, помилковими і єретичними всі стародавні книги та ритуали. Різкість такої позиції одразу натрапляє на потужну опозицію змінам, які явно відкидаються великим прошарком «консерваторів», так званих старообрядців, що ототожнюється насамперед із мешканцями сіл та нижчим духовенством (єпископи майже завжди погоджуються з реформами Никона). Починаються переслідування, навіть жорстокі, у результаті яких у 1682 р. було страчено протоієрея Аввакума (1620?–1682) Петрова, котрий вважається вождем старовірів, багато з яких у наступні роки втечуть до Сибіру, а також у гирло дельти Дунаю, намагаючись уникнути гніту. Однак не слід забувати, що, принаймні згідно з останнім царським переписом населення до Жовтневої революції, у 1910 р. ще чверть російського населення дотримувалася цієї розкольницької тенденції²². У будь-якому разі наприкінці XVII ст. Росія втратила релігійну одноманітність, що її характеризувала до того, і травматичні реформи Никона передбачили в певному розумінні настільки ж епохальні нововведення, які будуть запроваджені Петром I Великим (1672–1725).

²² Згідно з даними перепису населення 1897 р., у Російській імперії налічувалось 2 204 596 старообрядців, з них у межах сучасної Росії — 1 682 264 особи. Загальна чисельність населення становила 125 680 682 особи. Тобто за офіційними даними старообрядців було менше ніж 2 %. — *Прим. ред.*

Див. також: Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177

Євреї

Гаді Луццатто Вогера

У XVI ст. історія євреїв пов'язана з вигнанням сефардської громади з Іспанії та Португалії, з масовою еміграцією на Схід та паралельним явищем примусового навернення. Із середини століття папство також розпочало політику вислання в гетто. Єврейська культура, яку похитнули ці події, формує нові містичні течії, викладені в «Кабалі» Іцхака Лурія.

Переломне століття

Географія

спільноти

У XVI ст. історія єврейських громад у Європі мала низку епохальних поворотних моментів, які назавжди вплинули на їхнє існування. Відбуваються дві фундаментальні події, що визначають цю велику трансформацію: вигнання євреїв з Іспанії (1492 р.) та Португалії (1497 р.) і запровадження режиму гетто через пряме натхнення Римської Церкви із середини XVI ст. Ці події сприяють зміні географічної карти розподілу єврейських громад, кардинальній зміні їхньої соціально-економічної структури та, нарешті, значно впливають на культурні перетворення самого іудаїзму.

В Італії

та Франції

Після століття сегрегаційної політики, яка істотно послабила процвітаючу іспанську єврейську громаду, в 1492 р. католицькі королі Іспанії вирішили видати постанову, відповідно до якої в євреїв залишався невеликий вибір: протягом кількох тижнів вони могли охреститися або залишити майно й емігрувати. Чітко невизначена кількість євреїв (від 70 тис. до 150 тис. осіб)

залишають Іспанію; частково вони знаходять притулок у Португалії та Наваррі, але звідти їх теж висилають між 1497 та 1498 рр. Протягом Чинквеченто сім'ї євреїв-сефардів (тобто іспанського походження) зустрічаються в різних географічних районах: великі громади оселилися в містах Східного Середземномор'я, під османським пануванням, де релігійного тиску, характерного для християнської Європи, немає. Інші громади формуються в Центральній-Північній Італії (у найважливіших містах, таких як Феррара, Анкона, Венеція та з 1597 р. у Ліворно), на узбережжі Атлантичного океану Франції (Бордо), в Амстердамі та Лондоні. Важливим є зародження феномену «маранізму» (маран є євреєм, котрий перейшов у католицьку віру, але продовжує таємно сповідувати також іудаїстські обряди): протягом XVI ст. у всій християнській Європі окремі євреї та навіть цілі громади мають неоднозначну релігійну ідентичність, що спочатку визначається декретами про примусове навернення, які залишають дуже обмежений вибір для євреїв.

Слово «гетто» зародилося у Венеції, де в 1517 р. євреї німецького та італійського походження були виселені у периферійну частину міста, що називалася «Нове гетто». Відтоді цей термін увійшов у загальну лексику для позначення міської території, на якій євреї змушені були проживати із середини XVI ст. аж до епохи емансипації, XIX ст. У 1555 р. під час Тридентського собору, який окреслює контрреформістський поворот Церкви, Папа Павло IV видає буллу *Cum nimis absurdum*, що встановлює чіткі правила проживання євреїв у Папській державі та рекомендує християнським князям дотримуватися її положень. Євреїв варто відселити на відокремлену від будинків християн вулицю; дорога буде закрита воротами, і євреї не зможуть виходити за них після настання темряви; євреї більше не матимуть права володіти нерухомістю (житлом, землею

тощо) і будуть змушені утримуватися від заняття низкою професій, крім надання грошей під заставу і купівлі-продажу використаних предметів і одягу; вони повинні будуть носити знак визнання і не зможуть відвідувати християн, якщо це не стосується роботи. Декрети про вигнання спочатку з Піренейського півострова, вимушена сегрегація в гетто спричиняють швидке зміщення демографічної осі єврейського населення із Заходу на Схід, зокрема до османських володінь та до Польщі. Між 1500 і 1575 р. єврейська громада в Польщі налічувала від 30 тис. до 150 тис. осіб, розкиданих по сотнях малих громад. Узагалі можна сказати, що євреї займають проміжне становище у суспільстві, віддаючи свої технічні та комерційні знання на службі великих феодалів, і, отже, певною мірою виступають посередником між заможними феодалами і селянами. З часом ця позиція стає незручною, зумовлюючи явища народного антисемітизму, які характеризуватимуть Східну Європу протягом століть.

Гетто

Соціальна

інтеграція

Єврейська культура

Спалення Талмуду (1553 р.)

Межа XVI ст. також мала вирішальні культурні й релігійні наслідки для іудаїзму. У 1553 р. потрясіння, викликане спаленням томів Талмуду у Кампо-деї-Фйорі в Римі, стало однією з причин, які підштовхували євреїв пройти нові шляхи теологічних та філософських пошуків. Християнський Захід жорстоко відкидає будь-який чужорідний культурний вплив, а отже, єврейська культура відсторонюється, прокладаючи інші шляхи та досягаючи найвищого ступеня внутрішньої згуртованості й автономії від християнства та ісламу в середині

XVI ст. Однак це ніколи не означало абсолютного закриття неєврейської культури.

Нові ідеї

та нові тексти

Принципового значення в цьому столітті набуває зародження нового містичного напрямку, що ґрунтується на кабалістичному вченні Моше Кордоверо (1522—1570), автора *Pardes Rimmonim*, та Іцхака Лурія, чиї аргументи зібрані його учнями в «Ец Хаїмі» (*Etz Haim*). Центром цього відродження містики є Галілея, зокрема місто Цфат (нині Ізраїль). Звідси випливає думка, що Месія не відповідає за спокуту світу, але спокута є завданням усього єврейського народу, шляхом містичного спілкування з Богом через молитву, релігійну практику та благочестиві діяння. Особливо втішна думка щодо іудаїзму, який зазнав потрясінь в одне з найпроблемніших століть своєї історії. Також у єврейській літературі з'являється історичний матеріал, у місті Феррарі в 1533 р. опубліковано твір Самуеля Уске *Consolaçam as tribulaçoens de Israel*, де міститься реалістичний опис світової політики, з особливим наголосом на подіях єврейської історії, що характеризується суперечливими підходами, від відкритого обурення Іспанією та папством та слів подяки Османській імперії.

Див. також: Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Кабалістика, лулізм, таємні писання. с. 395

Чаклунство

Карло Бордіні

Переслідування чаклунства розвивається в суспільстві, що зазнає швидких змін і характеризується атмосферою невпевненості та підозр, у якій наявність магічної стихії дуже помітна. У культурно відсталих районах, таких як сільська місцевість або гори, популярна магія чаклунів і цілителів, яка допускалася в Середньовіччі, тепер переслідується за звинуваченням у єресі та змові з дияволом. Десятки тисяч відьом катують і відправляють на смерть.

Полювання на відьом

Новий феномен

Переслідування відьом, безсумнівно, є однією з найчорніших сторінок XVI ст.: десятки тисяч людей, особливо жінок, вбивають, як правило, спалюють живцем на підставі зізнань, вилучених під тортурами. Поряд із поширеною та систематизованою діяльністю інквізиторів, світських та релігійних, виникають справжні хвилі народної паніки: не тільки згори, але й знизу породжуються одержимість та страх чаклунства. Канони демонології вже встановлені з кінця XV ст.: сили відьом впливають з угоди з дияволом. Відьми літають уночі і дістаються до місця проведення шабашу, коли вони зустрічають диявола, плотськи з'єднуються з ним, топчуть хрест і спричиняють смерть дорослим, дітям і тваринам. Варто зауважити, що переслідування відьом — це не спадщина середньовічних забобонів, які зникають, а нова вибухова сила, небачене явище. Існує дуже точна лінія розвитку: в Ранньому середньовіччі не було полювання на відьом; одержимість

чаклунством лише повільно розвивалася після XII ст. і остаточно вибухнула наприкінці XV ст.

Етапи переслідування

Засудження

забобонів

Варто розглянути факти та терміни. У Ранньому середньовіччі не тільки не було єдиної демонології, а й віра у відьом відкидалася. Існують забобони селян щодо влади відьом, але Церква та цивільна влада роблять усе можливе, щоб придушити ці вірування. У VIII ст. святий Боніфатій (бл. 672—754) стверджує, що віра у відьом та перевертнів не є християнською. Карл Великий (742—814, імператор з 800-х років) запроваджує смертну кару проти тих, хто відправляє на страту та спалення ймовірних відьом, і говорить, що багаття є язичницьким звичаєм. Якщо популярні та примітивні забобони, як показала антрополог Мері Дуглас (1980 р.), мають тенденцію приписувати явища, які вони не можуть пояснити таємничим і ворожим силам, Церква і влада раннього середньовіччя прагнуть придушити ці забобони скрізь, намагаючись контролювати їх і не давати їм розвиватися. Ці зусилля набувають остаточного утвердження в *Canon Episcopi* («Канони єпископів») XII ст., де йдеться про те, що кожен, хто вірить у відьом, є «безсумнівно, невірним і язичником». Після XII ст. відбувається зміна тенденцій. Якщо попередні століття бачили насамперед спалення еретиків (катарів, альбігойців та вальденсів), то тепер репресивні зусилля спрямовано проти енергії відьом. Одержимість вибухає в конкретні терміни й набуває закінченої форми наприкінці XV ст. У 1484 р. Папа Інокентій VIII (1432—1492) оприлюднив буллу *Summis desiderantes affectibus* («Усіма силами душі»), де, засуджуючи чаклунство, він уповноважив домініканських інквізиторів Генріха Крамера (бл. 1430—1505) та Якоба Шпренгера (бл. 1436—

1494) викоринити його. Ті самі інквізитори, які домагалися булли, опублікували в 1487 р. *Malleus maleficarum* («Молот відьом»), найбільший і найповніший текст античаклунської демонології, збірку думок про множення відьом, у яких світська і церковна влада просить конкретно допомогти інквізиторам у їх справі переслідування чаклунства. *Malleus* пронизаний потужними антифеміністськими ідеями, які беруть свій початок від глибокого женоненависницького напрямку середньовічного християнства, що ґрунтується на поглядах Святого Августина (354—430), і простежується низка сексуальних нав'язливих і кастраційних фантазій. З *Malleus* гоніння, що вже практикуються місцевими жителями, офіційно дозволено Церквою й організовано та координовано на європейському рівні. Текст двох домініканців є важливим теоретичним джерелом для переслідувань, які в наступні два століття тільки посилюватимуться.

«Молот відьом»

Текст

посилання

Таким чином, XVI і XVII ст. є добою найбільш озлоблених античаклунських переслідувань, яке можна поділити на дві фази. Перша, що починається приблизно з кінця XV ст., епоха булл *Summis desiderantes* і *Malleus*, до 1530 р. зосереджена переважно в гірських районах, здебільшого альпійських та піренейських, де в маленьких поселеннях нерідко дотримуються давніх вірувань. Ці залишки язичництва, поширені серед найпокірніших верств суспільства та в найбільш відокремлених районах, охоплюють анімізм, забобони та вірування в народну магію, яка тепер тлумачиться як угода з дияволом і прирівнюється до ересі. Переслідування, здається, згасає, але відновлюється в середині XVI ст. і триває до середини XVII ст.

«Угода з дияволом»

та релігійний
конфлікт

Починаючи з альпійського та піренейського контексту, одержимість чаклунством набуває самостійного життя, розвивається й утверджується в атмосфері підозр та лютості релігійних воєн, стає частиною психології неврівноваженої та конфліктної епохи й розширюється географічно. Ця друга фаза, жорстокіша, ніж перша, пов'язана з релігійними війнами й завершується Тридцятилітньою війною, охоплює всю Європу і набуває в Німеччині особливого розвитку. Хоча переслідування торкається певних міст, воно зазвичай характерне для селянського світу; воно менш потужне в Італії та Іспанії, хоча тут компенсується репресіями проти євреїв і морисків. Починаючи з другої половини XVII ст., із закінченням релігійних воєн та закріпленням статус-кво, це явище повільно почало занепадати, поки не зникло на початку XVIII ст., у толерантному кліматі доби Просвітництва, під ударами раціоналістичного мислення, яке заперечує магичні сили та виступає проти їх переслідування.

Хто така відьма?

Особлива
людина

Переслідування відьом здійснюються у всій Європі протестантами, католиками та органами влади різних держав, але воно не було бажанням лише верхівки: нерідко відбуваються хвилі паніки, під час яких населення вимагає втручання інквізиторів або самостійно чинить суд над відьмами. Хоча навіть у найсуворіші часи не можна сказати, що певна верства населення захищена від підозр і тому кожен може бути звинувачений, античаклунські переслідування стосуються насамперед конкретного типу людей. Більшість відьом, котрих переслідували, катували і, врешті-решт, вбивали, — це жінки, що

є безплідними, дуже молодими або здебільшого старими та бідними. Культурну магію XVII ст., магію містиків, кабалістів та герметиків, пов'язаних із гуманістами та дворами, як правило, не переслідують, крім крайніх випадків. Стає зрозумілим, що відповідати за насильницьку та швидку кризу суспільства повинен дехто особливий: відьма з якогось села, знахарка, котра послуговується народною магією та використовує трави. Чому ця постать переслідується в XVI–XVII ст.? Це правда, що Чинквеченто — це століття страхів, а також фобій (наприклад, фобії води); так само як правда і те, що християнізація, здійснювана Реформацією і Контрреформацією, натрапила на опір залишків язичництва в ізольованих гірських районах. Але чому цим язичницьким пережиткам надається таке значення у багатьох неістотних аспектах? І знову: чому тип старовинної знахарки з чаклунськими силами колись вважався нешкідливим (або навіть корисним у певних випадках) або в будь-якому разі не мав особливої ваги, а тепер перетворився на монстра величезної сили в колективній уяві? Чому у сфері народної магії відбувається перехід від злочинного забобону до злочинної єресі, змови й поклоніння дияволу? Історики намагалися надати відповіді на низку питань, яким неможливо дати однозначне пояснення, і думки багатьох із них узагалі не збігаються. На думку історика Альберто Тененті (1924–2002), магія глибоко оселилася в уяві суспільства Пізнього середньовіччя та Відродження XV ст., коли ми спостерігаємо «поширення магічно-астрологічних мотивів».

Язичницький опір

Безперечно, існує популярний світ магії, і відьма (або чаклун), переконана у володінні особливими магічними силами, є дуже популярним на той час персонажем. Поширення легковірності в магічних силах — інтенсивніше в гірських районах та селах, ніж у містах, у Німеччині більше, ніж в Італії,

це факт, що може пояснити місця гоніння. Магія поширюється у фазі культурного розшарування як форма тиску на надприродне, і в суспільстві, що характеризується іманентністю диявольського в повсякденному житті, Церква розглядає чаклунські сили як конкуруючу категорію посередників з надприродним. Так само окремі учасники зборів та нічних зустрічей, де чаклуни проводять обряд колективного навіювання, можуть усвідомлювати, що вони є частиною спільноти.

Фармакопея,

обряди народження та смерті

Деякі історики прирівнюють одержимість чаклунством до психічних захворювань, інші наголошують на характері соціальної помсти, який може мати народна магія, тоді як решта простежують велику картину, де вони аналізують тисячолітні міфи про родючість та можливість входження і виходу зі світу мертвих, міфи, які є частиною культури відьом, про їхній досвід станів екстазу або одержимості, набутих уві сні або під час вживання наркотиків, таких як мухомор червоний, коли вони уявляють, що летять, аби потрапити у світ мертвих і боротися з демонами.

Полювання

як спосіб

розв'язання конфлікту

Натомість відьомський шабаш виник із демонізації цих давніх фольклорних міфів, все ще живих у популярній культурі завдяки інквізиторам, котрі спираються на колективні фантазії про родючість чи про стосунки зі світом мертвих, оргії з демоном. Крім того, у тодішньому суспільстві пробудження страху та репутації прихованих сил може бути просто питанням виживання: наявність слави відьми може бути останньою формою захисту для старої жінки.

Криза

та різноманіття

Але чому з'явилась демонізація народної магії? Чому панічні хвилі охоплюють усе населення? Англійський історик Тревор-Ропер вибудовує зв'язок між переслідуванням відьом і часами нетерпимості й релігійних воєн. Після середини століття відповідальність за переслідування «покладається не лише на протестантів чи католиків, а й на боротьбу між ними». Під час Тридцятилітньої війни кожне відвоювання території протестантами чи католиками супроводжується спаленням відьом протилежного віросповідання, що стає інструментом політичної боротьби або своєрідним спотворенням почуття провини: коли милосердя до бідних перестає бути моральним обов'язком, планується замінити *закони о бідних* податком, доходи від якого спрямовуватимуться на допомогу найнужденнішим, докучлива присутність жебрака, який не погоджується на допомогу, може показати, що всі наші неприємності (наприклад, загибель тварин або хвороба) відбуваються через його прокляття. Не випадково дослідження істориків та антропологів, котрі аналізують чаклунство в первісних суспільствах, доводять, що переслідування відьом, шаманів та чаклунів посилюються у періоди криз та порушення рівноваги в суспільства. Нарешті, ми не повинні забувати результати окремих останніх історичних досліджень, підкреслюючи важливість концепції другорядності у переслідуванні відьом та її зв'язок із типовим явищем XVI ст. Існує зв'язок між гоніннями відьом і переслідуванням та страхом перед тими, хто від них відрізняється: лише поміркуйте, як змінилося ставлення до психічно хворих на початку доби модерну, про зародження пауперизму як явища XVI століття, ув'язнення бідних, котрих уже не вважають тими, кого любить Бог, а сприймають як потенційних вигнанців.

Див. також: Єретики, с. 198;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255;

Жіноцтво, с. 272;

Магія та герметичні науки, с. 389;

Кабалістика, луллізм, таємні писання, с. 402

Економіка і суспільство

Знать
Ніколетта Баццано

Знать, починаючи із середньовіччя, у Європі стає провідним соціальним прошарком. Таке становище зберігається й протягом Чинквеченто, хоча зміцнення влади суверена та економічні явища піддають клас знаті важким випробуванням. Однак, завдяки здатності приймати до своїх лав нових членів, підтримувати відносини з монархією та пристосовувати унікальні економічні стратегії, знать і надалі відіграє провідну роль у суспільстві.

Загальна картина

Знать
подорожує

За оцінками фахівців, знать в Європі доби Чинквеченто становить 1–2 відсотка загальної чисельності населення, зосереджуючи, утім, у руках більшість багатств та незаперечну можливість політичного впливу, а також користуючись найбільшою пошаною в суспільстві. Попри відмінні національні обставини, європейська знать має спільні риси, найперша з яких, — а з неї випливає і решта — надзвичайна географічна мобільність. Війни, головними дійовими особами яких, безперечно, вона є, а також шлюби, коли велелюдні двори, що складаються з лицарів та панів, котрі супроводжують принцес та шляхетних дам, що вирушають заміж у далекі країни, сприяють поширенню поведінкових моделей, які уподібнюються по всій Європі, зумовлюючи ототожнення на певному рівні способу життя аристократії.

Територіальні

титули

У традиційному світогляді, що сягає XI ст., за яким суспільство поділяють на три стани, знать ототожнює себе з *bellatores*, що воюють, аби захистити, а решта два стани — це *oratores* (духівництво) та *laboratores* (ті, хто працює). Військова роль *bellatores* обумовлює матеріальний достаток, почесні та титули, які на початку сучасної доби упорядковують за ієрархічним порядком: принц, герцог, маркіз, граф, барон тощо. За різними станами знать характеризують і розрізняють достоту як за рівнем заможності, феодалними маєтками, так і за змогою гуртувати круг себе більш-менш велелюдний почет, різні прошарки всередині аристократії, як найвищого, так і найнижчого щабля. Зазвичай титули прив'язані до земель. Представник знаті, за правом чи за домовленістю, може мати у безпосередній власності, цілковитій або частковій, землі та/або право здійснювати суд у цивільних чи кримінальних справах.

Право власності та привілеї сеньйорії

Терміном «домен» чи «сеньйорія» в історії позначають конкретні способи економічного порядкування. У межах земель, на які він має титул, та відповідно до наданих йому привілеїв пан може здійснювати своє право власника не лише безпосередньо в тій частині земель, якими порядкує самостійно (*dominicium*), а й опосередковано на розлогіших територіях (*massaricium*), які здає в оренду селянам, котрі часто вимушені за домовленістю працювати безоплатно та в обов'язковому порядку (*corvées*). Він ще й має змогу монополізувати, використовуючи для власного зиску, засоби виробництва (млини для зерна чи преси для олії, склади тощо), змушуючи решту послуговуватися ними за окрему платню. Зрештою, він може скористатись наданими монархом повноваженнями, аби здійснювати на цих землях функції суверена, особливо, коли

Йдеться про податки чи судову владу. Таким чином, можливі прибутки пана накопичуються не лише завдяки обробітку землі, а й з оренди — зазвичай за визначеним тарифом — та через здійснення судових повноважень, за які сплачує той, хто їх потребує.

Домени
та права

Потужний вплив знаті засвідчує оселя, замок, облаштований оборонними спорудами, який водночас є справжнісіньким політичним та адміністративним центром, який панує, часто навіть з візуального погляду, над селищем, що його оточує. Тут хазяїн, без будь-якого контролю монарха, може зібрати збройні сили для захисту власної влади на місцевому рівні, зокрема, якщо йдеться про загрозу від надто войовничих сусідів чи щоб віддати свої війська на службу короні. Війська знаті складаються не лише із селян, яких навчають військової справи, а й із шляхтичів з меншими статками та можливостями.

Поза тим, знать, що має міць та вплив, завдяки військовим потугам та багатству наділена певними привілеями, відповідно до рангу. У всіх європейських країнах є однаковий привілей: носити при собі меч та вкрай розкішне вбрання, котрі іншим підданим носити заборонено законом. Утім, чимало інших дозволів і заборон щодо знаті в різних місцях різні. Крім того, у багатьох країнах знать має привілейований суд та звільнена від обов'язку сплачувати найтяжчі податки. Зрештою, вона може брати участь у представницьких зборах при кожному монархові (парламент, Генеральні штати тощо), формуючи всередині цієї асамблеї цілком осібний орган. Дбаючи про збереження свого привілейованого становища, знать використовує витончені форми пропаганди, спрямованої, з одного боку, на те, щоб уславити їхню принципову відмінність та визначні якості, що дають право успадкування, підтверджені ще й освітою, яка

гарантує їм владне становище, а з іншого — обґрунтувати їх походження від міфічних персонажів чи героїв.

Знать за часів посилення монаршої влади

Протягом Чинквеченто чимало змін у соціально-політичному житті похитнули становище та владу знаті. Насамперед — посилення впливу постаті державця, адже до того монарх, по суті, був *primus inter pares* (перший серед рівних), а тепер набував небаченої ваги. Тому знаті доводиться виявляти небачену здатність до пристосування, аби й надалі мати провідне соціальне та політичне становище.

Зміни

в аристократичному

прошарку

Прикладом новонабутої влади суверена є ситуація, коли він приймає рішення щодо критеріїв долучення до знаті або її складу. У добу Чинквеченто триває тенденція до нобілізації, що почалася під час буремних політичних подій наприкінці минулого століття. Часто прагнення стати частиною верхівки суспільства є вінцем спроб осіб непевного походження піднятися у соціальній ієрархії. Тому, щоб стати частиною знаті дрібнішого рангу, часто сприяють не лише військові заслуги, а й судові та адміністративні посади на службі в монарха. Титул надають разом із землею, до якої його прив'язано: таким чином, за кілька поколінь, «нова» знать, що виникла у XV—XVI ст., стрімко переймає поведінку та звички давнішої аристократії.

Вплив високої аристократії також посилюється, зокрема через популярну, починаючи з XVI ст., практику продажу за грошову винагороду дворянських титулів європейськими монархами, котрі прагнуть фінансових ресурсів для того, щоб збільшити бюрократично-адміністративний апарат і політичний вплив, які внаслідок поширення нових технологій ведення війни на основі пороху стали надзвичайно вартісними.

Попри образи консерваторів, котрі воліли б закритого доступу до найвищих щаблів аристократії, ці титули дуже вигідно продавали з великим зиском для королівських родів та могутніх підприємців чи аристократів, що володіли величезними статками, які таким чином накопичували у своїх руках земельне майно та звання.

Вимоги
до представників
аристократії

Однак протягом Чинквеченто піднесення на найвищі щаблі аристократії поволі уповільнюється. Завбачлива щедрість монархів на титули супроводжується діями тієї ж таки аристократії, яка всілякими способами, культурними і юридичними, намагається обмежити долучення до своїх лав. У популярній тогочасній літературі про аристократію чимраз більшої ваги набуває тема походження, шляхетної зовнішності та «крові» як необхідної складової для, власне, визначення шляхетності. В аристократичних родинях приділяють неабияку увагу шлюбом, які укладаються так, щоб зберегти ранг спадкоємців. Зростає популярність досліджень генеалогічних дерев, аби відтворити родовід окремих осіб, засвідчити прадавність і престиж роду людини. По-особливому починають ставитися до батьківської лінії, коли йдеться про успадкування майна: перворідний старший син отримує привілеї, а завдяки майорату спадок набуває неподільності, щоб уникнути поділу на частки та розтринькування.

**Нові економічні проблеми
та соціальні відмінності всередині аристократії**

Протягом Чинквеченто небезпека роздроблення нерухомого майна, спричинена низкою економічних та інших чинників, що загрожувала добробуту сільських вельмож, стала особливо відчутною. Інфляція, якою характеризувалась економіка XVI ст.,

стала справжньою загрозою для статків багатьох аристократів: через неможливість збільшити власні прибутки, що здебільшого залежали від визначених зборів, які передавали їм орендарі, їхні доходи справді скоротилися.

Скорочення
кількості
дрібних
дворян

Подальше зубожіння зумовлено тим, що європейські монархи дедалі більше схиляються до обмеження судових і земельних привілеїв, даючи селянам змогу звертатися, у разі суперечок, у королівські суди або зобов'язуючи суди, що належать сеньйорії, приймати суддів, котрі мають ґрунтовну університетську освіту, а відтак, і відповідні запити щодо платні.

Через ці явища власність сеньйорії та виживання аристократичних родів з обмеженими грошовими статками опиняються в небезпеці. Отже, протягом Чинквеченто спостерігаємо, як скорочується чисельність дрібної знаті, не спроможної пережити економічні та соціальні потрясіння. Водночас вищі прошарки аристократії виявляються більш різноманітними, ба більше: їхня кількість зростає. Вони зосереджують економічні зусилля на землях, якими порядкують особисто, розширяючи їхні межі, часом користуючись тим, що на ринку з'являються нові землі, які стають доступними завдяки продажу церковних наділів на територіях, де утверджується Реформація.

Багаті дворяни
Бідні дворяни

На початку століття різницю між родинами з широкими можливостями та родами аналогічного рангу, але скромного достатку чи взагалі зубожілими, або розміщеними нижче за

соціальної ієрархією, в межах одного прошарку поглинає розлога мережа протекцій, що їх надають видатні вельможі, котрі опікають аристократів, наділених меншою вагою в суспільстві. У оповіданнях гуманістичного спрямування, де постулюються стосунки між вищим за рангом патроном, від яких отримує зиск нижчий за рангом клієнт, з'являється теоретичне обґрунтування звичаїв, що поширюються Європою в XVI ст. Клієнт доводить свою вірність патрону, який виявляє заступництво, коли випадає нагода, — наприклад, у суді, як адвокат чи суддя, діючи на його користь чи збагачуючи своєю особистістю або талантами почет свого патрона, адже в тогочасній культурі потрібно мати численний почет, пропорційний його впливові в суспільстві. Протягом переважної частини століття доби Чинквеченто протекція, що поєднувала багатих та могутніх із бідними й слабкими, сприяла збереженню однорідності аристократичного стану.

Знать і придворні

Поява королівського двору як осередку політичної влади починає серйозно загрожувати рівновазі багатих і бідних усередині аристократичного товариства. У придворному середовищі роль патрона на себе беззастережно забирає монарх. Останній дуже підозріливо ставиться до юрби протеже, завдяки яким аристократи загрожують провідному становищу корони, і водночас монарх стає єдиним, хто роздає почесні, титули та привілеї. Отже, починаючи з кінця століття, впливові вельможі віддають перевагу тому, щоб жити при дворі та брати участь у політичному житті королівського палацу, постійно змагаючись у боротьбі без правил за те, аби заслужити титули, ренту, переваги, синекуру, а також керівні посади при владі та у війську. Як наслідок, придворна знать віддаляється від протекційних зв'язків, що утворилися на малій батьківщині,

таким чином порушуючи єдність усього аристократичного прошарку.

«Придворний»
(1528)

Попри мандрівний характер та безладність, королівський двір протягом Чинквеченто стає полюсом тяжіння для аристократії через культурні та життєві ідеали, що там сповідують. Як свідчать правила, описані у відомій книжці «Придворний» Балтазара Кастільйоне (1478–1529), надрукованій у 1528 р., за стінами королівського палацу шляхетні панове та панянки плекають у собі смак до культури та мистецтва, а також до втіх від полювання та танців, водночас діючи за певним кодексом поведінки, у різних обставинах створюючи відповідні церемонії, що правила за наочний вияв соціальної ієрархії, на верхівці якої перебував монарх. Починаючи з другої половини XVI ст., поширюється бургундський церемоніал: практика, яка упорядковує приватне життя монарха, що до нього на особисту службу стають шляхетні придворні. Останні отримують нагоду особистого спілкування з державцем, впливаючи на нього задля власного зиску й як їм заманеться саме завдяки близькості до монарха, наближення до якого для решти двору етикетом заборонена.

Війна та судова система

як засоби утвердження королівської влади

Зміни

тривають

Послабленню згуртованості аристократичного прошарку сприяють і зміни на полях бою. Аж до середини століття військова міць та автономні армії зміцнюють єдність представників високої знаті, дрібних аристократів і тих, хто їм служить. Але з появою пороху та запаморочливим подорожчанням ведення війни спроможність окремих панів

конкурувати з монархом у озброєнні приватної армії чи спорудженні фортець слабне, допоки геть не сходить нанівець. Такі витрати стають для осібних представників знаті непосильними, байдуже, наскільки величезні їхні статки. Утім, впливові пани ще мають змогу отримати високі посади в керівництві монаршими військами.

Європейські монархи протягом Чинквеченто постійно посилюють владу залагоджувати судові суперечки та монополію на застосування покарань, які повертають собі, докладаючи ще більших зусиль, аби створити для своїх потреб судовий та адвокатський корпус, спроможний діяти у віддалених куточках королівства та володіннях сеньйорії. Часто саме аристократи нижчого штибу, сільські пани, висувають клопотання про королівське правосуддя, аби припинити насильство, до якого розв'язання місцевих конфліктів стали звертатися частіше, ніж вдаватись до насильства, знать почала втрачати військову міць.

Аристократи

і корона

Утім, утвердження королівської влади не було чітким та послідовним, адже не бракувало опору, і то доволі жорстокого, з боку знаті. Протягом першої половини XVI ст., під приводом захисту своєї віри та релігійних переконань через запровадження Реформації, цілі її групи, завдяки здатності мобілізувати людей та мудрому використанню патронських зв'язків, стали головними дійовими особами громадянських, політико-релігійних конфліктів, єдина спільна риса яких полягала в небажанні приймати королівську владу, яка набувала дедалі більш абсолютного характеру.

Див. також: Духовенство, с. 185;

Буржуазії, с. 222

Буржуазії

Автор Ауреліо Музі

Термін “буржуазія” у XVI ст. вживається обов’язково у множині. Він позначає різні прошарки, які перемижуються всередині суспільства, упорядкованого не за класами, а за станами (духівництво, знать), що характеризуються суворою ієрархією, яка дотепер ґрунтується переважно на титулах та привілеях: походженні, релігійному становищі, території впливу.

Економічні здобутки

Рання

індустріальна

доба

З явищем революції цін, яка стала особливістю економічної сфери доби Чинквеченто в багатьох європейських країнах, пов’язані не лише приплив величезної кількості дорогоцінних металів, що їх добували в Новому Світі, а й демографічне зростання, збільшення попиту на сільськогосподарські та промислові товари, урбанізація, поширення торгівлі. Чимало істориків погоджуються стосовно того, що XVI ст. стало *sui generis*²³ першою добою індустріалізації, яка характеризувалася передовсім виробництвом продуктів чорної та кольорової металургії, розвитком видобування корисних копалин, експлуатацією лісових запасів, виникненням текстильних мануфактур, пожвавленням будівництва. Поряд зі звичними ремісничими майстернями, гільдіями, мистецтвом торгівлі співіснує геть відмінна організація праці: ідеться про так звану сільську індустрію, де постає купець-буржуа, котрий є власником капіталу та засобів виробництва. З’являється й ще одна нова постать: купець-підприємець та фінансовий

оператор, який застосовує у своїх справах різноманітні кредитні засоби. Така кредитна діяльність посилюється завдяки ускладненню міжнародної торгівлі, адже поживається мануфактурне виробництво і зростають фінансові потреби держави. У середині століття в економічній сфері панівного становища набувають спочатку німецькі банкіри, а далі — генуезькі, наслідуючи торговельні практики своїх середньовічних попередників і пристосовуючи їх до нових обставин у світовій економіці. Сфера сільського господарства теж змінюється. Стежку в цій царині торує Англія, яка через запровадження практики *enclosures* (огородження земель) сприяє процесові приватизації земель та появі нових соціальних фігур у сільському господарстві. Щоб збагнути якість і розмах цих процесів, треба зважати на речі два аспекти. По-перше, на багатьох європейських територіях (у Південному Середземномор'ї, на Балканах, у Центрально-Східній Європі) зростання цін та економічний розвиток тісно пов'язані з формуванням сприятливої кон'юнктури міжнародного попиту. В інших країнах (Англія, Франція, Нідерланди) саме стійкіша економічна структура зумовлює перетворення у виробництві, суспільних прошарках та класах. Отже, протягом Чинквеченто економіки європейських країн різняться темпами зростання. По-друге, варто наголосити, що говорити, особливо стосовно комерційної та фінансової сфер, ніби буржуазія стала новим прошарком, — неправильно. Чимало тих, хто вважався буржуазією — як, приміром, у випадку з генуезцями — належав до прадавніх родів патриціїв, які аж до кінця середньовіччя провадили фінансову та торговельну діяльність. Згадайте лишень родини Спінола, Доріа, Чентуріоне, Грімальді, котрі були представниками старої генуезької аристократії.

23 *Sui generis* (буквально — *своєрідний, єдиний у своєму роді*) — латинський вислів, що позначає унікальність правової

конструкції (акта, закону, статусу і т. ін.), яка, попри схожість з іншими подібними конструкціями, загалом не має прецедентів. Унікальність будь-якого з випадків *sui generis* часто стає предметом тривалих суперечок. — Прим. ред.

Фінанси

та ринки

Держава і буржуазія

Буржуазія

Найбільшим фактором, що сприяв мобільності суспільства у XVI ст., була держава. Чинквеченто — це доба сучасної держави, тобто час, коли розвивалась політична структура, що вже не ґрунтувалась, як у середньовіччі, на давніх особливостях територій та населення, а натомість спрямовувалась на утвердження монархії та централізацію влади. Головною рисою сучасної держави є розмежування влади, яка належить суверену, та влади, здійснення та порядкування якою довірено обраним групам можновладців. Майже повсюдно в Європі, але передовсім у Франції XVI ст., монархія, задля того, щоб утвердитись як єдине джерело верховної влади, мусить створити когорту королівських слуг, вірних королю, котрі чимраз дужче спеціалізуються на функціях центрального та помісного управління на окремих територіях. Ідеться про громадських діячів, які за походженням не належать до знаті і які у подальшому набувають вищого статусу та престижу, обіймаючи чимраз вищі посади в державному управлінні. У Франції — це *maîtres des requêtes*, рекетмейстери, службовці, котрі розпочали свою службу, виконуючи конкретні завдання на периферії за завданнями короля. Ці люди повною мірою скористались можливостями, що виникли через виставлення на продаж посад і комерціалізацію громадської діяльності. Вони є представниками буржуазії, що саме зароджувалась, яку утворювали державні службовці. Держава, поза тим, плекає

«культуру гербового паперу», тобто формування цілого адвокатського прошарку, пов'язаного як із розширенням громадської діяльності, так і з ускладненням приватних юридичних відносин між особами. Отже, почасти, буржуазія століття доби Чинквеченто складається з адвокатів та суддів. Однак держава водночас сприяє просуванню прошарків, пов'язаних з економікою. Нас найбільше цікавить зв'язок між приватними і державними фінансами. Завдяки фінансовим та монетарним потребам Держави, структури, які мають дедалі більшу потребу в коштах, аби функціонувати як у внутрішніх, так і в міжнародних відносинах, *hombres de negocios*, ділові люди, котрі мають величезні капітали, дістають тепер нагоду скористатись змогою позичати державі, натомість піднімаючись за соціальною ієрархією.

Зрада буржуазії?

Судді, адвокати, ділові люди, купці — саме вони утворюють протягом століття доби Чинквеченто буржуазію *sui generis*. Французький учений Фернан Бродель (1902—1985) писав: «Буржуазія, пов'язана з торгівлею та служінням королю, завжди за крок до згуби... [...] Вона зраджує собі ще з більшою легкістю ще й тому, що в XVI столітті гроші, які відрізняють багатого від бідного, є передумовою шляхетності». Коли наприкінці XVI — на початку XVII ст. розвиток приватної ініціативи набирає обертів, мало не всі згадають про землю як про спасіння надійний прихисток. «Саме земля, — пише той-таки Брадель, — за своїм покликанням є аристократичною». Таким чином, прагнення належати до знаті охоплює майже всіх: саме в цьому втілюється несвідома зрада буржуазії, яка ще не навчилась бути посправжньому самостійним соціальним класом. Тому доречніше знову згадати про «буржуазії» у множині, прошарки, що існували за різних історико-соціальних умов, маючи змогу сприяти набуттю класом більшої самостійності (саме так

трапилось в Англії та Нідерландах), і здатність перетнути межі аристократичного світу, повною мірою переходячи у власний всесвіт, якому власна притаманні певні поведінка та цінності. Отже, такий подвійний рух перебуває в основі європейської сучасності.

Спокуса
благородним
походженням

Див. також: “Міжнародна республіка грошей”, с. 240;
Культура освічених людей і народна культура, с. 255;
Освіта і університети, с. 260

Селяни

Вітторіо Г. Беоніо Брокк'єрі

Селяни в добу Чинквеченто становлять переважну більшість населення Європи. Вироблений ними надлишок годує невелику кількість ремісників, купців та ще менше коло знаті й духівництва, яким належить більша частина землі. Протягом століття соціально-правові умови, у яких жили селяни Східної і Західної Європи, починають дедалі більше різнитися. На Заході селянин вільний, а відносини з власниками земель врегульовуються за допомогою договорів та стану ринку, на Сході пани, маючи становище домінування в політиці, посилюють і розширюють кріпосне право, що вкрай обмежує самостійність селян.

Сільська економіка

Згадуючи про сміливих мореплавців, котрі кинулись мандрувати новими океанічними шляхами, аромат спецій, привезених купцями, дотримання технологій «міжнародної республіки грошей», ремісничу майстерність та мистецький геній, ми часто забуваємо, що в Європі століття доби Чинквеченто живуть переважно селяни, як було в Середньовіччі і як буде ще принаймні протягом близько двох століть. Частка населення, що справді проживає в селах і займається обробіткою землі й вигодовуванням худоби, варіюється від 70 до 90 відсотків. Попри коливання, сталий відсоток урбанізації в Європі зберігатиметься аж до початку ХІХ ст. (близько 13–14 %), встановлюючи поріг у 5000 жителів, за якого населений пункт вважається містом.

Поширеність
населення

Таке переважання сільського населення та сільського господарства, що спостерігалось протягом століть, можна пояснити загалом доволі скромним поступом у сільськогосподарському виробництві доби середньовіччя та сучасної епохи. Сьогодні продукції, яку виробляє фермер, що працює в економічно розвинутій країні, вистачає, аби прогодувати 20—50 осіб, які займаються іншою діяльністю, у виробничій сфері чи сфері послуг. У XVI ст. селянин своєю працею насилу міг утримувати себе та свою родину. Через традиційні технології та брак капіталу кращого домогтися він просто не мав змоги. Отже, у Європі, як, зрештою, і в інших доіндустріальних суспільствах, більшість населення мусила братися за життєво важливішу діяльність, тобто безпосередньо виробляти продукти харчування.

Саме тому селяни в доіндустріальній Європі були фігурами з економічного та соціального погляду геть відмінними, ніж фермери, які працюють у сучасному суспільстві. Фермер нині виробляє товари для продажу, здебільшого на територіях, більш-менш віддалених, а те, як він обирає товар для виробництва, визначається ціновою системою. Певна річ, селянин у столітті добу Чинквеченто не нехтує «примхами обміну», часто навідуючись до купців, котрі щотижня приїздять до певного великого села у своїй окрузі або на щорічні ярмарки в найважливіших регіональних містах та селищах. Однак селянин виробляє продукцію здебільшого для власного споживання, щоб задовольнити нагальні потреби власної родини. Найвіддаленіший обрій для нього, його ідеал водночас — це досягти самодостатності. Адже його доступ до ринку, байдуже, чи то споживчих, чи то харчових товарів, чи то ремісничих витворів, чи то засобів виробництва, є вкрай обмеженим.

Логіка

потреб родини

Поза тим, що селянське господарство не лише виробляє продукцію передовсім для задоволення власних потреб родини селянина, воно використовує для цього переважно працю і капітал — здебільшого худобу, які належать цьому господарству. Отже, у виробництві продукції селяни керуються соціальними та економічними поглядами, насамперед виходячи з потреб родини. Сім'я є не лише одиницею споживання, що мешкає разом, а й трудовим колективом. Її розмір, співвідношення молоді, старих та дітей, чоловіків і жінок перебувають у чіткому співвідношенні з якістю та кількістю доступної землі.

Селянин, пан, король (і громада)

Ланцюг

виробництва

продукту

Попри прагнення до самодостатності як до мети та ідеалу й сімейний характер сільської економіки, це не означає, що сільські родини та ферми є автаркічними комірками, відрізненими від зовнішнього світу. Навпаки, як свідчить концепція селянства, яку відпрацювали історики та антропологи у ХХ ст., на селі існували найрізноманітніші соціальні зв'язки, насамперед щодо підпорядкування та належності до економічних структур різного масштабу. Селянин ніколи не працює сам по собі, тож його спонукають — часто насправді примушуючи, забезпечувати харчами та сировиною ті 10—20 відсотків населення, які безпосередньо не займаються сільським господарством. Частково це відбувається через ринки, себто селянин продає безпосередньо на базарі певну продукцію, аби заплатити за децицію товарів чи послуг, які не може чи не хоче виробляти на сімейній фермі. Приміром, більш вишукане сукно чи залізні знаряддя праці або дрібні предмети розкоші,

як-от дешевенькі коштовності, гроші для оплати послуг адвоката, лікаря, парафіяльного священника на випадок хвороб, правових спорів або виконання найголовніших обрядів: шлюбу, хрестин чи похорону.

Перепис населення
та оподаткування

Утім, селяни безпосередньо продають сільськогосподарську продукцію на ринках у містах чи селищах. Ці товари надходять через різні види відчуження, яким піддаються селянські родини різноманітними соціальними та структурами інституційними суб'єктами, у формах та пропорціях, що відмінні в різних регіонах Європи. Зокрема, ідеться про податок, який селянин мусив платити панові, десятину, яку слід було сплачувати Церкві, половину врожаю чи визначену його частку, котру треба було віддати власникові земель — панові, буржуа чи церковнику, що стягувалися із землі, яку селянин обробляв на умовах половинщини чи оренди. Крім того, протягом Чинквеченто та наступних століть свої вимоги посилює ще одна дійова особа — Держава. Чимраз сильнішим стає податковий тягар. У Східній Європі, де протягом XVI ст. поширюється й утверджується кріпосне право, селяни вимушені виконувати на панських землях дедалі тяжчі повинності.

Водночас варто зауважити, що селяни не зовсім безпорадні перед зовнішнім тиском. У добу пізнього середньовіччя набули розвитку громадські організації, що згуртовують жителів одного села, а часом простягаються за його межі, як-от коли йдеться про альпійські долини, які здатні до доволі жорсткої «розмови» з паном, священником, а часом і з Державою.

Багаті та бідні селяни

Відносини
із землею

Однак ці громади чи сільські спільноти часто об'єднують найбільш забезпечених голів сімей. Навіть світ селянства далекий від рівноправ'я. Ба більше, протягом Чинквеченто, зокрема внаслідок зростання чисельності населення, умови життя селян поволі погіршуються, а прірва між багатими — чи то пак менш бідними — і незаможними або жебраками поглиблюється. Вододілом тут править різниця між селянином, спроможним стабільно обробляти землю, маючи договір оренди чи половинщини терміном на кілька років, і тими, хто може покластися лише на власну робочу силу й часом на якісь скромні засоби для обробки землі. Перші хазяїни наділів, навпільники — це така собі сільська аристократія, другі — орендарі, поденники чи батраки — це ті, кого Маркс (1818—1883) назвав би сільською «легкою піхотою» — батраки в заможніших фермерських родинях або сезонні працівники, котрі наймаються, коли збільшується попит на робочі руки. За побудовою їхні родини також відрізняються. Зазвичай навпільники та господарі наділів мешкають у велелюдних родинях, де разом проживають кілька поколінь, яких часом налічується не один десяток. Інші живуть у невеличких сім'ях, що складаються з батьків та однієї дитини; вразливі достоту так само, як і їхнє фінансове становище. Саме селяни, які мають надійніше економічне становище, очолюють прихований опір вимогам світських панів та духівництва, організовуючи повстання, як те, що спалахнуло в Німеччині в 1525—1526 рр.

Сільськогосподарські підприємства

Вище за власників наділів та навпільників у добу Чинквеченто, принаймні на окремих територіях, починають висуватися нові постаті у світі селянства. Часом це прості посередники, на кшталт орендарів землі (*gabelotti*) на Сицилії чи сільських купців у Папській державі, котрі орендують величезні

земельні ділянки в аристократичних родин чи церковних структур, аби потім поділити їх та віддати в суборенду родинам селян. У іншому випадку, як у Ломбардії селяни-орендарі чи *fermiers* у Іль-де-Франс, це були справжнісінькі аграрні підприємці, що винаймали цілі величезні ферми на тривалий час, вкладаючи значні кошти в будівництво, знаряддя праці, інвентар та поголів'я худоби, цілком відповідаючи за те, яку їм продукцію виробляти, та опікуючись її реалізацією. Очевидно, що в такому разі ідеться про громадських діячів, котрих, дуже обережно, зокрема й тому, що в XVI ст. це явище тільки набуває розвитку, можемо назвати буржуазією.

Ремісництво та протоіндустрія на селі

Європейська сільська громада в добу Чинквеченто відрізняється не лише грошовими статками та різновидами сімей. Діапазон діяльності теж набагато ширший, ніж можна було б уявити. У кожному селі, навіть найменшому, мешкали ремісники, справа яких потребувала вищого рівня майстерності, а отже, спеціалізації і часом інвестицій. Коваль, мельник, а іноді й тесля, належать до групи ремісників, які задовольняють потреби селян, що їх ті не спроможні задовольнити виробами з власної ферми. Кожен селянин умів самотужки зробити граблі чи вила, але не серп зі сталевим лезом і не плуг із залізним сошником. У більших селах часом працювали ткалі, кравці, стельмахи, бондарі, цирульники-хірурги та ін. Часто ці ремісники мають також інший фах, повністю не розірвавши зв'язки з сільським господарством. Доменіко Сканделла, на прізвисько Меноккйо, так відповідав інквізиторам, що ставили запитання про його фах: «Моє мистецтво — молоти, обтесувати, пиляти, зводити стіни тощо», а також обробляти наділ землі, взятий в оренду. Саме це історики, що вивчають економіку, назвали «багатозадачністю».

Заміські

ремісники

Протоіндустрія

У селах доби Чинквеченто така багатозадачність починає набувати й дещо інакшої форми — протоіндустрії. Під цим терміном розуміють взаємодоповнюваність сільськогосподарської праці та мануфактур у сільських родин, що стало можливим через неповну зайнятість членів цих родин та надзвичайно сезонний характер сільськогосподарської роботи, передусім узимку. Утім, на відміну від сільських ремісників, ті, хто працює у протоіндустрії не продають свої вироби безпосередньо на місцевому базарі, а часто навіть несвідомо пов'язані з міжрегіональним чи навіть міжнародним ринком за посередництва купців-підприємців. Купці-підприємці привозять сировину, наприклад, вовну чи льон для прядива, сільським робочим, забираючи згодом вироби-напівфабрикати, аби потім розподілити їх поміж іншими сільським працівниками, котрі працюють удома, як-от пряді. Зрештою, коли виробничий процес добігає кінця, саме купець-підприємець продає готові вироби. Додатковий дохід від протоіндустріальної діяльності у багатьох регіонах стає дедалі важливішою складовою сімейного бюджету селян, докорінно змінюючи соціальну, сімейну й демографічну структури.

Погляд на селян

Джерела

та історіографія

Зацікавленість, часом страх і майже завжди — зневага вищих верств, міських і сільських, щодо життя селян — ось джерело майже всіх відомостей, які ми маємо про світ селянина. Оскільки фактично немає «сільського дискурсу», який би створили власне селяни, історикам доводиться покладатися на архівні та літературні джерела, що з'явилися внаслідок уваги, яку приділяли панівні прошарки більш численній складовій

суспільства, і ці джерела не надто інформативні стосовно того, яким було європейське суспільство. Ми можемо дістатися до селянина лише через пана (чи Державу або Церкву). У цьому разі однак, слід інакше оцінювати ці тексти, намагаючись збагнути мотивацію, якою керувались їхні укладачі, й розшифрувати їх, аби поринути глибше за поверхню й сказати те, про що говорити не хочуть.

Знання

та контроль

Цікавість вищих прошарків суспільства, безперечно, зумовлена також економічними причинами. Перші експерименти з переписом населення та укладенням земельних кадастрів переважно мають на меті облік людей та визначення рівня їхньої заможності, аби здійснювати ефективніше оподаткування. Але є й інша мотивація, зокрема політичні, релігійні та культурні цілі. Загалом протягом століть Нової доби, саме починаючи з XVI ст., панівні класи докладають величезних зусиль, щоб повніше залучити селян у економічний, політичний, релігійний та культурний порядок.

Реформація, католицька Контрреформація та міжконфесійні конфлікти, які виникли внаслідок них, змусили суддів і духівництво пильніше придивитися до міфів, легенд, обрядів та вірувань селян, які раніше були об'єктом глузувань і знеславлення. З одного боку, ідеться про те, щоб знайти ознаки проникнення ересі — за уявленням католиків чи протестантів, яку прагнуть придушити, а з іншого — перевірити, чи збереглися поганські дохристиянські обряди, що за нових обставин їх тлумачать як вияв бісівської ересі. Завдяки цим зусиллям, спрямованим на пізнання, контроль та придушення, виникають джерела знань, важкі для використання, утім, цінні, як-от різноманітні парафіяльні реєстри, послуговуючись якими церковна влада має намір пильнувати основи соціальної

поведінки селянства: народження, шлюби, релігійну обрядовість — аби дисциплінувати їх та уніфікувати згідно з новими законодавчими нормами. Або йдеться про судові джерела, складені цивільною владою чи органами інквізиції, крізь викривлену призму котрих дізнаємося про укорінення в європейських селах додаткових чи дохристиянських культурних поглядів, які збереглися хоча б у формі міфології, якщо не обрядовості.

«Дикуни-язичники»

Європи

Таким чином, європейські селян багато в чому уподібнюються до «дикунів-язичників», з котрими зустрічаються по той бік океану європейські мореплавці та конкістадори, тож представники вищих соціальних та інтелектуальних щаблів звертають на селян погляд, який ми цілком можемо позначити як *ante litteram* етнографічний. Тому раз у раз європейський селянин набуває подоби, властивої описам життя в Аркадії чи буколічним текстам — такого собі доброго дикуна, певна річ, сповненого чеснот, навіть якщо трохи грубого, неотесаного, такого, що майже нічим не відрізняється від тварин, з якими він живе в тісному зв'язку.

Див. також: Клімат і навколишнє середовище, с. 43;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255

Середземномор'я

Мігель Готор

Протягом Чинквеченто спостерігаємо, як на території Середземномор'я відбуваються сутички між Іспанією, її союзниками і турками-османами. Причини мають різний характер: боротьба з невірними, політичні та економічні підстави, захист та забезпечення вільної торгівлі. У цей період середземноморський басейн залишається квітучим осередком товарного обігу та торговельних перевезень; для того, щоб побачити кризу та руйнування його провідного становища й економічних засад, доведеться чекати до кінця XVI ст.

Середземномор'я в Чинквеченто: політичні реалії

Якщо ви роздивляєтесь географічну мапу кінця XVI ст., де зображено звичайне середземноморське узбережжя штибу берега Італії біля Тірренського моря, то побачите тогочасні історичні реалії в економічному й політичному аспектах. Справді, як численні великі й дрібні порти є надто важливими для торговельного обміну через морські шляхи, так і неперервна вервечка фортець із баштами уздовж узбережжя свідчить про те, що в тогочасних політичних умовах існував ворог, котрий приходив з моря, — турки. Утім, навіть попри те, що картографічні відомості здатні наочно показати нам дві основних координати, які допоможуть збагнути історію Середземномор'я протягом XVI ст., вони не можуть пояснити нам, як ці координати перетиналися та їхній взаємовплив. Простеживши головні віхи, що характеризують сутички на Середземному морі між Османською імперією та Іспанією за правління спочатку імператора Карла V (1500—1558), а далі Філіппа II (1527—1598), не треба забувати про те, що на очевидні

причини релігійного штибу (боротьба з невірними) нашаровується потреба захищати свободу пересування морем із торговельною метою між різними державами та гарантувати безпеку портів.

Причини
конфліктів

Турецька експансія та таке явище, як піратство, пов'язане з нею, становлять безпосередню загрозу середземноморському узбережжю Італії та всій протоці, що виходить до узбережжя Північної Африки. Неодноразово, наприклад, на судна, які везли в Іспанію сицилійську пшеницю, нападали, грабуючи їх так само, як і багатства з Америки, що їх перевозили морським шляхом Барселона—Генуя.

Між флотиліями католицьких держав і турками в XVI ст. траплялося безліч сутичок. Перше ніж трохи зупинитись на трьох найбільших, варто нагадати, як в одному й тому самому сюжеті співіснують різноманітні й багатогранні реалії. Різноманітні, адже поряд із битвою біля Лепанто, що відбулась у 1571 р. між венеційським, іспанським, папським, савойським та генуезьким флотом, з одного боку, і турками — з другого, та поширенням звістки про неї по всій Європі, тривали нескінченні сутички між кораблями, які випадково зустрічались у відкритому морі, а також постійні, несподівані та стрімкі напади корсарів уздовж узбережжя.

Битви
та «казки про
сарацинів»

Ним судилося стати частиною буденності та народних оповідок, «казок про сарацинів», які переповідали, сидячи навколо ватри довгими зимовими вечорами поміж населенням прибережних міст. А багатогранні, бо за політичним та емоційним ставленням до ворога, як до «повсякчасного

й вічного» — існує більш витончена дипломатія, що складається з мирних угод, осібних контрактів, діалогів та переговорів. Такі зв'язки засвідчують, наскільки високого рівня незалежності вже сягнули державні інтереси, які відповідно до цілком конкретних «комерційних інтересів» поєднуються з обов'язком вірності релігії, що ґрунтується на духові хрестових походів та священних воєн.

Завоювання

Тунісу

Перший етап конфліктів з турками розпочався в 1535 р. і тривав аж до 1539 р. Карл V особисто брав участь у поході іспанців 1535 р. у Північну Африку, наприкінці якого було завойовано Туніс. Але цей перший середземноморський хрестовий похід не сприяв утвердженню нових територіальних володінь, адже у вересні 1538 р., поблизу від іонічного узбережжя Греції, неподалік Превези, Католицька ліга зазнала поразки від османського флоту. Венеційська республіка, яка входила до складу коаліції, уклала з турками сепаратний мир; окрім Кіпру, їй залишили острови Корфу та Крит, а також дали гарантії вигідного становища в торговельних відносинах на Середземному морі. Наступного року Андреа Доріа (1466—1560), котрий намагався захопити місто Алжир, щоб розширити католицькі володіння уздовж африканського узбережжя, теж зазнав поразки й мусив покинути територію разом зі своїм морським контингентом.

Другий етап сутичок почався в 1551 р., коли Іспанія втратила важливий бастион у Тріполі. Як наслідок, протягом наступних років збільшилась кількість наскоків берберських піратів, котрі сподівалися зайняти ще один аванпост для перехоплення та нападів на ворожі кораблі й переховування неподалік на безпечних землях. Причиною, з якої Філіпп II вирішив напасти на острів Джерба у 1559 р., був намір перетворити його на базу

для флоту, щоб дієвіше стримувати піратів з Алжиру та Тріполі. Утім, попри розгортання потужних військових сил — понад 90 кораблів та 10 000 вояків, острів удалося окупувати лише у березні 1560 р. Через погані погодні умови, довгу зупинку на острові Мальта та епідемію серед моряків, не лише сповільнився морський похід, а й військо іспанське послабилось настільки, що щойно завойований острів одразу було втрачено. Протягом наступних років турки розширюють своє панування на морі, котре сягає апогею, коли в 1565 р. взято в облогу стратегічну морську базу — острів Мальта.

Імовірно, рішення Філіппа II відкрити другий фронт боротьби на Середземномор'ї під кутом зору умов, що склалися в Європі, було необачним, однак спричинене воно було саме згаданою вище обставиною. Справді, започаткування двох нових воєнних фронтів — у Нідерландах проти єретиків та на Балканах, щоб зупинити турецьку експансію, потребувало підвищеного зосередження ресурсів, матеріальних цінностей та провіанту в Північній Європі .

Битва

біля Лепанто

Саме ці причини на початку 60-х років призводять до початку третьої, вирішальної фази збройного конфлікту між турками-османами і католицькими військами. Через потребу остаточно вирішити «середземноморське питання», оповите хитросплетінням релігійних і економічних факторів, «правильності» віри й вільної торгівлі, конфлікт розростається, і його кульмінацією стає в 1571 р. битва біля Лепанто. *Casus belli* дав новий османський султан Селім II, котрий у липні 1570 р. напав на венеційські володіння на Кіпрі, адже його вабили стратегічне положення острова та його багатства (цукор, сіль, бавовна). У вересні того самого року впала Нікосія, а в серпні 1571 р. — місто Фамагуста: до радощів місцевого населення, яке

змучилось через венеційське панування та насильство, що чинили солдати та чиновники Сереніссіми. Папа Пій V, закликаючи до пробудження духу хрестових походів проти невірного оттомана, який уже був за крок до перемоги, 20 травня 1571 р. проголосив створення Священної ліги у складі Іспанії, Венеційської та Генуезької республік і Савойського герцогства. Утім, обмежені сили цього об'єднання одразу виявлялися у взаємній недовірі союзників. Справді, Франція вирішила зовсім не втручатись у коаліцію, віддаючи перевагу послабленню свого історичного ворога, Іспанії, а не успіху хрестового походу, Філіпп II, зі свого боку, боявся, що венеційці укладуть мир із турками, щоб отримати змогу вільно торгувати в обмін на неучасть у збройній сутичці. Флот під командуванням іспанського адмірала Хуана Австрійського вирушає у тривале плавання, сподіваючись натрапити на ворога в морі. Супротивники зустрічаються біля Лепанто, неподалік Патр, що у Греції. Битва виявляється надзвичайною за тим, скільки було розгорнуто військ, і за ступенем жорсткості: 230 турецьких суден проти 208 християнських спочатку стріляють гарматним вогнем, потім ідуть на абордаж, під час якого майже 30 000 турків знаходять свою смерть. Перемогу відзначають у всій католицькій Європі, а новина про епохальну звитягу над невірним мусульманським ворогом облітає світ і поширюється серед простолюду завдяки ефективній пропаганді через медалі, брошури та вистави.

Союзи

Після

битви

Проте легенда про битву біля Лепанто, навколо якої створюється й подальший опис історії, обростає славою, не виправданою реальними історичними та політичними наслідками цієї перемоги. Звісно, успіх справді утвердив

величезний престиж Священної ліги, а багато турецьких полонених долучились до гребців на її галерах, але вже наступного року султан цілком відновив свій розбитий флот. Водночас Венеція, провівши таємні перемовини, обміняла острів Кіпр, землю, що потребувала величезних зусиль та породила так багато суперечок, на вигідніші торговельні умови та привілеї, і, нарешті, у 1574 р. Іспанія втратила місто Туніс, яке знову завоювала менше року тому після перемоги біля Лепанто. Утім, після битви біля Лепанто, напади турків на морі стали набагато слабшими; поволі Середземномор'я перестає бути полем бою, але боротьба з османами не вщухає, триваючи на суходолі, на угорському фронті.

Середземномор'я в добу Чинквеченто: економічні реалії

Бродель

Фернан Бродель (1902—1985) неординарно й інноваційно розтлумачив історію Середземномор'я, насамперед економічну. Рідко трапляється в історіографії питання, яке б мало такий тісний стосунок із особою, котра його розкриває, як у цьому випадку: після досліджень, здійснених французьким істориком, що ґрунтувались на всеосяжному вивченні архівів, Середземномор'я XVI ст. обернулось на Середземномор'я Броделя. Найголовніша його заслуга полягає в тому, що він запропонував геть нове прочитання подій, які відбулися в цьому прадавньому осередку торгівлі та цивілізації.

Середземноморський

реванш

Згідно з класичним підходом, завоюванню турками Константинополя й відкриттю Америки відповідали автоматичний занепад і криза у середземноморському світі. Але Бродель натомість показав, як у добу Чинквеченто середземноморська економіка продемонструвала неабиякі ознаки невразливості та дивовижну здатність пристосовуватись

до обставин, глибоко видозмінюючись. Протягом усього XVI ст., зі змінним успіхом, середземноморські країни витримують економічну та торговельну конкуренцію з океанічними країнами. Попри вибуховий економічний розквіт у країнах Атлантичного узбережжя, вони стрімко відновлюють втрачене становище, а у другій половині XVI ст. Середземномор'я можна назвати як заманеться, та жодним чином не занепалою територією. Такою мірою, що Бродель навіть називає період з 1550 по 1570 р. «часом середземноморського реваншу». Приміром, попри тиск із боку турків та країн Атлантики, спостерігається наплив спецій у Венецію, яка витримує конкуренцію з товарами, що привозять новим морським шляхом до Індії, котрий бере початок у Лісабоні. Достоту й такі міста, як Генуя, Флоренція та Мілан, і надалі залишаються рушійною силою в житті Середземномор'я. До ломбардського шовку додається генуезький та калабрійський шовк, а в 1560-х роках, коли в Нідерландах спалахує повстання, Генуя стає одним із найбагатших міст у Європі, бо до нього величезним потоком надходить американське срібло, для того, щоб уникнути англійських і голландських піратів та використовуючи найбезпечніший шлях із Барселони. З технологічного погляду масштабне поширення корабельних каркасів, що обшиті дошками внапусток, сприяє більшій витривалості та надійності кораблів, дає змогу з меншими ризиками виходити в рейси на морі взимку. Порт Рагузи (нині місто називається Дубровник) на адриатичному узбережжі перетворюється на важливий торговельний центр, такий собі загальноєвропейський ринок. Рагузькі вантажні судна перевозять Середземномор'ям сіль, сувої льону, деревину, пшеницю, волячі шкури, на чому безліч власників краму, розсипаних по всій Європі, заробляють цілі статки.

Морські

та комерційні
технології

Однак наприкінці XVI ст. в окресленому вище стані справ починають виявлятися перші ознаки спаду, що за наступні двадцять років обертаються невідвратною кризою.

Економіка Середземномор'я, яка протягом століття, попри те, що доводилось стати на свій захист, була здатна вистояти й розвиватися відповідно до сприятливих особливостей економічної ситуації, мала поступитися новій зміцнілій економіці північноєвропейських країн.

Переваги
голландців

Протягом тривалого часу, щойно економіка країн Атлантичного узбережжя досягає внутрішньої упорядкованості та стабільності, справді починають виявлятися наслідки відмінностей між середземноморським світом і північною економічною зоною, що саме переживає трансформацію. Причини цієї кризи — різноманітні. Якщо між 1530 і 1550 р. країни Середземномор'я добре вистояли під започаткування торгівлі з країн Атлантики, після струсів у 1560—1570-х роках, друга хвиля торгових суден з Півночі остаточно підкорила середземноморський басейн. До португальських торгових суден додаються голландські, але «візники на морі» діють із такою ефективністю та безпринципністю, рівних яким годі й шукати. Маючи краще озброєні кораблі, добре організовані екіпажі та досвід піратства і контрабанди товарів, вони поволі запанували на всіх морських шляхах, що сполучали середземноморські країни.

Аграрна
криза

Тепер уже голландці везуть із Іспанії аж до нового порту в Ліворно сувої льону, які згодом потраплять у Венецію. Але

вирішального удару по середземноморській економіці було завдано, коли голландці, змінивши португальців, запанували у Індійському океані. Таким чином вони отримали монополію на торгівлю перцем та спеціями, змінивши венеційців та турків, які раніше контролювали цю торгівлю в Середземномор'ї.

Середземномор'є
та Атлантика

В Італії, країні із середземноморською економікою у найповнішому розумінні, виявляються значущі ознаки кризи: про це свідчать не лише невдачі венеційців, а й те, що інші італійські міста витісняють із торгівлі новими продуктами, що завозяться здалеку, як-от бразильські та антильські цукор, тютюн, чай, кава. Ситуація погіршується ще більше, коли в 1590—1593 рр. починають окреслюватись обриси аграрної кризи. Вона засвідчує вікову слабкість середземноморської економіки, якій не відповідає — у цьому випадку і як завжди трапляється у кризовий період всередині системи — спроможність ефективно реагувати на кризові обставини. За винятком Венеції, якій достатньо обробляти власну віддалену від узбережжя внутрішню територію, щоб задовольнити внутрішній попит, решта великих середземноморських міст залежать від пшениці з Апулії, Сицилії, Єгипту та Північної Африки. У середині століття перший провісник занепаду вдається стримати, скориставшись пшеницею з країн Чорноморського регіону, де панували османи, а також Балтійських країн, де порядкували купці із Нідерландів.

Однак цей вимушений крок, зумовлений потребою забезпечити хлібом та нагодувати великі столичні міста, сприяє тому, що в середземноморські порти заходять судна з Півночі. У 90-х роках погані врожаї, що траплялись неодноразово, та скорочення Сицилією експорту зерна стають відправною

точкою розгортання економічних відносин між Середземномор'ям і країнами Північної Європи у протилежний бік. Певні невблаганні показники вказують на масштаби кризи в середземноморських країнах: до Ліворно в ті роки завезено 150 000 центнерів балтійського зерна; якщо в Генуї загальний обсяг зерна з північноєвропейських країн у 1590 р. становив 7000 центнерів, то в 1592 р. ця кількість сягнула неймовірних 200 000 центнерів. Спостерігається справжнє вторгнення, яке приносить з собою неминучий тягар залежності. Перед цією кризою торгівля з північними країнами обмежувалась предметами розкоші, на кшталт перцю чи шовку в обмін на метали та деревину, а тепер через потребу в пшениці вигідне становище середземноморських країн втрачає свої переваги.

Так завершується період, окреслений Броделем як «тривале Чинквеченто». Середземномор'я покидає арену великих історичних подій, припиняючи бути визначальним творцем світової політики: політичний і торговельний центр зміщується з моря до Атлантичного океану.

Див. також: Домінування на морі, с. 57;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236

Шляхи на суходолі та на морі

Джованні Бранкаччо

«Тиранія відстанню», складність опанування простору через відсталість засобів зв'язку та інфраструктури, є одним із факторів, які найбільше впливають на економіку і політику в Європі доби Чинквеченто. Наземні шляхи залишаються в тому самому стані, що й у попередні століття, а морські, завдяки поступу в будівництві кораблів та навігаційних технологіях, значно покращуються, багато в чому роблячи вирішальний внесок у політичну та економічну інтеграцію Європи та світу.

Торговельні шляхи в Середземномор'ї

Економічні перетворення, які спостерігаються столітті протягом Чинквеченто, не надто порушують торговельні потоки всередині Європи, хоча й нового теж не бракує.

Торгівля

зерновими

та продуктами

харчування

Середземномор'я протягом перших десятиліть XVI ст. зберігає свою автономію та традиційну посередницьку роль між Сходом і Заходом. Залишається потреба в забезпеченні продовольством, зокрема у великих містах Центрально-Західного Середземномор'я, через збільшення чисельності населення, сприяючи пожвавленню торгівлі зерновими та іншими продуктами харчування. Цей різновид торгівлі вже давно став високоспеціалізованим, забезпечуючи постачання в головні середземноморські порти значного, хоч і не постійного, надлишку пшениці, ячменю, проса, олії та вина.

Те, що йдеться вже про усталений вид торгівлі, засвідчують різновиди суден, які головні морські та торговельні держави використовують для перевезення зернових та решти харчів. У Генуї, Венеції, Рагузі існують судна, побудовані саме для такого виду краму, який переважно експортується із Сицилії, що в середині століття експортує 26 тисяч тонн зерна на рік, і Апулії. Оскільки Західне Середземномор'я не завжди здатне самостійно себе забезпечувати, міста вимушені періодично, а у другій половині XVI ст., коли на півдні Сицилії почастишали неврожаї, дедалі частіше імпортувати зерно з Леванту, на ввезення якого існувала певна монополія Константинополя.

Крім того, наприкінці століття через кризу, від якої здригаються країни європейського Середземномор'я, море відкривається для англійських та голландських кораблів, що заповнюють ринок величезною кількістю зерна з Балтійських країн, утверджуючи свою діяльність в інших торговельних сферах. Тільки за перші три роки, з 1590 по 1593 р., у порти Генуї та Ліворно заходять 500 кораблів з Півночі, вщент заповнені зерном. Крім того, з Півночі везуть сировину: олово, свинець, деревину, необроблену вовну для італійських мануфактур.

Спеції

та предмети

розкоші

Однак протягом переважної частини XVI ст. шальки торговельних терезів схиляються на користь середземноморських країн. Венеційські та флорентійські галери й генуезькі коги завозять до Антверпена та Амстердама коштовні та вартісні *gross spieces*, які італійці продовжують імпортувати з Азії через порти в Леванті, попри новий шлях навколо мису Доброї Надії, прокладений португальцями: перець, імбир, палички кориці, гвоздику, мускатний горіх, його м'якоть... Ці спеції доповнюються так званими *small spieces*:

ревенем, фініками, алое, цукром, ізюмом, що походять із Середземномор'я та Близького Сходу, а також витончені вироби міських мануфактур, як-от шовкова білизна, золото, міланські обладунки та муранське скло.

Атлантика і Балтика

Ганза

У портах, що виходять на Чорне море, товари із Середземномор'я та Азії зустрічають на своєму шляху зовсім інакші товари з Прибалтики, привезені по Данських протоках: передовсім ідеться про зернові, доконечні для того, щоб прогодувати фламандські міста, де зростає населення, а також голландські та англійські; деревину, яка дорожчає й запаси якої в Західній Європі дедалі зменшуються, віск, бурштин та хутро. Експорт зернових, пожвавлений попитом на Заході, справляє потужний вплив на польську економіку, яка, хоч і спроможна задовольнити попит завдяки примусовій праці селян у великих феодальних володіннях, однак надто узалежнюється від зовнішнього попиту на сільськогосподарську продукцію. Торгівлю в Балтиці та з Балтики монополізовано спочатку Ганзою, що об'єднує п'ять десятків міст на чолі з Любеком, але вже протягом перших десятиліть XVI ст. цю першість переймає Голландія, яка протягом століття торгує з Прибалтикою, перетворюючи торгівлю з балтійськими містами на «материнську торгівлю», на якій ґрунтується її процвітання та провідне становище на морях.

З Лісабона і Севільї

до Антверпена

і Амстердама

Однак тривалий розвиток суходільних шляхів між Гібралтарською протокою та Дуврською є не лише транзитною ділянкою між двома частинами Середземномор'я, власне, середземноморської та тієї, що складається з Північного

й Балтійського морів. Протягом століття його значення зростає одночасно з розвитком торгівлі через океани до Америки та Азії. Лісабон і Севілья перетворюються на справжні терміналі, з яких товари з Іберійських імперій — коштовні метали та спеції — розходяться по Півночі, де привілейоване становище мають Антверпен та Амстердам. Отже, протягом усього століття торгівля через Атлантику збільшується як за обсягом, так і за різ-

номаніттям, аж настільки, що чудово витримує конкуренцію з торгівлею в Середземномор'ї та Балтиці. Крім того, тут перевозять товари на далекі й наддалекі відстані, ці води є традиційними торговими маршрутами між північними і південними країнами, які переправляють здебільшого сировину: іспанську вовну, оливки, вино та сіль в обмін на рибу, фламандські чи англійські тканини, полотна, металургійні вироби та сіль з Біскайської затоки, незамінну для консервування балтійського оселедця та тріски з Північного моря й Атлантичного океану. Перевезення через усі ці порти в сукупності — коли судна із Севільї прямують у Амстердам, проходячи Лісабон, Більбао, Бордо, Руан та Лондон, забезпечують неперервний рух названих товарів.

Обмеження та труднощі у сполученні суходолом

Якщо морське сполучення протягом Чинквеченто зазнало революційних змін, посиливши свою вагу, то в наземних перевезеннях істотних трансформацій не спостерігалось. Попри покращання мережі доріг та більш регулярні кур'єрські перевезення, про справжній поступ у різних видах інфраструктури чи про якісь революційні зміни годі й говорити. Оскільки переважає самоспоживання та зберігається система регулярних мит за перевезення, коли через різноманітні права за проїзд стягується мито й перевезення суходолом стає вкрай дорогим, потреба у перевезенні товарів наземним сполученням

між країнами стає мізерною, стаючи на заваді будівництву нових доріг та посилюючи ізоляцію та окремішність країн.

Перешкоди

у вигляді

річок і гір

За винятком кількох сучасних шляхів, що придатні для руху вантажних карет та пересування заможних мандрівників і перевезення предметів розкоші, мережа європейських доріг у столітті добу Чинквеченто складається з гірських стежок, вкритих камінням та брудом, які лише подекуди втрамбовані природним способом, що простягаються уздовж звивистих стежин, де майже ніколи не трапляється мостів чи будь-якої іншої інфраструктури, або з надзвичайно вузесеньких доріг, проторованих по гірських схилах, що змушують стрімко підійматися та наважуватись на небезпечні спуски. Через рельєф та географічні особливості, які стають на заваді, все це істотно обмежує спорудження ефективнішої мережі суходільних шляхів. Тому наземний транспорт у край повільний, перевезення дуже дорогі та сповнені небезпекою. Лише наприкінці XIV ст. було відкрито шлях, яким могли їздити карети через Альпи, з Кура в К'явенну, через перевал Септімер. Спершу там існували лише стежки та гірські манівці. Стосовно транспортних засобів, то поступ теж був майже непомітним, що ще більше підкреслює різницю у транспортуванні морем, де прогрес у технологіях суднобудування та техніці навігації помітними був величезним. Цими важкодоступними та занедбанними європейськими проїзними стежинами й гірськими доріжками товари та люди досі пересуваються верхи на конях чи перевозять крам на спинах волів на возах та в екіпажах, які, по суті, з минулого століття геть не змінилися.

Попри всі ці перепони, суходільний рух товарів і пересування людей є набагато інтенсивнішими, ніж можна

уявити, й не лише на короткі чи середні відстані, які поєднують села та головні місцеві міста або провінційні міста зі столицею. Незважаючи на те, що наземні подорожі тривалі та дорогі, вони загалом безпечніші за морські маршрути, на яких є загроза трошч чи нападів піратів. У 1543—1545 рр., наприклад, з-поміж 55 тисяч сувоїв сукна, відправлених з Італії до Антверпена, лише шість тисяч перевезено морем. Ключовими суходільними маршрутами є ті, що поєднують два основних полюси економічного розвитку, урбанізовані та з розвинутою економікою, міста Фландрії та Нідерландів і міста Центрально-Північної Італії, широко використовуючи альпійські перевали Сан-Бернардо, Семпіоне, Готард, Шплюген, Сан-Бернардіно, Бреннеро та Тарвізіо.

Дороги і влада

Комунікація

і логістика

в усьому

світі

Найбільші поштовхи до покращання мережі шляхів і загалом наземного сполучення спричинені не економікою, а радше політикою. «Тиранія відстанню», нестерпно повільне сполучення та транспорт є однією з найважчих перешкод прагненню монархів та, власне, сучасної Держави утвердити, із символічного та законного погляду, їхню присутність та владу в регіоні, адже саме ця перепона призвела до провалу задумів Габсбургів, які прагнули гегемонії. У просторово-часовому аспекті імперії Карла V (1500—1558) та Філіппа II (1527—1598) розмахом мають «багатолітні розміри», адже, щоб доправити листи між Мадридом і Манілою чи Лісабоном та Макао, потрібно майже два роки. Навіть якщо обмежуватись лише Європою, аби повідомити певні вісті чи доправити депешу між Мадридом і Міланом чи Антверпеном необхідний не один

тиждень. Ще набагато повільнішими виявляються просування військ, з огляду на всі логістичні негаразди, до яких призводить пересування великих мас людей і тварин. Маршрут, який мало пройти підкріплення, споряджене Іспанією з Північної Італії, військам у Фландрії, що саме придушували повстання в Нідерландах, забрав місяць чи два.

Упорядкування «королівських шляхів» і створення більш розгалуженої мережі другорядних та об'їзних доріг позначають величезний крок уперед у реалізації проникнення вглиб території та взяття її під контроль, навіть попри скромні наслідки для економіки. Незважаючи на те, що в наземному сполученні та інфраструктурі технічні досягнення майже непомітні, не варто нехтувати покращанням у організаційній сфері. Розширення дипломатичних, а також комерційних потреб сприяє створенню щільної поштової мережі, завдяки інтенсивній та налагодженій роботі якої прискорюється обіг новин та ідей, хоча це й не змінює істотно стану наземного транспорту. Організована родиною Тассо поштова установа, поштові майстри на службі в імператора, ґрунтується на мережі станцій, де змінюють коней, завдяки чому прискорюється обіг повідомлень. Утім, система ця вкрай дорога й обслуговує лише потреби держави та найважливіших суб'єктів економічної діяльності.

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Домінування на морі, с. 57

“Міжнародна республіка грошей”

Марина Монтакутеллі

Група людей, трохи більше сотні осіб, керують світом. Можливо, їхні знання занадто витончені для «грубої доби»: безперечно те, що від потоку товарів вони привласнюють собі кошти, які переміщують із місця на місце, з майдану на майдан; вони добре збагнули, що змусити мандрувати перші набагато безпечніше та дешевше, ніж другі. Аби змусити гроші «обертатися», не треба, як під час торгівлі зерном, олією чи навіть перцем і шовком, підтримувати складні відносини з виробниками, платити за оренду суден чи шукати транспорт, щоб уберегтися від небезпеки, а потім ще й продавати товар, що, сподіваймося, чудової якості й доправлений на місце у прекрасному стані. Отримувати гроші набагато менш непевна річ.

«У добу Чинквеченто всі рани загоюються»

Велика

кількість грошей

Торговці, дрібні й великі, побачили, як протягом XVI ст. підвищились ціни на безліч товарів, особливо на продукти харчування — зерно та «другорядні» злаки в окремих європейських країнах подорожчали на 350 відсотків. Таке показове зростання в історіографії тривалий час тлумачили як «революцію» внаслідок величезного припливу золота та срібла з американських копалень, зокрема з перуанського міста Потосі: найпершими підвищується ціна монет через властиву їм матеріальну цінність. Згодом науковий прогрес сприяє збільшенню продуктивності покладів у Новому Світі: Ванноччо Бірінгуччо (1480—1539?) нещодавно саме винайшов спосіб, як виокремити метал з мінералу, використовуючи ртуть. А в «Новій

Індії» ртуті безліч. Але коли грошей стає забагато, вони дешевшають порівняно з товаром, який «за необхідністю» коштує дорожче. У період із 1503 по 1650 р. до Севільї ввозять 20 тисяч (або, як пишуть у голландських газетах, 26 тисяч лише у XVI ст.) тонн срібла та золота, яке звідти у вигляді карбованих монет чи у зливках, поширюється в Європі. І, як засвідчують спочатку сучасник подій Лопес де Гомара, а згодом і Жан Боден (1530—1596), достоту як і теоретики Саламанкської школи²⁴ — стрімко зростають ціни через несподіваний та незвичний обсяг коштовних металів: стверджують, що ціна зумовлюється співвідношенням монетарної маси, швидкості її обігу та обсягом вироблених товарів. Насправді в такій «монетаристській» теорії, що впливала на дослідження аж до середини XX ст., найпевніше переоцінено обсяг коштовних металів, які було завезено, і передовсім надто механічно обґрунтовано зв'язок між обсягом металів і динамікою попиту та пропозиції, а натомість недооцінено зв'язок з одночасним приростом населення. Насамперед товари коштують дорожче, бо побільшало тих, кого треба нагодувати.

24 Саламанкська школа — один із напрямів пізньої схоластики, що сформувався в Саламанкському університеті в XVI ст., представники якого розвивали вчення Томи Аквінського, зокрема приділяючи велику увагу поясненню економічних явищ. — *Прим. ред.*

Шорока

мережа бізнесу

Отже, насправді та «революція» була не такою вже й революційною, а крива росту цін, як і завезення коштовних металів, не мали ні однозначної, ні рівномірної швидкості. А позаяк у «добу Чинквеченто всі рани загоюються» — збільшення цін, обсягу металів, навіть зростання населення, безперечно, комусь вигідні; насамперед чимраз вужчому колу

суб'єктів економічної діяльності, які переходять з однієї сторони на іншу, створюючи спекулятивно-фінансові тенета ділових угод: товари, за посередництва яких виробляють інші товари, гроші, які безперервно шукають інші гроші.

«Там, де гроші заробляють гроші»

У турбулентному світі, який чисельно та географічно розрісся й у якому виробництво та розповсюдження товарів насилу зберігають рівновагу, поволі скорочується натомість конкурентний стимул: на дедалі обмеженішому кредитному ринку є місце для заробітку для всіх.

Гроші
в усьому
світі

Зміна структури економічної географії не спаралізувала його, але й не примножила: навпаки, чим більше розростаються світи та кількість тих, хто в них мешкає, а виробництво та споживання збільшуються, то дедалі вужчим стає світ грошей, набуваючи елітарнішого характеру та вищого рівня організованості. Це світанок капіталу, який послуговується грошима не лише як засобом для здійснення торгівлі, а чимраз частіше як об'єктом нагромадження, підтримки влади та власне влади.

Гроші
та політика

Водночас зміна грошових потоків, що вклинюється в торговельний кругообіг, — надто поєднуючись із потребами монарха та республік, які зростають, посилює вплив фінансів на економіку, що позначається, власне, на її структурі: не треба більше прив'язуватись до потреб торгівлі, натомість варто звернути увагу на потреби політичної влади із суто спекулятивними мотивами. Таким чином, гроші з посередника в обміні стрімко втрачають матеріальний характер,

перетворюючись не лише на вексель, а й на «повітряну монету», що має важливі економічні наслідки: нею послуговуються, аби впливати на князів та королів, руйнувати союзи, придушувати чи розбурхувати повстання, обирати імператорів.

А тим часом існування міжнародного, уніфікованого купцями-банкiрами монетарного та фiнансового простору — зi спiльним капiталом i контекстом, який не є конкурентоспроможним у його межах, а радше спрямований на те, щоб використовувати для власного зиску кожне коливання, кожне сум'яття, кожну потребу — аж нiяк не порушує полiтичного простору: навпаки, посилюючи його вплив та спонукаючи до етапу значного розростання економiки та Держави.

Інтегрована
система
управління
світом

Насправді, купці-банкiри існують вже давно, й часто найліпші з них — італійці. Навіть сьогодні Ломбард-стріт — це серце лондонського Сіті. Поступово було вдосконалено бухгалтерський облік, складено підручники з комерції. Утім ділові мережі століття доби Чинквеченто відрізняються від мереж попередніх століть, насамперед завдяки створенню єдиної системи — бухгалтерської, монетарної, фінансової, щоб, зрештою, порядкувати, ставши головною героїнею, мовчазною і старанною, світом. Вже не йдеться про таких, як, приміром, Франческо Датіні, італійського банкiра, котрий працював на міжнародній арені, керуючись діловим партикуляризмом, а радше, навпаки, про ситуації, коли на міжнародному рівні провадять свою діяльність, об'єднавшись на засадах взаємної довіри, кілька приватних банкiрів: мережа, яка керується визначеними та неухильними правилами союзу, за порушення

яких передбачені покарання та внутрішні санкції, грошовий вир, що сягає аж 20—25 мільйонів золотих ескудо щокварталу на кожному «ярмарку».

Міста

«ярмарків»

«Ті, що важать» справді об'єднуються — послуговуючись ієрархічною системою сполучених посудин, кожен діє за чітким порядком у своїй сфері та у стосунках з рештою, долучаючи банки та благодійні організації зі збору коштів із «батьківщини» — у терміни та у спосіб, визначені педантичними правилами сфери фінансів і бухгалтерії, у межах спільних спекуляцій та гри на курсах. Ярмарки з місця, де торгують товарами, поволі перетворюються на місце, де протягом восьми днів на рік — на Великдень, у серпні, на День Усіх Святих і на Богоявлення — заробляють на обміні твердої валюти на нестійку, тобто «гроші заробляють гроші». Саме тут сцена — у Ліоні та Антверпені, але передовсім у Безансоні, П'яченці й згодом у Нові, де розгортається «міжнародна республіка грошей»; тут для розгалужених і різнобічних інтересів знаходять спільний знаменник, винагороду, укладають валютні, вексельні та фінансові угоди завдяки незмінній вивіреності календарних подій, точності та надійності підприємців, взаємовигідності, розлогій інформаційній мережі укупі із суворою таємністю. За допомогою певних технік, починаючи з 1533 р., створено розрахункову валюту (така собі противага ескудо) для внутрішнього використання, яку більше не прирівнювали до золота, а обліковували у співвідношенні з турським лівром²⁵ — сукупний капітал, що обслуговував потреби держав та тих, хто ними керує. Але насамперед обслуговував власні потреби.

²⁵ Лівр (фр. *livre*, від лат. *libra* – фунт) – історична грошова одиниця Франції, що перебувала в обігу до 1795 р. — Прим. пер.

«Століття генуезців»

На сцені «міжнародної республіки грошей» дійових осіб обмаль, і, чим спеціалізація стає вужчою, а обсяг ділових угод, навпаки, ширшим, тим помітніше скорочується чисельність цих акторів. Утім, для по-справжньому великих угод потрібен більший вибір.

Учасники

ринку

Важлива насамперед спроможність домінувати у світі інвестицій, аби спрямовувати їх у тому напрямі, що більше відповідає інтересам і потрібним характеристикам товару. Зрештою, саме це збагнули й утілили в життя флорентійці та венеційці, спекуляції яких уже давно охоплювали певні місця продажу, різні види бізнесу і товари; група купців з півдня Німеччини, як і в XV ст., і далі експортувала через Венецію текстильні та металеві вироби, купуючи в Леванті сировину та спеції доти, доки крах Банку Медічі в 1494 р., що разом із собою потягнув на дно Брюгге, не показав, наскільки економічний світ не обмежений політичними кордонами держав, є цілісною системою, котра тепер ще й розширилась і ускладнилась.

Утім, очевидною стає й обмеженість фінансового капіталу та суб'єктів економічної діяльності: громадяни «міжнародної республіки грошей» — жменька осіб, які переходять із майдану на майдан, зводячи рух грошей до мінімуму, аж доти, що вони зникають зовсім, приховуючи проценти, які нарастають із цих коштів, надто після декреталії Папи Пія V у 1571 р., якою підтверджено заборону лихварства: через ігри з обміном валют, виплату винагород, перекидаючи векселі в межах єдиної мережі, яка виводить й знову вводить цих акторів на ринок, циклічно й пунктуально, надійно й неодмінно, спираючись на взаємодовіру та взаємодоповнюваність. Усередині «республіки» немає місця зниженню статусу, опору змінам, істотному застаріванню економічних моделей, що поєднуються

з поступовою втратою монополії та часом нездатністю переформатувати союзи, котрі виявились провальними, як трапилось із неповороткою Венецією. Склався режим спекулятивної економіки, в якій сторони класифіковано за суворою ієрархією в межах мережі, спрямованої на спільну мету, — отримувати процент на процент.

«Людська
матриця»

Певна річ, із перенесенням з місця на місце фінансових вузлів, зазнають змін статки, стрімко змінюються видатки на укладення угод, а часом і товари чи місця продажу: так, Шампань перебиває Ліон, а наступником Брюгге стає Антверпен. Але саме ця дешифрація осіб пересувається у павутині процентів, і у складеній ними картині, просторі, який вибудовують за ієрархією, втілюється «найвивірениша матриця» економіки століття доби Чинквеченто і його розрахункова палата: «громадяни» «республіки», дбаючи про спільні інтереси та перетворюючи стихійні союзи на постійні взаємовідносини, маніпулюють і систематизують із власним світом цілий світ. У «міжнародній республіці грошей» території окремих «націй» переплітаються, не знищуючи одна одну, адже «республіка» завжди єдина: в Антверпені мешкають купа італійських купців та фінансистів, а німецькі банкіри (Фуггер, Вельзер, Клеберг, Тухер) завдячують своїм багатством торгівлі з Венецією, а також можливості експлуатувати поклади корисних копалин, які отримали завдяки розумним позикам. Зрештою, ярмарок завжди лишається ярмарком.

Проте історію ділових угод у XVI ст. спочатку частіше, а згодом і одноосібно пишуть генуезькі роди: Дорія, Спінола, Грімальді, Чентуріоне, Паллавічіні, Ломелліні, Чібо, Ф'ескі. Видавалось, що протягом Чинквеченто їм вдавалося геть усе: вони повсюдно й в усьому. Поволі вони припиняють ворожнечу

між собою, і, починаючи з доби Республіки, що поєднує їх як рушійна сила й спільна доля, перетворюються на головних дійових осіб епохи, яку назвуть їхніми прізвищами. Вони усвідомлюють і оновлюють урок «торгового капіталізму», задаючи ритм системі, визначаючи її, перетворюючи на плавний механізм, розділений на полюси, чи то пак ярмарки, які з плином часу дедалі зближуються: переміщуються з Безансона до П'яченци, а звідти — «додому» в Нові. А всередині цього кола, кожен із вузлів — байдуже, йдеться про людей чи місцевість — наділений відмінною роллю, що, втім, взаємопов'язані та також поєднуються різноспрямованим рухом усередині території без чітких меж, утім, із чіткими та прибутковими стратегіями: «порушення меж» завжди має свою функцію у мозаїці, яку утворюють "*hombres de negocios*".

Генуезькі

ділки

Тлом править Генуезька республіка, кордони якої не збігаються з республікою грошей; ба більше, попри те, що вона видається крихітним обрамленням, вона збирає, поглинає, поєднує та дихає на повні груди. Спекулятивний та фінансовий капітал генуезців покладено на службу світу, щоб керувати тим світом; обидві республіки, республіка грошей та республіка Велична, діють злагоджено та спрямовують у геометричній прогресії свої зусилля на найбільший заробіток, який тільки можна отримати. Індивід — пильний та уважний компонент єдиного цілого, що зводиться до інтересів окремої особи, чи то пак конкретної родини, яка є його кінцевою метою і початком; і навпаки, система діє без потрясінь та сум'яття, що не зводяться до ще більшого заробітку кожного окремого її компонента: генуезькі родини, генуезькі "*hombres de negocios*" обертаються на «надчутливий сейсмограф» і павутину, яка обгортає та ловить у свої тенета економіку та цілий світ. Передовсім переміщення

капіталу з одного місця в інше не містить жодних ділових ризиків: адже бізнес дедалі більше стає внутрішньою та «сімейною» справою, послабляючи конкуренцію пропорційно до закономірного завоювання монополії, бо немає нікого настільки витонченого, обізнаного, компетентного, всюдисущого, мудрого та вартого довіри, як вони — досить почекати три місяці й все станеться саме по собі. Світ приблизності, у блискучому «столітті генуезців» — це багатовимірний всесвіт точності, спрямований на втілення власних інтересів та заробіток.

Широка
генуезька
мережа

Див. також: Зародження політики, с. 26;

Дослідження та відкриття, с. 52;

Домінування на морі, с. 57

Демографічна ситуація

Вітторіо Х. Беоніо Брокк'єрі

У добу Чинквеченто особливістю європейської демографічної системи залишаються вкрай високі показники смертності та народжуваності. Народжуваність стримує відносно пізній вік вступу в шлюб. Тривалість життя скорочується, передовсім через надвисокий відсоток смертності серед новонароджених та кризи, які час від часу повторюються, внаслідок епідемій та голоду. Втім, протягом століття зафіксовано значне зростання населення в Європі, відновлюється показники його рівня, який існував до чуми, що лютувала в XIV ст. Міське населення збільшується переважно у столицях та портових містах, які розташовані на нових торговельних шляхах.

Народження, смерть, шлюби

Демографічні

константи

у добу Модерна

Демографічна ситуація в європейських країнах у добу Чинквеченто характеризується значним різноманіттям залежно від територіальних відмінностей, типу поселення, соціальних умов: польські селяни, венеційські патриції, паризькі ремісники не однаково народжуються, вмирають і беруть шлюб. Утім, можна виокремити кілька спільних рис, які дають можливість говорити про спільну європейську демографічну систему, що стабілізувалась наступному протягом століття після Чорної чуми 1348—1351 рр. і зберігалася аж до великих соціальних та економічних перетворень XVIII—XIX ст. Головними особливостями цієї системи є вкрай високі коефіцієнти народжуваності та смертності, принаймні порівняно із

сучасними. Перша сягала близько 37 осіб на тисячу, друга — трохи менше. Отже, детальніше розгляньмо два ці показники.

«Європейська
модель
шлюбу»

Безперечно, тодішні подружжя були більш плодовитими, ніж теперішні, однак не настільки, як колись вважали. Зрештою, на відміну від міфу, що й досі існує, європейці, надто на заході материка, одружуються у відносно пізньому віці, 23—26 років, жінки в дещо молодшому віці, а чоловіки — у трохи старшому.

Це характерна риса явища, що було назване «європейською шлюбною моделлю», за якої репродуктивний вік жінки скорочується на десятків років. Поза тим, доволі високий відсоток населення через економічні чи соціальні причини взагалі не одружується. За браку ефективних методів контрацепції та внаслідок нечастих випадків народження поза шлюбом, вік, коли його беруть, є дієвим регулятором демографічної ситуації в Європі. Беручи шлюб раніше чи пізніше, зокрема з економічних обставин, європейці певною мірою спроможні контролювати свою плодовитість.

Ще більше сприяє скороченню кількості дітей, яке може мати подружжя, надзвичайно висока смертність жінок під час чи невдовзі після пологів, надто через зараження крові, що виникає внаслідок поганої гігієни. Смертність серед немовлят теж у край висока. Протягом першого року життя помирає майже чверть дітей, трохи менше — протягом перших десяти років. Отже, дітородного віку досягає трохи більше половини дітей, які теж, у свою чергу, сподіваються стати батьками. Така висока смертність спричиняє істотне скорочення середньої тривалості життя. І справді, навіть попри те, що смерть стягує своє важке мито і з дорослого населення, виживши в небезпечні дитячі

роки, чоловіки та жінки мають доволі високі шанси на те, щоб дожити до бодай літнього віку, якщо аж не до старості.

Фатальні події

Отже, за часів, коли немає жодних потрясінь, попри те, що різниця між смертністю і народжуваністю незначна, вона створює приріст населення. Ось тільки-но часи без потрясінь, хоч як парадоксально, — це виняткова річ. Неврожаї внаслідок непередбачуваних змін клімату, епідемії, війни, а нерідко й поєднання всіх цих трьох факторів часом виливаються в катастрофічну кризу через високу смертність чи зростання її показників, що набагато переважають звичні. Попри те, що після XIV ст. Європа більше не зазнавала трагічних пандемій, на місцевому рівні, в окремому місті чи регіоні, висока смертність могла протягом кількох місяців, навіть тижнів, забрати аж до третини населення.

Зростання

Однак, незважаючи на біологічну та економічну нестабільність населення Європи, як, утім, і всього світу, перед першою індустріальною революцією в XVI ст., чисельність населення таки зростає. Ще у другій половині XV ст., після столітнього застою, спричиненого чумою, населення починає зростати. Певна річ, про вибуховий приріст, який ми спостерігали протягом останніх двох століть, не йдеться, однак, поступ доволі значний помітний: населення Європи збільшується від 85—90 мільйонів до 110 мільйонів осіб у 1600 р. Переважну частину, втрачену в другій половині XIV ст., вдається відновити. Площі лісів та підлісків скорочуються на користь орних земель й через збільшення попиту на деревину для опалення та деревообробки. Повсюдно, від Голландії до Венето, нові землі здобрюють, розорюючи нові поля, осушуючи болота чи відтинаючи шмат морського узбережжя.

Зростання населення є одночасно причиною та наслідком покращання економічного стану. Протягом XV ст. зменшення населення через епідемії, що неодноразово траплялись, призвело до браку робочої сили й миттєвого надлишку доступних земель, а отже, до зростання ренти та певного покращання умов життя робітників. Ця обставина сприяла більш раннім шлюбам, а відтак, і приросту населення. Крім того, чума, частково завдяки поширенню заходів профілактики на кшталт карантину, а частково через, певно, підвищення в населення імунітету, стає вже не такою смертоносною. Аж до першої половини XVIII ст., з'являтимуться різноманітні важкі місцеві епідемії, але такої пандемії, як у XIV ст., більше не сталося.

Своєю чергою, збільшення чисельності людей зумовлює підвищення цін на продукти харчування, змушуючи нарощувати виробництво. Торгівля, як місцева чи міжрегіональна, так і на довгі відстані, стає інтенсивнішою завдяки відкриттю нових торговельних маршрутів та нових шляхів, що поєднують Європу з Азією та Америкою.

Розширення ринків збуту

Ближче до кінця Чинквеченто, однак, зростання населення уповільнюється. Демографічне навантаження на землю та решту ресурсів знову близьке до максимального, відповідно до рівня технологічного розвитку, а відтак, і тогочасної продуктивності виробництва. У 90-х роках XVI ст. Європа, надто Південна, зазнає частих та тяжких неврожаїв. Доходи, а отже, і рівень життя різних прошарків населення в селі й у містах знову починають знижуватись.

У місті існує цілком особливий демографічний стан. Його динаміка не залежить насамперед від природного співвідношення між смертністю і народжуваністю, а радше

пов'язана зі спроможністю міста залучати іммігрантів з більш-менш віддалених територій, забезпечуючи їм економічні та соціальні нагоди.

Міста

Говорять, що місто «пожирає людей», і часто, справді, у містах смертність переважає народжуваність. Частково це залежить від санітарних умов, які зазвичай неоднакові в різні часи, спричиняючи розповсюдження інфекційних хвороб, утім, впливає також структура міського населення.

Міське населення приблизно можна поділити на дві групи: корінні мешканці та недавні переселенці. З-поміж перших демографічна ситуація, по суті, звичайна, а переселенці — це здебільшого неодружена молодь, що працює підмайстрами, різноробами, вантажниками, слугами та хатніми господинями. Вони можуть проживати в місті лише тимчасово, щоб заощадити копійчину й повернутися додому, аби створити сім'ю. Та навіть залишившись мешкати в місті, цим новоприбулим містянам складніше одружитися, ще й тому, що серед них переважають жінки. Саме з цих причин народжуваність у містах менша, ніж у селах.

Урбанізація

Утім, міста розростаються. Загалом рівень урбанізації, себто частка тих, хто мешкає в урбаністичних центрах, щодо загальної чисельності населення, не набагато перевищує 10—12 відсотків. Зрештою, через брак помітного поступу в сільськогосподарському виробництві, абсолютна більшість населення мусить займатися обробітком землі.

Однак у деяких містах поступ впадає в око. Приміром, населення Парижа протягом століття збільшується з 220 тисяч до 300 тисяч осіб. Прикметним є зростання населення в Лондоні — з 50 тисяч жителів у 1500 р. до 200 тисяч у 1600 р.

З-поміж інших міських *success stories* згадаймо Мадрид, столицю Іспанії за часів імперії Філіппа II (1527–1598), де, починаючи з 1561 р., населення зростає з 13 тисяч до більш як 65 тисяч осіб, чи Амстердам, який на початку Чинквеченто є малим містечком з не більш як 15 тисяч жителів, а в 1600 р. — це вже місто, де мешкають 60 тисяч осіб і яке нестримно розростається, націлившись на ще більші рекорди. В Італії в Римі та Неаполі населення подвоюється.

Фактори зростання

Розвиток цих міст надає нам важливі свідчення, щоб збагнути фактори, які сприяли їх зростанню. Головним фактором є роль столиці. Посилення центрального апарату влади та збільшення чисельності придворних зумовило приплив до цих міст чимраз більшої частки багатств, накопичених у відповідних державах. Податки, які стягували королівські чиновники у провінціях, чи рента, яку збирали аристократи зі своїх земель, стікалися у Париж, Лондон, Мадрид, Неаполь чи Палермо, де проживали придворні та урядовці й куди переїздило чимало знаті, аби наблизитись до осередків влади й до центру культурного та суспільного життя. Ці ресурси збільшують попит на товари і послуги — кравців, шевців, ювелірів, стельмахів, повій, акторів, слуг — і цей попит призводить до припливу іммігрантів.

Водночас окремі міста, як, наприклад, Севілья (зростання від 45 тисяч до 135 тисяч жителів) чи Антверпен (від 40 тисяч до 95 тисяч мешканців у 1550 р.) у першій половині століття або Амстердам у другій, завдячують піднесенням, зокрема демографічним, своїй ролі в торгівлі, яка наразі набуває планетарного масштабу. Столицями економіки, що розвивається в Атлантиці, стають старі-нові столиці.

Загалом у Європі щільність доби Чинквеченто густота населення поволі зменшується, адже люди переселяється на північ чи на схід. Приміром, у Скандинавії наприкінці століття налічується півтора мільйони жителів, розпорошених на безкраїх територіях, які переважно вкриті льодовиками та лісами. Польща, до складу якої тоді входила більша частина території Литви та Білорусі, налічувала заледве чотири мільйони населення. У цій частині Європи міста теж зростають набагато слабкіше, адже державний апарат не настільки потужний, а економіка не так динамічно розвивається.

Центр
і периферія

У першій половині XVI ст. найбільш густонаселеною, урбанізованою і, за визначенням, економічно розвинутою частиною Європи, є вісь, що поєднує Центрально-Північну Італію з Нідерландами, проходячи через Швейцарію, Південну Німеччину та Рейнську область. Саме тут зосереджені найбільші міста, передовсім італійські, а також великі осередки мануфактур, комерції, фінансів на кшталт Аугсбурга та Брюгге (який вже занепадав), Гента, Кельна, Антверпена. Париж і Лондон, два урбаністичні велети XVI ст., у цій зоні відходять у тінь.

Протягом Чинквеченто відмінності стають ознакою поступового порушення рівноваги всередині Європи: розвиток є загальною особливістю, утім, він геть не рівномірний. Скоріше та інтенсивніше розвиваються міста на атлантичному узбережжі та на півночі. Приміром, у Англії в 1500—1600 рр. чисельність населення подвоюється, тоді як в Італії та Іспанії приріст набагато помірніший, близько 10—20 відсотків.

Динамізм
розвитку
атлантичного

поясу

Зокрема, демографічна ситуація дуже чутлива до зміни балансу в економіці та політичного успіху. Саме в цій сфері найочевидніше вирізняється динамічний розвиток атлантичного узбережжя, від Севільї до Гамбурга, проходячи через Нант, Ла Рошель, Брістоль і, звісно, Антверпен, Лондон, Амстердам. Це частина Європи, яка має вигідніше становище, аби скористатись нагодами, що виникають унаслідок появи нових океанічних обрїїв завдяки географічним відкриттям. В Італії великою мірою задає ритм розвиток традиційних центрів мануфактури та комерції, зокрема Мілана, Генуї, Флоренції, Венеції. Протягом столїття ці міста лише частково відновлюють чисельність населення перед чумою, і, зрештою, за цим показником їх наздоганяють чи навіть переважають нові міста Північної Європи. Середні та дрібні містечка, які утворюють кістяк урбаністичної структури Італії, як-от Сієна, Піза, Болонья, Верона, Кремона та багато інших, зростають у край повільно чи взагалі занепадають.

Нова

рівновага

У Німеччині міста розвиваються з великими відмінностями. Застою окремих традиційних міст, штибу Кельна чи Нюрнберга, які більше залежні від торгівлі з Італією та Середземномор'ям, сприяє бурхливий розвиток міст, які краще спромоглися долучитися до новостворених кіл виробничо-збутових ланцюгів: з-поміж них, Гамбург і Гданськ, що тісно пов'язані з економікою Нідерландів та комерційними потоками між Північно-Західною Європою та країнами, розташованими на узбережжі Балтійського моря.

Такий різний темп приросту населення відображає початок перенесення на захід, до Атлантичного узбережжя, центру тяжіння материкової економіки. Але цей центр теж зміщується,

зокрема на північ, у чому вагому роль відіграли політичні обставини. У другій половині століття двоє міст, які були найтісніше пов'язані з експансією іспанської монархії на атлантичному узбережжі, Севілья та Антверпен, занепадають, зокрема й через ослаблення морської могутності іспанців порівняно з протестантськими Англією та Голландією.

Див. також: Клімат і навколишнє середовище, с. 43;

Епідемії, заклади охорони здоров'я та медична практика, с. 461

Ремесла, промисловість, мануфактури

Вітторіо і Боеміо Брокк'єрі

Мануфактурне виробництво у Європі доби Чинквеченто досі послуговується технологіями та організаційними формами, які розвинулись у Пізньому середньовіччі. Переважна більшість підприємств є сімейними, тож низькопродуктивними. Італійські міста центру та півночі змогли зберегти першість, завойовану протягом ще попередніх століть, зосереджуючи зусилля на предметах розкоші та фінансах. Утім, конкуренція з боку півночі Європи, зокрема Фландрії, Англії, Голландії, поволи починає долати цю першість, ще й завдяки більш розвинутій торгівлі в частині континенту, розташованій на узбережжі Атлантики.

У світі деревини: джерело енергії та сировини

«У світі деревини» — місткий вислів Жака Ле Гоффа (1924—2014), який стосувався середньовіччя, безперечно, є актуальним для всіх століть, які передують індустріальній революції XVIII і XIX ст., відображає базову рису економіки всіх країн досучасної доби, себто органічне походження — рослинне і тваринне — мало не всіх джерел енергії та сировини, що використовуються у буденному житті та виробництві. Тепер, звісно, все інакше. Енергія та сировина, які ми використовуємо — у величезній кількості порівняно з тим, скільки споживали наші пращури, мають мінеральне походження й добуваються з-під землі: вугілля, нафта, газ, метали тощо.

Основний ресурс

У Чинквеченто джерелом кінетичної енергії для потреб виробництва є переважно сила м'язів людей та тварин. Значний внесок роблять вода і вітер завдяки млинам та вітрилам, але

загалом цей внесок доволі обмежений. Теплову енергію, необхідну для опалення будівель, приготування їжі та багатьох виробничих процесів (від виробництва скла до металів, аж до кераміки та тканин), отримують саме від спалення деревини. Утім, деревина тоді відігравала ту саму роль, що тепер нафта: сировини, вкрай важливої у багатьох сферах — у будівництві й виробництві сільськогосподарських знарядь, засобів ремісництва, возів, кораблів та багатьох інших речей. Отже, визначення Ле Гоффа, цілком доречне. Майже будь-яка економічна діяльність у Європі XVI ст., як і в середньовіччі, обертається навколо деревини.

На відміну від нафти, дерево має одну перевагу: воно відновлюване. Однак його відновлення вкрай повільне, тож великою є спокуса активно використовувати лісові ресурси, вирубуючи дерева набагато швидше, ніж ліс встигає відновлюватись. Протягом XVI ст. через зростання чисельності населення людям доводиться розорювати нові поля, на яких треба вирощувати зернові, там, де раніше були ліси та підліски.

Деревина
або худоба

Все це призводить до виснаження запасів деревини, тож її вартість протягом століття значно зростає. Через такі дилеми економіка Європи розвивається вкрай важко, так само, як і економіка всіх аграрних країни. Зрештою, земля теж не безмежна. Якщо розширюють орні землі, то лише за рахунок лісів та пасовищ, а отже і на шкоду забезпеченню деревиною та продуктами тваринництва: м'ясом, шерстю, молоком... Водночас збільшити пасовища можна, лише скоротивши частково вирощування зернових та добування деревини... І так далі.

Форми мануфактурного виробництва

Ці обмеження стосуються як сільського господарства, так і реалізації вироблених мануфактурою товарів. Крім того, мала продуктивність сільського господарства примушує більшість населення займатися виробництвом харчової продукції, аби задовольнити першочергову потребу втамувати голод, відкладаючи решту, принаймні за обсягом, на другий план. Тільки 10—20 відсотків робочої сили зайнято на мануфактурах, у комерції чи якійсь іншій сфері.

Виробництво
та торгівля

Щодо виробів, то чимало основних потреб задовольняють завдяки домашньому виробництву, продукція якого розрахована на власне споживання, як і у випадку із сільськогосподарською продукцією. Селянин та його сім'я самотужки роблять деталі до свого приладдя, меблів, предметів домашнього вжитку, вбрання, а іноді й оселі, а також вирощують майже все, що споживають. Отже, такі товари не лише не потрапляють на ринок, а й узагалі не є предметом будь-якого обміну. Натомість для ринку та обміну, навіть коли часом ідеться про бартер, призначені вироби ремісників, котрі працюють самі на себе, наймаючи часом помічника чи підмайстра. Вони безпосередньо продають вироби, які створюють у своїх майстернях, переважно місцевим клієнтам, хоча трапляються й контрагенти з найближчих регіонів чи з усієї країни — якщо йдеться про предмети розкоші: ювелірні прикраси, срібні вироби, вироби з коштовними каміннями, зброю, кераміку.

Ланцюг
виробництва
предметів
розкоші

Однак не всім ремісникам вдається зберегти самостійність. Коли процес виробництва важкий та тривалий, складається з кількох етапів, як, наприклад, під час виробництва сукна та коштовностей, дрібному ремісникові нелегко порадкувати всім ланцюгом, від придбання сировини до продажу готового виробу споживачеві. У такому разі майже неминуче керівництво процесом переходить до рук того, хто в цьому ланцюзі має стратегічне становище або до купця-підприємця, в якого є капітал та зв'язки на ринках — часто віддалених. які допомагають забезпечувати сировиною чи реалізовувати товар. За таких обставин купець організовує форму промислового виробництва, яку назвали «розсіяною мануфактурою», тобто він розподіляє сировину чи напівфабрикати між працівникам, котрі працюють удома чи у власній майстерні, але в матеріальному аспекті залежні від людини, що забезпечує їх замовленнями. Починаючи з XVI ст. ці купці-підприємці починають вдаватися до послуг сільських робітників, які були більш покірними та чия праця коштувала дешевше, ніж робота ремісників з міста. Це явище згодом назвуть «протоіндустріалізацією».

«Розсіяна
мануфактура»

Економічна географія Європи

Щодо перших двох способів виробництва, для задоволення сімейних потреб і ремісничих виробів для місцевого ринку, економічна географія Європи у столітті добу Чинквеченто є доволі одноманітною. Усюди, від іспанської Галісії до Польщі, від Шотландії до Сицилії, бачимо селян, які виробляють свої знаряддя праці самотужки, ковалів, теслів та шевців, котрі працюють для односельчан, хоча можуть бути відмінності в ступені проникнення грошових та ринкових відносин.

Стосовно розсіяної мануфактури, то йдеться переважно про виробництво для віддалених ринків, і тут ситуація геть інша.

Географія цих видів діяльності надзвичайно різноманітна. Є регіони з високим скупченням мануфактур, що відповідають найбільш урбанізованим територіям, економічно розвинутішим, а є регіони, де такий вид мануфактури майже не помітний.

Від Середземномор'я
до Північного моря

Центр та Північ Італії, Південна Німеччина, Рейнська область, Фландрія в ширшому розумінні (включно з паризькими передмістями та іншим боком Ла-Маншу, Лондоном) — три регіони, де розвиток мануфактур та комерції найпомітніший. Якщо поглянемо на них сукупно, вони утворюють такий собі коридор, що пролягає від Центрально-Західного Середземномор'я до Північного моря, через перевали в Альпах й Рейнську долину, формуючи економічно потужну вісь Європи. До неї варто додати її південне відгалуження, від Марселя до Валенсії, яке можна подовжити аж до Севільї та Кадіса, де зустрічаються, власне, європейська економіка з атлантичною та азійською, які розвивались завдяки географічним відкриттям, і відгалуження до Північного моря, від Гамбурга до міст Ганзи на берегах Балтійського моря. На цій території розташовані фактично всі найбільші міста, що найшвидше розвиваються: окрім зазначених, слід згадати Венецію, Антверпен, Аугсбург, Гент тощо.

Торгівля
і фінанси

Особливістю економічного стану цих міст та залежних від них регіонів є певні базові сфери, які розвиваються найбільш динамічно й пов'язані з міжнародною торгівлею, яка вже набула міжконтинентального розмаху. Ці сфери становлять основу кістяка, несучої конструкції, яку назвали європейською світ-економікою. Ці сфери вже є по-справжньому виробничими,

передовсім ідеться про текстильне виробництво, і водночас комерційними та фінансовими. Утім, головна відмінність, принаймні на рівні потужних суб'єктів економічної діяльності, не визначена чітко. Потужні торговці та комерційні й фінансові дома, штибу німецьких Фуггерів і Вельзерів чи генуезьких Доріа й Чентуріоне, доклали своїх рук майже до кожної справи: купівлі землі, виробництво дорогого сукна, шовку чи шерсті, видобутку корисних копалин, реекспорту спецій та решти предметів розкоші зі Сходу, надання позик монархам, котрі, падаючи з ніг, вишукували ще й ще коштів.

Провідне становище італійських міст

Текстильне
виробництво

Починаючи з XII–XIII ст., Італія є регіоном Європи, де вперше та найліпше навчилися обертати на свою користь економічне і демографічне відновлення як західнохристиянських країн, так і решти цивілізацій на узбережжях Середземномор'я. Власне, географічне розташування надає Італії якнайкращу можливість бути посередником не тільки в торгівлі, а й у культурі на цих територіях, а отже, привласнювати собі інновації, технології та ініціативи, що народжуються в ісламських країнах і далі, в азіатських цивілізаціях, які тоді були розвинутішими за європейців.

У столітті добу Чинквеченто завдяки відкриттю нових маршрутів у океані — у що італійці зробили вирішальний внесок та чим у найрізноманітніші способи скористалися — похитнулось, але, певна річ, не зникло провідне становище італійських міст. Найвищий відсоток урбанізації — 24 відсотки, якщо візьмемо міста з більш як 5000 жителів — це свідчення вкрай високого рівня розвитку, якого досягла Італія, утім, як і Фландрія.

Металургія

Джерелом процвітання італійських міст є насамперед текстильне виробництво цінного сукна, яке експортують до Леванту та Європи по той бік Альп. Тривалий час найвагомим було виробництво шерстяного сукна, з найпотужнішими осередками у Мілані, Комо, Флоренції, Венеції. Але конкуренти з півночі, які набувають дедалі більшого досвіду й просуваються вперед завдяки дешевшій робочій силі та сировині, змушують італійців зосередити зусилля на виробництві більш вишуканої шовкової продукції, яка в XVI ст. користується значним попитом у великих і дрібних містах. Промисловий розвиток супроводжується поширенням у селах вирощування шовкопрядів та перших етапів обробки шовку. В Італії вкрай сприятливі кліматичні умови для такої діяльності, яких немає у більшості країн Північної Європи. Разом ці дві галузі дають заробіток, з якого живуть чи не півмільйона осіб (імовірно більше, якщо враховувати селян, котрі були зайняті в шовкопрядінні та скручуванні нитки), що становить 5 відсотків населення Північно-Центральної Італії. На той час це вкрай високий показник. До них варто додати працівників інших текстильних виробництв, як-от бавовняного, а також інших галузей, як-от металургійна (зброя та обладунки з Мілана і Ломбардії дуже цінували у Європі), виробництво скла, шкіри, ювелірних виробів... Крім того, були ще прибутки від комерційної та фінансової діяльності. Ідеться про виняткові аспекти, сучасність і складність яких привертали увагу істориків більше, ніж вартував їхній внесок у процвітання італійців, утім, нічого не вдієш.

Комерційна
та фінансова
діяльність

Нарешті, дохід на населення одну особу в Північно-Центральній Італії ненабагато вищий за Фландрію чи Нідерланди, але на 10 відсотків більший, ніж в інших розвинутих країнах, на кшталт Франції та Англії, і на майже 20 відсотків перевищує менш розвинуті регіони, зокрема Центрально-Східної Європи.

Поступ Північної Європи

Різниця в 10–20 відсотків доходу на душу населення, можливо, видається не надто високою, якщо порівняти її з тією, яка існує в теперішній Європі між більш заможними і менш розвинутими країнами. Наприклад, дохід на одну особу в сьогodнішній Німеччині втричі перевищує дохід у Румунії. Утім, таке порівняння геть неправильне. Перед промисловою революцією різниця в доході на душу населення була набагато меншою, а індустріалізація небачено підвищила сукупне багатство, водночас збільшивши різницю між багатими та бідними країнами.

Шерсть і шовк

Ще протягом попередніх століть Північна Європа почала скорочувати цю різницю, що давала перевагу. Французи, німці, англійці, голландці поволі опанували італійські комерційні, фінансові та ремісницькі технології, які італійці, своєю чергою, запозичили від арабів, пристосувавши та вдосконаливши їх, отримавши зиск від своїх запасів сировини і дешевої робочої сили й склавши конкуренцію італійським товарам, часто просто імітуючи їх. Приміром, бавовна, починаючи з XV ст., зокрема сирець, який через Італію імпортували зі Сходу, є джерелом розвитку мануфактур на Півдні Німеччини, у Швейцарії, Сілезії, інших землях, а згодом, у XVI ст., ще й у Франції.

У виробництві більш цінного сукна, як-от шерсті та шовку, теж окреслюються значні зміни. Англія, приміром, яка багато

століть експортувала найцінніші види шерсті-сирцю з Європи, тепер починає експортувати шерстяне сукно.

Якщо наприкінці XV ст. Англія експортує близько 40 тисяч сувоїв, трохи більш як за півстоліття цей обсяг зростає втричі. Країна, розташована відносно далеко на периферії, експортер сировини до Нідерландів та Італії, раптом перетворюється на небезпечного конкурента.

Так само Голландія, скориставшись кризою та переселенням ремісників і вивезенням капіталів із міст на півдні Нідерландів, розвиває власну текстильну промисловість, пропонуючи дешевші вироби, що годяться для ширшого ринку.

На цей, часом дивовижний, поступ припадає занепад чи скорочення, надто в останні десятиліття XVI ст., окремих галузей, на яких традиційно ґрунтувався добробут Італії. У Флоренції, як і в Мілані та Венеції, виробництво шерстяної матерії на початку XVII ст. значно скоротилося порівняно з обсягами півсторічної давнини. Частково це явище компенсував приріст у виробництві шовку, більш витонченого, прибуткового та цінного текстильного виробництва. Проте і в цій галузі італійцям спокій тільки снівся. У середині XVI ст., за активної підтримки французьких монархів, у Ліоні розвивається виробництво шовкових товарів, у якому використовується саме шовк-сирець з Італії.

Див. також: Буржуазія, с. 222;

Селяни, с. 225;

Шляхи на суходолі та на морі, с. 236;

“Міжнародна республіка грошей”, с. 240

Культура та звичаї

Культура освічених людей
і народна культура
Лаура Барлетта

Наприкінці Середньовіччя, водночас із тим, як починає окреслюватись тенденція до централізації у політиці, поширюється схильність до несхвалення освіченими верствами населення певних звичаїв, що починають видаватися вульгарними, зокрема й релігійності, яку тепер вважають надто наближеною до світу матеріальних благ, у тому числі через масові ходи, під час яких ще більше зміцнюються соціальні зв'язки, а кожному їх учаснику дозволяється висловлювати згоду чи незгоду з тим, як діє влада в різних сферах.

Культура освічених людей

Глибоке прагнення до духовного оновлення, поєднане з політичними та соціальними підставами — ось основи Реформації, яка радикально змінить психологічну поведінку не лише всередині малих груп, у яких назріває, а й невдовзі широких верств населення Німеччини та Центрально-Північної Європи.

Доктрина
і контроль

Вчення Лютера (1483—1546), Кальвіна (1509—1564), Цвінглі (1484—1531) ґрунтуються на сильному внутрішньому переконанні та переможній ролі писемного слова, що контрастує з матеріальним характером народної релігійності. Протестантські лідери вміло тлумачать поширене серед багатьох прошарків населення невдоволення, насамперед католицькою Церквою та духівництвом, утім, не зважають ані

на вимоги з боку народу соціальної справедливості, що наполягає на рівності, ані на погляди гуманістів, які, хоч і перебувають в окремому аристократичному вимірі, вводять в ужиток таке поняття, як толерантність. Натомість нова конфесія у своїх численних посланнях закликає поступово зробити жорсткішими доктрину та практику, суворіше контролюючи відданість вірі через відвідини служб та систематичну відмову від старих релігійних форм, котрі в сукупності за мовчазною згодою вважають язичництвом. Власне, католицька верхівка Контрреформації починає сипати такими самими звинуваченнями в язичництві, адже має на меті придушення еретичних рухів, виявляє прагнення до єднання з Богом, що покладене в основу й Реформації, і зрештою, намагається відродити християнство, яке раніше ґрунтувалося на вченні Христа, а віднині стає надто близьким до людських потреб, аби відповідати руху до централізації та захисту католицької Церкви. Вивірена система освіти — від шкіл, де вивчають християнські доктрини, до єзуїтських коледжів для знаті, навернення до доктрин через місіонерство по містах і селах, упорядкування служб та обрядів, панування над свідомістю за допомогою проповідей, сповіді та інквізиції, разом зі зміцненням церковної ієрархії та започаткуванням ефективною системи комунікацій з метою контролю між центром і периферією — все це сприяє зміні шкали цінностей та поведінки як духовенства, так і вірян. Всеосяжному проникненню нових моделей допомагає, крім поширення церковних братств, заснування благодійних установ, лікарень, монастирських шкіл, у яких релігійна діяльність тісно пов'язана зі світськими інтересами та наданням послуг, що конче потрібні суспільству. Водночас католицька Церква наголошує на втішній ролі релігії, на захисті вірян від життєвих негараздів, а також плекає відчуття гріховності та належності до закритої

спільноти, закликаючи знищити ворогів християнства як джерело соціальної напруженості в суспільстві.

Норма в поведінці,
цінності
та переконання

Утім, не лише релігійна культура вплинула на стрімку зміну психологічної поведінки людей у столітті добі Чинквеченто. Розділенню культури вчених мужів та культури народу сприяє низка перетворень у політичній сфері та в суспільстві загалом. Через тенденцію до централізації управління державою поширюється, наприклад, більш одноманітна судова система, що нехтує різноманітними звичаями. Послаблюються особисті зв'язки, подібні до клієнтських, на користь відносин залежності від суверена. Військова та адміністративна реорганізація, зрештою, буде призводити до нав'язування ієрархічної та авторитарної моделі суспільства.

Знання
та віра

Водночас, завдяки поширенню ринкових відносин, зародженню капіталізму та виникненню перших засобів масової інформації, з'являються складові, що порушують рівновагу, спричиняючи нові злами. Попри те, що справжня наукова революція розпочнеться лише в XVII ст., у цій сфері теж виникає — наприклад, завдяки переконанню, що людина здатна читати Книгу природи і, ба більше, вносити в неї вагомі зміни — вододіл між тими, хто вірить у майбутнє, в якому людина всім керує, і тими, хто досі дотримується цінностей, що ґрунтуються на незмінних принципах.

Контроль
за обрядами

У стилі життя вищого товариства також помітні зміни: витончене вбрання та манери, витримка та видовищний

церемоніал підкреслюють розшарування суспільства, що дедалі посилюється, змагальність, союзництво та відданість, і передовсім прірву, яка поглиблюється, між елітою, що складається з акторів, головних творців змін, що тривають, і натовпом глядачів.

Попри те, що часто цивільна та релігійна влада не мають злагоди між собою, врешті-решт, вони співпрацюють заради того, аби позбавити народ простору, де він виконує обряди та вшановує культи, які ця влада не здатна контролювати, наприклад, у випадку чаклунства чи страту, коли братства, які опікуються допомогою засудженим до смертної кари, беруть на себе клопіт доводити виправданість кари в очах жертви та всього суспільства, покладаючи покарання винного на потойбічне царство й позбавляючи засудженого звичного права сказати своє останнє слово.

Народна культура

Як наслідок, починається маргіналізація прошарків народу, яким чимраз частіше приписують низку негативних рис, від неуцтва до емоційної нестійкості, вульгарності й аж до непристойності. «Індіанцями Європи» називає римо-католицька Церква тих, хто не сприймає нового релігійного курсу. Поволі позбавлятимуться — і не лише серед католиків — цілої системи вірувань та практик на кшталт чарів та покутливих жертв і молитов, щоденних вчинків, балів, вистав, комедій, ігор. Навіть звичний плин часу вимірюватиметься католицькими літургіями та подіями з життя династій, навіть саму суспільну свідомість намагаються визначати, зокрема, видаляючи зі стін культурних споруд зображення, які вважаються негодящими. Тим часом світська влада й аристократія беруть на себе справу організації святкувань на вулицях та майданах, щоб підносити свою владу та заручитися народною підтримкою, облаштовуючи величну машинерію (штибу тих, що зводяться для експозиції

Кваранторе²⁶ в католицьких парафіях), химерні оздоби тріумфальних арок та поховальні катафалки, які уславляють владу шляхетних родів та Церкви, запрошуючи народ стати ошелешеним спостерігачем усього цього.

26 Сорокагодинна молитва. — *Прим. пер.*

Організація

святкувань

світською владою

Ритуали

та традиції

Однак усі ці зусилля, спрямовані на те, щоб змінити цінності та поведінку народу, уявлення, образи, звичаї, відчуття дива та справедливості, невдовзі спричиняють опір, і часто в очевидній формі. Він втілюється не лише в заворушеннях та поодиноких протестах проти світської чи церковної влади, а й в істотних змінах у поведінці, навіть коли вона не надто явні, як-от відмова від сповіді чи змова вірян у тому, щоб відвідувати радше шинок, а не церкву, чи вибір промовців та усамітнених місць, подалі від контрольованих духовенством парафій; а також прихильність до місцевих святих та віра в їхні чудотворчі сили, а не до моделей покірної святості, до яких закликає тридентська²⁷ Церква. В інших випадках люди тлумачили правила та настанови, пристосовуючи їх до власних потреб. Варто згадати зокрема, якою магічною силою наділяли молитви чи священнодійства або присутність на месі, яку часто вважали нагодою радше показати свою належність до групи, а не відвідати літургію.

27 Вочевидь, ідеться про зміни в католицькій літургії, запроваджені після Тридентського собору 1545—1563 рр. — *Прим. пер.*

Поза тим, попри те, що цієї релігійної практики широко дотримуються, вона не завжди є свідченням ревної відданості настановам Церкви; часто це просто вказівка на конформізм із

власної волі чи з примусу. Те саме можна сказати й про решту норм, хіба за винятком певних світських норм. Невирішеною залишається проблема того, наскільки часто траплялись насправді настанови щодо поведінки, а ще більше — стосовно переконань. Утім, цілком точно, що для більшості суспільства важливим було те, наскільки багаті врожаї, здатність чоловіків до продовження роду, а жінок — народжувати дітей, кліматичні умови, захист від недуг, а не покірність світським та релігійним настановам, які не належали до інтересів спільноти. Так починає окреслюватись розмежування між правлячими верствами та рештою, а також розділення переконань особистих та тих, які виявляють публічно, — саме цим розбіжностям судилось тривати довго, спричиняючи важкі наслідки по всій Європі.

Розмежування

переконань

Відносна

трансформація

Через різну силу суспільного опору нові моделі поширюються в суспільствах по-різному. Саме з цієї причини поглибитись прірва між вищим сановниками церков, які отримали нові завдання, і спільнотою, у життя якої їх тепер покликано втручатися; між вищим і нижчим духівництвом, що, на відміну від високих ієрархів, поділяє потреби та турботи вірян, зберігаючи тісніший зв'язок зі старими релігійними моделями; між жителями міста, де ланки світської та церковної структур переплітаються тісніше, і селянами; між вищим товариством і простолюдинами, котрі більш прив'язані до традиційних практик; між чоловіками і жінками, які більше піддаються впливові Церкви, ще й через зацікавленість, яку вона в них викликає, як у виховательок та дружин. Картина постає ще складнішою, якщо зважати на те, що насправді вищі

прелати та освічене світське товариство є набагато ближчими до того плебсу, який збираються виправляти, ніж бажають визнавати.

Напруженість
та динаміка
між двома
культурами

Отже, доводилось ставити собі питання, де ж таки простягалася межа між культурою освічених і народною культурою. А що ми маємо на увазі, говорячи про народну культуру? Культуру, створену народом для народу, культуру, яка є втіленням прагнення вижити на найпримітивніших стадіях, культуру, яку протиставлено культурі еліти? В останньому випадку йшлося про усні та писемні традиції, культуру фольклорну та культуру вчених, загальнодержавну і неофіційну, підлеглих класів і панівних, переможців та переможених, низьку культуру, засновану на матеріальності як джерелі життя та радості, що протиставлялася іншій культурі, базованій на суворому інтелектуалізмі. Крім того, постало питання, які відносини між двома культурами, чи народна культура є лише наслідком імітації цінностей культури аристократичної, чи відбуваються між ними взаємопроникнення та взаємообмін; було помічено, що варто зважати на те, що вони мають різну договірну силу, й народна культура перебувала в гіршому становищі. Також було поставлено питання про те, чи обряди, що зберігаються в народній культурі, є засобом протесту чи, врешті-решт, зміцнюють чинну структуру суспільства. Припускали, що народну культуру неможливо розпізнати, адже від неї залишається обмаль свідчень, оскільки вона передається усно чи через образи та поведінкові звички. Отже, було проаналізовано міфологію, обрядовість, вірування, легенди, церемоніальні практики, пародії, світогляд, матеріальні образи,

механізми непокори правилам, що із походять із замовчувань та сумнівів під час допитів у відповідях суддям та сповідникам.

Межі варіацій культури

Все зазначене вище спричинило істотні труднощі в тому, щоб окреслити межі народної культури. Лише зважаючи на порізному впорядковане мислення в ментальному всесвіті людей, що є сучасниками, можна говорити про розбіжності між культурою освічених людей та народною культурою. Крім того, потрібно враховувати й те, як часто нові моделі сприймалися народними масами, на тлі яких виникає цей конфлікт, щоб цілком збагнути його перебіг. Отже, треба бути готовими порізному варіювати межі народної культури залежно від кута зору, під яким розглядають проблему, і передовсім починати з того, що час від часу вважалось народним: варто лишень згадати про межу, яка відокремлює релігію від забобонів, що, з огляду на свою природу, ґрунтуються радше на переконаннях, а не на неспростовних фактах. Зрештою, народна культура є предметом мінливих досліджень, хоч і від цього не менш конкретних, це сфера, яку складно чимось замінити, сфера, яка здатна відображати багатогранну дійсність.

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Освіта і університети, с. 260;

Книга, с. 265;

Повідомлення та газети, с. 269

Освіта і університети

Анна Піццаті

Протягом Чинквеченто зростає запит на вищу освіту та збільшується кількість освітніх закладів, коледжів та університетів. Утім, конфесійні й політичні відмінності в Європі обмежують міжнародний характер вищої освіти, а обмін ідеями підлягає суворому контролю держави та духовництва.

Шкільна освіта

Заснування

шкіл

Поширення шкільної освіти в добу Чинквеченто настільки нестримне, що англійський історик Лоуренс Стоун, пишучи про Англію, говорив про «освітню революцію». Це явище, попри різний розмах, є спільним для всієї Західної Європи. Що ж до традиційного способу передавання знань, то починаючи з XV ст. школа частково та поступово заміщує навчання професії безпосередньо від майстра; а в наступному столітті цей процес став всеосяжним. Визначальними для цього стали чимало факторів: по-перше поступове посилення бюрократії в сучасних державах, спрямоване на їхнє зміцнення, а відтак зріс попит на управлінців і фахівців; по-друге, через поширення освітніх ідеалів, сповідуваних гуманістами; до всього, ще й релігійні зміни, що є наслідком Реформації, створюють до цього стимули, підштовхуючи до підвищення рівня грамотності населення, насамперед у протестантських країнах; і, зрештою, завдяки розвою друкарства, адже тепер книги стали доступними для широкого загалу, посилювався інтерес до освіти.

Ілюстрована

абетка,

псалтир,
граматика

Здобуття початкової освіти тепер стає чимраз більш природним та потрібним, адже розвиток людської істоти — вигідний та правильний з морального погляду. В Італії початкову освіту надавали переважно приватні школи, які набули значного поширення у XVI ст., адже державні та парафіяльні школи (де готували молодь до духовної кар'єри) були рідкістю. Основні засоби для навчання читання відтепер мають друкований вигляд і надзвичайно поширені. Зокрема, ідеться про ілюстровану абетку, псалтир (молитовник, яким послуговувались як букварем) та початки граматики (найбільшої популярності набула складена Елієм Донатом, граматиком, котрий жив у IV ст.). Тексти були написані латиною, адже призначались до учнів вищого походження, які згодом вивчали риторику та решту предметів гуманістичного спрямування, аби пізніше навчатися в університеті. Народною мовою натомість (лише частково латиною) написано тексти для дітей ремісників, купців, котрі, закінчивши школу граматики, де навчаються читати, переходять у школу абака, де навчаються рахувати, арифметики для комерційних потреб, письма (зазвичай *mercantesca*, тобто діловий стиль, яким послуговуються в торгівлі), бухгалтерському обліку та мистецтву листування. За свідченнями, які стосуються Венеції, втім, цілком правдиві й щодо решти тогочасних італійських міст, у 1587 р. 33 відсотки чоловіків та 12 відсотків жінок шкільного віку навчаються грамоти: загалом майже 23 відсотка венеційців є письменними. Крім того, у тій-таки Венеції, 53 відсотка учнів вивчають програму народною мовою, а решта 47 здобувають початкову освіту латиною.

Світська
освіта

Ба більше, у добу Чинквеченто розвивається початкова освіта світського характеру, розрахована на незаможні прошарки, яка прагне не лише дати релігійну освіту, а й навчити початків лічби та письма. Варто наголосити на масштабності таких зусиль, навіть попри те, що найімовірніше, вони не сприяли значному поширенню грамотності. Утім, тенденція залишається двоякою: з одного боку, принаймні теоретично, намагаються поширити освіту серед найбільш бідного населення, використовуючи її як засіб утвердження в суспільстві моральних принципів та навчання правильної релігії; а з іншого — до поширення знань, які мають залишатись доступними обраним, ставляться з недовірою. Здебільшого саме в католицьких країнах продовжують навчати граматики латиною, а підручники народною мовою поширюються вкрай важко. Водночас серед протестантів рівень грамотності зростає швидше, що дає змогу читати Біблію рідною мовою, а отже, формує головну підставу віри.

Університети та вища освіта

Університети

заохочують

полеміку

У середині XVI ст. було засновано чимало університетів. Їх кількість просто дивовижна: спостерігався справжнісінький бум вищої освіти, який, утім, мав у Європі, розділеній через релігійні відмінності, певні відмінності. Поширення університетів переважно зумовлене тим, що католики і протестанти однаковою не бажають відвідувати академії, що належать до чужої конфесії, тож охочіше засновують власні. Протилежні стимули сприяють розвиткові світу університетів: політичний та релігійний поділ Європи на дедалі більш централізовані осередки зумовлює зростання числа закладів освіти, однак обмін знаннями та кадрами між ними

скорочується. Проте наднаціональний характер, властивий гуманістичній культурі, і далі діє як доцентрова сила, спонукаючи до мандрів з метою навчання, постає як єднальний культурний фактор для інтелігенції. Знання, науковий досвід, нові дослідницькі методи, антисхоластична полеміка — все це поширюється завдяки таким тісним контактам, попри суперечливу реакцію багатьох представників наукового світу. Тісно прив'язавшись до традицій, дехто підозріливо ставиться до впровадження в загальну освіту грецької мови, івриту, природничих наук, математики, експериментальної фізики, сучасної астрономії, анатомії та медицини. Вільне обговорення та обмін ідеями починають контролювати держава і духівництво. Університети відіграють вирішальну роль у визначенні релігійного розколу, викладачі та студенти перебувають на передньому краї боротьби, яка передусе Реформації та супроводжує її. Після того як підписано Аугсбурзький мир (1555 р.), який залагоджує відносини між католиками і лютеранами, вони знову відіграють традиційну та консервативну роль у міру того, як у країнах утверджується одна державна релігія. Загалом університетська освіта обмежується лише застосуванням здобутків наукової думки, залишаючись тісно прив'язаною до традиції. Освітні критерії та навчальні плани переважно не змінюються. Здебільшого дотримують норм цивільного та канонічного права, що дає змогу сподіватися на успішну кар'єру в органах державного управління. (Марбурзький університет — перший заклад, заснований після Реформації, у 1527 р., що офіційно заявив про підготовку кадрів для державного управління.) Отже, гуманістичний рух вимушений розвиватися поза межами державних навчальних закладів, при дворах правителів та у великих видавничих центрах, у академіях та коледжах, які виростають, як гриби, у місцях, де є можливість жвавішого

культурного розвитку. З цією метою, наприклад, було засновано Коледж Сент-Джонс у Кембриджі, коледж Корпус-Крісті в Оксфорді або Колеж королівських лекторів (Collège des Lecteurs Royaux), навчальний заклад, створений за бажанням короля Франциска I, де передбачалося створення кафедр латини, грецької, фізики, астрономії, географії, філософії та медицини. Ще протягом першої половини століття триває географічне переміщення великих університетських центрів: поряд зі звичними (Париж, Болонья, Саламанка, Оксфорд, Кембридж) виникають нові чи набувають престижу менш відомі заклади освіти: медична школа у Монпельє, Колеж Гієні у Бордо, Студії у Базелі, Левені, Краківський університет (що набув ваги завдяки Копернику й дослідженням в астрономії та математиці). Європейську університетську модель переносять у іспанські колонії боці по той бік Атлантики, у Мехіко та Ліму (1551 р.).

Університети

і реформи

Коледжі

та нові центри

освіти

Студенти в університетах

Світська освіта

як умова

підвищення

становища

в суспільстві

У добу Чинквеченто не лише зростає кількість університетів, а й чисельність студентів. Університети дедалі більше наповнюються молоддю із походження середнім та високим рівнем освіти. Здобути гідну освіту стає необхідністю для багатьох дітей європейської знаті, які прагнуть обійняти

відповідальні та престижні посади в церковній ієрархії, при дворах, у бюрократичних структурах біля впливових монархів і в керівництві міст (прикладом є *letrados*, випускники коледжів з повним пансіоном (*Colegios Mayores*), на яких спирається іспанська система управління на захоплених європейських та американських землях. Діти купців також прагнуть здобути вищу освіту, готуючись до життя, в якому зневажають фізичну працю та ремесла, пов'язані з механікою, віддаючи перевагу життю на ренту, як годиться джентльменам. Під час такого процесу аристократизації в університетах зникає постать бідного студента, до якого зневажливо ставляться в закладах, де студентів обирають на підставі цензу: пільги та стипендії на навчання, які дають змогу здобувати вищу освіту менш заможним студентам, поволі скасовують. Міжнародний характер університетської культури підживлюється завдяки *peregrinatio academica*, що дає багатьом студентам можливість здобувати знання, навчаючись у кількох європейських університетах. Еразм Ротердамський (1467?–1536), після навчання у паризькому Колежі де Монтегю — де також навчався Ігнатій Лойола (1491–1556) та Жан Кальвін (1509–1564) — їде в Оксфорд, Болонью, Левен, Падую, Кембридж. Його навчальний план є зразковим у тому розумінні, що може бути поширений на багатьох студентів, навіть із скромним соціально-економічним становищем. Але після Реформації такий інтелектуальний космополітизм стрімко обмежується. Через конфесійні суперечки наростає недовіра до закордону, що призводить до поступового скорочення обміну ідеями та знаннями. Утім, мандрівки з метою навчання тривають, хоч і в менших масштабах: так, австрійські протестанти мандрують між Віттенбергом, Марбургом, Єною, католики відвідують Відень, Інгольштадт та Левен. У Іспанії суворий контроль, запроваджений Філіппом II (1527–1598) у педагогічній царині,

призводить у 1558 р. до того, що іспанським студентам забороняють вчитися за кордоном, за винятком кількох визначених університетів, де ретельно дотримуються ортодоксального католицизму. У такій мінливій атмосфері Падуя, Болонья, Сієна залишаються заповітною метою для тих, хто навчається юриспруденції, незалежно від конфесії, а Лейденський університет, новий протестантський навчальний заклад, заснований у 1575 р., аби задовольнити потреби, які католицький університет у Левені вже не в змозі забезпечити, не зачиняє своїх дверей навіть перед католиками.

Космополітизм

і Реформація

Межі

та відкритість

Освіта і католицька Контрреформація

Єзуїти

У католицькій Європі єзуїтські коледжі стають слушним знаряддям для нової контрреформістської стратегії, що стала відповіддю на поширення протестантизму. Їх число збільшується дуже стрімко: у 1556 р. їх налічується 100, а в 1600 р. — вже 245, переважно на землях під контролем Габсбургів та в Італії. Пристосовуючи традиційну методологію, єзуїти започатковують неповторну педагогічну модель, яка перетворюється на засіб контролю та організації вірян з метою формування світських та церковних еліт. Приблизно в середині століття Папа Юлій III наділяє їх правом присвоювати студентам ступені докторів філософії та теології. У 1561 р. Папа Пій IV поширює цей дозвіл і на студентів, які не відвідували єзуїтських шкіл. Невдовзі єзуїтські коледжі починають конкурувати з державними університетами. Університети Вюрцбурга, Левена, Інгольштадта, Ділінгена — католицькі заклади, які невдовзі стають відомими завдяки єзуїтському

спрямуванню. Однак вороже ставлення до цих коледжів стрімко наростає в державах, які досі мають тісні зв'язки з Римом, насамперед у країнах, де державна влада перебуває на стадії консолідації (Франція, Іспанія). Навіть у Венеційській державі, що має давні власні традиції стосовно юрисдикції, посилюється невдоволення освітніми системами єзуїтів. Наприкінці століття та на початку наступного, XVII ст., у Франції та Венеційській республіці видають декрети про вигнання єзуїтів. Наприкінці XVI ст. у Відні натомість виникає геть протилежна ситуація: студентів в університеті налічується безмаль 200, а учнів у єзуїтському коледжі — 1000 осіб.

Див. також: Культура освічених людей і народна культура, с. 255;

Книга, с. 265;

Повідомлення та газети, с. 269;

Викладання та передавання наукових знань: університети, ботанічні сади та природничі колекції, с. 494

Книга

Анна Піццаті

У Чинквеченто завдяки поширенню друку за допомогою рухомих літер стрімко змінюється система творення книги та, власне, її функції. Наслідки цього істотно позначаються на соціальній сфері, культурі та літературі, а також політиці та релігії. Книги перетворюються на знаряддя пропаганди та обміну ідеями такою мірою, що їх поширення тісно пов'язане з протестантською Реформацією і католицькою Контрреформацією.

Друк за допомогою рухомих літер

Історія розвитку книги у XVI ст. тісно пов'язана з винаходом друку за допомогою рухомих літер у середині XV ст. на землях Рейнської долини, що дуже стрімко поширився на більшу частину Європи.

Книжки-манускрипти
та друковані
книжки

Протягом перших десятиліть століття доби Чинквеченто книга ще перебуває на експериментальному етапі розвитку, після стадії винайдення, коли крок за кроком розробляються технології та критерії друкарства, які діятимуть протягом багатьох століть по тому; на середину століття натомість припадає удосконалення процесу, утім, водночас і покращання всього того, що виникло у попередні періоди. Попри те, що тривалий час друкарство не використовувалось повною мірою, вже на початку Чинквеченто в самій тільки Італії, за припущеннями, в обігу перебувало сім з половиною мільйонів примірників. Виробництво рукописних книг зберігається аж до XVIII ст., а в окремих країнах (Росія, Сербія) і надалі відіграє

важливу роль, хоч у решті Європи обіймає невелику частку книжкового ринку. Друкарські преси поширюються вкрай швидко, зумовлюючи зміни як у моделі виробництва, так і у функціях книги.

Ще протягом перших десятиліть Чинквеченто наслідки таких нововведень відчутні у всіх суспільних сферах, культурній, літературній, а також політичній та релігійній.

Протестантська Реформація, Тридентський собор, католицька Контрреформація тісно історично пов'язані з розвитком книги, позаяк нові ідеї знаходять у збільшенні обігу книг цінний засіб пропаганди та поширення цих ідей.

З винайденням друкування Церква (монастирі та єпископські двори) втрачають монополію на виготовлення книг, і воно переходить до рук світських підприємців. Прискорюється водночас і набуття бібліотеками більш світського характеру, адже вони тепер не пов'язані суто з церковною сферою.

Виготовлення книги

Завдяки народженню друкованої книги виникає нова постать — видавця-типографа, з високим культурним рівнем та неабиякими підприємницькими здібностями. Обов'язки виготовлювача літер, друкаря, видавця, літературного редактора та бібліотекаря виконувала одна особа чи одна компанія. Першими на важливі осередки друкарства перетворюються міста, що мають стосунок до міжнародних торговельних та фінансових потоків; пізніше воно також пов'язане з наявністю університетів. У Німеччині перші типографії зосереджені в містах, де найбільше процвітає торгівля: на півдні — Базель, Аугсбург, Страсбург і передовсім Нюрнберг, а у Північній Німеччині очолюють справу міста Ганзи, як-от Кельн, Любек та Брюгге. Німецькі типографи насамперед завозять свій винахід до Італії, де бачать більше вигід і потенціалу для розвитку нових друкарських технологій. Рим, позаяк там розташовані папський

престол та курія, а також Венеція — ось два осередки, які відіграють провідну роль. Венеція вирізняється завдяки діяльності одного з найгеніальніших типографів, Альда Мануція (1450—1515), та якості книг (варто зазначити, що на початку століття в місті Лагуни діють майже 150 типографій). В Італії вперше виготовляють набори літер грецької та іврити, утверджується використання титульного аркуша та нумерації сторінок, поширюються видання малого формату та видаються великі наклади. Зрештою, саме в Італії створено два друкарських шрифти — «римський» (romano) та «альдівський курсив», які набувають високої стилістичної вивіреності десь у 1530-х роках завдяки винаходам французького штампувальника Клода Гарамона (1500—1561), які нині покладено в основу друкування в західноєвропейському світі. На слов'янських землях, у Росії та Туреччині натомість досі використовують кирилицю та арабське письмо (лише в 1928 р. у Туреччині було запроваджено латинську абетку), тоді як у Німеччині тільки в 1941 р. облишили використання готичного письма. У середині століття змінюється географічне розташування осередків книгодрукування та видавничої справи. Німеччина та Італія поступаються першістю Франції (завдяки видатному роду видавців Етьєннів (Estienne)) та Нідерландам (завдяки видавничим домам — католицькому «Плантен» та протестантському «Ельзевір»). Водночас завершується епоха фахівців із друкарської справи й починається час спеціалізації на різноманітних обов'язках. У середині цього процесу розмежування етапів виготовлення книги утверджується провідна роль редактора-видавця, а не штампувальника, котрий перетворюється на простого підлеглого. Через занепад численних дрібних друкарень виникають великі типографічно-видавничі фірми з колосальним капіталом, які послуговуються торговельною

мережею загальноєвропейського масштабу. Державна влада починає опікуватись регулюванням та контролем видавничої справи, дозволяючи працювати лише легальним друкарням. Тож невдовзі для видавців та авторів книг стає доконечним працювати під контролем влади, друкуючи лише твори, дозволені державою.

«Столиці»

друку

Друкарі

та видавці

Надруковані книги

На початку Чинквеченто найбільше число друкованих текстів стосуються загальноновизнаної культури та традицій: передовсім ідеться про Святе Письмо, літургійні та релігійно-обрядові тексти, класичні філософські праці. Молитовники, життя святих, мучеників, збірки релігійних гімнів, збірки проповідей також дуже популярні, так само як псевдонаукові альманахи завдяки дешевій ціні. Всі видання, що мали великий видавничий успіх протягом століття, стосувались теології: окрім Біблії, один із найбільш поширених творів — *De imitatione Christi* («Про наслідування Христа») письменника-містика Томи Кемпійського (1380—1471). Надзвичайно популярними були й сучасні автори, твори яких справляли винятковий політично-релігійний вплив: згадайте лишень надзвичайний успіх праць Лютера (1483—1546) та Еразма Роттердамського (1467?—1536) — третє видання його *Colloquia* («Прості розмови») було надруковано в 1522 р. накладом у 24 тисячі примірників. З-поміж нерелігійних творів варто згадати *l'Orlando furioso* («Несамовитий Роланд») Лудовіко Аріосто (1474—1533), твір, що користувався широким попитом на італійському ринку. Поза тим, у добу Чинквеченто розквітла діяльність перекладачів. Очевидно, що в Європі, розділеній на католиків і протестантів,

головним предметом перекладів були полемічні твори на релігійну тематику, що мали міжнародний характер. Починає окреслюватись роль професійного письменника, але досі для його успіху визначальною є наявність покровителя, котрий ладен захищати його та підтримувати матеріально.

Заголовки

Переклади

Наслідки поширення друкованих книжок

Міжнародне

співтовариство

читачів

Завдяки друку книга виходить на ширший ринок, отримує більшу аудиторію, пристосовуючись до різноманітних смаків, потреб та культурних рівнів. Однак посилюються дві діаметрально протилежні тенденції. З одного боку знову зміцнюються зв'язки між європейськими народами, а отже, філософські вчення, наукові відкриття, літературні твори швидше поширюються, перетворюючись на спільний спадок, незалежно від географічного походження автора. Людей, які проживають у різних країнах, пов'язує між собою гуманістична думка. Латина стає мовою міжнародного спілкування, даючи змогу письменникам з європейської культурної периферії (штибу Скандинавії, Східної Європи, Америки, де панували іспанці) не втрачати зв'язків із головними літературними течіями. Поширення навчальної книги уможливорює уніфікацію освітніх процесів та навчального змісту, даючи змогу державній та церковній владі здійснювати безпосередній контроль над тим, що викладають; на католицьких землях у цьому розумінні показовими є приклади ініціатив, які просувають єзуїти у другій половині століття. Проте, з другого боку, зміцнюються національні бар'єри, бо зі зростанням числа тих, хто читає та купує книжки, змінюється і їхній зміст: чимраз частіше поруч із

текстом латиною видають той самий твір національними мовами. На початку століття в Італії та Німеччині кількість книг латиною набагато переважає число тих, що надруковані італійською та німецькою, але протягом століття це співвідношення змінюється на користь других. Лише в Іспанії і, ще більше, в Англії це співвідношення від початку було на користь іспанської та англійської мов.

Заборонені

книги

Розквіт книговидання невдовзі зумовлює інституційне регулювання як у культурному аспекті, так і щодо класичної культури доби Відродження та унормування рідної мови, а також у політико-релігійному плані, коли створюють відповідні органи контролю та цензури. Історія друкованої книги тісно пов'язана зі створенням державної та церковної цензури. У 1515 р. на Латеранському соборі було визначено, що всі книги мають підлягати контролю церковної влади. Невдовзі наплив протестантської літератури призводить до жорсткого контролю всього, що публікується, з метою захисту ортодоксії. По цілій Європі протягом століття дедалі суворішими стають закони щодо цензури, хоча ця тенденція більше виражена в католицьких країнах. У 1547 р. у місті Лукка друкують перелік заборонених книг, невдовзі цей приклад наслідують Мілан та Венеція аж до складання відомого індексу, виданого Папою Павлом IV у 1559 р. Перше його видання, на додаток до заборони протестантської літератури, містить таких авторів, як Макіавеллі, Еразм Ротердамський, Боккаччо, Данте (у другому, значно пізнішому, заборони було пом'якшено). Утім, не бракує й хитрощів, щоб обминути контроль та цензуру. Письменники вдаються до псевдонімів, печатники ставлять сфальшовані клейма або друкують в інших країнах, а потім випускають книгу в обіг контрабандою. Часом письменник переїздить до країни,

де його ідеї не підпадають під цензуру. Згодом здійснюються спроби обминути цензуру в більш витончені способи, приміром, використовуючи форму діалогу, аби поширити підозрілі думки так, щоб безпосередньо їх не могли звинуватити у підтримці цих ідей. Хоча впливові автори або ті, чиї погляди вважають інакодумством, не знаходять таких чужих держав, які би погодились надати притулок, як-от, приміром, Джордано Бруно (1548—1600), котрого в 1600 р. було засуджено до страти римською інквізицією.

Перелік
заборонених
книг

Див. також: Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255;

Освіта і університети, с. 260;

Повідомлення та газети, с. 269

Повідомлення та газети

Автор Анна Піццаті

У провідних європейських містах у добу Чинквеченто розповсюджуються інформаційні листівки, які називають «повідомлення» (avvisi), «газети» (gazzette) або «звіти» (reporti). Поширюють їх не лише на місцевому рівні, а й на міжнародному, повідомляючи про новини, що трапляються в різних куточках світу. Через те, про які новини пишуть, і у зв'язку з періодичністю, з якою виходять ці листівки, їх вважають зародковими формами періодичних засобів масової інформації.

Зародження

Міжнародний
масштаб

Перші прояви журналістської діяльності виникають в середовищі книготорговців, видавців, типографів, утім, мабуть ще більше вони пов'язані зі світом банкірів та купців, а також із народними масами та придворними, де любов до пліток та новин із перчинкою падає в родючий ґрунт. Часто такі повідомлення додають до дипломатичних депеш, листування між філіями великих комерційних фірм, банків та приватної кореспонденції. Так, завдяки поштовим службам, вони набувають міжнародного масштабу. Періодичність, з якою виходять ці листівки, пов'язана з розкладом поштових кур'єрів, котрі рушають у головних напрямках, темпи поширення також залежать від поштового розкладу.

«Переписувачі»
та «газетярі»

З-поміж численних друкованих та рукописних оголошень, що збереглися до наших днів, надзвичайно відомими є ті, які

у другій половині століття щотижня надсилав із Рима агент герцога Урбіно, Франческо Марія делла Ровере, з Рима. Ще одна вагома добірка відомостей, що стосуються торгівлі та фінансів, складається з повідомлень, які пересилали із Венеції банкірові Ульріху Фуггеру в Аугсбург протягом 1554—1564 рр. (обидві добірки зберігаються у фондах Урбіно у Ватиканській бібліотеці). В обох випадках агенти герцога та банкіра разом із власною кореспонденцією регулярно надсилають повідомлення, або інформаційні бюлетені, які складали не особисто, а придбавали в людей, котрі за фахом займалися тим, що збирали новини про події в місті та за кордоном і стисло переповідали їх. Їх прозвали «переписувачами» (*menanti*), «новинарями» (*novellanti*) чи «газетярами» (*gazzettieri*): вони формували таку собі газету, яку потім продавали, випитуючи в керівників поштових служб (де реєструють прибуття регулярних і надзвичайних кур'єрів) новини з банків, з дворів, від переписувачів з інших міст, з якими вони підтримували зв'язок. Таких фахівців пера передовсім чимало у столицях, у торговельних містах та містах, розташованих на перетині важливих торгових шляхів: Парижі, Ліоні, Антверпені, Брюсселі, Вальядоліді, Мадридi, а в Італії — у Римі, Венеції, Болоньї та Мілані.

Різновиди новин

Новини

та цікавки

Релігійна пропаганда протягом Чинквеченто стимулювала друк книжок і не тільки — брошур, листівок із саркастичними та провокативними зображеннями, а також коротенькими текстами, які легко читати. Головна мета — спонукати до суспільної дискусії та підштовхнути читачів до певного переконання. Завдяки періодичності, з якою випускають ці брошури, вони уподібнюються до періодичних видань.

Подібність до цих видань полягає, однак, не лише у періодичності, а й у різновидах новин, які поширюються. Мета повідомлень та газет — забезпечити інформацією щодо аргументів і фактів, які трапились, чи варті уваги, чи просто кумедні; ідеться про події під час воєн, новини про пересування турецького флоту в Середземномор'ї, події в політиці, економіці, фінансах та комерції, нововведення у законодавстві, повідомлення про будь-які проблеми в охороні здоров'я. Там само розповідають про новонароджених, шлюби, смерть важливих осіб, а також про події при дворах інших європейських держав. Чимало переповідають чудес та явищ природи, звітують про показові покарання та злочини, не оминаючи і пліток, уїдливих сатиричних дописів, нападок на відомих політиків та церковників. Всі ці види новин привертають увагу та цікавість широкої аудиторії. Часом переписувачі та газетярі позичають своє перо товстосумам, які перетворюють повідомлення на засіб знеславлення політичних опонентів. Коли подія є надзвичайно цікавою, повідомлення про неї друкують, а не пишуть від руки, щоб розповсюдити більше примірників. Утім, написані від руки та надруковані повідомлення спрямовані на різну публіку. Перші розраховані на конкретних читачів, часто містять непристойні новини та наклеп. Владі важко знайти хоч який спосіб контролювати й цензурувати зміст таких листівок. З того ж кола переписувачів та новинарів виходять у світ сатира з перчинкою, провокативні епіграми, звинувачення у спотворенні церковних звичаїв, пекуча критика чиновників-нездар. Їх поширюють анонімно, чіпляючи до так званих статуй, що говорять: Пасквіно в Римі чи Горбаня Реальто у Венеції, якими однаково захоплюється народ і зневажає влада. Друковані оголошення, більше відомі як газети, містять ширший спектр новин на загальні теми, розповсюджуються серед ширшого загалу, але більш адресно,

часто їх читають просто на вулиці, маючи на меті сформуванню певну суспільну думку. Позаяк такі повідомлення мають зв'язок із типографіями, видавцями та редакторами, державній владі легше їх контролювати.

«Статуї,
що говорять»

Рим і Венеція

В Італії Рим та Венеція є двома головними осередками, в яких процвітає діяльність новинарів і розтікаються потоки інформаційних бюлетенів. Венеція, де безліч іноземців (торговельних агентів, купців, банкірів), де процвітає видавнича справа, є сполучною ланкою між Сходом і Заходом, між італійськими містами-державами, німецькомовними та слов'янськими країнами. У другій половині століття у Венеції оголошення виходять щосуботи і продаються за ціною «одна газета» (срібна монетка, що вартувала два сольдо, можливо, саме від неї походить назва). За великими обсягами венеційських листівок, що випускалися та розповсюджувалися у багатьох інших італійських містах та за кордоном, пильнує уряд Венеційської республіки, залишивши, утім, доволі широку свободу висловлюватись, надто, коли порівнювати з Римом та рештою італійських міст, де це явище процвітає. Рим — космополітичне місто, куди стікається й де сортується кореспонденція, привезена кур'єрами, що забезпечує зв'язок із рештою італійських міст-держав та закордоном. Тут розташовані папський престол та його велелюдна курія, важливий політичний і релігійний вузол, куди влада кожної християнської держави направляє свого представника. У римських повідомленнях, окрім загальних відомостей, відображаються боротьба кардиналів, суперництво усередині римського двору й загалом ворожнеча між місцевими аристократичними родами. Під час конклавів, користуючись

тим, що немає Папи та цензура слабне, у повідомленнях посилюється й без того уїдливій тон.

Венеція

та Рим

Контроль та цензура

Булла

Contra

famigeratores

et menantes

(1572)

Завдяки поширенню газет та повідомлень відбувається обіг інформації, що дає змогу порівнювати різні ідеї та протилежні переконання з приводу однієї й тієї самої політичної події. Загалом, даючи нагоду розвиватись більш незалежному способу мислення, вони сприяють формуванню громадської думки, хоч і в досить обмеженому вигляді. Утім, розширення цієї свободи неабияк турбує політичну та релігійну владу, яка застосовує контроль і цензуру. У другій половині XVI ст. у Римі Папи Павло IV та Пій V видають численні накази, щоб завадити обігу новин, які вважають небезпечними, й аби не допустити, щоб переписувачі стали офіційно діяти як джерела інформації для посольств, розташованих у Римі. У 1572 р. Григорій XIII видає папську буллу *Contra famigeratores et menantes*, де не лише посилює вже чинну кару, а й покладає відповідальність на читачів, якщо не виказуватимуть такі види крамольної інформації. У 1587 р. переписувача, звинуваченого у поширенні неправдивих звісток, схопили та відітнули йому язика, потім руку, а згодом — повісили. Через викрадення людей, переслідування, засудження до страти така форма обміну ідеями скорочується. Водночас формуються вільні зони, де такі повідомлення, звіти, щорічні випуски, мемуари й надалі

існують, створюючи передумови для виникнення перших періодичних друкованих видань.

Див. також: Культура освічених людей та народна культура, с. 255;

Освіта і університети, с. 260;

Книга, с. 265

Жіноцтво

Автор Тіціана Бернаді

Релігійна криза, що поширюється всією Європою, істотно впливає на життя жіноцтва. Повільна трансформація політичних та соціальних відносин, а також нові приписи, що виходять від релігійних установ, зумовлюють те, що спосіб та сфера діяльності дедалі більше узалежнюються від особистого статусу неодруженої жінки, одруженої чи вдовиці. Така ситуація характеризується суперечностями, невизначеністю та опором.

Жіноцтво та рухи під час Реформації

Жага релігійного оновлення, що втілюється в різноманітних реформістських рухах, які поширюються Європою, участі сприяє залученню жінок до цього процесу, утім, геть в інакший спосіб, ніж чоловіків. Чоловіки, що завжди входять до складу певної соціальної групи, залежно від суспільного прошарку, до якого належать, чи виду професійної діяльності, тепер повинні діяти (і вони таки діють) гуртом, як члени цієї групи. Натомість жінки, за винятком черниць, не утворюють жодної соціальної групи, тож їхня участь у рухах, спрямованих на оновлення, завжди є радше індивідуальною.

Активна

участь

у релігійних руках

Саме таким чином вони беруть участь у повстаннях, просуваючи свої ініціативи, зокрема, через проповіді, за що їх часто піддають суду та покаранням. На деяких європейських землях спостерігаємо, як жінки й справді відіграють провідні ролі, хоч і набуває це явище різної подоби, залежно від того, про яку країну йдеться і який соціальний статус мають ці жінки.

Надзвичайно широкою є участь жіноцтва у різноманітних релігійних рухах, від католицького дисидентства до протестантських сект, в Англії, де нею охоплені всі верстви суспільства: починаючи від представниць соціальних та культурних еліт, які пишуть чи перекладають релігійні твори або провадять жваву *патронажну* діяльність, до жінок не такою мірою відомих, тих, що не мають високого суспільного становища, котрі як матері та дружини, підтримують віру в ідеали лолардів²⁸, чи тих, які належать до нижчих суспільних щаблів, котрі стають рушійною силою заворушень 1560-х роках.

28 Лоларди — прихильники релігійного вчення, яке виникло в Антверпені (нині Бельгія) в XIV ст. і поширилося на інші країни. В Англії так називали у 1360—1381 рр. послідовників Джона Болла. У своїх проповідях таврували багатства і пороки духовенства, вимагали скасування церковної десятини, конфіскації церковного майна, ліквідації церковної ієрархії тощо. — *Прим. ред.*

Значну соціально-політичну роль відіграють жінки й у Нідерландах, утім, тут релігійність поєднується ще й з вимогою політичної незалежності, живлячи діяльність таких постатей, як Кенау Хасселаар, що прославилась під час облоги Гарлема в Нідерландах, чи Трійн ван Лімпутте, котра очолює наступ на фортецю в Утрехті; ці жінки беруть на себе традиційну чоловічу роль воїнів. Дух патріотизму настільки потужний, що часом переважає релігійні уподобання; саме ним керувалась такі жінки, як католичка Магдалена Мунс, яка відмовилась одружуватись із іспанським офіцером Вальдесом, якщо він не припинить облогу міста Лейден у Нідерландах. На початкових етапах анабаптизму²⁹ жіноцтво з найнижчих прошарків населення, разом із молоддю, стають дійовими особами іконоборства, зокрема взявши активну участь у виступі в Амстердамі в 1535 р., у паломництві в Мюнстер і, зрештою,

достоту як і чоловіки, потрапляють на лаву підсудних та піддаються покаранням, у тому числі стратам. Через політичні та соціальні заворушення, релігійні зміни в Нідерландах формується середовище, де жінки, нехай і на короткий час, мають нагоду посісти впливове та незалежне становище, перетворюючись на справжніх лідерів.

29 Його представники не визнавали хрещення немовлят та практикували повторне хрещення дорослих, твердячи, що лише дорослі здатні свідомо й вільно вибирати віросповідання. — *Прим. пер.*

Видатні
особистості

В Іспанії теж протягом перших десятиліть Чинквеченто жінки часто беруть на себе провідну роль у духовних об'єднаннях, коли країною шириться жага спасіння. Часом це особи шляхетного походження, як, наприклад, Марія де Пачеко та Луїса Карвахаль, або представниці буржуазії, як-от Ізабель де ла Крус, магістр *alumbrados*³⁰, чи Марія де Казалья, дружина дрібного землевласника та сестра єпископа Казалья, котра мала близькі зв'язки з *alumbrados* і проповідувала та писала листи, які розповсюджувались серед її послідовників; або Ізабелла Ортіс, яка заробляла на життя шиттям та вишиванням і водночас складала молитовники, за які згодом постала перед інквізицією. Ці жінки, через специфічні політико-релігійні умови в Іспанії, мають обмежене поле для діяльності, адже вони, діючи самотужки й осібно, невдовзі змушені тікати чи зазнають суворих покарань інквізиції.

30 Релігійний напрям в Іспанії у XV–XVI ст. містичного спрямування, що характеризувався розмаїттям поглядів — від поміркованих до радикальних. Його прихильники стали одними з перших жертв іспанської інквізиції. — *Прим. ред.*

Швидка

маргіналізація

У Нідерландах, де стрімкіше поширюється Реформація, закриття численних монастирів раптом позбавляє жінок призначеного їм середовища в межах церковної організації (адже жінки, на відміну від чоловіків, не мають змоги стати пасторами при нових церквах і не можуть долучитись до світських жіночих братств), висунення жінок на провідні ролі постає водночас і як протест проти Реформації, виходячи передовсім із монастирів, де жінки звикли висловлювати свою думку з приводу релігійних питань та певною мірою самостійно порядкувати власним життям та майном. Проте серед послідовників Реформації чимало жінок, котрі належать до ширшого кола мирян, часто неписьменних, які, повіривши в лютеранську ідею універсального священства, починають читати проповіді та кидати виклик церковній владі, що дуже швидко викликає занепокоєння в міській владі. Остання знаходить з-поміж отців-реформаторів потужну підтримку в прагненні зупинити подібну діяльність, тож уже з 1530 р. жіноче проповідництво або викорінене, або ототожнене з містичним віщуванням, явищем, яке описане у біблійних текстах і не передбачає публічної, офіційної ролі на постійних засадах.

«Мовчазна,
слухняна і цнотлива»

Протестанти, як і католики, пропонують жіночу модель поведінки на основі слів святого Павла, за яким жінки мають бути «цнотливими, мовчазними та покірними», засуджуючи будь-який прилюдний вияв їхньої віри. Їх натомість закликають молитися, медитувати, виховувати дітей, співати та складати гімни, займатись цілком особистими, сімейними, домашніми справами. Заклик до шлюбу набуває особливого значення для жінок-протестанток, котрі тільки так повною мірою здатні

здійснити волю Божу. До незаміжніх жінок ставляться підозріливо, і навіть якщо вони обіймають вагомі посади та користуються великою пошаною, все одно не уникають різкої критики.

У добу Реформації слово перебуває на службі тільки в чоловіків, адже університети ще тривалий час залишатимуться для жінок закритими. Однак постать дружини пастора-євангеліста часто набуває величезної ролі: Катарина фон Бора, яка, перше ніж одружитися з Лютером, була черницею, сприймалась як украй поважна особа, що істотно впливала на діяльність свого чоловіка.

Шлюб

і покора

Шлюб ще з початку 1520-х років стає предметом численних трактатів та підручників, посідаючи провідне місце у проповідях ченців-домініканців, є темою театральних вистав народною мовою. На народних гравюрах та різьблених витворах жінку показано одруженою (про це яскраво свідчить її зображення з покритою головою), за читанням Біблії. І Лютер, і Кальвін пишуть про духовну рівність чоловіків та жінок, але водночас, цілком відповідно до традицій патристики та поглядів схоластики і гуманізму, наполягають, що жінка має коритися чоловікові у всіх аспектах повсякденного життя, зокрема у шлюбі, де покора перед чоловіком — обов'язок, якого треба дотримуватись, навіть коли це спричиняє релігійну суперечність. Кальвін, зокрема, писав: «Жінка не повинна полишати партнера, який вороже ставиться» до її віри. Ідеалізація шлюбу та водночас покірність жінки чоловікові — визначальна складова повсякденного життя всіх жінок-протестанток, але передовсім дружин перших реформаторів, надто тих, котрі були черницями й в очах людей досі залишаються співмешканками священників. Тож вони мають заслужити повагу, постаючи як

зразок жіночої покірності чоловікові й християнської цноти. Саме їм належить годувати студентів та біженців, опікати та лікувати. На них покладено тягар порядкування в оселі, запасання продуктами та іншими речами, потрібними для сімейного господарства, керівництво челяддю, а їхні чоловіки, колишні священники та ченці, тим часом часто геть не беруть участі у практичних повсякденних справах.

У протестантстві на континенті переважає переконання в неодмінній покорі у шлюбі й підкреслюється «єдність поведінки та способу мислення» (за Лютером) чи взаємодоповнення, що ґрунтується на обов'язку дружини «задовольняти чоловіка» та «за будь-яких обставин бути вірною» (за Кальвіном); з-поміж англійських протестантів, натомість, жінці більш явно приписують роль мало не місіонерки в домашніх стінах, спонукаючи її перетворювати свою оселю на «церковну семінарію», де читають священні тексти та моляться разом челяддю зі слугами та дітьми.

Світ

протестантів

У католицькому світі обставини інші: тут і для чоловіків, і для жінок цнотливість та целібат залишаються найвищими формами досконалості, основоположною обставиною, яка підіймає духовну особу вище за світську. Католицька Церква, на відміну від нових реформованих Церков, залишає за жіноцтвом право стати черницею, реорганізовує традиційні монастирі, створює законодавчо визнаний простір для вияву нових, різноманітних, форм духовності: починаючи від «іспанського методу», який переважно пов'язаний із Терезою Авільською, що ґрунтується на пошуках безпосередньої та індивідуальної розмови з Богом через релігійну проповідь, в основі якої — усамітнення та умертвіння плоті, аж до «соціальної моделі», де можна знайти порядок і правила для форм місіонерської та

поборницької духовності, на кшталт ордену сестер урсулинок, котрі присвятили себе вихованню та освіті дівчаток, чи духовності, що втілюється в житті, присвяченому піклуванню про хворих та бідних.

Після
Тридентського
собору

Однак, якщо Церква після Тридентського собору й запропонувала жінкам простір, де вони мали змогу виявляти свої релігійні погляди, все це було тільки знаряддям дисципліни та контролю, тож невдовзі урсулинки, які становили яскравий виняток з-поміж решти чернечих орденів, були вимушені (1612 р.) повернутися за монастирські стіни, закликаючи мешкати разом з ними і своїх учениць.

Сім'я як єдиний
світський
горизонт

Пропозиція для черниць, однак, спрямована тільки на меншість, що чітко відмежована від решти суспільства. Цілком це усвідомлюючи, посттридентська Церква зосереджує увагу на сім'ї, в якій убачають основоположну складову суспільства, що має підлягати безпосередньому контролю духівництва, починаючи з освячення шлюбу. Це, однак, на відміну від протестантського світу, залишається невеликим злом, місцем, де пристрасті можна контролювати та раціонально спрямовувати на відтворення роду. Така суперечність між ідеєю сексуального утримання та потребою позбавити мирян контролю над інститутом сім'ї, коли тим часом у католицькому світі утверджується вкрай повільно сімейна етика, є вирішальною для утвердження низки принципів (підтвердження таїнства шлюбу та його ритуалізація), детальне визначення правил, яких треба додержуватись у повсякденному

житті (тижневі пости, щоденні молитви, відвідування релігійних служб), та розроблення моделі на основі Священного Сімейства, якій має наслідувати все суспільство.

Поза шлюбом жінка стає джерелом неспокою в суспільстві, тривоги, яку посттридентська Церква намагається заспокоїти, створюючи широкий спектр нових інститутів, спрямованих на те, щоб спонукати повій (навернутих) чи жінок «у небезпеці», бідних дівчат, вдовиць, сиріт, «невдало одружених» скористатись запропонованим прихистком від небезпек, на які вони наражаються, належачи до слабкої статі. Так запроваджується новий тип стосунків, коли характерні риси та незалежність жінок підлягають контролю. Їх контролюють переважно за двома моделями: перша, близька до поняття чернецтва, передбачає покору принципам бідності, цнотливості самотнього життя; друга цілком узгоджується з потребами суспільства, де ремісництво та комерційна діяльність набуває щодня більшого значення, і за нею жінки, котрі стали частиною суспільства, мають здобути фах, аби заробляти собі на життя.

Завдяки створенню таких первісних форм соціальної допомоги світ мирян і духівництво, церковна ієрархія знаходять підґрунтя для спільних дій, зокрема, починаючи від визнання принципу суспільного блага, що узаконений, власне, самою Церквою.

Місця, ролі та сфера діяльності

Повільне перетворення політичних і соціальних відносин, що супроводжує утвердження сучасної Держави та одночасне утвердження моделей поведінки, запропонованих релігійними інститутами, байдуже, ідеться про католицьку чи реформовану Церкву, є вирішальним у поступовому переформатуванні ролей та сфер діяльності жіноцтва. Якщо протягом перших десятиліть XVI ст. становище жінок визначає суспільний стан, до якого вони належать, починаючи із середини століття дедалі більшої

ваги набуває обставина щодо того, чи незаміжня жінка, одружена або вдовиця.

Освічена
і культурна
жінка

Придворне товариство початку століття доби Чинквеченто створює аристократкам образ вільних та блискучих жінок, не позбавлених певної незалежності та авторитету, якщо вони мають на меті задовольнити світ чоловіків. Це доба, коли такі жінки, як Ізабелла Кастильська, Катерина Медічі, Єлизавета Англійська, ніби змогли уникнути звичайної жіночої долі — жити у покорі перед чоловічою *potestas*. І справді, у суспільствах, де доступ до влади передається через династичне наступництво, жінці, основоположній ланці творення роду, призначена громадська сфера діяльності з чіткими правилами. Однак паралельно, завдяки поширенню такого явища, як порядкування власністю за довіреністю, коли спадкоємець отримує змогу передати спадок у повному обсязі своїм нащадкам, і зміною у дарування конкретних практиках, спостерігаємо за поступовим виключенням їх із системи наступників. У державах із республіканським ладом, натомість, для жінок немає визначених громадських сфер діяльності, тож їхня здатність впливати на дійсність реалізується через родинні стосунки та цілком у неформальний спосіб.

У ремісничому та торговельному прошарках, де відносини між структурою родини та сімейною справою тісніші, окреслена ситуація видається складнішою. На початку XVI ст. жінки, котрі діяли разом із їх чоловіками, або вдовиці, що продовжували справу чоловіка, мали певну незалежність як у порядкуванні певними аспектами господарства родинного спадку, так і у порядкуванні власним майном. Вдовиці навіть можуть реєструватися в гільдіях. Так, Ізабелла Гвіччардіні, наприклад,

пише чоловікові Франческо, повідомляючи йому про ренту та роботи, що завершено у Поппіано, садибі в селі, якою вона особисто керувала: просить у чоловіка дозволу заплатити кільком кредиторам, але цілком самостійно приймає рішення щодо того, аби витратити кілька дукатів на ремонт даху.

Автономія

У німецьких землях теж не бракує прикладів про окремих жінок, штибу Барбари Уттманн, дружини власника копалень в Аннабергу, котра самостійно організовує важливе виробництво мережива, яке невдовзі стане головним ремеслом на цій території (*Erzgebirge*). Крім того, аж до перших десятиліть Чинквеченто, жінки відігравали важливу роль у торгових підприємствах у містах Ганзи, займаючись трудовою діяльністю на всіх рівнях. Утім, починаючи з другої половини століття, водночас із розвитком нової економічної кон'юнктури, що характеризується повсюдною комерціалізацією виробничої системи та розвитком надомної праці, жінки поволі втрачають своє помітне становище та незалежність. Попри те, що їхня участь у певних сферах не зменшується, у текстильній галузі, наприклад, працюють майже винятково жінки, дедалі більше у трудовій сфері окреслюється така особливість, як поділ праці за статтю. Свідченням цього є ремісничі гільдії, не лише економічні, а й соціальні організації, важливі суб'єкти міського політичного життя: зазвичай жінок там немає, або, як у Болоньї та Флоренції, вони можуть стати майстринями, заснувати майстерню й працювати самі на себе, але мають сплачувати податок за покору й позбавлені можливості стати учасницями корпорації, органу, що приймав рішення щодо певного ремесла.

Виключення

з корпорації

Загалом у середовищі реформістів, так само як і в католиків, за жінкою визнавали єдину роль — дружини; вони стають

невидимими, адже не мають правової суб'єктності й не відіграють жодної ролі в громаді; показовим є приклад шведського міста Мальме, де в 1549 р. видано наказ, що змушує неодружених жінок, котрі мешкають на самоті, вступати на службу як домашня прислуга, інакше вони мають бути вигнані з міста на знак покарання.

Такий процес схвалення та затвердження правил, типовий для всієї Європи, набуває істотних відмінностей, якщо ми розглянемо дедалі більш численні дослідження, що стосуються окремих територій, часто обмежені, судової практики чи конкретної тематики. Саме так можна збагнути, наскільки двозначним і суперечливим було запровадження цих перетворень, який опір вони спричиняли.

На Тридентському соборі співмешкання, приміром, ототожнили з розпустою, але цілком очевидно, що воно було дуже подібним до неофіційного шлюбу. Так, якщо надати конкретне, зобов'язальне визначення шлюбного зв'язку, забороняючи співмешкання у будь-якій формі, є ризик зруйнувати міцні зв'язки, визнані шлюбом в очах громадськості. Це цілком реальна небезпека, що залишила свій слід навіть у юридичній практиці: подружжя, що прагне розірвати такі стосунки, обстоює свою позицію перед судом, стверджуючи, що такий шлюб без освячення в церкві за всіма правилами є недійсним. У Венеції в 1577 р. видано закон, який передбачав покарання для тих «негідників, котрі під приводом шлюбу беруть жінок, лише давши слово перед людьми, за чийогось пособництва, й, натішившись ними певний час, покидають їх та просять розлучення в церковного трибуналу», що свідчить, наскільки поширеним було таке явище, врешті-решт, протиставляючи один одному світський і церковний суди. Водночас, якщо справді протягом століття доби Чинквеченто спостерігалось скорочення обсягу нерухомого майна в жінок,

яке часто розпродають за гроші, як свідчать дослідження щодо невеличких маєтків на селі у Південній Італії, існувала усталена практика передавати майно жінкам у вигляді приданого; у цьому випадку обіг майна видається міцно пов'язаним із родинними зв'язками, і жінки в сім'ї посідають провідне становище. Однак, якщо це явище відповідає родинній стратегії, за якої майно переходить через жінок, але вони не є його головними розпорядниками, маємо натомість багато прикладів, коли жінки відіграють головну роль і часто подають клопотання. Клопотання вартує дешевше за судовий розгляд, що триває нескінченно, і дає змогу скасувати за волею голови будь-яке рішення суду на підлеглий йому території; жінки, які не можуть обстояти свої права у боротьбі за майно, послуговуючись звичайними судовими засобами, систематично й часто вдало вдаються до клопотань, аби повернути собі самостійне порядкування власним приданим, отримати опіку над дітьми, зберегти отриманий спадок. Таким чином вони демонструють своє вміння діяти за політичних обставин та з огляду на тодішній інституційний порядок, послуговуючись проміжними засобами, що утворюються у процесі переходу від середньовічної системи влади до сучасної

Держави.

Конкубінат

Земельні активи

та придане

Право

і клопотання

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Чаклунство, с. 212

Родина

Автор Карло Бордіні

Родина в добу Чинквеченто розвивається у бік авторитарних стосунків: через зусилля держави, протестантських конфесій та католицької Церкви триває боротьба проти співмешкання і таємних шлюбів, заохочується контроль батьків над дітьми, а шлюбні практики стають суворішими. Сходять нанівець унаслідок тягара воєн та нетерпимості реформістів і католиків спроби будувати стосунки дітей та батьків відповідно до гуманістичної культури й сприяти здобуттю жіноцтвом із вищих верств класичної освіти.

Століття змін

У Європі Чинквеченто у питаннях, що стосувались інституту родини, є добою докорінних змін, які відбуваються паралельно з політичними та релігійними потрясіннями, характерними для цього століття. Одночасно співіснують, як часто трапляється у перехідні періоди, різноманітні форми сім'ї. На родину в XVI ст. потужно впливають багато факторів: пережитки організації сімейного життя у феодальну добу, які ще повсюдно зберігалися, надто у першій половині століття; вплив гуманістичної концепції сім'ї та освіти, еліт, меншин, що з часом цілком припинився; цивільна практика доби Відродження і міст, за якою шлюб розглядався як союз між двома родинами; зрештою, зміни та струси, які принесли в цю картину Реформація і Контрреформація.

«Міцна
родова
сім'я»

Протягом століття майже повсюдно зберігалось явище, яке історик Лоуренс Стоун (у 1977 р.) назвав, говорячи про Англію, «відкритою родиною», що походила з феодальної доби і становила її пережиток: у ній батьки та нащадки занурені у безкрає море сімейних стосунків (коли йдеться про знать) чи стосунків із сусідами та односельцями (коли мова про народ). Поруч із такою сім'єю чимраз частіше виникає родина, знову-таки послуговуючись термінологією Стоуна, яка є «обмеженою патріархальною нуклеарною сім'єю», тобто така родина більш замкнута сама в собі, підґрунтям вірності, солідарності та виживання є не рідня, сусіди чи село, а держава, яка посилює та переймає низку функцій, що раніше були властиві феодальній громаді. Одна з функцій, яку привласнює держава і яку підтримують у цій реформована та католицька Церкви, — це саме контроль над шлюбом. Цей процес відбувається по всій Європі неоднаково, з різним ритмом та в різні терміни.

Вплив Реформації і Контрреформації. Спільні риси

Контроль

за шлюбом

і сексуальними

відносинами

Багато критиків погоджуються з тим, що Реформація і католицька Контрреформація, попри відмінності між ними з погляду доктрин та концепції життя, є двома паралельними процесами, спрямованими на моралізацію суспільства через відновлення істинних християнських засад, запровадження норм, що неодмінно забезпечать пильний контроль над суспільством. За таких обставин у межах Реформації і Контрреформації було вжито низку заходів, спрямованих на посилення контролю за шлюбом, що продовжували шлях, уже започаткований у попередніх століттях, водночас із подібними діями держави у XVI ст. Підґрунтям всього цього є геть нова

поведінка, набагато менше схильна до компромісів, коли йдеться про секс та гріхи, з ним пов'язані. Нова християнська етика наразі вже одержима питаннями плотських гріхів. Не пасли задніх щодо цього й Тридентський собор та реформовані Церкви; католики і протестанти підтримують контроль батьків над дітьми, караючи за таємні шлюби та борючись із таким типом шлюбу, поширеним у середньовіччі, в основі якого фактично перебувало те, що обіцянка мала більшу вагу, ніж зареєстрований офіційно укладений шлюб.

Згвалтування
та індукована
проституція

Ще в атмосфері, що передувала Реформації, у 1514 р. на V Латеранському соборі було видано заборону на співмешкання, якому Церква почала перешкоджати ще у XV ст. Учасники Тридентського собору, державна влада, всі реформовані Церкви несамовито нападають на поширену поведінку, що втілюється, серед іншого, у колективних згвалтуваннях та проституції, якою часто займаються дівчата, котрих публічно згвалтували, змушені символічно прийняти гроші й таким чином вийти на шлях *abbayes de jeunesse* («подружки неодружених парубків»). Утім, часто моралізація замість того, щоб перешкодити згвалтуванням та проституції, надає останній таємний та гріховний характер.

Унормування
шлюбу

Шлюбні звичаї стають ще суворішими. Аж до Тридентського собору для того, щоб шлюб набрав юридичної чинності, було достатньо, аби подружжя у різних формах висловило свою згоду; церемоніальні обряди ще не було унормовано. Видавши декрет *Tametsi*, Тридентський собор зобов'язує проводити шлюбну церемонію в церкві, у присутності парафіяльного

священика та двох свідків, а також публікувати про шлюб оголошення. Протестанти, зі свого боку, починаючи з 20—30-х років XVI ст., запроваджують обов'язкову батьківську згоду на шлюб та проведення церковної церемонії у присутності пастора та свідків. Через заборону співмешкання більше не толеруються позашлюбні діти, яких у Середньовіччі виховували та ростили майже так само, як і законних дітей у шлюбі.

У контексті спільної схильності до контролю над суспільством католицька Церква у XVI ст. виявляє більшу толерантність щодо шлюбів, порівняно з державою та реформованими Церквами, адже намагається бути вірною принципу та традиції, за якими шлюб ґрунтується на свободі волі обох наречених (не підтримуючи новаторські ідеї про запровадження ефективніших норм для контролю родин наречених над подружнім життям новоствореного подружжя). Водночас держава та реформовані Церкви цілком упевнено пристали на бік батьків, підтримуючи їхнє право на вирішальний голос під час вибору нареченого чи нареченої, перешкоджання таємним шлюбом і, у католицьких країнах, на примусовий постриг у черниці (внесок для черниці набагато менший за придане для нареченої). Тим часом католицька Церква намагається стати посередником, прагнучи забезпечити, нехай і не надто чітко, повагу до волі наречених як головних учасників події. У католицьких державах часто священник стає посередником між батьками і дітьми, постаттю, яка визначає терміни й законність суперечливого союзу чи істинність чернечого покликання.

Вплив Реформації і Контрреформації. Відмінності

Шлюб:

контракт

чи таїнство

Разом зі спільними рисами стосовно шлюбної сфери, католики і протестанти розділені глибокими відмінностями, які зумовлять у майбутньому істотні розбіжності щодо того, як створити й реалізувати шлюбний союз. Для протестантів передовсім шлюб більше не є таїнством, а радше угодою, нехай він і укладений за церковними звичаями, а відтак, оскільки тепер шлюб починає регулюватись цивільним правом, у певних випадках розлучення стає цілком прийнятним (через подружню зраду або різне віросповідання). На Тридентському соборі натомість наголошено на сакральному характері шлюбу та на тому, що його не може бути розірвано. Таке різне бачення призведе у подальшому до значних наслідків: у протестантських країнах розлучення стане допустимим, пізніше ще й за взаємною згодою сторін, а також буде дозволено, крім релігійної церемонії, проводити ще й цивільний обряд (у Голландії його затверджують у 1580 р.). Тоді як законодавчого дозволу на розлучення та цивільний обряд у католицьких країнах доведеться чекати, допоки не вибухне Французька революція.

Полігамія

Поміж протестантами активно циркулює ідея полігамії, яку втілюють у життя, втім, лише у найбільш радикальних та ексцентричних колах (наприклад, анабаптисти протягом облоги Мюнстера у 1534—1535 рр.). Ще одна відмінність полягала в концепції, яка зумовила діаметрально протилежні позиції реформістів і католиків: поки другі дотримувалися середньовічної традиції, за якою цнота вважалася найвищою чеснотою, для перших такою чеснотою став християнський шлюб, *the holy matrimony*. Утім, ця нова концепція дасть свої плоди згодом, коли закінчатся релігійні війни, полювання на відьом та розвіється атмосфера нетерпимості й взаємних докорів, коли в Англії наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

зародиться сучасна сім'я, що ґрунтується на подружній любові та вільному виборі чоловіка чи дружини.

Розвиток патріархальних аспектів

Ієрархія

Родину в добу Чинквеченто можна визначити загалом як структуру, що розвивається у бік авторитарних стосунків, на хвилі релігійних і політичних перевтілень, під час яких постаті чоловіка та батька набувають надзвичайно важливої ролі. Контроль, здійснюваний цивільними й релігійними органами над шлюбними відносинами, проникає й усередину подружнього життя, сприяючи створенню суворої ієрархії, так би мовити, зміцнюються, структуруються й упорядковуються, набуваючи радше політичної функції, патріархальні складові, які існували вже у структурі родини. У протестантів батько в сім'ї в межах родини набуває ролі релігійного лідера, хоча не лише протестанти і католики обґрунтовують політичну роль батька та чоловіка в родині. Ми є свідками епохи повільної трансформації держав та формування абсолютистської моделі: по черзі узаконюються авторитарна держава та патріархальна родина. Суверен-абсолютист набуває символічних рис авторитарного батька, а батько в сім'ї, своєю чергою, — ролі суверена-абсолютиста, втілюється ідея абсолютної влади в родині, яку вважають первісною ланкою. Жан Боден (1530—1596) у Франції, котрий був теоретиком абсолютизму, дійшов до того, що наполягав, аби батькам повернули право приймати рішення жити їхнім дітям чи померти. Таких самих поглядів, хоч і не настільки крайніх, дотримувалися тогочасні юристи, як-от Еро та Дю Вер. Утім, загальна атмосфера полювання на відьом, побоювання релігійних воєн, прихованої боротьби та нескінченних конфліктів, властивих жорстокому та незбалансованому суспільству, сприяє прийняттю авторитарних рішень.

Авторитарне
рішення
Проти покарання
різками

У вихованні дітей є схильність чимраз дужче позбавляти його ласки, натомість виховання вимагати покори та шанобливого ставлення до старших; з такого виховання випливає переконання, що виховувати молодь треба, пригнічуючи її волю, що вона повинна беззаперечно підкорятися батькові та старшим. На цьому етапі варто пам'ятати, що надмірні тілесні покарання заборонялися згідно з концепціями виховання за ідеями гуманістів, нехай навіть вони були елітарними, призначалися для меншості та мали обмежений характер. Протягом століття Стефано Гуаццо (1530—1593) в Італії, Томас Мор (1478—1535) — автор «Утопії» — в Англії та, власне, Еразм Ротердамський (1467?—1536) пишуть чимало вагомих творів, виступаючи проти того, щоб шмагати дітей різками. Гуманісти у першій половині століття обстоюють та намагаються упроводити виховання на основі любові, висловлюючись за те, щоб надавати класичну освіту жінкам, хоч у другій половині століття доведеться облишити цю ідею.

Саме гуманісти за цих обставин є відхиленням від загальних норм. Без зайвих перебільшень цілком можна стверджувати, що окремі складові сучасного родинного життя вже втілювались у філософії та практиці гуманістів (тенденція до класичної освіти аристократок, ставлення до дітей з любов'ю, а не прагнення підкорити їх власній волі). Утім, цей аномальний для того часу елемент поволі зникає; закостенілість гуманістичних практик та те, що вони поступились перед нетерпимістю Реформації і Контрреформації, в Італії у поєднанні з надто істотними структурними вадами на півострові спричиняють перехід від поступу, нехай і тільки серед еліт, до застою та

регресу. Певна річ, гуманістична думка не зникне: принаймні частково вона зберігатиметься в єзуїтських школах, де виховують поета Торквато Тассо (1544—1595), Галілея (1564—1642) та Кальдерона (1600—1681); однак химерній утопії так ніколи й не здійсненої «моделі досконалої дружби» доведеться зачекати ще кілька століть, перше ніж взятись нас вводити в оману.

Гуманізм

і регрес

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація і Контрреформація, с. 177;

Жіноцтво, с. 272

Кухня

Автор Альберто Капатті

У добу Чинквеченто італійська кухня є зразком для наслідування для європейських дворів через ефектне оформлення страв та обслуговування. Свідчення цього — поширення видань із рецептами та меню для званих обідів та свят. Надзвичайно важливу роль, як і раніше, відіграють спеції та цукор. Окрім багатих бенкетів є й скромна кухня з простими стравами, утім із якісних продуктів та з надзвичайним різноманіттям вин.

Італійська модель

Бартоломео

Платина

Кухня в Європі доби Чинквеченто — це передовсім кухня панів, державців та пап, а також великих торговців. Про неї маємо чимало записів та вдосталь книг із рецептами. Щодо торгівлі спеціями та вином зі Сходом, то Італія в Середземномор'ї посідає провідне місце, достоту як і у виробництві оздоби та приладдя для столу: скла, столового срібла та шовку. Серед екзотичних продуктів харчування провідне місце посідає тростиновий цукор, надлишок якого у будь-чому, що стосується бенкету, є ознакою багатства та щедрості. Цукор використовують у приготуванні мало не всіх видів пасти: ньокі, тортеллеті, тальятеле. Взірець італійських дворів наслідують на півночі, від Парижа до Лондона. Найвідомішими з-поміж книг із рецептами є *De honesta voluptate et valetudine* Бартоломео Платини (1421—1481), котрий у XV ст. урахував усе, чого навчився в головного папського кухаря, маестро Мартіно, додавши до набутого досвіду дієтологічний аналіз харчів та страв: його рецепти бачимо в різноманітних

збірках як у Франції, під назвою *Platine en françois* (1509 р.), так і в Німеччині — *Von allen Speisen und Gerichten. Durch den hochgelehrten und erfarnen Platinam, Babst Pii des.* «Hoffmeister» було надруковано в 1530 р.

Бенкети
та меню

Придворні бенкети — це найбільш впізнаване обличчя італійської кухні епохи Відродження. Відгуки, звіти, опис етикету, меню, які складені в добірки чи записані за порадами придворних майстрів та знавців, ба навіть фрески й картини перетворюють нас на свідків цілого мистецтва того, як приготувати та подавати наїдки. Під час бенкету існує кілька подань страв, часом їх чотири, а часом сім і більше, й у кожній щонайменше дванадцять різних страв, які одночасно подають на стіл: спершу салати, ковбаси, тістечка, а наостанок — паштети, сир, свіжі фрукти та цукати і, нарешті, пухкі бублики і мармелад з айви. Всі ці страви подають холодними, тож їх називають «буфетними», тоді як «кухонними» називали страви гарячі, які посідають на бенкеті провідне місце: макарони, запіканки, м'ясо чи риба під різними поливками, що перемежуються з желе й бланманже, кульмінацією яких є страви зі смаженої риби та м'ясної печені. Частування вином — дуже цінувалися червоне із сорту мальвазія, біле із сорту тріб'яно та москателі — здійснювалося за бажанням кожного окремого гостя. У перервах між одним поданням та наступним грає музика, танцюють чи виконують імпровізовані комічні вистави. Подання залежать від докладених зусиль та ваги заходу, а оформлення різниться від однакової оксамитової форми, в яку вбрана прислуга, до шовкових скатертин на столах, оздоблених витворами кухарів, цукровими фігурами на будь-який манер.

Збірки рецептів

Бартоломео

Скаппі

Книги та збірки рецептів пишуть не ті, хто влаштовує бенкети, а ті, хто порядкує обслугою, та ті, хто нарізає м'ясо, тобто нарізувачі, або головні кухарі чи ті, хто порядкує подаванням страв, — стільники. Чимало залишилося у спадок з XV ст., і *Opera nova*, під назвою *Epulario*, видана в 1517 р., є перевиданням рецептів Мастро Мартіно. У Феррарі Христовор Мессібургго укладає *Banchetti e composizioni di vivande* («Рецепти та склад наїдків»), де наведено меню та рецепти, правила й розлогі розповіді про придворних, яка надрукована після смерті автора в 1549 р. Його спадкоємцем стане Джованні Баттіста Россетті, який упорядкує *Scalco*, видану у тій-таки Феррарі в 1584 р., що складатиметься з добірки меню для важливих та незначних подій і переліку страв, класифікованих за їхнім головним інгредієнтом. Але діяльність найвидатнішого кулінарного автора в добу Чинквеченто пов'язана з двором у Римі, найбільш престижним і космополітичним. Скориставшись прізвиськом «таємного кухаря» Папи Пія V, Бартоломео Скаппі видає свій твір *Opera* в 1570 р., збірку, якій судилося стати каноном італійської кухні, де наведено рецепти з провідних держав і розкрито різноманітні нюанси, різні стилі бенкетів. Докладно описано, як подавати страви на пишному бенкеті, у курії, обрядові страви, страви відповідно до календарних свят чи пір року, наїдки для хворих, щоб видужували, страви на будь-який смак із різноманітними поживними властивостями. *Opera* надихає іноземних кухарів, починаючи від Маркса Румпольта, автора *Ein neues Kochbuch* (1581 р.), до Луїса Гранадо, що написав *Libro del arte de cozina* (1599 р.), де вміщено, крім власних, чимало перекладених рецептів. Не лише спеції «подорожують» у збірках придворних рецептів: зазначено, звідки походять сири та риба, і часто ці

місця істотно відрізняються від місцевості, де їх споживають. Вина є предметом вивчення та комерції, у зв'язку з чим до палацових льохів щедрими потоками завозять вина з далеких країн. Їх призначено для дегустації та кулінарних потреб, адже білі вина подають до желе, а французькі — до соусів. Винне сусло, сік та оцет відіграють суттєву роль у заправках та консервуванні. Предтечою енотерапії, тобто лікування вином, став Санте Ланчеріо, котрий у листі до Папи Павла III, що полюбляв дегустувати вина, писав про вина, зокрема італійські, у подробицях описуючи походження вин, особливості перевезення та смакові властивості. Найголовнішим твором на цю тему є книга Андреа Баччі, лікаря та філософа, який видає в Римі в 1597 р. твір *De naturali vinorum historia*. Це енциклопедія-посібник, де описано не лише італійські, французькі, іспанські вина та вина з Рейнської долини, а й вина з далеких країн, від Угорщини до Португалії.

Санте Ланчеріо

и Андреа Баччі

Місцева кухня

Вина експортують та споживають на місці, і вони є показовими для раціону харчування, який охоплює місцеві й привезені, часом, здалеку сільськогосподарські продукти. За межами двору, щоденний харчовий раціон ґрунтується на продуктах, які виробляють тут-таки, і що менш заможними є люди, яких треба прогодувати, тим ближче вироблені ці продукти: свиню вирощують у власному господарстві, а зернові та городину — на власних полях та городах. У вже згаданих творах всі місцеві продукти класифіковано. Бартоломео Скаппі дає чіткі настанови щодо того, як переконатись у якості оливкової олії та знатися «на всіляких ковбасах». Посібник про всі фірмові страви — це *Commentario delle più notabili & mostruose cose d'Italia, & altri luoghi... con un breve catalogo degli inventori delle*

cose che si mangiano e bevono («Коментаря про найбільш помітні й вражаючі речі в Італії та інших місцях... з коротким каталогом винахідників речей, які з'їв і випив автор») Ортензіо Ландо (1553 р.). Грайливий посібник від знавця, котрий висміює старомодний смак, манію віднаходити рецепти давніх чи легендарних вигадників або кухарів, засвідчує багатство італійської розважальної літератури. Під час мандрівки від Півдня на Північ кожне містечко та село пропонує наїдки заголовком на взірць: «А що тобі розповісти про чудове місто Феррара, неповторну майстриню приготування ковбас та трав'яних приправ і цукатів із фруктів та коренів?» І так далі — про моденські сосиски, айвові варення з Реджо та ньокі в часниковому соусі з П'яченци. Великі міста описано або через певний продукт (флорентійські сири марцоліно), або через ярмарки, насамперед у Венеції — з її червоними винами сорту мальвазія з Кандії чи рибою зі Ск'явонії. Можна ще розширити перелік, наведений Ортензіо Ландо, доповнивши книгами та нотатками про подорожі всіма регіонами Європи, де прокладено шляхи. Французький філософ Мішель Монтень (1533—1592), що народився неподалік Бордо, під час подорожі з Парижа в Рим через Швейцарію розповідає про різноманітні види хліба, вин та напоїв, а надто про місцеві харчові звичаї та уподобання. З його нотаток постає інша Італія, бідніша та набагато стриманіша, ніж двори в її містах та, власне, сама Франція.

Географія

смаку

Див. також: Клімат і навколишнє середовище, с. 43;

Знать, с. 216;

Селяни, с. 225;

Культура освічених людей і народна культура, с. 255

Громадське життя

Лаура Барлетта

У Чинквеченто завершилась еволюція свят доби Відродження. Відмітною рисою обрядовості XVI ст. стало те, що центральна влада очолила святкування, позбавила певні групи привілеїв, які належали їм тривалий час, знешкодила підривний для суспільного ладу зміст, властивий поведінці окремих учасників, а також відмежувала світську громадську ходу від релігійної і відокремила придворні святкування від тих, де бере участь широкий загал.

Свято

Система

комунікації

На початку сучасної доби спостерігається чимало змін у громадському житті, себто в тій сукупності ознак, які у традиціоналістичному та неграмотному суспільстві здебільшого втілюються в соціальних відносинах та є певним засобом неодмінного спілкування між групами, різними суспільними прошарками та рівнями влади. У межах системи цих символів свято є найважливішою частиною, яка через складні елементи, з яких утворена, — від музики до віршів, живопису, скульптури, архітектури й аж до танців та сценічних дій — допомагає нам краще побачити зміни в суспільстві у XV—XVI ст. Свято більше за писемне чи усне слово чи окремі зображення дає можливість натякнути, підказати, передати послання з багатьма нюансами, які часом доволі неоднозначні. Справді, саме від початку Нового часу програма таких заходів складена таким чином, аби відобразити послання до різних членів суспільства, наголошуючи на розбіжностях у їхньому сприйнятті залежно від суспільного прошарку, віку, статі,

культури та політичних переконань глядачів. Однак спосіб цих свят може спотворено сприйматись тими, на кого спрямоване послання, надто тоді, коли суспільство зазнає глибокої трансформації, ба більше, це хибне сприйняття стає їхньою вагомою рисою. Утім, загалом символи дібрано так, щоб започаткувати багатогранну систему комунікації, яку добре розуміють і місцеві жителі, і іноземці, й за допомогою якою прагнуть відтворити образ рідної країни, створюючи враження заможності, порядку, сили та щастя.

Під час святкування підкреслюють ідентичність спільноти, демонструючи її історію, діяння лідера спільноти чи навіть важливого гостя (як трапилось у 1574 р. з нагоди приїзду до Венеції Генріха III на шляху з Польщі, коли було відтворено його битви з гугенотами), на сцені відтворюють союзи (варто лишень згадати про фасон вбрання, який свідчить про належність до певної сфери впливу), відображають політику уряду та підтримку чи незгоду народу з нею та щодо суспільного порядку загалом, а відтак те, наскільки міцною є Держава. Поза тим, святкування дає змогу продемонструвати не лише владні взаємозв'язки, а й почуття, бажання та тенденції, що панують у суспільстві, оцінити зв'язок, повсякчас мінливий та суперечливий, із реальністю. Так, у 1573 р. під час святкувань з нагоди обрання брата короля Франції Карла IX (1550—1574) королем Польщі, для громадськості наголошується на згоді між синами Катерини Медічі (1519—1589), згоді, яка надихає та втішає, утім, факти свідчать геть про протилежне. Ба більше, під час святкувань чимало уваги приділяють оптимістичним сподіванням саме через їхній позитивний вплив, який тим більше потрібний, чим несприятливіше складаються обставини. Саме з таким наміром у 1581 р. з нагоди весілля герцога де Жуаеза й сестри королеви Луїзи Лотаринзької Генріха III показано в образі сонця; герб французького королівського дому

панує у світі саме тоді, коли монархія переживає вкрай складні часи.

Державні
святкування
Алегорія
та обряд

Крім того, під час святкування налагоджуються нові зв'язки, такою мірою, що часто свято використовують як засіб правління, адже це нагода, коли можна публічно висловити урядовцям вимоги, що стосуються певних прошарків населення. Так закликають суверена як єдину постать, хто на це здатен, відновити золотий вік, добу миру та статків — приховано нагадуючи йому про обов'язок правителя дбати про добробут свого народу, і часом навіть наводять чесноти, які мусить мати суверен: найчастіше це справедливість, сила, розважливість, стриманість. З нагоди вступу Карла VIII (1470—1498) до Руана в 1485 р. над троном написали *conseil royal, haut vouloir, amour populaire, liberalité, espérance, sapience* (королівська розрада, висока воля, народна любов, свобода, надія, мудрість). Утім, вимоги до державця не обмежувались загальними темами, а часто стосувались конкретних проблем, як, наприклад, тих, що їх закликали вирішити Карла V (1500—1558) на святкуванні з нагоди його приїзду до Брюгге в 1515 р., коли йшлося про те, що місто втратило свою вагу, поступившись впливом Антверпену.

Від середньовіччя до сучасності

Тріумфальний
вихід
государя

Під час свят у добу Відродження й надалі за звичаєм поєднують святкування політичних подій із народними святкуваннями, що відбуваються вже десятиліттями, зокрема

повертаючись до традиції тріумфальних повернень, турнірів, маскарадів та придворних балів. Однак повернення монарха до міста, яке аж до XIV ст. відзначали, зустрічаючи правителя біля тріумфальної арки міста всі гуртом — духівництво, місцеві чиновники, представники буржуазії та цехів, утворюючи почет, котрий проводжав правителя аж до середмістя, у XV—XVI ст. перетворилося на величні вистави, що демонструють сцени з релігійних сюжетів, а згодом — і з мирського життя, чимраз дужче наголошуючи на святенності, належності до династії правителів, законності правління та чеснотах монарха, а також щоб показати безпосередню спорідненість з усім народом. На турнірах передовсім демонстрували становище короля як панафеода — що наділений якнайбільше всіма воєнними талантами, хоробрістю, відчуттям честі, на яких виховані справжні лицарі, і поступове перетворення знаті на придворних, на яке нашаровується піднесення лицарських ідеалів, спрямоване на те, щоб стримувати аристократію, яке призводить до провідної ролі театральної складової аж до того, що часто нею починають замінювати, власне, змагання на лицарському турнірі. У тому ж напрямі розвиваються танці й театральні інтермецо. Якщо, приміром, у 1539 р. флорентійські інтермецо з нагоди приїзду в місто Елеонори Толедської, нареченої Козімо I де Медічі (1519—1574), ще є особливими елементами, які з-поміж решти святкових елементів відіграють допоміжну роль, у 1589 р., наприкінці століття, під час святкування з нагоди приїзду до Флоренції Кристини, доньки герцога Лотаринзького Карла III Великого, вистава вже має власну мистецьку цінність, а тим часом вже окреслюються бічні лаштунки та задник, хоча ще й бракує такого поняття, як зала, призначена тільки для глядачів.

Танці
і театр

Перехід від святкової ходи до організованої театральної вистави, у перспективній побудові якої фокус зосереджено на місці, де перебуває монарх, є віддзеркаленням нових відносин у владній царині. Часто у виставах бере участь родина правителя, як, наприклад, у 1573 р., під час приймання при французькому дворі польських послів, потому, як королем Польщі було обрано Генріха III Валуа, брата короля Франції, Карла IX. На балу, організованому королевою-матір'ю Катериною Медічі, у виставі беруть участь 16 придворних дам, зокрема і Маргарита де Валуа (1552—1615), які втілюють французькі провінції. Монарх особисто бере участь рідше, виконуючи дві ролі: глядача за власним бажанням та оцінювача, підтримуючи давню традицію.

Партії

та пропаганда

Поволі, коли централізація державної влади призводить до занепаду влади місцевої, двір перетворюється дедалі більше на серце публічного церемоніалу, а свята обертаються, по суті, на засоби пропаганди для підтримки політики правителів, знаряддя демонстрації сили, величі та засіб здолати будь-який опір. Не випадково Карл V особисто опікується святкуваннями, в яких зображено визначні віхи його правління, надаючи їм більшої ваги, ніж ці свята мали в минулому. Придворне свято тепер є ідеальним світом, де природа підкоряється людському пануванню, достоту як королівська держава має підпорядковуватися своєму правителю. Досконала гармонія свята є водночас образом Всесвіту — приміром, у 1589 р. чотири інтермецо з нагоди приїзду до Флоренції Кристини Лотаринзької (1565—1637) презентують чотири стихії: вогонь, повітря, землю та воду, і політичного та соціального порядку, і її неможливо зруйнувати навіть новими постановками на мінливих чи за своєю суттю однакових сценах. Саме звідси

впливає відчуття повторюваності, яке маємо, гортаючи документальні свідчення про святкування в добу Чинквеченто. Розтлумачувати їх легше завдяки книгам, символам, емблемам на гербах, і передовсім словникам з міфології, на кшталт *De deis gentium varia et multiplex historia* (1548 р.) Ліліо Грегоріо Джиральді, *Mythologiae* (1551 р.) Натале Конті, *Le imagini colla sposizione degli dei degli antichi* (1556) Вінченцо Картарі, *l'Iconologia* (1593 р.) Чезаре Ріпа.

Символи,
емблеми

На підставі цих відомостей з міфології, правителі постають в образах богів (зокрема, Генріх III часто відображався у подібі Геркулеса Галльського). Так свято набуває ознак ініціації, тож усі грані його здатні збагнути лише освічені люди. Зрештою, прагнення до контрольованої витонченості, до бажання повному опанувати себе чимраз дужче віддаляє еліту від народу, а відповідно, святкування поволі розділяється на фрагменти, які проводяться при дворі, та епізоди, коли брати в ньому участь дозволено простолюду: окремі з таких свят, зокрема народні, ті, де відбуваються бої між тваринами, чи матчі з гри в м'яч із часом призначатимуться лише для глядачів, котрі належать до плебсу.

Винайти
традицію

У добу Відродження посилюється вага священного образу правителя: у 1515 р. з нагоди приїзду до Брюгге Карла V місто зображають як Єрусалим, його жителів — як обраний народ, а імператора представлено в образі Христа. Віднині законне право на владу за правом династичного народження ґрунтується також на римських традиціях: ще в 1501 р, з нагоди шлюбу герцога Феррари, Альфонсо д'Есте та Лукреції Борджіа (1480—1515) у Римі згадували про перемоги Юлія Цезаря, Луція

Емілія Павла Македонського та Сципіона Африканського. Для династій створення традиції є конче потрібним, а для родів, які нещодавно піднеслися на владну верхівку, як-от Медічі, — й поготів. Під час тріумфального в'їзду до флорентійського містечка Прато Елеонори Толедської, доньки віце-короля Неаполя, Медічі обмежились тим, що вивісили зображення, присвячені діянням Джованні делла Банде Нере, що теж належав до Медічі (1498—1526); однак, у 1565 р., коли у Флоренцію приїздить Іоанна Австрійська, сестра імператора Максиміліана II, картина постає набагато складнішою: одна з тріумфальних арок присвячена роду герцога Козімо Медічі. І справді, у міру зростання їхнього впливу, вже коли до Флоренції приїхала французенка Кристина в 1589 р., відтворюють історію заснування Флоренції тріумвіратом правителів — Августом, Марком Антонієм та Марком Емілієм Лепідом, перебудову, здійснену Карлом Великим та нову еру за династії Медічі. Так само красномовними за цієї нагоди були й розповіді про Тоскану на чолі з Козімо, що є нагадуванням про шлюбні зв'язки Медічі, спорідненість із флорентійськими папами Львом X та Клементом VII та того, що наречена є ріднею Катерини

де Медічі.

Театральні

технології

Чимраз більша величність вистав пов'язана ще й із технічними та науковими здобутками, передовсім в інженерії та фізиці, що сприяють створенню більшої кількості театральних механізмів та пристосувань. Також важливі нові відносини між правителем і поетами, архітекторами та художниками, хореографами, котрі приходять на службу до нього. В облаштуванні святкувань беруть участь великі постаті, згадаймо хоча б Тінторетто, Веронезе та Палладіо, які у 1574 р.

беруть участь в оздобленні міста з нагоди приїзду до Венеції Генріха III, або Леонардо да Вінчі, Боргіні, Вазарі, Торквато Тассо, П'єр Ронсар, з-поміж музик такі постаті, як Джон Дауленд чи Клаудіо Монтеверді. Зростає також кількість витворів, які нагадують нащадкам про різноманітні ювілеї та щедроти правителів, як-от на гравюрах Агостіно Карраччі, Епіфаніо д'Альф'яно та Ораціо Скарабеллі на флорентійських святкуваннях у 1589 р. та в численних виданнях, де подають опис оздоб, розтлумачуючи та пояснюючи кожна їхню подробицю й те, у чому полягав задум організаторів. Придворні вистави та помпезні свята є настільки важливими, що не втрачають свого блиску навіть коли гроші вичерпуються, навпаки, їх вважають засобом отримати позику. З одного боку, у добу Відродження велич перетворюється на королівську чесноту, а з іншого — свята наділяють просвітньою функцією, завдяки якій величезні суми, витрачені на них, вважають цілком прийнятними.

Необхідні

зусилля

Опір

Контрольоване

управління

Утім, централізація державної влади вступає в суперечність із різноманітними силами, зокрема й стосовно масових святкувань: з одного боку, ідеться про світські заходи для аристократії, представників цехів та цивільної влади, які проводяться, конкуруючи між собою, а з іншого — про релігійні, що мають на меті підкреслити владу своєї групи та заручитись підтримкою еліт і народу. Передовсім саме Церква якнайбільше опирається тому, щоб керівництво святкуваннями брала на себе центральна влада — через глибше проникнення своїх прикметних дат у повсякденне життя вірян чи через неминучий

тріумф смерті над дещицею земного життя, який святкують чимраз пишніше, надто коли йдеться про поховання видатних людей.

Власне, Церква, як і двір, віддаляються від народних звичаїв настільки, що відкидають свята, коли, як, приміром, під час карнавалу, закладено здатність руйнувати порядок і які в середньовіччі відзначали навіть у кафедральній капітулі. Отже, королівський престол і церковний вівтар, об'єднавшись, взялися обмежувати втручання аристократії, цехів, іноземних спільнот та добровільну участь окремих осіб у святкуваннях, штовхаючи її під владу академій та братств, які пов'язані з політичною та релігійною владою. Показовим є випадок, наприклад, у Нюрнбергу в Німеччині. Ще в 1469 р. міська влада почала накладати штраф на того, хто носить вбрання навиворіт, закриває обличчя, збирає пожертви на благодійність, запускає петарди, розсипає попіл, розкидає брудний одяг, як годиться за традицією. Крім того, протягом століття у велелюдній юрбі люду в маскарадних масках чимраз частіше помічали членів шляхетних родів, а коли в 1475 р. під час святкових заходів почали гуртом возити воза, для ініціатив окремих учасників свята взагалі лишилось обмаль місця. Згодом те, що у возі возили диявола, як спостерігаємо вже протягом перших десятиліть Чинквеченто, закарбовує момент чіткого розмежування царства земного безладу і царства релігійного порядку. А боротьба, яку розв'язано з тим, що за возом ідуть місцеві купці, котрі торгують шерстю, перевдягнені в турків, аж до захоплення воза наприкінці дійства, чітко демонструє, що, крім відтворення звичної сутички з добре знаним ворогом, напружені стосунки існують між тими, на кого, як зазвичай, покладено організацію свята, і міською владою. Врешті-решт, у 1539 р. міська рада забороняє маскарад після того, як на воза кілька патрициїв посадили в товариство до демонів та

божевільних ляльку з личиною Андреаса Озіандера, головного церковника міста: більше маскарадної ходи не проводитимуть. Отже, у XVI ст. перехід свят під патронат центральної влади та втрата ними властивостей підривати порядок стають особливостями не лише монархій та князівств, а й решти державних структур, хоч і з певним запізненням через різні обставини. Щодо стилю оформлення свят та переходу від середньовічних форм до цілком властивих добі Відродження, то провідне місце в цьому посідає Флоренція, а території, які тоді були периферійними, як-от Англія та Шотландія, долучаться лише на початку наступного століття. Водночас повсюдно триває розмежування світських і релігійних святкувань, а також відокремлення придворних свят від тих, у яких дозволено брати участь простолюду; поза тим, окреслюються вилучення з громадського життя яскравих народних свят та комерціалізація торжеств, що відбуватимуться на майданах міст, які буде започатковано в сучасну добу.

Мода та меблювання

Марчелла Кампанеллі

Італія, завдяки витонченості її моделей, що експортуються по всій Європі, у сфері одягу починає відігравати провідну роль. Так само вона нав'язує свій стиль у виробництві меблів: попри різноманіття осель, яким характеризуються регіони Європи, смак посилюється спільна тенденція до меблювання та облаштування приватного простору у оселі.

Загальні риси моди

Протягом першої половини століття в моді переважають величність ліній та різноманіття у вбранні, яке обирають відповідно до події. Невдовзі культура, яку насаджувала Церква після Тридентського собору (1545—1563), спрямована впорядкування життя за критеріями суворої моралі, а також іспанський вплив у одязі, починають даватися взнаки. Так модою популярності набувають темні тони, які додають вбранню ще більшої величності.

Аристократія та міська еліта, яким було байдуже до законів, що обмежують споживання, — задля обмеження розкоші та надлишкових витрат — суперничають у розкоші, вільно використовуючи дороге сукно та оздоблюючи коштовним камінням вбрання навіть своїх дітей. Найбільш вишуканий смак втілюється переважно в те, що починають носити рукавички, хустини та панчохи. Останніми користувалися й жінки, й чоловіки, і шили їх «*ad aso*», себто «з плетивом», які стрімко замінили матерчаті панчохи. Поширюється звичай носити хутро.

Переважаючі
тенденції

У перші десятиліття жінки неодмінно мають носити довгу спідницю з високою талією, широкий виріз, рукави зі спущеним плечем, вирізами на плечах та руках, з яких видніється сорочка.

Сукня (чи підрядник) — це за визначенням головна річ: вишита орнаментами, з підшивкою, зазвичай із цупкого сукна. Має завужену талію, поступово розширюючись донизу й сягаючи п'ят. Рукави, як і вся сукня загалом, є відкритими, даючи змогу показувати нижню спідницю, що її, як свідчить назва, годилося носити, як і баску, під одягом. Найбільш популярними різновидами вбрання є сутана та сукня зі збірчастою спідницею, що мала скромніший вигляд і часто використовувалась лише для того, щоб надати сукні об'єму. Матерчатий корсет підтримували кісточки ліфу з дерева чи металу; у Франції край корсета продовжували аж до живота. Робон, широку сукню на криноліні, дуже величну, що сягала аж до долівки, носили жінки з більш заможних суспільних прошарків, достоту як хатні пантофлі, черевики з вишивкою та витинкою, з подвійним підбором і настільки високі, що часто доводилось кликати на допомогу, аби дістати змогу в них ходити. Наймоднішими прикрасами були віяла, сережки та намисто. У Німеччині та Англії поширюється мода на мініатюрні портрети, обрамлені коштовним камінням, які носили на шиї на ланцюжку. У Франції увійшла в моду пов'язка, що її носили над чолом, під якою голили волосся, аби постать видавалась стрункішою.

Чоловічий

одяг

В Італії, що була рухомою силою моди, чоловіки починають носити вбрання завдовжки аж до п'ят, що звалось «лукко», зазвичай чорного кольору, зібране на шиї у зборки, відкрите спереду та по боках, із гачкоподібними застібками на шиї. Зимовий варіант мав підшивку хутром, оксамитом, дамаском,

залежно від матеріальних можливостей власника, а під нього вдягали камзол, влітку замість нього носили каптан чи дублет, скромніший за перший варіант, яким зазвичай послуговувалися ремісники. Каптан на початку століття має помітне декольте, швидко але незабаром через закони про привілеї, воно зменшилось настільки, що виднівся лише комір сорочки. Багатії та знать змінюють лукко на мантию, колір якої різниться залежно від того, яку обіймає власник виборну посаду. Довгополий халат і сутана передовсім носять удома. Під впливом іспанської моди починають носити кальсони, прикриваючи стегна. В Італії заможні прошарки населення носять шовкові чи оксамитові черевики, хоча решта носить шкіряні. У Франції черевики мають широку та округлу форму, а в Німеччині вони продовгуваті та вузькі, що було певним віддзеркаленням модних тенденцій, які утвердились у цих двох державах: у першій віддають перевагу просторому одягу, а в другій — вбранню, що облягає тіло.

Загальні особливості меблів

Внаслідок глибоких змін, зумовлених культурою доби Відродження, в Італії розвивається смак до чимраз комфортнішої та затишної оселі. У приватних оселях меблі розставлено за правилами рівноваги та розмірами відповідно до розподілу простору. При дворах італійських правителів архітектура та меблювання набувають величності, ніби власник вихваляється своїм статусом.

Меблі

У Тоскані, Умбрії та Лаціо виробляють меблі та предмети побуту, які мають у Європі найбільший попит. Для вимогливої та витонченої клієнтури роблять меблі з горіха, ялини, кипариса, які вже витіснили дуб, а для звичайних осель призначені меблі з тополі та в'яза. В італійських меблях рідко трапляються інкрустація та позолота, на відміну від німецьких

та фламандських, де теслі, не відступаючи від готичних традицій, віддають перевагу обробці твердих матеріалів. У Англії у другій половині століття панівним стає «єлизаветинський» стиль, що зародився саме від поєднання готичного та італійського стилів, завдяки чому з'явилися меблі з дорогої деревини, утім доволі важкі.

Поволі по всій Європі можна побачити розмальовані яскравими барвами меблі, стелю, стіни, аби створити контраст із тьмяними приміщеннями, і лише наприкінці століття меблі починають натирати до блиску чи вкривати лаком. Долівку починають встеляти кахлями «під свинець», фарбуючи її емаллю з домішками графіту, однак водночас утверджується звичай встеляти підлогу дерев'яним паркетом. Однак протягом усього століття зберігається традиція взимку встеляти підлогу сіном, а влітку — квітами та травою. Наприкінці століття у шибках з'являється безбарвне скло, поширюючись у різних країнах нерівномірно. Надзвичайну увагу прикуто до кімнати для відпочинку, яка, проте, часто править за вітальню. Тут провідне місце посідає ліжко в найрізноманітніших формах: від найпростіших на підпорках до ліжок із багатими балдахінами, з оздобленими подушками та квітчастими укривалами. Доповнюють умеблювання шафою, столом, скринею чи меблями з потаємним сейфом, письмовим столом та часто лавочкою для прихилення колін.

Віконне

скло

В італійських, французьких та англійських садибах утверджується звичай на «студіоло» — прообраз кабінету, де хазяїн молиться, читає, бухгалтерією займається обліком. У кабінетах ставлять важкі міцні двері із замками та засувами, умеблюючи на простий манер лише столом та кріслом, утім, стіни рясно оздоблюють дрібними картинами та нішами для

зберігання книг... щоб миші не знищили. У Франції кабінети часто розташовуються в особному приміщенні якнайдалі від решти кімнат, якщо є змога — біля спальні господаря. Не такі заможні люди для зберігання особистих речей і замість студіоло послуговуються скринями та шафками-канцелярними. Таку саму функцію виконують невеликі кімнати, обшиті деревом, створені для приватного усамітнення чоловіка чи жінки, які серед меблів отримали еквівалент, що називався «секретер». Секретери виробляли переважно в Антверпені. Вони швидко поширилися у Європі, насамперед у Франції. В Іспанії секретери набувають найбільших розмірів. Мають вивірені лінії, проте доволі важкі, інкрустовані слоною кісткою, мармуровими аплікаціями та вітражами, що свідчить про перехід від смаків доби Відродження до бароко.

Приватний простір

Набагато важче влаштувати приватний простір там, де на способі життя позначається змішане проживання, як у сільському помешканні. Часто таке помешкання є не лише оселею для родини, а й місцем, де ночує худоба, зберігають господарське приладдя та продовольчі запаси. У найбільш розвинутих сім'ях і надалі по всій Європі, зокрема на Сицилії, існує звичай розділяти одну кімнату на дві зони: та, що більш усамітнена, розрахована для відпочинку, а та, що ближча до дороги, — для приготування та споживання їжі. Вони загалом обставлені дуже бідно: сякий-такий ослінчик, лавка, часом діжка, що править за обідній стіл, і сінник, на якому сплять.

Див. також: Знать, с. 216;

Буржуазії, с. 222

Філософія

Вступ

Умберто Еко

Історична періодизація змінюється залежно від дисципліни. У мистецтві таке поняття, як Відродження, безумовно, охоплює більшу частину Кватроченто (XV ст.) та значну частину Чинквеченто (XVI ст.) (навіть якщо окремі історики наголошують на тому, що доба Ренесансу закінчилася в 1520 р., році смерті Рафаеля, та вбачають одразу після цього початок маньєризму). У літературі деякі неіталійські історики починають епоху Відродження принаймні з Петрарки та Боккаччо. У філософії дехто розглядає гуманізм та епоху Відродження як новий розділ порівняно із середньовічною думкою. Однак, навіть якби вдалося зафіксувати демаркаційну лінію між Кватроченто і Чинквеченто, між філософією цих двох століть існують глибокі відмінності.

Кватроченто і Чинквеченто, безперечно, характеризуються реакцією на філософію середньовічних шкіл, навіть якщо, як завжди, дивитися на історію під кутом зору переможців: шкільна філософія й далі панує саме в університетах, та є вагомим підставою говорити про схоластику періоду після Реформації, що існувала до кінця XVII ст. та не викликала зневаги з позицій теології чи логіки (слід тільки згадати про таких персонажів, як Суарес чи Моліна).

Необхідні
кроки

Можна сказати, що в добу гуманізму Кватроченто людина, що до того була на периферії Всесвіту, стала її центром (варто лише пригадати «Промову про людську гідність» Піко делла Мірандоли). Та саме в XV ст. коментар до офіційних священних

та богословських текстів, якими послуговуються в університетах, замінюється новою, дивовижною інтерпретацією давніх, грецьких та східних, текстів у позауніверситетському середовищі, а богослов'я замінюється культом *humanae litterae* (класичні дисципліни). І це теж є беззаперечним.

Однак філософське мислення зазнає певних глибоких змін у перехідному періоді (не обчислюваному роками чи десятиліттями) між XV—XVI ст.

Доречно зауважити, що Кватроченто (з погляду історично «виграшних» позицій) замінює аристотелівську теологію платонівською. У період між двома століттями відбуваються події, що безпосередньо не пов'язані з історією філософії, але змушують замислитися.

Деякі дати

Ось окремі не філософські події. У 1492 р. відкриття Америки порушує в культурі Європи нові проблеми, що пов'язані з новими цивілізаціями. Визволення Піренейського півострова від маврів створює новий баланс у відносинах між європейськими державами, а вигнання євреїв з територій, захоплених Іспанією в сарацинів, сприяє поширенню єврейської культури, особливо кабалістичної, по всій Південній Європі.

У 1543 р. трактат «Про обертання небесних сфер» (*De revolutionibus orbium coelestium*) Коперника скасовує традиційне бачення Всесвіту і розміщує землю на периферії космосу; пізніше прийдуть Галілей, Кеплер, Ньютон, але незаперечним є відбиток, який це видання залишить на культурі того століття, і назад вже не буде вороття.

Реформація

У 1517 р., принаймні умовно, починається протестантська Реформація: це поштовх, який сколихнув богословську, філософську, герменевтичну думку всього європейського

суспільства, незалежно від того, чи виступали окремі особи за Реформацію або проти. Навіть інша дата, 1545 р., початок Тридентського собору, що породив оновлену католицьку Церкву, й у ті самі роки поява єзуїтів залежать від цього історичного землетрусу.

Центральні постаті в історії філософії того століття, такі як Томас Мор або Еразм Роттердамський, будуть залучені до цієї конфронтації епохального масштабу, результати якої ми й досі можемо спостерігати.

Слід також наголосити, що між двома століттями європейські держави набувають певної форми, і за їх легітимність або за нову концепцію Держави змагаються найпалкіші розуми того часу. Наприклад, візьмемо Макіавеллі або Бодена (які висловлюють дві різні думки щодо політики), вони прагнуть представити два різних теоретичних способи розв'язання нової європейської політичної ситуації.

Утопія

Це століття утопій: воно починається з «Утопії» Томаса Мора і закінчується «Містом сонця» Кампанелли (написаним, однак не опублікованим, на початку наступного століття). Хоч якими були б відмінності між цими двома концепціями майбутнього «міста», вони втілюють ідею реформування політичного життя та стверджують кінець феодального бачення суспільства. Наголошувати на тому, що в обох описаних тоді містах ніхто не хоче сьогодні жити, чи на тому, що обидва автори відображають, як підкреслювалося, «комуністичне» й авторитарне бачення розподілу товарів та соціальних завдань, означає приписувати століттю те, про що тоді ще не могли навіть помислити.

Факт у тому, що в обох утопіях є воля до політичних змін, що виходить за межі звичного стану справ.

Говорять, що гуманізм замінює одну теологію іншою: Чинквеченто пропонує нове бачення природи.

Не слід також випускати з уваги «філософську» особистість Леонардо: не стільки за його увагу до світу технологій, скільки за заклик (де практика живопису стоїть вище теорії) спостерігати за явищами. Безодня відокремлює філософію Помпонаці від філософії Телезіо або Кампанелли, проте відтепер увага приділяється зв'язку між душею і тілом, а також першості почуттів у спостереженні за природними речами.

Між магією і «реалізмом»

Існує магія Чинквеченто, як і раніше існувала магія Кватроченто. В обох випадках фігурувала думка про здатність змінювати хід природи, але якщо в епоху гуманізму магія, можливо (згадаймо Фічіно), була складовою життя в гармонії із законами природи, у XVI ст. вона стає інструментом для зміни, поліпшення, розвитку порядку речей.

Магія Фічіно привела нас до гармонійних відносин з упорядкованою природою, магія Бруно, навпаки, повертає нашу увагу до нескінченності світів, тремтить від невичерпного відкриття космосу, передує астрономічним і метафізичним запаморочливим відкриттям XVII ст.

Відродження як метафора

Тим часом навіть у політичних мислителів, що підтримували королівську владу, таких як Боден, і у скептиків-індивідуалістів, таких як Монтень, розвивається ідея толерантності, яка буде повністю описана тільки в майбутньому столітті. Але якщо раніше все ще намагалися створити гармонію між людиною, новою дійовою фігурою, і космосом, то тепер (якщо звернутися до скептицизму Монтеня або непорушної рівноваги Еразма) людина протиставляється цілому світу, знаючи, що її способи розшифрування таємниці космосу тимчасові, приземлені; варто також згадати Макіавеллі або Гвічардіні, в яких людина вирішує

бути «прагматичною» щодо світу, без богослов'я та з тонким реалізмом.

Нам може здаватися, що філософи Чинквеченто дуже далекі від нас, та ми можемо питати себе, що нас пов'язує з Помпонацці або з Телезіо. Але якщо ми такі, які є, то це тому, що вони започаткували нову еру, коли ми мислимо інакше, ніж у попередні століття. У цьому розумінні ми все ще можемо прийняти те, що є лише метафорою, — «Відродження». Можливо, ідеться не про переродження, а про повільний розвиток попередніх міркувань, але, безперечно, про відродження, розрив, віру в те, що світовий порядок не є незмінним і саме ми повинні трансформувати його від медицини (Парацельс) до інтерпретації Святого Письма (Лютер). Так званий Прометеївський дух. Чи було це добре або погано, але так і було.

Бажаючи бути суворим, Чинквеченто було зарозумілим. Але ми — спадкоємці цього, на краще чи на гірше, і щоб зрозуміти це, ймовірно, варто практикувати смиренність.

Народження доби Модерну

Відродження науки
Лука Б'янкі

Численні історичні та філософські інтерпретації, які супроводжували протягом століть історичний процес, після чого наукове знання доби Чинквеченто стає невід'ємною і вирішальною частиною європейської культури під назвою «наукове відродження», розцінюють такий ренесансний рух як період потужного культурного переходу, проте не без певних суперечностей.

«Відродження» чи науковий застій?

Що таке *scientia*

Зміна перспективи

Численні історики науки в першій половині ХХ ст. стверджували, що Ренесанс ознаменував собою призупинення або навіть рух назад порівняно з величезним прогресом, який зафіксували дослідження космології, фізики, астрономії, математики, оптики, медицини та біології в період раннього середньовіччя. Згідно з цими істориками, поява гуманізму справді змістила увагу з вивчення природи на образотворче мистецтво, мистецтво загалом та філософію, здебільшого пов'язану з етико-політичними питаннями, часто надто чутливими до міфічних, магічних та езотеричних припущень. Дослідження, проведені такими вченими, як Джордж Боас, Еудженіо Гарен, Паоло Россі, Чарльз Б. Шмітт та Чезаре Вазолі, остаточно спростували цю тезу. Завдяки цим науковцям ми знаємо сьогодні, що XV ст. далеке від того, аби представляти фазу застою, натомість позначає справжнє «відродження» наук. Водночас ми навчилися визнавати, що термін *scientia* в цей

період характеризується безліччю значень, які варто ретельно вивчити, уникаючи будь-якого анахронічного підходу, маючи на увазі два фундаментальні елементи. По-перше, у XV ст. говорили про науку (*scientia*), посилаючись на інтелектуальну діяльність, яка істотно відрізняється, і насамперед через безліч культурних, інституційних та соціальних сфер, де така діяльність практикується: це університети, але, крім того, майстерні митців, будівельні майданчики, лабораторії магів та алхіміків; релігійні й світські школи, а також двори, академії, приватні бібліотеки і гуманістичні гуртки. По-друге, і, як наслідок, існують вирішальні відмінності для нової та модерної культури, такі як відмінність між «точними науками» й «лженауками», як і раніше, цілком неприйнятні, тож, дисципліни на взірець астрології, ворожільних мистецтв, фізіогноміки, алхімії та магії все ще в цілому, хоч і з багатьма суперечностями, відносять до «наук».

Хоч як не хотілося оцінити досягнення та межі науки цього перехідного періоду, безумовно, варто визнати, що неможливо говорити про «застій» в епоху, коли Бартоломеу Діаш, Христофор Колумб, Васко да Гама та багато інших здійснюють великі географічні відкриття; коли Пурбах та Регіомонтан пишуть «Нову теорію планет» (*Theoricae novae planetarum*), коли Ніколо Леонічено та Ермолао Барбаро заповнюють цілі томи, щоб виправити «помилки», які містяться у «Природній історії» Плінія Старшого; коли глибоко вивчається псевдоаристотелівська «Механіка»; коли публікуються перші «довідники» з педіатрії та геріатрії й Алессандро Бенедетті закликає лікарів відвідувати анатомічні театри Падуї; коли, нарешті, Леонардо да Вінчі спостерігає найрізноманітніші природні явища, аналізує їх та відображає у своїх чудових малюнках.

Фізика, космологія та *calculations*

Зв'язок

з Арістотелем

Відомо, що великі трактати Арістотеля з фізики, космології, біології та зоології, прийняті із середини XIII ст. в університетах по всій Європі як основні «навчальні посібники», стають основою натуралістичної філософії або фізики, що розуміється як знання причин небесних та земних явищ, які вважаються поясненими, коли їх можна простежити до виявів «природи» тіл, що їх породили. Насамперед мається на увазі індуктивний процес, здатний відстежувати дані, чутливі до визначення зрозумілої форми речовини, що зберігаються в результаті змін; потім — дедуктивний процес, за допомогою якого показано, що розглянуті ефекти є атрибутами певної речовини. Незважаючи на безліч методологічних дискусій про правильний взаємозв'язок між цими двома моментами, фактично у своїй конкретній роботі натурфілософи, схоже, залишають дуже мало місця для емпіричного дослідження, аби зосередитися на вивченні, поясненні та критичному обговоренні тих текстів, у яких Арістотель виклав принципи та запропонував перші елементи різних галузей природного знання: «Фізика» (*Physica*), крім того, що дала визначення окремих основних понять (природа, матерія, простір, час тощо), класифікувала різні типи змін, вивчила їх причини та властивості; «Про небо» (*De caelo*), «Про виникнення і знищення» (*De generatione et corruptione*) та «Метеорологіка» (*Meteorologica*), джерела космології, що охоплюють геоцентричну астрономічну модель, теорію елементів та аналіз явищ супермісяця й підмісячних явищ із деякими зачатками загальної географії; «Про душу» (*De anima*), «Про природу» (*Parva naturalia*) і помилковий «Про рослини» (*De plantis*) — відправна точка всіх досліджень живих істот, їхніх функцій та сутності, яка їх визначає, тобто душі; нарешті, трактати «Про тварин» (*De animalibus*), покладені в основу

зоології, які переважно мають описовий та класифікаційний характер, але багаті на морфологічну й ембріологічну інформацію.

Спекулятивне
знання

«Природнича наука», яку викладали та практикували в університетах XV ст., як і в університетах попередніх двох століть, збігається з тим, що Арістотель називав «природною філософією», та становить здебільшого теоретичне знання, причому не тільки в тому розумінні, в якому його вивчали саме по собі, без будь-якої практичної мети, а й тому, що вона залишає осторонь і кількісний аналіз, і систематичне емпіричне спостереження за явищами. Отже, йдеться про спекулятивне знання, яке переважно використовує якісні поняття та залишається великою мірою «книжковим». Однак це не означає, що воно обмежується повторенням ідей Арістотеля, які замість цього обговорюються, трансформуються, часто зазнають критики та заперечуються. Слід пам'ятати, що, починаючи з XIV ст., важливі теоретичні та методологічні нововведення було впроваджено принаймні у двох галузях. Передусім окремі майстри, що працюють у Парижі, такі як Жан Бурідан (бл. 1290 — бл. 1358), Альберт Саксонський (бл. 1316—1390) та Ніколя Орезм (1323—1382), глибоко опрацювали арістотелівське пояснення причин руху речей.

Проблеми,
не вирішені Арістотелем

Показавши слабкість його тлумачення насильницьких дій (таких як рух снарядів), що приписувало фундаментальну роль середовищу (такому як повітря або вода), де відбувався рух, вони переробляють ідею, запропоновану ще в VI ст. Іоанном Філопоном та перейняту окремими ісламськими мислителями, сформулювавши альтернативне пояснення. Згідно з ним,

рушійна сила дає тілу, що рухається, силу, названу *імпетус*, яка діє як свого роду внутрішня причина руху, що зберігається до переважання протилежних сил, таких як опір та схильність тіла до свого «природного» місця. Так звана теорія *імпетусу* є дуже важливим варіантом традиційної аристотелівської «динаміки», в якій вона визначає силу, що надається снаряду, залежно від швидкості та кількості матерії, надаючи змогу пояснити повсякденні явища, які Аристотель не врахував належним чином: чому великий об'єкт зупинити важче, ніж маленький; чому дуже легке тіло не може бути кинуте далеко; чому корисно розбігтися для стрибка в довжину. Крім того, ця теорія може бути легко узагальнена й застосована до проблем, які не розв'язуються Стагіритом, таким як прискорення падіння, або можуть бути вирішені шляхом звернення до метафізичних об'єктів, таких як причина обертання небесних сфер, що замість цього стала зрозумілою, не вдаючись до рухових механізмів.

Майстри

XIV століття

По-друге, британські мислителі, такі як Волтер Бурлей, Томас Бредвардін, Річард Суайнсхед (званий Обчислювач — *Calculator*), Вільям Гейтсбері (зазвичай їх називають мертонцями, оскільки вони пов'язані з Мертон-коледжем в Оксфорді), створюють у XIV ст. оригінальну дослідницьку традицію, що ґрунтується на використанні логічних, семантичних та математичних методів, яка дає змогу ретельно аналізувати поняття «рух», «мить», «початок», «кінець».

«Мови

вимірювання»

Відтак, протягом XIV ст. розвивається змішана література, що складається з трактатів, *sophismata physia* та *calculations*, де використовуються конкретні «мови вимірювання»: мова співвідношень (пропорції — *proportiones*); мови нескінченності,

континууму та меж (*de primo et ultimo instanti, de maximo et minimo, de incipit et desinit*); мова збільшення та зменшення якостей (*de intensione et remissione formarum*), утілення спроби, яку пізніше здійснив у Парижі Орезм, «кількісно оцінити якості». Завдяки цьому новому підходу було отримано два важливих наукових результати: «закон Бредвардіна», який стверджує, що швидкість під час руху речей арифметично збільшується відповідно до геометричного збільшення взаємозв'язку між силою та опором (у такий спосіб коригуючи «закон» Арістотеля, згідно з яким швидкість замість цього буде прямо пропорційна прикладеній силі та обернено пропорційна опору середовища, зміненого досвідом); «теорему про середню швидкість», яка встановлює правило еквівалентності між «рівномірними» та «рівномірно різними» варіаціями (наприклад, між рівномірно прискореним рухом і рівномірним рухом швидкості, що дорівнює швидкості, досягнутій першим у момент усередині).

Вплив

calculations

І «нова фізика» Бурідана та «паризької школи», і «мертонська» традиція справляють постійний вплив протягом усього XV ст. і пізніше. Вчення про *impetus* підхопили паризькі майстри, численні німецькі, іспанські та польські коментатори Арістотеля, платонічні мислителі, наприклад Микола Кузанський; тоді як деякі з найвидатніших майстрів логіки, математики та природної філософії італійських університетів, такі як П'єтро да Мантова, Джованні Марліані, Аполлінаре Оффреді, Олів'єро із Сієни та Ніколетто Вернія, складають трактати *de primo et ultimo instanti, de maximo et minimo, de incipit et desinit e de intensione et remissione formarum*. Насправді, хоча багато гуманістів розвинули люту полеміку проти технічних особливостей науки пізнього середньовіччя і, зокрема, проти методів «мертонців», що постали як символ культурного та

мовного виродження, представлений «британськими варварами», саме *calculationes* стають дуже модними, вони запроваджуються в навчальні програми та застосовуються не тільки у фізичній, а й у медичній сфері: тут характерний випадок сієнца Бернардо Торні, котрий використовує «правила мертонців» про пропорційність для обговорення суворо терапевтичного питання, пов'язаного з кровопусканням у гострій фазі захворювання.

Гуманізм і повернення до науки античності

Перотті

та Віссаріон

Налаштовані вороже щодо *calculationes*, які, проте, пережили занепад тільки в середині XVI ст., гуманісти взагалі не обмежують свої інтереси *humanae litterae*, витонченими мистецтвами, риторикою, моральною та політичною філософією. Їхня пристрасть до грецької та латинської класики, прагнення відновити всю спадщину стародавньої культури спонукають їх заново відкривати, редагувати, перекладати та поширювати не тільки поетичні, літературні, історичні та філософські твори, а й найважливіші тексти грецької науки. Дві фігури є символічними в цьому відношенні. Перший з них Нікколо Перотті (1429—1480), секретар та друг Віссаріона (1403—1472), автор *Cornisoriae*. Під формою коментаря до Марціала, ця праця, написана в 1478 р., опублікована в 1489 р. та перевидана більше двадцяти разів, фактично є словником класичної латини й водночас переліком ідей, що охоплює філософські, натуралістичні та медичні відомості. Крім того, Перотті набагато більше, ніж просто «граматик»: він залучений до суперечки про Платона й Арістотеля, хороший знавець Плінія, котрого він постійно цитує, він планує перекласти коментар Архімеда та Сімплікія до «Фізики». Набагато більш помітний та усвідомлений енциклопедичний намір має Джорджо Валла

(1447—1500). Відмінно знаючи грецьку мову та маючи добрі логічні та й математичні знання — завдяки навчанню у Джованні Марліані — у 1498 р. він опублікував воістину чудову збірку перекладів з грецької мови: поряд із важливими аристотелівськими працями, серед яких «Поетика», з'являються твори Евкліда, Прокла, Галена і, вперше, Аристарха Самоського. Джорджо Валла спирається на ці та інші джерела (включно з Архімедом, Птолемеєм та Героном, рукописи яких він має) під час складання свого шедевра «Про сутності, до яких треба прагнути та яких слід уникати» (*De expetendis et fugiendis rebus*), виданого посмертно в 1501 р.: ця монументальна праця представляє, дисципліна за дисципліною, всі людські знання, зосереджуючись, зокрема, на квадживіумі (арифметика, музика, геометрія й астрономія), фізиці та медицині.

Джорджо Валла

Лука Пачолі

та Ніколя Шюке

Гуманістична спроба повернути спадщину стародавньої науки є фундаментальною у всіх галузях. В астрономії зазначене повторне відкриття Аристарха відкриває нові перспективи, потенціал яких буде зрозумілим набагато пізніше, з Коперником (1473—1543 рр.) та Галілеєм (1564—1642), тоді як видання Евкліда, Архімеда та Герона сприяють важливим розробкам у математиці. Тому, якщо один із провідних італійських математиків того періоду, Лука Пачолі (1445—1509), обмежився пропозицією в «Сумі арифметики, геометрії, дробів, пропорцій і пропорційності» (*Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalità*) (1494 р.) синтезу, хоча й дуже корисного, арифметичних, алгебраїчних і геометричних понять середньовічного походження, Нікола Шюке (1445—1488) дає в «Науці про числа в трьох частинах» (*Le triparty en la science des nombres*) (1484 рр.) важливе тлумачення алгебри, яка,

використовуючи неперевершену нумерацію, звертається до чисельних завдань, дуже складних рівнянь і обчислень, та встановлює два оригінальних правила («середнього арифметичного» й «простих чисел»). Пурбах та Регіомонтан замість цього розвивають плоску та сферичну тригонометрію, роблячи її автономною галуззю геометрії. Маючи солідний гуманістичний досвід, здатні проводити університетські лекції про Цицерона та Вергілія, ці автори, однак, входять в історію як астрономи. «Нова теорія планет» (*Theoricae novae planetarum*) — написана Пурбахом у 1454 р., але доповнена та опублікована Регіомонтаном тільки в 1472 р. — як випливає з назви, підтвердила бажання подолати та замінити «Теорію планет» (*Theorica planetarum*), приписувану Герарду Кремонському (1114—1187). Результати, принаймні частково, відповідають обіцянці: як зазначив Мішель-П'єр Лернер, «схоже, що на Латинському Заході Пурбах був першим автором, котрий виявив некруглу криву, описану центром епіциклу Меркурія на його деференті, та охарактеризував його як схожий на овал: у такий спосіб він побічно визнав, що можуть бути винятки з правила суворої кругової циркуляції небесних рухів».

Венеціанська картографія

«Географія»

Клавдія Птолемея

«Географія» Клавдія Птолемея, майже невідома середньовічним ученим і знову відкрита Палла Строцці (бл. 1373—1462) та гуртком флорентійських учнів-гуманістів Мануїла Хрисолора (бл. 1350—1415), відіграє вирішальну роль у поширенні практики малювання карт на мережі паралелей та меридіанів. Немає потреби підкреслювати, якою нагальною є необхідність точної наземної картографії в добу великих подорожей та географічних відкриттів. Водночас варто пам'ятати, що, починаючи з перших видань, карти, які

супроводжують рукописи робіт Птолемея, інтегровані «новими таблицями», що містять невідомі йому регіони, такі як Скандинавія і Гренландія. Цей процес оновлення й перегляду дедалі прискорюється, оскільки історії торговців та мандрівників, а також звіти дослідників надають несподівану інформацію про раніше невідомі країни та цілі континенти. Гордість дожів, венеціанська картографія в XV ст. набула безпрецедентного розвитку. Знаменита Карта світу Фра Мауро (?–1459) та Атлас Граціозо Бенінказа (1473 р.) не задовольняються узагальненням грецьких джерел, але повідомляють про недавні відкриття: серед іншого, свідоцтва про африканське узбережжя, надані Діашем та Альвізе Ка да Мосто (1432–1488), та про Індію, привезені венеціанським купцем Нікколо Конті (бл. 1395–1469).

Пліній Старший

Аналогічні успіхи можна побачити в медицині, фармакології та ботаніці, які глибоко змінилися завдяки більш повним і достовірним переказам Гіппократа і Галена, повторному відкриттю Цельса, відновленню зацікавленості в Теофрасті й Діоскориді. Успіх Плінія Старшого, чия монументальна «Природнича історія» знає не менш як п'ятнадцять видань, заслуговує на окреме обговорення. Однак привабливість цієї роботи в XV ст. викликає свого роду кризу відмови. «Про медичні помилки Плінія і багатьох інших лікарів» (*De Plinii et plurium aliorum in medicina erroribus*) Нікколо Леонічено (1492 р.) та «Виправлення до Плінія» (*Castigationes Plinianaе*) Ермолао Барбаро (1492–1493 рр.) є найбільш відомими та відданими свідками справжньої культурної моди: вони містять осуд «помилко», реальних або передбачуваних, допущених латинським вченим під час інтерпретації даних та джерел, а отже, у процесі ідентифікації тварин, рослин, хвороб та ліків. Однак не слід забувати, що, незважаючи на ці напади, які

провокують відповідь Колленуччо у «Захисті Плінія» (*Pliniana defensio*) 1493 р., Пліній залишається дуже популярним, особливо в Центральній Європі, де з перших десятиліть XVI ст. окремі лютерани вважали за доцільне використовувати його працю замість праць Арістотеля для викладання на факультетах вільних мистецтв.

Однак, як перегляд карт, доданих до «Географії» Птолемея, так і суперечки про переваги та недоліки Плінія ілюструють, як приклад, яким чином відновлення стародавньої науки не закінчилося ні філологічним, ні редакційним заняттям, ні догматичним повторенням уже набутих знань, які вважаються остаточними. Не дотримуючись класицистичного міфу про наслідування (*imitatio*), про чистий і простий культ стародавніх, ті, хто пропонує поширювати джерела західної наукової думки, керуються ідеалом суперництва (*aemulatio*), плідного порівняння, яке дає змогу зіставити і, коли необхідно, подолати моделі минулого. Тому критична функція вченого не закінчується відновленням філологічно правильного тексту. На відміну від літературних творів, ті праці, які мають науковий характер, вимагають вивчення правдивості інформації, що випускається: аби обмежитися одним прикладом, виправлення Леонічено до «Природничої історії» Плінія виникли через усвідомлення того, що змішування однієї медичної трави з іншою може спричинити серйозні терапевтичні наслідки. Тому вивчення стародавніх книг відсилає на вивчення книги природи, і з цього порівняння виникають нові питання, нові проблеми, нові перспективи дослідження: взявши слова Боаса, «намагаючись побачити у природі те, що, як стверджували грецькі автори, існувало, європейські вчені поступово почали бачити те, що насправді існувало».

Aemulatio стародавності

Винахід друку, поширення «класиків науки»

і виникнення нової концепції пізнання

Регіомонтан

Відомо, що винахід друку приносить із собою глибокі культурні перетворення, які також впливають на наукові дисципліни. До 1500 р. багато «класиків наукової думки», основні документи середньовічної науки (велика кількість найважливіших коментарів до аристотелівських праць про природну філософію, основні праці «мертонців»), численні трактати та навчальні посібники з фізики, космології, математики, географії, медицини були опубліковані та поширені в сотнях, а іноді (як у випадку з Плінієм) у кількох тисячах примірників. Новаторську роль у розповсюдженні наукової книги відіграв згаданий вище Регіомонтан. Повернувшись до Нюрнберга після тривалого перебування в Римі на службі в кардинала Віссаріона, Регіомонтан встановив у своєму будинку друкарню, що спеціалізувалася на математичних та астрономічних текстах, які раніше ніхто не мав сміливості виготовити через технічні труднощі й високі витрати, пов'язані з використанням символів, цифр та діаграм. Його приклад незабаром наслідували інші, ті, хто розумів, як математичні та загалом наукові публікації, крім виконання важливої культурної функції, можуть набувати поширення на ринку.

Динамічна

система знання

Насправді, немає жодних сумнівів у тому, що математичні дисципліни стають предметом зростаючої уваги не тільки фахівців, а й широкої громадськості, що складається з торговців і банкірів, котрі з удосконаленням комерційних та фінансових методів дедалі більше потребують адекватної арифметичної підготовки; мореплавців, які за допомогою астрономів удосконалюють методи визначення широти, встановлюючи

висоту сонця над горизонтом; архітекторів, інженерів та «висококласних ремісників», які під час проектування оборонних споруд і військових машин, шахт та іригаційних каналів, годинників і мореплавних інструментів мають справу з математичними методами зі статичними, балістичними або гідравлічними завданнями, чия складність зростає; митців, що змушені поглибити закони оптики та принципи геометрії для розроблення техніки перспективи. Це стосується ширшого явища, на важливість якого звернув увагу Паоло Россі: поширення ідей, яке відбувалося з XV ст. між натурфілософами, художниками та техніками. Причини цього явища є як культурними, так і соціологічними. Серед перших варто згадати гуманістичні ідеали активного життя та громадянського зобов'язання, які сприяють визнанню теоретичної гідності тих видів діяльності («механічні мистецтва»), які середньовічна культура часто вважала мерзенними та не гідними вільної й культурної людини. Серед останніх вирізняється роль, яку відіграють нові фігури, без традиційної університетської освіти, але такі, що рухаються ненаситною цікавістю. Фактично протягом XV ст. поруч, а іноді й поза університетами, поширювалися нові дослідницькі та навчальні центри (двори, бібліотеки, гуманістичні гуртки, майстерні ремісників та художників), які відвідували люди, що часто не мали академічних титулів, але були здатні поєднувати інтелектуальні навички та навички ручної праці, із завидною легкістю підкоряти собі різні галузі. Отже, Філіппо Брунеллескі (1377—1476), відомий як архітектор, був також інженером, фахівцем із гідравліки та математиком; Леон-Баттіста Альберті (1404—1472 рр.), мораліст і прекрасний латинський прозаїк, пише про архітектуру, міське планування та топографію, а також винаходить різні вимірювальні прилади; Паоло даль Поццо

Тосканеллі (1397—1492 рр.), астроном і математик, займається медициною, а також географією та картографією.

Експерименти

та знання

Леонардо да Вінчі

Символом надзвичайної універсальності вчених епохи Відродження, безперечно, є Леонардо да Вінчі (1452—1519), котрий, безсумнівно, заслуговує на незалежний та глибокий підхід до своєї неперевершеної здатності оперувати філософією, наукою, технікою та мистецтвом, зробивши значний внесок не тільки в живопис, а й у техніку, картографію, оптику, математику, статику, динаміку, балістику, гідродинаміку, анатомію, ботаніку, географію і геологію. Тут нас цікавить тільки те, що він пропонує унікальне свідоцтво появи в XV ст. нової концепції знання, яка ставить під сумнів відмінність — цілком чітку в середньовічній культурі — між наукою й мистецтвом; відмовляється протиставляти самовіддане споглядання істини пошукові корисного; бореться з будь-якою формою догматизму, будь-яким культом влади, будь-якою елітарною й езотеричною концепцією знання. У тисячах документів, які в нерозривній плутанині малюнків, розрахунків і словесних пояснень документують постійне, хоч і фрагментарне, заняття Леонардо дослідженням природних явищ, насправді виявляються певні причини, які за відповідного опрацювання утворюють окремі з основних гасел тих, хто в XVII ст. заклав основи модерної науки: впевненість у можливості пояснення фізичних явищ у суто раціональних термінах, без звернення до магічних або надприродних втручань; ідея про те, що природа — це впорядкована та невблаганна система причин, що «не порушує свого закону», а дотримується «дивовижної необхідності»; полеміка проти «тих, хто сперечається шляхом встановлення влади» та

«використовує не розум, а пам'ять»; теза про те, що «винахідники» сприяють прогресу знань набагато більше, ніж «читачі та рознощики чужих праць»; нарешті, необхідність об'єднати розум і досвід, спостереження та теоретичні роздуми. Звичайно, було б анахронізмом бачити «попередників» методу Галілея в праці Леонардо, поширеній уже в середньовічній культурі, згідно з якою «там, де не можна застосувати жодну з математичних наук, не може бути впевненості»; однак важко не усвідомити сучасність його наполегливості щодо ролі вимірювальних приладів, стосовно евристичної корисності штучних моделей, у думці про те, що тільки результати експериментів, повторені задля уникнення суб'єктивних помилок, здатні змусити «замовчати тих, хто сперечається».

Див. Також: Людина і космос, с. 15;

Космологія та астрономія, с. 434

Від абсолютної істини

до ступенів визначеності

Аннаріта Анджеліні

У наш час метафізичні основи традиційного поняття істини вступають у дискусію та виникає «приблизна», історична, реляційна концепція наукової визначеності, що піддається кількісному оцінюванню. Перегляд концепції scientia, який тривав протягом трьох століть, має свої офіційні джерела в галузях мистецтва дискурсу і математики, в ній відображені «теорії проєктів» техніків та художників Ренесансу, а також процедура розрахунку «очікуваного результату» в контексті азартних ігор.

Мова та істина

«Чи зможемо ми коли-небудь сказати, що будь-яка з речей, жодна з яких ніколи не була ідентична самій собі, не буде такою в майбутньому і не є такою зараз, є визначеною в розумінні непорушної істини?» (Платон, *Філеб*).

Істина і доказ

Необхідність, істина та визначеність — це взаємозалежні терміни тринома, з яких складається доказовий механізм традиційної логіки: необхідність належить речі та керує нею зсередини, істина переводить цю необхідність із буття в думки; визначеність є логіко-лінгвістичним результатом доказового мислення. Необхідність є, істину можна побачити, визначеність — довести, довівши до висновків аргумент, що ґрунтується на необхідній істині його передумов. Отже, визначеність — це не що інше, як доведення внутрішньої необхідності речі, одержуваної під час раціонального процесу. Раціональний

процес — силогізм — виступає посередником у процесі, базованому на метафізичній необхідності принципу та його результаті в настільки ж необхідній істинності висновку.

Від XV ст. починає давати тріщину саме ця класична концепція визначеності як атрибуту незаперечного знання, стабільність якого залежить від незмінності об'єкта, до якого вона адресована. З цього випливає перегляд концепції, що триває протягом трьох століть та торкається не тільки парадигми науки (*scientia*) і доведення, а й поняття істини та метафізичної необхідності, і має як результат розрив, або зміну, зв'язку залежності між онтологічним та гносеологічним порядком. Два результати — розрив або зміна — не обов'язково йдуть разом або виключають один одного та набувають стабільності в добу Відродження.

Розрив зв'язку між підставою буття (*ratio essendi*) та підставою пізнання (*ratio cognoscendi*) речей рівносильний відмінності об'єктивної, метафізично обґрунтованої істини, від знання, прив'язаного до особливостей розуму. У цьому напрямі рухається антионтологічна спрямованість значної частини думки Кватроченто, яка приведе філологів і діалектиків до встановлення розбіжності між *veritas in re*, недоступною для дискурсивного розуму, та *veritas in animo*, що висловлює згоду між істинною промовою та значеннями, доступними для розуму; одну можна порівняти зі сліпучою пишністю божественного інтелекту, другу — зі світлом, що наповнює речі сонячним світлом (Лоренцо Валла, «Перегляд діалектики» (*Dialecticae disputationes*), бл. 1439 р.). Для Лоренцо Валла (бл. 1407—1457) це не просто логічна або епістемологічна альтернатива, а протиставлення забобонів розуму, розбіжність між посередництвом — плодом усвідомлення людської межі — та ілюзією безпосередності, яка визнається монополією божественного. Звідси й нерозсудливість тих філософів, котрі,

наслідуючи Арістотеля (384—322 рр. до н. е.), щоб не здаватися неосвіченими, слухали зловісну вимогу гігантів піднятися в небо або перекинути його, аби дізнатися вічну істину, яка виходить за межі дискурсивного мислення та аргументованого посередництва (Лоренцо Валла, «Про свободу волі» (*De libero arbitrio*), 1439 р.).

Veritas in re

та ***veritas in animo***

Градація

впевненості

Взявши до уваги необоротну відмінність між онтологічним порядком (*ratio essendi*) та гносеологічним порядком (*ratio cognoscendi*), достовірність і досконалість знання збігаються з визначеністю, яка позначає не сутність речей, а доступний розуму зміст (*sensus*), те, що поділяють люди (*consensus*). Тепер ідеться не про те, аби з упевненістю продемонструвати істину, яка сама по собі необхідна, а про те, щоб наділити деякою мірою визначеності (яка може за потреби бути збільшена) те, що уявляється людському розуму як сумнів. Відтак, міркування слугують не для доведення істинності того, що є і не може бути інакшим (Арістотель, *Metaphysics*), але для того, аби зменшити сумнів співрозмовника та підвищити ймовірність положень аргументації. Отже, засобом розвитку дискурсивних міркувань та вимірювання достовірності значень, поділюваних духовною культурою (*humanitas*), є мова. Не мова, яка стверджує, що пов'язує слово на позначення всієї (*ousía*) речі, але звичайний, регульований та публічний акт, за чією допомогою голосні звуки стають знаками та об'єктами, що виражають звуки, значення.

Історичність

мови

Мова, пояснює Валла, дозволяє міжособистісне спілкування та водночас скеровує пізнавальний маршрут людини. Тому пошук істини залишає онтологію для переходу до філології та історії і приймає умови, які не тільки встановили, а й трансформували з плином часу критерії *consensus hominum* та парадигми норм мови *consuetudo loquendi*. Лінгвістичне прояснення, лексичне очищення, усвідомлення історичного, загальноприйнятого, публічного характеру істини (*veritas*), що виникає зі слів, та слів, що виникають не з речей, а з розуму людей: такі умови, — пояснює Хуан Луїс Вівес (1492—1540) — щоб зменшити сумнів та віддалити один від одного, наскільки це можливо, «справжнє» від «помилкового». Немає більше категорій, але є «оператори», які горизонтально переорієнтовують людську науку. Поширюється усвідомлення того, що наука, заснована та підтверджена людською мовою, залишається «суміжною» й «конгруентною», а не внутрішньою щодо суті речей; що немає істини, а є тільки більш чи менш правдиві речі та що «найімовірніші речі також є найбільш правдивими» (*Rhetorica sive de ratione dicendi*, 1533 р.).

Впевненість та середина

Франческо

Бароцці

Не випадково, що з моменту виникнення в XV ст. ця дискусія, яка розглядається в контексті *artes sermocinales* (словесних мистецтв), переплітається із симетричним відображенням, що впливає на галузь математики. Ту саму розбіжність, яку граматики та діалектики розміщують між *veritas in animo* та *veritas in re*, математики розташовують між внутрішнім ставленням до речей та критерієм наукової визначеності, що впливають з особливостей та ритму однієї і тієї самої дискурсивної причини. Інтерпретуючи коментар Прокла (412—485) до першої книги Евклідових «Начал»

в антиаристотелівському сенсі, падуанський математик Франческо Бароцці (1537—1604) підтверджує вищу визначеність математичного знання над будь-якою формою знання. Досконалість істот за своєю природою (*enti ratione sui*), забезпечена їхнім вищим становищем на шкалі буття, не відповідає визначеності знання, яке, хоч до якого об'єкта звертається, завжди визначається нашим розумом (*ratio nostri*). Навіть метафізика, що може зайняти вершину визначеності, якщо розглядати її з розрахунку довершених та незмінних об'єктів (*ratione sui ... certissima*), для нас (*ratione nostri*) менш визначена, ніж математика (Франческо Бароцці, *Opusculum in quo una Oratio et due Questiones, altera de certitude et altera de medietate Mathematicarum continentur*, 1560 р.). Математичний дискурс є науково достовірним не тому, що складається з істинних пояснень, а тому, що доводить дотримання ритму думки; він перевершує будь-який інший «дискурс», навіть силогізм, не тому, що стосується *subiectum*, який сам по собі є досконалим, а тому, що відображає та передає дискурсивну, недосконалу, доказову «чесноту» — діанойю; і, таким чином, цей дискурс є істинним не тому, що він розкриває суттєву необхідність об'єкта, про який він говорить, а тому, що є раціональним та відображає регулярність і розвиток дискурсивного розуму.

Микола

Кузанський

Наукова визначеність впливає з порядку умовчання (*praecisio*), гарантованого незмінністю універсального, необмеженого та абсолютного розуму, і входить до сфери компаративного знання, породженого динамічним, обумовленим, недосконалим та, отже, тим, що піддається вдосконаленню, розумом, у чиїх рамках кожне твердження, хоч яким би точним воно було, не може не бути подоланим іншим,

більш точним та подальшим. Пропорційне *praecisio*, пише Микола Кузанський (1401—1464), що передбачає кореляцію між кінцевими сутностями. Якщо метафізична істина не може бути не більше, не менше, ніж вона є, оскільки вона неподільна та абсолютна, вимірна тільки із самою собою, людське знання вимагає іншого, тому що там, де немає порівняння, не буде й пропорції та міри (Микола Кузанський, *De docta ignorantia*, 1440 р.). Знання не означає споглядання буття, але вимір однієї речі за допомогою іншої, та, відповідно до етимології Кузанського, неправильна, але значуща, *mensura* (міра) походить від *mens* (розум). Тому «немає нічого більш конкретного в нашій науці, ніж наша математика» (Микола Кузанський, *De possest*, 1460 р.).

Джироламо

Кардано

«Необхідна інакшість» (оксюморон для традиційної логіки) підкріплює концепцію науки, пов'язуючи її не з горизонтом унікальної, неподільної та універсальної істини, а з місцем множинності, співможливості, найбільш і найменш імовірних тверджень, обчислюваних припущень. Гіпотеза та ймовірність, терміни з галузі мистецтва та техніки, вриваються у сферу епістеми, перебудовуючи її за критеріями не спекулятивної науки, а практичного та продуктивного знання, методів, рахунків, азартних ігор. Попередження — не можна грати поодиночі, яке надав Джироламо Кардано (1501—1576) у трактаті про гру в кості (*De ludo aleae*, бл. 1524—1525 рр.), вводить саме умову науки, що вимагає інакшості та відбувається в «середньому світі», підвішеному між даними, що спостерігаються, і тими, що неможливо спостерігати, принаймні, як дані. Отже, це «легка», плаваюча, порівняльна наука про прогресії та апроксимації, сприйнятлива до складення та скорочень, ступенів порівняння, композицій

можливостей; коротко — це наука про відносини, а не про сутності, яка має обґрунтованість в очікуваному результаті, а не в цьому принципі.

Знання
як гіпотеза
Техніки,
методи,
проекти,
вимірювання

Нові методи конструювання, такі як ті, що були випробувані Філіппо Брунеллескі (1377—1446) для купола Флоренції, або ігрові стратегії, заплановані з урахуванням результату, відтворюють ту саму горизонтальну орієнтацію (*intus—extra*; суб'єкт—об'єкт), яку граматики та діалектики надавали науці, що виводить свою стабільність із правила або міри, встановленої архітектором. Лексика — надійний шпигун для цього переходу. У працях граматиків та діалектиків, як і в працях математиків, іменник *certitudo* та прикметник *certus*, безсумнівно, трапляються з більшою частотою, ніж у минулому, а також здобувають перевагу над незмінними *veritas* і *verus*. Але, що ще важливіше, так це кодування ступеня та вимірювання визначеності, тобто повторення порівняльного й відносного найвищого ступенів. Від Кузанського до Блеза Паскаля, від Валла до Джироламо Кардано та до Готфріда Вільгельма Лейбніца протиставлення істинного й помилкового замінюється ймовірним, якому судилося стати *certius*, *magis notus*, *clarior*. Отже, визначеність стає «ідеальною мірою», з якою ми порівнюємо знання, що наближається, але не збігається з цією мірою. Тому, відокремлена від істини, визначеність схильна тепер ототожнювати себе з гіпотезою як сумою «позитивних тверджень, що беруть участь в істині як такі за допомогою іншого» (Микола Кузанський, *De Coniecturis*, 1442 р.). «Важка»

наука, така як онтологія, замінюється науками, здатними зважувати відповідно до одиниці виміру людини: байдужа математика Кузанського, Бароцці, Кардано або філологія Валли та «цицероніана» Маріо Нізоліо.

Цей порівняльний та відносний характер знання, що протиставляється абсолютному характеру буття, зміщує інтерес від асоціації «визначеність-істина» до «сумнів-визначеність»: визначеність — це не що інше, як сумнів (вимірний та приборкуваний) щодо знання істини як безумовної необхідності буття.

Істина на підставі досвіду

Істина
знань

Результат цього перегляду не тільки визначає зміщення до суб'єкта та до причини, що оцінює критерій достовірності знання, тобто постановка «гносеологічної проблеми» як попередньої та незалежної від метафізики. Він визначає чи може визначати також зміну відношення істина-визначеність, істина-необхідність: визначеність перестає бути атрибутом істини, і в певному розумінні істина — або принаймні достовірність людського знання — є наслідком чи епіфеноменом визначеності. Для Декарта (1596—1650) правильне те, що розум розпізнає та з упевненістю судить (Рене Декарт, *Regulae ad directionem ingenii*, бл. 1628 р.). Від сумніву до гіпотези, від гіпотези до появи *ratio*, спочатку вірогідного, а потім поступово впевненого та твердого; від визначеності, представленої, виходячи із сумніву, а не як радикальної та абсолютної опозиції йому, залежить загальне правило істини, що визнає її виняткову основу в когнітивній здатності: «Речі, які ми мислимо зовсім ясно й чітко, всі істинні» (Рене Декарт, «Міркування про метод» (*Discours de la Méthode*), 1637 р.).

Це поняття істини завойовує звання «першого принципу» та «підстави» науки. Але йдеться про принцип та підставу, побудовані неминуче апостеріорі.

Істина не споглядається, але відкривається та виявляється в горизонті думки. Істина та визначеність відповідають одна одній, але вже на рівні не буття, а знання.

Декарт,

Дж. Ді,

Джордано Бруно

Це не означає, що *ratio nostri*, чітке знання, явлене на людський розсуд, повністю замінює *ratio sui* стародавніх або сучасних онтологічних концепцій. Якщо дотримуватись «Міркувань про метод», навіть ця істина, настільки визначена, аби бути дійсною як перший принцип філософії та всієї будівлі знання, висловлює абсолютну досконалість необхідних та справжніх передумов логіки, що ґрунтується на метафізичних категоріях. І вона запроваджує потребу в ще більшій досконалості. Для Декарта ця вища досконалість — Бог, а для математика Джона Ді (1527—1608) — монада Піфагора. Але головне те, що сама потреба в ідеї Бога як кінцевому терміні досконалості дедалі менше є передумовою та все більше наслідком, конструкцією, врешті-решт, проекцією людського розуму. Як пише Джордано Бруно: «Перевага самої людської природи» (Джордано Бруно, «Про героїчний ентузіазм» (*De gli eroici furori*), 1585 р.).

Див. також: Відродження науки, с. 301;

Джироламо Кардано, с. 379;

Джордано Бруно, с. 410

Логіка та науковий метод

Ріккардо Поццо

Від традиційної гуманістична логіка відрізняється відмовою від схоластичної технічності, а також, і насамперед, увагою, що приділяється проблемі методів, неформальних висновків, переконливих аргументів та історичності істини.

Діалектика як метод: Рудольф Агрікола

Діалектика

як мистецтво

мистецтв

«Винахідницька діалектика» (*De inventione dialectica*)

Рудольфа Агріколи (1479 р.) є трактатом про метод, що виходить за межі номіналістичної схоластичної логіки, в напрямі Платона, Арістотеля, Цицерона, Квінтіліана, Боеція та Франческо Петрарки. Агрікола створює універсальний метод, який відрізняється від методичного плюралізму Арістотеля та є методом усіх наук. Граматика та риторика фактично підпорядковуються діалектиці. Знамените визначення Агріколою діалектики як «мистецтва розмірковувати правдоподібно про будь-яку запропоновану річ» (*ars probabiliter de qualibet re proposita disserendi*) робить її формальною дисципліною. Насправді, діалектика не залежить від жодного типу речей; це слушно для всіх мистецтв та наук (*artes et scientiae*). «Правдоподібно» (*probabiliter*) для Агріколи еквівалентно «переконливо». Оскільки діалектика вчить методу аргументації або (що те саме) ймовірного обговорення, «її межі здаються рівними всьому, що можна обговорити за допомогою розуму та методу». Крім того, діалектика, схоже, не передбачає жодного заздалегідь визначеного питання, а «дає тільки зброю,

з якою ми підготовлені до будь-яких випробувань». Отже, діалектика як інструмент для винаходу тем для обговорення є мистецтвом мистецтв (*ars artium*) та використовується для роз'яснення принципів усіх знань; це формальний вступний курс, доктрина науки. Той самий винахід може бути формалізованим. Оскільки логіка досліджує походження локусів усіх наук, будучи справжнім винаходом діалектики, вона встановлює систему посилань для кожного конкретного змісту та здійснює зв'язок між тим, що ізольоване, і тим, що є загальним через подібність, оскільки думка має спиратися на схожості, якщо не хоче впасти перед безліччю окремих речей.

Винахідник методу: Філіпп Меланхтон

Однак філософом, якого нащадки визнали *майстром методу* (*artifex methodi*), був не Агрикола, а Філіпп Меланхтон, також відомий під італійським ім'ям Мелантоне (1497–1560 рр.), котрий у праці «Про філософію» (*De philosophia*) (1536 р.) вимагав, аби студенти та вчені набули звички «прив'язувати все до методу», а в «Питаннях діалектики» (*Erotemata dialectices*) (1547 р.) визначив метод саме як здатність розумної частини душі, яку може вихвалити суб'єкт відповідно до володіння (*echein*), що є однією з десяти категорій Аристотеля. Відтак, цей метод є «досвідом, або наукою, або мистецтвом, що з певних причин відкриває шлях через недоступну область, вкриту камінням, із плутаниною речей, який знаходить і наводить порядок у пропонованих питаннях». Це формулювання базоване на відомому системному визначенні, наданому Зеноном із Кітіона (333–263 рр. до н. е.), як *systema ek katalépseon syngegymnasménon prós ti télos euchreston ton en to bío*, або розуміння дуже сильних знань, які необхідно використовувати для корисного завершення життя (*Stoicorum Veterum Fragmenta* I, 21).

П'єр де ла Раме

Мистецтво та наука пізнаються *природою, вченням, тренуванням*, говорить натхненна Платоном формула (Федр. 268d), за допомогою якої Ренесанс протистоїть цій проблемі. Звичка (*abito*), пояснює Арістотель, — це схильність до певних дій та захоплень, які можуть бути властивими людині, і тоді це гексис (*hexis* — характер та відносини), або спільноті, і тоді це етос (*ethos* — звички та звичаї). Здатність, набута за допомогою звички (*abito*), — це володіння (нездатність, позбавлення), яке є результатом повторення й вчинення окремих дій або досвіду та практики

(*Eth. Nic.* II, 1 [1103a17]).

Логіка

та метафізика

Scholae

Metaphysicae

(1566 p.)

П'єр де ла Раме відновлює обговорення методу та *abiti* з тієї точки, де Меланхтон залишив його. У чотирнадцяти книгах *Scholae Metaphysicae* (1566 p.) мета

ла Раме — відновити логіку Арістотеля, відійшовши від теорії ідей Платона. Якщо для Платона ідеї перебувають поза розумом, то для Арістотеля, згідно з ла Раме, ідеї є тільки видами й родами, зачатими розумом та душею. Що досить цікаво, оскільки «розум не тільки загальний для всієї логіки, не тільки для категорій, а й для всіх речей, для всіх іменників». На арістотелівське визначення метафізики як науки, що розглядає буття як буття і його доповнення, Раме відповідає, що воно більше ніж недосконале, оскільки Арістотель визначив мудрість у першій книзі «Метафізики» (*Metaphysica*) як науку про першопричини, що, однак, збагачується не тільки підставами, а й доповненнями, які, проте, ніколи не бувають доволі повними, оскільки в цій науці є багато інших речей, пов'язаних

із судженням, силогізмом та методом. Більше того, Раме не хоче метафізики, оскільки його логіка вже є метафізикою. Відверто кажучи, якщо Раме, з одного боку, підтримує реальне посилення на логіку, а отже, на метафізику, з іншого, він також серед перших визнає за людським розумом завдання тематизації сфери, до якої він належить, та відповідних йому умов роботи.

Проти Раме, але не згадуючи про це прямо, у творі «Про природу логіки»

(*De natura logicae*) (1578 р.) Якопо Дзабарелла повторює, що логіка, дисципліна, без якої не може бути побудована жодна частина філософії, перебуває в людському розумі як інструментальна звичка, що функціонує для набуття частини теорії всіх інших дисциплін (*logica docens*), яка, однак, також зникає або ототожнюється з окремими науками, як тільки застосовується (*logica utens*) до різних типів знань. Дзабарелла вважає *methodus* найвишуканішим виразом аристотелівської ідеї науки та говорить про це, показуючи порожнечу простого пояснювального порядку (*ordo*). Дзабарелла підкреслює інструментальний характер логіки та методу і відмовляється пов'язувати їх через будь-яке ставлення до природи речей (*natura rerum*). Будучи більш схильним до вчень Аристотеля, ніж до ортодоксії, Дзабарелла уважніший до логіки та природної філософії, тоді як більш еkleктичні аристотеліанці, такі як Меланхтон та Франческо Пікколоміні (1520—1604), лютий противник дослідження Дзабарелли, були готові розраховувати на додатковий статус ідеї, що стосується основ логіки та семантики, з наслідками, які це може мати для етики та цивільного життя. Ці наслідки Пікколоміні широко висвітлює в десяти книгах *De universa philosophia de moribus* (1584). У праці *De methodis* (1578 р.) Дзабарелла виступав проти гуманістичної логіки, а також проти пропозицій своїх колег-медиків, котрі, не знаючи логіки, вважали за краще, аби студенти обмежувалися

знанням таблиці методу, викладеного Галеном (бл. 129 — бл. 210) у *Isagoge* — вступі до *Ars parva*, з великим успіхом перевиданої в «*Ars medicinalis*» за редакцією Нікколо Леонічено (1428—1524), що, у свою чергу, висловлювався за незалежність методу від аристотелівської доктрини доведення. У *De tribus methodis ordinatis* (1508 р.) Леонічено представляв у вигляді методів аналіз Галена (*doctrina resolutiva*), аристотелівський синтез (*doctrina compositiva*) та визначення Платона (*doctrina definitiva*), але додав також четвертий метод, що містить перші три, саме *doctrina ordinata*, де, проте, відрізнялися *modus doctrinalis*, або *modus doctrinae*, від *ordo doctrinae*, або *ordo docendi*. Перший розглядався як метод вирішення конкретних проблем, а другий — як загальний порядок науки.

Якопо

Дзабарелла

Нікколо

Леонічено

Сила методу

Для Дзабарелли *ordo* — це порядок різних частин однієї дисципліни, який визначає підготовчий етап в тому розумінні, що працює з уже набутими знаннями, аби систематизувати їх відповідно до найвищих навичок розуміння нашої душі. *Methodus*, проте, є головним логічним інструментом, за допомогою якого розум переходить від відомих тверджень до необхідного висновку про нові твердження на основі правил деривації або логічного зв'язку, що пов'язує висновки з передумовами та в такий спосіб збільшує знання. Тому Дзабарелла зазначає, що «метод, відтак, відрізняється від порядку тим, що він обов'язково повинен мати дедуктивну силу, за допомогою якої ми можемо пов'язати одні речі з іншими за необхідних відносин» (*De meth.* II, 1). Тож метод збігається з тим самим силлогізмом, але з тією різницею, що хоча силлогізм також

містить діалектичні та навіть софістичні аргументи, метод позначає тільки незаперечний науковий доказ, про який Арістотель говорить у «Другій аналітиці» (*Analytica Posteriora*). Крім того, метод може бути встановлений тільки у двох напрямках: або він починається з наслідків, щоб перейти до причини, як у *demonstratio quia (hoti)*, або — з причини, що пояснює наслідки, як у *demonstratio propter quid (dióti)*. Дзабарелла рішуче відкидає спроби надати методичне забарвлення слабкішим діалектичним та риторичним питанням. Мета справжньої науки досягається, переходячи від принципів, що можуть пояснити проблему, до повернення до досвіду проблематики, від якого ми пішли: «Кінцева мета та завдання всіх тих, хто займається спекулятивними науками, полягає в тому, щоб керуватися доказовим методом від знання принципів до досконалого знання наслідків, що випливають із цих принципів» (*De meth.* II, 4).

Від наслідків

до причини

та навпаки

Метод

та порядок

Тимчасом як Меланхтон підходить до питання про метод під кутом зору «Топіки», Дзабарелла відштовхується від «Аналітики». Дзабарелла ніколи не цитує Меланхтона, але коли він розглядає визначення *ordo*, запропоновані іншими, він, безумовно, має на увазі визначення *methodus* як *hexis*, надане Меланхтоном: «Здається, всі, хто говорив про порядок, погоджуються з таким визначенням: порядок доктрини є інструментальною звичкою або інтелектуальним інструментом, завдяки якому навчаєшся того, як зручно розташувати частини дисципліни» (*De meth.* I, 4). Це визначення не є неправильним, але, безперечно, є недосконалим, оскільки

мається на увазі, що «порядок — це те, що має у своєму розпорядженні частини однієї науки, без з'ясування причини, як це зробити, аби розташування було виконано правильним і належним чином; більше того, ми донині не знаємо, звідки це розташування; і при цьому не можна сказати, що ми виконуємо це розташування навмання, без жодної причини та тільки за нашим довільним бажанням, тому вважається, що ті, хто дотримуються порядку, так чи інакше влаштовують і переносять частини дисципліни, мають порядок. Оскільки в цьому випадку порядок стане безладом та швидше буде позбавлений оцінки та користі» (*De meth.* I, 4).

Порядок
та природа

У *Comes politicus* (1601 р.) Франческо Пікколоміні виступає проти Дзабарелли в тому, що порядок дисциплін та спосіб навчання частково схожі, але вони також різні, оскільки, якщо спосіб навчання ґрунтується на характері нашого знання, «порядок дисциплін базований на характері речей, що розглядаються». Насправді, Арістотель кілька разів заявляв, що, дотримуючись порядку, ми повинні додержуватись природи та порядку (*servando ordine nos debere naturam sequi, et ordinis primis*). Тому, навіть коли ми вивчаємо логіку, ми дотримуємось порядку, повторює Пікколоміні, «який природа пропонує нам та який ми знаходимо у природі речей». Пікколоміні також є натхненником для одного з найвичерпніших трактатів про звички, створених в епоху Ренесансу, *De habitibus intellectus* Андреа Дуодо (1577 р.), що, як і коментар Євстратія до «Нікомахової етики» (*Ethica Nicomachea Alfa 4* (1096b27-30

[CAG XX, 55 s.]) був орієнтований на розумовий розвиток.

Наприкінці XVI ст. Фрідріх Боєрхаус, послідовник Меланхтона та ла Раме й засновник групи «філіппорамістів», зробив останній крок, спрямований проти Дзабарелли.

У *Defensio Petri Rami dialecticae* (1588 р.) він заявляє про створення звички поза розумом. Логіка — це мистецтво, а мистецтво — справжнє знання того, як робити різне, тому воно є архітектурним. Насправді, у порядку природи мистецтво передує звичкам художника. Іншими словами, мистецтво — *ars est, etiamsi a nemine discatur*; мистецтво забезпечує початок звички, але це не сама звичка. Причина не може бути наслідком. Мистецтво є причиною звички. Тому мистецтво саме по собі не є звичкою. Отже, у разі логіки, про яку говорять, що це мистецтво, наслідком буде те, що логіка буде не звичкою, а сукупністю зв'язків за платонівськими ідеями. Тому Боерхаус зводить питання до найпростішої форми: логіка — це система поза розумом, за умови, що звичка — це психологія: настанови записані в книгах, а не в душі, однак, як тільки душа їх читає, вони потрапляють у душу.

Логіка

архітектури

Див. також: Відродження науки, с. 301;

Джироламо Кардано, с. 379;

Бернардіно Телезіо, с. 404

П'єтро Помпонацці

Лука Б'янкї

*У 1513 р. V Латеранський собор затвердив буллу *Apostolici regiminis*, де містилася догма про безсмертя людської душі. Лише три роки по тому філософ П'єтро Помпонацці опублікував «Трактат про безсмертя душі», в якому він обговорив різні інтерпретації аристотелівської теорії душі. Скориставшись постулатами Томи Аквінського, щоб відкинути доктрину єдності інтелекту Аверроеса, Помпонацці рішуче виступає проти концепції, запропонованої Аквінатором, згідно з якою розумна душа людини є суттєвою формою тіла, але, проте, вона безсмертна й здатна існувати незалежно. На думку Помпонацці, натомість людину слід розглядати в її нерозривній психофізичній єдності, і немає жодних підстав вважати, що розумна душа, чиї навички ніколи не можуть бути використані незалежно від тіла, зможе вижити в ньому. Хоч і представляючи цю позицію тільки як правильне тлумачення думки Арістотеля й роблячи розсудливі висловлювання про віру, Помпонацці завершує свій трактат спростуванням традиційних заперечень етичного, політичного й релігійного характеру проти гіпотези про смертність душі, де стверджує, що віра в безсмертя душі є «вивертом», який поширювали засновники релігій, оскільки загроза майбутнього покарання необхідна для того, аби дисциплінувати більшість людей та дати їм надію на вічне блаженство.*

Булла *Apostolici regiminis* та догма про безсмертя душі

Віра

і філософія

19 грудня 1513 року восьма сесія V Латеранського собору затвердила буллу *Apostolici regiminis*, яка, з одного боку,

стверджує, що розумна душа, «по суті», є формою тіла (згідно з повчанням В'єннського Собору 1311 р.), вона безсмертна та може бути примножена залежно від особистості; з іншого боку, булла забороняє, під загрозою відлучення від Церкви, вчити, що розумна душа єдина для всього людства або що вона смертна та, посилаючись на принцип, згідно з яким одна істина не може суперечити іншій істині, встановлює, що кожне твердження, яке суперечить вірі, є «абсолютно помилковим» і не може бути захищене навіть «під кутом зору філософії». Це рішення — яке приймають як богослови, представники схоластики, так і богослови, на чиї погляди вплинув Марсіліо Фічіно, котрий зробив безсмертя душі одним зі стовпів своєї християнізуючої реінтерпретації Платона, зводить вчення про безсмертя душі у справжню догму віри. Воно також чітко дає зрозуміти, що виклик цій доктрині тепер виходить із двох фронтів: від поширення не тільки, як було з XIII ст., тези, що походить від Аверроеса, згідно з якою у всього людства єдиний можливий, вічний та окремих розум, а й нових латинських перекладів, інтерпретації «Про душу» (*De anima*) Арістотеля, запропонованої Александром Афродизійським. На підставі ідеї, що чуттєві субстанції складаються з матерії та форми, грецький філософ фактично дійшов висновку, що людська душа — це не що інше, як організуючий принцип функцій тіла, невідокремлюваний від нього й, отже, тлінний.

Тлінна

душа

Проти Аверроеса і Томи Аквінського

Агностична

позиція

Помпонацці

Саме даниною поваги «догмату віри» про безсмертя душі закінчується «Трактат про безсмертя душі», опублікований

у 1516 р., за дозволом Церкви, П'єтро Помпонацці, на той момент уже відомим філософом та доктором, котрий, після тривалого викладання в Падуї, з 1512 р. викладав на кафедрі філософії у Болоньї. Крім того, у «Трактаті» автор доходить висновку, що «проблема безсмертя душі — це нейтральна проблема», раціонально нерозв'язна, але яку однозначно можна вирішити божественним одкровенням: позиція агностика, безперечно, неприйнятна для численних богословів, що, як і Тома Аквінський (1221—1274), вважали, ніби безсмертя душі було доказовим, але також ця позиція повністю відповідала тому, що інші богослови стверджували з XIV ст., починаючи з францисканського ченця Дунса Скота (1265—1308).

«Успіх»

Трактату

Насправді, «Трактат» не має форми так званих *questiones ad utramque partem*, тобто він не структурований, як диспути, в яких філософи середньовіччя та доби Відродження обмежувалися обговоренням аргументів за і проти певної тези «шляхом тренування», не «визначаючи» її в тому чи іншому розумінні. Звичайно, Помпонацці рухається з великою обережністю та досліджує різні концепції людської душі з винятковою діалектичною тонкістю, розкриваючи заперечення та контрзаперечення на кожному з них, але він зовсім не вважає їх еквівалентними, а чітко демонструє, що тільки одна з цих позицій раціонально правдоподібна. Не випадково, що мало хто з його сучасників сумніваються в неминучих результатах його промов. Зокрема, у Венеції «Трактат» відразу потрапляє на вогнище, августинський чернець Амброджо Фіандіно (1462—1531) засуджує Помпонацці за ересь, і тільки завдяки підтримці могутнього кардинала П'єтро Бембо (1470—1547) він уникає серйозних наслідків. Однак йому наказано Львом X (1475—1521,

Папа Римський з 1513 р.) переписати те, що він стверджував «проти рішення Собору».

Суперечки тривали протягом більш як півстоліття, часто в надто підвищених тонах: урешті-решт, уже в 1519 р. домініканець Бартоломео Спіна (1479—1547) опублікував гнівний буклет проти «Трактату про безсмертя душі» (*Trattato sull'immortalità dell'anima*), запропонувавши полемічно перейменувати його в «Про смертність душі» (*Sulla mortalità dell'anima*).

«Невизначена
природа»
людини

Помпонацці із самого початку оголошує про перехід на суто «природний» рівень аналізу, незалежно від отриманих даних, та бере за відправну точку свого міркування усвідомлення складності людини, що має «невизначену природу» та перебуває в проміжному становищі між смертними і безсмертними істотами. Якщо ця характеристика людини як «багатогранної та такої, що має подвійну натуру», вміщена на межі між тимчасовим і вічним світом, схоже, нагадує ідеї Платона, насправді Помпонацці приділяє мало уваги концепції душі Платона та натомість детально порівнює з трьома основними прочитаннями складного та неоднозначного вчення про душу, запропонованого Арістотелем: Аверроеса, Томи Аквінського та Александра Афродизійського, чие ім'я рідко згадується, але чий вплив істотний. Більше того, відомо, що після юнацької прихильності до Аверроеса, популярної в Падуї, де він навчався, у Помпонацці був тривалий період переосмислення, що привело його до думки, що принаймні з погляду правильної інтерпретації Арістотеля, морталістична³¹ позиція найбільш імовірна.

31 Морталізм — думка, згідно з якою смерть тіла означає припинення життя, оскільки життя надто тісно ототожнюється з організмом самим по собі. — *Прим. ред.*

Критика

Томи

Аквінського

«Трактат» пропонує жорстку критику як позиції Аверроеса, так і Томи Аквінського. Посилаючись на Тому, Помпонацці стверджує, що доктрина єдності інтелекту є філософськи помилковою та неприйнятною на екзегетичному рівні, оскільки приписує Арістотелю ідеї, які він ніколи не сповідував, які вважаються простим «винаходом». Насправді Арістотель, — наполягає Помпонацці, — вчив, що людська думка завжди потребує «образів», які, хоч і нематеріальні, є наслідком нашого чуттєвого досвіду: це означає, що жодна діяльність людської душі не є цілком незалежною від тіла та, отже, що не можна стверджувати, ніби інтелект є безсмертним та його можливо відокремити. Після утвердження цієї аргументації проти Аверроеса, котрий гіпостазує інтелект, роблячи його окремою субстанцією, єдиною для всього людства, Помпонацці легко застосовує її проти самого Томи, який, навпаки, сприймає розумну душу як субстанціональну форму тіла, але стверджує, що це існуюча форма, здатна вижити у своїй індивідуальності після смерті тіла. Хоча Помпонацці й стверджував, що ця позиція правильна, він вважає її виразом християнської віри, що позбавлена раціональної підстави та суперечить арістотелівській думці. Ідея про те, що душа, об'єднана з тілом як формою та здатна пізнавати лише завдяки матеріалам, запропонованим органами чуття, знаходить потім існування окремо від нього, протягом якого вона має когнітивні навички, котрі можна порівняти з навичками небесного Розуму, та, нарешті, після воскресіння плоті повернення назад у тіло

є філософськи абсурдним для Помпонаці: це була би «маячня», яку можна порівняти з піфагорійськими «байками» про переселення душ або навіть із популярними легендами про «відьом», які «міняють тіла немов рукавички». Такі різкі судження мають точне пояснення: Помпонаці вважає, що спроба Томи обґрунтувати на основі праць Арістотеля догму безсмертя душі як символічне вираження тенденції «змішувати різні бульйони» філософії і теології, становить найбільший недолік християнської культури з часів середньовіччя.

Душа

між вірою

і знанням

Місце людини в природі та різні «типи» людей

Людський

інтелект

Умілим полемічним ходом Помпонаці намагається підкреслити глибоку подібність між явно протилежними позиціями Аверроеса і Томи Аквінського: вони представляють дві різні версії одного і того самого помилкового «спіритуалістичного» прочитання Арістотеля, яке приписує інтелекту — незалежно від того, чи є він загальним або індивідуальним — окрему і безсмертну долю, що йому не належить і яка піднесла би його в ранг небесних Розумів. Принцип поступовості природи замислений як ієрархічна структура, що не передбачає розривів, натомість вимагає — згідно з Помпонаці — визнати, що людський інтелект є проміжною формою, яка перебуває на нижчому рівні, ніж інтелекти, повністю відокремлені від матерії, але вище від чуттєвих здібностей: ані повністю занурений у матерію, ані повністю відокремлений від неї людський інтелект не діє через певний орган, але потребує, аби розпочати свою діяльність, «образи», набуті з чуттєвого досвіду. Згідно з Помпонаці,

з відомого аристотелівського визначення душі як «першого акту органічного природного тіла» можна зробити лише висновок, дзеркально протилежний висновку Томи: людська душа смертна «в абсолютному значенні» та безсмертна тільки «відносно»; іншими словами, вона не переживе смерть тіла й тому є «по-справжньому смертною», але її можна «неналежним чином» назвати безсмертною, оскільки в розумовій діяльності їй вдається піднятися над матеріальним і зіпсованим світом, пізнати розумний, нематеріальний і вічний світ.

Неоплатонічний відгомін
та особливості поглядів
Помпонацці

Відтак, стає зрозуміло, чому тонкий аналіз аристотелівської концепції душі переплітається в «Трактаті» із загальнішим міркуванням про людину, її місце та функції в космосі. Первинні твердження про «невизначену» й «подвійну» людську природу людини часто стояли поруч із поняттям людської гідності, здатної опуститися до рівня тварини або піднятися до майже божественного існування, поширеним наприкінці XV ст. та на початку XVI ст. філософами, котрі перебували під впливом платонічних та неоплатонічних традицій, таких як Фічіно та Піко делла Мірандола. Хоча відгомін цих тем, безсумнівно, присутній у Помпонацці, проте для нього людина, як і для Піко, не позбавлена природи і тому здатна прийняти будь-яку природу; це істота, яка за природою має проміжне становище між матеріальним і духовним світом, між царством тлінного і нетлінного. За словами Помпонацці, і Аверроес, і Тома Аквінський помилилися, не прийнявши всерйоз аристотелівську тезу про те, що всі чуттєві субстанції складаються з матерії та форми. Однак, якщо думати про людину як про справжню психофізичну одиницю, варто визнати, що душа — це тілесна форма та її інтелектуальні здібності, які, проте, згідно з ідеєю,

закладеною в аристотелівській традиції, не потребують жодного органу — є здібностями тіла і ніколи не можуть здійснюватися повністю незалежно від тіла. Людська душа — це просто форма тіла, вона живе та вмирає разом із тілом і діє через нього, тому вона не може бути зведена в чисте недискурсивне знання про окремих розум та Бога, як стверджують ті, хто «звеличує людину», забувши, що вона слабка, матеріальна істота, схильна до насильства з боку природних сил та своїх братів.

Тіло

і душа

Проте, людська душа має «дух» нематеріальності, вона схожа на «богів», оскільки володіє інтелектуальними здібностями і може виконувати свою волю, а отже, представляє найвищу з «матеріальних форм», вищу, ніж у рослин та тварин. Твердо переконаний у тому, що природа — це гармонійний організм, який «розвивається поступово», Помпонацці, однак, кілька разів наголошує, що є тварини, котрі мають інтелект, тоді як безліч людей «мають менший інтелект, ніж багато звірів». Фактично, хоча вони належать до одного людського роду, люди відрізняються один від одного під кутом зору здібностей, функцій, рівня досконалості; і якщо індивідуальні відмінності потенційно нескінченні, можна принаймні виокремити три великі класи, або, краще сказати, три «типи» людей. На найвищому рівні перебувають ті, хто, цілком домінуючи над своїми рослинними та чуттєвими компонентами, «стали майже повністю раціональними» і тому повинні бути «зараховані до богів»; на найнижчому рівні — ті, хто розвиває тільки свою «рослинну і чуттєву частину» на шкоду інтелекту й тому стає «майже звіром»; нарешті, посередині перебувають «чисті» люди — «нормальні», «звичайні», котрі не віддають себе тільки своїм функціям тіла, але не в змозі присвятити себе суто

інтелектуальній діяльності, живуть помірно, дотримуючись моральних чеснот».

Створення етики та критика релігії

Варто показати, як Помпонацці знову пропонує тут під новим кутом зору ту елітарність, яка протягом століть була важливим компонентом самосвідомості «професійних філософів», та порушує типові теми філософії Аверроеса, від якої, як ми бачили, він відходить у вирішальному питанні про єдність інтелекту. Саме

ієрархічна та органіцистична концепція суспільства дає йому можливість подолати окремі з найважливіших заперечень проти морталістичної гіпотези. Фактично, після представлення цієї гіпотези — з обережністю, але також із висловлюванням певною мірою його особистої думки — Помпонацці систематично відповідає на аргументи, традиційно висунуті проти неї, зокрема ті, які підкреслюють її серйозні етичні, політичні та релігійні наслідки: оскільки у людини є вроджене бажання щастя та безсмертя, чи можливо, що воно буде марним і ніколи не буде задоволеним? Чи можлива етика для тих, хто не вірить у життя після смерті? Чи не є віра в покарання й винагороди в загробному житті несуттєвою для соціальної згуртованості? Якщо немає потойбічної долі, чому певні люди доводять свій альтруїзм до жертвування власним життям? Надавши «хоча би приблизну» відповідь на подібні питання, Помпонацці не тільки об'єднує елементи філософії Арістотеля та стоїків, а й грає на напруженості, присутній у самій арістотелівській думці, між уявленням про людину як про «розумну тварину», котра досягає вищого щастя шляхом розвитку своїх пізнавальних навичок у житті, повністю присвяченому філософському спогляданню, та уявленням про людину як «політичну тварину», що реалізується в суспільному житті. Відтак, навіть із деякою напруженістю та непослідовністю, Помпонацці закладає основи автономної та

«мирської» етики, яка не приймає як необхідну передумову ідею про те, що людина живе заради загробного життя. На його думку, всі люди наділені «активним» розумом, який спостерігає та контролює нижчі продуктивні функції, «практичним» розумом, що знає різницю між добром і злом та управляє моральним життям, і «абстрактним» розумом, який виконує суто когнітивні функції. Тепер «мета людства у цілому полягає в тому, аби мати ці три розуми», але оскільки людина не може досягти такої мети, якщо не зберігає себе, а чеснота потрібна для її збереження. Помпонацці виводить із цього, що мораль — це «загальна людська» мета, необхідна для збереження соціального ладу. Тому всі люди повинні «досконало користуватися практичним розумом» та тільки «відносно» двома іншими. Відтак, мораль — це мета, яку мають поставити собі всі люди і яка може привести всіх до щастя, що досягається через проживання «відповідно до чеснот» та правильного виконання своєї ролі в суспільстві.

Аргументи

Помпонацці

Етика

та віра

Етика

та щастя

Інструменти віри

проти

раціональної

істини

Смертність душі не впливає на досягнення цієї мети, повністю досяжної в земному житті, та не унеможливорює досягнення щастя. Однак, оскільки люди відрізняються одне від одного та не всі так «добре схильні» до пошуку чесноти в собі, страх покарання й сподівання на вічні винагороди відіграють

незамінну соціальну роль, позаяк спонукають людей поводитися праведно та поважати правила. Саме тому «законодавці», доктори душ, які прагнуть більше до корисного, ніж до істини, поширили віру в безсмертя душі. Ідеться, однак, — повторив Помпонацці кілька разів, змішуючи ідеї як Платона, так і Аверроеса, — про просту «вигадку», яку можна порівняти з «казками», що їх няньки використовують, аби переконати дітей робити «те, що вони вважають корисним для них». Так Помпонацці, з одного боку, описує надзвичайно песимістичний образ наївного людства, яке — за винятком кількох мудреців, здатних розпізнати реальний стан людини, є закінченим, смертним, вкоріненим у матеріальності, має необхідність бути дисциплінованим через загрозу майбутнього покарання або заспокоюється в надії на блаженство. Водночас він зрештою добровільно або мимоволі ставить під сумнів саму цінність «законів», тобто утверджених релігій, що, як він не забуде наголосити, «всі припускають, що душа безсмертна».

Безсмертя душі

як соціальний інструмент

Помпонацці завершує «Трактат», заявляючи, що він твердо вірить, що душа безсмертна, але повторює, що це неможливо довести за допомогою філософії, а тільки «на основі конкретних інструментів віри». Чи це щира заява, чи простий попереджувальний хід? Чи є Помпонацці фідеїстом, котрий відмовляється видавати догми своєї релігії за раціональні істини, або замаскованим невіруючим? Навряд чи такі питання коли-небудь отримають однозначну відповідь. Зрештою, історики набагато більше зацікавлені наслідками публікації *Трактату*, ніж особистими переконаннями його автора. Тепер ми знаємо, по-перше, що полеміка навколо цього тексту не вплинула на університетську кар'єру Помпонацці, який продовжував викладати в Болоньї та, аж ніяк не відступаючи, як

наказав йому Папа, відповів своїм критикам двома статтями — *Apologia* (1518 р.) та *Defensorium* (1519 р.), обходячи правила про філософське вчення, передбачене буллою *Apostolici regiminis*. По-друге, немає жодних сумнівів у тому, що його оточення, однак, зумовило останні етапи його інтелектуального шляху. У 1521 р., коментуючи *De partibus animalium*, він заявляє своїм учням, що, оскільки він «потрапив у *pellіçaria*» (тобто піддався небезпеці бути вбитим заради хутра, як хутрова тварина), він більше не знає, що сказати про долю людської душі.

Спадок

«Трактату»

За рік до того, після завершення складання *De incantationibus* та *De fato*, він вирішив не публікувати їх: обидві ці праці серед найвидатніших ідей епохи Відродження будуть опубліковані посмертно в 1556 та 1557 рр. у Базелі, у колах реформованої та дисидентської культури. По-третє, образ релігій як «казок», наділених політичною корисністю, незалежною від їх правди чи омани, справить глибокий вплив на європейську культуру аж до всієї доби модерну: хоч якими були б його особисті наміри, Помпонацці стане протягом століть одним з улюблених авторів ерудованих вільнодумців, атеїстів та теоретиків «обману» релігій.

Див. також: Відродження науки, с. 301;

Наука про життя, с. 452

Філософія людини:

Мішель де Монтень

Нікола Панікі

*Роздуми Монтеня про поняття «зв'язок» як філософський та «терапевтичний» спосіб уникнути цілісного та нігілістичного скептицизму класичної філософської традиції, та його пропозиція про природну мораль дають змогу здійснити перетворення традиційного скептицизму на перспективу дискурсу. Якщо людина не має зв'язку з буттям, єдине, чим вона володіє, — це бути, жити, існувати. Його єдиною «сутністю» є відносини з іншими (*la relation avec autrui*). Концепція історичного антипровіденціалізму дає людині відповідальність за подорож світом та можливість конструювати політичну мораль.*

Біографія

Спадок

Монтень народився в 1533 р. у П'єра Екема й Антуанетти Лопес, або де Лупп. Граучо, Герент, Бюшанан, Мюре будуть видатними «наставниками в будинку», а деякі з них — Кордьє, Гувеа та Віне — стануть його вчителями в Гієнському колежі в Бордо, куди він вступить у віці семи років. Він вивчав право, найімовірніше, в університеті Тулузи (1548—1550 рр.). У грудні 1557 р. він увійшов до парламенту Бордо, а на початку 1558 р. зустрівся з Етьєном де ла Боесі (1530—1536) у Палаці Омбрієр (резиденція парламенту), котрий уже написав «Про добровільне рабство» (*Servitude volontaire*) та з 23 років був радником парламенту з особливим звільненням від зобов'язань від Генріха II (1519—1559). Етьєн де ла Боесі помер у Жерміньяні 18 серпня

1563 р., назвавши Монтеня спадкоємцем «своєї бібліотеки та своїх паперів»; насправді лише її частини. П'ять років по тому, 18 червня, також вмирає П'єр Екем, і Мішель стає паном Монтеня. До того батько довірив йому переклад Сабунде «Природне богослов'я» (*Theologia naturalis*), який побачив світ у Парижі в 1569 р. (Шодьєр; 1580 р., у 2-му виданні, виправлений «через численні помилки»). Навесні 1570 р. Монтень перебував у Парижі для публікації частини роботи Боесі (1571 р., надрукованій Ф. Морелем). Від шлюбу з Франсуазою де ла Шассень (1565 р.) народилися шість дітей, але вижила тільки Леонор.

Після того як він покидає судову систему, 28 лютого 1571 р. розпочинається його життя у відставці (*retraite*): символічне друге народження в 38 років в його замку — народження волонтера свободи (*liberté volontaire*). У рік Варфоломіївської ночі (1572 р.) починає складати «Проби» (*Essais*). Публікація відбулася 1 березня 1580 р. (1582 р. — 2-ге видання, виправлене та доповнене). 4 вересня Монтень вирушив у подорож до Італії через Швейцарію та Німеччину. 20 березня 1581 р. Сісто Фабрі, магістр Святого Апостольського палацу, повернув йому, разом зі словесним засудженням, копію «Проб», вилучену після прибуття до Рима. Під час перебування в лазнях Баньї-ді-Лукка він отримав звістку (7 вересня) про своє призначення мером Бордо на дворічний термін. 15 жовтня виїхав у Монтень. На настійну вимогу Генріха III він був переобраний ще на два роки, незважаючи на протидію католицьких екстремістів. У лютому 1588 р. був у Парижі для четвертого видання «Проб» (виданого А. Анжельє) з численними доповненнями до перших двох книг та додаванням третьої. У місті «бруду» він зустрів Марі де Гурне. У День барикад (12 травня)³² був ув'язнений у Бастилії; звільнений через кілька годин завдяки втручання Катерини Медичі. Влітку він жив у Гурне-сюр-Аронд у Пікардії із сім'єю

Марі. Монтень помер 13 вересня 1592 р. та був похований в церкві фельянтинців у Бордо.

32 День барикад (фр. *Journée des barricades*) — події в Парижі 12 травня 1588 р. під час французьких релігійних воєн, які становили стихійне народне повстання католиків проти поміркованої та вичікувальної політики короля Генріха III. —
Прим. ред.

Ув'язнення

«Відсіювання» розуму

Практика

нової мови

Як впливає з назви, що описує характер експерименту, начерку есе, про мистецтво жити та про слабкість розуму, у «Пробах» стверджується сучасний, не догматичний спосіб мислення, звільнений від питань філософського авторитету стародавніх, та водночас застосовується точний метод звільнення думки, який лише видається автобіографічним: «Єдина у своєму роді книга у світі» (переклад італійською за редакцією Ф. Гаравіні та А. Турнон, Мілан, 2012 р. [стратифікація тексту: А = 1580 р.; В = 1588 р.; С = маргіналії та виправлення між рядків Монтеня за текстом 1588 р.], II, 8, 683С). Той же самий метод вплинув на тонкі та складні відносини філософії та теології, розуму та віри, до яких римська цензура в ряді випадків не залишалася байдужою. Його експеримент (*experimentum sui*) — який підштовхує Монтеня до заяви: «Я вивчаю себе більше, ніж будь-який інший предмет. Це моя метафізика та моя фізика» (III, 13, 1997В) — та світ стали можливі завдяки новій філософській формі, яка розглядає питання (дослідження людських міркувань та дій, включно з пристрастями), прагнучи проникнути й торкнутися сили зовнішності, звички, заперечення життя та здатності до метаморфоз: зняти маску зі слів, людей та речей (I, 20; I, 23),

усвідомлюючи істотну тимчасовість існування, нашого *estre substancial*: «Час залишає мене. Без нього в мене більше нічого немає» (III, 10, 1879B). Справа не тільки в руйнуванні, а й у відновленні себе й світу за допомогою інших матеріалів, парадигм, вміння дивитися та слухати. Практикувати нові мови, нове мистецтво говорити й слухати; інші співрозмовники, інший словниковий запас: рух, перехід, різноманітність, нескінченність форм, раціональність тварин, терпимість, плюралізм, слабкість/сила розуму та уяви, можливість, антидогматизм, не нігілістичний скептицизм, універсальність розуму, відображена у всіх людях *non denaturés* (III, 12, 1973C, не випадково, що перше визначення *naturel* розглядає природу як «те, що є загальним, простим й універсальним»: I, 57, 581A), проти буття, звички, унікальність, неможливість, зазіхання на центральність, телеологія/фіналізм, універсалізм — універсальне зло, релятивізм, *scala naturae* (великий ланцюг буття) або очевидна ієрархія істот тощо. Робота з демістифікації класичного та гуманістичного знання дійде до витоків ідолів європейської культури, людська форма зосереджена на антропо- та логоцентричних прикладах, які заважають нам повністю зрозуміти, наскільки природа, взята з вигаданих філософських побудов та моделей довільних «законів», є нескінченним множенням та мінливістю форм, невідомих людському розуму, — та як далеко можуть дійти її можливості. Це загальне припущення, ідея природи, що нескінченно породжує та безперервно множить форми, які людина ігнорує, визначає «Проби» як свого роду військову машину проти будь-якої давньої та сучасної тератології, кожної міфології чудовиська (*monstrum*) в антропологічній, етичній, освітній, політичній сфері, аби підтвердити мислимість і легітимність плюралізму, концепцію терпимості та співіснування відмінностей. Але, подібно Силену, концепція *monstrum* у її етимологічному

розумінні знаку завжди набуватиме значення можливості мирного співіснування між різними релігіями; як і в разі *enfant monstrueux* (II, 30), де співіснують два пов'язаних тіла, — аж ніяк не жахливі в аристотелівському розумінні (проти порядку природи), вона функціонує як політична ознака й заступництво для государя, котрий хоче, щоб у державі співіснували католицька і протестантська релігії. Задум Монтеня описує намір створити образ «природного» розуму в тісному зв'язку з новою концепцією життя та новим баченням природи, разом із метафізикою, яка є фізикою та анатомією його, суб'єкта, у русі й експерименті, свого роду гераклітизм розуму: «Я не описую буття. Я описую шлях» (III, 2, 1487В). Парадоксальна передумова закладена в понятті універсалій та сингулярності: фрагмент, тимчасовість відповідають конкретному абстрактному поняттю; кожне абстрактне поняття є своєрідним. Навіть якщо іноді самоаналіз стає болючим і важким, характеризується двоїстістю: інший — в мені. Для того щоб досягти власної мети, *speculum matricis* Монтеня отримує синонімічну пару *буття/уява*, багатозначне поняття, навколо якого обертається загальна орієнтація «Проб» — горизонт сили та безсилля людської природи: «Я завжди називаю цей вид міркування тим, що кожен зберігає в собі; видів цього міркування може бути сотня, протилежних щодо одного і того самого об'єкта» (II, 12, 1039В).

Природа,
звільнена
від парадигм
«Я не описую буття. Я описую шлях»
*Speculum
matricis*

До нового скептицизму

Прийняття скептицизму, що виникає, є оригінальним опрацюванням елліністичної систематизації класичного

скептицизму, критичне значення якого Монтень буде й надалі визнавати, незважаючи на висунуті заперечення. Перш ніж відкрити поворотні моменти або переформулювати новий скептицизм (що мав на увазі точне уявлення про філософію як про мистецтво життя та формування судження та звичаїв), *Apologie de Raymond Sebond* виокремлює вирішальні елементи, які віддаляють його від стародавніх форм (Нова Академія та пірронівська філософія, написана Секстом Емпіриком між II та III ст.). Призупинення судження (epochè) — моральне значення якого полягає в заспокоєнні душі (атараксія) — необхідне за відсутності очевидного уявлення, яке приводить до судження про його істинність (завжди знайдеться протилежність, здатна врівноважити впевненість першого), закриває людину у феноменалізмі, з якого вона ніколи не вийде, закриває її в уявленні про річ, її зовнішність («реальний світ» — це феномен). Знання — це думка, правдоподібність або неправдоподібність, якщо відмовити в прямому доступі до нього. Наслідуючи пірронівську філософію Секста, Монтень наголошує, що Нова Академія, стверджуючи, що нічого не знає, впадає в логічну суперечність, подібну негативному догматизму, тоді як Піррон, навіть не заявляючи про це, показує свою філософію як справді скептичну: стверджувати, фактично, що не знаєш нічого, означає не тільки знати в розумінні визнання того, що знаєш, що не знаєш (також суперечлива формула), але припускає володіння теорією людського духу, душі, в її зв'язку з «реальністю». Також, за Секстом, істинний скептицизм налаштований як зететика (*zétesis*), безперервне дослідження, питання, аналіз, безперервне полювання: скепсис (*skepsis*), дослідження, аналіз — послідовники Піррона «все ще в пошуках правди». Якщо заняттям послідовників Піррона є *recherche* («невігластво, про яке відомо, що оцінюють та засуджують, не є повним невіглаством»: II, 12, 999A), догматики

вважають, що вони знають принципи та основи науки ще до самого дослідження, що вони мають можливість осягнути визначеність (*certitude*) і хвалитися нею, тимчасом як скептицизм Нової Академії, точно як догматична філософія, більше не шукає, виходячи з припущення, що істина ніколи не може бути знайдена: догматики та скептики сходяться у крайності (*extrémité*) (абсолютні визначеність і невизначеність), відношення, зроблене пластичним через фігури *mus in pice* або задухи шовкопряда. На відміну від пірронізму, який, хоча й не вірить у можливість знайти істину, не припиняє її шукати. Завжди знайдуться *pas au delà* для керівництва людськими дослідженнями (I, 26). Але якщо для обох скептичних шкіл у людини є тільки думка, уявлення про явища, а річ сама по собі залишається недоступною, виникає проблема дії, самої можливості життя. Для послідовників Піррона це питання відповідності звичаям своєї країни. Монтень не згоден: «Що філософія скаже нам у цій ситуації? Дотримуватися законів нашої країни? Тобто це нестійке море думок народу або правителя [...] моє судження не може бути таким гнучким» (II, 12, 1069A). На цій хвилі Монтень руйнує легенду Діогена Лаертського, послідовниками якої були Цицерон, Августин, а потім Гегель, про Піррона, не здатного жити, перетвореного на камінь Медузою за бездіяльність, повертаючи йому здатність й радість насолоди всіма частинами, тілесними та духовними. Тоді як логічна апорія, що засуджувала пірронізм за мутизм, була розвіяна: «[A] «Я ігнорую» або: «Я сумніваюся», кажуть, що це речення починається з іншого, ні більше, ні менше, як ревінь [проносне], який виштовхує погані рідини та виходить з ними. [B] Ця фантазія найчіткіше виражена в питальній формі: «Що я знаю?» (II, 12, 961). Якщо філософствувати означає сумніватися (II, 3, 619A), питання (*Que sais-je?*) є подоланням скептицизму, що суперечить самому собі

і стає матрицею філософської практики безперервного запитування. Питання показує переважно догматичний фон не тільки нігілістичного скептицизму, а й пірронізму (II, 12). Ухвалення цих складних координат веде Монтеня в методологічних пошуках до створення нової парадигми природного розуму з її етичними, релігійними, політичними наслідками — після того, як класичне відношення зазнало критики. Саме поняття життя (і тіла) у «Пробах» відкриває несподівані горизонти для філософії: життя як горизонт можливостей. Розділ «Звичай острова Сео» (*Usanza dell'isola di Seo*), присвячена темі самогубства, добре відома через першу римську цензуру.

«Апологія
Раймунда
Сабундського»
Пірроніанці
та догматики
Подолання скептицизму

Філософія та теологія

Цензура

Іншим наслідком скептичного ставлення є теза про недоступність людському розуму божественного розуму (II, 12), про брак зв'язку з божественністю: «У нас немає зв'язку з буттям», навіть якщо в інших контекстах під буттям мається на увазі чисте існування; життя «це наше буття, наше все» (II, 3, 627A). Випадковість та воля характеризують людський розум; Бог не підкоряється закону ідентичності, суперечності, виключеного третього; він не може бути *par nostre estamine* або досліджений за допомогою мови за аналогією. Єдиний спосіб представити його — зробити неувяним. Розум не є загальним елементом для Бога, світу та людини. Перша письмова цензура «Проб» у двох томах видання 1580 р. здійснена у березні 1581 р.

(Архів Конгрегації з доктрини віри. Показчик. Протоколи С, фол. 470r-471r [346r-347r]: *Documentum 32. In librum sermone Gallico impressum Abordeaus 1580 auctore Michaele de Montagnie*). Автор «Проб», правду кажучи, залишиться глухим до запитів про цензуру та не прислухатиметься до вимог про виправлення або видалення з тексту. Як відомо, Монтень не тільки не усуває викривальні уривки, а іноді, навпаки, уточнює та поглиблює, дотримуючись первинного задуму. У двох доповненнях *Delle preghiere* він наполягатиме на поділі розуму та віри: структурному, онтологічному та, отже, лінгвістичному. Шляхи, які не повинні перетинатися, тому що насправді вони не можуть сполучуватися, по-своєму паралельні та непохитні: людська і божественна мови не мають спільного. Всупереч тезам Томи Аквінського та Сабунде розум не може надати жодної допомоги вірі, яка залишається доступною тільки божественним шляхом, небесним даром. На відміну від тез, які підтримують богословський раціоналізм та *theologia naturalis*, філософія також не може мати *preambulum fidei*. Крім скептичних спостережень, що стосуються слабкості розуму, Монтень піклується про те, аби зберегти гідність «людського слова», філософії та моралі (III, 12), її автономії від богослов'я. Заперечення її допоміжної функції, якщо вона повністю є частиною перспективи знищення розуму в питанні віри, водночас сприяє філософському осмисленню автономної ролі, звільненої від вчення Церкви та її апологетики. Релігія без моралі є порожньою, це просто відданість, марновірство та практика духовної тиранії. Писання богословів настільки «надто людяні», пройняті цією «некерованою» лексикою, що хочеться протистояти, настільки людяні, аби карати нелюдськими засобами, тортурами і вогнем, філософські думки, ідеї та людські слова: доля «в наші дні», говорить Монтень, «не оминає ні хороших, ні поганих» (I, 26).

Гідність

людського

слова

Заміна одного місця іншим

Можливості

Нового Світу

Тепер Монтень може знову поставити людину в центр та повернути їй гідність пов'язувати та бути пов'язаним. Його центр поліцентричний, його всесвіт має вигляд призми. Володіючи силою уяви, він знає, як поставити себе на «місце іншого», та може здійснити «обмін місцями». Йому вдається налаштувати «законну та громадянську» політику, декомпозицію й перекомпонування законних та справедливих людських зв'язків — не утопічних, а тих, що діють у *досвіді* «іншого світу», отже, юридично обґрунтованих, форми та необхідності природного мислення. У Новому Світі Монтень опановує знак, приклад і відчуття можливостей людського духу та стає на порозі відкриття нової парадигми часу — відчутної ознаки надії знайти інші простори/часи/світи та інші аспекти людини: хто запевняє нас, що знову відкритий світ є останнім у своєму роді, зважаючи на те, що до вчорашнього дня ми, демони та сивіли, ігнорували його? Ґрунтуючись на тій самій моделі, він робить деякі спостереження щодо Китаю (III, VI; III, 13), космології Коперника та тези про кулястість Землі: інші здобутки, інші результати; тимчасові набутки та часткові істини (II, 12).

Новий

гуманізм

«Інший світ» — це нова, в етимологічному розумінні, можливість для зіпсованого людства, такого як Європа, воз'єднатися з нескінченністю космічно-історичних форм, переосмислити й реорганізувати себе у формах чесноти (*de la vertu*). Монтень відчуває, що майбутнє Європи — у концепції

плюралізму, та підкреслює плідність діалектики ідентичності та розмаїття в житті, мистецтві, релігії, історії, політиці та освіті. Наполягаючи на порівнянні, розмові/спілкуванні, він створює нову онтологію людини і відкриває нові сценарії на рівні універсального спілкування. Контакт з іншими культурами не тільки позитивний; це моральний обов'язок, щоб дізнатися про самого себе. Ризик зараження протилежний: нашим зіпсованим контактом (*id est europeo*) ми заразили людоджерів вірусом універсалістської псевдопричини та моралі. Простір нового гуманізму як місця спілкування відкривається розуму іншого. Під цим кутом зору навіть тварини стають об'єктом теоретичної й етичної реабілітації, яка дає змогу усвідомити порядок природи. Первісне осмислення тваринного світу не тільки є фундаментальним елементом нової концепції скептицизму та критики антропо- та логоцентричних проєктів, а й підтверджує поняття природного розуму, філософії, яка повинна навчити жити, тим самим характеризуючи повернення до тієї концепції життя, яку Монтень ніколи не залишав. Він почне з того, що зосередиться на меті руйнування центральної частини, телеологічного міркування про стоїчну матрицю, згідно з яким людина є метою природи, та, отже, весь всесвіт спрямований на неї. Суперечність, *obiter dicta*, також є відповіддю на теологічну і телеологічну структуру «книги природи», описану Сабунде в його *Liber creaturarum*, негативно сприйнятої поетично-філософським посередництвом Лукреція.

У результаті не вдасться повністю уникнути космологічного підходу, який підтримує та відновлює в онтологічному напрямі «язичницьку» значимість неоплатонізму, спосіб розглядати всесвіт як сукупність відносин, що впливають на життя, долі, психологію окремих осіб; більше того, це буде необхідним для порівняльної логіки, прийнятої автором: чи можуть зірки, небесні тіла, наділені нетлінним життям (тут мимохідь описана

теза про вічність світів), естетикою краси, мірою, гармонійним рухом, не претендувати на право бути частиною «раціональності світу»? Тема просунулася та звузилася під кутом зору полеміки до детермінізму Манілія. (Остаточні) наслідки не змусили на себе чекати: якщо небо дарує розум, *comparaison entre eux et nous* має встановити ієрархічний розрив, який відкидає рівність гідності.

Етьєн де ла Боесі та «Добровільне рабство» (*Servitude volontaire*)

Структурна

тиранія

Рівність у гідності, навпаки, притаманна дружбі. Якщо Монтень здійснює перетворення природного поняття на категорії плюралізму та терпимості, то субстрат, загальний для цих двох понять, має бути пов'язаний з реалізацією *en place marchande* поняття дружби, приватної та загальної. «Це мій дорогий брате і непорушний компаньйон», — говорить Етьєн де ла Боесі (1530—1563) про Монтеня («сірчисту» книгу про якого він ніколи не опублікує, незважаючи на обіцянку на смертному одрі). Початок роздумів ла Боесі вже орієнтований на крайню радикальну перспективу: сила одного протистоїть розуму. Наступна відмова розглядати тиранію як виродження форм правління, згідно з класичною політичною типологією, перебуває в тісній залежності від важкого припущення щодо самої монархії: «Мені здається, важко повірити, що в уряді є дещо спільне, якщо все належить одному» («Міркування про добровільне рабство» — *Discours de la servitude volontaire*, Женева, 1987 р., видання М. Smith, або Париж, 2002 р. видання

Л. та А. Турнон, переклад італійською Л. Дженінацці, Мілан, 1979 р., с. 64). Відтак, не існує *res publica*, де все належить одній людині. Звільнена від часу та простору, вічна тиранія також є хрестом сьогодення. Ла Боесі відразу робить ще один рішучий

крок. Його «Міркування» — це не тільки заклик до боротьби з тиранією, а й усвідомлення кореня політичного та соціального зла: добровільного рабства. Універсальне володіння/власність тільки одного, непоправні невдачі, різанина, яку він спровокував та провокує, його власна сила є, по суті, тиранічними тільки тією мірою, якою його становила, інша темна й непереборна, риторично оксиморонна сила, згода безлічі, утверджена як «таємниця» добровільного рабства. Сила тирана не є нав'язаною жахливим Одним, вона виникає з народу, з універсального консенсусу в єдності Одного, який утворює силу *Un seul*, що веде багатьох на бійню, *boucherie universelle*. Люди, конкретне поняття, автори та актори свого власного рабства, самі себе зв'язують, стаючи добровільними слугами абстрактного універсуму, що стає фактично універсальним, узурпатором універсальності та первісної єдності людства. Дивовижний та загальновідомий факт: універсальний вимір колективної влади переданий (відчужений?) іншому, який став Одним шляхом того самого відчуження, даром держави, спотвореним даром та коренем політичного зла. Люди служать не через примус вищих сил, а як «зачаровані лише ім'ям Одного». Як пояснити чаклунство імені, єдності, створеної людиною, навмисних та бажаних «горизонтальних» соціальних відносин, коагульованих волею тих, хто створив їх в одній людині поза спільнотою, у русі «вертикального» благоговіння? У пародії на єдність, у нездатності передати єдність законному власнику або, скоріше, в його онтологічному запереченні?

Люди —

автори та актори
свого рабства

Політичне зло

Серед «талантів» держави ла Боесі фіксує розбещеність та патологію політики/влади. І робить припущення, найважче і водночас вочевидь найдоброзичливіше та найкорисніше. Він передбачає, що жителі країни можуть знайти одного з цих великих людей, воістину *vir bonus* (хорошу людину), далекоглядну, сміливу, вдумливу, здатну управляти ними: вони довіряють їй та будуть підкорятися «доти, доки не визнають її певну перевагу». Ця перевага позначає точку неповернення: «Я справді не можу сказати, чи розумно прибирати її з того місця, де вона робила хороші речі, щоб поставити її в таке становище, де вона може нашкодити». Навіть *vir bonus* (хороша людина) піддається політичному злу, злу від політики, її патології, денатурації та виродження суспільства друзів за походженням, політики дружби та її вихідного становища, *égalité*, як пізніше напише ла Боесі: дружба може народитися тільки на підґрунті рівності, вона ніколи не кульгає та завжди перебуває в досконалій рівновазі. Мерзенність тиранії — вершина денатурації міжсуб'єктних відносин над відносинами між тими, хто править, і тими, ким управляють, довга ніч свободи, подібна гомерівській батьківщині кіммерійців, де темрява панує протягом шести місяців, або вічної меншини розуму «отупілих народів», які створюють собі «неправду, щоб у неї вірити», включно з релігійними забобонами. Виродження/меншість, яка скасувала кожне «місто людей». Вільно народжені люди всюди в ланцюгах.

Здається, ніби читаєш вступ до праці «Про суспільну угоду» (*Contrat social*) Руссо (1712—1778).

Патологія
політики

Перший наслідок, який ла Боесі отримує з добровільності патогенного процесу (добровільного рабства), що перебуває в основі утворення зла, — це можливість зворотного процесу та

скасування створеної ним влади. І не тільки. Характер патогенезу, способу виникнення захворювання також передбачає спосіб розгортання процесу. Якщо сила тирана (та його паноптична влада) міститься в руках, очах, вухах народу, якщо сила тирана — це згода людей (у розумінні суб'єктивного та об'єктивного генетиву), то немає потреби боротися із силою цієї «нелюдської та несправедливої» влади, протистояти їй з активним опором: досить «не підкорятися їй», і колос впаде (там само, с. 69). Тут ла Боесі закликає до пасивного опору проти тирана (зі значним винятком, який опише пізніше в тексті). Падіння глиняного колоса, шлях його делегітимізації, збігається зі шляхом ренатурації/дегуманізації об'єднання, повторного присвоєння того, що було відчужене поганою людиною, відновлення своїх природних прав, щоб повернути *uns et unis*: від звіра повернутися до людини, схильної до свободи та самовизначення. Нерівна рівність, природна основа універсального братерства, стає контрдоказом першого принципу взаємного визнання. У діалектиці «Я—ми» «ми» є множитком та компонентом самого «Я», первинних «благ та почуттів» (с. 75); воно буде утверджене як одиниця кратності. Посилання ла Боесі на політичну модель дружби та сумна прикінцева похвала за сакралізацію концепту забезпечать Монтеня відправною точкою та життєвою силою для праці I, 28 (*De amicitia*), I, 31 (*Des cannibales*), III, 6 (*Des cochés*).

Зброя

непокори

Політика дружби: *confrairie* (братство)

Ла Боесі

та Монтень

Політична концепція ідеальної дружби, присутня на тлі праці «Про добровільне рабство», становитиме генеруючий елемент складної конструкції іншої думки або теорії політики, яка

майже наприкінці есе Монтеня «Про дружбу» (*De amicitia*) стане основою для політики дружби. Палаюче серце «Про добровільне рабство» (*Servitude volontaire*), як Монтень дізнався від адекватного читача, — це пошук соціального миру, який своїм утіленням заперечує саму можливість тиранії. Справжнє серце міститься в центрі невеликого твору ла Бюссє з вихваланням «загальної волі», святенності дружби як осередку справедливого суспільства, зв'язку, єдності та соціального миру. Тому роздуми, що вимагають, аби соціальна концепція дружби, створена ла Бюссє, взаємодіяла з явно аполітичними роздумами Монтеня, які тільки наприкінці есе I, 28 відкриваються у зворотному вигляді в соціальному вимірі. Те, що було передумовою для ла Бюссє, стає результатом у Монтеня. Якщо взяти до уваги есе Монтеня про канібалів (*cannibales*), одразу стає зрозумілим, що ці два аспекти є неподільними, як і в праці ла Бюссє, котрий розкриває природу одного та об'єднаного в майбутньому людства, тоді як філософія історії в зародковому стані була в змозі дивитися і вперед, і назад, не відпускаючи ідею свободи. Але саме Монтень допоможе краще зрозуміти посліл «Про добровільне рабство» (*Servitude volontaire*): «Ніщо не має кінця, якщо існує дещо схоже. І той, хто вважає, що з двох я люблю одного так само, як і іншого, та що вони люблять один одного і люблять мене так само сильно, як я люблю їх, примножує в братстві об'єднану річ з усіх існуючих...» (I, 28 349C).

Див. також: Зародження політики, с. 26;
П'єтро Помпонацці, с. 320

Політична думка та утопії в добу Модерну

Філософія Макіавеллі
Вітторіо Морфіно

Секрет філософії Макіавеллі полягає у відомій формулі «прямо до істинної істини речей»: це істина зі світу Лукреція, позбавленого мети (telos) і водночас цілком зрозумілого, де кожна форма створюється випадком та конфліктом. У цьому радикально матеріалістичному оточенні Макіавеллі розвиває нечувану концепцію політичної чесноти, поза рамками теології та моралі, символом якої є кентавр, наполовину людина, наполовину звір, у якому звір роздвоюється в лисицю й лева. Якщо є секрет філософії Макіавеллі, він, безперечно, міститься у відомому уривку, де, щодо політики, справжня істина речі протиставлена її уявленню. Звичайно, це радикальна заява про розрив з минулим, чий філософський зміст нелегко ідентифікувати, за винятком посилання на загальний «реалізм» проти всіх форм утопізму.

Універсальність

людських

пристрастей

Незмінність природного порядку та універсальні зміни

Незмінний

порядок

природи

Перша філософська теза Макіавеллі представлена у передмові до «Роздумів» і становить методологічну

передумову всієї теорії. Для того щоб закласти фундамент знання історії, що може бути втілена в життя, Нікколо Макіавеллі підтверджує незмінність природного порядку, який перебуває в основі безперервної зміни подій: «Щодо заснування республік, збереження держав, управління королівствами, створення армії, ведення війни, здійснення правосуддя стосовно підданих, зміцнення влади, то ніколи не знаходиться ні государя, ні республіки, які звернулися б до прикладу стародавніх. Я переконаний, що виникає це [...] від браку справжнього розуміння історії, що допомагає під час читання творів істориків отримувати задоволення й разом із тим витягати з них той зміст, який вони мають. Саме від цього виникає те, що люди, котрі дуже багато читають історичних творів, з інтересом сприймають різноманітність описуваних у них подій, але нітрохи не думають про наслідування їм, вважаючи таке наслідування не тільки важким, а й зовсім неможливим, немовби небо, сонце, стихії, люди змінили свій рух, порядок та силу від тих, що мали в античності» («Роздуми», 1513—1519 pp.). В інших уривках з «Роздумів» Макіавеллі повторює, «що у всіх містах і у всіх народів одні й ті самі бажання та одні й ті ж настрої» (там само) і що люди «завжди мають і мали одні й ті самі пристрасті» (там само). Альтюссер (1918—1990) справедливо зазначив, що ця теза Макіавеллі функціонує як філософська, що підтверджує «об'єктивність та універсальність майбутніх наукових положень, з одного боку, а з іншого [створює] можливість експериментального порівняння «справ», яким Макіавеллі присвятить себе» (Л. Альтюссер. Макіавеллі та ми, 1994 р.). Теза про однорідність часу закладає саму можливість дискурсу Макіавеллі, так само, як теза про однорідність підмісячного та небесного світів уможливіть дискурс Галілея.

Універсальні

зміни

та вдача

У явній суперечності з першою тезою, здається, перебуває теза про універсальні зміни. Вони згадуються у багатьох фрагментах із праць Макіавеллі, серед яких найвідомішим є, напевно, цей: «У відчайдушних умовах, коли більше немає чого втрачати, завжди краще йти в наступ» («Роздуми», 1513—1519 рр.). Від них безпосередньо залежить як концепція удачі, так і упередження, згідно з яким вони керують речами людини, що «найбільш поширено в наш час завдяки великим змінам, що бачилися і бачаться кожного дня і які перевищують усі людські припущення» («Державець», 1513 р.). Природа — це варіація, удача — це «непередбачувана» варіація, «поза будь-яким людським припущенням», для якої «руйнівні річки» «Державця», безумовно, є метафорою, але також і «шторм вітрів» Флорентійських хронік, «який у Тоскані створив нечуване для минулого та поява якого вважатиметься у майбутньому найбільш дивною та такою, що запам'ятовується» («Флорентійські хроніки», 1520—1525 рр.).

Щоб «перейти прямо до істинної істини», ці дві тези не повинні розглядатися окремо, як у тому разі, якби, з одного боку, існувала сталість форм, а з іншого — постійна зміна випадковостей. Натомість вони мають розглядатися разом, щоб уникнути, з одного боку, скам'янілості проникнення через концепцію, а з іншого — розчинення її розбірливості у безструктурній дисперсії. Ми могли б сказати, що перша теза являє собою його якийсь принцип причинності (на взірець «завжди і скрізь, у стародавні часи та в наш час, немає наслідку, який не має причини, і немає причини, з якої випливає наслідок»), це виразність реальності, тоді як друга теза є її безпосереднім виправленням або модуляцією (типу

«безперервна зміна ускладнює лінійність причинно-наслідкових зв'язків»).

Відмова від лінійної причинності

Можна посилатися на незліченні уривки з аналітичних праць Макіавеллі, в яких відмова від лінійної моделі причинності працює на практиці. Парадигматичний розділ, присвячений «різним способам дій» Ганнібала та Сципіона, причина «тих самих наслідків» («Роздуми», 1513–1520 рр.): «Щоб краще прояснити те, що я хотів сказати, я говорю, як це бачили інші, коли Сципіон увійшов до Іспанії, зі своєю людяністю та жалістю негайно подружився з цією провінцією, а народ став його любити та захоплюватися ним. Ми побачили, як Ганнібал входить в Італію і, навпаки, з жорстокістю, насильством та пограбуванням й усіма причинами невірності отримує той самий результат, що Сципіон мав в Іспанії; тому що проти Ганнібала повстали всі міста Італії, всі народи пішли за ним» (там само). Але можна також згадати розділ, присвячений «твердості Манлія Торквата» та «милосердю Валерія Корвіна», різних причин одного і того самого наслідку («кожен приніс один і той самий плід як проти ворогів, так і на користь республіки й себе», там само). Однак є принаймні один уривок, де Макіавеллі пропонує реальну теоретичну розробку питання про причинність, відкидаючи будь-яку форму лінійності. Це лист, відомий під назвою «Фантазії до Содеріні» (*Ghiribizzi al Soderini*): «Я був би здивований, якби моя доля не показала мені так багато речей та не була настільки різноманітною, що я змушений був би мало дивуватися або зізнатися, що я не пробував ані читати, ані практикувати дії людей та способи поведінки. [...] бачачи, як різні уряди досягають одного і того самого та діють по-різному, ставлячи одну й ту ж мету» (Макіавеллі до Содеріні, 13–21 вересня 1506 р.). Різні причини можуть привести до того самого наслідку, що й у випадку

з Ганнібалом та Сципіоном, але також із Лоренцо Медічі Пишним, «котрий роззброїв людей, аби зберегти Флоренцію», та Джованні Бентівольйо, який, «щоб зберегти Болонью, озброївся»; і ще з «Вітеллі в Чітта-ді-Кастелло і цим герцогом Урбінським», які «зруйнували фортеці, [...] щоб зберегти державу», та «графом Франческо і багатьма іншими, [що] будували їх у своїх державах, аби убезпечити себе» (там само). Але не тільки один і той самий наслідок може виникнути через протилежні причини, але та сама причина може викликати протилежні наслідки. Чому Макіавеллі ставить запитання: «Одні й ті ж дії іноді однаково хороші або однаково шкідливі»? «Я вірю, — пише він, — що як природа надала людям різні обличчя, так і зробила їх з різним характером та уявою. З цього випливає, що кожен діє відповідно до свого характеру й уяви. І тому, з іншого боку, часи різні та порядок речей різний, і той щасливий, хто знаходить свій шлях із часом, а той, навпаки, нещасливий, хто змінюється час від часу і від порядку речей. Отже, цілком можливо, що двоє, діючи по-різному, мають одну і ту саму мету, оскільки кожен із них може пристосуватися до свого відображення, бо існує стільки ж порядків речей, скільки провінцій та держав. Але, оскільки час і речі повсюдно й особливо часто змінюються, і люди не міняють своїх фантазій або способів поведінки, трапляється, що людина добре проводить час, а буває, сумує. І справді, той, хто був настільки мудрим, що знав і час, і порядок речей та пристосовувався до них, завжди мав би успіх або завжди остерігався сумних подій, і було би правильно, що мудра людина керувала зірками та долями. Але чому цих мудреців не знайдеш, позаяк люди спочатку недалекоглядні, а потім вони не здатні керувати своєю природою, з чого випливає, що Фортуна змінюється, командує людьми та об'єднує їх під своїм ярмом» (там само). Природа як варіація — це те, що заважає застосуванню моделі лінійної

причинності в політиці. Різноманіття характерів та безліч порядків речей роблять час немислимим як лінію, в якій, відповідно до інструментальної логіки, розвивається дія суб'єкта: зміна часу, про яку говорить Макіавеллі, визначається саме перетином цих двох множин, у яких немає місця непередбачуваним обставинам як браку необхідності або, що позитивно, як прояву людської свободи; потреба є нагальною, але не лінійною, і непередбачувані обставини виникають не через відсутність причин, а через їх складне переплетіння, з якого ніколи не можна отримати загальну картину, а тільки внутрішню й часткову.

Лист
до Содеріні
Розум
і держава
Фортуна
та політика

Сутність змішаних тіл

Концепт
можливості

Відмова від лінійної моделі причинності припускає особливу концепцію «можливості» та «сутності» або «форми» змішаних тіл. У листі до Ветторі Макіавеллі неявно формулює власну концепцію можливості: «Тому що всі речі, які були, я вірю, що вони можуть бути» (Макіавеллі до Ветторі, 20 грудня 1514 р.). Поняття можливості, тобто суті змішаного тіла, приходить після його існування. Іншими словами, можливе не те, що не суперечить на логічному рівні, а те, що існувало або існує на історичному рівні. Однак те, що існувало й існує, не вичерпує сферу можливого. Навпаки, саме ця ідентичність можливості та фактичного, історичного існування відкривається для *novum* (нового). В іншому листі до Ветторі від 10 серпня 1513 р.

Макіавеллі пише: «Я знаю, що моя думка суперечить природному недоліку людей: [...] не вірити, що дещо може бути тим, чим не було». Згідно з Макіавеллі, історія працює як чиста фактичність, а не як гарантія вічного повторення одного й того самого: те, що відбувається, можливе саме тому, що воно відбувається. Ця концепція можливості тісно пов'язана з концепцією суті, яку ми бачимо практично опрацьованою в роботі Макіавеллі: сутність змішаного тіла складається з відносин, тобто з примусових відносин, з прихованого або явного конфлікту. Предмет «Роздумів», сутність або форма Римської республіки, не визначається простою або змішаною політичною формою, але конфліктними відносинами між її елементами, «роз'єднаність плебсу та Сенату» не є формою, що утворює проблему, це сама проблема, яка набуває форми в результаті конфлікту: «Я не хочу залишити без розгляду смуті, що відбувалися в Римі після смерті Тарквініїв і до заснування трибунів, і маю намір дещо заперечити тим, хто стверджує, ніби Рим був республікою настільки схильною до смуті і до того неспокійною, що, якби доля та військова доблесть не виправили її недоліків, вона була б нікчемнішою за будь-яку іншу державу. Я не можу заперечувати того, що щаслива доля та армія були причинами римського панування; але в цьому випадку мені видається неминучим саме виникнення названих причин, оскільки добра армія є там, де існує хороший політичний лад, проте хорошій армії майже завжди сприяє щастя. Але перейдемо до інших примітних особливостей цього міста. Я стверджую, що ті, хто засуджують сутички між знаттю та плебсом, засуджують, здається, те саме, що було головною причиною збереження в Римі свободи; що вони звертають більше уваги на нарікання та крики, що такі сутички породжують, ніж на благі наслідки, які з них випливають; та що вони не враховують того, що в кожній республіці є два різних

настрої — народний та дворянський, і всі закони, які приймалися в ім'я свободи, породжувалися розбіжностями між народом і знаттю, у чому легко переконатися на прикладі історії Риму» («Роздуми», 1513—1519 рр.). Ці суперечливі відносини «двох настроїв» не тільки утворюють внутрішню сутність римського народу, його політичну та військову організацію, а й визначають природу зовнішніх відносин, оскільки роблять Рим здатною до завоювань державою, будучи одночасно «численним та збройним народом» і причиною «заворушень» та «експансії».

Римська
республіка:
політика
і конфлікт

Заперечення телеології та відмова від циклічного часу

Нагоди
та гідність
Керування
Фортуною

Відмова від лінійної причинності та ствердження реляційного характеру змішаних тіл супроводжуються в Макіавеллі підтвердженням відсутності мети природної мінливості, що мається на увазі в теорії чесноти та вдачі, вираженої в *Державці*. Макіавеллі вважає, що «фортуна є арбітром половини наших дій, але вона дає нам змогу керувати другою половиною або майже половиною», порівнює її з «рушійною рікою, яка під люті затоплює рівнини, вириває дерева і руйнує будівлі, забирає з одного місця землю й переносить в інше; кожен втікає, кожен поступається перед її натиском і не може ніяк зупинити її неупинного руху» («Державець», 1513 р.), а добродієність — із побудовою «сховищ та насипів» в «тихі часи», оскільки «якщо заново буде

підійматися річка, то або потече каналом, або її сила не буде вже ні такою напористою, ні такою шкідливою» (там само). Фортуна, тож, «демонструє власну потужність там, де немає сили, яка б її зупинила; вона спрямовує туди свій напір, де знає, що не перешкоджають їй ані насипи, ані сховища» (там само). Для Макіавеллі історія — це місце зустрічі чесноти і фортуни, зустрічі, якою ніколи не керувала мета. Філософська концепція, за допомогою якої Макіавеллі висловлюється про відсутність телеології, — це концепція «випадку». Відомим є уривок з «Державця» про великих засновників: «Через власну відвагу, а не фортуну стали володарями, скажу, що найвизначніші з них це Мойсей, Кир, Ромул, Тезей та інші. [...] Спостерігаючи за їхніми діями та їхнім життям, побачимо, що вони не мали нічого іншого від фортуни, а лише нагоду, яка дала їм матерію, якій вони могли надати будь-яку форму, що здалася б їм вдалою; без тієї нагоди їх відвага би зовсім вичерпалась, а без цієї відваги нагода стала б даремною» (там само). Історична подія, подібно заснуванню держави, не є наслідком першої міфічної причини, яка становить джерело лінійного розвитку історичного часу (*ab urbe condita*), але є результатом зустрічі чесноти і фортуни в формі випадку, зустрічі, що, звичайно, може як започаткувати, так і покласти край світу.

Чеснота кентавра: лисиця та лев

Під цим кутом зору спосіб Макіавеллі переписати теорію Полібія про *anacyclosis* (новий цикл) є парадигматичним. Коли в «Роздумах» він ставить під сумнів особливу форму Римської республіки щодо аристотелівсько-платонічної типології, він, здається, спочатку повторює теорію Полібія, але лише для того, аби підкреслити абстрактність цієї послідовності форм, пов'язаної з конкретною площиною історичних відносин: немає закону для розвитку форм влади суспільства незалежно від відносин влади з іншими спільнотами, жодне суспільство не

існує ізольовано, отже, перетин різних циклів створює історичну темпоральність, яку перетинають злами й розриви. Проте дистанціювання від теорії *anacyclosis* ще радикальніше: Макіавеллі не обмежується ускладненням картини, успадкованої від Полібія, тобто тим, що цикли справді існують, але зазначає, що вони перетинаються між собою. Іншими словами, він не обмежується розглядом випадку як перетину необхідного розвитку кількох циклів, але вміщує випадок у витoki самої форми Римської республіки: «У ньому склалося безліч сприятливих обставин, що виникли завдяки розбіжностям між плебсом і Сенатом, та те, чого не зробив законодавець, зробив випадок» («Роздуми», 1513—1520 рр.).

Відтак, «справжня істина речі» протиставляється уявному світу, де домінують форми або людський порядок є втіленням *lex divina* (божественного закону). Це «істина» всесвіту Лукреція, в якій у просторі політики переважають випадковість і конфлікт, можливість та чеснота. Чеснота кентавра, наполовину звіра та наполовину людини, у котрому звір розпадається на «лисицю» і «лева» тільки для того, щоб упоратися з поворотами фортуни та жорсткістю конфлікту.

Див. також: Зародження політики, с. 32

Філософія

і протестантська Реформація

Антоніо Клерікуціо

*Якщо Лютер відчував глибоку недовіру до *humanae litterae*, Меланхтон відновлює аристотелівську традицію і дає поштовх викладанню науки. Кальвіністська концепція природи і людського пізнання допомагає поставити під сумнів аристотелівську філософію та відкриває шлях до розвитку експериментального підходу. Серед кальвіністів етична активність та ідеал професійного вдосконалення сприяють розвитку техніки.*

Класична традиція і Реформація

Засудження

схоластики

Лютер (1483—1546) відчував глибоку недовіру до *humanae litterae* та явну ворожість до культу давнини, на язичницькому характері якого він наголошує. Повернення до витоків християнства, яке відповідає Реформації, ґрунтується на Старому й Новому Завітах та на посланнях Святого Павла. У відносинах між Реформацією та давньою філософською традицією вони дуже складні та не можуть бути визначені під кутом зору простого протистояння. Фактично, неприязнь до схоластики німецьких гуманістів, які дотримуються вчення Йоганна Рейхліна (1455—1522) та Еразма Ротердамського (1467?—1536), через Лютера перетворюється на абсолютне презирство. Лютер та «ортодоксальні» лютерани засудили схоластику, канонічне право й організацію Церкви загалом. Після першого етапу, що характеризується безкомпромісним ставленням до

класичної культури та самого аристотелізму, до них долучився Філіпп Меланхтон (1497—1560). У другій половині століття також посилювалися конфлікти між послідовниками Меланхтона й ортодоксальними лютеранами щодо класичної традиції та викладання філософії і науки. Лютеранським університетам властивий бурхливий розвиток науки, яка також базується на відновленні класичної традиції.

Релігія і наука

Затвердження центральної позиції Біблії та наголос на слабкості людського розуму в реформованій теології могли бути витлумачені як неявна перешкода до розвитку науки. У реформованих країнах, проте, спостерігаються швидкий розвиток науки і техніки, як у кількісному вираженні (число людей, котрі займаються науковою діяльністю), так і в якісному (інновації в галузі наукових теорій та технологій). Аби розв'язати цю очевидну суперечність та зрозуміти зв'язок між наукою і релігією в контексті Реформації, спочатку необхідно розглянути аргументи Лютера про межі людського розуму. За словами Лютера, знання Бога та його відносин з людиною, як і раніше, неможливе; насправді існує нерозривний поділ між розумом і вірою. Однак, обмеживши сферу розуму дослідженням світу, а також заборонивши будь-які претензії на знання про божественні речі, Лютер звільняє розум від теологічних ідей, які обмежували його зміст та галузь дослідження. Лютер звільняє філософію від допоміжної ролі щодо теології й дає їй можливість автономно розвиватися також у плані вивчення природи. По-друге, Лютер не є прихильником суворого біблеїзму. Заперечуючи алегоричне тлумачення Святого Письма, типове для Римської Церкви, Лютер також заперечує, що Старий і Новий Завіти мають однакову цінність. Слово Боже — це проголошення спокути через Христа, тому,

згідно з Лютером, пришествя Христа і його вчення — це лінза, крізь яку можна читати Писання. Лютер також визнає, що одна й та сама тема може бути предметом релігійного або наукового тлумачення: наприклад, небесне явище можна вважати ознакою божественного провидіння (і, отже, воно підпадає під сферу теології) або астрономічним феноменом (підпадає під сферу науки). Це дає відносну автономію науковим дослідженням щодо релігії. Інші реформатори менше схильні до антираціоналізму Лютера, особливо ті, хто, як Меланхтон та Кальвін (1509—1564), мав гуманістичне походження. Кальвін вирізняє дві сфери, в яких людський інтелект провадить свою діяльність: божественні речі та гуманітарні науки (вільні мистецтва, політика, ремесла). Стосовно перших, то в нього надто мало можливостей (навіть якщо Кальвін не заперечує природного пізнання Бога), тоді як у мистецтві й науках інтелект, безумовно, може принести свої плоди.

Святе Письмо
та його інтерпретація
Обрання
та праці

Позиція Кальвіна щодо мови Писання дає змогу уникати конфліктів між наукою і релігією з двох причин. По-перше, Кальвін має недогматичну позицію щодо біблійного тлумачення. У випадках сумніву він просто підтримує те, що здається найімовірнішим. По-друге, що важливіше, на думку женевського реформатора, у Біблії треба використовувати мову, зрозумілу людям, оскільки вона має бути доступною кожному. З цієї причини у священних текстах використовуються вирази, зрозумілі навіть неписьменним людям. Це пояснює різницю між священними текстами та недавніми астрономічними відкриттями. Ті, хто хоче вивчати астрономію, — говорить Кальвін, — не повинні звертатися до Писань. Сам Кальвін явно

захищає вивчення астрономії, оскільки вона проливає світло на силу Бога. Незабаром кальвінізм показав відмінний стимул для проведення науково-технічної діяльності — стимул, який мав серед своїх причин кальвіністську доктрину обрання Богом: добрі справи є ознакою обрання, тобто обраних рятують, аби вони робили добрі вчинки. Більше того, хоча людині не потрібно прив'язуватися до світу, вона, однак, повинна діяти у світі та впливати на істот. Серед кальвіністів етична активність та ідеал професійного вдосконалення сприяють розвитку експериментального вивчення природи, а також техніки. У межах кальвінізму та серед англійських пуритан розвивається схильність до емпіричних та експериментальних досліджень, а також відмова від систематичних тверджень аристотелівсько-схоластичної філософії. Підтвердження обумовленої природи всесвіту, акцентування на всемогутності Бога — як це роблять кальвіністи — передбачає не знецінення науки, але переосмислення її як експериментального, імовірнісного та безсистемного

починання.

Меланхтон

У культурі Північної Європи Філіпп Меланхтон відіграє роль, яка поступається тільки діяльності Еразма. Мотивом, що пронизує всю роботу Меланхтона, яка охоплює філологію, юриспруденцію, філософію, математику та астрологію, є спроба донести до лютеранської релігійності гуманістичну культуру й раціональні тенденції. Мета Меланхтона — виявити у всіх людських діях те природне світло розуму, яке педагог повинен відновити, аби повернути людям правила моральної дисципліни та підготувати до пізнання божественних істин. На протигагу уявленням представників радикальної Реформації та анабаптистів Меланхтон недвозначно підтверджує необхідність вивчення аристотелівської філософії, логіки й математики.

Меланхтон здійснює — порівняно з Лютером — часткову переоцінку розуму: падіння затьмарило людський розум, але не повністю позбавило його природного світла. Вроджені принципи, про які говорили античні філософи, збігалися з принципами, наведеними в Десяти заповідях.

Есхатологія
та натурфілософія
Вивчення
природи

В основу філософської думки Меланхтона покладена філософія Арістотеля у версії гуманістів, і тому вона виступає проти інтерпретацій та схоластичних коментарів. Меланхтон поєднує вчення Арістотеля з іншими філософськими традиціями, зокрема з платонізмом. Центральним у його роботі є піднесення вивчення природи, що дає змогу дізнатися про властивості та рух тіл (зокрема зірок), причини зародження та розпаду, допомагаючи тим самим виявити сліди, які Бог залишив для розпізнавання. Людська історія і природа — це театр, у якому діє божественне провидіння. Бог, котрий керує всесвітом і постійно виявляє інтерес до людських справ, може у будь-який момент втрутитися, аби змінити звичайний перебіг природних подій та руху небесних тіл, щоб передбачити якусь незвичайну подію. Звідси й інтерес Меланхтона до астрології. Він присвячує себе вивченню зоряних систем, комети 1531 р., а також незвичайних ознак та явищ усіх видів, інтерпретуючи їх як знаки Божої волі. Есхатологія та природна філософія тісно пов'язані в праці Меланхтона.

Визначення методу, який можна застосувати до всіх галузей знань, раціональне впорядкування людського знання — це мета, що їй Меланхтон присвячує всі свої сили. Цей метод, який також застосовується для надання богословській доктрині простого й органічного упорядкування, згідно з Меланхтоном,

ґрунтується на вроджених принципах інтелекту (аналогічних загальним поняттям (*notiones communes*) Цицерона) та використовує математику й діалектику.

Меланхтон вважає діалектику найпридатнішим інструментом для передавання понять, що має відбуватися відповідно до систематичного плану. Постійною турботою Меланхтона є створення нової освітньої системи: йому належить заслуга в реорганізації шкільної освіти та публікації численних підручників, які використовувалися протягом майже двох століть.

Каспар

Пейцер

Каспар Пейцер (1525—1602), зять Меланхтона, є одним із головних активістів у науковому відродженні лютеранських університетів. Гуманіст, математик та лікар, він продовжував дидактичну та наукову роботу тестя над його науковими підручниками, призначеними для викладання, такими як трактат з космографії, озаглавлений *De Dimensione Terrae* (1550 р.). Пейцер звеличує важливість математики, що, на його думку, має як практичну корисність, так і виконує функцію навчання розуму логічних міркувань. Звинувачений у криптокальвінізмі ортодоксальними лютеранами, він проводить дванадцять років у в'язниці, після чого стає особистим лікарем курфюрста Саксонії Августа (1526—1586 рр.).

П'єр де ла Раме

Лекційний

метод

Гуманіст та послідовник учень Кальвіна, француз П'єр де ла Раме (1515—1572) істотно впливає на організацію та викладання наук. Противник Арістотеля, він надає центральну роль математиці, наголошуючи насамперед на її корисності для торгівлі, судноплавства та картографії. Противник схоластичної

філософії, він пропонує проєкт (нереалізований) щодо реформування університетського викладання в Парижі, який передбачає розширення вивчення математики. У Раме співіснував тісний зв'язок між реконструкцією науки та релігійною реформою. Відновлення зв'язку з речами, усунення порожніх схоластичних суперечок збігається зі справжнім словом Бога. Рамістське вчення поширюється в різних країнах, у Франції (в Королівському коледжі), Німеччині, Нідерландах та Англії. Його вплив серед освітян та науковців переважно пов'язаний з його «дихотомічним» методом, який особливо придатний для викладання: учитель починає з визначення теми та спочатку поділяє її на дві частини, а потім поділяє кожен частину ще на дві інші. Рамізм пов'язаний із пояснювальним методом (метод організації та передавання вже набутих знань), систематичною організацією знань, синоптичними таблицями та філософською й науковою лексикою.

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація та Контрреформація, с. 177;

Книга, с. 265;

Свобода і рабство: полеміка між Еразмом і Лютером, с. 347

Свобода і рабство:

полеміка між Еразмом і Лютером

Фоска Маріані Дзіні

Незважаючи на певну схожість на рівні критики авторитету Церкви та реформи пастирського життя, розбіжність у понятті свободи Еразма й Лютера пов'язана з двома несумісними антропологічними концепціями. Для Еразма людина — це суттєва реальність, що складається з тіла і душі, тоді як для Лютера це питання утвердження функціональної позиції існування перед Богом та перед людиною. Якщо один вважає, що людина вільно сприяє божественній дії благодаті, то, на думку другого, ми повинні відрізнити ілюзорну свободу волі від внутрішньої свободи, що цілком залежить від божественної всемогутності.

Інший образ: лютеранський Еразм

Суперечливе сприйняття

Еразма

Красномовна

формула

Відмінність у доктринах Еразма (1476—1537) і Лютера (1483—1546) була глибокою, незважаючи на прагматичні подібності, тривале й завзяте нерозуміння. Безумовно, непорозуміння було подвійним, пропонуючи кардинально інший образ. Лютер сподівався, що зможе переконати гуманіста підтримати Реформацію, та натрапив на його помірну й компромісну позицію нейтралітету, тоді як католицькі богослови довго культивували образ «єретика» Еразма, перейнятого радикальним духом

(S. Seidel Menchi, *Erasmus eretico. Riforma e inquisizione nell'Italia del XVI secolo*, 1987). Вислів «лютеранський Еразм» зустрічається у творах проти Еразма ранніх часів Реформації та використовується як в Іспанії богословом Дієго Лопесом де Суньїга, так і богословами Левена та в працях, написаних богословами Сорбонни, котрі частково засудили концепцію голландського гуманіста (James K. Farge, *Orthodoxy and Reform*, 1985). Якщо ця формула поступово й швидко втрачала ефективність, оскільки потроху відмінності в доктринах двох авторів ставали очевидними, зокрема, щодо поняття свободи, зв'язок між Еразмом і Лютером зберігався в Італії, обертаючись навколо Римської академії, через діяльність богословів, глибоко розчарованих потуранням Святого Престолу щодо голландського гуманіста. Варто зауважити певну гнучкість доктрини до Тридентського собору, наприклад, окремі католицькі священнослужителі зовсім не були вороже налаштовані, принаймні до 1559 р., до реформи пастирського життя, більше того, деякі автори прихильно ставилися до критики Еразмом корупції духовенства.

Суперечливе сприйняття Еразма пояснюється, насамперед в Італії, прагматичним аспектом його вчення, а саме захистом релігійної терпимості, яка значною мірою пояснює заборону його книг в *Індексі* Тридентської доби. Загальним аспектом в *Invectivae in Erasmus* та *Orationes contra Desiderium Erasmus Roterodatum* італійських богословів є осуд практичних аспектів життя, які писання гуманіста могли б зіпсувати. Насамперед Еразм поставив би під сумнів набагато радикальнішим чином, ніж Лютер, сповіді, систему індульгенцій, священний зв'язок шлюбу, авторитет Папи. Це також питання засудження шкідливих наслідків гуманістичної освіти, які зводяться до риторичних маніпуляцій з розумом та систематичного використання спокушання.

Частково небезпідставна паралель

Критика

Церкви

У деяких точних аспектах паралелі між Еразмом і Лютером були виправданими. Проте це особливі, здебільшого прагматичні проблеми, такі як торгівля індульгенціями, чернеча цнотливість, поклоніння образам чи критика влади Рима, який забув дух первісного християнства й замінив милосердя та віру на працю і пошук прибутку (D. Cantimori, *Atteggiamenti della vita culturale italiana nel secolo sedicesimo di fronte alla Riforma*, “*Rivista storica italiana*” 53, 1936, pp. 83–110). Але ця критика не була новою. Заклик до первісного християнства, пріоритет внутрішньої віри над зовнішніми проявами богослужіння, заперечення проти багатства Церкви — все це живило середньовічні суперечки (особливо всередині францисканського ордену) та розвивалося в добу Відродження під егідою «найдавнішого богослов'я», що знало, як реагувати на сотеріологічні очікування того часу, знаходячи старе й оновлене співчуття, покладаючи край науковим дискусіям про богослов'я як науку.

У цілому подібності між Еразмом і Лютером були як прагматичними, так і дуже загальними, спільними для духу епохи, такими, що випливали з усталеної критичної традиції, ворожої щодо політичної та священницької влади Римської Церкви. Саме ці недискримінаційні подібності сприяли оманливому образу «лютеранського Еразма», представника, якщо навіть не батька Реформації. Але Лютер першим припустився помилки судження.

Історія непорозуміння

Хроніка пропущеної зустрічі довга і невтішна. У 1516 р. Лютер написав Еразму через гуманіста Спалатіна, секретаря Фрідріха III Саксонського (Dr. Martin Luthers Werke. *Kritische*

Gesamtausgabe, Weimar, poi Kölmn-Weimar, Böhlau, 1883). Посередник був необхідний, оскільки Лютер ще залишався невідомим августинським ченцем, тоді як Еразм був доволі відомим завдяки публікації Нового Завіту та праць Святого Єроніма. Проте Лютер сміливо дорікає голландського філолога в тому, що він неправильно витлумачив «Послання до римлян», надто пильно дотримуючись букви, не розуміючи її духу. Причіпки до граматики дратують Лютера, котрий вважає за краще прийняти теологічну перспективу, про що він згадує Спалатінові в 1518 р. Основне звинувачення є й завжди буде одним і тим самим: Еразм недостатньою мірою вміщує Христа й божественну благодать у центр своїх роздумів. Це серйозна критика, можливо, несправедлива, якщо брати до уваги «Керівництво християнського воїна» (*Enchyridion militis cristiani*) (див.: *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, edizione critica di J. H. Waszink et al., Amsterdam-Oxford, 1969). Тут Еразм звертається до християнського воїна, нагадуючи йому, що істинне богослов'я складається з двох наріжних каменів слова Христа: віри й милосердя. Всі інші заповіді, їжа, одяг, а також безліч церемоніальних ритуалів — це тільки даремні атрибути, здатні лише провокувати конфлікти. Життя у Христі й для Христа — єдине вчення для щирого християнина, чиєю зброєю є читання та тлумачення Біблії, яку потрібно читати, затамувавши дух.

Критика

Еразма

Лютером

Еразм

дистанціюється

від Реформації

Проте заклик до Христа і духу Біблії є скоріше причиною конфлікту, ніж згоди. З цього приводу Лютер, принаймні на мить, обдурив себе. Можна сказати: є читання і читання, тому

що тлумачення слова Христа різноманітні й суперечливі. Не випадково тоді Еразм не зволів відповісти невідомому нахабі. Але Лютер, читаючи Керівництво (*Enchyridion militis cristiani*), був уражений тими аспектами, які відображали його власні переживання. Потім він вирішив написати листа ще раз, тепер безпосередньо гуманісту (28 березня 1519 р.: Еп. 933, III, с. 516—517) з проханням підтримати євангельську реформу. Підтримка такої відомої особи була б цінною допомогою лютеранській справі. Розрахунок хитрого прийому, по суті, виявився помилковим. Еразм відповідає (Еп. 980, III, с. 605—607), відмовляючи у будь-якому впливі на причину Реформації. Тут представлені дві теми, які пізніше обговорюються постійно. З одного боку, Еразм робить відмінність між своєю письменницькою позицією і теологічною й реформаторською позицією Лютера; з іншого боку, він претендує на нейтралітет, виправданий бажанням не розпалювати розбіжності, які вже досить мучили душі християн. Така заява про нейтралітет навіть приводить до вияву поблажливості та терпимості щодо Лютера, який вже не є невідомим монахом, а виступає як лідер Реформації, який буде відлучений від Риму та вигнаний з імперії в 1521 р.

Позиція Еразма

І все ж відмова відстоювати позицію, уникаючи як захисту, так і обвинувачення, глибоко розчаровує як друзів, так і ворогів Лютера. Зокрема, конфлікт із приводу свободи, який докорінно відрізняє спільне звернення до Христа та нове прочитання Священних текстів, стає дедалі очевиднішим. Еразм потім відчуває себе зобов'язаним скласти лист із вибаченнями (1 лютого 1523 р.), де вдає, що відповідає на звинувачення доброзичливого лютеранина про свободу волі. Еразм висловлює свою позицію: варто визнати роль людської волі в дії благодаті, посилаючись на Писання, не брати до уваги філософські

суперечки, не робити вигляд, що розкрив божественні таємниці. Ця стриманість, просочена поміркованістю й смиренням, призвела до вибуху гніву гуманіста Ульріха фон Гуттена (1488—1523), партизана Лютера, шанувальника — колись — Еразма, який люто відповів у листі *Spongia adversus aspergines Hutteni* (Hutten anti-sponge, 1523 р.: ASD, IX-1, с. 91—120).

Жорсткі
суперечки

Більше немає місця або часу для непорозумінь. Страшний конфлікт тепер очевидний, про що свідчить обмін листами навесні 1524 р. Лютер ставить під сумнів філологічний талант Еразма в читанні Біблії, але принаймні сподівається, що гуманіст справді дотримуватиметься нейтральної позиції, що недалеко від визнання боягузтва. Еразм — ніхто інший, як «глядач» трагедій, і в цій пасивності немає нічого піднесеного. Ображений таким звинуваченням в обережності, Еразм заявляє про свій статус головного героя, а не просто глядача, і, здається, оголошує про свою роботу на тему свободи, яка має розкрити концепцію лютеранської благодаті. Фактично перша стаття про свободу волі була надіслана в 1524 р. його другові Луїсу Беру, богослову, до якого Еразм повернувся, аби підтвердити свої теологічні роздуми. Текст було опубліковано Фробеном у Базелі у вересні 1524 р. Лютер швидко ознайомився з працею Еразма, на яку відповів роботою «Про рабство волі» (*Servo Arbitro*) у грудні 1525 р. Критика була вражена надзвичайною повільністю відповіді Лютера, але праця Еразма через його іронічний та люб'язний характер не вимагала раптового втручання. Сам Лютер вказав Еразмові на розмірений тон його критики у «Про рабство волі» (*Servo Arbitro*). Не дивно, що навіть представники Римської курії демонстрували помірно задоволення працею Еразма, яка вкотре була визнана надто примирною, тоді як проти Лютера та його послідовників

висловилися пізніше в роботі *Hyperaspistes diatribae adversus servum arbitrium Martini Lutheri* («Діатриба проти «Про рабство волі» Мартіна Лютера», Базель, Фробен, 1526 р. перша частина; 1527 р. друга частина). Сталася катастрофа; посипалися образи. Незважаючи на схожість, розбіжності щодо природи людини та її відносин із Богом є глибокими. На цьому етапі нерозуміння чітке та взаємне.

Глибокі суперечності

Два
суперечливі
погляди

Конфлікт через свободу в жодному разі не призводить до зіткнення між поміркованою позицією та радикальною концепцією, але вибухає між двома несумісними антропологічними й теологічними концепціями. Можна також додати, що суперечка між Еразмом і Лютером позначає межу між двома культурами, гуманістичною і доби модерну. Аргументація Еразма, насправді, пронизана гуманістичним духом, але також демонструє його концептуальні обмеження перед обличчям необхідності знайти переконливі відповіді на безпрецедентні філософські й теологічні запити. Відтак, пропущений діалог між Еразмом і Лютером не є фатальним результатом зіткнення між іронічним духом та роздратованою душею, обидва просто не бажають прислухатися до думки іншого як логічний наслідок двох суперечливих поглядів.

Етика
та необхідність
Свобода
волі

Еразма часто звинувачують у тому, що він «скептик», котрий сповідує віру, сповнену сумнівом. Фактично голландський гуманіст заявляє про переваги скептичного аргументативного

методу. Йдеться про прихильність радикальному скептицизму Піррона, що призводить до чистої афазії, неможливості висловлювати свою думку, оскільки всі думки еквівалентні. Натомість Еразм звертається до скептицизму Академії Платона, відновленої Цицероном. Цей скептицизм хоче залишатися вірним сократівському сумніву, припиняючи судження щодо спірних питань, які не дають змоги зробити необхідні висновки. Скептичний метод полягає в порівнянні аргументів «за» і «проти», а також допустимих або неприйнятних наслідків позитивних та негативних формулювань однієї й тієї самої тези. Саме цей підхід Еразм застосовує в праці «Про свободу волі» (*De libero arbitrio*). З одного боку, скептичне ставлення не суперечить вірі: багато Отців Церкви намагалися це зробити; справді, припинення судження є виявом *pia curiositas*, яка не претендує на право досліджувати божественні таємниці за допомогою хитромудрих питань, але обмежується культивуванням щирого й скромного благочестя. Отже, Еразм наводить аргументи «за» і «проти» тези про заперечення свободи волі та оцінює прийнятний або неприйнятний характер її наслідків. Але варто відразу зазначити, що площина, в якій ведеться суперечка, — це тлумачення Писання, а не діалектична оцінка логічних висновків. Крім того, Еразм уникає заглиблюватися у фундаментальні теологічні проблеми, які розглядаються дуже спрощено й лаконічно (наприклад, відмінності між різними формами благодаті), насправді висновки вивчаються насамперед з антропологічного погляду. Еразм стверджує, що дві суперечливі тези — одна підтверджує, друга заперечує свободу волі — обидві призводять до неприйнятних наслідків. «Пелагіанська» концепція стверджує, що гріховна воля людини була зцілена благодаттю, тому недоцільно формулювати гіпотезу нової благодаті. Людина може прагнути до порятунку, покладаючись на свою свободу волі: це твердження для Еразма

є виразом зарозумілості, що забуває про бідність, властиву людству. Але заперечення свободи волі змушує нас думати, що все, що відбувається в світі, є предметом чистої необхідності; інакше не мало б сенсу приписувати людям провину та заслуги. Моральна відповідальність була б марною ілюзією, що підкоряється незбагненному Богові. У цьому запереченні є різні ступені: за оцінками Карлштадта, божественна благодать втручається у свободу волі, яка сама по собі служить тільки гріху. Радикальнішим є Лютер, для котрого сам термін не має сенсу. Стратегія Еразма складається з двох частин: показати, що фрагменти з Писань, які, здається, заперечують свободу волі, можуть бути витлумачені на його користь; засудити антропологічні й моральні розбіжності в запереченні свободи волі. Врешті-решт, свобода волі може сприяти дії благодаті. Людина потребує божественної допомоги й вимагає її, але це не означає, що вона відмовляється від зусиль та заслуг. Тому божественне передбачення не слід плутати з передвизначенням. Це як ситуація, якби господар, знаючи безчесність свого раба, доручив йому завдання, передбачаючи його ганебну поведінку; будучи спійманим на цьому, раб буде справедливо покараний. Можна, звичайно, стверджувати, що господар хотів, аби раб поведився безчесно, щоб покарати його, проте це не означає, що сам раб не винен у своєму вчинку.

Благодать
і свобода
волі

У праці «Про рабство волі» (*Servo Arbitro*) Лютер використовує інше бачення: людська воля — не що інше, як в'ючна тварина. Якщо Бог сідає в сідло, воля йде туди, куди хоче Бог. Якщо на місці наїзника Сатана, воля рухається туди, куди хоче Сатана. У будь-якому разі вибір наїзника не є вільним. Бог і Сатана з усіх сил борються за порятунок чи прокляття душі, яка несе

або витримує вагу наїзника. Ця метафора використовувалася середньовічними коментаторами, аби припустити відносно вільну природу в'ючної тварини. Рішучий крок Лютера — перетворити його на радикальну критику роботи про волю. Це не питання прийняття маніхейської концепції: Сатана тут є відсутністю Бога через неправильне розуміння благодаті. Також у галузі тлумачення Лютер критикує філологічне прочитання Еразма, зокрема помірне тлумачення Євангелія від Іоанна, де написано: «Без мене ви нічого не можете зробити». Для Еразма «ніщо» не означає «зовсім нічого», але нічого важливого. Якби ми надто наполягали на «нічому», нам довелося б зробити висновок, що ми не можемо грішити без Христа, тому цей гріх — ніщо. Лютер іронізує над цією філологічною дотепністю й розуміє «ніщо» як явне заперечення свободи волі.

Пропущений діалог

Але що найбільше вражає в цій суперечці, так це те, що Еразм не обговорює фундаментальні тези Лютера у праці «Про свободу волі» (*De libero arbitrio*). Він не торкається їх безпосередньо або розглядає їхні вторинні аспекти, часто поверхово. Сам Лютер у роботі «Про рабство волі» (*De Servo arbitrio*) підкреслює цей пропущений діалог. Благочестива цікавість Еразма була несправедливою також тому, що відходить від головного завдання справжнього християнина, яке полягає в тому, аби знати, що людина може вчинити стосовно Бога, а Бог — стосовно людини. Без точного знання того, що слід віднести до одного чи другого, неможливо вклонитися божественній силі. Еразм зводить цю підставу віри до філологічної ганьби. Якщо традиційне судження, згідно з яким діатриба між свободою і рабством волі, що характеризує цезуру між гуманізмом і Реформацією, обов'язково має бути переформульованою (E. W.

Kohls, *Erasmus oder Luther. Luthers Theologie in der Auseinandersetzung mit Erasmus*, 1972-1978), є грою, воно змушує визнати, що несумісність між Еразмом і Лютером є істотною, оскільки вона концептуальна. Якщо Лютер обманював себе, вважаючи, що він вірить у те, що він знайде союзника в особі Еразма, то Еразм помилявся, зводячи прочитання Лютером Писання до слова зарозумілого оракула, а заперечення свободи волі — до заперечення свободи.

Дві різні філософії

Текст праці Лютера 1520 р. «Свобода християнина» чітко показує, що свобода та вільна воля — це дві різні концепції. Вільна воля належить до сили волі, яка, строго кажучи, належить тільки Всемогутньому Богу, дія якого сама по собі добро, а не тому, що вона відповідає зовнішнім критеріям доброти. Якщо в прагматичному житті досвід прийняття рішень демонструє форму вільної волі, свобода — це насамперед визначення волі. Отже, здатність вирішувати — це ще не вираження свободи, а форма небажання. Істотна відмінність стосується не обумовленої та хиткої свободи людини й абсолютної божественної свободи, а передструктури (див. Основну інтерпретацію G. Ebeling, *Luther. Einführung in sein Denken*, Tübingen, Mohr, 1964). Те, що Еразм називає свободою волі, — це тільки справи та поведінка людини перед людьми, це простір політики. Справжня свобода тільки перед Богом. Тільки у відмові від божественної всемогутності людина одночасно є рабом і хазяїном. Потім божественні заповіді виконуються вільно, оскільки людина, залишена в такому занедбаному вигляді, отримує силу виконувати волю Бога заради любові, не вдаючись у сумний облік вигід, кредитів та боргів. Конфлікт у такий спосіб виникає з двох різних філософій. Там, де Еразм все ще думає про людину в термінах сутності, душі й тіла, Лютер десубстанціалізує її у функціональній структурі (перед Богом

і перед людиною). Якщо перший оцінює, що розум є гегемоністською частиною здібностей душі, другий перетворює августиніанську формулу внутрішньої людини в сучасну фігуру внутрішньої свободи (див. П. Бюттген. Лютер і філософія (*Luther et la philosophie*), Париж, Vrin / EHEES, 2011 р). Воля одного протиставляється свідомості іншого. Якщо суперечка про свободу розчарувала всіх, друзів і ворогів, можливо, це можна пояснити тим, що обидва суперники говорили не про одне й те саме.

Дві
свободи

Див. також: Релігійна революція, с. 167;

Католицька Реформація та Контрреформація, с. 177;

Кальвінізм, с. 191;

Філософія і протестантська Реформація, с. 343

Літературні та історичні утопії:

від Томаса Мора до Томаса Мюнцера

Арріго Коломбо

Доба Модерну знаменує собою проникнення утопії в історію: утопія — це проєкт перетворення суспільства відповідно до принципів справедливості, добробуту, миру. Починаючи з вагомій книжечки Томаса Мора і з острова з однойменною назвою, він розширюється до сотень політичних проєктів. І відразу ж захоплює рухи, спрямовані на перетворення: у XVI ст. німецька селянська війна з її проповідником Томасом Мюнцером; анабаптизм, зокрема «братська громада», з якої починається його зразкова історія.

Утопія: слово та його сутність

Слово вигадав Томас Мор (1478—1535), англійський гуманіст і політик, лорд-канцлер Генріха VIII з 1529 по 1532 р., котрий був ув'язнений, засуджений та страчений у 1535 р. за те, що він не прийняв Акт про супрематію, згідно з яким деспот створив та очолив англіканську Церкву, аби анулювати шлюб із дружиною, яка не дала йому спадкоємця чоловічої статі. Відтак, він помирає жертвою того деспотизму, проти якого виступав та якому одночасно служив.

Жанр

Слово вигадане як назва острова, де існує зразковий політичний устрій; фактично це назва його «Золотої книжечки про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія», виданої в Левені в 1516 р. Суспільство, в якому він живе та яке він серйозно й болісно критикує, є глибоко «несправедливим»

(використовуване ним слово); і, більше того, все людство страждає від того, що можна назвати «блокуванням несправедливого суспільства»: деспотизм, тобто необмежена влада однієї людини, завоювання народів, створення імперій, вічна війна; рабство, поневолення жінок, бідність, неписьменність, безпорадність трудящих. Тому ідею існування «хорошого», справедливого суспільства можна реалізувати тільки далеко, на віддаленому острові або віддалених землях, куди мандрівника випадково винесе морською течією внаслідок корабельної аварії.

Пізніше це слово набуло значення плану «хорошого, справедливого» суспільства, *eumonii*. «Не місце», суспільство, якого не існує (таке буквально значення), насправді є «хорошим місцем»; як вже впливає з *hexástichon*, шести віршів невідомого поета Анемолія («вітряний», марнославний), що входять до вступних матеріалів твору і вказують, що замість утопії її слід називати еутопією.

Зі збільшенням упродовж періоду модерну кількості подібних проєктів, найрізноманітніших різновидів, навіть консервативних, несерйозних або збоченських, утопія стає літературним жанром про подорож у невідому й далеку країну, де існує інший лад (навіть на Місяці й на Сонці), або подорож уві сні, або за допомогою машини часу, в майбутнє людства. Ознака добра зменшується, а «образна» характеристика набуває переваги; в уявному проєкті суспільства етико-історичні чи виконавчі аспекти, властиві Морю, як і багатьом іншим; навіть якщо наприкінці свого тексту Мор скаже відоме: «Я більше бажаю, ніж сподіваюся» (с. 246).

Вигадане
місце

Цей фантастичний жанр виходить здалеку: вже присутній у французько-англійському словнику Рендла Котгрейва

(Лондон, 1611 р., «Уявне місце, або країна»), потім у французьких словниках XVIII ст. (*Dictionnaire de Trévoux*, 1752 р., *Dictionnaire de l'Académie Française*, 5-те вид. 1799 р.); він обговорюється в дискусії Маркса та Енгельса про «критично-утопічний соціалізм» (соціалізм Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, соціалістів, котрі міркували про реальну трансформацію суспільства, хоч і через зразкові спільноти) як реакція на все ще незрілу фазу пролетаріату, який фантастично передає свою напруженість (Маніфест, III, 3 — Праці Маркса і Енгельса, т. 4, с. 490—491). Потім він перетворюється в нереальне і недосяжне, сон, химеру; особливо стосовно радянського досвіду, який був спробою створити утопію, що, звичайно, закінчилася невдало; не виправдане застосування, тому що радянська модель справді розпочинається марксистським утопічним проектом суспільства, яке кидає виклик панівним класам, котрі володіють товарами виробництва, капіталом, суспільством без класів, що характеризується радикальною рівністю, але воно вироджується в партійну диктатуру й сталінський деспотизм, у гнітюче, спотворене суспільство; в антиутопію, яка є протилежністю утопії.

Це призводить до руйнування нинішньої концепції «прекрасного, але неможливого», про яке говорять, що це є «утопія», як на народному, так і на науковому рівнях; спроба повного знищення, чиї перші коріння перебувають у боротьбі, яку капіталістичне і буржуазне суспільство (строго кажучи, буржуазія як власник капіталу) веде проти утопії із середини XIX ст. «Утопія мертва», — і говорять, і пишуть.

Проект
і процес

Згодом з Карлом Маннгеймом, котрий першим виходить за межі філософсько-літературного рівня й визнає утопію фактором історії, творчо-підривним фактором, отже, який

є рушійною силою (Ідеологія та утопія. Бонн, 1929 р.; переклад на італійську, Болонья, 1957 р.); потім з Ернстом Блохом (1885—1977), який хоч і нечітко, але вбачає в ній процес звільнення людської історії (Принцип Надії. Франкфурт-на-Майні, 1954—1959 рр.; переклад італійською, Мілан, 2005 р.); нарешті, за допомогою останніх досліджень, покладених в основу авторських проєктів, під час яких вони знаходять і реконструюють проєкт людства, проєкт-процес, розбудову справедливого суспільства, утопія досягає свого початкового і справжнього сенсу, історико-динамічного: проєкт, замислений людством і здійснюваний ним для побудови справедливого суспільства, а далі — й братерського суспільства.

Дистопія є протилежністю утопії, проєктом, або, скоріше, моделлю спотвореного суспільства. Ймовірно, вперше це слово з'явилося в промові Джона Стюарта Мілля (1806—1873) у палаті громад у 1868 р. стосовно ірландської політики уряду, саме на протиположності утопії (згідно з *Оксфордським словником англійської мови*). Потім воно замінило такі «грубі» слова, як антиутопія, або контрутопія, або негативна утопія.

Дистопії

Перекручені моделі присутні в літературній утопії — наприклад, у «Мандрах Гуллівера» Свіфта або в «Едіні» Батлера — зазвичай з етичною метою попередити, утримати від цієї моделі. Вони стають поширеними в ХХ ст. через наявність спотворених суспільств, особливо небезпечних для людства: насамперед це радянська модель та її «сузір'я», що характеризується агресивністю, гнітючим псевдокомунізмом, який претендує на істинність і має вигляд єдиного можливого «справжнього соціалізму»; відтак вона становить небезпеку технологічно нелюдського суспільства та загрожує самій буржуазній демократії. Серед відомих літературних творів «Прекрасний новий світ» Гакслі (1894—1963), «1984» Орвелла

(1903—1950). Особливо поширені антиутопії в науковій фантастиці.

Політичний проєкт Томаса Мора

Проєкт Мора насичений критикою несправедливого англійського суспільства його часу, яка займає першу частину маленької книги, але також з'являється і в другій; це те саме суспільство — як зазначалося — «обмеження несправедливого суспільства», яке панувало над людством донедавна. Несправедлива держава, *Iniqua et ingrata respublica* (с. 240).

Монархічно-аристократичне суспільство. З деспотичним монархом, який вважає себе «вищим від усіх законів» («безперечна прерогатива правителя», с. 92); він вважає себе господарем усього, товарів і людей, що має намір відібрати гроші будь-яким способом; замість того, аби управляти країною, він думає про війну, про завоювання інших країн, які він буде експлуатувати, а не управляти ними (с. 56, 86—88). Дивно, що через два роки після виходу цього проєкту і цієї критики 1518 р. Мор увійшов до таємної ради (*privy council*) цього деспотичного монарха; а потім став його лордом-канцлером, обійнявши вищу та найближчу до нього посаду.

З розбещеною аристократією, в оточенні паразитів; жадібне суспільство, що експлуатує інших, аж до оббирання орендарів; марнотратне до жебрацтва (с. 62—66).

«Змова
багатіїв»

З експлуатацією праці, важкої праці, яку насилу витримують навіть тварини; незначна платня, якої не вистачає на весь день, не кажучи вже про старість; платня, певну частину якої завжди забирає господар; убога їжа, жалюгідне життя. Тут Мор не боїться говорити про «змову багатіїв», які не тільки пригноблюють і грабують бідних шляхом обману, а й роблять це за допомогою закону; вони перетворюють свої «махінації» на

закон; те, що раніше здавалося несправедливим, як тільки з'являється закон, стає справедливою (с. 238—240).

Отже, два класи: аристократія, розбещена, порочна, котра нічого не робить або в будь-якому разі не робить те, що потрібно державі, і живе чудово; робітники, без яких держава не могла б існувати, що через це високо цінуються державою, але живуть у злиднях. Вони всі — голодуючий народ, якому немає навіщо жити: це інваліди війни; ослаблені або літні колишні військові; дворяни-паразити («величезний натовп нероб»), котрі були солдатами, але потім їх вигнали через хворобу або тому, що у спадкоємця не було коштів, аби утримувати їх, і при цьому вони не мають жодної професії; орендарі, які втратили дворянський статус унаслідок шахрайства, утисків, насильства; вигнані з «обгороджених» земель, типова англійська проблема — землі, які стали пасовищами через жадібність і бажання більшого прибутку — з вигнанням орендарів, зі знищенням посівів, будинків, сіл, родин (численних, оскільки робота на полях вимагає багато рук), котрі змушені емігрувати, жебракувати, красти, потрапляючи у підсумку у в'язницю й на шибеницю (с. 60, 61, 66—68, сторінки про високий рівень життя людини).

Безліч
позбавлених
спадку

Ця критика не застрахована від будь-яких вад, навіть серйозних. Мор засуджує війну, яку вважає «абсолютно звірчою справою, і, проте, у жодного дикого звіра вона так не виражена, як у людини» (с. 198); водночас він відкидає тільки загарбницькі війни, але не визвольні або спрямовані на захист. Проте, поміркуйте про війну, яка має вестися більше винахідливістю, ніж зброєю, щоб максимально врятувати громадян, принаймні,

своїх, бо Мор допускає використання найманців, навіть якщо він їх дуже зневажає (с. 206—208).

Справедливі покарання

Мор засуджує повішення злодіїв з тієї причини, що речі не можна порівняти з людським життям (с. 72), але допускає рабство на все життя (засуджений може бути звільнений за гарну поведінку), з відрізанням вуха й частини волосся, а також зі спеціальною уніформою, щоб злочинця можна було впізнати; також покарання батогом; і смертна кара, якщо він зніме уніформу, прийме гроші або спробує втекти. Це метод, який Мор вважає достатньо людським і також рекомендує для Англії (с. 76—80).

Спільність майна

Він стверджує, що запропонована ним модель суспільства та держави «чудова» (слово, яке присутнє в назві книги і двох частин, с. 46, 110), «єдина», що може справедливо вимагати назву *res publica* (с. 236); слово не без зарозумілості. Насправді її можна назвати предемократичною, оскільки вона не досягає принципу гідності й права людини, громадянина як початкового володаря цього права, що, частково поступившись, формує правову державу, а отже, суспільний лад і закон. Принцип рівності там присутній, але не застосовується належним чином (с. 106).

Ключовим для Мора, по суті, вирішальним, є спільність майна. Він бере це поняття у Платона, а не у примітивної християнської спільноти, про яку також згадує (с. 100—104); але робить його загальним: майно більше не обмежене міськими керівниками (філософами та воїнами), а належить всім, згідно з принципом рівності й загального призначення, воно сприяє добробуту кожного.

Все спільне. Мор, звичайно, не розрізняє виробничі товари та предмети домашнього вжитку; хоча ми могли би сказати, що перші також належать спільноті: земля, звичайно, але й майстерні. Продукти, які приносять батьки сімейств, зносять на районні ринки, де самі батьки дістають все, що необхідне сім'ї, тоді як комірники отримують те, що їм потрібно для громадських їдальнь.

У будинки заселяють по черзі на десять років, і вони завжди відкриті, кожен може увійти. Одяг однаковий для всіх, різний для двох статей, для самотніх і одружених людей. Ми не вдаємося докладно до порядку їдалень, яких були одна на район, тобто на тридцять сімей.

Мета такої моделі — достаток, тому що немає привласнення та накопичення малою кількістю людей і тому що існує планування: вони точно знають, скільки споживає кожне місто та село (с. 116), і вони виробляють набагато більше; немає жебраків і нужденних; а також здійснюється експорт. У їдальнях є фрукти, солодощі, парфуми, музика (с. 114).

Бідність

як тягар болю

На цьому тлі наводяться деякі сильні вирази: «Там, де володіння є приватним, де все вимірюється грошима, я сумніваюся, що колись буде справедлива і процвітаюча держава»; спільність майна, знищення приватної власності він представляє як «один єдиний шлях суспільного добробуту»; тому, якщо цього не робити, «тяжкість бідності, болісний та неминучий тягар болю, завжди буде тиснути на набагато більшу й кращу частину людства [тобто народ]» (с. 102, 104). Ці вирази й дотепер не втратили власної сили, навіть після поразки і краху нещасного радянського псевдокомунізму, який заморозив процес спільності майна, істинний справжній людський комунізм.

Другий пункт — це робота. Всі працюють. Сільськогосподарські роботи виконуються всіма через дворічне стажування в сільській місцевості, у двох групах по двадцять осіб кожна під керівництвом двох людей; Мор вважає надто важким робити це професією (с. 114); дуже суперечливий момент. Далі кожен практикує ремесло, зазвичай батьківське як найбільш природне, або інше, якщо він більше схильний до нього, переходячи в іншу сім'ю, яка його приймає (існує тісний зв'язок між сім'єю та майстернями).

Шість
робочих
годин

Для роботи досить шести годин (три до і три після двох годин обіду) принаймні з трьох причин: подолання непродуктивної праці; зникнення непотрібних, зайвих робочих місць, для розкоші, примхи, гулянок (немає таверн з вином та пивом, немає борделів); скорочення потреб (але існує також питання рабів — болючий, незрозумілий момент, які виконують найважчу й найбруднішу роботу). Тоді як час дозвілля збільшується, його необхідно присвятити письму, наукам, музиці, розмовам, іграм. Фактично, всі вчаться письму з дитинства й постійно його вдосконалюють (с. 158). Справа в балансі між роботою і вільним часом, якого нам все ще не вистачає: близько ста років ми маємо восьмигодинний робочий день, попри колосальне зростання погодинної продуктивності. Ненормальний факт. Спроба Жоспена запровадити 35 робочих годин на тиждень була знехтувана у Франції і ніде не отримала підтримки.

Третій пункт: уряд. Говорячи про роботу, слід додати, що існує еліта, звільнена від фізичної праці та віддана науці, «клас письменників» (с. 132): маленький, обраний владою зі схвалення народу, який потім породжує те, що ми можемо

назвати правлячою елітою; уряд за успадкуванням, у гармонійному співіснуванні, де держава схожа на сім'ю (с. 148, 192—194).

Структури

та установи

Засади судової влади. Мор міркує про дещо на кшталт конфедерації міст-держав, таких як міста стародавньої Греції. У кожному з них є окружна судова влада (кожні тридцять сімей щороку обирають філарха) і центральний керівний орган — сенат (із двадцяти протофілархів, що обираються щорічно серед сімей філархів), очолюваний правителем (обраним на все життя — точка відходження монархії — з філархів, призначених в округах, яких виокремлюють чотири). Сенат збирається кожні три дні. Він користується законодавчим правом, але також діє як суд; і все ж тут законів дуже мало, і дуже мало суперечок та злочинів, оскільки переважає добродесність (с. 102, 122, 194).

Існує також центральний сенат, у складі якого три члени від кожного міста, що зустрічаються щороку, але він не має особливої ваги (с. 112, 146). Серйозні проблеми обговорюються на зборах філархів із сім'ями, а потім у сенаті; та іноді навіть на раді всього острова (с. 122—124).

Жінки

Я говорив про предемократичну модель, про відсутність принципу гідності й права людини, про брак громадянина. Тут сполучною ланкою співіснування є розширена й патріархальна сім'я, де залишаються діти та внуки чоловічої статі зі своїми дружинами та нащадками і де влада завжди належить найстаршому чоловікові (*antiquissimus*, с. 234, 236). Жінка не відокремлюється: на роботі вона займається шерстю і льоном, а також приготуванням їжі в їдальнях, навіть якщо вона також має літературну освіту й відвідує уроки грамоти (окремі з них також працюють у священстві, хоча й рідко, це вдови в зрілому

віці). У сім'ї вона підпорядковується своєму чоловікові, котрого обслуговує, від якого зазнає покарання, коли помиляється, якому сповідується, є завжди біля його ніг (с. 136, 190, 232).

Щасливе

місто

Тут, звичайно, немає традиційних власників влади як багатства — монархів та аристократів; Платонівська аристократія філософів та воїнів як керуючих містом також зникла (Платон, аристократ, котрий не розуміє великого досвіду своєї батьківщини, Афін, демократії, зневажає людей). Ми можемо говорити про народну владу, навіть якщо вона обмежена главами сімей; із цього виходить судова влада; і є також питання, що вирішуються колегіально — як уже було сказано.

Так Мор гадає, що він досяг того, що ми вважаємо великими цілями процесу звільнення людства: справедливості, добробуту, щастя. Місто щасливе, оскільки воно справедливе, ніхто не ображається, думає він (навіть раб); сім'я — це центр почуттів; товари доступні кожному, тіло здорове, міцне, рухливе, мало хвороб («дуже щаслива», с. 178, 236; «справедливість», с. 104, 238).

Запровадження утопії

Успіх

теорії

Поява книги Мора немов історико-епохальна подія, яка назавжди залишається в історії, породжуючи інтенсивний потік політичних концепцій, що простягається на всю сучасність і доходить до нас. Все в тій самій переважно літературній формі, згаданій вище; іноді також в інших формах, таких як діалог або трактат. У XVI ст. є тільки сім документів, в XVII ст. — 24, і 97 у — XVIII ст. Їх налічують понад 300, навіть якщо кількість істотно різниться в авторів, котрі цим займалися, вона приголомшує.

Пізніше утопія поширюється на наукову фантастику, яка, однак, часто є антиутопічною.

Це явище, безперечно, перебуває в основі нових просторів, які в сучасному світі відкривають нові знання та стимулюють людську творчість. Це фізичний простір, відкритий завдяки таким чудовим явищам, як навігація та навколосвітні подорожі, що показали для людського знання і подиву — особливо для Заходу — світ, свій власний, який до того часу залишався великою мірою невідомим. Це етичний, пізнавальний, творчий простір, який гуманізм XV ст. розпочинає відкриттям людини в її «гідності», діяльності та творчості *faber, plastes et fctor*, людина володіє силою, що може підкорити удачу, яка відкривається без обмежень, аж до божественного, *nititur fieri deus*. Це історичний простір, відхід від середньовічної моделі історії, параболічної, яка наближається до закінчення; за якою йде лінійна модель, нескінченно відкрита для майбутнього.

У саме такій атмосфері можна зрозуміти запровадження утопічного жанру; як і пізніше, через століття, прищеза галілейської науки, науки про дослідження явища, його точне вимірювання, отже, його необмежене відтворення, технології, що потім веде до промисловості, до виробництва універсальних моделей, здатних задовольнити всі потреби людини.

Атмосфера

змін

І все ж цей прорив також зумовлений необхідністю трансформації суспільства. Несправедливого суспільства, «обмеження несправедливого суспільства», що мучило людство протягом тисячоліть, яке Мор проаналізував і засудив, не побоюючись помсти деспотів, аристократів. Розпочинається дослідження того, яким може та має бути суспільство справедливості та добробуту для всіх, його невичерпне планування; літературне або філософсько-літературне

дослідження, з боку авторів. Неспроможний перетворити саме суспільство — відповідно до принципу, що міститься у згаданій критиці Маркса та Енгельса, що суспільство не може бути трансформоване авторським проектом, індивідуальним та ментальним, «розробленим з початку до кінця», але тільки рухом, який несе проєкт, що трансформує його зсередини; ним для Маркса й Енгельса на тому етапі був пролетаріат. Дослідження, яке, однак, зберігає напруження від критики та змін на високому рівні й приносить багатство ідей та проєктів для людства, дорогоцінних як сьогодні, так і завжди, як тільки здійснено необхідний поділ.

Політичні проєкти в контексті Селянської війни в Німеччині

Революційний

синтез

Але потім, із настанням доби модерну, відбуваються громадські рухи, і процес зміни суспільства робить свій перший крок. Трапляється лютеранська реформа, яка, усуваючи всю церковну ієрархічну структуру, всю імперсько-папську модель, створює народну Церкву, при цьому підтримуючи правителів та їхню владу (точка суперечності), а також перетворює Біблію на єдиний авторитет і перекладає її, аби кожен міг прочитати або послухати, як її читають (оскільки неписьменність була значною), і зрозуміти (в 1521 р. видано друком Новий Завіт, а в ньому — Євангелія, головний текст). Саме з цього документа розпочався перший із сучасних соціально-політичних визвольних рухів, німецька селянська війна 1524—1525 рр., це можна побачити з проєктів її учасників. Вона була швидкою, тривала лише кілька місяців, та була розбита арміями правителів. Це була перша спроба зруйнувати монархічно-аристократичне суспільство, пролог до сучасного процесу розбудови суспільства справедливості.

Звільнення
«бідної
простої
людини»

Спробуємо відновити порядок, запропонований кількома проектами та документами. В основу покладено Євангеліє, божественну справедливість, гідність дітей Божих, братський принцип: євангельське писання стає причиною боротьби та вимог, а потім — нормою, яка замінює волю аристократів і регулює новий порядок. Ідеться про руйнування феодальної системи, як територіально, так і в аспекті влади («кровожерливі тирані», їх «дитяча й божевільна» влада, «непомірні податки, вимагання, примус, погане ставлення»), й тим самим монархічної або княжої системи. Отже, про усунення бар'єра між класами (селянин, ремісник, аристократ, духовенство) та звільнення «бідної простої людини». В основі перебуває сільська громада, що має (якщо можливо) спільну землю, крім того, йдеться про міські спільноти та міста, поєднані із сільською місцевістю. Потім ідуть провінційні та регіонально-державні федерації, *Landschaft, Flur*; теж із регулюючими функціями виробництва, розподілу, експорту та оподаткування, з виборними органами управління — народне урядування, до якого зазвичай залучений правитель (котрого здебільшого не зміщують із посади та не усувають), тоді як духовенство іноді було інтегроване, іноді секуляризоване, зокрема, монастирі (тексти Г. Франца. *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*, Дармштадт, 1963 р.; П. Блікле. Лютеранська реформа і війна селян, переклад італійською, Болонья, 1983 р.; Х. Айлерт. Протестантська реформа та соціальна революція, переклад італійською, Мілан, 1988 р.).

Томас Мюнцер

У німецької селянської війни також був свій пророк, Томас Мюнцер. Насамперед він містик, який несе в собі болючі переживання хреста і таким чином «спустошується» і «приземляється», а отже, звільняє себе, наповнюється мудрістю через внутрішнє переживання слова Божого, живого гласу, одкровення, бачення (цитую з політичних творів).

Цікавим є питання того, що він відкидає в боротьбі з Лютером: його нездоланність гріха, спотворення людської натури, таке як «нахабне презирство до людини» і те, що «робить Бога джерелом зла». Лютер — «підлий підлесник», «лицемір», який хоче здобути прихильність і Бога, і правителів (с. 208, 193, 210).

Він був пророк народу та його повстання. Пригноблених людей, котрих експлуатували, які «проводили своє життя в тяжких пошуках їжі, годуючи абсолютно безбожних тиранів» (с. 156).

Критика духовенства

Князі, лорди, тобто нечестиві, сила зла, «джерело всіх грабежів». Вони забирають усе, а потім «поширюють Божу заповідь: не кради. Але на них це не поширюється». Вони доводять всіх людей до злиднів, «обчищають та обдирають селян, ремісників і все живе». Відбувається демістифікація монархічно-аристократичної влади як пригнічення та експлуатації (с. 193—194).

Духовенство є їхнім союзником, «діє таким чином, аби люди не навчилися читати», проповідує покору тиранам (с. 141). Церква повністю занепала, «вона недовго залишалася невинною після смерті апостолів, відразу після цього вона стала аморальною» (с. 98); коли вона стає ієрархічною, то розвиває структуру влади. Її оновлення не що інше, як повернення до витоків, шлях до нової апостольської Церкви.

Тому збройне народне повстання, меч; не заколот, а «законне повстання». Проти зла, проти безбожних людей, «Битва Господня», «це не ваша битва, а Божа, він — той, хто бореться» (с. 102, 219, 222).

Тоді буде «праведний уряд» (с. 119). Мюнцер не розробляє політичних проєктів; пророки не будують політичних планів, часто навіть не вміють писати. Однак є такі цитати: «Люди будуть вільні, і тільки Бог буде їх Господом» (с. 214); «Кожному воздасться відповідно до його потреб і залежно від моменту»; і відома фраза, яку він імовірно виголосив під тортурами (взятий у полон у сутичці біля міста Франкенхаузен 15 травня 1525 р., страчений 27 травня): «*omnia sunt communia*», все — спільне (Блікле, цитата, с. 267. Інші тексти в *Schriften und Briefe*, Гютерсло, 1978 р.; Політичні праці, переклад на італійську, Турін, 1972 р.; див. есе Ернста Блоха. Томас Мюнцер, богослов революції [1921, 1969], переклад італійською, Мілан, 1981 р.).

Анабаптизм, братські спільноти

Віра як вибір

Анабаптизм — це відгалуження Реформації; це воля до більш справжньої, більш чистої реформи (принцип, згідно з яким хреститися повинна не дитина, а доросла людина, віруюча, щоб хрещення було для неї як обітниця, заповіт; виник у Цюріху, у колі Цвінглі, в 1524 р.). Він розвивається в безліч практик, течій та груп (включно з ексцентричним урядуванням Мюнстера, аномальним досвідом, менонітами, пізніше амішами).

Для нас становить інтерес ґрунтовний підхід цього напрямку: братська, світська спільнота за свободу й рівність, спільність духовних й матеріальних благ, де кожен має голос. Там є старійшини, головний інспектор, інші посади, на які, однак, обирає спільнота. Вона має залишатися чистою, хто не гідний, того виганяють, хоча і з любов'ю (Bann, Ausschluss).

Ненасильницька спільнота, що відкидає меч, війну, опір («не противитись злomu», написано в Євангелії). Вона відкидає політичну побудову за суворий поділ, що повинен існувати між Церквою та державою, і тому, що держава належить світу, в якому панує зло, маючи, проте, завдання стримувати сили зла (це вже лютеранська ідея). Відкидає клятву, суворо дотримуючись євангельської заборони.

Утопічні принципи

Ми зацікавлені в цьому підході, що містить багато утопічних принципів, які переважатимуть у добу модерну або з'являтимуться в майбутньому, все ще чекаючи, щоб нав'язати себе (наприклад, започатковане об'єднання майна зазнало невдачі в радянській галактиці; відмова від війни, проте, є дедалі актуальнішою).

Утопічні спільноти

Brüderhof, братська спільнота, величезний історичний досвід утопічних громад (не держава, а сільськогосподарська й ремісничка спільнота, що зібралася на фермі, об'єднана з іншими громадами єдиним способом життя). Перша в Аустерліці в 1528 р. (у Моравії, у східному регіоні Чехії, неподалік Брно): група з приблизно 200 дорослих, що покинули своє село після конфлікту через податок на війну проти турків (відмова від війни): «Вони поклали плащ перед усіма людьми, та кожен поклав на нього своє майно, добровільно й без примусу» — це рішення про спільність майна (Zieglschmid, с. 86). Однак на першому етапі виникли труднощі; у 1533—1535 рр. тірольський проповідник Якоб Гуттер надав громаді остаточну організаційну форму, тому цей напрям отримав назву «гуттерити».

Їх історія складна. Громади зростають (близько 80,

30 000 осіб у другій половині XVI ст.). І все ж вони страждають: гоніння з боку католицьких князів та імператорів; напади, грабежі та зґвалтування турецьких банд, імперських військ, від яких вони не захищаються, адже не можуть протистояти насильством насильству; їх переслідують, виганяють, знищують, але вони завжди оговтуються. Вони емігрували до Словаччини, Трансільванії, потім до України, нарешті, до США і Канади (в 1974 р. було 229 ферм).

Спільнота ґрунтується на засадах братської любові, спільних товарів (дуже замкнена, навіть з огляду на одяг і приладдя), праці, життя. Всі блага — від Бога, даровані людині, що тверезо використовує їх у єдності зі своїм братом.

Організаційна структура

Існує орган влади, хоча й батьківсько-братський. Існують Слуги слова (*Diener des Wortes*, для проповідей та духовної допомоги) та Слуги потреби (*Diener der Notdurft*, котрі відповідають за виробництво та управління): їх представляють на зборах, обирають жеребкуванням, перевіряють, потім затверджують шляхом схвалення старійшин. Існує предстоятель (*Vorsteher*), з-поміж слуг слова, обраний довічно, та з ним рада старійшин. Є єпископ, який очолює федерацію громад. Ці позиції іноді створювали труднощі для принципу рівності, для спонтанності, типової для анабаптизму, з формалістичними й авторитарними тенденціями.

Brüderhof — очевидно, сімейна спільнота. Тому вона має велику, високу центральну будівлю з кімнатами загального користування на першому поверсі — кухня, їдальня (яка також використовується для релігійних служб та зборів), лазарет із пологовим та дитячим відділенням, класні кімнати, пральня, лабораторії, склади; як мінімум на двох інших поверхах розташовані кімнати для сімей. Проте одна спільнота може

мати — для лабораторій, складів, стаєнь тощо — до 50 будинків та вміщувати до 1000 осіб (але в середньому 300).

Структури

та помешкання

Це громада, побудована на засадах самостійного виробництва та споживання. З полями, лісами, ставками, у тому числі взятими в оренду. З повними робочими циклами: для одягу з вовни та льону — від збору й настригу до прядіння, ткацтва, пошиття; для деревини — від дроворуба до теслі, столяра, мебляра; для худоби — від випасу до забою, дублення, виготовлення хутра, взуття, сідел та упряжок. У спільноті також є хірурги-цирульники, високоповажні лікарі.

Всі члени громади займаються фізичною працею з гнучким і різноманітним професіоналізмом, із сумлінністю, з точністю виконання, з відповідними та якісними матеріалами. І тому праця високо цінується на території, для якої спільнота також виробляє й продає: вино і пиво, столове приладдя, кераміку, скло та дзеркала, дзвони, годинники. Але найвиснажливіші роботи виконують усі по черзі.

Відтак, на додаток до поширення добробуту, хоч і простого, можна досягти великих запасів товарів, ресурсів готівки, що стане предметом тиску та вимагань з боку урядів, а також причиною збройних рейдів та грабежів.

Розумова праця включає насамперед шкільну освіту для всіх, у два цикли: мала школа — від 2 до 6 років у дитячому садку, велика школа — від 6 до 12 років у дитячому будинку; тут діти живуть разом майже цілий день і цілий рік, з учителями, обраними на основі їх любові до дітей. Потім вона продовжується на основі здібностей для підготовки вчителів, керівників, лікарів.

Принцип

зразковості

Таким чином, *Brüderhof* досягає високого рівня соціальних змін: у вищих цілях справедливості та братньої любові, добробуту, миру. Високого утопічного рівня. У контексті мікроспільнот, а не великого суспільства, яким є держава. Для них вони можуть бути зразковими. Насправді, хоча вони не є осередками свого роду сегрегації, як чернечі громади, вони виступають проти держави. І хоча вони в окремих відносинах цінуються і ними захоплюються, вони опиняються у ворожому середовищі, католицькому чи православному, де їх членів вважають єретиками, і в цьому розумінні зневажають і протистоять їм. Водночас вони є суттю всього сучасного руху утопічних громад, апогей якого відбудеться в Америці в ХІХ ст., але їх поширення не було швидким.

Принцип зразковості потім буде розроблений Фур'є, Кабе, Оуеном (на думку Фур'є, не існує держав, а є тільки фаланстери, тобто спільноти співіснування та співпраці); Маркс і Енгельс піддадуть його потужній критиці за неефективність трансформації та звільнення суспільства (в цитованому тексті). Проте останні громади або осередки американських протестів, з 1960-х по 1970-ті роки, досягли значної сили соціальних змін щонайменше в одному — в репресивній чуттєвій етиці християнської та західної традиції (Гастальді У. Історія анабаптизму, Турин, 1972—1981 рр.; *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, під редакцією А. J. F. Zieglschmid, Ітака-Нью-Йорк, 1943 р.).

Спільність майна

як підсумок

На закінчення варто зауважити лише одне спостереження: у всьому цьому досвіді, в якому починаються сучасна трансформація та звільнення суспільства від його зла, спільність майна є центральним поняттям. Сьогодні, після псевдокомуністичного радянського досвіду, це вважається

аберацією, дивною, примарною, збоченою ідеєю; так вважають навіть християнські Церкви, які також дотримувались цього принципу на початку своєї історії. Звичайно, після жахливого невдалого радянського досвіду й під впливом капіталізму в цьому суспільстві панує капітал, і його мучать безробіття і бідність. Але прочитайте, наприклад, утопічне бачення Едварда Беллами (*Looking backward*, переклад італійською. Погляд з 2000 року, Соверія-Маннеллі, 1991 р.), аби побачити, як суспільство, в якому майно спільне, може функціонувати правильно й радісно, хоч і з певною незрілістю та наївністю; це суспільство, однак, перебуває на стадії розбудови і з часом може покращитися.

Див. також: Зародження політики, с. 26;

Релігійна революція, с. 167;

«Міжнародна республіка грошей», с. 240

Жан Боден

та теорія сучасної держави

Карла Де Паскале

Боден — один із визначних теоретиків сучасної держави. Його концепція суверенітету виношувалася в період загострення релігійних, громадянських та феодальних воєн у Франції другої половини XVI ст. Його мета полягала у створенні централізованої держави з верховним монархом, котрий має єдину та неподільну владу, але водночас є наступником середньовічної традиції, що шанує як природні та божественні закони, так і звичаєве право.

Біографічні відомості

Юрист та політичний діяч Жан Боден (1529—1596 рр.) жив та працював у Франції доби релігійних воєн, що згодом обагрили країну кров'ю з початку березня 1562 р. до підписання Нантського едикту 1598 р.

Яскрава
політична
кар'єра

Маючи буржуазне походження, він прийняв свої обітницькі в молодості, вступивши в орден кармелітів, який, однак, покинув наприкінці 1540-х років. Він переїхав до Тулузи, де залишився на десять років, спочатку як студент права, а потім як викладач римського права у тому самому закладі. До цього періоду належить «Звернення про виховання молоді в державі» (*Oratio de instituenda in Republica iuventute*) (1559 р.). У 1561 р. Боден переїхав у Париж, аби займатися вільною адвокатською

практикою, і в тому ж році він вдало висунув свою кандидатуру на вибори адвоката міського парламенту (судовий орган), тим самим започаткувавши політичну кар'єру, приречену на гіркий кінець, попри час слави.

Вивчення юриспруденції та наукові дослідження, проведені в період викладання в університеті, разом із досвідом, набутим під час судової діяльності, привели до першої великої праці, «Метод легкого вивчення історії» (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*) (1566 р.). До публікації його найбільшої праці — «Шість книг про республіку» (*Les six livres de la République*) (1576 р.) — ще одне десятиліття, сповнене результатів та використання інновацій, але урок, здобутий із цієї попередньої роботи, мав велике значення для всієї подальшої роботи, зокрема й саме на рівні методу. Окрім вивчення історії, порівняльних досліджень та оволодіння теорією права, тепер саме пряма політична діяльність допомагає йому проводити аналіз: читаючи «Шість книг» (*Six livres*) кожен розуміє, наскільки автор переконаний в актуальності історичних проблем та необхідності пропонувати способи вирішення порушених ними питань, він надає відповідь, що ґрунтується здебільшого на твердій теорії, але водночас узгоджується з конкретними потребами сьогодення.

Спроби

посередництва

Як і інших членів паризького парламенту, Бодена також просять скласти клятву вірності католицизму: акт, який стане в пригоді, коли в 1570 р., як певний прогрес у його політичній кар'єрі, він буде призначений прокурором короля Карла IX (1550 — 1574 рр.) у справі про ліси Нормандії (з метою захисту прав державної власності). Однак це не завадило йому приєднатися до «партії політиків», що виникла з метою здійснення, в ім'я політики терпимості, посередницької функції між двома

конфронтуючими сторонами, католиками й гугенотами (французькими кальвіністами), таким чином знову пропонуючи те, що свого часу було прагненням і позицією регента Катерини Медічі (1519—1589). Подібні погляди поділяв також останній із Валуа, спадкоємець престолу, Франсуа Алансонський (1554—1584), з котрим Боден між іншим установив тісні стосунки (з 1571 р. він виконував роль рекетмейстера в його резиденції; натхненний політикою терпимості, у 1593 р. Боден склав діалог «Сіми» (*Heptaplomeres*), опублікований лише в 1857 р.; у розділі VIII книги IV основної роботи, яка є основоположною для розуміння історичного становища під час громадянської війни, переклад італійською, с. 588, можна прочитати таємний пароль: «Використовувати для звірки»; див. також V книгу, с. 170 про світ).

Труднощі, з якими стикнувся спочатку Боден, і надалі його остаточна політична поразка йдуть паралельно з історією примусового переходу до католицизму, нав'язаного Бурбонам, які до того провадили прогугенотську політику: перехід до католицизму Генріха IV Великого (1553—1610), наступника Генріха III (1551—1589) після його вбивства, був неодмінною умовою від сім'ї, щоб посісти престол Франції.

Поразка,
якої бажав
Генріх III

Зі свого боку Боден, котрий користувався довірою Карла IX, Франсуа Алансонського й спочатку також нового короля Генріха III, насправді не відповідав очікуванням останнього, який у той час розпочав політику жорсткого захисту католицизму. Більше того, у 1577 р. Боден став делегатом від графства Вермандуа Генеральних штатів Блуа, він продовжив підтримувати процес релігійного заспокоєння, а також захищав права представників третього стану, аж допоки в цьому контексті не отримав

протилежної пропозиції, висунутої королем. Його політична кар'єра на той час уже була вирішена, крім окремих місій, які йому все ще довіряв Франсуа Алансонський. Врешті-решт він прийняв призначення, «успадковане» від померлого чоловіка сестри, в суді Лана, але навіть цього буде замало, аби захистити його від політичних нападок, прихованих за різними звинуваченнями — у макіавеллізмі, чаклунстві, нерелігійності, яких стало тільки більше, особливо після смерті Франсуа.

Створення Держави

Якщо подивитися на дати «Шести книг про республіку» (*Les six livres de la République*) — перше видання в 1576 р., попри невпевненість автора, котрий вважав, що робота все ще потребує доопрацювання та коригування настільки, що й надалі постійно втручався в численні видання, що здійснювалися незабаром, починаючи з 1578 р., і, врешті-решт, у 1586 р. автор сам запропонував латинський варіант — неможливо не звернути увагу на часовий збіг із роками, коли готується сходження на престол династії, яка царюватиме у Франції протягом двох століть, що передували Революції (а також протягом п'ятнадцяти років після Реставрації). Серед європейських країн правління Бурбонів незабаром становитиме форпост монархічного абсолютизму, здатного перетворити націю на «сучасну державу», зосереджену навколо фігури Державця й поступово наділену потужним адміністративним та бюрократичним апаратом.

Фундамент
для нової
політичної
концепції

Щодо праці Бодена, то це не тільки маніфест із програмою цілей, окреслених тим періодом історії, а й реальна теоретична підстава доктрини, яка намагається максимально

дистанціюватися від традиційної інституційної організації. Знадобляться століття, аби феодальне суспільство зникло, але протиборчі фракції змушені будуть порівняно скоро зрозуміти, що є влада монарха та вона вища за них. У цьому розумінні релігійні війни можна навіть вважати явищем численних конфліктів між феодалами й навіть боротьбою за завоювання влади.

«Священні
закони
природи»

З іншого боку, Боден — науковець, теоретик права та політики, і тому він пише й, отже, діє відповідно до того, що йому наказує його наука: він розвиває ідею про те, що тільки сила, відокремлена від будь-яких інших інституційних та реальних обмежень, здатна усунути конфлікт, тобто це не будь-яка сила, а радше та, що позначена принципами й точними критеріями («усі принципи землі підпадають під дію законів Бога і природи, а також різних людських законів, спільних для всіх народів»: I, с. 357). Ретельний аналіз тексту показує, що це не просто декларація про наміри або просте *petitio principii* (передбачення підстави), а навпаки, визначальний момент для формування монархічного абсолютизму, теоретизованого автором. Тому він більше ніж усвідомлює важливість релігійних цінностей, що підтверджується постійним згадуванням «священих законів природи» як непереборних обмежень для дій самого монарха (напр. I, с. 138), але водночас чітко бачить усі загрози, властиві конфесійній суперечці, тим більше, пов'язані з конкуренцією між тимчасовою й духовною владою (людські та божественні речі — це «два порядки реальності, які не слід змішувати»: II, с. 75. Але див. усю останню частину розділу IX книги I, зокрема с. 448 і далі. Проти вчення Папи Геласія; див. також III, с. 139 і особливо IV, с. 581 і наступні).

Основа Держави

Боден уважав, що аби держава могла називатися державою, її формуванню мають сприяти два основних елементи: суверенна влада, наділена «розсудливістю», «силою управління» (V, с. 68), та здатна утримувати разом усі частини — зібрати як єдиний організм усіх її членів, від сімей до колегій, від органів до приватних осіб, і, по-друге, «дещо інше спільне та національне: спільна спадщина, державна скарбниця, площа території, яку займають міста, дороги [...] звичаї, закони, традиції» (I, с. 177). Якщо «суверенітет є істинним фундаментом, наріжним каменем, на якому ґрунтується вся структура держави» (I, с. 177), то іншим важливим компонентом рівноваги є дещо суспільне («без суспільства [...] не може бути держави»; перші три

розділи книги VI присвячені обговоренню другого елементу). Звідси насамперед — актуальність відмінності між тим, що є публічним, і тим, що є приватним, яким протиставляється значний простір, залишений Боденом для природної свободи як приватної свободи (див. I, с. 185) і, відтак, для власності, однаковою мірою приватної. Більше того, наявність цієї відмінності є одним із головних індикаторів «королівської» монархії перед обличчям її двох вироджених форм, «деспотичної» і «тиранічної» («королівська або законна монархія — це та монархія, в якій піддані підкоряються законам короля, а король — законам природи, залишаючи за підданими природну свободу і право власності»: II, с. 580).

Проілюструвавши структуру держави, починаючи згори, залишається згадати основний елемент «знизу», представлений сім'єю («це справжній корінь держави, що становить його основну частину»; держава не може існувати без сімей: I, с. 265). Згідно зі схемою схоластичного походження і з сильною аристотелівською присутністю — схемою, яка в історії думки

зберігатиметься до Гегеля (1770—1831) — сім'я, у свою чергу, є «джерелом і коренем» різних видів спільнот, від органів до колегій, від сіл до міст (III, с. 245; цемент для всіх — дружба: III, с. 249).

Концепція суверенітету

Відомо, що найбільший теоретичний внесок Бодена в історію думки полягає в концепції суверенітету, оригінальність і новизна якої автор, проте, чудово усвідомлює. Складовою концепції суверенітету є здебільшого поняття центральної унітарної та неподільної, абсолютної і безстрокової влади, яка передбачає право змінювати й видавати закони. Абсолютність влади — те, що вона не пов'язана з обмеженнями, про які ми вже частково говорили, означає передусім, що монарх єдиний у державі не підкоряється законам, які він сам встановив, тоді як їм підпорядковуються всі інші, включно з тими «магістратами» найвищого рівня, які, «у свою чергу, командують іншими магістратами та приватними особами» (I, с. 184; про прерогативи суверенітету, див. I, розділ X. Про роль магістратів, вищу в державі — після ролі суверенного государя: III, с. 144 — див. III, важливі розділи II і VI; див. також III, с. 176), а також із особами, найбільш наближеними до керівництва, такими як члени Сенату (державні радники; див. III, глава I).

Монарх

і закони

Саме тому, що це концепція абсолютного суверенітету, вона не дає жодного права на опір; але існують численні критичні зауваження з теми, вставлені самим автором, і небажання повністю відкидати це право — наслідок усе ще середньовічної структури та обов'язкового посилення на божественний і природний закони (безперечно, повстання спричиняє справжній терор, але теорія залишається підпорядкованою ідеї,

що божественний закон завжди сильніший за закон суверена: див. III, с. 170 і 172; с. 150 і 152 та наступні).

Абсолютність влади легітимної монархії не має нічого спільного ні із незаконним привласненням з боку государя осіб і майна його підданих, котрими він управляє, як глава сім'ї керує своїми рабами (деспотична монархія: див. II, с. 567), ні, тим більше, з узурпацією влади, яку чинить тиран (про тиранічну монархію, див. там само, і II, с. 590 і далі; див. також II, с. 594 і далі, 598, 605 та наступні). Віддання Боденом переваги монархічній формі правління державою над аристократичною та демократичною формами (II, с. 541; також поділяються на деспотичну, легітимну й партизанську: II, с. 628) підтверджується численними доказами, запропонованими на підставі історичних оповідей, важливість яких у контексті досліджень Бодена має бути підтверджена. Кожен розділ «Шести книг» фактично підтверджується низкою свідчень з історії країн різноманітних географічних областей, від найважливіших для політичної історії до найвіддаленіших, від античності до сучасних подій, з величезною статистикою випадків. Більшу частину V книги займає опис природи людей та народів різних широт двох півкуль, задовго до досліджень, проведених Монтеस्क'є (1689—1755).

Державець

та тиран

Гармонійна справедливість

Демократія

та аристократія

Можливо, навіть для того, щоб протистояти найостаннішим звинуваченням у макіавеллізмі, починаючи з посвяти у другому виданні, Боден повторює, що основна мета роботи полягає в тому, аби надати створенню суверенітету тему справедливості; саме ту тему, яку ігнорує секретар Флорентійської республіки,

вихователь тиранів. Однак він повинен розуміти, що, якщо серйозно ставитися до терміна та концепції справедливості, не можна виключати з нього компонент соціальної справедливості з його наслідками теми рівності. Більше, ніж хронологічна близькість, це, мабуть, головна мета, яку ставлять на острові Утопія, причина посилення на Томаса Мора, зробленого у п'ятій книзі. Водночас його бачення прямо суперечить Бодену («рівність товарів дуже шкідлива для держав»: V, с. 94), так само як і те, що ілюстрував Платон у *Республіці*. Тут міг би стати у пригоді авторитет Арістотеля, але влада аристократії невблаганно вичерпала свій час. Отже, те, що можна витлумачити як останню спадщину Арістотеля, є, найімовірніше, останнім опором, який передував остаточному входженню в добу модерну тих, хто теоретизував нерівне правосуддя.

Первісне поняття «гармонійна справедливість» — проміжний шлях між розподільною і комутативною справедливістю, оскільки ґрунтується на гармонійній пропорції (II, с. 564), комбінація, у свою чергу, двох типів пропорції, арифметичної та геометричної (рівності й схожості), нарешті, стає характерним елементом тієї «королівської» монархії, яка становила суть «Шести книг». Якщо вона буде «пом'якшена» гармонійним правосуддям, уникне небезпеки впасти в аристократію та демократію і водночас отримає часткові вигоди, які обидві здатні зберегти.

Див. також: Зародження політики, с. 26;

Створення нової держави, с. 33;

Філософія Макіавеллі, с. 337

Магічно-герметичні та містичні традиції

Парацельс
(Філіпп Ауреол Теофраст)
Антоніо Клерікуціо

Праця швейцарського медика Парацельса поширила прагнення до релігійного та соціального оновлення через проєкт реформи медицини завдяки прямому дослідженню природи та на основі хімії. Критично ставлячись до традиційних медичних теорій та практик, Парацельс виокремлював три речовини як головні складові тіла й причини хвороб: сіль, сірка та ртуть.

Життя мандрівника

Проти
традиційної
медицини
Навчання

Життя та праці Парацельса (1493—1541) є частиною бурхливих подій Реформації та Селянської війни в Німеччині. Він народився в Айнзідельні, в самому серці центральної Швейцарії. У віці 11—13 років навчався в бенедиктинському абатстві Святого Павла в Лавантталі, ймовірно, під керівництвом абата Йоганеса Трісемуса (1462—1516), гуманіста та знавця окультних наук. Він навчався в кількох університетах (у тому числі в Феррарі), але здається, так і не отримав ступінь. Парацельс мандрував різними країнами, набуваючи практичних знань з медицини, хімії та фармакології. Виконував обов'язки військового хірурга, а в 1524 р. опинився у Зальцбурзі, де

протягом року займався медициною. Він співчувавав німецьким селянам у повстанні проти князів та дотримувався найрадикальніших ідей Реформації, зокрема концепцій анабаптистів. Із Зальцбурга він їде до Страсбурга, звідки за допомогою реформатора Йоганна Еколампадія (1482—1531) переїжджає до Базеля. Там він вдало лікує книговидавця Йоганна Фробена та має своїм пацієнтом Еразма Ротердамського (1467?—1536). Завдяки здобутій славі, отримує дві посади: міського лікаря та викладача в університеті. Парацельс публічно демонструє своє неприйняття традиційної медицини: він викладає німецькою замість латині (мова, яка використовується в університетах), заявляє, що викладає власні вчення, а не вчення Гіппократа та Галена (на яких ґрунтується навчальний план) і спалює один із найпопулярніших підручників, «Канон лікарської науки» (*Canone*) Авіценни. Опозиція з лікарів та університету змушує його залишити місто, вирушивши в нові мандри. У 1529 р. він оселився в Нюрнберзі, місті, де сходилися купці та ремісники, з процвітаючою поліграфічною промисловістю, а також одному з найбільших культурних і наукових центрів епохи Відродження в Європі. Тут Парацельс публікує праці з медицини, релігії, а також твори пророчого характеру. Він не втрачає нагоди зчепитися з представниками офіційної медицини, звинувачуючи їх у зраді справжньої місії лікаря з метою отримання більших доходів. Серед його основних інтересів у ці роки — лікування сифілісу, який лікували корою залізного дерева, засобом, який вважався чудодійним, і торгівля ним була монополізована впливовою німецькою сім'єю Фуггерів. Парацельс відкинув використання священного дерева (інша назва залізного дерева), єдиним чудом якого він називав лише збільшення прибутків Фуггерів. Змушений залишити Нюрнберг, він починає знову мандрувати, лікує швейцарських селян, вивчає захворювання шахтарів,

а також мінеральні води. У 1538 р. Парацельс повертається до Каринтії, аби потім знову переїхати до Зальцбурга, де він помирає в 1541 р. Відразу ж після його смерті його персону та його теорії (викладені за допомогою термінології, не пов'язаної з традиційною медициною, а часто навіть незрозумілою) стають об'єктом суперечок: хтось звинувачує його в незаконній практиці магії, для інших він — неосвічений іконоборець, решта вбачають у ньому вчителя й наставника з нової медицини.

Медицина

Дослідження

та наука

Медичним знанням із книжок, що базуються на читанні та коментарях класиків грецької і латинської медицини, Парацельс протиставляє нову концепцію, що ґрунтується на спостереженні за природою та людським тілом, на практичних навичках, які передаються в усній формі, на хімії. Справжній лікар — це той, хто, відмовившись від доктрин античності, подорожує світом, тому що — згідно з Парацельсом — кожна країна та кожен народ мають свої специфічні хвороби й особливі ліки. Запеклий критик привілеїв лікарів, він виступає за медичну практику, базовану на принципах Євангелія: доктор — говорить Парацельс, — це місія, яка повинна виконуватися у служінні слабким та нужденним.

Духи

В основу медичної думки Парацельса покладена ідея, що людина є мікрокосмосом, або що існує відповідність між феноменами світу природи та тими, що відбуваються в тілі людини. Аналогія між космосом і людським тілом має подвійне значення: як фізіологія й патологічні стани людини подібні природним феноменам, так і весь всесвіт можна описати як живу істоту, що має травлення, секреції, росте та частини якої мають чутливість, привабливі та відразливі властивості. Всесвіт

Парацельса — це живе ціле, де частини співвідносяться між собою. Парацельс протиставляє рідини та властивості медицини Галена новій концепції людського тіла, приписуючи основні життєві функції безтілесним елементам (духам). Духи присутні у всіх природних тілах та поглинаються людським тілом у процесі, подібному дистиляції. Травлення та дихання інтерпретуються як дистиляція, ферментація та сублімація. Хімія, що традиційно вважалася надто практичною дисципліною і, отже, мала нижчий ранг, стала основою медицини для Парацельса та його послідовників. Процеси, які відбуваються в лабораторії хіміка або алхіміка (для Парацельса ці терміни були еквівалентними), аналогічні тим, що відбуваються в природі та в організмі людини. Таким чином, приготування ліків має проводитися з долученням хімічних процедур, із використанням мінералів і металів, речовин, далеких від фармакології Галена. Парацельс запроваджує нове розуміння хвороби: він спростовує її традиційну концепцію як дисбаланс у взаємовідносинах між рідинами й стверджує, що кожна хвороба спричинена певним патогеном, насінням, яке ззовні проникає в організм і змінює життєві сили, названі ним «архео» (*archei*). Відтак, захворювання має конкретне місце розташування і конкретне походження. Якщо захворювання викликане ослабленням або зміною життєвої сили в певній частині тіла, то терапія спрямовуватиметься на відновлення його функціонування.

Хімія

Матриці
складних
речовин

Для Парацельса всі природні тіла складаються з трьох хімічних елементів — спагіричних елементів — солі, сірки та ртуті, речовин, отриманих у результаті хімічного аналізу всіх

тіл. Три елементи мають дещо неоднозначний статус у Парацельса: насправді вони позначають не звичайну сіль, сірку та ртуть, а їхню суть, або чисті речовини, від яких залежать усі чутливі властивості тіл. Чотири аристотелівські елементи (земля, вода, повітря, вогонь) не зникають повністю в хімії Парацельса, але їм відводиться другорядна роль: «матриць», у яких визначені принципи формування складних речовин. Хімія для Парацельса тісно пов'язана з її медико-фармакологічним застосуванням, тоді як інтересу до перетворення металів, який був однією з центральних тем середньовічної алхімії, він не виявляє.

Вчення

про сигнатури

Парацельс приймає та розробляє велику кількість магічних концепцій, переважно неоплатонічного та герметичного походження. Він говорить, що уява — це чеснота, яка дає вам можливість створювати незвичайні ефекти не тільки у вашому тілі, а й в інших людях та природних тілах.

Однією з центральних тем філософії Парацельса, яку потім розвивали його послідовники, було вчення про сигнатури, відповідно до якого творець наділив усе живе специфічною видимою формою, що не є випадковою та вказує на його призначення. Згідно з цим ученням, яке стає невід'ємною частиною фармакології Ренесансу, вид рослини передбачає її використання в терапії, про що свідчить подібність між рослиною та частинами тіла, які вона має здатність лікувати.

Парацельс мав численні власні вірування щодо народної культури, наприклад, він вірив у існування фантастичних істот, що живуть у воді (німфи), вогні (саламандри), землі (гноми). Завдання саме гномів, котрі жили в тунелях, виритих у скелях, полягало в охороні дорогоцінних металів у надрах землі, задля того, щоб людська жадібність не призвела до їх швидкого

виснаження. Парацельс не підтримував судову астрологію, але не заперечував наявності зоряних впливів або можливості ворожіння та наголошував на ризику того, що воно може бути зумовлене втручанням злих духів.

Парацельс вірив у існування відьом, жінок із надзвичайними здібностями, такими як здатність викликати грози та спричиняти хвороби. Однак він уважав, що до відьом потрібно ставитися з милосердям, як до хворих жінок, котрих слід лікувати, а не спалювати на вогнищі.

Теологія і політика

У праці Парацельса питання медичного характеру тісно пов'язані з релігійними ідеями. Прихильник радикальної релігійної та соціальної реформи, він звинувачував реформаторів у корупції та нетерпимості.

Досвід
проти
влади

Засудження зловживань духовенства та представників зовнішніх культів, підтвердження справжньої чистоти первинного християнства, ототожнення істинної Церкви з духовним співтовариством віруючих об'єднують Парацельса з представниками так званої радикальної Реформації, такими як Андреас Боденштайн фон Карлштадт (1486—1541), Конрад Гребель (1498 — бл. 1526) та анабаптисти Швейцарії і Південної Німеччини.

Парацельс протиставляє особистий досвід, безпосереднє дослідження природи й власної свідомості принципу влади, традицій та абстрактних роздумів богословів і філософів.

Значення, що надається безтілесним духовним елементам у природі, тісно пов'язане з утвердженням внутрішньої духовної релігійності на протигагу зовнішньому матеріальному характеру церковних обрядів та церемоній. Справжня релігія —

це релігія духу; з пришествям Христа порятунок не в послуху законові (навіть заповіді — мертва буква), але в духовності людини.

Астрологія

Парацельс уважав, що передбачення як найвища форма магії ґрунтувалося на спостереженні за зірками, на магічних образах та Святому Письмі. План історії записаний на небесах для блага людини, і якщо ви хочете дізнатися перспективи християнської Європи, пригніченої війнами й розколами, ви повинні вдатися до пророцтва. В апокаліптичній атмосфері Реформації для Парацельса та його послідовників астрологія стає засобом інтерпретації і впливу на політичні й релігійні події.

У політичній і соціальній сфері Парацельс захищає євангельські ідеали бідності, братства й милосердя, що призводить його до рішучого осуду лихварства, а також рентних платежів і, в загальнішому розумінні, накопичення грошей. Парацельс фактично також повстає проти великих землевласників, стверджуючи, що землі повинні бути не приватною власністю, а належати імператору.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;

Людське тіло та його хвороби:

анатомія, теоретична і практична медицина, с. 456;

Алхімія і хімія, с. 474

Джамбаттіста делла Порта

Антоніо Клерікуціо

Маг, учений, винахідник і письменник: діяльність делла Порта охоплює безліч областей: від ерудиції до експериментального дослідження природи. Він займається своєю освітою поза межами університетів та є натхненником і творцем Академії таємниць та Академії нероб у Неаполі, а також членом Академії деї Лінчеї Федеріко Цезі.

Життя мага доби Відродження

Академія

таємниць

у Неаполі

Джамбаттіста делла Порта (1535—1615), котрий народився у Віко-Екуенсе у дворянській сім'ї, здобув освіту вдома, де значний вплив на нього справив старший брат Джован-Вінченцо, любитель старовини. Неаполітанське середовище, в якому проходить навчання молодого делла Порта, є одним із найбагатших культурними благами півострова: антикваріат, медицина, філософія, астрологія та математика процвітають у місті, де втілюється проєкт моральної та інтелектуальної реформи. У Неаполі, або, можливо, поблизу, є так звана Академія таємниць, яка займається експериментальними дослідженнями у галузях алхімії та медицини, яку фінансує Ферранте Сансеверіно (1507—1568), правитель Салерно. Серед викладачів делла Порта є калабрієць Доменіко Піцціменті, вчений, що опікується стародавністю та алхімією. Джамбаттіста виявляє ранню та надзвичайну схильність до досліджень у сфері натуралізму, опублікувавши в дуже молодому віці твір з алхімії «Природна магія» (*Magia naturalis*) (1558 р.) у чотирьох книгах,

присвячених Філіппу II (1527—1598). Починаючи з 1558 р., близько двадцяти років він подорожував Європою, збагачуючи свої знання та спілкуючись з ученими з різних країн. Він публікує трактат з мнемотехніки, дисципліни, до якої підвищений інтерес виявляли в середньовіччі та особливо в добу Відродження. Добре відомий завдяки великим знанням та технічним навичкам, з 1579 р. він служив кардиналові Луїджі д'Есте (1538—1586 рр.), спочатку в Римі, а потім у Венеції, далі він познайомився з Паоло Сарпі (1552—1623) та працював над виготовленням параболічного дзеркала.

Його дослідження магії та астрології роблять його підозрілим в очах церковних авторитетів, і в 1580 р. починається тривалий цикл випробувань. Деякі з його робіт піддаються цензурі, інші публікуються тільки завдяки заступництву князів та кардиналів, захистом яких часто користується делла Порта.

Повернувшись до Неаполя, він продовжив свої експериментальні дослідження, написав трактати з агрономії, фізіогноміки, окремі п'єси та опублікував друге розширене видання «Природної магії» (*Magia naturalis*) (1589 р.). Як і перше видання, друге також мало надзвичайний успіх: воно витримало багато перевидань та перекладалося численними мовами. У Неаполі він познайомився з Томмазо Кампанеллою (1568—1639), заснував (у власному замку) Академію таємниць, присвячену вивченню найскладніших явищ природи. В 1604 р. Федеріко Цезі, що заснував рік тому Академію деї Лінчеї в Римі, відвідав його в Неаполі. Делла Порта вдається до співпраці з Цезі (котрому він присвячує роботу з дистиляції) та з Академією деї Лінчеї, членом якої стає в 1611 р. Як тільки стає відомо про астрономічні спостереження Галілея (1564—1642), він стверджує, що винайшов телескоп раніше пізанського вченого. У 1611 р. він заснував Академію нероб (*Accademia degli Oziosi*) в Неаполі для вивчення науки та літератури. Його слава

поширилася по всій Європі, понад століття його праці викликали інтерес ерудитів і науковців.

Успіх

«Природної
магії»

Природна магія та таємниці

Магія

і природа

«Природна магія» (*Magia naturalis*) — енциклопедична праця, в якій розглядаються різні теми: оптика, магнетизм, хімія, ботаніка, зоологія. Вона не має езотеричного характеру та не вдається до демонів або заклинань — технік, які делла Порта вважає обманом, навпаки, має на меті показати те, що відбувається в природі за допомогою речовин та прихованих сил. Мета полягає в тому, аби розкрити секрети практичного використання й досліджувати найпотаємніші витвори природи, ті, що викликають подив, ті явища, причини яких здаються незрозумілими. Магія делла Порта має практичний зміст, це прикладна частина натурфілософії, сукупність знань, спрямованих на практику. Робота мага, що мало чим відрізняється від роботи фермера, спрямована на перетворення природи. Магічні твори, як і природні, створені в різний час та різними способами, але все ж у межах природного стану речей. Природа делла Порта не є впорядкованою структурою згідно із законами, які розкриває розум, це, скоріше, набір явищ, пов'язаних сюжетом відповідностей, у яких беруть участь земні та небесні тіла. Саме з цього загального співчуття зароджуються дії «чудесних секретів». Делла Порта пише, що, знаючи переваги тіл та небес, «маг викопує таємниці, що були повністю приховані в лоні природи».

Його «Природна магія» (*Magia naturalis*) є частиною традиції таємниць, на яку прямо посилається неаполітанська Академія

делла Порта.

Поширені вже в середньовіччі, збірники таємниць набули надзвичайного успіху з появою ручного складання та утворили один із найпопулярніших літературних жанрів XVI та наступного століть. Алессіо П'ємонтезе, псевдонім Джироламо Рушеллі (1518—1566), Леонардо Фіораванті (1517—1583) та Джамбаттіста делла Порта є одними з найвідоміших авторів «книг таємниць», які не тільки розповідали про таємниці, а й були збірниками рецептів. «*Secreta*» часто є синонімом рецепта, приготування з надзвичайними ефектами. Книги таємниць — збірники, які містять інформацію різного походження: з прадавніх або середньовічних текстів, з усної традиції, від ремісників, з емпіричних джерел. Їх зміст дуже різноманітний, у тому числі теми медицини, хімії, металургії, косметики, кулінарії, сільського господарства, мисливства, оптики, машинобудування. Загалом достовірність рецептів та практичних вказівок підтверджується безпосереднім досвідом або достовірними свідченнями, а не філософськими чи теоретичними принципами. Книги таємниць поділяють прагнення надати практичні й корисні знання. Вони виникають і розповсюджуються поза межами академічного середовища, чимало з них італійською мовою, орієнтовані на дуже широку аудиторію: двори, міський середній клас, жінок. На відміну від інших збірок таємниць, «Природна магія» делла Порта має більш виразний ерудований характер та надає великої ваги поясненню незвичайних явищ й експериментальним дослідженням, аніж наданню рецептів.

Мистецтво перетворення

Спостереження та перетворення природи

Дистиляція

Підтримуючи, як і більшість сучасників, можливість перетворення металів, делла Порта проводить практичні хімічні

дослідження, які охоплюють виробництво емалей, різних видів скла, пороху та косметичних засобів. Делла Порта також розробляє апарат для отримання питної води з морської та пише роботу про дистиляцію, яка містить докладні описи інструментів, пристроїв та процесів. За допомогою дистиляції можна звільнити найактивніші частини тіла, довести їх до досконалості відповідно до практичних потреб людини. Делла Порта описує приготування *aqua ardens* (спирт) з вина та його властивості, а також дистиляцію олій, приготування кислот та численних розчинників. Навіть якщо хімія делла Порта не є оригінальною з теоретичного погляду, велика кількість експериментів, описаних у його працях, вказує на експериментальний підхід, який ставить його до головних практичних хіміків пізнього Відродження. Його медичні дослідження характеризуються пошуком ліків із винятковими ефектами, таких як засоби, що викликають короткі напади божевілля, покращують пам'ять, сприяють приємним снам або нічним кошмарам, а також засоби проти імпотенції та безпліддя.

Оптика — це дисципліна, в яку делла Порта зробив найбільш значний внесок. Навіть якщо він не розробляє нові теорії, він вивчає з математичного погляду властивості увігнутих та опуклих дзеркал, проводить точні дослідження лінз на математичній основі та описує конструкцію численних оптичних пристроїв, включно з камерою-обскурою та телескопом. Його дослідження з математики здебільшого присвячені вирішенню проблеми зведення у квадрат кола, є не більше ніж аматорськими вправами та мало впливають на науку того часу. Також у дослідженні магнітних явищ, до якого делла Порта долучив Паоло Сарпі, він застосовує строгий експериментальний підхід.

Фізіогноміка

Крім природної магії делла Порта розробляє вчення фізіогноміки, тобто вивчення людських характерів за допомогою вивчення соматичних рис. Він вважає, що «душа не байдужа до рухів тіла та, як і тіло, зіпсована пристрастями». Природа і людина — це єдність, зовнішній та внутрішній простори, пов'язані взаємними відповідниками. Він ретельно вивчає відбитки рук (зокрема злочинців), переконаний, що ці відбитки є не результатом випадковості, а ключем до розуміння характерів людей. Делла Порта приділяє особливу увагу астрології та вважає, що аспекти й рух небесних тіл також розкривають сили, які впливають на людське життя.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;
Кабалістика, луллізм, таємні писання, с. 395

Джироламо Кардано

Антоніо Клерікуціо

Невтомний дослідник усіх галузей знань, доктор, математик і астролог, Джироламо Кардано є одним із найцікавіших діячів культури доби Відродження. Сьогодні він відомий своїм внеском в алгебру та механізмами, які винайшов. Серед сучасників його знали насамперед за лікарською діяльністю та його гороскопами. Він поєднує в собі постійний інтерес до окультних наук із ретельним спостереженням за природними явищами, спростовуючи різні аспекти аристотелівської та схоластичної філософії. Кардано наполягає на практичних цілях вивчення філософії і здатності людини перетворювати природу для власних цілей за допомогою природної магії та механізмів.

Життя

Європейська

слава

Більшість відомостей про болісні біографічні події з життя Кардано (1501—1576) можна віднайти в його автобіографічній роботі *De vita propria*, написаній між 1575 та 1576 р., у віці 74 років. Будучи позашлюбним сином, Кардано починає навчання в Павії, а закінчує — у Падуї, отримавши в 1526 р. звання доктора медицини. Він оселився в Мілані, де спочатку жив в умовах бідності; згодом, завдяки допомозі друзів та протекторів, почав практикувати медицину та викладав математику в школах *Piattine* в Мілані. Після кількох невдалих спроб у 1539 р. його прийнято до лав Міланської колегії лікарів, міста, до якого він завжди був прив'язаним. Потім Кардано читав лекції на кафедрі медицини у Павії та став лікарем впливових міланських сімей, включно з Борромео. У 1552 р.

Кардано погодився вирушити до Шотландії для лікування архієпископа Единбурзького Джона Гамільтона. Під час подорожі він познайомився з лікарями та філософами з різних країн, і його добра репутація лікаря швидко поширилася в Європі. Запрошений служити при різних дворах та в Римі лікарем Папи Павла III, він вважав за краще присвятити себе викладанню в університеті Павії. Вражений смертним вироком своєму улюбленому сину Джованні Баттісті (котрого звинуватили у вбивстві дружини), також лікаря, він переїхав до Болоньї, де завдяки втручанню кардинала Карло Борromeо (1538—1584 рр.) отримав місце на кафедрі медицини. Але нещастя не припинилося й у Болоньї. В умовах дедалі менш терпимої атмосфери посттридентської Італії його філософські ідеї, астрологічні доктрини та практики викликали підозри. Звинувачений в єресі та педерастії, у 1570 р. він був змушений відмовитися від викладання; у 1571 р. вироком суду йому призначено домашній арешт — доволі м'яке покарання завдяки заступництву кардинала Борromeо. Він вирушив до Рима, де лікувавав прелатів та кардиналів, отримав пенсію від нового Папи Григорія XIII і став членом Колегії лікарів міста.

Його літературні твори, хоч які б вони були різноманітні за змістом та методами, характеризуються переважанням медичних тем (близько половини друкованих праць — медичні), але його популярність переважно пов'язана з математикою.

Дієта,
анатомія,
сни

Кардано, будучи успішним лікарем, різко критикував сучасні медичні ідеї та практики. Хоча він і був уважним читачем та інтерпретатором класиків стародавньої медицини, Кардано насамперед присвячував час спостереженню за тим, що є специфічним, за конкретними подіями. Він переконаний, що

лікар повинен мати досвід, набутий у результаті спостережень та практики, і йому потрібне не надто значне суто теоретичне навчання. Кардано висловлює глибоке захоплення Везалієм та критикує багато аспектів Галенової медицини. Його праці містять величезний обсяг клінічної, епідеміологічної та фармакологічної інформації, що ґрунтується на безпосередньому досвіді. У суперечці з лікарями свого часу він наголосив на необхідності того, щоб лікар міг прописати адекватну дієту, аби запобігти захворюванню чи полегшити лікування. У медичних працях він приписує різні дієти залежно від комплекції, віку та стану здоров'я. Перекоаний у тому, що медицина (як і астрологія) має на меті інтерпретацію знаків, Кардано стверджує, що варто перевіряти діагнози за допомогою розтину, тим самим надаючи стимул розвитку патологічної анатомії. Особливу увагу він приділяє вивченню причин (природних та надприродних) снів та їх інтерпретації. Кардано, котрий кілька разів заявляв, що в літературній діяльності він спирався на припущення про сни, можна вважати одним із батьків сучасної інтерпретації снів, причому не за прямий зв'язок між його методологією й теорією Фрейда, а за важливість взаємодії між сном та неспанням, яку він підкреслює. Досвід сну, на його думку, додається до звичайного досвіду та допомагає розширити знання про невичерпне розмаїття явищ природного і надприродного походження.

«Тонкість»

Медицина та філософія тісно пов'язані в Кардано загальною наполегливістю щодо важливості даних спостережень та відмовою від абстрактних спекуляцій. Його основна праця з натурфілософії *De subtilitate* (перше видання 1550 р.) має енциклопедичний характер. Автор досліджує величезну кількість природних явищ, яким пропонує оригінальні та багаті інтерпретації; застосовує емпіричне дослідження до всіх видів

явищ, особливо незвичайних, але також і тих, про які він дізнався з абсолютно ненадійних джерел. Домінуючим мотивом роботи є *subtilitas* (тонкість), яку слід розуміти як спосіб дії природних речовин і метод філософського дослідження, здатний долати бар'єри на шляху почуттів та інтелекту до дослідження природи. Для Кардано «тонкість» — це здатність аналізувати найскладніші явища більш строго та тонко. Цей тип дослідження представляється як відрив від традиційної філософії і має спостережливий та експериментальний характер. Кардано жадібно читає звіти про подорожі, праці з географії, описи незвичайних явищ — переконаний, що в цій сфері філософські дослідження можуть принести найбільші результати.

Універсальна теорія

Під час вивчення складу природних тіл Кардано відходить від аристотелізму, скорочуючи чотири аристотелівських елементи до трьох (земля, вода й повітря) або вилучаючи вогонь із переліку елементарних тіл, який він інтерпретує як палаюче повітря. Він також зменшує основні якості тіла з чотирьох до двох (гаряче й вологе). Його увага звернута на хіміко-фізичні перетворення речовини, зокрема на склад змішаних тіл. Джерелом енергії й активності космосу є небесне тепло, конкретним агентом — дух, дуже тонка, напівматеріальна сутність. Теорія всесвіту становить основу його досліджень у галузі природної магії та астрології. Експериментальне дослідження Кардано, зокрема, тісно переплітається зі сферою дивовижних, але й окультних явищ, властивих демонам, котрі населяють його світ та супроводжують його життя, як демон його батька Фаціо.

Одне з критичних зауважень, адресованих філософії Арістотеля — перейняте від Френсіса Бекона (1561—1626),

полягає в тому, що протягом багатьох століть вона не могла дати людині нічого корисного. За словами Кардано, природа — це дещо, що трансформується, науки та мистецтва, на його думку, мають прогресивний характер: винахід компаса, пороху та друку є доказом переваги сучасних людей над стародавніми.

Дослідження і система

Природна магія Кардано базується на ідеї природи, способи дії якої найрізноманітніші, природі, яка розкриває свої дії тільки досліднику, здатному прямувати її складними шляхами, не вимагаючи систематичності. Ґрунтуючись на принципі універсальної теорії, на існуванні у природі симпатій та антипатій, віддалених дій, Кардано вірить у терапевтичні сили

знаків та дорогоцінного каміння, які інтерпретує як сили з природними властивостями. Щодо чаклунства, то Кардано дотримується натуралістичних позицій, заперечуючи, що відьми можуть учиняти свої ймовірні дії завдяки надприродним здібностям. На його думку, це майже завжди старі хворі люди, які недоїдають, часто божевільні, люди, змучені чорною жовчю, яка породжує зорові й слухові галюцинації, помилково прийняті за реальні факти.

Астрологія

як гіпотетичне мистецтво

Астрологія посідає провідне місце в праці Кардано, яка повністю вміщує її в контекст філософії природи. Він сперечається з тими, хто стверджує, що дає астрологічні пояснення надто конкретних та випадкових фактів, не шкодує критики для астрологів, котрі займаються мистецтвом заради грошей, обіцяючи відповіді, які астрологія не може надати. Якщо астрологія — це не наука, яка дає абсолютну впевненість і строгість, то для Кардано, однак, це не просто марновірство, а гіпотетичне мистецтво, яке обмежується формулюванням

імовірних гіпотез про майбутні події на підставі впливу небесних тіл на події в підмісячному світі. Фактично він стверджує, що є подібність між зоряними скупченнями, з одного боку, і народженням царств та релігій, з іншого, і доходить до ризикованої спроби складання гороскопу Христа. На звинувачення в безбожності, адресовані йому духовенством, Кардано відповідає, що він не підтверджує, ніби божественність Христа та його закон залежать від зірок, а тільки те, що Бог розташував зоряні скупчення таким чином, аби вони підходили для цього народження.

Математика та механіка

Рівняння
четвертого
степеня

У «Великому мистецтві» (*Ars magna*) або «Правилах алгебри» (1545 р.) — одній з основних праць з математики XVI ст. — Кардано публікує результати свого дослідження з алгебри: правило для розв'язання рівнянь третього степеня у скороченій формі (тобто відсутній член другого степеня); лінійні перетворення, які виключають член другого степеня в повному кубічному рівнянні (яке Тарталья (1499—1557) не зміг розв'язати); зниження степеня рівняння, коли відомий один із його розв'язків; нарешті, правило, що рівняння степеня вище першого допускає більше ніж один корінь. Йому була приписана формула для розв'язання рівняння четвертого степеня, але, схоже, її слід віднести до його учня Луїджі (або Лодовіко) Феррарі (1522—1565). Відомим є конфлікт із Тартальєю щодо пріоритетності розв'язання кубічних рівнянь. Суперечка добре відома, і варто її пригадати, оскільки це типовий приклад суперництва, яке існувало серед математиків епохи Відродження. Тарталья розкриває Кардано формулу, яку він отримав, тільки після довгих прохань та після обіцянки

зберігати таємницю. Кардано та його учень Феррарі виявляють, що подібні розв'язки були знайдені Сципіоном дель Ферро (1465—1526?). Тому, оскільки минуло вже кілька років після спілкування з Тартальєю, Кардано опублікував результати свого дослідження в *Ars magna* з посиланням на здобутки Тартальї. Незважаючи на це, останній протестує за нездатність зберегти таємницю та ніколи не упускає можливості атакувати свого суперника.

Розрахунок імовірностей

Кардано також зробив перший внесок у вивчення розрахунку ймовірностей. У роботі «Про азартні ігри» (*Liber de ludo aleae*) італійський математик намагається побудувати розрахунок імовірностей, які можна застосувати до гри в кості, наголошуючи на своїй пристрасі до азартних ігор та еkleктичному духу, що спонукає його до досліджень практичних додатків для його математичних досліджень. Грунтуючись на припущенні філософського характеру, а саме про те, що, крім простої вдачі, точні правила й закони визначають кожен можливий випадок, він формулює концепцію ймовірності як відношення між сприятливими та можливими подіями.

У дослідженні руху куль — однієї з найбільш обговорюваних Арістотелем тем — Кардано запроваджує істотне нововведення, описуючи їх траєкторію, що зазвичай розглядалась як комбінація двох прямих ліній, як лінію, «що імітує форму параболи». Він одним із перших заперечує можливість вічного руху, який обмежується тільки небесними тілами. Серед його численних інтересів — вивчення вод, тема, дослідження й публікації з якої процвітають в Італії XVI ст. Кардано зазначав, що у водогоні вода ніколи не повертається на висоту, з якої спускається, але чим вона нижче, тим довший водогін. Він також наголошує, що річкова вода тисне на береги й поверхневі течії тім швидші, чим глибші.

Зчленований шарнір

Кардано приділяє особливу увагу роботі механізмів, прагнучи обґрунтувати їхню роботу суворими принципами. Ми зобов'язані йому винаходом зчленованого (універсального) шарніра, який дає змогу передавати рух між двома обертовими осями, карданного підвісу та кодового замка.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;

Математика, с. 494;

Оптика, перспектива, теорія зору, с. 511

Містична філософія Якоба Беме

Чечілія Мураторі

Починаючи від своєї першої книги «Аврора» і до моменту створення останніх праць, Якоб Беме намагається розвивати зміст своєї містичної філософії завжди в нових формах, в основу яких покладена проблема взаємозв'язку протилежностей між позитивним і негативним. Цей аспект є передовим і найбільш значущим, насамперед якщо йдеться про концепцію божественного, що розглядається рівноцінно з незмінним, бездонне божество, або як Бог, котрий є творцем. Як у природі, так і в самому Бозі Я. Беме вбачає наявність зачатків негативу, під якими розуміється не лише протиставлення, а й потужна сила життя і руху.

Життя і праці

Якоб Беме (1575—1624) народився в 1575 р. поблизу Герліца, його перша праця «Аврора» (*Aurora*) була написана за кілька місяців і побачила світ у 1612 р. Як автор неодноразово пояснює в листах до друзів і прихильників, в основу «Аврори» вже покладене його одкровення, навіть якщо воно виражене досі незрозумілим та неточним способом і незважаючи навіть на відсутність завершальної частини, яка ніколи не буде написана. Текст починає розповсюджуватися в рукописних примірниках, поки наступного року не привертає уваги судової влади Герліца. Оригінальний рукопис було конфісковано, і Я. Беме спочатку заарештували, а потім звільнили за умови, що він утримуватиметься від розгляду богословських питань. Цієї заборони він додержуватиметься до 1618 р.: відтоді він і надалі буде присвячувати себе письменництву, аж до смерті.

Відкриття

у XVIII ст.

Однак, слід дочекатись 1715 р., коли побачить світ перше повне видання творів, надрукованих у Німеччині: підозра в ересі й конфіскація «Аврори» наклали тяжкий відбиток на сприйняття його робіт, що через рукописні примірники розповсюджувалися поза межами Німеччини, особливо в Голландії та Англії. Важливу роль у повторному відкритті містичної філософії на землі її походження відіграла група енських романтиків (зокрема Людвіг Тік і Фрідріх Шлегель). Наслідування творінь Я. Беме чітко простежується в працях Ф. Шеллінга (наприклад, у роботі «Про суть свободи людини») і Г. Гегеля, згідно з якими Я. Беме є «першим німецьким філософом». Англійський переклад праці, який з'явився за кілька років після смерті автора, сприяв поширенню філософії Я. Беме через Ла-Манш: читачами Я. Беме були, серед інших, Вільям Блейк (1757—1827) та С. Колрідж (1772—1834).

Від концепції Бездонного Божества до Бога-творця

Три принципи Божественної
сутності

Починаючи від перших творів і до створення останніх, Я. Беме намагається зосередитися на двох різних способах розуміння Божества, яке, з одного боку, вважається вічно нерухомим і незмінним, а з іншого, сприймається Богом-творцем. Термін, який Я. Беме обирає від 1620 р. для опису Божества в його повній відсутності зв'язків із істотами, є *Ungrund*, що буквально означає «Безпідставний». Підходячи під цим кутом зору, Бог, «яким він є», позбавлений будь-яких мотивів до руху й абсолютно недиференційований: «Насправді не можна сказати, що Бог — це те чи інше, зло або добро, що він має деякі розбіжності в собі [...]. Він не має схильності до чого-небудь, оскільки перед ним немає нічого, перед чим він би зміг склонитися, ані зла, ані добра: він сам по собі Бездонне, [...] як

вічне Ніщо («Про вибір благодаті», розд. 1, § 3). Тому термін «Бездонне» відображає спробу думати про Божество як про дещо радикально незалежне, навіть не маюче фундаменту, який його підтримує. Але як у такому разі можна пояснити творіння, починаючи з такого уявлення про Бога? У праці «Три принципи Божественної сутності» Я. Беме говорить, що попри те, що Бог не має початку і тому про нього ніхто не може міркувати *«людськими мовами»*, його тлумачення натомість відбуватиметься так, ніби це було б вигаданим, для того, щоб можна було дати пояснення творінню. Крім того, незважаючи на те, що у Бога немає відмінностей, «якщо пошукати від чого походить добро і зло, необхідно знати що саме є першим та початковим джерелом гніву, а потім і любові, оскільки обидва вони мають свій початок, від матері, та тільки від однієї речі» (розд. 1, § 4). Іншими словами, перша концепція (Бог як непорушне Ніщо) не може замінюватися другою концепцією (Бога, який має стосунок до творіння): це, скоріше, питання формулювання цих двох концепцій задля того, аби спробувати висловити обидві сторони божественної сутності.

Божественне одкровення

Одним зі способів пояснення Божественного одкровення, а отже, і творення, є концепція трьох принципів: кожен із них визначається як «нове народження», «нове життя» («Про три принципи», розд. 5, § 6), або новий спосіб розгляду Божественного в момент його одкровення. Згідно з першим принципом, Божественність можна описати як гнів, темряву, яку нерідко порівнюють із вогнем. Згідно з другим принципом блискавка піднімається з цього вогню й породжує світло; з погляду третього принципу Божественне виявляє себе в матеріальному світі.

У калейдоскопічному та бароковому стилі, якими характеризуються твори Я. Беме, проблема переходу від

«Бездонного» до «Божественного» в моменті наслідується та переформулюється за допомогою різноманітних образів. Подібно до того, як світ виходить із блискавки, яка пронизує темряву першого принципу, Я. Беме описує походження творіння також як акт скорочення, який породжує справжню волю в абсолютній порожнечі Бездонного, і ця воля спонукає Божественне до створення Сина. З цієї позиції Бога можна розглядати як Отця, котрий розкриває себе через народження Сина, а не через нерухоме Ніщо, яке не має переваг. У праці *Mysterium magnum*, або *Велике Таїнство*, Я. Беме також вдається до образу поділу: «Те, що бездонне, розділяє те, що вводиться в основу, і розділяє добро [...] і зло» (розд. 26, § 55). Я. Беме використовує гру слів: дієслово *urteilen*, основним значенням якого є «судити», застосовується в розумінні «розділяти», тобто оригінально ділити (від *Ur* = «оригінальний», а *teilen* = «ділити»). Первісний поділ — між добром і злом, який ми перетинаємо з перспективи Божества як Нерухомого до Божества, що окреслюється саме тоді, коли брак ваблення поступається місцем зіткненню двох протилежностей. Цей поділ між добром і злом, поміж позитивним і негативним полюсом, є одним із ключових моментів філософії Я. Беме, котрий допомагає нам осягнути як появу Бога-творця з Бездонного, так і внутрішній рух природи.

Народження

і поділ

Вогонь

і світло

Зображення світла, що походить від вогню, часто використовується у творах Я. Беме для опису двоякості Божественного: «І як ми зараз уявляємо дві сутності в освітленні вогню, тобто одну у вогні, а другу у світлі, а тому два принципи: тому ми також повинні розуміти сутність Бога» («Про обрання

благодаті», розд. 2, §35). Вогонь — жорстокий і всепоглинаючий, тоді як світло — чисте й доброзичливе: між ними неможливий реальний поділ, бо вогонь необхідний для відтворення світла, яке, у свою чергу, живить перше. Я. Беме говорить, що ця внутрішня динаміка протилежностей є фундаментальною для того, аби Бог виявив себе так само, як полум'я має важливе значення для сяяння світла. З цієї причини Я. Беме описує перший принцип як Божий гнів, або його негативну сторону, з якої походить другий принцип, тобто світло Сина. Іншими словами, основою уявлення про Божественне як відкритого Бога і Творця є саме цей внутрішній поділ. Тому Я. Беме простежує цей корінь негативу в Бозі та в усьому, що живе й рухається: «Насправді зло створює біль і рух, а добро виробляє суть і силу; все ж дві сутності є лише однією сутністю, оскільки вогонь і світло — це лише одна сутність, навіть темрява і світло — це одна, однак вона поділяється на дві потужні відмінності, хоча повного розмежування не існує; насправді ж одне живе всередині іншого, проте іншого не розуміє; одне заперечує інше, бо не є іншим» (*Mysterium magnum*, розд. 26, § 38). Це означає, що всередині Бога мають існувати дві радикально протилежні сутності, які, проте, ніколи не можуть сприйматись як цілком чужі одна одній. Загальний принцип, який використовується для пояснення Божого одкровення, також застосовується для тлумачення життєвої сили природи, оскільки «ніщо не може виявити себе без протистояння [...]. Крім того, якби в житті не було протистояння, не було б ані чуйності, ані волі, ані дії, ані інтелекту, ані знань: насправді, річ, яка має лише волю, не підлягає розподілу. Якщо вона не сприймає протилежну волю, яка підштовхує її до руху, то вона залишається нерухомою» («Про божественне споглядання», розд. 1, § 8—9).

Добро

і зло
Люцифер
усередині
Бога

Якщо цей внутрішній перелом здається необхідним для Я. Беме з логічного погляду, то поділ на позитивну і негативну волю всередині Бога, а отже, ототожнення негативного принципу з фігурою Люцифера, природно, створює низку проблем з теологічних та моральних позицій, про які добре знає Я. Беме. Насправді, можна поставити питання, чи потрібна негативна сторона Бога так само, як негативна сторона природи, чия життєздатність часто описується Я. Беме як внутрішня дія різних якостей (наприклад, гіркі й кисло-солодкі якості в першому розділі «Аврори»), що взаємодіють один з одним та діють один проти одного. Спроба уявити Люцифера не як протилежність Бога, а як внутрішню й визначальну його сутність вже помітна у фрагменті з «Аврори»: «Тепер ви говорите: чому Бог дозволив увійти в себе злому духові Люцифера, що вийшов із тіла Люцифера; Хіба Він не міг протівитися цьому? У цьому полягає суть: ви мусите знати, що між Богом і Люцифером не було жодної іншої відмінності, ніж та [що існує] між батьками та їхніми дітьми, і [стосунки] були більш близькими. Насправді, як батьки породжують дитину зі свого тіла за своїм образом і ростять її у своєму будинку [...] однаково близьким є тіло Люцифера до божественності» (розд. 14, § 87). Тому Люцифер знаходить простір усередині Бога, Бога, котрий розкриває себе завдяки цьому кореню негативу всередині нього.

Мова Я. Беме

«Не всі зможуть зрозуміти
мою мову»

Мова Я. Беме сповнена алхімічними термінами, проте, як зауважує сам Беме, у жодному разі не слід вважати його алхіміком. Так само навіть латинські корінні слова часто наділені сенсом, який не обмежується змістом справжньої етимології, а формується з нуля. У результаті отримуємо складну і багатогранну мову, такою мірою, що сам Я. Беме часто повинен роз'яснювати значення слів, які він використовує, усвідомлюючи той факт, що «не всі зможуть зрозуміти мою мову» («Аврора», розд. 13, §16). Є дві основні причини, що пояснюють походження мови Якоба Беме. Насамперед той факт, що його мова не витончена і часто позбавлена чіткості, пояснюється природою його одкровення, яке нагадує «палаючий вогонь» і яке натискає на його руку, спонукаючи її писати швидше (Лист 10, § 45). Тому окремі недоліки пов'язані зі швидкістю, з якою Беме змушений залишати на папері те, що показує йому Дух, котрому він жодним чином не може протистояти. Друга причина має більш структурний характер: Я. Беме стверджує, що пише відповідно до своєї істинної рідної мови, яка є «природною мовою» (*Natur-Sprache*). Беме стверджує, що має доступ до оригінальної мови людини, яка дає змогу зрозуміти істинні значення слів, тим самим доходячи до суті самих речей і розуміння їх відносин. Природна мова фактично, на думку Я. Беме, простежується через мови, які поширюються після Вавилона, такі як німецька або латинська; вона втілюється у звукових зв'язках, які сполучають воедино слова, що не мають етимологічного зв'язку, або ж у поділі терміна на різні частини. Прикладом, який уже згадувався є: судження (*Urteil*) Бездонного — це фактично *Ur-Teilung*, оригінальний поділ. У першому розділі «Аврори» Я. Беме пояснює, що рух якостей, які діють у природі, вписано безпосередньо в їхнє власне ім'я: звук *Qualität* насправді належить до *quellen/quallen* («виливатися», «фонтанувати»), так

само як і до слова *Qual*, що означає «мучення», розкриваючи негативний корень, присутній у базі кожного руху.

Звук

і значення

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;

Кабалістика, лулізм, таємні писання, с. 395

Магія та герметичні науки

Умберто Еко

У добу Відродження, коли людина перебуває в центрі Всесвіту, магічно-герметична культура розглядається як сила, що дає змогу домінувати над владою природи й перебудувати світ відповідно до потреб людини.

Герметичні знання та астрологія

Людина доби Відродження виявляє свою незалежність щодо релігійного бачення світу, яке панувало в середні віки: достатньо прочитати працю Джованні Піко делла Мірандола *De hominis* («Про гідність людини») для того, аби зрозуміти, як, готуючись викреслити Землю з центру Всесвіту, ця епоха возносить людину як міру усіх речей. Однак Ренесанс розвинув власні форми релігійності та містики, і людина відчувала, що живе у всесвіті, сповненому окультних і таємничих сил.

Магія
як форма
пізнання
природи

Астрологія, магія, алхімія, ворожіння, кабалістика, торгівля ангельськими або демонічними силами присутні у світі доби Відродження у відкритішій формі порівняно із Середньовіччям, коли Церква тримала їх поза межами прийнятої культури. Однак магічно-герметична культура Ренесансу, порівняно з її стародавніми витокami, представляє особливий аспект, таким чином, що вважається, ніби вона якось пов'язана з народженням нового наукового духу. Відтепер «Маг» є не античним чорним магом, здатним викликати демонів для злих намірів, а любителем «природної магії», яка дає змогу домінувати над

силами природи й перетворювати світ відповідно до потреб людини.

У XV ст. було перекладено численні грецькі тексти, які вважалися давнішими, ніж були насправді: «Орфічні гімни» (ймовірно, написані між II і III ст. н. е., але приписувані Орфею); «Халдейські оракули» (того самого періоду, але приписані Заратуштрі); «Ієрогліфіка» Горуполлона (давній античний текст, але, як вважають, автор розкрив секрети давньоєгипетської писемності та сприяв поширенню емблем у XVI ст. — серед іншого, перше ілюстроване видання з'являється в 1543 р.); «Герметичний корпус», який з'явився у Флоренції в 1460 р., приписується міфічному Меркурію (або Гермесу) Трисмегісту, якому Козімо Медічі негайно доручає здійснення перекладу Марсіліо Фічіно. Тільки пізніше Ісаак Казобон (*De rebus sacris et ecclesiasticis*, 1614 р.) продемонструє, що йдеться про зібрання пізніх грецьких писань, натхнених єгипетської духовністю, однак переконання в їх справжності стало укоріненим, і Гермес був ототожнений з Мойсеєм.

Герметична традиція, що ґрунтується на цих текстах, пропонує магічне астрологічне бачення космосу. Небесні тіла впливають на земні речі, і, знаючи планетарні закони, ці впливи можуть бути не тільки передбачені, а й спеціально зорієнтовані. Здатність будувати припущення у грецькому світі була названа «*apotelesmatica*», і цю традицію взяли на озброєння в Чинквеченто, наприклад, Джованні да Індалджіне (Йоганн Людвіг фон Хаген) відобразив її у праці *Introductiones apothelomaticae in chyromantiam, physiognomiam, astrologiam naturalem* (1522 р.). Але астральні впливи можуть бути орієнтовані, оскільки є довірливі відносини між всесвітом як макрокосмом і людиною як мікрокосмом, і ми можемо діяти в цій мережі сил завдяки астральній магії.

Відносини

між макро- і мікрокосмом

У попередньому столітті для Фічіно засобами дії на сили космічної симпатії були талісмани, тобто образи, які можуть сприяти зціленню, здоров'ю, фізичній силі, а праця «Про отримання життя від небес» (*De vita coelitus comparanda*) рясніє інструкціями, як носити талісмани, харчуватися рослинами, що привертають вплив певних зірок, проводити магічні церемонії, використовуючи відповідні парфуми, одяг та пісні.

Навіть якщо знання та магічна практика припускають наявність відносин симпатії між земними і небесними явищами, Джованні Піко делла Мірандола вихваляє силу магії та водночас заперечує астрологічне знання: однак суперечність зникає, якщо людина розуміє суперечність Піко як відмову від астрологічного детермінізму саме тому, що завдяки магічним діям людина може діяти на сили загальної симпатії.

Загальні риси і сигнатури

Життя у Всесвіті, населеному окультними силами, керованими принципом симпатії, означає здатність розпізнавати ці таємничі відносини через знаки, символи, зафіксовані в одній і тій самій зовнішній формі речей. І тут доба Відродження розробляє вчення про знаки.

Парацельс

Для Парацельса (1493—1541) «мистецтво знаків» учить, як «справжні імена» мають бути присвоєні всім речам, даним Адаму, які одночасно вказують на силу, чесність, володіння різними речами. Насправді, *ars signata* (вчення про сигнатури) стосується не стільки (або тільки) справжніх імен, скільки тих зовнішніх аспектів речей, які заявляють про свою добродієність. І тут розглядаються знак розгалуження рогів оленя, за якими можна дізнатися вік, нарости на язичку свині, що вказують на її нечистоту, колір хмар, за допомогою яких можна передбачити небесні зміни. Як ви можете бачити, це знаки, які

включають і медичні, і метеорологічні симптоми, а також набагато більш невизначені властивості.

Парацельс, оскільки був лікарем, був зацікавлений в сигнатурах як ознаках подібності кожного природного об'єкта з певним станом, спричиненим хворобою, завдяки якому можна відновити здоров'я. Навіть інтимний характер людини виражається його зовнішністю, навіть його ходьбою або звуком його голосу. У цьому розумінні вчення про знаки пов'язане з дослідженнями фізіогноміки, хіромантії, метроскопії, що досліджують, як риси обличчя або долоні, зморшки чола чи родимі плями відображають природу та долю людей, або *фітогномоніку* (що досліджує знаки рослин). У такому контексті можемо перелічити такі імена: Джироламо Кардано (а саме *De rerum varietate*, 1557 р., і *Metoscopia*, 1658 р.), Тадеаш Гаек (*Aphorismorum metoscopiorum libellus unus*, 1561 р.), Джамбаттіста делла Порта (*De humana physiognomia*, 1586 р., *Phytognomonica*, 1583 р.), Джованні да Індаджіне, а також згадати першу працю Бартоломео делла Рокка (Коклеса) *Chyromantie ac physionomie anastasis*, яка з'являється в 1504 р. і передруковується декілька разів протягом століття під різними назвами та з різними модифікаціями.

У ширших теософських рамках вчення про сигнатури було перейняте Генріхом Кунратом (*De signatura rerum naturalium*, 1587 р., і *Amphitheatrum sapientiae aeternae*, 1595 р.), а в 1622 р. Якобом Беме, котрий запозичує концепцію у Парацельса, розглядає знак як доказ божественної сили, що пронизує речі й може бути ідентифікована містично освіченим розумом.

Агріппа Неттесгаймський

Можливо, тим, хто більш детально сформулював вчення про сигнатури, був Агріппа Неттесгаймський (1486—1535) з працею «Про окультну філософію»

(*De occulta philosophia*) (перший том з'являється в 1531 р.), яка являє собою один з найбільш характерних силогів магії епохи Ренесансу. Оскільки існує три світи — Елементальний, Небесний та Інтелектуальний — і кожна нижча річ управляється вищою та впливає одна на одну, божественність виявляє гідність власної всемогутності через янголів, небеса, зірки, стихії, тварин, рослини, метали і камені.

Природна,
астральна, церемоніальна
магія

Відтак, ми можемо «прямувати тими самими кроками» й досягти архетипічного світу, першопричини всіх речей, і насолоджуватися не тільки доброчесністю, що існувала в найблагородніших речах, а й здобувати інші, ефективніші.

З цією метою практикуються природна магія (яка діє на об'єкти світу), астральна магія (щоб керувати впливом зірок) та церемоніальна магія (аби викликати ангельських духів).

Сигнатури
та фармакопея

Говорячи про сигнатури (які він називає *signacula*) та космічні симпатії, Агріппа визначає вогонь і полум'я як сонячні, а кров і життєвий дух як сильні запахи, їдкі, сильні, помірні солодкістю, а також золото за його колір та сяяння, і серед каменів — ті, що імітують сонячні промені для золотого блиску, такі як етит, що лікує епілепсію і перемагає отруту, та сонячне око, подібне до сяючої зіниці, яке зміцнює мозок і зір. Це той самий принцип, на якому ґрунтувалася практика талісманів у Фічіно: можна творити магію через фумігацію, світло, звуки, знаки, які ми самі виробляємо. Для виконання цих обрядів розробляються церемоніальні магичні практики, що за допомогою викликання ангельських сил і вимовляння магичних імен об'єднують кабалістику, природну магію і закликання

ангельських і демонічних сил, культ таємних мов та доктрини загальної симпатії.

В інших випадках сигнатури розглядаються скоріше як інструменти для медичних цілей. Таким чином, для Освальда Кролла (або Кролліуса) (*De signaturis internis rerum*, 1609 р.) мак із його короною представляє голову і мозок, а отже, відвар цієї рослини корисний при багатьох захворюваннях голови. Довгастий мох, що росте на стовбурах дерев, нагадує волосся, і тому його відвар корисний для лікування волосся; чорні зерна аконіту нагадують зіницю, тому олія, витягнута з них, є ефективними ліками під час захворювань очей.

Хоч би як ви вивчали велику літературу із сигнатурами XVI ст., ця концепція виявляла би фундаментальну двозначність. Концепція сигнатур ґрунтується на хибному колі: космічна симпатія розкривається й встановлюється сигнатурою, яка є подібністю, але ця подібність (що вже неоднозначна, оскільки все, під певним кутом зору, може бути схоже на щонебудь інше) може бути ідентифікована, якщо вже є глибоке переконання, що відносини космічної симпатії (або в будь-якому разі приховані сили) існують і діють. Мабуть, найяскравішим представником тих, хто висловлював містичну довіру до цього великого «космічного ланцюга» був Джордано Бруно (1548–1600).

Звичайно, інші автори XVI ст. критикують доктрину сигнатур, і Андреас Лібавій (Libavius) у праці *Epistolarum chymicarum liber tertius* (1599 р.) зауважує, що якби форма рослини позначала її лікувальні властивості, то не тільки мак, а і яблуко, і капуста лікували б головний біль.

Мнемотехніка і театри світу

Це неоднозначне поняття подібності також переважає над мнемотехнічною традицією, яка з давніх часів сягає

Чинквеченто і на якій культура епохи Відродження обґрунтовувала задум своїх театрів у всьому світі.

Театри

пам'яті

Техніка запам'ятовування

Від класичної античності (Арістотель. Риторики для Гереннія і самого Цицерона) у середні століття було розроблено різні техніки для запам'ятовування, або мистецтва пам'яті. Мнемотехніка — це вигадка, яка — за часів, коли не було друкованих книг або інших зручних інструментів для записування знань — давала змогу вчителю, доповідачу, будь-якій людині пам'ятати різні поняття, зокрема їх переліки й системи, речі та правила. Загалом мнемотехніка має таку структуру: будь-яка просторова структура (палац, місто, територія), яка дає змогу розрізняти вулиці, площі, коридори, кімнати, сходи, намальована або відображена в розумі. Кожен із цих просторових елементів називається «місцем»; «зображення» розміщуються в кожному з цих місць, фігури речей, які легко запам'ятати (відомі об'єкти або жахливі форми й дивовижні події, такі як статуї, що представляють жахливі факти наявні в нашій пам'яті); приєднавши до кожної з цих фігур слова або поняття, які ви хочете запам'ятати; ви, нарешті, переконайтеся, що організація місць і фігур гомологічна або схожа до того, що потрібно запам'ятати.

Отже, фігури штучних об'єктів можуть позначати невідомі літери, абсент (гіркий) може позначати алое, ряд планет може належати до ряду ангельських ієрархій, або навпаки, іноді ініціал імені може означати літеру алфавіту та певна річ може бути представлена зображенням (ви можете уявити Осла (*Asino*), Слона (*Elefante*) і Носорога (*Rinoceronte*), аби запам'ятати слово «*aer*» (повітря)).

Серед найцікавих авторів мнемотехніки Чинквеченто слід згадати Йоганна Ромберха (*Congestorium artificiosae memoriae*, 1520 р.), Джуліо Камілло («Ідея Театру», 1550 р.), Гульєльмо Гратароло (*De memoria reparanda*, 1553 р.), Людовіка Дольче («Діалог, в якому розповідається про спосіб розвитку і збереження пам'яті». 1562 р.), Джероламо Марафіото (*Artificiosae memoriae libellus*, 1570 р.), Йоганна Шпангенберга (*Ars memoriae seu potius reminiscentiae*, 1570 р.), Козімо Росселлі (*Thesaurus artificiosae memoriae*, 1579 р.), Філіппо Джезуальдо (*Plutosofia*, 1592 р.). Крім того, ми не можемо ігнорувати різні видання в XVI ст. *Ars memorandi* Петруса фон Розенгейма. Хоча рукописи й ксилографічні копії існували до винаходу друку (Розенгейм народився, ймовірно, у 1380 р. і помер близько 1470 р.), а також друковані видання XV ст. без ілюстрацій, тільки після видання 1502 р. його тривожні мнемотехнічні образи (приписувані Лукасу Кранаху) почали поширюватись.

Критерії подібності

Якщо в давнину та в Середньовіччя мнемотехніки були просто засобами для запам'ятовування, то в добу Відродження вони стають засобами представлення й організації знань, величезних і віртуальних енциклопедій, або «театрів» всесвіту (як це відбувається з «Театром» Джуліо Камілло і «Театром» Джордано Бруно). Козімо Росселлі в «Тезаурусі» описує системи дуже складних місць, театрів планетних структур, небесних ієрархій, пекельних кіл. Правила подібності, які присвоюють зображення або місця відповідним поняттям, бувають різних видів. Достатньо переглянути «Ідею Театру», аби побачити, як найрізноманітніші риторичні процеси зосереджені під категорією подібності. Існує подібність за морфологічними ознаками (кентавр — за скачками), за дією (дві змії, що борються, — за військовим мистецтвом), за історичним або

міфологічним сусідством (вулкан — для позначення мистецтва вогню), за причиною (шовковичні черві — для позначення одягу), за наслідком (Марсій знімає шкуру — для позначення бійні), за співвідношенням «дійова особа/дія» (Парис — для позначення громадянського суду), за співвідношенням «дійова особа/кінець» (дівчина із сосудом ароматів — для позначення парфумерії), за перевагою (Прометей, здобувач вогню — для позначення людини-творця) тощо. Хоч і не надто відповідно до такого правила, коли Геракл піднімає блискавку вгору, він виступає за науки про небесні речі, а Меркурій з півнем — за торгівлю.

Демон аналогії

Козімо Росселлі перелічує співвідношення за схожістю за змістом (людина як мікрокосмічний образ макрокосму), за кількістю (десять пальців для десяти заповідей), за метонімією і антомазією (Атлант для позначення астрономів або астрономії, лев для гордості, Цицерон для риторики), за омонімією (тварина собака для сузір'я Великого пса), за іронією та контрастом (нерозумний для мудрого), за ознаками (дзеркало, в якому Тіто захоплювався собою, для Тіта), за подібністю імені (Аріста для Арістотеля), за позначенням роду й видів (леопард для тварин), за язичницьким символом (орел для Юпітера), за народами (частини світу для напрямків), за зв'язком між органом та функцією, за загальним нещасним випадком (ворона на позначення Ефіопії), за ієрогліфом (мураха для провидіння) тощо.

Ми намагаємося пов'язати форму місць та образів із формою та об'єктами світу, встановлюючи ланцюжок подібності, але не розвиваючи сувору логіку схожості й без застосування герметизму, згідно з яким, оскільки все може бути ознакою всього, гра відповідностей стає мінливою. Отже, мнемотехніки

поділяють із теорією космічної симпатії перебільшену гнучкість у встановленні відносин та аналогій.

Цього демона аналогії доведеться вигнати, щоб від магії Відродження можна було перейти до сучасної науки, базованої на відносинах між величинами (контрольованими), а не між невагомими якостями. Проте ця схильність до пошуку всюди знаків, символів та подібностей буде елементом натхнення для творців Ренесансу.

Див. також: Джамбаттіста делла Порта, с. 375;
Містична філософія Якоба Беме, с. 384;
Кабалістика, лулізм, таємні писання, с. 395;
Алхімія і хімія, с. 474

Кабалістика, луллізм, таємні писання

Умберто Еко

У Чинквеченто комбінаторне мистецтво Луллія та кабалістичні спекуляції єврейського походження сполучаються воедино, породжуючи істинно християнську кабалістичну традицію. У поєднанні з магичною вірою в те, що вимовляння певних імен дає змогу змінити порядок всесвіту, та з ідеєю того, що іврит є Едемською мовою, кабалістика сприяє проведенню магичних церемоній, що ґрунтуються на використанні секретних мов.

Кабалістична традиція

Кабалістична традиція поширювалась серед євреїв Іспанії та Провансу, починаючи з XIII ст. Завдяки працям такого мислителя, як Джованні Піко делла Мірандола (1463—1494), простежується, що вона значно впливала на культуру гуманізму, проте наприкінці XV ст. відбувається надто важлива подія. Після вигнання маврів з Іспанії в 1492 р. іспанська монархія змусила євреїв, яких до того терпіли мусульмани, розійтися по території Європи. Міграція багатьох кабалістів в Італію, Францію та Центральну Європу сприятиме як вивченню івриту, так і зародженню християнської кабалістики.

Теософська

кабала

Кабала ґрунтувалася на традиції коментарів до Тори та розвивалася як техніка для читання та інтерпретації священного тексту. Однак сувій Тори, над яким працює кабаліст,

є лише відправною точкою: залишається питання знайти в тексті письмової Тори вічну Тору, що існувала до створення світу, яка була передана Богу янголами. Одна з версій кабалістичної традиції полягає в тому, що теософська кабала, спрямована на те, аби позначити під літерою священного тексту натяки на десять сфірот (кіл) як десять іпостасей божественності у процесі їхнього надання і, отже, як проміжну сутність між Богом і світом, канали або ступені, через які душа зможе повернутися до Бога, або як внутрішні аспекти самої божественності. Теософію сфірот можна порівняти з різними теоріями космічних ланцюгів, які також з'являються в герметичній, гностичній та неоплатонічній традиціях. Неважко виявити подібні аспекти в неоплатонічній традиції, а також у християнському неоплатонізмі та, відповідно, інтегрувати кабалістичні знання з попередньою теологічною традицією.

Кабалістичне читання працює з тією самою літерою тексту, використовуючи прийоми нотарікону, гематрії та темура. Нотарікон — це техніка акровірша (ініціали ряду слів утворюють інше слово). Гематрія надає кожному слову числове значення, і це можливо, оскільки на івриті числа представлені літерними буквами; відтак, значення кожного слова походить від суми чисел, представлених окремими буквами, тому йдеться про пошук слів з іншим змістом, але з однаковим числовим значенням, що дає змогу досліджувати аналогії між означеними речами або ідеями. Темура — це мистецтво перестановки літер, тобто анаграми: таким чином, за правильного розкладання та переставлення текст може розкривати секретні повідомлення.

Темура

Авраам Абулафія (XIII ст.), за допомогою власної Кабали імен, поширює екстатичну техніку, за допомогою якої, читаючи божественні імена, що приховує текст Тори, тобто граючи на

різних комбінаціях букв алфавіту івриту, можна отримати секретні повідомлення.

Джованні Піко делла Мірандола в XV ст. випадково помітив, що окремі кабалістичні техніки нагадують «мистецтво Раймунда» (*ars Raimundi*), або «Велике мистецтво» (*Ars magna*) каталонського містика Раймунда Луллія. Але саме в XVI ст. «мистецтво Раймунда» остаточно долучається до кабалістичних спекуляцій.

Досконала
мова

Луллій (який народився на Майорці, жив на перехресті трьох релігій: християнської, єврейської та мусульманської), представив ідеальну систему філософської мови, зрозумілу всім людям, за допомогою якої він запропонував залучити невірних до християнської істини. Щоб повністю узагальнити суть задуму Луллія, «Велике Мистецтво» (*Ars Magna*) використовує алфавіт, що складається з дев'яти літер — від В до К, який, залежно від положення, може відповідати абсолютним принципам (також відомим як Божественна Гідність), що стосуються суміжних Питань, Предметів, Чеснот та Вад. За допомогою складних математичних методів перестановки та комбінації філософ приходить до нескінченної кількості суджень (таких як «Доброта велика», «Величність зарозуміла» та ін), які, у свою чергу, можуть генерувати аргументи силогічного типу.

Матричне
колесо
та його рух

Одним із запропонованих способів створення цих комбінацій був рухомий механізм, що складається з трьох концентричних кіл, зменшених за розміром, які накладалися одне на одне та зазвичай и закріплювались у центрі за допомогою мотузки з вузлами. Обертаючи два менших кола

всередині великого, можна було сформувати трійки букв, які відповідають певному судженню. У добу Відродження мистецтво Луллія відроджується, і в атмосфері відкриття таємниць кабали зазначається, що дев'ять Переваг плюс літера А в центрі кола можуть нагадувати десять кабалістичних сфірот. Літери від В до К, використовувані в мистецтві Луллія, легко асоціюються з єврейськими літерами, що для кабалістів означають ангельські імена та божественні атрибути. Більше того, навіть у кабалістичних текстах (де анаграма або перестановка літер виконувала важливу функцію) зображення колеса називалося матрицею, за допомогою якої літери божественного алфавіту породжували весь всесвіт. Водночас кабалістичні імена також можуть бути вигравірувані на печатках, і завдяки магічній та алхімічній традиціям круглі печатки набули популярності. Це спірне питання, оскільки Луллій знав — беручи до уваги регіон, де він мешкав, — ці кабалістичні традиції; але безперечно, що в XVI столітті відносини між луллізмом і кабалістикою були вже встановлені. Наприкінці століття в монументальному виданні комбінаторних творів Луллія (1598 р.) з'являється *De auditu kabbalístico*, переробка лулліанського трактату *Ars brevis*, де містилися певні згадки кабалістики (ймовірно, праця кінця XV ст.).

Луллізм

і кабалізм

Саме в Агріппи Неттесгаймського (1486—1535) вперше з'являється можливість створити з поєднаних кабали та луллізму чисту комбінаторну техніку та використовувати її для створення енциклопедії, яка є зображенням різних імовірних світів. Його праця *In artem brevem R. Lulli* (видана в 1598 р. у складі праць Луллія) на перший погляд здається доволі точним викладом принципів *Ars magna*, але надихається

енциклопедичною магічною енергією зовсім іншого духу, ніж дух середньовічного натхнення.

Можемо побачити той самий неспокій в *Aureum opus* Валеріо де Валеріс (1589 р.), чие мистецтво й надалі вчить, як множити поняття до нескінченності.

Джордано

Бруно

Також космологічне бачення Джордано Бруно (1548—1600) має на увазі нескінченний всесвіт, окружність якого (як уже сказав Микола Кузанський) не має певного місця. та центр його знаходиться всюди. Ідея нескінченності світів полягає в тому, що кожна мирська сутність може одночасно бути платонічною тінню інших ідеальних аспектів всесвіту, таких як сигнатури, посилення, зображення, емблеми, ієрогліфи, сигіли³³. Ці образи, які Дж. Бруно знаходить серед герметичних традицій або навіть запозичує з власної уяви, є одкровенням саме через природно-символічні відносини, які виникають між ними та реальністю.

³³ Сигіл або сигіла — символ, що має магічну силу. Сигіли широко використовувалися магами, алхіміками та іншими вченими Середньовіччя для викликання й управління духом або демоном. — *Прим. ред.*

Однак їхня функція полягає не стільки в тому, як у попередній мнемотехніці, щоб допомагати запам'ятовувати, але в тому, аби давати змогу розкривати сутність речей та їх взаємовідносини.

Ці образи характеризуються не тільки здатністю пробудити уяву: вони також мають магічні й операційні властивості (маються на увазі талісмани Фічіно). Також можливо, що багато магічних тверджень Дж. Бруно є не більше ніж метафорами, що вказують, згідно з особливостями його часу, на інтелектуальні операції або на те, що насправді образи виконують функцію поглинання в екстатичні переживання після інтенсивної

концентрації; однак не можна ігнорувати той факт, що окремі з його тверджень про теургічні здібності печаток з'являються в тексті під назвою «Магія» (*De magia*) (1589 р.).

Стосовно іконографічного матеріалу, який використовує Дж. Бруно, то варто зауважити, що ми знаходимо зображення, які явно походять від герметичної традиції, інші, у свою чергу, походять від міфологічної традиції, певною мірою від некромантських діаграм, лулліанських припущень, тварин та рослин, алегоричних фігур, загальних для всього емблематичного репертуару.

Ієрогліфи

як техніка запам'ятовування

У праці «Про тіні ідей» (*De umbris idearum*) (1582 р.) Дж. Бруно пропонує рухливі концентричні колеса, на яких вписані літери латини, грецької та іврити. Окремі літери демонструють зображення, дії або ситуації, залежно від колеса, аби можна було скласти такі комбінації, як «Аполлон на святкуванні» або «Аполлон ув'язнений», або у складніші комбінації: «Жінка, що їде на бичу, яка розчісує волосся, тримаючи дзеркало в лівій руці, спостерігає на сцені підлітка із зеленим птахом у руці». Тут, на порозі всесвіту в стилі бароко, поєдналися не алфавітні літери й божественні імена, а загадкові ієрогліфи.

Магічне значення цих ієрогліфів, можливо, було перебільшене, з огляду на те, що недавно для деяких тлумачів літери не були потрібні для запам'ятовування зображень з магічною метою, а скоріше становили зображення, необхідні для запам'ятовування складів.

Отже, Дж. Бруно вигадав мнемотехніку, яка мала давати змогу запам'ятовувати безліч слів грецькою, івритом, халдейською, перською, арабською), що стосуються трав, дерев, мінералів, насіння, видів тварин, через обмежену кількість зображень.

Християнська кабала

Інше

дослідження

Поряд із цією лулліанською кабалістичною течією християнська кабала розвивається з більш рішучими богословськими намірами, коли застосовувані нумерологічні й анаграматичні методи спрямовані (як уже у Джованні Піко делла Мірандоли) на пошук у текстах на івриті та в серії божественних імен чітких згадувань Христа як Месії. У цей період у 1517 р. з'являється праця «Про кабалістичне мистецтво» (*De arte cabalistica*) Йоганна Рейхліна (1455—1522), перший трактат, написаний не євреєм, що пронизаний платонізмом; у 1518 р. бачить світ *De arcanis chatolicae veritatis* П'єтро Галатіно, а в 1525 р. *De harmonia mundi* Франческо Джорджі, францисканця, котрий зазнав впливу неоплатонізму, що намагався об'єднати кабалістику, герметизм, Платона, Плотіна і Святого Августина в один єдиний дискурс. Безсумнівно, ангельські ієрархії, про які говорили цінні середньовічні теологічні тексти (такі як *De coelesti* Псевдо-Діонісія Ареопагіта), прирівнюються до кабалістичних сфірот.

Семітська філологія бере свій початок у тому самому дусі, в якому зародився християнська кабалістика. Люди Середньовіччя не читали на івриті, а кабалісти, такі як Піко, довідувались про це або від інших, або як аматори.

Іврит

як мова

Адама

Такі персонажі, як Йоганн Рейхлін, водночас демонструють гарне знання цієї мови. Крім того, ідея про можливість знайти ідеальну мову, якою розмовляв Адам в Едемі, була знову використана в цьому столітті, і для більшості цих лінгвістичних

утопістів ідеальною мовою і був іврит або принаймні давньоєврейська мова.

Гійом Постель

Помітною фігурою в цьому розквіті досліджень є Гійом Постель (1510–1581). Радник королів Франції, що спілкувався з провідними релігійними, політичними та науковими діячами свого часу, Г. Постель зазнав потужного впливу подорожей на Схід, які він здійснював під час виконання різних дипломатичних місій та протягом яких мав можливість вивчати арабську та іврит, а також наблизити кабалістичну мудрість. У 1552 р. він переклав найстаріший кабалістичний трактат *Abrahami patriarchi liber Iezirah*. Неперевершений у грецькій філології, Постель був названий в 1539 р. *математиком та перекладачем іноземних мов (mathematicorum et peregrinarum linguarum regius interpres)* при Колежі трьох мов (Collège des Trois Langues), який пізніше став Колежем де Франс (Collège de France).

У праці *De originibus seu de hebraicae linguae et gentis antiquitate* (1538 р.) Г. Постель стверджує, що іврит виник від появи Ноя, й арабська, халдейська, індійська та частково грецька є похідними від нього. У вступі до *Linguarum duodecim characteribus differentum alphabetum, introductio* (1538 р.), де досліджуються дванадцять різних алфавітів, підтверджуються не тільки походження всіх мов від івриту, а й важливість мови як засобу об'єднання народів. Його ідея івриту як прамови ґрунтується на критерії «божественного промислу». Згідно з його думкою, викладеною в *De foenicum litteris* (1550 р.), оскільки існує тільки одна людська раса, один світ, один Бог, мабуть, була тільки одна мова, «свята мова, божественно натхненна першою людиною».

В *De orbis terrae concordia* (1544 р.) Г. Постель заявляє, що знання мовних проблем необхідне для встановлення згоди між

усіма народами, і спільність мови потрібна, аби продемонструвати послідовникам інших релігій, що християнство інтерпретує також і їхні релігійні переконання, тому що це є питанням повторного відкриття принципів природної релігії, серії вроджених ідей, загальних для всіх народів.

Джон Ді

Саме цей дух надихав Луллія і Кузанця, однак у Г. Постеля він супроводжується переконанням, що універсальна гармонія має бути досягнута під егідою короля Франції, котрий може законно прагнути до звання короля світу, оскільки він безпосередньо походить від Ноя, позаяк Гомер, син Яфета, був засновником кельтської та галльської лінії. Більше того, Г. Постель (*Tresor des propheties de l'univers*, 1556 р.) приймає традиційну етимологію, згідно з якою на івриті галл означає «той, хто подолав хвилі» та, отже, уникнув потопу.

В атмосфері християнської кабалістики з'являються *De coelesti Agricultura* Пауля Ріцці (1541 р.), а в 1564 р. «Ієрогліфічна монада» (*Monas Hieroglyphica*) Джона Ді (1527—1608) — однієї з найнезвичайніших постатей магічного середовища доби Відродження.

Ключова

монада

знань

Джон Ді, людина з великими знаннями, радник Єлизавети I (1533—1603), котрий має безпосередній стосунок до магічного й кабалістичного світу Праги часів Рудольфа II (1552—1612), у цьому невеличкому трактаті, який, безумовно, містить астрономічні й алхімічні посилення, намагається пояснити космічні відносини, починаючи зі споглядання і пояснення свого фундаментального символу (монади), що ґрунтується на колі та на прямій лінії, які обидва походять від точки. На

зображенні монади Сонце — це коло, що обертається навколо точки, Землі, а півколо, яке перетинає курс Сонця, є Місяцем. Сонце та Місяць розміщуються на перевернутому хресті, який складається з трьох частин (дві прямі лінії, з'єднані від точки їх перетину) або чотирьох (чотири прямих кути, які з'єднуються на перетині ліній).

З певним зусиллям Дж. Ді бачить також восьмискладний принцип, і з потрійного й четвертинного поєднань він може відкрити зримий прояв принципу семи. Якщо додати перші чотири числа, ми також отримуємо принцип десяти і так далі, у свого роду загальний вир кожної арифметичної суті. З кожного з цих принципів ми можемо легко виявити чотири основних властивості (гаряче, холодне, вологе й сухе) та інші астрологічні відкриття.

З цією метою і для 24 теорем Дж. Ді змушує свою початкову фігуру виконувати серію обертань, розкладів, інверсій і перестановок, як ніби вона становить анаграму літер іврити; крім того, виконуючи нумерологічний аналіз, а також розглядаючи початкові або кінцеві аспекти своєї фігури, він впливає на неї, маневруючи трьома основними прийомами кабали: нотаріконом, гематрією та темурою. Відтак, монада дає змогу розкрити будь-яку космічну таємницю.

Точка,
лінія,
трикутник

Але монада також дає змогу генерувати букви алфавіту, і це питання Дж. Ді детально розкриває у вступному листі-присвяті, де звертається до «граматиків» для того, аби вони визнали, що в його праці буде обґрунтовано «причини певної форми літер, їх місце і положення в алфавітному порядку, їхні численні зв'язки, нумерологічні значення й багато іншого (що необхідно враховувати в основному алфавіті трьох мов)». Спогад про три

мови природним чином приводить нас до Постеля (який мав стосунки з Ді) в той самий Колеж трьох мов, до якого його запросили.

У *De originibus* 1553 р. Постель — на доказ первозданності іврити — нагадує, що кожна «демонстрація» світу походить від точки, лінії та трикутника, і не тільки букви, а й самі звуки можуть бути зведені до геометричних фігур; і в *De foenicum litteris* він підтримує майже сучасний підхід до зв'язку між ученням лінгвістики та винаходом алфавіту.

Дж. Ді, здається, доводить цю тему до крайності. Також у вступному листі він заявляє, що перші містичні листи євреїв, греків та римлян, створені одним Богом, були передані смертним для того, аби вони могли генеруватися точками, прямими та колами, розташованими відповідно до мистецтва, яке визначається як «реальна кабала».

Магічні імена

Світ

як комбінація

літер

Наразі приєднуйтеся до (а) магічного переконання, що маніпулюючи певними об'єктами та проголошуючи певні імена, можна впливати на порядок всесвіту,

(б) до ідеї, що іврит є неперевершеною мовою, і (в) кабалістичного принципу, згідно з яким сам світ є результатом поєднання букв, і таким чином ми маємо різні аспекти ритуальної магії, де вимовляння магічних імен стає необхідністю.

Агріппа стверджує, що вимовляння окремих імен потрібне в магічних діях, оскільки сила або природна добродієність речей передається насамперед від об'єктів до почуттів, від почуттів до уяви, від неї до розуму, а отже, виражається голосом та словами. Звісно, він вважає єврейську писемність

найсвятішою, з огляду на її божественне походження та ідеальну відповідність, яку вона встановлює між літерами, речами і цифрами.

Ідея івриту як мови, наділеної «силою», з'явилася в кабалістичній традиції, згідно з якою первісний іврит був єдиною мовою, зрозумілою для небесних сил. Відтак, іврит був мовою, яка не тільки «говорила», а й «робила», урухомлювала надприродні сили.

Вимова

божественних і диявольських

імен

Агріппа в частині своєї праці *De occulta philosophia*, присвяченій церемоніальній магії, приділяє особливу увагу вимовлянню божественних і диявольських імен, зважаючи на той принцип, що, хоча всі демони або інтелігенція розмовляють мовою нації, до якої належать, вони, як і раніше, використовують лише іврит під час спілкування з тими, хто розуміє цю рідну мову. Якщо правильно вимовляти природні імена духів, ті можуть підкорятися нашій волі.

Але якщо ця мова використовуватиметься як діюча сила, а не як засіб спілкування, її навіть не потрібно знати. Агріппа прямо говорить, що ці імена, хоч і мають невідомий звук та значення, характеризуються більшою силою в магічних працях, ніж імена, які ми розуміємо, тому що, з огляду на те, що ми вражені їх загадкою, ми вимовляємо їх з благоговінням, тоді як надприродні сили чудово їх розуміють.

На цьому етапі така мова вже не повинна бути справжнім івритом; просто має бути схожою на нього. Таким чином, світ ренесансної магії, чи та темна або світла, наповнений нечітко семітськими звуками, такими як певні імена ангелів, які Піко дав культурі Відродження, нерідко вже неабияк понівеченими як латинською транслітерацією, так і невпевненим мистецтвом

західних друкарів: Хашмалім, Араліс, Фесфраїм. Праця Агріппи рясніє псевдоівритськими алфавітами, де загадкові конфігурації іноді виникають зі свого роду графічної абстракції та мають оригінальний єврейський зміст, і так з'являються магічні фігури, талісмани й амулети, що містять (єврейські) вірші з Біблії, які можна носити, аби викликати прихильність добрих духів чи жахати злих.

З магічних практик Джона Ді у нас є робота, опублікована тільки в 1659 р., «Правдивий і правильний зв'язок того, що минуло багато років між доктором Джоном Ді... і деякими духами» (*A True and Faithful Relation Of What Passed For Many Years Between Dr. John Dee... And Some Spirits*). Невідомо, якою мірою це праця Джона Ді або Меріка Казобона, але вона розкриває специфіку того часу: Дж. Ді з'являється там, викликаючи сумнівних небесних ангелів такими закличками, як: «Зізоп, Зчіс, Есіаш, Од, Іаод».

Секретні та магічні мови

Особливе поєднання кабалістики та неолуллізму характерне для досліджень секретних писань або стенографії.

Іоанн

Тріттенгаймський

Початківцем цього плідного напрямку, який робить неоціненний внесок у період між гуманізмом та добою бароко, є плідний та ерудований Іоанн Тріттенгаймський (Йоганес Трісемус, 1462—1516), абат у Шпонгаймі. З його робіт тільки в 1518 р. була опублікована найбільш «технічна» праця «Поліграфія» (*Polygraphia*), тоді як найяскравіші з них були надруковані тільки в XVII ст., хоча рукописи, помилкові або оригінальні, також поширюються в XVI ст. Делла Порта (1535—1615) на лекціях нерідко згадує Трісемуса, а саме його працю *De furtivis litterarum notis* (1563 р.), версії якої з'являтимуться й у наступних століттях. Іоанн Тріттенгаймський пропонує

шифри для використання в політичних і військових комунікаціях, і одна з форм застосування цих шифрів передбачає лулліанські колеса (пишучи один алфавіт на зовнішньому боці колеса та інший — на внутрішньому, після обертання останнього можна отримати відповідність між буквами повідомлення «у відкритому вигляді» та тими, які мають бути замінені повідомленням у шифрі). Але Іоанн Тріттенгаймський, певно, для того, щоб надати гідність цим діям, рекомендує, аби перед спробою розшифрування були викликані імена (здебільшого єврейські) ангелів, таких як Памерсіель, Падіель, Камуель, Асельтель. Імовірно, це лише мнемонічні прийоми, які дають нам можливість згадати ключ шифру, який використовуватиметься, але, звичайно, Тріттенгаймський розробляє «мнемонічні» тексти, на віршець *Samuel Busarcha, menaton enatiel, meran sayr abasremon*, що не можуть не викликати ритуальну магію.

Стеганографія

Якщо в перших двох книгах «Стеганографії» (*Steganografia*) (1606 р.) кабалістичні посилання можна розуміти як суто метафоричні, то в третій книзі, безумовно, описані магічні ритуали, в яких ангели викликаються через створення воскових образів, до яких необхідно звертатись із заклинком або слід написати своє ім'я на лобі чорнилом, змішаними із соком троянд. Цілком можливо, що Іоанн Тріттенгаймський знає як лулліанські колеса, так і окремі анаграматичні й комбінаторні техніки кабалістичного походження, і, мабуть, практикує церемоніальну магію.

Однак, якщо він не вдається до цих джерел, це роблять попередні стеганографи. У «Трактаті про шифри, або Таємні способи письма» (*Traité des chiffres*) Блеза де Віженера з 1587 р. явно розглядаються лулліанські теми, що поєднуються з кабалістичними настановами.

«Море
нескінченних
шифрів»

Як це трапляється з багатьма, більше, ніж можливістю шифрування повідомлень, Віженер зачарований саме комбінаторним вертіго, що створюється цією технікою, він створює таблиці, де встановлює, наприклад, 400 дуплетів, які походять від комбінації з 20 літер алфавіту, та, отже, переходячи в комбінації для триплетів, він захоплюється «морем нескінченних шифрів, таких як архіпелаг, всіяний островами [...] найнерозривнішим обманом з усіх лабіринтів Криту та Єгипту». Той факт, що ці комбінаторні таблиці супроводжуються списками загадкових алфавітів, як винайдених, так і взятих із близькосхідних мов, і що все представлено в дусі втаємниченості, сприятиме збереженню відносин між магією, кабалістикою, луллізмом і таємними писаннями.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;
Джордано Бруно, с. 410;
Алхімія і хімія, с. 474

Натуралістичні традиції

в XVI—XVII століттях

Бернардіно Телезіо

Елізабетта Скаппароне

Праці Бернардіно Телезіо є аж ніяк не другорядною віхою у бурхливому та складному періоді філософської думки, хоч і далекі від багатства, складності та напруженості, якими було просотані філософські твори Бруно та Кампанелли. Головним у його особливостях як мислителя, є намагання створити прообраз «фізики світу», який був би альтернативою аристотелівській концепції, ґрунтуючись на беззастережній провідній ролі натуралізму як ідеї, що керує знаннями та всіма формами пізнання.

Життя та праці

De natura iuxta
propria principia

Він народився в Козенці в 1509 р. у шляхетній родині, здобув добру класичну освіту під проводом дядька Антоніо, гуманіста та поета, разом з яким молодий Бернардіно мандрував, починаючи з 1517 р., зокрема до Мілана, Рима (де мав нагоду встановити зв'язок та налагодити стосунки з представниками духівництва й самої папської курії) і Венецію. Після, ймовірно, навчання у падуанському університеті та періоду усамітнених медитацій у монастирі бенедиктинців на плато Сіла, одружився з Діаною Серсале. У 1563 р. приїздить до Брешиї, аби зустрітись із авторитетним паном Вінченцо Маджі, професором у Падуї та Феррарі, аби той висловив свою думку про філософські твори

Бернардіно, які чоловік вже почав оприлюднювати. Надихнувшись схвальним відгуком, вже в 1565 р. видає в Римі в Антоніо Бладо двотомник *De natura iuxta propria principia* («Про природу речей згідно з її власними початками»).

Після тривалого проживання в Римі, Телезіо повертається до Козенци, хоча зберігає міцний зв'язок з містом Неаполь, зокрема з домом Ферранте Карафи, де на нього неодмінно чекають гостинність та захист. І саме в Неаполі, у 1570 р., світ побачило друге видання *De natura*, знову-таки у двох томах, утім, із безліччю виправлень та перероблень та з трохи зміненою назвою: *De rerum natura iuxta propria principia*. Водночас у того самого видавця в Неаполі Джузеппе Каккі Телезіо видає ще три невеликих брошури: *De colorum generatione*, *De mari*, *De his quae in aëre fiunt et de terraemotibus*.

У 1586 р., також у Неаполі, надруковано останню (остаточну) версію переробленої *De rerum natura* («Природа») в дев'яти томах. Протягом цих років Телезіо складає чи по-новому впорядковує різноманітні брошури з фізики, медико-філософські твори, де він часто сперечається з думками Арістотеля в *Meteorologica* й грецьким філософом та лікарем Галеном. По його смерті, що спіткала в Козенці в 1588 р., дев'ять з них надрукує учень Бернардіно, Антоніо Персіо, під назвою *Varii de rebus naturalibus libelli* (Венеція, 1590).

De rerum natura

У 1596 р. *De rerum natura* та брошури *Quod animal universum ab unica animae substantia gubernatur* та *De somno* (обидві входять до антології 1590 р.) внесуть, хоч і зазначаючи пом'якшувальні обставини *donec expurgentur* («поки не очищено»), до Індексу заборонених книг, складеного Клементом VIII. Однак *expurgatio* невдовзі вилучать з цензурного пояснення, як і *impossibilis*, а відтак, засудження із застереженнями перетворилось на цілковиту заборону, що різко припинила, як, утім, траплялося

з численними тогочасними заборонами, культурний диспут, що аж ніяк не можна було назвати другорядним чи неістотним.

Сили та принципи світу природи

Доробок Телезіо є складним та хитросплетеним. Завжди невдоволений рішеннями, які поволі знаходив та збирав у своїх друкованих виданнях, і водночас, переймаючись тим, як реагуватимуть супротивники та верхівка духівництва, філософ безперервно та невтомно переглядав свої витвори. Надто це стосується його найбільшого твору, що пережив три перевидання, проміжні редакції, нескінченну зміну версій.

Без упину розвиваючи свою позицію, філософ, утім, дотримується загалом однакових переконань у своїх визначних трактатах та в цілому за своєю суттю.

Поза

Арістотелем

Головна мета мислителя — не керуватися більше арістотелівським образом світу. Розвиток чуттєвості розкриває, що у світі діють не субстанціальні форми, причини чи якості за Арістотелем, а натомість два ключові принципи чи то пак основоположні сили, створені Богом на початку творення світу. І принципи ці — тепло та холод. Тепло зосереджується на Сонці, а холод — на Землі. Сонце і небеса, позаяк є гарячими палкими тілами, рухаються самі по собі, від природи, не потребуючи, аби обертатися, рухомої сили чи двигуна, чи умів, які правлять за рухому силу, як твердить арістотелівська традиція. А тим часом Земля, джерело холоду, залишається неодмінно непорушною й інертною у центрі всесвіту (а тому жодного разу у вступі чи загалом у Телезієвій філософії немає згадок про гіпотези Коперника).

Матерія

Дві всесвітні безтілесні сили, щоб учиняти власну дію, потребують фізичного підґрунтя. Телезіо визначає його, чи то

пак пасивне начало, у матерії або в масштабах тіла, котре, саме по собі інертне, але зазнає нескінченних трансформацій під дією тепла та холоду у їхній вічній протидії між собою за панування та взаємну асиміляцію, де головну роль відіграє інстинкт самозбереження. Тепло — це сила, яка освітлює, нагріває, полегшує, розширює матерію, змушуючи її рухатись, тоді як холод її стискає, ущільнює, робить важчою та нерухомою.

Саме з таких взаємозв'язків і рівноваги між протилежностями природа запозичує спонуку для свого становлення та, власне, можливість життя: небесне тепло поширюється Землею, й із цього напруження, полярності між двома принципами народжуються всі явища та процеси, зокрема зародження живих істот, різноманіття, складність та рівень життєздатності яких залежать від кількості тепла та руху, що в них містяться.

Таким чином, у природі існують первісна єдність та неперервність: між небом і землею, адже небесні тіла є вогненними, а отже, не є ні легкими, ні нечулими, ні незмінними; і між різноманітними сутностями, позаяк, як видається, різниця між неорганічним, тваринним світом та людьми полягає радше в рівні, а не природі.

Людина між *spiritus* і душею

Навіть людина, яку Телезіо розташовує на верхівці найвищих мирських сутностей, є частиною цього витонченого природного виміру. Складність її організму, достоту як і механізми, за якими діють свідомість та моральна сфера, є витвором та виявом більш загального космічного процесу: як і в решті сутностей, у людині зосереджується та набуває певних властивостей у певній кількості земної матерії тепло, певним чином поширюючись у ній та структуруючи її як живий організм.

Душа

На підставі цього припущення Телезіо формує остаточний критерій, який пояснює когнітивні процеси людини в концепції *spiritus*.

Spiritus — це місце, де в живих істот найбільше та найгостріше виявляється та окреслюється чуттєвість (тобто здатність відчувати зміни чи перетворення), що властива, за Телезіо, кожній сутності. «Подібний та споріднений небу», тобто втілення всеосяжного існування космосу, *spiritus* є матеріальною сутністю, вкрай тонкою та розрідженою, породженою тепловим принципом, здатною рухатись, наділеною однаковою протяжністю в часі та просторі з тілами, а відтак, смертною. У психології й гносеології, за Телезієм, *spiritus* панує над життєвими функціями людини, і, позаяк є органом та засобом чуття, але й будь-якої пізнавальної діяльності (від уяви до пам'яті та, власне, здійснення процесу *розуміння*), всотує та поєднує в собі всі функції, якими традиційно характеризується душа.

Mens

superaddita

Переймаючись тим, аби таким чином звести нанівець будь-яку неповторність людини, Телезіо згодом додасть до концепції душі/*spiritus*, «народжений від сімені», й, отже, смертний та матеріальний образ *mens superaddita*, тобто ще одну душу, вищу та безсмертну, яку впорскує особисто Бог (*substantia a Deo immissa*). Однак ця друга душа, здається, позбавлена будь-якої пізнавальної функції, її роль та сенс передовсім пов'язані з буденністю й мораллю: її покладено в основу людського прагнення до надчуттєвих і вічних цінностей, які виходять за межі звичайного виміру створеного природою життя. Саме такий перебіг думок є предметом дискусій тлумачів: чи така подвійна душа є плодом справжньої еволюції Телезієвого

мислення, чи вона є лише застережним заходом, спричиненим послідовністю в метафізиці та теології.

Від пізнання до моралі

Етика

і дух

Попри обачливість (чи компроміси), ще й на діткливому та слизькому терені етики, Телезіо не відмовляється бути ревним натуралістом. В останньому виданні *De rerum natura* (1586 р.) він називає та розвиває основи гносеологічних поглядів щодо моралі, окреслюючи феноменологію пороків та чеснот під дією того ж таки *spiritus* і знову-таки під впливом ключової концепції самовиживання. Взаємодіючи зі світом речей, *spiritus* має приємні чи болісні відчуття. Кожна сутність має приємні відчуття (а відтак, намагається відтворити їх знову і знову), коли йдеться про події та явища, спрямовані на удосконалення її ества й піклування про нього, а болісні відчуття має (намагаючись, проте, уникати їх), коли може нашкодити чи знищити своє ество. Така здатність *spiritus* (духу) вільно продовжуватись і розгортатись, а також спроможність скеровувати дії та вибір людини, ототожнюються з чеснотою: в основі — розрахунок чи правильне передбачення того, що корисно та вигідно й що Телезіо, як наслідок, тлумачить як натуралістичну реалію, не культурну. Піддаючи сумніву висновки, наведені в Арістотелевій «Нікомаховій етиці», він наголошує, що чесноти не розвиваються й не створюються завдяки вихованню, досвіду, пошукам та розвитку почуття міри. Натомість це передовсім більша чи менша досконалість та чистота духу кожної окремої особи є визначальними для темпераменту, того, наскільки якісними будуть її моральні вчинки і, ба більше, навіть звичаї та порядок, що існують у різних народів.

Якщо ідеали Телезієвої етики позначені помірністю, стриманістю, створенням взаємозв'язків між людьми, добро, яке спроможний спричинити *spiritus* «за своєю природою та по своїх силах», неодмінно «моментальне» і часто «непевне», поза тим, як видається, є цілком суголосним із «істинним добром» людини, гарантією якого постає Господня обіцянка спасіння та безсмертя.

Зрештою, у всій Телезієвій філософії кінцевість світу природи та, власне, механізми збереження ніби знаходять головний сенс свого існування в досконалості та впорядкованості, акті Божого творення. Творча мудрість, що впорядковує все довкола і яку людина в змозі прославляти та споглядати, але в яку ніколи не зможе проникнути. У цій філософії справді неможливо, ні на епістемологічній, ні на етичній площині, порушити межі чуттєвого пізнання, аби збагнути задум, прихований Творцем світу.

Прийняття та вплив Телезієвих доктрин

Бунтівний натуралізм Телезіо викликає в середовищі італійських філософів незабарний інтерес, часто жваві суперечки і чимало полеміку (найвідоміший та найбільш значущий відбувався з Франческо Патріці). Утім, не бракує й найбільш запеклих та небезпечних противників: в університетських колах, у римському товаристві й, власне, у Козенці, принаймні про це свідчить лист, написаний у квітні 1570 р. Телезіо кардиналові Флавіо Орсіні, архієпископу міста, де лунає стурбованість «із приводу заяв проти релігії», які помітили в його творах певні співгромадяни: «Буцімто я стверджую, що душа смертна й заперечую, що Небом керує розум» (Girolamo De Miranda, Una lettera inedita di Telesio al cardinale Flavio Orsini, "Giornale critico della filosofia italiana", 72, 1993, fasc. 3, p. 374).

Телезіо

та Показчик
заборонених
книг

І попри величезні зусилля, спрямовані на переписування своїх творів та безперервне прагнення перемовин із суперниками та церковною владою, у 90-х роках і його твір не омине ревного прагнення привести його до потрібної норми та вкрай суворих обмежень від прибічників поглядів Арістотеля та Томи Аквінського, якими характеризувалося правління Папи Клементя VIII. Вже сформовані й чимраз більш свідомі та вибіркові органи інквізиції розширюють сферу своєї діяльності та контролю, прагнучи уразити не лише релігійну та доктринальну ересь, а й культурне вільнодумство у будь-якій формі. Так розпочинається етап ретельної перевірки правдивості філософів, натуралістів і науковців із метою звести їхні переконання до тих, що узгоджуються зі Святим Письмом, теологічною нормою чи схоластичними заповідями, навіть філософію *новаторів* та закони нової фізики. З цього погляду можна вважати, що твори Телезіо не лише належать до загального антиарістотелізму, а передовсім мають матеріалістичний характер, наділені рисами його особистої філософії (певна річ, вони не відхиляються від дещо силуваного механізму про душу *a Deo immissa*), разом із ученням про космос, що наполягає на єдності й однорідності Небесного царства та того царства, що простягається під місячним сяйвом.

Бекон,
Бруно,
Кампанелла

Однак, попри опір та заборони, посилення та конкретність, властиві природним процесам, і відмова від принципу авторитаризму стали складовими, які мали безперечний та потужний вплив на сучасників Телезіо. Вже перші читачі, що

прочитали *De rerum natura*, змогли відчутти й розтлумачити Телезієві доктрини, записані навмисно архаїзованою мовою та образами, немовби як явне відродження натуралістичної філософії досократівських часів. Таким чином, зв'язок, створений таким незвичним способом Франческо Патріці — між Телезіо та Парменідом — спонукає до роздумів над особливостями матерії та тілесності, відгомін яких долине аж до Френсіса Бекона (1561—1626) — саме він назвав Телезіо «реформатором з численними переконаннями та найпершим з-поміж нових людей» — та до П'єра Гассенді (1592—1655).

Бруно та Кампанелла теж сперечатимуться у своїх доктринах, неодмінно надаючи їм вагомого значення в руйнуванні Арістотелевих *auctoritas*, які були необхідною передумовою для створення натуралістичної філософії, посправжньому нової та вільної від вікових гіпотез. Прочитавши *De rerum natura*, що містить доктрину про всесвітню чуттєвість, Кампанелла буде вражений нею настільки, що вона стане для нього справжнім одкровенням, і він вихвалитиме її у праці *Philosophia sensibus demonstrata* та у відомому сонеті «Великий Телезіо». А Бруно, мислитель, котрий ніколи не був схильним до похвал, у *De la causa, principio et uno* згадає про «геній надзвичайно розсудливого Телезіо» та його «поважну війну» з Арістотелем, де правда на його боці у світлі життєствердної натуралістичної концепції та сил природи, які в ній діють, з явною повагою.

Ба більше: адже образ Телезіо, уперше створений Кампанеллою, як основоположника плеяди *novatores*, матиме неабиякий успіх, надто у Південній Італії. Тут, аж до початку Просвітництва, філософа з Козенци, попри те, що читали його чимраз рідше, часто згадуватимуть як зразкового майстра культурного оновлення, що триває, та символ суто італійського нахилу у *libertas philosophandi*.

Див. також: Логіка та науковий метод, с. 315;
П'єтро Помпонацці, с. 320;
Джилорамо Кардано, с. 379;
Томмазо Кампанелла, с. 417;
Алхімія і хімія, с. 474

Джордано Бруно

Ніколетта Тіріннанці

Згадка мало не у стилі маньєризму: 17 лютого 1600 р. Джордано Бруно спалено живцем як єретика на Кампо деї Фйорі після багаторічних його мандрів, які привели його з Італії у Францію, з Англії в Німеччину, поміж полемікою, нерозумінням та вигнанням, ретельною увагою та захватом. На цьому тлі, власне, філософія Бруно стала невід'ємною частиною «міфу», який засліплює читача та наражає на небезпеку того, що багатогранний сюжет дослідження, який ґрунтується на доктрині нескінченності, буде приховано. В основі того, що стосується питання про божественні риси — у тісному зв'язку з «відкриттям» несиметричності «абсолютного» та «експліцитного», і, відповідно, межі, яка позначає людський досвід, — роздуми про нескінченність змушують Бруно створити концепцію матерії, яка розчиняє ієрархію та традиційні відмінності, формуючи безмежний Всесвіт, сповнений індивідами та світами, відкидаючи водночас передумови традиційної *dignitas hominis*, змушує переосмислити у нових формах риси, межі та цілі пізнання і *praxis*.

Метафізика тіней

У ролі

Меркурія

У 1582 р., презентуючи свій твір *De umbris idearum*, Джордано Бруно постає перед паризькою публікою у подібі доброго Меркурія, котрий провіщає повернення до прадавнього знання. Потужний образ — вочевидь позначений філософією історії на кшталт герметизму — безперечно, був спрямований на те, щоб уразити читача, який уже був вкрай чутливим до образних

висловів, що завдяки культурному посередництву Марсіліо Фічіно (1433—1499) набули надзвичайної популярності. Однак яскравий опис Ученого, що бореться проти руйнівної сили часу та невігластва, так само мав на меті наголосити, безсумнівно цілком зумисно, на концепції, на якій знову зосереджено трактати, написані того року, де з різних позицій та на різних рівнях досліджується взаємовідношення «скінченного» і «нескінченного». У творі *De umbris idearum* ця тема окреслена, так би мовити, у ракурсі жвавої полеміки зі співрозмовниками, прихильниками Арістотеля, котрі переконували, що *ars memoriae* заступає шлях до істини, знову замикаючи філософську думку у вигаданому всесвіті «монстрів» і «снів». Аби довести їхню неправоту — і, власне, хибність думки про те, що людський розум може існувати у «полі істини» завдяки власній спроможності чи божественній милості, — Бруно провокаційно повертається до тлумачень, які беруть початок у *Cantico dei cantici* та через образи, що створюють мову, яка описує містичний досвід, розгортає дискусію, де завдяки яскравому посилянню на зв'язок між «бути» і «діяти» спростовується будь-яка можливість встановлення безпосереднього зв'язку між «первісною істиною» і «первісним добром». Людина, котрій притаманна стосовно «буття», так само як і стосовно «сутності», повна обмеженість, належить до «тіні», до обмеженого об'єкту, де зустрічаються протилежності, і ледве торкається істини лише через мінливі форми, які, породжені природою, примножуються в нашій пам'яті вже після того, як уява переробить їх та перемоделює. «Образи», «постаті» та «химери» — загалом «монстри», котрих висміювали критики, прихильники Арістотелевих поглядів, є не лише витівками для тренування пам'яті, як переконуватиме Бруно згодом у *De imaginum compositione* (1591 р.), а й ознакою єдиного можливого зв'язку між скінченим і нескінченим. Спираючись на такі

міркування, Бруно, втім, не цікавить приблизний опис людської свідомості. Для нього передовсім важливо означити людські горизонти як силове поле, в якому протилежності — добро і зло, правда і кривда, світло і тінь — безперервно стикаються, обмежуючи одне одного в живому та мінливому переплетінні. З одного боку, метафора про тінь дає змогу припустити цілком неймовірну річ — як для ока, так і для розуму — знов опанувати голу та просту сутність двох протилежностей, що стикаються у світлонепроникному вимірі, з іншого боку, розкриває незвичний спосіб, у який абсолют виявляється у природних ритмах. Схожа на фізичні тіні й *umbra profunda*, з якої складається й у якій діє людина і яка насправді є доказом та наслідком існування джерела світла, що часом приховано, але добре помітно тому, хто здатен проникнути у гру тіней, які вони відкидають, переходячи від очевидного хаосу мороку до світла, з яким невідчутно пов'язані. У гносеологічній площині дослідження Бруно має тенденцію до перетворення на онтологічні пошуки, аби визначити ознаки універсальної субстанції, що, достоту як і тінь, завдяки зіткненню та взаємній зміні протилежності доводить повноту цього принципу. Те, наскільки ці дослідження є нагальними, зрештою, засвідчують сторінки *De compendiosa architectura et complemento artis Lullii* (1582 р.), де, на відміну від трактатів про мистецтво комбінаторики, що буде написано згодом (*De lampade combinatoria lulliana*, 1587; *De specierum scrutinio*, 1588), у яких більше уваги приділено енциклопедичній та риторичній складовим учення Раймунда Луллія, наведено приголомшливі приклади, що надихають на думку про подвійну тему щодо божественну нескінченність та взаємозв'язком між «абсолютним» і «відносним»: прикметно, як зацікавленість Бруно доктриною Луллія про корелятиви поєднується з ширшими висновками, яких дійшов Бруно саме протягом цих

років стосовно зв'язку між сутністю та випадковостями, між «Богом» і «світом». Саме з огляду на цей хисткий зв'язок ще в 1582 р. Бруно досліджує *Cantus Circaeus* та *Candelaio*: наголошуючи спочатку на закляттях, якими цариця Цирцея благословляє полювання за звірями, що ховаються в людській подобі; а згодом розповідаючи про по-звірячому жорстоке людство, яке вже забуло про тонку межу між добром і злом та яким керують мінливі примхи «зрадниці-фортуни». У грі символів та повіданих пригод яскраво постає переконання, якого дотримується Бруно: людське мистецтво додає принцип здорового глузду в потік мінливостей природи, спрямовуючи історію до нових та непередбачуваних наслідків і стаючи на заваді занепаду, який час невпинно наближає і який, на думку філософа, як свідчать важкі сторінки твору *Candelaio*, вже неминучий у столітті, коли він жив.

Зіткнення

і зміна

протилежностей

Тіньова

метафора

Матерія, життя, мінливість

Тези

Коперника

По закінченні антології праць із мнемотехніки, надрукованих в Англії у *Sigillus sigillorum* (1583 р.), Бруно повертається до низки власних міркувань, які висловлював ще у Франції, об'єднуючи створені в різний час праці в теоретичний текст, на який його надихнула неоплатонічна доктрина про універсальний розум. Отже, він окреслює, щедро послуговуючись текстами Марсіліо Фічіно, упорядковану симетрію космосу та знання і, таким чином, двоїстість «піднесення» та «сходження донизу», що від первісної єдності

переходить у форми життя та пізнання чимраз складніші: утім, цей перехід цілком підтверджує міркування, що з експліцитного світу простягаються до принципу, який є джерелом мінливості. Пристосовуючи життя та пізнання до нижчих рівнів буття, Бруно позбавляє змісту всі традиційні відмінності між вищим і нижчим, живим і неживим, зводячи їх до «назв» та «означень» самої по собі неповторної сили, яка, утім, діє по-різному залежно від різних елементів, у яких реалізується. Саме ці теми розвиває мислитель у *Cena de le Ceneri* (1584 р.) у теоретичному розумінні, надихнувшись новими обряями, що з'явилися завдяки географічним відкриттям та дослідженням, здійсненим Коперником (1473—1543). Палке відстоювання геліоцентризму, певна річ, є посиленням на щемливі події, які Бруно пережив за рік до того, коли його грубо усунули в Оксфорді від викладання, звинувативши у плагіаті після прочитання кількох лекцій про висновки Коперника; тож спогад про нетерпимість університетської верхівки та духівництва цілком явно, просотуючись, підживлює кожну сторінку, на якій філософ захищає незалежні пошуки раціонального, відокремлюючи наукові й релігійні сфери та термінологію, аби довести, наскільки хибно плутати «істину» і «закони», послуговуючись Святим Письмом, яким належало освічувати народи, котрі досі були неуками, щоб підтвердити чи спростувати теорії фізики. Утім, пізнання надзвичайної філософської цінності, притаманної баченню Коперника, має набагато прадавніші корені й істотно глибші з теоретичного погляду: доктрина про рух землі насправді нівелює абстрактне визначення, сформульоване Арістотелем, відокремлюючи нетлінну сутність небес від хаотичної матерії земних тіл, та засвідчує слушність гіпотез Бруно, демонструючи, що «Сонце» та «Земля», небесні тіла, які з онтологічного погляду не відрізняються одне від одного, є цілком неподібними частинами єдиної, живої

й нетлінної матерії та субстанції речей. Отже, рух, перевтілення та метаморфози є не свідченням їхньої мінливої та недосконалої природи, а позначають невгамовний процес, завдяки якому матерія «згідно з усіма своїми складовими (наскільки спроможна) все може і є всім якщо не в той самий час та момент у вічності, принаймні в різний час та різні миттєвості вічності, послідовна та мінлива» (*Cena de le Ceneri*, in Giordano Bruno *Dialoghi filosofici italiani*, Mondadori, Milano 2000, V, p. 119). Таким чином, у величному визначенні мінливості прозирає підхід, властивий *nolana filosofia*: переосмислення в нових термінах концепції матерії, перетворюючи її з внутрішнього змістилища різних форм у початок життя, з якого зароджуються індивіди і світи. З цією метою він починає писати *De la causa* (1584 р.), твір, у якому від зв'язку між «матерією» і «тілами» переходить до визначення універсальної сутності, у повноту якої споконвіку проростають своїми коренями тілесне і духовне. Своїми відстороненими роздумами Бруно започатковує міркування про поняття сили, піддаючи сумніву першорядну роль Арістотеля у вченні про буття. Такі дії слід розуміти лише як результат дії сили, яка вже існувала раніше: отже, на думку Бруно, хибно міркують ті філософи, хто намагається оцінити лише момент експлікації, не розуміючи, що «суть ліжка» передовсім приховано в сутності, яка «може бути ліжком, колодою, ослоном, бовваном чи будь-якою дерев'яною річчю» (*De la causa*, IV, in Bruno, *Dialoghi*, с. 271). Роблячи крайні висновки з теоретичних стратегій, явно запозичених у Миколи Кузанського, Бруно обґрунтовує божественну сутність матерії, аби знайти взаємозв'язок між всеосяжністю акту творіння й абсолютною всемогутністю матерії. Таке відкриття висвітлює геть в іншому світлі всю добірку термінів, що асоціюються з поняттям матерії: не крізь викривлену призму Арістотеля та його штучні відмінності, сама доктрина про субстрат, на основі

якого перемижуються форми, демонструє, як і кожна дійсність — тілесна чи ні, байдуже — що не має жодного змісту, крім матерії: так само, як і стосовно тіні, про яку Бруно складав обґрунтування у Парижі, матерія виявляється комунікативним вузлом, що у безкінечному відтворенні життя пов'язує в одну живу істину світу та неосяжну божественну нескінченність. Зрештою, з цього переконання випливає концепція нескінченного всесвіту та безмежної кількості світів, про які Бруно розмірковує у трактаті *De l'infinito, universo et mundi* (1584 р.).

Єдність

матерії

Універсальна

речовина

речовини

Закони та істина

Сила

закону

У творі явно «політичного» спрямування *Spaccio della bestia trionfante* (1584 р.) помічаємо органічний зв'язок із роздумами про матерію, яка, руйнуючи всі людські припущення про *dignitas hominis*, спонукає переосмислити з огляду на мінливість форм природу та мету суспільства. Так, чітке усвідомлення кризи, яка перегортає догори дригом Європу, пронизує весь дискурс, у якому існування держав підпорядковується вічному ритму істини, аби створити філософське підґрунтя для політичної й релігійної реформи, що здатне стати альтернативою жорстоким релігійним війнам. Пильнуючи рух, який здійснює скінченність у нескінченності, Бруно оцінює майстерне творіння закону, який, порушуючи однорідність та єдність у природі, підкреслює індивідуальні заслуги, запроваджуючи їх у разі потреби, додатково до розмежувань, спричинених

титулами, походженням та багатством. Знищуючи в людському світі абсолютну божественну мудрість, закон упорядковує реформістську силу людей, трансформуючи їх, завдяки життю у спільноті та завдяки тому, що вони керуються мудрістю й чеснотами, у справжніх «богів на землі». У створеному Бруно всесвіті людська велич та гідність є не призначеними долею, а непередбачуваним плодом інтелекту та рук людських, що втілюються у вільному розкритті потенціалу, який дає змогу людині не «тільки діяти відповідно до природи та порядку, а й поза межами її... створюючи чи дозволяючи створювати іншу природу, інші течії та порядки» (Giordano Bruno, *Spaccio de la bestia trionfante*, in *Dialoghi italiani*, a cura e con un saggio introduttivo di M. Ciliberto, Mondadori, Milano 2000, dialogo III, p. 601). Не заглиблюючись надто у зв'язок між «інтелектом» і «рукою» — на якому наполягає у творі «Кабала коня Пегаса» (1585), подвійною ниткою поєднуючи «тіло» і «долю», Бруно, утім, підкреслює, як релігійні закони здатні спрямовувати не до кінця визначений людський потенціал, аби людина перетворилась на творця порядку й цивілізації. Вдаючись до майстерних взірців Єгипту та Рима, де культ божеств підживлював чесноти в суспільстві та пізнання природи, він протиставляє їх, цілком очевидно посилаючись на роздуми Макіавеллі, безплідну християнську проповідь, де підносяться як найвищі чесноти смиренність, неуттво та пасивна покірність. Тому Реформація видається для Бруно неминучим та цілком закономірним наслідком: нав'язуючи хибний образ божества, яке не помічає людських добрих вчинків, Лютер — «зловісний янгол» як його вже здавна названо у прадавніх пророцтвах герметиків — раз і навіки обрізає зв'язок між людським законом та істиною, позбавляючи релігію її громадської функції, перетворюючи на джерело розбрату. У захопленому аналізі, який поволі розгортається, викриваючи принцип занепаду,

прихований у всій єврейсько-християнській традиції, Бруно гостро критикує, власне, саму догму про Боговтілення, адже в цьому явищі зв'язок між скінченністю й нескінченністю, спаплюжений недолугим накладанням двох несумісних речей, звершується не у вічному відтворенні життя, а у події, єдиній та неповторній, пов'язаній з Христом. Утім, через запеклу політику роздуми щодо цього не вщухають: остаточні суперечки у *Spraccio* вбирають у себе Нагірну Проповідь, спонукаючи до релігійної та політичної реформ, які у піднесенні милості й миру знаходять, хоч і тимчасову, точку рівноваги між релігією, філософією та мирським життям. Тим самим темам великою мірою присвячені твори, написані в Німеччині протягом наступних років, де прославляються свобода та толерантність, що з передмови до *De lampade combinatoria* (1587 р.) резонуватимуть на палких сторінках *Oratio valedictoria* та *Oratio consolatoria* й подекуди у *Articuliad versu smathematicos* (1588 р.), відзначаючи появу релігії з явним етичним нахилом, на яку надихнули цінності з Євангелія. Власне, тема не нова: від флорентійських неоплатоністів до Еразма Ротердамського (1467?—1536) вона пролягає червоною ниткою крізь італійську зокрема та європейську культуру загалом. Утім, Бруно переробляє її на свій лад, поєднуючи до купи з однією з тем, сповнених власними роздумами, та надаючи світських рис. У тлумаченні, що міститься у *Lampas triginta statuarum* (1587 та 1591 pp.), *charitas* позбавляється будь-яких припущень теологічного характеру, аби взяти за основу діалектику протилежностей. На думку Бруно, все це, звісно, неймовірний здобуток, проте, цілком закономірний — внаслідок процесу, що зароджується в серці матерії та *inexplebilis voluntas*, що змушують її ставати всім, набуваючи згодом усіх імовірних форм. Онтологічно наділені властивостями матерії, від якої походять, природні явища схильні взаємно поєднуватись: приховане у первісній сутності

бажання виблискує так само у боротьбі, де протилежності прагнуть асимілюватись, як у несподіваних та мимовільних поєднаннях простих тіл; однак править усім все одно людина, чия воля цілком природно керується прагненням віднайти, через конфлікт, згоду й мир. У межах такого світогляду *charitas* є досконалим утіленням раціонального бажання, властивого всім людям, і, на думку Бруно, на ньому ж може ґрунтуватись релігія, упорядкована за принципом єдності, а не поділу. Утім, вітаючи зв'язок, створений політикою між людиною і богами, залишається у підвішеному стані питання того, що поєднує окремого індивіда й істину: чи спроможна людина сформувати негайний та безпосередній зв'язок із істиною — протягом дуже нетривалого періоду свого існування, поза тенетами, сплетеними законами та пізнанням у широкому колі життя. Вдаючись до теми, якої Бруно вже торкався у *De umbris idearum*, він обґрунтовує її в діалогах *Degli eroici furori* (1585 р.), оповідаючи надзвичайний досвід, що змушує випадок, у спробі розірвати залізне коло мінливості, ставати частиною нескінченності. У класичних міфах про мисливця Актеона завуальовано змальовано піднесення, яке завдяки кропіткому внутрішньому перевтіленню, поєднаному із зусиллям інтелекту та волі, відкриває перед закоханим промінь просвітлення. І нічого спільного ні з містичним викраденням³⁴, ні з доктринами Фічіно про *deificatio*: надзвичайна концентрація думки не відплачується лютішому божеству нічим. Те, що здається героєві божественною волею, — висміює Бруно — є не абсолютною єдністю, а натомість її «тінню», «Діаною»³⁵, в якій втілюється життєздатна безмежність природи. Стосовно цього ключового моменту у творі *Furori* ще раз наголошено на тому самому, що у праці *De umbris* зображено в образі прекрасної Суламіти, коханої царя Соломона, котра сиділа в тіні: поза межі мінливості людина у цьому житті не здатна вийти.

34 Посилання на міф про Актеона, варіантів якого декілька.
— Прим. пер.

35 Богиня полювання у римлян, у греків — Артеміда. — Прим.
пер

Люди

як «земні боги»

Віра

і знання

Милість

Прадавні знання, нові образи у світі

Від поняття про всесвіт до поняття про природу, поняття про людину в космосі та історії — у лондонських філософських діалогах започатковано цілком нову проблематику, яку Бруно розвиває в онтологічній та гносеологічній площинах. Повертаючись до творів Арістотеля, він водночас непримиренно полемізує з ним в *Acrotismus Samoeracensis* (1588 р.) і в більш помірних формах коментарів і енциклопедичних оглядів у *Lampas triginta statuarum* та *Summa terminorum metaphysicorum* (1591 р.), обговорює особливості знання, якому, не виснажуючи голою емпіричністю й не викристалізовуючись у пустопорожні форми, вдається вирізнити та підкреслити — на основі єдиної всесвітньої матерії — незмінні властивості його складових. На підставі цих проблем зароджується, зрештою, зіткнення з мистецтвом магії: опрацьовуючи багатогранний матеріал, який Фічіно й Агріппа теоретично, зрозуміло та розсудливо упорядкували, Бруно, однак, віддаляється від підлаштованих під неоплатонізм доктрин, аби натомість заглибитись у розважливу *praxis*, що дає можливість — магові так само, як і політику — розбити усталені бачення та вплинути на *consensus*, котрий, по суті, є джерелом будь-якого магічного впливу. Продовженням цих роздумів стали праці, надруковані у Франкфурті (*De triplici minimo et mensura; De monade, numero et figura; De innumerabilibus,*

immenso et infigurabili), де філософ наполягає на доктрині про корпускули, найдрібніші частки, яку він удосконалював, тривалий час обмірковуючи її, і яка перейшла зі сторінок *Libri physicorum* — вже більш розлого — у *Lampas* та трактати з магії, аби зробити підґрунтям життя у природі потрійний мінімум, що втілено у «метафізичному», «фізичному» та «геометричному» вимірах, і на цьому тлі розвінчати помилку в математиці, де принцип подільності до нескінченності заперечує властиві речам характеристики через абстрактність формальних обчислень. Заперечують, утім, ці переконання, слова Геракліта, до яких вдається Бруно, про те, що нескінченна мінливість природи виключає на всіх рівнях будь-яку ідентичність. Ніколи не трапляються два однакових індивіди, два однаковісіньких випадки, ніколи не доведеться двічі «накреслити одну й ту саму окружність», поєднавши у штучній подібності те, що різне й неподібне, адже математики розмежують розум і світ. Зовсім інакша доля спіткала твори *De monade* та *De immenso*: приділяючи якомога більше уваги числу, аби показати множинність зв'язків між різними рівнями буття, про онтологію життя — нескінченну матерію — розлого ідеться в *De immenso*, з наведенням доказів нескінченності всесвіту, несамовитою критикою не лише Арістотеля й метафізики Фічіно та його трьох світів, а й тлумачень послідовників Коперника, не визнаючи їхню глибоку та інноваційну цінність.

Мистецтво магії

Див. також: Людина і космос, с. 15;

Єретики, с. 198;

Магія та герметичні науки, с. 389;

Кабалістика, луллізм, таємні писання, с. 395

Томмазо Кампанелла

Джермана Ернст

Найвідомішим твором Кампанелли є «Місто Сонця» (*Città del Sole*), ідеалізований маніфест невдалої змови в Калабрії, утім, задум автора складний та багатогранний і є сміливою й незвичною спробою реформувати всі сфери знання та суспільного життя людини у світлі всеосяжної натурфілософії.

Молодість, змова

«Телезіо сповнив
мене радістю»

10 серпня 1599 р. двоє невідомих жителів Катандзаро надсилають віце-королю Неаполя донос, де стверджують, що Томмазо Кампанелла та ще деякі ченці-домініканці організували змову, аби підняти повстання серед населення проти тиранії іспанського правителя та зловживань його міністрів, котрі, за їхніми словами, «продавали як на громадських торгах людську кров, правосуддя й усе підряд, узурпуючи... піт бідняків через численні податки, збори та убивства» (Amabile, *Congiura*, I, р. 226). До змови долучились найрізноманітніші особи — єпископи, аристократи, злочинці — а дехто з них навіть домовився про те, що їм допомагатиме турецький флот. Головою й організатором заколоту є домініканець, якому трохи за тридцять, що минулого року повернувся на батьківщину (народився у Стіло, 6 вересня 1568 р.), адже проживав далеко від батьківщини з десятків років. Після перших років навчання при калабрійських монастирях Кампанелла мав буремну молодість, й вже в молоді роки стикався з перешкодами та суперечками, надто через прихильність до нової філософії Бернардіно Телезіо (1509—

1588), яка цілком ґрунтувалася на тому, аби шукати істину не у книжках та думках Арістотеля, а особисто досліджуючи світ природи. У 1589 р., прагнучи особисто зустрітися з Телезіо, чії доктрини сповнили його душу радістю (*Telesius me delectavit*), адже демонстрували новий зміст та нові методи дослідження дійсності, Кампанелла прямує до Козенци: утім, там йому нічого не лишалось, як тільки покласти шанобливі вірші до поховального катафалка з філософом, що помер саме тими днями. У сонеті, який згодом отримає назву «Телезіо з Козенци», Кампанелла — котрий до всього написав ще й надзвичайну збірку філософських пісень, зазначатиме як головний здобуток філософа символічне «вбивство» Арістотеля, «тирана інтелектів»: це було потрібно, аби позбавити сферу пізнання від фальшивих доктрин та передовсім будь-яких авторитетів, які несумісні зі свободою, властивою філософській істині (*Poesie*, р. 278).

Попри буремний характер, молодість Кампанелли була плідною на зустрічі та нові знайомства. Приїхавши до Неаполя, він знаходить нагоду відвідувати сповнені життям товариства інтелектуалів, познайомившись із Джамбаттістою делла Порта (1535?—1615), одним із найвидатніших прихильників натуралістичної магії. Саме завдяки дискусіям із цим науковцем набуває обрисів один із найбільш значущих його творів «Про зміст речей та магію», який він у Флоренції присвятить ерцгерцогу Фердинанду I, хоча йому й не вдасться, як він на те сподівався, оселитися в Тоскані. Повернувшись до Падуї, знайомиться з Галілеєм (1564—1642): це зустріч двох молодих людей на початку життєвого шляху, які дуже скоро розійдуться, аби багато років потому зійтися знов. Підозри щодо молодого домініканця через палку прихильність до Телезієвої філософії, яка через антиарістотелевські погляди видавалась несумісною зі схоластичними переконаннями,

втілились у суд інквізиції, що відбувся при Святій палаті у Римі, вироком якого стало звинувачення підозрюваного у зреченні *внаслідок сильних підозр у єресі* та наказ повернутися на батьківщину. Повернувшись до Калабрії, Кампанелла побачив соціальний занепад, коли панують кривава ворожнеча, економічний хаос, несправедливість і зловживання. Здавалося, смерть Філіппа II у вересні 1598 р., по більш як сорока роках правління, відкрила шлях до змін, тож Кампанелла почав передвіщати наближення глибокого *renovatio*, що нібито провіщали на початку століття незвичні явища на землі та в небі — комети, землетруси, повені, образи в небі. Прихід нової ери втілюється у потребу створити нові підвалини соціальних та політичних відносин у світлі натуралістичних та раціоналістичних принципів, як про те свідчать пророцтва, численні чутки про які збігаються в тому, що передбачають глибоке оновлення християнського світу.

Зустріч

з Галілеєм

Репресії

Все розпочинається з двох членів-відступників. Віце-король поспішає ввести війська під орудою Карло Спінеллі, котрий, аби придушити повстання в зародку, розпочинає жорстокі репресії, з велелюдними арештами та колективними стратами. 8 листопада 1599 р. до Неаполя прибуває четвірка галер, з щогл яких звисають кілька повішених, в'язні, а коли корабель заходить у порт, ще двох живцем четвертовано, як жорстоке попередження натовпу, що зібрався, аби поспостерігати за зловісним видовищем. Поміж в'язнями є й Кампанелла, котрому, витримавши всі вкрай важкі етапи судового розгляду, поталанило unikнути смертної кари, яку не призначали божевільним, адже він симулював божевілля, що підтвердили страшні тортури позбавленням сну: про це є натяк у післямові

до «Міста Сонця» як доказ того, що людська воля є вільною й не піддається примусу навіть після найстрашніших фізичних обмежень.

Натурфілософія

Протягом майже тридцяти років, які Кампанелла прожив у в'язниці, він присвячує себе колосальній праці — по-новому укладає цілу енциклопедію філософської думки, формуючи структуру, в якій кожна царина знань по-новому розглядається та реформується у світлі його метафізичних і філософських принципів: від медицини до астрології, від етики до натуралістичної релігії, від теології до метафізики, що викладено у величезному томі, який сам автор із гордістю, не соромлячись, називає Біблією філософів.

Біблія

філософів

Чільне місце в ній посідає натурфілософія, чиїм натхненником був Телезіо, на думку якого світ створений від дії тепла і холоду, двох первісних активних начал, дифузних, безтілесних, що впливають на матерію, що сама по собі є тьмяною та безформною, але здатна видозмінюватись, набуваючи будь-якої форми й подоби, піддатлива, як віск. Первісними тілами та вмістилищем обох начал є Сонце — надзвичайно гаряче, яскраве та рухливе — і Земля — непорушна, сповнена пітьмою та важка. Будь-яка сутність походить від зіткнення двох цих начал, котрі є знаряддям, що ним послуговується Бог, аби створити та впорядкувати осяжну модель світу, де він втілює нескінченні задуми та порядки, створені мудрістю Творця. У центрі сцени головну роль виконують милосердя й першість небесного тепла, яке, коли душа світу вдихає його, перетворюється на гарячий подих, що вбирається всіма найдрібнішими фібрами реальності, пов'язуючи та оживляючи всі створіння.

Світ — це «велика й досконала тварина» (*Poesie*, р. 37), живий організм, де окремі частини наділені життям та певним рівнем чуттєвості, якої достатньо, аби забезпечити самозбереження. Отже, кожен організм має, залежно від різних рівнів та різною мірою, «чуття», тобто здатність розрізняти те, що є позитивним та корисним для життя цього організму, а відтак, організм постійно прагне віднайти це знов і знов, і те, що сприймається як руйнівне, а відповідно, цього слід уникати й тікати від нього. Певні сутності, зокрема небесні тіла і світло, наділені більш гострим та щирим чуттям, інші, як-от мінерали й метали, мають більш приглушене й невизначене чуття, бо створені з важкої матерії. Складніші організми, тварини та людина, крім чуття наділені *spiritus* — теплим подихом, джерелом якого є вкрай розріджена матерія, створена сонячним теплом. Тонкий, рухливий, нетривкий, тотожний органічній душі, *spiritus* розташовано у мозку, звідки, протікаючи найтоншими нервовими каналами, він взаємодіє через органи чуття із зовнішньою дійсністю, відзначаючи зміни, що є джерелом всіх його пристрастей та знання. Саме з огляду на поняття *sensus* і *spiritus* Кампанелла інакше тлумачить традицію натуралістичної магії, пояснюючи, як виникають симпатія та антипатія, прихильність і відраза, які існують між природними сутностями. Маг-натураліст — це мудрець, здатний спонукати *spiritus* до певних змін та пристрастей. Він уміє посилювати життєво важливі показники, радячи правильну їжу, напої, клімат, трав'яні й тваринні ліки, знається на таємницях роду та хворобах і здатний викликати потрібні пристрасті, аби досягти визначені цілі. Поза тим, уміє ще й розтлумачувати небачені явища, на кшталт поганих знамень та знаків природи, оскільки причини явищ, які вже є у повітрі, можна відчутти перше, ніж вони проявляться; чи вгадати метаморфози, які відбудуться з тими, кого вкусив скажений пес або тарантул, позаяк їхній

темперамент змінюється, захоплений духом тварини, що на них напала. Оскільки чуття зберігається й після смерті та тому, що повітря, яке є такою собі спільною душею, здатне поєднувати всі явища, навіть дуже віддалені одне від одного, і зберігати пристрасті в латентній, приспаній формі, які за певних обставин можна розбудити, саме цим можна пояснити такі явища, як те, коли за присутності вбивці тіло жертви починає стікати кров'ю чи те, чому діє «зброярська мазь», що, як вважалось, заживляє рани, якщо її намазати на зброю, якою рану було завдано.

Чуттєвість

та дух

Природа

як живий

і чутливий

організм

Образ природи як живого організму, кожна складова якого наділена чуттями, є вкрай далеким від образу, створеного Галілеєм про природу, як про книгу, написану математичними символами. На правду, Кампанелла, ще з тієї давньої зустрічі у Падуї замолоду, плекає до цього вченого незгасиме дружнє почуття та глибоку пошану, надзвичайно пильно стежачи за кожним його відкриттям, про які йому доповідають, хоча й не погоджуючись з певними аспектами Галілеєвих доктрин, зокрема відкидаючи всі атомістичні гіпотези пояснення світу про існування нескінченного числа неповторних світів за Демокритом. На початку 1616 р., з нагоди перших доносів у інквізицію про доктрини Коперника, Кампанелла пише *Apologia pro Galileo*; текст не стільки відстоює геліоцентризм, що навряд узгоджується з Телезієвими переконаннями, як є сміливим маніфестом на захист *libertas philosophandi*, де він наголошує на цілковитому праві науковця безпосередньо читати книгу природи — настільки ж божественну, як і Святе

Письмо, аби вдосконалювати книги, написані людьми, що неодмінно потребують виправлень та доповнень. У праці, невеличкій за обсягом, але сповненій цитат про взаємозв'язки філософії, науки і теології, Кампанелла яскраво переконує, що суть проблеми слід шукати в незаслужено високій цінності догм Арістотелевої філософії, адже її, натомість, як і кожну створену людиною доктрину, треба змінювати, виправляти чи відкинути цілком у світлі нових фактів та відкриттів, але так, аби для теології в цьому не містилося жодної загрози. У 30-х роках у Римі Кампанелла знову матиме нагоду побачити Галілея по майже двадцятьох роках після їхньої першої зустрічі; стурбований бурею, що насувалась на друга, він запропонує своє заступництво. Його кандидатуру в Римі сухо відкинуть, і Кампанеллі, котрий з гіркотою усвідомлює, що людські пристрасті здатні затьмарити розум та любов до істини, тільки й залишиться висловлювати свої острахи щодо небезпечності некомпетентних міркувань: «Сумніваюсь у жорстокості людей, котрі не відають» (*Lettere*, p. 242).

Апологія

Галілея

Політична

думка

Однією з царин, над якою жваво розмірковував Кампанелла, є, безсумнівно, політична: вкрай різноманітне спрямування філософської думки, у межах якої, втім, можна виокремити спільні мотиви й теми, що раз у раз повторюються, з-поміж них панівна тема — ідея про те, щоб визначити засади, здатні забезпечити єдність, порядок, раціональність у світі, де панують розбрат, насилля й конфлікти.

Переживши перші жаскі випробовування ув'язнення й отримавши найвищу благодать — збережене життя, Кампанелла створює свою найвідомішу працю, «Місто Сонця»

у вигляді «поетичного діалогу» між моряком із Колombo та лицарем з ордену госпітальєрів. Як ще в ті часи зазначав редактор першого видання (Франкфурт, 1623), такий задум про «філософську республіку» кращий за моделі, запропоновані Платоном в античності та нещодавно Томасом Мором, адже надихався Кампанелла величним прообразом природи. І справді, у посиланні на природу як на втілення властивих усьому божественному «мистецтва» та мудрості — водночас із критикою теперішнього суспільства, де панують несправедливість і нещастя саме тому, що воно далеке від цієї моделі — ключ до простого та переконливого прочитання Кампанеллової утопії. Якщо вся природа — це живий організм, соціальна спільнота теж є «тілом республіки», в якому його ділянки та окремі частини, що наділені численними різноманітними функціями, поєднуються в єдине ціле та керуються спільним благом. Суспільство, базоване на взаємній любові, а не на егоїстичній любові до самого себе: саме через те, якщо позбутись особистої власності, будь-яке майно, будь-яка діяльність, будь-які стосунки стають спільними, зокрема й діти, так, за зухвалим припущенням, навіть межі окремої родини розмиваються, перетворюючись на частину однієї громадської родини. З такого погляду не буває справ жалюгідних чи нищих, а всі вони однаково гідні, якщо роблять внесок у спільний добробут: і такі погляди суперечать Арістотелю, котрий не вважав за гідних та повноправних громадян ремісників, селян і тих, хто займався фізичною працею, наділяючи привілейованим значенням тих, хто займався справою, спрямованою на споглядання. Думка про те, що кожен має працювати залежно від власних фізичних можливостей та нахилів, дає можливість позбутись служіння й наділяє працю новою гідністю, зводячи нанівець абсурдне поняття панства, що більше не віддається лінощам, позаяк байдикування розбещує

людину та все суспільство загалом. Одним із найбільш інноваційних аспектів нового міста є знання та способи його навчання. Стіни будівель, розмальовані зображеннями та *istoriate*, *історіями*, проілюстрованими взірцями з усіх видів науки і мистецтва, перетворюються на надзвичайний театр знань, енциклопедію, відкритую для всіх, що завдяки візуальним образам сприяє швидшому та дієвішому навчанню й зміст якої — це власний досвід і читання живої книги природи, а не слів із «мертвих» книг, написаних людьми.

«Місто Сонця»

Полеміка

з Макіавеллі

Однією з найскладніших теоретичних підстав і водночас найбільш суперечливою у філософській думці Кампанелли, є роздуми про взаємозв'язок релігії і політики та полеміка з переконаннями Макіавеллі (1469—1527). З одного боку, Кампанелла наголошує на філософській обмеженості флорентійського секретаря, котрий, відокремлюючи осібний «політичний» момент, створює складнішу випадкову мережу подій людського життя, пропонуючи бачення, що зводиться лише до політичного життя: тому його вчення, що ґрунтується на емпіричності та хитрості, а не на справжній розважливості, за природою є вкрай нетривким, химерним і приреченим на невдачу, як доводить безславна чи просто банальна смерть його «героїв». Проте, з іншого боку, Кампанелла запозичує та розтлумачує, геть в іншому контексті, уявлення про релігію як про найпотужніший вид зв'язку в людському суспільстві. Цей зв'язок, утім, не постає як цинічний *instrumentum regni*: як він, зокрема, пише у творі *Ateismo trionfato*, який ще називав *Antimachiavellismo*, релігія не є, як на тому наголошують прихильники інтересів Держави, людським винаходом, корисним *figmentum*, вигаданим хитрими церковниками

й наділеним принципами, що допомагають здобути та втримати владу, а становить *virtus naturalis, природну чесноту*, властиву людині й природі загалом.

Релігія

як природна

чеснота

Теорії

Держави

З погляду потреби переосмислити способи перебудови християнської спільноти, по-новому визначаючи відносини між політикою і релігією, між мирською і церковною владою, чільне місце посідає припущення про необхідність всесвітньої монархії, спрямованої на новітнє згуртування єдиної отари під проводом єдиного пастуха. За юнацтва Кампанелли роль містичного Кіра, котрий, домовившись із понтифіком, отримує згоду провадити проповідницьку місію, щоб об'єднати народи в єдиній прадавній вірі, до якої всі можуть долучитись, відіграє іспанський король, але, починаючи з 30-х років, естафета переходить до французького правителя. Під час перебування в Римі (1626—1634 рр.), після звільнення з неаполітанських в'язниць, Кампанелла пише палкий *Dialogo* між трьома співрозмовниками, головна тема якого полягає в захисті політики, яку здійснює кардинал Рішельє (1585—1642), спрямовану не на здобуття одноосібної егоїстичної влади, а на зміцнення Держави у боротьбі проти сил, що зазіхають на її єдність. Започаткувавши систематичне порівняння монархій в Іспанії та Франції, автор у діалогах переконує, що Франція, попри скруту та суперечки, переживає піднесення, добу експансії та зростання, натомість в Іспанії спостерігаються ознаки кризи й невпинного занепаду. До цих переконань Кампанелла повернувся та розвивав їх, мешкаючи в Парижі, місті, куди філософ мусив переселитися наприкінці 1634 р.

через страх нових погроз від іспанців. Зокрема, протягом двох років, 1635—1636 рр., він знову повернувся до роздумів про політику, заявляючи про занепад Іспанії, спричинений, окрім інквізиції, пихою, жорстокістю, невдячністю, релігійного лицемірства, а також руйнівною економічною політикою та неспроможністю об'єднати народи, котрі населяють імперію, де спостерігаються неймовірно скорочення чисельності населення та винищення народів, якими іспанський монарх неспроможний правити, достоту як трапилось у Новому Світі.

Іспанія

та Франція

З порівняльного аналізу двох тогочасних наддержав випливає, що Франція об'єктивно посідає панівне становище, що ґрунтується на набагато більшій чисельності населення, більшому обсязі харчових запасів, тіснішою згуртованістю від природи, більш стійкою економікою й кращими інтелектуальними ресурсами. Утім, за якимсь дивним парадоксом, Франція ніби сама не вірить у власні сили, тож Кампанелла, аби відновити правильне співвідношення між видимістю та дійсністю, вигадкою і правдою, бере на себе роль викривача омани та крихкості влади, що властива Іспанії, приреченій на занепад, заохочуючи французів, усвідомивши свою вищість, взяти на себе тягар відповідальності та стати *liberatores orbis*.

Надія

на майбутнє

З нагоди надзвичайно обнадійливої події — народження дофіна, майбутнього Короля Сонця (1638—1715), Кампанелла у віці 70 років, повертається до дорогих для нього пророчих поглядів й пише натхненну латинську еклогу, де вкотре висловлює віру в наближення епохи оновлення, коли люди відмовляться від «тьмянних барв плачу та невігластва» (*Poesie*, р.

651), аби носити яскраві вбрання на сьайливих серцях, визнавши, що всі є братами та дітьми єдиного батька.

Відчуваючи сумні знамення напередодні сонячного затемнення, після кількох марних спроб відвернути загрозу, на світанку 21 травня 1639 р. Кампанелла помирає.

Див. також: Зародження політики, с. 26;

Релігійна революція, с. 167;

Літературні та історичні утопії:

від Томаса Мора до Томаса Мюнцера, с. 354;

Джордано Бруно, с. 410

Матерія: порівняння і теорії

Антоніо Клерікуціо

Занепад Арістотелевої теорії матерії спричинений тим, що у межах самого Арістотелевого вчення з'являється тлумачення з огляду на теорію про найдрібніші частки доктрини про «мініми у природі».

*Протягом століття набувають обрисів дві концепції щодо альтернативної матерії і матерії за Арістотелем. За концепцією гілозоїзму, найяскравішим поборником якої є Телезіо, матерія — жива. Прихильником атомістичної теорії був Джордано Бруно. Концепціями про побудову світу з дрібних часток починають послуговуватись у металургійних дослідженнях, зокрема про це йдеться у творі *De la pirotechnia* (1540 р.) Ванноччо Бірінгуччо зі С'єни.*

Арістотелізм

Попри те, що загалом з Арістотелевою теорією матерії філософи доби Відродження досі погоджуються, вона зазнає певної трансформації, доповнюючись концепціями про побудову світу з найдрібніших часток (корпускул), які були традиційно чужими для вчення Арістотеля.

Властивості

та якості

тіл

У межах Арістотелевої системи мислення теорія матерії мала визначення цілком протилежне концепції про атомістичну будову світу. За Арістотелем, сутність, чи то пак ество кожної речі, що існує окремо, складається з форми (внутрішнього начала, яке визначає її властивості та структуру) і матерії, або субстракції. Але форма і матерія існують окремо лише

в мисленні, у фізичному світі немає форм без матерії, як не існує матерії, позбавленої форми, всі тіла складаються з чотирьох стихій, кожній з яких відповідають спарені властивості: вогонь — гарячий та сухий, повітря — гаряче та вологе, вода — холодна та волога, земля — холодна й суха. На відміну від учення про атомістичну будову світу, найголовніші складові тіл визначаються не кількісними, а якісними властивостями. На відміну від атомів, що є незмінними, аристотелівські стихії не вважаються незмінними, а кожна з них здатна перетворитися на будь-яку з решти трьох, змінюючи одну чи обидві свої властивості.

Поміж прихильників Аристотелевого вчення вже в Середньовіччі з'явилися прибічники різних поглядів на одну з найбільш діткливих проблем у теорії про матерію, створеній майстром. Себто, чи у змішаному тілі зберігаються первісні стихії, з яких його було утворено, і якщо зберігаються, то в якому вигляді.

Різні розв'язки щодо складу змішаних стихій, по суті, ґрунтуються на філософських, а не досвідних причинах. Прихильники Аристотелевої теорії з Падуї, наслідуючи поглядам Аверроеса (1126—1198), переконують, що у змішаному стані елементи зберігають свої форми, які містяться в них, але виявляються менше, тоді як томісти стверджують, що зберігаються лише властивості природних елементів, проте не їхні форми. На думку Фернеля (1497—1558), форми елементів зберігаються, але в неактивному стані, позаяк є ув'язненими вищою формою *mixtum*.

Межі
Аристотелевої
теорії

Хоча ці суперечки можуть видаватись суто словесними, дискусії про змішані стихії відкривають шлях до занепаду

Арістотелевої теорії про матерію; зрештою, Арістотелева філософія заходить у глухий кут, не маючи розв'язку задачі, яка б ґрунтувалась на принципах Арістотелевої думки. Віднині, обговорюючи змішані природні елементи, послуговуватимуться концепцією «природного мінімуму», аби долучити теорію про корпускулярну побудову світу до арістотелізму Чинквеченто.

Доктрина про *minima naturalia* постає як добре означена теорія про структуру матерії Агостіно Ніфо (1473?—1546?). До нього мініми вважалися здебільшого лише теоретичними межами поділу, за якими речовина перестає існувати, тобто втрачає власну форму. Натомість Ніфо переконує, що *minima* справді існує, й коли дві речовини хімічно діють одна на одну, реагують їхні відповідні мініми, таким чином утворюючи складені мініми.

Юлій Цезар

Скалігер

Юлій Цезар Скалігер (1484—1525) здійснює ще один крок до тлумачення мінім як корпускул, стверджуючи, що *minima* і *mixtum* різних речовин мають різні розміри. Скалігер пояснює хімічний склад (*mixtum*) як наслідок руху *minima*, що визначає взаємовплив речовин. Франсіско Толет дотримується тієї самої думки, як і Скалігер, стверджуючи, що складний елемент формується, коли обсяг його складників сягає їхньої *minima naturalia*. Зрештою завершив тлумачення *minima* з погляду корпускулярної будови на початку наступного століття Даніель Зеннерт (1572—1637).

Теорії гілозоїстів

Бернандіно

Телезіо

Повернення до філософських систем, відмінних від Арістотелевої, як, наприклад, до стоїцизму, сприяє утвердженню гілозоїстичних доктрин, які приписують матерії

внутрішні начала дії та життя. Одним із найголовніших прихильників гілозоїзму є Бернардіно Телезіо, котрий наполягає на тому, що у природі існують три начала: дві активні природи (холод і тепло) та тілесна маса. Всі три начала існують не окремо одне від одного, а разом містяться у всіх тілах, а матерія є не пасивною, як переконані прихильники Арістотеля, а активною. Отже, у Телезіо вже немає протиставлення матерії і форми, а натомість є матерія, яка відрізняється, залежно від різних рівнів активності.

Згодом думку про те, що всесвіт є живим, підхоплює Кампанелла (1568—1639) у своєму творі «Про сенс речей та магію» (написаному в 1590 р.), де, утім бракує матеріалістичних відкриттів, які натомість помітні у Телезіо.

Уялення про природу як живий організм властиві і натурфілософії Парацельса (1493—1541) та його послідовників, які Арістотелевій доктрині про чотири стихії протиставляють три хімічних начала: сіль, сірку та ртуть, з яких складаються тіла й на які їх можна розкласти, подіявши вогнем. На думку прихильників системи Парацельса, дух, украй тонка та активна матерія, оживлює всю природу; життя існує у всій природі, а різні природні сутності взаємодіють, притягуючись та відштовхуючись.

Атомістична теорія

Джилорамо

Фракасторо

Відродження прадавнього вчення про атомізм відбувається подвійним шляхом: з одного боку, на філологічній ниві, а з іншого — у царині медицини. Латинський переклад Амброджо Траверсарі (1386—1439) «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів» Діогена Лаертського стає головним джерелом пізнання філософської думки Епікура, а нове знайомство з поемою Лукреція *De rerum natura* завдяки

перекладу Поджо Браччоліні (1380—1459), адже ця поема в Чинквеченто справляла значний вплив, дають можливість філософам XVI ст. ознайомитись із фізикою, що ґрунтується на атомістичній побудові матерії.

У царині медицини теорії про корпускулярність матерії постають у дискусіях щодо причин виникнення заражень: так, Джилорамо Фракасторо (1478?—1553) вважав, що осередки запалення поширюються завдяки насінню, яке він розумів як корпускули, що, утім, не є геть тотожним атомам Епікура, адже останні наділені суто геометрично-механічними властивостями.

Джордано Бруно

Усіляко підтримав атомістичну теорію Джордано Бруно, на чю думку всі тіла складаються з атомів, фізичних одиниць, які є неподільними та незнищеними.

Атомів, на думку Бруно, безмежна кількість, й вони всі однакового розміру та мають однакоку, сферичну, форму, складаючись з однакової однорідної матерії. Однак попри те, що Бруно погодився, ніби корпускули є найдрібнішими складовими тіл, він не прийняв цілком епікурейське вчення про атоми. На відміну від прадавнього атомізму, в системі Бруно немає порожнечі; у всесвіті Бруно етер, який він визначає як надзвичайно тонку речовину, просту та скінченну, заповнює весь простір між тілами. Крім того, за системою мислення Бруно, етер ще й відіграє роль начала, що пов'язує тіла, а не окремі атоми, які через сферичну форму не завжди на це спроможні.

Теорії про найдрібніші часточки та металургійні дослідження: Бірінгуччо

De la pirotechnia

Концепції про побудову світу з найдрібніших часточок почали виникати ще в середньовічній алхімії, зокрема про це

Йдеться у *Summa perfectionis*, написаному Псевдо-Гебером, що сягає кінця XIII ст. Твір набув у добу Відродження значного поширення у вигляді й рукопису, і друкованої книги. У творі *De la pirotechnia* (1540 р.) інженер-металург Ванноччо Бірінгуччо (1480—1537) із Сієни розповідає про структуру металів, і, надихнувшись працею Псевдо-Гебера, тлумачить фізико-хімічні властивості металів з погляду корпускулярної будови. Теорії Бірінгуччо є компромісом між доктриною про стихії та атомістичною концепцією. Всі чотири елементи, які вирізняв Арістотель (вода, земля, повітря, вогонь) вважаються часточками матерії, що наділені визначеними якостями; поєднуючись у різних пропорціях, вони утворюють якості, властиві різним металам. Властивості металів залежать не від Арістотелевих форм речовини, а від руху та способу скупчення корпускул, з яких складаються, а також пропорцій між часточками та порами. У золота щільна структура, бо часточки, з якого воно складається, перебувають у рівновазі й через те не піддається окисненню. Натомість піддаються окисненню інші метали, структура яких не така однорідна й чії часточки є рухомими. Збільшення ваги металів під час обпалення пояснене існуванням корпускул та пор: якщо метал піддавати нагріванню, пори в його структурі розширюються, даючи змогу виходити повітряним часточкам, які — за Арістотелевою теорією — легкі та беруть участь в утворенні сумішей, зменшуючи їхню вагу.

Див. також: Берnardіно Телезіо, с. 404;

Джордано Бруно, с. 410;

Алхімія і хімія, с. 474

Наука і техніка

Вступ
Антоніо Клерікуціо

Для того щоб збагнути, якими насправді були наука і техніка в Чинквеченто, слід забути про проекцію в це століття уявлень про те, якою стала техніка, сформована у наступні століття. Також не варто зосереджуватись лише на окремих темах та галузях знань, що їх вважають більш «просунутими» з погляду здобутків, яких досягнуто сучасною наукою. Ми не прагнемо применшити вагу епохальних відкриттів на кшталт розвитку геліоцентричної системи, запропонованої Коперником (1473—1543) чи створення сучасної анатомії Андреасом Везалієм (1514—1564), однак було би помилкою зупинятись лише на цих, нехай і важливих здобутках людського інтелекту. Водночас утвердження коперникової Сонячної системи відбувалося вкрай повільно, завершившись лише в XVII ст., а Везалієва анатомія ще багато чим завдячувала концепціям Галена (бл. 129 — бл. 210). Авторитет Галена протягом усього століття ще був надзвичайно високий.

Предмет
науки

Утім, є одне застереження, що допоможе уникнути пережитків минулого — визначити, що в Чинквеченто вважати «наукою», вкрай нелегко. У XVI ст. межі науки та решти видів людської діяльності ще не визначено: вивчення космосу, природи та людини нерозривно пов'язане з релігією, філософією, археологією або належить до емпіричних дослідів, які не мають чітко окреслених пізнавальних правил та норм. Ті, хто займається наукою, не є фаховими науковцями, це —

медики, картографи, ремісники, військові та цивільні інженери, астрологи, університетські професори, представники аристократії та духівництва.

Якщо зважатимемо на осередки та форми організації науки, можна виокремити кілька елементів, що не мають стосунку до попередніх століть. Посилюється роль королівського двору як місця, де займаються своєю справою математики, алхіміки, натуралісти, астрологи, філософи, інженери; при дворах створюють лабораторії та збирають натуралістичні предмети та наукові знаряддя. Університети й надалі залишаються головним центром передавання знань, але там теж упроваджують інновації, як-от створюють анатомічні театри, ботанічні сади як місце для досліджень та навчання. Поруч із традиційними осередками, науковими знаннями та практиками, розвиваються — особливо в Центральній та Північній Італії та у Німеччині — у ремісничих майстернях, при корабельнях, на будівельних майданчиках та в аптеках, де поєднуються практика з теорією, — ремісництво й експериментальні пошуки, математика та вправна фізична праця. Визначальним для нового способу пізнання та застосування знань, що ґрунтуються на особистому досвіді, емпіричних дослідках та нехтуванні авторитетами, стає соціальне піднесення ремісників та технічних фахівців, визнання важливості їхніх умінь у вирішенні практичних проблем, як-от видобуток і обробка металів, спорудження фортець, мореплавство й виробництво інструментів. Одним з найвидатніших прикладів цього процесу є швейцарський лікар Парацельс (1493—1541): він критикував традиційні підходи, просував реформу медицини, що ґрунтується на хімії, яку тривалий час вважали прикладним мистецтвом, якому бракує інтелектуальної гідності. У галузі балістики, побудови механізмів та точних вимірювальних знарядь практичний досвід поєднується з математичними знаннями.

Техніка

і експерименти

Гуманісти, вчені та видавці

«Новий»

Арістотель

Хоча соціальне піднесення ремісництва та вага практичних мистецтв, що зростає, є однією з інновацій у науці Чинквеченто, не менш важливу роль відіграють гуманістичні дослідження. Відкривши по-новому грецькі та давньоримські філософські, медичні, наукові твори та доктрини, збагачуються знання, спонукаючи до нових напрямів досліджень у медицині, математиці, фізиці та географії. Важливе значення мають нові видання та переклади Арістотелевих праць, що втілюють плоди гуманістичних дослідницьких методів. «Новий» Арістотель гуманістів, відмінний від середньовічного, посідає чільне місце у філософській та науковій культурі Чинквеченто. Теорія про стихії, рух та Арістотелеве вчення про космос рідко піддаються сумніву, й лише в наступному столітті почне утверджуватись геліоцентрична концепція побудови світу — тільки подолавши опір прихильників Арістотелевої фізики. До Арістотеля, як його розуміли гуманісти, долучаються твори його послідовників, зокрема «Механіка» (*Meccaniche*) (аж до XVII ст. творові приписували авторство Арістотеля) та трактати Теофраста (370 — 284 рр. до н. е.) про рослини.

Друкарство

Праці гуманістів не можна відмежовувати від розвитку книгодрукування рухомими літерами, одного з найголовніших факторів розвитку науки в добу Відродження. Друкарство зумовлює поширення наукових знань поміж різноманітною публікою, набагато численнішою за кількість тих, кому призначалися рукописи. Друк книг також уможливорює репродукцію зображень, які набувають чимраз більшої ваги

в науці й техніці, приміром, як у випадку з *De humani corporis fabrica* Везалія та *De re metallica* Агріколи (1494—1555). Вплив книгодрукування надто вагомий у медицині: через розповсюдження численної літератури народною мовою традиційні засоби контролю медичної діяльності зазнають кризи, полегшуючи поширення неофіційних способів медичного лікування. Хірурги-м'ясники, цирульники, цілителі та шарлатани отримують у своє порядкування доладні підручники з практичної медицини та фармації, недорогі й легкі у користуванні; мають, до всього, ще й змогу доволі легко писати у памфлетах та листівках про власні способи лікування та лікарські засоби, які продають. Розвиток поліграфічної галузі сприяє поширенню справжнього літературного жанру, так званих таємних книг, які в XVI ст. вщерть заповнили видавничий ринок, що саме зароджувався.

Нові світи

Картографія

Одним із найпотужніших поштовхів для розвитку науки стають у XVI ст. мандрівки-експедиції та географічні відкриття. Подорожі океанами, започатковані у XVI ст., потребують дедалі складнішого приладдя, аби визначати курс та швидкість корабля, а також чимраз детальніших географічних мап. Картографія, яка у попередньому столітті набула у політиці Іспанії та Португалії стратегічної ваги, тепер привернула увагу численних європейських держав. Мета Каси-де-Контратасьйон (Торговельна палата) Севільї, заснованої в 1503 р. королевою Ізабеллою, полягала в управлінні торгівлею з Америкою та мореплавством. Різноманітні наукові галузі, зокрема прикладна математика, у її діяльності посідають вагоме місце, дуже стрімко вона перетворилась на місце, де навчають на капітанів, складають географічні мапи й виробляють навігаційне спорядження для мореплавців. У другій половині Чинквеченто

картографія найбільше розвивається передовсім у Північній Європі. Протягом останніх десятиліть XVI ст. Англія закладає підвалини своєї мореплавної могутності, внаслідок чого посилюється викладання математики та географії, і не лише в університетах, а й на приватних курсах, на кшталт тих, що було організовано в Лондоні британською Ост-Індською компанією³⁶. У Нідерландах картографія розвивається завдяки Герарду Кремеру, якого на латинський манер називали Меркатор, провідному картографу XVI ст. Меркатор стояв біля витоків справжньої школи картографів, котрі працювали переважно в Нідерландах. Завдяки друкарю та видавцю Крістофу Плантену, з-під друкарських станків котрого з'являються на світ одні з найкращих карт, наприкінці Чинквеченто одним із найголовніших осередків картографії стає Антверпен. Голландська республіка, зокрема Амстердам, перетворюються на центр виробництва географічних мап, через, зокрема, внесок протестантів з південних Нідерландів. Найприкметнішою є доля Йоссе де Хондта (1563—1612), учня Меркатора, який переїздить із південних Нідерландів, аби оселитися в Амстердамі.

³⁶ Британська приватна компанія, що торгувала з Ост-Індією та Китаєм. — *Прим. пер.*

Нові карти

нові тварини

Мандрівки та експедиції сприяють трансформації знань про світ природи, призводячи до занепаду традиційних класифікацій. Утім, процес цей відбувався доволі повільно, тож у бортових журналах записи мандрівників часто супроводжуються фантастичними розповідями про природу Нового світу, що постає як величезна скриня, вщерть сповнена різноманітними дивовижами. Розповідають про невідомі види тварин і рослин, створені нестримною природою, а також про

чудернацьких створінь дивовижних розмірів та страховиськ на всяк смак. Ще протягом перших десятиліть після відкриття Нового світу до Іспанії (крім дорогоцінних корисних копалин) завозять зразки нових тварин та рослин. На Іберійському півострові сіють насіння, що походить із Нового світу, аби перевірити чи прийметься. Слідом за *conquistadores* рушають у подорожі лікарі та натуралісти, маючи на меті зібрати інформацію про американську флору і фауну.

Людина і космос

Для людини доби Відродження у природі існують прихильності й антипатії, співвідношення між світами земним і небесним, таємними силами та вчинками з небес. Саме на цих підвалинах ґрунтується натуралістична магія, що має на меті пізнати сили, якими багата природа, та скористатися ними. Природна магія Ренесансу не складається з беззмістовних магічних формул, а має на меті відкрити секрети практичного використання та дослідити найтаємничіші витвори природи, ті, що викликають подив, явища, причини яких видаються не поясненими. Магія, як доводить твір Джамбатісти делла Порта (1535?—1615), має практично-механічний характер і є практичним аспектом натуралістичної філософії, утворюючи сукупність знань, спрямованих на втілення на практиці.

Магія

как філософія

природи

У добу, позначену безліччю воєн, епідемій, голодом та релігійними конфліктами, життя пересічних людей супроводжують тривога та неспокій, сприяючи поширенню незагальноприйнятних релігійних практик, що ґрунтуються на апокаліптичних ідеях. Тому не дивина, що у більшій частині населення (неписьменного), втім, як і в багатьох представників освіченої еліти, у ставленні до природи таку вагому роль

відігравали сили та вплив, що були невідконтрольні людині. Доба Відродження характеризується водночас і суспільним поступом, завдяки відкриттю ідеалів життя класичної культури, і періодом, коли панувало християнське переконання щодо природи та людини. Через протестантську Реформацію посилюється переконання про те, що у природі все відбувається за незбагненою божественною волею, із запереченням культу античності й підкресленням його язичницького змісту. Утім, протестантська Реформація водночас дає поштовх для форм пізнання та сприйняття природи, що суперечать середньовічній схоластиці. Започатковуючи запекле протистояння між розумом і вірою, Мартін Лютер (1483—1546) обмежує царину розуму до дослідження світу, відкидаючи будь-яку підставу для пізнання божественного. Внаслідок такого розмежування філософія позбавляється від допоміжної ролі в теології й віднині може сподіватись на самостійний розвиток, зокрема як напрям у вивченні природи. У католицькому світі Контрреформація стає визначальною у посиленні контролю й цензури, спрямованих на філософів та науковців. Окреслюючи умови для розвитку, католицька Церква посттридентського періоду не стає на заваді розвитку науки. Навіть усередині надмогутнього ордену Товариства Ісуса, чи то пак єзуїтів, математичні науки посідають вагоме місце, зокрема передовсім завдяки математику та астроному Христофору Клавію, котрому завдячуємо реформою календаря і який робить вагомий внесок у посилення авторитету єзуїтів та католицької Церкви.

Автономія
знання

Системи побудови світу

Космологія та астрономія
Антоніо Клерікуціо

*Заміна геоцентричної системи побудови світу на геліоцентричну, створену Коперником, перш ніж утвердитись, забере кілька десятиліть. Одразу після оприлюднення твору Коперника *De revolutionibus* (1543 р.) нова система побудови світу натрапляє на потужний опір найрізноманітнішого походження: теологів, фізиків та астрономів. Потенційний конфлікт між геліоцентричною системою побудови світу та Святим Письмом вирішив Кальвін, переконавши, що коли в останньому йдеться про природні явища (тобто такі, що не стосуються Творіння та Спасіння), його слово підлаштовується під поняття, властиві пересічним людям. Отже, якщо між Святим Письмом і здобутками науки виникає суперечність, варто не зважати на Святе Письмо, а йти слідом за наукою.*

Побудова всесвіту за Арістотелем і система Птолемея

На початку століття загалом загальноприйнятою є побудова всесвіту за Арістотелем, яку середньовічні філософи пристосували до християнства: Земля нерухома й розташована в центрі всесвіту, який міститься всередині сфери, утвореної непорушними зорями. Небесні тіла мають геть відмінну від земних природу та властивості: перші складаються з п'ятої стихії (елементу), який є незмінним (*aither*) і, оскільки є досконалими, за природою рухаються рівномірно по колу, яке вважали досконалою фігурою, бо не має ні початку, ні кінця. Земний світ — це світ відтворення та тління, який складається з чотирьох стихій (елементів): земля, вода, повітря, вогонь. Планети обмежені сферами, центром яких є Земля. Рушійну

силу сфер становить Першодвигун, чи то пак основний двигун, позаяк є чистим актом, непорушним та бездіяльним, рухаючись подібно до об'єкта любові. Основний двигун, ототожнюваний християнськими філософами з Творцем, рухається завдяки прагненню до досконалості, яке він викликає в останній сфері, що передає рух до нижчих сфер; за кожною сферою наглядають окремі розуми чи янголи. В Арістотелевому всесвіті протистояння земного і небесного світів не виключає випадкового зв'язку між Небом і Землею. У філософії Арістотеля, зокрема у подальших його працях, увесь земний рух залежить від руху небесних тіл.

Побудові світу за моделлю гомоцентричних Арістотелевих сфер властива одна слабина: вона не пояснює різниці в яскравості (а відтак, і у відстані до Землі) планет, які помітні під час спостереження. Астрономи дотримуються Птолемеєвої моделі, що ґрунтується на математиці, якій бракує пояснення з погляду фізики. Птолемеєм (II ст.), достоту як і після нього астрономи, принаймні до Коперника (1473—1543), мав на меті «рятувати явища», тобто пояснити на перший погляд нерегулярний рух небесних тіл із погляду математики, через сукупність колових рівномірних рухів. Спільним для філософів та астрономів є переконання, ніби небесні тіла рухаються по колу рівномірно. У системі Птолемея застосовано низку складних математичних конструкцій, які називають епіциклом, ексцентром та еквантом для пояснення нерівномірного руху планет.

«Рятувати

явища»

Микола

Кузанський

У західноєвропейських християнських країнах астрономія, що належить до семи вільних мистецтв, має математичний чи

споглядальний характер, а все, що стосується небесних тіл, обговорюється в царині філософії. Між Арістотелевою концепцією про гомоцентричні сфери та Птолемеєвою моделлю епіциклів та ексцентрів існує суперечність, яка, попри всі спроби віднайти компроміс, зберігатиметься протягом цілого XVI ст. Найприкметніший випадок, коли Аверроес (1126—1198), а згодом йому в Чинквеченто наслідували кілька італійських послідовників, як-от Алессандро Акілліні (1463—1512), відкинув систему Птолемея як таку, що не узгоджувалася з гомоцентричними сферами побудови всесвіту за Арістотелем. Веронський лікар Джироламо Фракасторо (1478—1553) погоджується із Арістотелевими гомоцентричними сферами, але скорочує їх число, відкидаючи ті, що потрібні для нейтралізації тертя, що виникає під час взаємодії кожної пари сфер. Він пояснює видиму різницю в яскравості планет різною щільністю небесних сфер. По-новому відкриті напрями античної філософії гуманістів, як-от платонізм, стоїцизм, епікурейство, дуже повільно впливають на науку про космос. Німецький філософ-неоплатоніст Микола Кузанський (1401—1464) на підставі теологічних свідчень переконає, що всесвіт не може мати ні нерухомого центру, ні чіткого кінця, оскільки увесь всесвіт відбивається у будь-якій точці. Отже, Землю не можна вважати центром усесвіту, і не можна вважати, що вона перебуває в цілковитому спокої. Італійський гуманіст Челіо Кальканьїні (1479—1541) наголошував у творі під назвою *Quod caelum stet, terra moveatur* («Небо непорушне, а Земля рухома»), написаному в 1520—1524 рр. і оприлюдненому посмертно в 1544 р., на тому, що цілком можна вважати, ніби Земля здійснює добовий оберт навколо своєї осі. На його думку, Земля в такому разі оберталася б набагато повільніше за вкрай стрімкий рух небес.

Через брак будь-яких астрономічних доказів, адже автор не знався на астрономії, а також запізнілу публікацію твору (який видано за рік після *De revolutionibus* Коперника) гіпотеза Кальканьїні не справила значного впливу на дискусії про системи влаштування світу.

Система Коперника

Геліоцентрична, чи то пак геокінетична, система Коперника ґрунтується водночас на прийнятті концепцій, властивих грецькій науці, про те, що всесвіт є втіленням порядку та гармонії, й на цілковитій згоді з грецьким ідеалом про колоподібність та рівномірність руху небесних тіл. На думку Коперника, Птолемей розглядає кожну планету окремо, а тому не надає жодної єдиної зв'язної системи руху небесних тіл. Взаємопов'язаність та єдність можна отримати, лише якщо Сонце нерухомо стоїть у центрі, а Земля — рухається.

За наполяганням свого учня та помічника Георга Йоахіма Ретіка (1514—1576) з Віттенберзького університету, Коперник наважується віддати до друку здобутки своїх астрономічних досліджень. Ретік складає короткий звіт про дослідження, опублікований у 1540 р. під назвою *Narratio Prima*. Завдяки цій публікації йому вдається подолати опір Коперника щодо публікації його твору *De Revolutionibus orbium coelestium* («Про обертання небесних сфер»). Оскільки Ретік не має змоги опікуватись остаточним редагуванням праці, позаяк у 1542 р. переїздить до Лейпцига, редакцію довірено теологу-лютеранину Андреасу Озіандеру (1498—1552). Він додає від себе передне слово («Передмова до читача»), де наполягає на тому, що головне завдання астрономії — розтлумачити явища. На думку Озіандера (як і астрономів до Коперника), мета астрономії полягає не в тому, аби надавати правдиві теорії про будову космосу, а в тому, щоб пов'язати в одне ціле спостереження та облікувати рух небесних тіл. Отже, як пише Озіандер, гіпотеза

Коперника — одна з-поміж решти, та й по всьому, й не претендує на те, аби бути ні істиною, ні правдоподібною, а лишень є зручнішою та простішою за решту гіпотез про будову всесвіту. Передмову Осіандера надруковано без підпису, тож приписували її Копернику. Утім, саме Кеплер (1571—1630) у 1601 р. викрив автора цієї передмови, чиї уявлення про всесвіт геть відмінні від поглядів Коперника, котрий вважав, що його система будови всесвіту ґрунтувалася на фізичних властивостях, а не була простою математичною гіпотезою.

«Про обертання небесних сфер»

Цілісний образ

Всесвіту

Коперник переконаний, що геокінетична астрономія здатна запропонувати цілісний образ всесвіту, якого бракує у Птолемеєвій системі, де кожену конструкцію розглянуто окремо від решти. У першій книзі *De Revolutionibus*, що була трактатом з космографії, Коперник у спрощеній формі розповів про власну систему побудови всесвіту. Головна її характерна риса — те, що Земля наділена трьома видами руху. Перший рух — обертаний. Коперник доводить, що якщо вважати Землю планетою, яка обертається навколо Сонця, то можна легко пояснити те, що вважають аномаліями в русі планет. Другий вид руху — добовий рух навколо полюсів, який пояснює явища, що в Арістотелевій будові всесвіту приписуються надзвичайно швидкому рухові небес. Звідси випливає третій вид руху: ним Коперник намагається пояснити те, що, попри те, що Земля здійснює річний оберт, її вісь завжди залишається паралельною сама собі. Цей третій вид руху (яким астрономи невдовзі знехтують) описує поверхню земної осі як конус, що зміщується у протилежний бік від центру Землі, себто від сходу на захід. Те, що Земля здійснює річний оберт, не лише дає змогу пояснити аномальний рух планет, а й визначити відстань планет від

Сонця та час, що потрібний кожній планеті, аби пройти власну орбіту. Натомість у системі Птолемея Сонце, Меркурій та Венера, всі троє, мали однаковий період (один рік). Коперникова астрономія має перевагу над Птолемеєвою, адже в ній більші відстані відповідають тривалішому часові обертання. Швидкість планет відповідала їхній відстані від Сонця, й Коперник пишався тим, що запровадив принцип порядку та симетрії, не відомий астрономічному вченню Птолемея. У Коперника три основних аргументи на користь геокінетичної системи упорядкування всесвіту такі: 1) ця система дає можливість розтлумачити видимий рух планет краще за Птолемеєву; 2) представляє більш систематичний та упорядкований образ усесвіту; 3) наділяє Сонце провідним місцем у системі, яке йому належить, позаяк воно є джерелом світла й життя в космосі. Утім, попри те, що Коперник розташував Сонце в центрі всесвіту, він не зробив його осердям руху планет. Центром земної кулі є точка, розташована поблизу Сонця, яка збігається з центром руху планет. Саме тому доречніше визначити Коперникову систему як геокінетичну, а не геліоцентричну. Однак система будови всесвіту, створена Коперником, не така проста, як видається з її схематичного зображення, що міститься у першій книзі *De Revolutionibus*. Аби врахувати дані, здобуті завдяки спостереженням, Коперник вимушений вдаватися до певних вдалих винаходів, властивих Птолемеєвому вченню про зорі, як-от застосовувати ексцентр, деферент та епіцикл. Зокрема, коли Коперник має пояснити різницю у швидкості планет, він не послуговується еквантом — математичною точкою, з якої рух планети видається рівномірним, який використано у Птолемеєвій астрономії, однак вимушений використати систему «деферент—епіцикл». Епіцикли в Коперника не тотожні Птолемеєвим, передовсім тому, що набагато менші, а по-друге, їхній період обертання

однаковий з періодом обертання планетних сфер, до яких вони належать. Коперник не нехтує запереченнями астрономічного характеру щодо руху Землі, на кшталт того, ніби його системі бракує зоряного паралаксу. На те він відповідав, що якби зорі розташовувались на невеличкій відстані від Землі, до якої належали, то варто було би зважати на їхнє видиме зміщення, якого, втім, не трапляється. Тому Коперник змушений надзвичайно розширити космос, аби врахувати, що нерухомим зорям бракує паралаксу. Явище паралаксу виникає внаслідок зміщення, що з'являється, якщо спостерігати за предметом під різним кутом зору: щодалі розташований предмет від спостерігача, то меншим буде паралакс.

Щорічний
рух планет
Геокінетична
система

Після Коперника

Вихід у світ *De Revolutionibus* не зумовлює миттєвого утвердження нової системи будови всесвіту: послідовників Коперника протягом усього XVI ст. налічується обмаль. Набагато більше тих, хто (як про те згадує Озіандер) вбачають у Коперниковій астрономії корисну математичну модель, точнішу за Птолемеєву, але заперечують змістовність системи Коперника з погляду фізики. Теолог-лютеранин Філіпп Меланхтон (1497—1560) та його зять Каспар Пейцер приймають таке тлумачення всесвіту, а далі його визнають і протестантські університети. Астроном Еразм Райнгольд (1511—1553), професор протестантського університету Віттенберга, послуговується обчисленнями щодо руху планет, наведеними в *De revolutionibus*, щоб скласти власні астрономічні таблиці (*Prutenicae Tabulae*, 1551 р.), які були точнішими за *Альфонсові таблиці* (*Tavole Alfonsine*)³⁷. Однак він не погоджується

з геліоцентричною теорією. Міхаель Местлін (1550—1631), професор астрономії в університеті Тюбінгена, послуговується *De revolutionibus*, викладаючи свій курс астрономії, таким чином сприяючи тому, щоб його учень Йоганн Кеплер ознайомився з твором польського астронома.

37 Середньовічні таблиці для обчислення положення Сонця, Місяця та решти планет відносно нерухомих зорь. — *Прим. пер.*

Томас Діггес

Послідовником Коперника був англійський математик Томас Діггес, чий твір *A Perfit Description of the Caelestiall Orbs* (1576 р.) є першою друкованою працею, де підтримано систему побудови всесвіту, створену Коперником. На думку Діггеса, Коперникова система надає справжній опис всесвіту з погляду фізики. Всесвіт нескінченний, а зорі, яких у ньому безліч, розташовані на різній відстані від Сонця у просторі, що не має меж. З-поміж тих, хто вважав теорію Коперника правильною, а не тільки гіпотезою, був філософ Джордано Бруно (1548—1600), котрий у своїх трактатах (зокрема у *La Cena de le Ceneri, De la Causa, Principio et Uno, De infinito, Universo et Mondi*, всі видано в 1584 р.) створив власну концепцію за Лукрецієм Каром³⁸ про нескінченний всесвіт. Всесвіт у Бруно (і в Діггеса) має небагато спільного з всесвітом Коперника, що в нього є скінченним та упорядкованим. Першим, хто надав експериментально підтверджений доказ того, що Земля робить оберт протягом однієї доби, був англієць Вільям Гілберт (1544—1603), який у творі

De Magnete (1600 р.) стверджував, що Земля — це не інертне тіло, а таке, котре рухає магнетична сила, що виникає внаслідок обертового руху планети. Назвавши Землю величезним магнітом, Гілберт експериментальним шляхом доводить, що сфероподібний природний магніт обертається, якщо один його полюс зміщується на північ. Отже, Гілберт доходить висновку,

що цілком закономірно припустити, ніби Земля завдяки магнетичній силі, якою наділена, від природи здатна до колового руху навколо власної осі. Проте Гілберт не погоджується з тим, що Земля здійснює річний оберт довкола Сонця.

38 Жив у 95—50 рр. до н. е. й розмірковував про кількість світів. — *Прим. пер.*

Вільям Гілберт

Погляди Коперника та різні Церкви

Однією з перепон до поширення системи побудови світу Коперника став зв'язок між геоцентричним та геостатичним ученням про космос і Святим Письмом. У католицькій Церкві вчення Коперника стикається ще з однією перешкодою: тісним зв'язком між католицькою теологією та схоластичною філософією, що утверджує думку, ніби Земля статична й розташована у центрі всесвіту. Невдовзі перед Тридентським собором теолог та чернець-домініканець Джованні Марія Толзані (1470/1—1549) наголошує, що система Коперника та Святе Письмо є несумісними, але його невеличкий трактат не знайшов великого відголосу в Римській Церкві. Теологи-протестанти вбачають вирішення проблеми, пов'язаної з узгодженістю Коперникової системи та Святого Письма, у так званому пристосуванні. У цій концепції, підтриманій Кальвіном, ідеться про те, що коли Святе Письмо стосується природних явищ (чи то пак тих, які не стосуються Творіння), опис всесвіту, яким послуговуються, слід пристосовувати до понять пересічних людей; отже, за розбіжностей між словом Святого Письма і здобутками науки варто забути про Письмо й піти слідом за наукою. Радикальнішими є погляди іспанського теолога Дієго де Суньїги, котрий у трактаті *Comento a Giobbe* (*Коментар до книги Йова*) (1584 р.) припускає, що коли у Біблії сказано, що Сонце рухається — це тільки мовний зворот,

пристосований до мови пересічного люду. Адже коли у біблійному тексті написано: «Бог струснув Землю й зрушив її з місця так, що затремтіли стовпи Землі», то це потрібно тлумачити у світлі Коперникової теорії, тобто що Бог своєю силою надає Землі здатність до руху. «Коментар до книги Йова» Суньїги, на який посилатиметься Галілей (1564—1642), заперечуючи сумісність системи Коперника й Святого Письма, міститься в декреті 1616 р., яким католицька Церква засуджує систему побудови світу, створену Коперником.

«Пристосування»

Святого Письма

Система Тихо Браге

Данець Тихо Браге (1546—1601) був одним із найвидатніших астрономів Чинквеченто та автором астрономічної системи, яка тривалий час суперничала з Коперниковою й відрізнялась від Птолемеєвої, хоч і теж ґрунтувалась на тому, що Земля розташована в центрі всесвіту. Тихо вважав, що Земля жодним чином не може рухатись, як із фізичних причин, так і тому, що це суперечить вченню Святого Письма. Утім, на думку Тихо, він здатен вирішити проблеми, властиві Птолемеєвій системі, обминувши геодинамічну концепцію. З його погляду, Земля непорушно розташовується в центрі всесвіту, а навколо неї кожні двадцять чотири години обертаються всі небесні тіла; Сонце проходить оберт навколо Землі за рік, а решта планет обертаються навколо Сонця.

Так, Тихо гадає, що може пояснити нерівномірний рух планет, не вдаючись до складних конструкцій, запропонованих Птолемеєм. На основі спостережень за рухом комет і орбітою Марса (орбіта якого в системі Тихо перетинає сонячну орбіту навколо Землі), Тихо доходить висновку, що планети не обертаються всередині твердих сфер, як наполягав Арістотель у своїй філософії, а описують прості геометричні орбіти.

Важливість астрономічної праці Тихо полягає в тому, що передовсім він накопичив надзвичайно багато результатів спостережень, якими згодом послуговувався німець Йоганн Кеплер (1571—1630), формулюючи три закони земної кінематики, які й донині мають його ім'я.

Реформа календаря

Григоріанський

календар

У 1582 р. католицька Церква впроваджує новий календар, який дотепер використовується у багатьох країнах світу і який названо за ім'ям папи Григорія XIII, на заміну попередньому, юліанському, адже впровадив його Юлій Цезар ще в 45 р. до н. е. Юліанський календар містив кілька неточностей, адже в ньому передбачалося, що рік триває $365\frac{1}{4}$ дня, таким чином, достатньо додати один день раз на чотири роки, аби узгодити календар із так званим сонячним роком, який відповідає часові між двома сонячними циклами після весняного рівнодення, тобто яким вимірюється проміжок часу між початком однієї весни та початком весни року наступного. Насправді, сонячний рік триває довше на $11\frac{1}{4}$ хвилини — здається, ніби й незначна різниця, але за 128 років набігає 24 години. Звідси впливає й складність, пов'язана з визначенням дати Великодня, який мав би припадати на першу неділю після першого місяця уповні після весняного рівнодення, а отже, святкуватись у проміжку між 22 березня та 25 квітня. У 1582 р. облік часу за юліанським календарем відстав на 10 днів. Тому на V Латеранському соборі (1512—1517 рр.) Коперника уповноважили переглянути календар, утім, справу не було завершено вчасно. Через те реформування календаря відбулося за Папи Григорія XIII (1502—1585).

Христофор

Клавій

Його творцем був німецький ченець-єзуїт Христофор Клавій (1537—1612), котрий поклався на власні знання в математиці та свій авторитет. Він визначив, що наступним днем після 4 жовтня стане не 5, а 15 жовтня 1582 р. Поза тим, він вирішив прибрати три високосні роки раз на 400 років, аби отримати у підсумку 97 років, а не 100. Було вирішено, що слід забрати високосний день з кожного нульового року, крім кратних 400, таким чином, роки 1600 і 2000 стали високосними, а 1700, 1800 та 1900 — ні. Завдяки григоріанському календарю пересічний календарний рік триває 365 днів 5 годин 49 хвилин і 12 секунд, переважаючи сонячний рік лише на 26—27 секунд, тому один день різниці набігає за 30 століть, чи то пак кожні 10 000 років різниця сягає 3 дні.

У більшості католицьких країн новий календар набуває чинності в 1582 р., однак у протестантських країнах його офіційно прийнято набагато пізніше, зокрема в Німеччині в 1700 р., а в Англії — у 1752 р.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;

Микола Коперник, с. 445;

Тихо Браге, с. 445

Астрологія

Антоніо Клерікуціо

Попри критику Джованні Піко делла Мірандоли та засудження католицької Церкви у XVI ст. астрологія набуває буйного розквіту. Завдяки друку рухомими літерами надзвичайного поширення набувають астрологічні трактати й брошури. Зацікавленість астрологією підбурювали драматичні події Реформації та міжконфесійні конфлікти.

Вплив небес

Критика

Піко делла

Мірандоли

У творах *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* (1496 р.) Піко делла Мірандола (1463—1494) несамовито обсипає прокльонами астрологію, «яка за напрямком руху зірок передбачає майбутнє», але насправді є «брехливою спекуляцією, забороненою законами релігії». Піко не заперечує, що небо є єдиним і основою всього в усесвіті, та, саме з цієї підстави, він вважає хибною думку про те, що зорі безпосередньо зумовлюють події у світі, який простягнувся під місячним сяйвом, бо ці події залежать від безлічі причин із найближчого минулого чи майбутнього. Астрологію критикують передовсім через те, що вона заперечує свободу волі людини, яка підкорюється не природі, а Богові. Піко найбільш уїдливо критикує теорію про великі з'єднання (кон'югації), на яких наголошують ісламські астрологи, проте вона поширена й серед християнських астрологів, адже пов'язує виникнення нових релігій зі з'єднаннями Юпітера та Сатурна й утворенням ними різноманітних тригонів. Полеміка Піко щодо заперечення

астрології, останнім аргументом якої був теологічний, що відкидав навіть доктрину, яку підтримав Тома Аквінський (1221—1274), за якою зірки впливають на всі тіла у світі, який простягнувся під місячним сяйвом, але лише на чуттєвий та плотський бік людини (не душу), спонукаючи таким чином тільки певні нахили, що їм раціональна сторона людини здатна опиратися. Утім, аргументи Піко не мали численних прихильників. Адже правителі, достоту як і кардинали й понтифіки, потребували астрологічних передбачень та гороскопів. Папа Павло III призначив єпископом міста Чівіта свого астролога Луку Гауріко (1476—1558), який переклав латиною *Almagesto* Птолемея (II ст.) і передбачив те, що він стане Папою Римським. По двох століттях опісля критики Піко спостерігаємо, зокрема завдяки друку рухомими літерами, надзвичайне поширення астрологічної літератури латиною та народними мовами: прогностики, альманахи, лунари, публікації для освіченої і не надто публіки. Численні астрологічні брошури, що рясно засипали книжковий ринок, мають практичну, політичну, релігійну спрямованість. У розпал міжконфесійних конфліктів, які розтинають християнську Європу, зростає кількість брошур, чия головна тема — дива на небі, поява комет, важливі кон'югації планет та «нові зірки», в яких переплітаються астрологія та віщування. Вони пророкують надзвичайні події в політиці, загальну *renovatio* людства, яву Антихриста — пророцтва ці створювались з огляду на книги біблійних пророцтв.

Після Тридентського собору Церква починає більш підозріливо ставитись до астрології, ясновидців та пророцтв. У папських буллах 1586 та 1631 рр. передбачено покарання за діяльність, яка стосується віщування майбутнього, зокрема й за астрологію: все це назвали даремністю, вигадками негідників чи бісівськими діями. Астрологія приписує зорям те, «що

є наслідком свободи волі людини». А тому засуджують усі передбачення, які стосуються інших тем, окрім сільського господарства, мореплавства та медицини. Утім, католицька Церква теж не встояла проти астрологічної спокуси: попри те, що Урбан VIII (1568–1644) видав буллу, що засуджувала астрологію, прагнучи перевірити, наскільки правдиві чутки про його незабарну смерть, Папа просить Кампанеллу (1568–1639) скласти для нього астрологічний прогноз.

Спокуса
астрологією
Астрономи-
астрологи

У всіх суспільних сферах астрологія має неабияку пошану й тісно пов'язана з медициною, натурфілософією та є предметом, який викладають в університетах. Ті, хто займався астрологією, були водночас і астрономами, тож, окрім спостережень за планетами, обчислень їхнього руху та складання таблиць руху планет, вони складали астрологічні передбачення. Для астрології доконечною є обізнаність у точному розташуванні певної планети на небесній сфері, адже воно є визначальним для врахування небесного впливу під час передбачення підсумків «виборів». Перш ніж взятися за чимало справ, питали думки астролога: перед призначенням ліків, сівбою, спорудженням будівлі, шлюбом, укладенням угоди, початком воєнної кампанії чи мандрівки. У Болоньї викладачів астрономії просили складати щорічні *Prognosticon*, маленькі книжечки з астрологічними віщуваннями щодо того, як майбутні кон'югації планет та сонячні затемнення впливатимуть на життя людей.

Природнича і світська астрологія

Доктрина
про аспекти планет

Астрологічні теорії є вкрай складними, а складання гороскопу залежить від багатьох факторів, не лише від розташування планет на зодіакальному колі в момент народження людини. Астролог має зважати на екліптичний градус (чи то пак асцендент), розташований у тій точці неба, що сходить чи заходить над горизонтом на сході в момент, коли народжується людина або започатковують якусь справу. Найважливішою доктриною є доктрина про аспекти планет, за якою в зодіакальне коло вписано правильні геометричні фігури, що за ними визначається, як взаємодіють різні знаки зодіаку та планети. Взаємне розташування планет справді вкрай значуще, зокрема опозиції на кшталт опозицій Сатурна та Юпітера, які трапляються раз на кожні двадцять років.

Гороскопи

Астрологію поділяють на природничу та світську. Перша вивчає небесний вплив на атмосферні явища, погоду, людський організм та перебіг хвороб, до неї вдаються фермери, мореплавці й медики. Друга астрологія, яку ще прозвали «віщувальною», буцімто здатна читати по зірках події майбутнього, передбачати долю людини чи цілої країни. Найпоширенішим видом світської астрології є гороскопи, базовані на розташуванні планет та їхній взаємодії в момент народження, котрі надають інформацію про вдачу людини, її нахили, долю; натомість інші види гороскопів мають на меті допомогти прийняти рішення щодо певного вчинку, битви, коронації чи мандрівки. Такими гороскопами послуговуються правителі, воєначальники, папи та представники всіх прошарків суспільства та будь-якого культурного рівня. В арабському світі була поширена доктрина про великі кон'югації планет, за якою вбачали взаємозв'язок між сполученнями планет на небі й головними історичними подіями (зокрема й виникненням нових релігій): небесні конфігурації — це ніби знаки, а дехто

вважає, що вони є не тільки провістям, а й причинами цивілізаційних змін та значущих політичних подій.

Помпонацці

Однією з філософських засад астрології є неоплатонізм, представником однієї з найпоширеніших течій якого за доби Відродження є Марсіліо Фічіно (1433—1499), котрий розмірковує про космос як живий організм, всесвіт, що звідусіль живлять сили, джерелом яких є зорі. Душа світу, що вдихає життя в цілий космос, є чимось середнім між божественним розумом і тілесною матерією. П'єтро Помпонацці (1462—1524) у творі *De incantationibus* підпорядковує події людського життя як стосовно окремої особи, так і цілого народу, ба навіть, долю релігій (зокрема й християнство) суворому контролю зірок, і навіть переконаний, що те, що люди вважають дивами, насправді є рідкісними та незвичними явищами, які трапляються через тривалі проміжки часу. Корнелій Агриппа Неттестаймський (1486—1535), котрого надихало неоплатонічне вчення про космос Марсілія Фічіно, запекло критикував світську астрологію, але припускав, ніби надзвичайні передвістя зорь цілком давали змогу передбачити майбутнє, якщо тлумачення цих знаків мало підтвердження у Святому Письмі. На думку Парацельса (1493—1541), космічні події завжди пов'язані з надзвичайним втручанням Бога у справи людини; знаки на небі — це боже послання, що узагальнює Святе Письмо.

Кардано

Джилорамо Кардано (1501—1576) прагне повернути астрології гідність, яка, на його переконання, істотно спаплюжена численними астрологами Чинквеченто, котрі, не маючи математичних знань, карбують одну брехню за іншою буцімто як віщування зірок. На думку Кардано, астрологія має стати частиною натурфілософії, передовсім знову повертаючись (ще й з філологічного погляду) до змісту Птолемеєвого трактату

Quadrupartito. Арабські астрологи та їхні послідовники помиляються в тому, що прагнуть дати астрологічне тлумачення найрізноманітнішим подіям, навіть найменш значущим. Наслідуючи Птолемея, Кардано переконує, що астрологія надає припущення щодо ймовірного майбутнього. Послуговуючись такими обмеженнями, Кардано пристосовує теорію значущих кон'югацій, припускаючи, що за зорями можна передбачити події, які стосуються історії людства і релігій. Спочатку заперечуючи астрологію (приставши на аргументи Піко), згодом Кампанелла, достоту як і Кардано, ставить собі за мету її реформувати — таким чином, аби підлаштувати під католицьку віру. Кампанелла вважає астрологію знанням не про певність, а про ймовірності, намагаючись узгодити теорію про зірковий вплив зі свободою волі. Зорі впливають на тіло та дух тварин, зв'язок між тілом і душею; душа здатна вирішити, чи слухатись їй того, до чого спонукає її тіло або опиратись йому, але, оскільки, на думку Кампанелли, люди переважно схильні скорятися своїм пристрастям, астрологія у багатьох випадках дає змогу передбачати події. Тому не дивно, що «Місто Сонця» Кампанелли просотане астрологічними концепціями й досконале місто організоване так, аби існувати у гармонії з зірками.

Кампанелла

На відміну від переконань, властивих широкому загалу, астрологія не занепадає з появою Коперникової системи будови всесвіту. Проте безпосереднього зв'язку між геоцентричною системою й астрологією немає. Астрологічні віщування на підставі впливу Сонця та решти планет популярні й серед тих, хто не пристав на систему будови всесвіту, створену Птолемеєм. Коперник, Ретік, Браго, Кеплер та Галілей — усі вони вивчали астрологію та займалися нею.

Див. також: Людина і космос, с. 15;

Чаклунство, с. 212;
П'єтро Помпонацці, с. 320;
Джилорамо Кардано, с. 379;
Томмазо Кампанелла, с. 417;
Космологія та астрономія, с. 434

Микола Коперник

Антоніо Клерікуціо

Книга польського астронома Миколи Коперника De revolutionibus orbium coelestium (1543 р.) позначає початок перетворення астрономії та космології. Головне нововведення Коперника — те, що Земля не стоїть непорушно в центрі всесвіту, а обертається навколо Сонця, як і решта планет. Думки Коперника не були революційними, адже він прагнув відновити принцип гармонії та порядку в рухові небесних тіл. Попри те, що його концепція була більш вишуканою та точною за Птолемеєву, утвердилась вона не відразу. Її заперечували доктрини, що ґрунтувались на здоровому глузді, Арістотелевій фізиці та, як гадали, невідповідності геліоцентризму змісту Святого Письма.

Життєпис Миколи Коперника

Ретік

і Озіандер

Микола Коперник народився в Торні (Торунь у сучасній Польщі) у Померанії в 1473 р., навчався у Кракові, згодом у Болоньї та Феррарі, де отримав ступінь доктора канонічного права у 1503 р. У 1495 р. його дядько, Лукаш Ватцеронде, єпископ Вармії, знаходить йому місце каноніка в капітулі Вармії, посаду, яка забезпечує його можливістю вчитися та рентою. З 1506 р. й аж до своєї смерті (1543 р.) Коперник майже постійно проживає у польському Фромборку, де обіймає чиновницькі посади, займається медициною, вчить астрономію та економіку. У 1500 р. у Римі складає іспит із математики на очах велелюдного натовпу. Достеменно важко визначити, коли саме Коперник вигадав побудову своєї Сонячної системи. У 1508—1514 роках він пише відомий твір *Commentariolus*, де описує

геліоцентричну систему, посилаючись на більш розлогий трактат, над яким саме працює. *Commentariolus* у вигляді рукопису поширюється поміж астрономів та філософів. У 1539 р. до нього завітав молодий математик з Віттенберга, Георг Йохім Ретік (1514—1574). Тоді Коперник уже підготував першу редакцію *De Revolutionibus orbium caelestium*.

Попри небажання друкувати свою працю, Коперник таки дозволяє молодому астроному прочитати рукопис і опублікувати його узагальнений опис. Отже, у 1540 р. Ретік передає до друку *Narratio prima*, і, можливо, саме це сприяло тому, що таки вдалося здолати опір польського астронома та опублікувати твір у повному обсязі. Утім, Ретік не має змоги доопрацювати редакцію Коперникового твору, бо його покликано викладати в Лейпцигу. Його місце посідає Андреас Озіандер, лютеранський пастор. А тим часом Коперник, переживши інсульт, не в змозі наглядати за остаточною редакцією книги, яку буде видано в рік смерті автора, з анонімною передмовою, яку написав Озіандер. Чоловік, переймаючись через імовірне незадоволення теологів теорією Коперника, не облишає свого переконання, що головна мета астронома — споглядати та визначати геометричні моделі в космосі, а не пояснювати фізичні. Завдяки його передмові Сонячна система Коперника постала як корисна гіпотеза для обчислення планетних рухів, а не справжня система влаштування всесвіту.

Астрономія та космологія Коперника

З античних часів й аж до праць Коперника завдання астронома полягало в тому, щоб визначити геометричні моделі, за якими обчислювати рух небесних тіл. Для греків астрономія була математичною наукою, яка водночас ґрунтувалася на систематичних спостереженнях за небесними тілами. Протягом понад вісімнадцяти століть астрономія становила галузь

прикладної геометрії, яку майже завжди відмежовували від космології, вважаючи геть відмінною від неї. Арабські й латинські астрономи переважно присвячували себе розробленню астрономічних таблиць, спрямованих на те, аби передбачати наперед розташування планет. На відміну від попередників Коперник встановлює тісний зв'язок між астрономією і космологією: його Сонячна система, де Земля не розташовується в центрі всесвіту, а перетворюється на одну з планет — це не лише математична модель, а справжнє відтворення будови всесвіту.

Цілісна теорія

Сонячна система Коперника є не результатом нових астрономічних досліджень чи більш вивірених математичних обчислень, а радше витвором нового способу інтерпретації даних від спостережень, що вже проводились. За Коперником, геліоцентричний усесвіт здатен пояснити всі небесні явища, які наразі відомі, зокрема й нерівномірний рух планет, завдяки набагато довшій та простішій структурі, ніж та, яку застосовували послідовники Птолемея.

У присвяті до Папи Павла III Коперник пояснює, які мотиви спонукали його до реформування астрономії: незгода поміж астрономів, велика кількість астрономічних систем, а також нездатність точно відтворити планетний рух, не відступаючи від принципу колового рівномірного руху. Коперник переконаний, що геодинамічна астрономія дає системне зображення космосу, якого бракує Птолемеєвій системі, де кожную конструкцію розглянуто незалежно від решти. Вигадані Птолемеєм механізми пояснювали окремі проблеми (швидкість чи розташування), але не створювали суцільної картини, системного образу всесвіту.

Три види

руху Землі

У книзі *De revolutionibus*, що є трактатом із космології, Коперник у спрощеному вигляді демонструє створену ним Сонячну систему. Її провідною питомою ознакою є те, що Земля здатна до трьох видів руху: 1) обертального; Коперник довів, що, коли вважати, ніби Земля рухається по орбіті навколо Сонця, легко можна пояснити особливості руху планети, які вважають аномальними; 2) добового руху навколо полюсів, від якого залежать явища, що в Арістотелевій космології вважали наслідком украй швидкісного добового руху небес; 3) руху, яким Коперник пояснює той факт, що, попри щорічний оберт, земна вісь завжди спрямована в одну й ту саму точку небесної сфери. Цей третій вид руху спонукає земну вісь описувати форму конуса, зміщуючись у протилежному напрямку від центру Землі, чи то пак зі сходу на захід.

Центральне

положення Сонця

Завдяки річному обертанню Землі вдається пояснити набагато простішим способом видимі аномалії в русі планет, а також розрахувати відстань від усіх планет до Сонця та час, потрібний кожній планеті, аби пройти свою орбіту цілком. Система Коперника має перевагу перед Птолемеєвою, адже визначає, що довшій відстані відповідають триваліші періоди обертання планети. Швидкість обертання планет залежить від їхньої відстані від Сонця. Коперник може пишатися тим, що йому вдалося упровадити принцип порядку та симетрії, яких, на його думку, бракувало в астрономії, започаткованій Птолемеєм.

Відповідь

на заперечення

Геліоцентрична система влаштування світу має перевагу над геоцентричною ще й тому, що, на думку Коперника, надає Сонцю провідне місце, якого це світило гідне. У розділі X *De*

Revolutionibus астроном пише: «Отже, у центрі всіх речей розташовано Сонце. А хто ж у цьому прекраснім храмі поставить цю лампаду в інше місце, краще за те, з якого воно здатне водночас освітити геть усе? Адже, справді, не випадково ж дехто прозвав Сонце “Лампадою Світу”, а хтось — володарем. Трисмегіст назвав його видимий Бог, а в “Електри” Софокла воно зветься всевидячим». Думка про гідність та центральне місце Сонця відома в кількох філософських традиціях: у метафізиці світла (яку в Середньовіччі ототожнювали з наукою про оптику), неоплатонізмі та герметизмі.

Однак варто наголосити, що, попри те, що Коперник розташував Сонце в центрі всесвіту, він не ставить його в центр планетного руху. Центром земної сфери є точка, розташована поблизу Сонця, й вона ж є водночас і центром, навколо якого обертаються планети. Саме тому Сонячну систему Коперника доречніше називати геокінетичною, а не геліоцентричною. Коперник чудово усвідомлює, що прихильникам Арістотелевої астрономії важко буде прийняти геокінетичну концепцію будови всесвіту; так, на заперечення, що, мовляв, атмосфера через щоденне обертання Землі навколо своєї осі залишиться позаду неї, Коперник відповідав, що атмосфера теж бере участь в обертанні Землі.

Натомість, чуючи заперечення астрономічного штибу, мовляв, під час щорічного оберту Землі ми мали би спостерігати зміну кутової відстані нерухомих зірок на двох крайніх точках земної орбіти, Коперник відповів тим, що надзвичайно розширив межі всесвіту (який все одно вважав скінченим). Таким чином, зміна розташування Землі не чинила б жодного впливу під час спостереження за нерухомими зорями. Відчутно віддалившись від Арістотелевої концепції будови всесвіту, Коперник, до всього, наполягає на тому, що, незважаючи на те,

що Земля важке небесне тіло, вона рухається сама по собі по колу (достоту як і решта небесних тіл) завдяки сфероподібній формі. Він беззастережно заперечує впроваджене Арістотелем розмежування небесних і земних тіл. Концепцію ваги (тяжіння) він розтлумачив у беззастережно антиарістотелевому спрямуванні: важкі тіла падають на Землю не для того, щоб посісти своє природне місце (як навчала Арістотелева фізика), а тому, що наділені природною схильністю возз'єднуватись із тілом, частиною котрого вони є. Отже, тяжіння не є винятковою властивістю земних тіл, позаяк такою самою схильністю, на думку Коперника, наділені й частини, з яких складаються небесні тіла.

Див. також: Космологія та астрономія, с. 434;

Тихо Браге, с. 449;

Спостереження та вимірювання: нові наукові прилади, с. 516

Тихо Браге

Антоніо Клерікуціо

Жоден астроном до винайдення телескопа не міг зрівнятися з данцем Тихо Браге у якості та точності астрономічних спостережень. Надзвичайне значення для розвитку астрономії стали його спостереження за рухом Місяця, Марсу, над новою зіркою в 1572 р. та кометою в 1577 р. Браге переконаний у тому, що система Коперника краща за Птолемеєву, адже є набагато зладженішою, точнішою, упорядкованішою, але не схильний погоджуватися з видами руху, властивими Землі. Він створив гео-геліоцентричну систему побудови всесвіту, яка в XVII ст. набула неабиякого поширення.

Спостереження за небом

Наукова

пристрасть

У тринадцять років Тихо Браге (1546—1601), що належав до одного з найвпливовіших данських родів, вступає до лютеранського університету в Копенгагені та присвячує себе вивченню астрономії та астрології. У шістнадцять вирушає на підвищення кваліфікації у Німеччину й під час цієї подорожі знайомиться з П'єром де ла Раме (1515—1572), котрий заохочує його продовження астрономічних спостережень. Саме в ці роки він починає скуповувати, проектувати та створювати прилади для астрономічних спостережень і вимірювань, які згодом утворять його неймовірну колекцію. Навчається у Віттенбергу, Лейпцигу, Ростоку, де йому під час дуелі, яка, мабуть, стала наслідком суперечки з математичних питань, відтинають шматок носа. У 1570 р. повертається на Батьківщину, де оселяється у Херревадському абатстві (у Скандії, що нині

належить Данському королівству), де проводить ретельні астрономічні спостереження, вивчає алхімію та створює лабораторію. 11 листопада 1572 р. спостерігає за новим дуже яскравим виблиском світла в сузір'ї Кассіопеї, якого до того ще ніхто не бачив. Спостереження переконують його, що йдеться про небесне явище, що стосується зірок, але не рухається так, як раніше припускали вчені. Тихо тлумачить це явище як нову зірку, яка, утім, за кілька тижнів зникає (сьогодні знаємо, що то була наднова зірка). Оприлюднює свої спостереження у першому друкованому творі *De nova stella* (1573 р.), що уславив його на всю Європу. Тихо розтлумачив нове явище зовсім не в дусі Арістотелевої філософії, за якою небеса є незмінними, а тому жодне небесне тіло не може ні народитися, ні зникнути. Тихо припускає, що нова зірка складається з небесної матерії, як і решта зірок, але не наділена тривалою досконалістю, і саме цим він пояснював, чому так швидко вона розчинилася. Наднова стала не лише предметом астрономічних досліджень: Тихо тлумачить це явище як знамення нового безладдя, яке незабаром виявиться у Північній Європі. Так само й комету, яку було помічено 1577 р., Тихо розтлумачить як небесне тіло, а не явище світу, що простягся під місячним сяйвом (як годиться за Арістотелевою теорією). Комета, як і наднова зоря, на думку Тихо, є знаменням, що його слід розгадувати як астрологічний знак та тлумачити в есхатологічному дусі. Він переймає погляди Парацельса (1493—1541) на природу, в основі яких перебувала відповідність між небесними і земними явищами, утім, безжально критикує астрологів. Як і багато сучасників, він вірить у вплив небесних тіл на земні тіла та складає гороскопи.

«Нова зірка»

Ураніборг

У 1575 р. відвідує ландграфство Гессен-Кассель, де править Вільгельм IV, котрий також палко захоплюється астрономічними

спостереженнями. Наступного року король Данії, Фредерік II, надає Тихо пенсію та дарує маєток на шведському острові Вен, розташований у протоці Ересунн. Тут Тихо зводить справжній дослідницький центр, який називає Ураніборгом («замок небес»). В Ураніборзі, де працюють вчені з багатьох європейських країн, розташовані астрономічна обсерваторія, бібліотека, хімічна лабораторія. У данського астронома налічується чимало різноманітних астрономічних приладів (*torquetum* (торкветум), армілярні сфери, циферблати, астролябії, секстанти), дивовижна бронзова земна куля (півтора метри в обхваті), небесні мапи, годинники. А ще Ураніборг є неабиякою принадою, адже її прагнуть відвідати науковці, представники знаті та навіть Яків VI, король Шотландії. Так само на острові Вен Тихо зводить паперову фабрику та друкарню, а у 1584 р. — другу обсерваторію, Штернеборг, багаторівневу споруду, підземні шаблі якої він використовував для зберігання приладдя. По смерті Фредеріка II на трон сходять Кристіан IV (1577—1648), стосунки з яким у Тихо одразу псуються, тож у 1597 р. астроном переїздить із Данії до Гамбурга, де видає свою *Механіку* (1597 р.), в якій містяться описи всіх його приладів. У 1599 р. оселяється у Празі при дворі Рудольфа II. Споруджує обсерваторію у Бенатках, неподалік Праги, де працює протягом двох років (аж до смерті, що спіткала його в 1601 р.). У 1600 р. до нього у Празі долучається Кеплер (1571—1630), де разом починають працювати над видимими аномаліями руху Марса, за якими спостерігав Тихо.

Не приставши ні на бік Птолемея, ні на бік Коперника

Увесь астрономічний доробок Браге характеризується прагненням отримати якомога точніші результати під час астрономічних спостережень. Вивчаючи рух Місяця, використовуючи обчислення Коперника, він робить відкриття, що місячний рух відбувається зі змінною швидкістю, а це

суперечить принципу рівномірного руху небесних тіл. Утім, Тихо не запропонував жодної моделі, яка б допомогла пояснити цю аномалію. У 1588 р. оприлюднює власну систему влаштування всесвіту, яка підтримує Птолемеєву та стає найпопулярнішою концепцією будови всесвіту, що ґрунтується на центральному місці Землі та її нерухомості. Тихо визнає, що Сонячна система Коперника краща за Птолемеєву, зокрема щодо порядку та гармонійності, яку пропонує, а також у викінченому вирішенні проблеми, пов'язаної з аномальним рухом планет. Утім, Браге не схильний до того, що Земля, важке та інертне тіло, рухається, адже це суперечить Аристотелевій фізиці, слухність якої він не піддає жодним сумнівам. Його небажання приймати те, що Земля рухається, базувалось ще й на його астрономічних спостереженнях. Не побачивши під час спостережень жодного видимого руху зірок (щорічний паралакс), який мав би спостерігатись, якби Земля оберталась навколо Сонця, він дійшов висновку, що Земля — нерухома. Бо якби було інакше, відстань від зірок до найбільш віддаленої планети мала би бути величезною, а для того, щоб зорі залишались видимими, вони мали би бути набагато більшими за розмірами, ніж прийнятно. Тихо вважає, що думка про рух Землі не відповідає тому, що написано у Біблії, де йдеться про рух Сонця, а не Землі. Саме такими були головні причини, з яких Тихо відкидав геокінетичну теорію Коперника. Однак данський астроном не заперечував певні переваги геліоцентричної системи. У системі, створеній Тихо, Земля непорушно стоїть у центрі всесвіту і є центром орбіт Місяця та Сонця, достоту як і сфери нерухомих зорь, що обертаються навколо неї кожні двадцять чотири години, тягнучи за собою всі планети. Натомість Сонце є центром орбіт планет, з чого випливає, що орбіта Марса, який обертається навколо Сонця, та орбіта Сонця, що обертається навколо Землі, перетинаються.

Тихо наполягав на цій думці, бо інакше інтерпретував орбіти, вважаючи їх уявними лініями. До всього, Браге заперечує існування твердих небесних сфер, хоча ще до нього такого висновку дійшов Йоганнес Пена (1528—1558), професор математики у паризькому Колеж де Франс. Аргументи Тихо ґрунтуються на рухові комети: комета 1577 р. пролетіла планетні орбіти цілком безперешкодно. Існування твердих сфер заперечують із суто філософських міркувань, зокрема як платонік Франческо Патріці (1529—1597) у трактаті *Rancosmia* (1591 р.), де переконує, що небеса — текуче середовище, де вільно плавають зорі. Таким чином, термін *orbis* (сфера, куля), набуває значення «орбіта», колоподібна траєкторія. Однак, після заперечення існування небесних сфер, постає питання, у чому полягає причина планетних рухів. На це питання відповідь Кеплер.

Нерухома

Земля

Заперечення

небесних

сфер

Див. також: Космологія та астрономія, с. 434;

Микола Коперник, с. 445

Життя, людина і природа

Наука про життя

Антоніо Клерікуціо

Протягом століття з'являються концепції про життя, що відстежують функції, які традиційно належать душі та тілесним агентам, зокрема духам, летким і легким рідинам, джерелами яких є кров чи повітря. Дослідження про зародження життя є передовсім теоретичними та зосереджені на властивостях сім'я та тому, як формуються частини зародка. Лише наприкінці століття здійснюються перші емпіричні дослідження щодо розвитку ембріона. Народження так званих виродків, що вважаються наслідком природного ладу речей, привертає увагу лікарів, філософів та теологів. Виродки, інтерпретовані як ознаки божественного гніву, чимраз частіше перетворюються на предмети медичних досліджень.

Життя, душа та дух

На переконання Арістотеля, живе тіло — це тіло, що має органи та душу, яка є його формою та невідокремлювана від тіла. Арістотелевий спадок багато в чому є визначальним у науці Чинквеченто, що стосувалась біологічних явищ і перепліталась із питаннями, пов'язаними з походженням і властивостями душі. За Арістотелевою філософією, різниця між живими та неживими істотами залежить від того, чи наділені вони душею, в якій відтворено властивості та життєдіяльність рослин, тварин та людини. Арістотель визначив три види душі, які належать до одного ряду й мають визначений порядок: кожна душа передбачає існування всіх попередніх. На найнижчому рівні її ототожнюють із живильною душею, котра є в усіх живих чи одухотворених створіннь (рослин, тварин та

людини), далі — чуттєва душа, що живе у тваринах та людині; і, зрештою, душа пізнавальна, властива лише людині.

Душа

У книзі *Margarita philosophica* (1503 р.) німецького філософа Грегора Райша (1467—1525), поширеній у XVI ст., Арістотелеву класифікацію систематизовано: вегетативній душі приписано здатність до розмноження, росту та пересування; чуттєвій — рух та пізнання, а пізнавальній душі — пам'ять, волю й інтелект. Розвиненіша душа містить сили, якими наділені нижчі душі, тож пізнавальна душа містить вегетативні та чуттєві властивості. Вегетативні властивості зосереджено у печінці, чуттєві — у серці, а пізнавальні (зокрема й добровільні поривання) — у мозку.

Доповненням цієї доктрини про душі є теорія, розроблена лікарями, Галеном (129—210) та арабськими медиками, про духів як про рушійну силу життєвих функцій. Є три види духів: природні, життєві й тваринні, які, відповідно, народжуються в печінці, серці та мозку. За концепцією, про яку йдеться у трактатах з медицини (та окремих філософських працях), духи — посередники між тілом і душею. Вони є знаряддям душі та мають безліч функцій, від найпростіших, як-от розмноження та рух, й аж до піднесених, на кшталт чуттєвості та уяви. Медичні теорії про духів розробляв філософ із Козенци Бернардіно Телезіо (1509—1588), котрий був прихильником матеріалістичної концепції життя, за якою матерія ним наділена. Визнаючи існування в людини безсмертної душі, він, утім, наділяє властивостями душі матеріальний принцип, утворений з гарячої матерії та матерії надзвичайно тонкої — духу, якому властиві рух, сприйняття та чуттєвість. Телезіо був не єдиний, хто переосмислював духів та зводив роль душі до життєвих і когнітивних процесів. Під впливом платонівських концепцій, французький лікар Жан Фернель (1497—1558)

переконує, що дух — це місце, де розміщуються душа та всі її властивості. За Фернелем, життєдайний принцип живих істот — це дух, надтонка, ефірна та поширена у всьому всесвіті речовина. Дух є активною складовою, від якого залежать народження, ріст і збереження людських істот.

Духи

Мігель

Сервет

Прикметною та оригінальною є концепція про дух та душу іспанського теолога та лікаря Мігеля Сервета (1511—1553), котрого спалили в Женеві живцем за буцімто єресь. Сервет вважав, що духи, які народжуються в мозку, виконують усі вищі функції, зокрема й когнітивні, зрештою, ототожнюючи душу та духів, що утворюються з крові та повітря під час вдиху. Твори Сервета засуджували й католики, і протестанти, тож його теорії не надто впливали на медико-філософські дослідження.

Ембріологія

Фернель

та Северин

У Чинквеченто серед філософських та медичних дискусій панують аристотелівські теорії про розмноження. На думку Арістотеля, плодовитість виникає завдяки сімені та пневмі, що в ньому міститься: речовині вогненної природи, божественного походження, а не найпростішій, яка наділена силою породжувати життя.

За Арістотелем, чоловіче сім'я — що сприяє зародженню життя завдяки своїй творчій силі — надає форму та рух, але не матерії, якою наділяє жінка. Спершу матерія позбавлена органів, розвиваючись завдяки епігенезу³⁹ один за одним, починаючи із серця. Надихнувшись творами Гіппократа (460? — 375? рр. до н. е) та Галена, Фернель пропонує власну теорію зачаття, відмінну від Арістотелевої. За Фернелем, сім'я

складається не з простої та однорідної матерії, як гадав Арістотель, а з м'яких часток, наділених активним духом, і твердих часток, що ним цього духу бракує. У сімені дух відокремлює щільні та холодні частки від теплих та легких, формуючи різноманітні частини тіла в ембріона. На думку Фернеля, жодної хронологічної послідовності, якої б дотримувалося сім'я, не існує, бо в ембріона всі частини тіла розвиваються одночасно; єдина відмінність полягає в розмірі, тому певні частини тіла помітні раніше за решту.

39 Епігенез — концепція розвитку зародка, що передбачає ряд послідовних новоутворень з яйця. За сучасними уявленнями, закономірності розвитку організму не можна розкрити без урахування одночасно внутрішніх факторів та умов зовнішнього середовища. — *Прим. пер.*

Теорію про епігенез обстоював — покладаючись не на Арістотелеві докази — данський медик Петрус Северин (1542—1602), послідовник Парацельса (1493—1541). Концепція Северина була антиматеріалістичною та віталістичною⁴⁰. У ній стверджується, що сім'я є духовною сутністю, яка, через присутність у всіх частинах тіла, досягає досконалості в дітородних органах. За Северином, у сім'ї немає неоднакових часток заздалегідь визначеної форми: розмаїття органів виникає завдяки вродженій силі сімені, такій собі програмі, яка властива духам, що у ньому містяться. Сім'я — живе, наділене здатністю рухатися та починає рухатися завдяки пульсуванню. Спірити, що містяться в сімені, потовщуються, породжуючи таким чином частини тіла, первісними з-поміж яких є кров та серце, але не як фізичні частини тіла, а як вмістилища життєдайного духу.

40 Віталізм — доктрина, яка стверджує, що живі організми докорінно відрізняються від неживих предметів, оскільки

складаються з нефізичних елементів або керуються іншими принципами — «силами життя». — *Прим. пер.*

Уліссе

Альдрованді

Поки Фернель та Северин пропонують суто теоретичні докази, Уліссе Альдрованді (1522—1605) збагачує дослідження про зачаття результатами спостережень. Він досліджує ембріональний розвиток пташеняти, розкриваючи через однакові проміжки часу яйця; його метод наслідує голландський анатом Волхер Койтер (1534—1576), котрий відкрив бластодерму та вперше склав вичерпний опис кістяка зародку. Ембріології численних хребетних він навчався в Ієроніма Фабріція д'Аквапенденте (1533—1619).

Самозародження

Протягом цілого XVI ст. прийнятною була доктрина про самозародження, за якою в окремих видів (насамперед комахи) розмноження відбувається не від інших живих організмів, а внаслідок трансформації матерії, чи то пак — за Арістотелевою доктриною — процеси розкладу та впливу сонця, яке є джерелом життєдайного тепла. Ця доктрина доходить до крайнощів у творах прихильника Арістотеля, Андреа Чезальпіно (1519—1603), котрий вважав, що від гниття (розкладання) можуть зародитися всі живі істоти, зокрема й людина. За філософськими поглядами Джордано Бруно (1548—1600), основою самозародження є матеріалізм Лукреція Кара — всесвіт Бруно одухотворений та наділений життям, оскільки в матерії міститься сім'я всіх речей. У природі існує безперервний цикл розмноження та розпаду єдиної живої матерії, процесу, в якому бере участь і людина, тому — на думку Бруно — не існує ні найпершої тварини, ні найпершої людини. Парацельс теж був прихильником концепції самозародження, вважаючи, що тварини, народжені завдяки процесу розкладу (до яких, на його

погляд, належать змії, скорпіони та жаби) всі отруйні. На думку Парацельса, піддаючи людське сім'я процесові розпаду, можна породити те, що він визначає як *homunculus* — штучно створену людину в алхімічній лабораторії, тотожну людським істотам.

Виродки та божественне провидіння

Для науки та теології народження виродків — проблема, вирішити яку нелегко. Лікарі, теологи та науковці питаються, що ж вони за таке, з чого та чому народжуються потвори. У середньовічному світогляді вони поставали алегоричним утіленням світових лих, а тому їх вважали тілами шкідливими, ознакою божественного гніву за гріхи людства. У Чинквеченто, коли межі між природним і надприродним досі хисткі, потвори, як і решта надзвичайних явищ на землі й на небі, є передвістям бід для всього народу або знаком Божої волі, який тлумачили з огляду на тогочасні політико-релігійні події. Частими є випадки, коли потворність та дива використовували з метою релігійної пропаганди під час міжконфесійних конфліктів. Поміж протестантів поширюється тлумачення з есхатологічним нахилом, чи то пак вірою в те, що потвори та інші дивовижі є прикметою невідворотного кінця світу. Описи страховиськ (часто геть уявного характеру) публікують у друкованих ілюстрованих виданнях та на листівках, аби здивувати ще більше та надати оповіді правдоподібності. Часто, щоб надати більшої вірогідності надзвичайній події, наводили свідчення лікарів, прелатів, нотаріусів та відомих особистостей. Нехай і не вважаючись дивом, утім, виродки, що народжувались й котрих розглядали як наслідок природного ладу речей, дедалі більше перетворювалися на предмет медичних, філософських досліджень, що окремо одні від одних шукали причини їхнього виникнення, які можна пояснити з морального погляду. Називали найрізноманітніші причини, якими пояснювали походження потвор: жарти природи, недорозвинені організми,

котрі не змогли досягти стадії повного розвитку, наслідки недоліків у матерії чи рівня тепла в сімені, бурхлива уява матері або зв'язок людських істот зі звірами. Не бракує й механічних факторів, як-от надто вузьке лоно чи злиття різних частин тіла, як трапляється із сіамськими близнюками.

Між релігією

та наукою

Див. також: П'єтро Помпонацці, с. 320;

Парацельс (Філіпп Ауреол Теофраст), с. 371;

Бернардіно Телезіо, с. 404;

Джордано Бруно, с. 410

Людське тіло та його хвороби:

анатомія, теоретична і практична медицина

Антоніо Клерікуціо

Вплив гуманізму та здобутки анатомії сприяють формуванню критичного ставлення до традиційних поглядів. Завдяки анатомічним дослідженням Андреаса Везалія поволі авторитет поглядів Галена починають піддавати сумніву. Завдяки Парацельсу та його послідовникам, котрі критикують теорію про рідини й пояснюють фізіологічні процеси в людському тілі з хімічного погляду, утверджуються нові медичні теорії та практики. Протягом століття хірургія звільняється від підпорядкованості медицині, набуваючи дедалі більшого престижу в соціальній та інтелектуальній сферах.

Гуманістичні погляди та медицина

L'istruzione

Університетська освіта лікарів здебільшого ґрунтується на працях античних лікарів — Гіппократа та Галена й на працях та коментарях доби Середньовіччя, зокрема Авіценни (980—1037). Поширення практики проведення розтину та облаштування клінік, виникнення анатомічних театрів та ботанічних садів сприяють збагаченню лікарської освіти. У *curriculum* за фахом медицини передбачено, що спочатку вивчення Аристотелевої філософії передує, власне, медичній освіті. Медичні *curricula* оновлюють завдяки гуманістам, котрим завдячуємо новим тлумаченням античної медицини — часто завдяки лікарям-гуманістам на кшталт Нікколо Леонічено, Томаса Лінакра,

Сімфор'єн Шамп'є та Антоніо Бразаволи. Поширення вивчення грецької мови серед медиків, повернення до античних текстів, що до того були невідомими, перевидання доповнених коментарями праць Гіппократа, Галена та Корнелія Цельса (перша половина I ст.), які вивчають одночасно з арабськими працями та які згодом їх замінюють, спричиняють критичне ставлення до традиційних поглядів. Знаходять численні розбіжності між твердженнями Гіппократа, Арістотеля (384—322 рр. до н. е.), Галена та Авіценни щодо роботи серця, мозку, печінки, походження нервів, механізмів розмноження, що сприяє новим оригінальним дослідженням з анатомії та фізіології. Арабських лікарів, які були джерелом знань з античної медицини, піддавали критиці через безпосереднє порівняння з грецькою традицією; лікарі-гуманісти мали на меті відновити медичну науку античності, зіпсовану протягом століть. У добу Відродження постає новий образ Гіппократа, котрий «емансипується» від зв'язків з Галеном, який тривалий час затьмарював важливість та оригінальність його поглядів. Гіппократ стає засновником медицини, що ґрунтується на клінічних дослідках, безпосередньому спостереженні за людиною і природою, й не бракує тих, хто розглядає його як першого лікаря, який визнав важливу роль хімії в медицині. З плином часу починають відрізняти Гіппократове вчення від Галенового та тих, хто (як послідовники Парацельса) не приймають доктрини Галена, намагаючись здобути визнання для власних теорій, приписуючи їхнє авторство Гіппократу.

Відносини

з давньогрецькою

наукою

Анатомія та хірургія

Розтин

трупів

Анатомія спочатку розвивається як складова хірургії, а згодом, починаючи з XIV ст., стає університетською дисципліною. Більше двох століть головною працею, за якою вивчають анатомію, є *Anathomia* (1316 р.) Мондіно де Луцці (бл. 1270—1326), котрий на підставі вчення Галена створює анатомічний, фізіологічний та патологічний опис різних частин тіла. Ще у Кватроченто складовою викладання анатомії стає проведення розтинів, але змінюються вони вкрай нерегулярно, оскільки добути трупи було важко, їх розчленування зазвичай натрапляло на опір населення. Майже завжди розтин проводили на тілах іноземців чи засуджених, але не бракувало й випадків, коли студенти викрадали трупи зі свіжих могил, аби зробити анатомічний розтин. До Везалія публічний розтин передбачав розподіл обов'язків між лікарем-анатомом, котрий читав тексти та обговорював їх, і хірургом, якому довірено завдання різати тіло. На важливості розтину наголошував лікар-гуманіст Алессандро Бенедетті (бл. 1450—1512), наводячи наукові й етично-релігійні аргументи: розтин розкриває «дивовижне боже творіння», що примушує замислюватись про тлінність людського життя. Беренгаріо да Карпі (1460?—1530), хірург та професор анатомії з Болоньї, особисто здійснював розтини та писав анатомічні праці, наполягаючи на тому, наскільки важливим є безпосереднє спостереження за людським тілом та критичне ставлення до праць античних авторів. Беренгаріо був першим, хто скористався друкарськими засобами, аби створити видання з анатомічними ілюстраціями. Протягом перших десятиліть у головних італійських університетах (Падуї, Болоньї, Пізі) виникли перші анатомічні театри — спочатку їх було створено як тимчасові установи, однак згодом вони набули постійного характеру. У середині XVI ст. розтини в Італії здійснюють чимраз частіше, але дуже рідко вони трапляються на півночі Альп. У дерев'яних амфітеатрах, які у другій половині

століття набули поширення по всій Європі, розтин приваблює дедалі більше людей, і не лише студентство, а й прелатів та пересічних глядачів, як траплялося з надзвичайно популярними підручниками з анатомії авторства Везалія, на яких окрім людських розтинали й трупи тварин. Потужним поштовхом до вивчення анатомії стала публікація таблиць з ілюстраціями, в яких узагальнювався писемний текст, що з'явилися внаслідок співпраці лікарів та митців. Окремі з провідних митців епохи Відродження надають вивченню анатомії для відтворення людського тіла та його рухів чимраз більшого значення. Леонардо (1452—1519) не лише був здійснював анатомічні спостереження, але й взявся за складання трактату з анатомії, який, утім, так і лишився недописаним; Мікеланджело (1475—1564), разом зі своїм лікарем Реальдо Коломбо (1510?—1559), працював над підручником з анатомії, який, утім, побачив світ без ілюстрацій. Важлива роль праці *De humani corporis fabrica* (1543 р.) Андреаса Везалія полягала не лише у порівнянні результатів безпосередніх спостережень за людським тілом з авторитетними медичними поглядами, а й у тому, що у творі містилося чимало детальних анатомічних таблиць, у створення яких зробили свій внесок митці, котрі активно творили у Венеції. У другій половині століття нові анатомічні спостереження сприяють збагаченню знань про людське тіло, руйнуючи авторитет Галена. Габріеле Фаллопій (1523—1562) у подробицях описує репродуктивну систему жінки. Перші досліді щодо малого кола кровообігу здійснили іспанець Мігель Сервет (1511—1553) та Реальдо Коломбо, перший був університетським товаришем, а другий — помічником Везалія у Падуї. Мігель Сервет публікує свої медичні доктрини в теологічній праці під назвою *Christianismi restitutio* (*La restituzione del cristianesimo*, 1553), де переконує, що венозна кров, увійшовши у праве серцеве передсердя, не йде відразу

в лівий шлуночок, профільтровуючись — як гадав Гален — через гіпотетичні пори в міжшлуночкової перетинці. На думку Сервета, кров проходить крізь легені, де завдяки повітрю до неї просотується божественний дух, який переноситься в ліву порожнину серця, а далі — у серцево-судинну систему. Окремо від Сервета Реальдо Коломбо теж описує мале коло кровообігу, доводячи свою теорію кількома експериментами. Опис малого кола кровообігу також здійснили Хуан Вальверде (1520?—1588?) та Андреа Чезальпіно (1519—1603). Утім, ніхто з цих авторів не стверджував, що кров повертається у вихідну точку, тож вони жодним чином не висловлювались про кровообіг, про який заговорив у наступному столітті англійський лікар Вільям Гарвей (1578—1657). Хірургія поступово відмежовується від традиційної другорядної ролі в медицині. Найпоширенішими умовами, в яких доводиться працювати хірургам, які протягом століття починають здобувати університетську освіту та вступають до медичних колегій, — це епідемії та війни. Кар'єра Амбруаза Паре (1510—1590), найвідомішого французького хірурга в XVI ст., добре доводить, як зростають вага та престиж хірургії. Освіта Паре, сина ремісників, починається зі служби підмайстром у цирульника-хірурга, згодом продовжується у Парижі в лікарні Отель-Дью, де він вивчає хірургію та анатомію. Як хірург він бере участь в Італійських війнах 1552 р., ставши хірургом короля Генріха II (1519—1559): цю посаду він збереже й за інших монархів. Завдяки практиці на полях бою Паре створив революційні способи лікування ран, завданих вогнепальною зброєю, які до того часу вважали причиною отруєння всього організму, а тому припікали киплячою олією. Паре почав лікувати рани різноманітними речовинами, зокрема дистиллятом та скипидаром (що, можливо, на місцевому рівні забезпечувало антисептичну дію, про яку, утім, Паре не здогадувався). На підставі такого досвіду він доходить висновку,

що рани від вогнепальної зброї не є джерелом отруєння, тож і припікати їх не слід. Паре удосконалює техніки хірургічної ампутації, використовуючи для припинення кровотеч перев'язку артерій, а не припікання.

Анатомічні

театри

Андреас Везалий

Хірургія

Амбруаз Паре

Рідини та темпераменти

Ціла медична система (фізіологія, патологія, терапія) ґрунтується на будові людського тіла та гуморальній теорії, концепціях, запозичених із класичної медицини. Комплекція, чи то пак темперамент, походить від чотирьох якостей (тепло, холод, сухість та вологість). Кожна людина має визначену будову тіла, яку отримує від народження і яка не змінюється протягом життя, навіть зазнаючи певних змін із часом. Замолоду переважають в організмі тепло та вологість, а що ближча старість, то більше організм схиляється до холоду й сухості. Різна будова тіла може залежати від статі та умов довкілля: наприклад, у жінок та поміж північних народів переважають холод і вологість.

Кров,

жовч,

флегма

Друге ключове поняттям, запозичене з класичної доби медициною доби Відродження (яке тісно пов'язане з будовою тіла), — це гуморальна концепція, теорія про рідини тіла. Всього існує чотири рідини: кров, жовч жовта, або холе, чорна жовч — меланхолія, та лімфа, або флегма. Кожній рідині властиві по двоє якостей: кров — гаряча та волога, жовч жовта — гаряча та суха, жовч чорна — холодна й суха, лімфа — холодна і волога.

Філософи та медики часів Середньовіччя та Ренесансу пов'язують із будовою тіла та рідинами планети: Сатурн — з меланхолією, Юпітер — із сангвінічним настроєм, Марс — із холеричним, а Місяць чи Венеру — з флегматичним. З кожною рідиною лікарі співвідносять сукупність відмінних тілесних рідин: флегма — вологий та холодний слиз, що містить широкий спектр безбарвних чи білуватих виділень (за винятком сперми та молока). Жовту жовч ототожнюють здебільшого з тією, яку виробляє печінка. Чорна натомість забарвлюється у селезінці. Кров ототожнюють лише з тією частиною, яка становить, власне, кров, із незначними домішками лімфи та жовчі. З гуморальними рідинами, достоту як і з чотирма якостями, пов'язують різну будову тіла та хвороби, які вважають наслідком порушення їх рівноваги. Рідини визначають співвідношення між ментальними й фізичними процесами, тому, залежно від того, як вони поєднуються, визначають будову тіла, а отже, і психологічні властивості осіб. З переважанням певної рідини пов'язують характер людини чи народу: флегматик — млявий, холерик чи жовчний (у якого переважає жовта жовч) — сварливий, сангвінік — жадібний до насолод, меланхолік — сумний, жадібний та понурий. З-поміж усіх будов тіла найбільш хворобливою видається постать меланхоліка. Меланхолію, чи малінконію, вважають недугою, симптомами якої є знесилення, похнюпленість, мовчазність та відмова від їжі. Її розглядають як наслідок надміру чи аномальної кількості чорної жовчі, чи то пак *melancholia*, що виникає, своєю чергою, у зв'язку з природним переважанням (жовчі) чи її надмірним надходженням через раціон та життєві звички.

Колір обличчя
та хвороби
Парацельс

Вперше фізіологію Галена став критикувати швейцарський лікар Парацельс (1493—1541), котрий спростував основи гуморальної медицини та протиставив їй безпосереднє дослідження природи та хвороб і тлумачення фізіологічних процесів із погляду хімії. Парацельс та його послідовники започатковують запеклий опір кровопусканню, вважаючи його марним, а часто й шкідливим. Лікуванню та медикаментам, які застосовували послідовники Галена, протиставляють ліки, що ґрунтуються на принципі, за яким подібне лікується подібним, а також вироблені хімічним способом. Попри опір університетських лікарів, ідеї та практики, використовувані прихильниками Парацельса, поширюються спершу в Німеччині, далі — у Франції та Англії, однак на італійському півострові — лише наприкінці XVI ст. й у перших десятиліттях XVII ст.

Див. також: Парацельс (Філіпп Ауреол Теофраст), с. 371;

Викладання та передавання наукових знань:

університети, ботанічні сади та природничі колекції, с. 489

Епідемії, заклади охорони здоров'я та медична практика

Антоніо Клерікуціо

У Чинквеченто Європу вразили численні епідемії, часто спричинені безперервними війнами, у яких Італія — головне місце дії. Чума, сифіліс, тиф та грип знищують населення, що погано харчується та проживає здебільшого в нестабільних санітарних умовах. В Італії, першій з-поміж усіх країн, влада створює органи охорони здоров'я, магістрати, які з тимчасових перетворюються на постійні, що покликані контролювати санітарні умови в містах та вживати профілактичних заходів у разі виникнення епідемії. Веронський лікар Джилорамо Фракасторо розробляє нові теорії про походження чуми та сифілісу, вважаючи джерелом епідемічних хвороб поширення насіння, особливих збудників контагії. Збільшення чисельності тих, хто, передовсім у містах, звертається по медичне лікування, сприяє урізноманітненню суб'єктів, котрі займаються медициною. Крім дипломованих медиків, медичною практикою займається безліч осіб (продавці прянощів та лікарських трав, цирульники-хірурги, мандрівні знахарі й шарлатани), чю діяльність регулюють і контролюють медичні й політичні органи влади.

Епідемії

Чума та сифіліс

Після пандемії в XIV ст. (яку прозвали Чорною смертю) чума (хвороба з надзвичайно високим рівнем смертності) аж до кінця XVIII ст. неодноразово спалахує, насамперед на територіях найбільшого зосередження міського населення та у портових

містах. У XVI ст., і надто у 60-х та 90-х роках, найбільші європейські міста стають головними осередками частих епідемій чуми, яка приходить у Європу зі Сходу торговельними шляхами, передаючись передовсім через блох та щурів. Під час Тридцятилітньої війни (1618—1648) спалахи чуми частішають, найвідоміший з них відбувся в 1630 року, про що писав Мандзоні (1785—1873) у «Заручених».

Іншою мукою для європейського населення — хоч і не такою смертельною, як чума, став сифіліс, який, найімовірніше, занесли в Європу моряки Колумба (1451—1506), повертаючись із Нового світу, адже ця територія є ендемічною за цією хворобою. Сифіліс приходить до Італії з Іспанії, коли іспанські війська захищають Неаполь під час облоги французькими військами Карла VIII (1470—1498); а французькі солдати поширюють її далі, на північ від Альп. Часто нашаровуються кілька епідемічних хвиль, надто під час часи воєн та великого голоду, коли погіршуються санітарні умови, а імунітет слабшає. Висипний (петенхіальний) тиф, що передається людині від вошей, поширюється переважно у військових таборах, тому отримав також назву «воєнно-польовий тиф». У XVI ст. у Європі спостерігаються перші пандемії грипу, найвідоміша з яких відбулася влітку 1580 р. і прийшла з Малої Азії в Сицилію, а згодом поширилась по всьому півострову, а далі іспанськими солдатами була рознесена по Європі. Хворих на грип переважно лікують кровопусканням та блювотними засобами, ліками, які насправді ослаблюють хворого, збільшуючи число летальних випадків. У Чинквеченто більшу частину Європи вражає віспа, яка, поширившись у Новому світі, спричиняє смерть надзвичайно великої чисельності американських індіанців. Протягом багатьох століть, передусім у XVI та XVII ст., величезні наслідки має розповсюдження малярії, передусім в Італії, мабуть, ще й тому, що саме в ці роки чимраз більша кількість

переселенців, у пошуках орних земель, спускаються з гірських регіонів та пагорбів на рівнини. Хвороба поширена на багатьох територіях півострова, зокрема в долині Адідже, у дельті річки По, на узбережжях Тірренського моря, на болотистих територіях, у сільській місцевості навколо Рима, на узбережжі Лаціо та на великих островах. Традиційно медики вважають, що малярія виникла через заражене повітря з болотистих земель, зокрема з водойм із застоюною водою, а також із випарів під дією сонячного тепла. Вдаються до осушення, але результати дуже незначні: великі території півострова сповнені рідкими поселеннями, знесилені селяни мають коротку тривалість життя, а часто трапляються й геть незаселені місцини. Єдиними ліками від малярійної лихоманки була кора хінного дерева (алкалоїд, що має жарознижувальні властивості), продажем яких тривалий час опікувались єзуїти.

Віспа

та малярія

Міазми та насіння

Етіологія

Чума, як і решта недуг епідеміологічного характеру, що призводять до високої смертності, наділена властивостями, які важко пояснити з погляду гуморальної медицини. За медичними теоріями Гіппократа та Галена, хворобу спричиняє порушення рівноваги рідин тіла, а також зв'язків між будовою тіла і докільям. Лікарям, котрі дотримуються традиційних поглядів, важко пояснити, чому мор одночасно вражає людей з різною будовою тіла й чому одні виживають, а інші — ні. В античній медицині вважалося, що чумні епідемії виникають через зіпсоване повітря від міазмів, які здійснюються з надр землі, від трупів, що розкладаються, чи від застоюних вод. У Середньовіччі та протягом цілого XVI ст. до теорії про міазми додаються астрологічні тлумачення, які приписують

виникнення епідемії впливові зорь: сполучення планет, затемнення та комети, що пролітають, псують повітря, породжуючи отруйні міазми. Різний перебіг захворювання у пацієнтів пов'язували з розподілом гуморальних рідин або загальним станом здоров'я. На думку венеційського лікаря Нікколо Масси (1499—1569), чума вражає передовсім тих, які через шкідливі звички або бідність не дотримуються правил здорового харчування та правильного догляду за власним тілом. Веронський лікар Джилорамо Фракасторо (1478—1553) вирізняється поміж звичайних лікарів, переконуючи, що зараження відбувається внаслідок контакту, який може бути трьох типів: прямий, через збудника (наприклад, через одяг) або на відстані чи то пак через виділення шкідливих дрібних часток у повітря. Джерелом інфекції є дрібні невидимі часточки, насіння зарази, які проникають від інфікованого тіла в здорове, незалежно від його будови. Тогочасна медицина була не здатна — за винятком рідкісних випадків — цілком точно визначати різні інфекційні захворювання, які часто класифікували на підставі спричиненого рівня смертності. Сам Фракасторо, автор вагомого трактату про сифіліс, вважає, що незлоякісні лихоманки можуть стати злоякісними внаслідок погіршення умов довкілля чи стану здоров'я пацієнта. Першими доктрину про специфічні збудники хвороб запропонували Парацельс (1493—1541) та його послідовники.

Фракасторо

Профілактичні заходи та санітарні заклади

Окрім природних причин вдаються до надприродних пояснень спалахів епідемії, які вважали ознакою Божого гніву, що насилає недугу, щоб покарати грішників — якими визначали передовсім бідняків, повій, лихварів та євреїв. Аби захиститися, спільноти вдаються до молитов, ходи, мощів та закликів до святих, зокрема святих — захисників від чуми, Антонія,

Севастіана і надто святого Роха, культ якого поширюється на межі XV та XVI ст. За винятком кількох випадків (коли ходи забороняють, бо вони сприяють поширенню зараження), Церква, братства, лікарі та політична влада співпрацюють, аби захистити населення від епідемій. Через неефективність традиційного лікування, люди змушені шукати протиотруту в амулетах, дорогоцінному камінні та корисних копалинах; утім, найліпшим захистом від зарази виявляється запобігання хворобі та ізоляція.

Санітарні заклади

Ще за часів Чорної смерті в XIV ст. в італійських містах відкривають органи, на які покладено особливе завдання — давати відсіч епідеміям. На межі XV та XVI ст. ці органи набувають постійного характеру в Мілані, Венеції, Генуї та Флоренції, поволі поширюючись на решту італійських міст на півночі та в центрі (решти Європи вони сягають лише у XVII ст.). Служби охорони здоров'я покликані контролювати санітарні умови в місті, тож набувають дедалі більших функцій та впливу, зокрема й за відсутності мору. Ці органи перевіряють продовольчі товари у громадських і приватних закладах, на смітниках біля м'ясних крамниць та чинбарень, у готелях, лікарнях, під час епідемії визначають мережу зв'язку між містами, безперервно обмінюючись інформацією. Місто, де виявляють випадки зараження, ізолюють, так само ізолюють людей та товари, осіб, у котрих підозрюють зараження чумою, закривають у лазаретах — зазвичай тимчасових закладах, зведених за містом.

Шпиталі

Поруч із традиційними лікувальними закладами, такими як крамниці й приватні оселі, створюються лікарні, спочатку в головних міських центрах Півночі та Центру Італії, як

спеціалізований лікувальний заклад, а не як заклад з піклування щодо бідних та нужденних. Із середини XV ст. шпиталями (які спочатку були благодійними структурами церковного характеру) починає порядкувати держава, однак персонал, що надає допомогу, й надалі є церковними служителями. У шпиталях переважно лікують бідних (заможні лікуються удома), у закладі працюють лікарі та хірурги, деякі з них мешкають просто на території медичного комплексу. Споруджують лікарні для лікування окремих патологій, а також для хронічних хворих на кшталт Лікарень для невиліковних у Неаполі та Венеції. У добу Відродження такі італійські лікарні, як Санта Марія Нуова у Флоренції чи Оспедале Маджоре у Мілані, перетворюються на зразкові лікарні для закладів, які споруджують по той бік Альп. Наприклад, для лондонської Савой Госпітал, заснованої Генріхом VII (1457–1509), що відчинила свої двері у 1512 р., зразком стала лікарня Санта Марія Нуова як за структурою, так і за розпорядком.

Медична практика

У найбільших європейських містах засновують Колегії лікарів та Протомедикати⁴¹, які мають юрисдикцію щодо питань медичної практики: видають дозволи на заняття медициною, контролюють діяльність знахарів, що продають лікувальні трави, заважаючи, принаймні в містах, займатись нелегальним лікуванням та караючи у випадку хибної медичної практики. Колегії, які часто були похідними від професійних гільдій, складаються з еліти дипломованих лікарів, котрі часом (як-от у Болоньї), керують процесом медичної освіти в університеті. Перші колегії виникають в Італії у Флоренції та Венеції наприкінці XIII ст., у Римі — наприкінці XV ст., у Лондоні — у 1518 р. У Парижі медичну діяльність регулює безпосередньо Медичний факультет, й лише наприкінці XVI ст. королівський Протомедик отримує завдання упорядковувати

медичну практику. У Монпельє на початку XVII ст. виникає Лікарська колегія, беручи на себе обов'язки щодо здійснення контролю, які раніше належали медичному факультету.

41 Заклади, відповідальні за охорону здоров'я та медичну освіту. — *Прим. пер.*

«Ринок
лікування»

Медициною займаються сукупність найрізноманітніших суб'єктів, котрі пропонують свою працю «на ринку лікування», що передовсім у містах є ширшим та різноманітнішим. Лікар *physicus*, що здобув університетську освіту, ходить до заможніших пацієнтів додому, дотримуючись установленого порядку медичної симптоматики, яка насамперед передбачає спостереження за пульсом та станом сечі пацієнта. Часто терапевтична діяльність лікаря невідокремлювана від консультацій чи відповідей на запити, які надсилає особистий лікар чи інші лікарі. Лікування складається з призначення ліків, кровопускання, порад щодо раціону та способу життя пацієнта. Окрім дипломованих лікарів, медициною займаються хірурги, цирульники, продавці лікарських трав, повитухи, шарлатани, духівництво, опікуни та піклувальники. Хірурги не займаються внутрішніми хворобами (це обов'язок дипломованого лікаря), але обробляють вручну, інструментами та припіканням «зовнішні» патології: рани, вивихи, переломи, опіки, пухлини чи болячки на шкірі. З часом фах хірурга стає дедалі більш шанованим, насамперед у Франції та Італії, і вони починають здобувати освіту в університетах. Діяльність хірургів чимраз помітніше розмежовується за типами операцій та сфери діяльності. Наприклад, лікар-літотом спеціалізується на видаленні каменів із сечового міхура, «ковбасник» — фахівець із кастрації молодих хлопців для співів, хірурги працюють

у війську, зцілюючи поранення від вогнепальної зброї. Видатним хірургом доби Відродження є французький лікар Амбруаз Паре (1510—1590), перший хірург короля Генріха II (1519—1559), котрому завдячуємо виробництвом нової мазі для зарубцювання ран та публікацією численних творів із хірургії, яким судилось посісти чільне місце у цій дисципліні ще щонайменше на століття. Одночасно з «дипломованим» хірургом, який часом здійснює навіть розтини, провадить діяльність цирульник-хірург, котрий лікує прості рани, порізи, пускає кров та зцілює шкірні симптоми, що виникають під час інфекційних хвороб. Важливу роль у медицині доби Відродження відігравали продавці лікарських трав (аптекарі), що готували прості й складні ліки. Коли з'явилися нові трави з різних частин світу та зросла роль хімії під час приготування ліків, ці торгівці набували чимраз досконаліших умінь. Освіта продавця лікарських трав вимагала тривалого періоду практичного стажування, після якого складали іспит. Протягом XVI ст. ці фахівці починають об'єднуватися в колегії. Крамниці трав та спецій тепер не лише місця, де продають зілля та спеції, адже тут здійснюють лікування, хімічні експерименти та обмінюються інтелектуальними й політичними новинами. Дехто з продавців трав, як-от Франческо Кальцоларі (1522—1609) та Ферранте Імперато (бл. 1550 — бл. 1631), котрі успішно займаються цією справою, відповідно, у Вероні та Неаполі, стають шанованими фахівцями в суспільній та інтелектуальній сферах, проводячи дослідження природничої історії та створюючи натуралістичні колекції, чия слава поширюється по всьому півострову. Виготовлення ліків (принаймні теоретично) визначено нормами фармакопей, зібрань цілющих засобів та речовин, офіційно визнаних у місті. Першу фармакопею було опубліковано у 1498 р. у Флоренції (*Ricettario fiorentino*); у середині XVI ст. у всіх найбільших італійських містах є власні

фармакопеї; у 1564 р. опубліковано першу фармакопею в Аугсбурзі, а на початку XVII ст. — у Лондоні.

Амбруаз Паре

Фармакопея

Інший вид цілителів — шарлатани, мандрівні продавці лікарських засобів, котрі рекламують свої ліки, влаштовуючи видовища, співи та танці, а також займаються хірургічною справою. Медичні органи управління потурають шарлатанам, надаючи їм дозволи на провадження діяльності після того, як перевіряють їхні лікувальні засоби та після сплати роялті. Чимало з-поміж тих, хто практикує заняття на межі офіційно визнаної медицини, траплялося жінок. Діяльність повитух суворо контролювалася громадською та релігійною владою, переважно, аби запобігти абортам чи лікуванню засобами, не дозволеними медичними органами.

Див. також: Наука про життя, с. 452;

Викладання та передавання наукових знань:

університети, ботанічні сади та природничі колекції, с. 489;

Андреас Везалій, анатомія та анатомічні ілюстрації

Чинквеченто,

с. 467;

Леонардо — вчений, с. 503

Андреас Везалій, анатомія та анатомічні ілюстрації Чинквеченто

Марія Конфорті

*Везалій, професор медицини та хірургії, передовсім відомий як автор праці *De Humani Corporis Fabrica (La struttura del corpo umano, 1543)*, що складається з більш як трьох сотень анатомічних ілюстрацій, де знайдено безліч помилок, яких припустилися Гален та його послідовники в царині анатомії. Везалій обстоює злиття медичної теорії й анатомічної практики. Завдяки його праці розтин утверджується як засіб практичної перевірки анатомічних доктрин та провідник у вивченні частин людського тіла.*

Життєпис

Успіх

роботи

Везалія

У XVI ст. анатомічна наука робить величезний крок уперед, як і решта дисциплін, пов'язаних зі спостереженнями (згадайте ботаніку та зоологію). Сприяють цьому розвиток майстерних технік відтворення дійсності, що розвинулися в мистецтві, та можливість поширювати ці зображення за допомогою нового революційного засобу — друкованих видань та ілюстрованих книжок. Головною дійовою особою цього неквапного поступу є фламандець Андреас ван Везель, латинізоване прізвище якого Везаліус (1514—1564). Везалій народився у Брюсселі в сім'ї аптекаря, що перебував на службі в імператора Карла V (1500—1558), навчався у бельгійському Левені та Парижі, але диплом

отримав у Падуї, яка стала наступницею Болоньї як головний осередок анатомічної науки в Італії. Викладав анатомію та хірургію в італійському університеті, надрукувавши в 1538 р. для своїх студентів інноваційну збірку таблиць *Tabulae anatomicae sex*, на підставі власних конспектів, проілюстрованих Яном ваном Калькаром (1499—1550?), учнем Тіціана (1490?—1576). Його найважливіший твір *De Humani Corporis Fabrica* надруковано у Базелі в 1543 р. (тому самому, що й *De revolutionibus* Коперника). Праця стала одним із найважливіших витворів доби Відродження, не лише в науковому світі, а й у галузі друкування, де брали участь митці з майстерні Тіціана й послуговувались *expertise* книгодрукарів-гуманістів з Базелю, зокрема Йоганна Опоріна. Створений Везалієм *in-folio*, що налічує близько 650 сторінок, складається з більш як трьохсот анатомічних ілюстрацій, є насправді ілюстрованим анатомічним атласом, підручником із розтину та вичерпним описом людського тіла. Ілюстрації, які ще здійснені за допомогою ксилографії (різьблення з дерева), є надзвичайно детальними та вивіреними. Через великий обсяг твору Везалій того самого року публікує *Epitome* (латиною та німецькою) — підручник зменшеного формату для студентів. *Fabrica*, надрукована знову обмеженим тиражем у 1555 р., вмиль розійшлася по європейському ринку у вигляді численних піратських копій (в окремих із них бракувало ілюстрацій). Незадовго до друку «Фабрики» Везалій стає особистим лікарем імператора Карла V, якому власне й присвячено твір, зберігши за собою цю посаду й за наступника Карла, короля Іспанії, Філіппа II (1527—1598). У 1562 р. відмовляється від посади, мабуть, плануючи повернутись до викладацької діяльності, а в 1564 р. помирає на грецькому острові Закінф під час паломництва до Святої Землі. Така анатомія, якою її описав Везалій, є наукою (не просто практичною діяльністю:

у принципі, анатомія не мала практичного застосування в медицині, тож цей факт надавав їй доволі непевного *статусу*). Уважно засвоюючи уроки простих хірургів чи навіть м'ясників, Везалій, на відміну від колег, особисто проводить розтини. Через використання ілюстрацій та їхнє значення в тексті книги виникає суперечність, на якій наголошують чимало сучасників автора, зокрема між тим, що Везалій переконує у важливій ролі досвіду спостережень та особисто здійсненого розтину, і тим, що цілком можна замість особисто проведеного розтину послуговуватись цими ілюстраціями. І справді, багато підручників з анатомії були — так само й після Везалія — словесними, зі схематичними зображеннями, але без ілюстрацій: у вигляді переліків чи схем, які радше були корисними для пам'яті, а не як безпосереднє відтворення тіла. Утім, на візуальному зображенні в анатомічних книгах наголошували й через брак трупів для проведення розтинів (зазвичай використовували тіла засуджених). Поза тим, реальні зображення анатомічних *specimina* потрібні Везалію для того, аби удосконалити й, так би мовити, утвердити назви окремих частин тіла, що досі не мали чітко закріплених назв.

Значення

анатомічних зображень

Уявлення про анатомію

Стосунки

з Галеном

Загалом Везалій критично ставиться до традиційної культури, хоча нерідко посилається на античних авторів, насамперед на твір Галена *De usu partium*. Однак його детальний аналіз будови людського тіла, в якому він відкрив численні подробиці, що не відповідають постулатам Галена й античним фізіологічним та анатомічним моделям, доводячи вже й так непросте співвідношення між наочною анатомією і фізіологією

Гіппократа та Галена до межі руйнування, спростовуючи певні важливі моменти (зокрема те, що людина теж наділена «дивовижною мережею», системою судин, властивою багатьом тваринам, яка буцімто потрібна для очищення спіритів чи має мікроскопічні отвори в міжшлуночковій перетинці, що в моделі кровообігу, застосовуваній Галеном, відіграє ключову роль). Поволі Везалій переконується, що Гален здебільшого здійснював свої експерименти на тваринах, а не на людях, але, певна річ, медики з традиційнішими поглядами не підтримували його переконань. *Fabrica* виходить у розпал суперечок між католиками та протестантами, а захисників Галена більше серед католиків (до яких належить і Везалій), зокрема до них належить і його колишній вчитель з фламандської, француз Жак Дюбуа (1478—1555) — Сільвіус, котрий разом із колегою з медичного факультету Празького університету Жаном Ріоланом-старшим (помер у 1606 р.) вибудовує лінію захисту Галена навколо думки про те, що людські тіла можуть змінюватися з плином часу, від античності до сучасності. Утім, у *Fabrica* зібрано загалом відповіді на проблеми, які вже стали невідокремлюваними від анатомічної науки, принаймні такої, що складалася передовсім в університетському середовищі, зокрема в Італії. Отже, цей твір радше був зрілою працею, плодом переконань, які вже оформилися з часом, а не «підривною» роботою. Однією з проблем, яку намагались вирішити анатоми, було те, що таке норма, а що — аномалія; на яких трупах треба робити розтин, аби отримати достовірні дані про «нормальне» людське тіло, його морфологію та структури? Думка про те, що завдяки ретельному спостереженню можна визначити «ідеальне» тіло, на яке посилатися як на орієнтир, суперечила цікавості сучасників до всього рідкісного, потворного й дивовижного; навіть філософії античної медицини загалом, де чільне місце посідали аспекти різної

будови тіла та властиві кожному різновиду цієї будови патології. Везалій зважив на цю проблему, і, попри те, що посилався (надто в ілюстраціях) на канонічні принципи, в окремих фрагментах своєї праці пише про суттєві відмінності між тілами різних типів, віку та етнічного походження. Питання про те, що є патологією, й те, які ознаки різних патологій можуть позначитись на тілі, залишається відкритим; ретельніше ці питання досліджуватимуть уже згодом.

Норма

і відмінності

Див. також: Парацельс (Філіпп Ауреол Теофраст), с. 371;

Наука про життя, с. 452;

Людське тіло та його хвороби:

анатомія, теоретична і практична медицина, с. 456;

Леонардо — вчений, с. 503

Природнича історія

Антоніо Клерікуціо

Праці натуралістів доби Відродження ґрунтуються на спадщині античних класиків, які перетворюють на документально точні, коментовані видання. Вивчення робіт класиків починається ще в перші десятиліття XVI ст., супроводжуючись безпосереднім спостереженням за природою, на засадах якій перевірено й розширено знання античних авторів. А завдяки географічним дослідженням та відкриттям з'являються нові знання про світ тварин і рослин. Через друковані видання й ретельні наукові ілюстрації вдається відтворити та донести зображення флори і фауни Нового світу, в чому вагому роль відіграли гравіювальники та художники. Хоч і поволі, але окреслюється занепад традиційного погляду на природу та класифікацій, застосовуваних на той час.

Вивчення класиків

Авторитет

давніх авторів

У добу Відродження природу вивчають як вдаючись до емпіричних досліджень, так і консультуючись у літературі з давнини, повертаючи на світ Божий знання, які накопичились протягом століть, що минули. Утвердження природничої історії як незалежної царини пов'язане з поверненням до вивчення творів класиків та більш доступних для вивчення творів античних, раніше незнаних авторів чи відомих лише певною мірою. Твір *Storia naturale* («Природнича історія») Плінія Старшого (23—79) перевидавався багаторазово; популярними були твір Арістотеля (384—322 рр. до н. е.) про зоологію, безліч результатів емпіричних досліджень Теофраста (370—284 рр. до

н. е.) — *Storia delle piante* («Історія рослин») — та Діоскоридова (30?—80?)

De materia medica («Про лікарські речовини») з коментарями *Commentari* П'єтро Андреа Маттіолі. Для натураліста епохи Відродження безпосереднє спостереження, свідчення гідних довіри осіб та античних авторів мають однакову пізнавальну цінність. Вивчати природу насправді означало, знаходячи рослини, тварин та корисні копалини, звіряти відомості про них зі свідченнями класиків, часом намагаючись виправити їхні помилки чи доповнити їхні знання. Показовим у цьому контексті є дискусія навколо праць Плінія, що точилась наприкінці XV — на початку XVI ст. Лікар із Феррари Нікколо Леонічено розпочав дискусію, критикуючи *Naturalis Historia* Плінія, а також різноманітні праці арабських авторів у галузі медицини. Леонічено переконував, що Пліній, Масавай (776—857), Авіценна (980—1037) та інші автори хибно зрозуміли чи сплутали назви лікарських рослин, про які йдеться у грецьких першоджерелах авторства Діоскоріда та Галена (бл. 129 — бл. 210). Ермолао Барбаро (1453—1493) переконував, що виправив більш як п'ятсот помилок у тексті Плінієвої праці. Твір Плінія є джерелом помилок, тому лікарі, котрі на нього покладаються як на першоджерело, призначаючи ліки, ймовірно, наражають життя пацієнтів на небезпеку. Суперечки тривають понад десяток років за участю гуманістів та лікарів, тож серед головних дійових осіб дискусії визріває переконання, що суперечки ці можна розв'язати, лише порівнявши відомості з текстів зі свідченнями, отриманими, власне, від самих рослин. Розробки Леонічено (1428—1524) переконали його, що стародавні римляни та його сучасники — італійці послуговуються одним терміном, описуючи різні рослини, водночас одній і тій самій рослині відповідають кілька різних назв.

Природа Нового світу

Знання
про нові
види

Значно збагатилися знання з природничої історії завдяки відомостям, що надходять з обох Америк. У описах мандрівників Новий світ постає як величезна шкатулка, вщерть сповнена дивами природи: з невідомими видами тварин і рослин, створеними щедрою природою, а також створіннями дивовижних розмірів та найрізноманітнішими страховиськами на будь-який смак — фантазійними істотами, які здавна жили в уяві західної людини. Перші свідчення отримуємо зі звітів, складених іспанцями про Південну Америку. Вже протягом перших десятиліть після відкриття Нового світу в Іспанію завозять (окрім коштовних мінералів) перші зразки рослин і тварин. На Іберійському півострові сіють насіння з Нового світу, перевіряючи, чи воно прийметься. Медики та натуралісти починають подорожувати слідом за *конкістадорами*, прагнучи зібрати інформацію про американську флору та фауну. У 1535 р. лікар Гонсало Ернандес де Ов'єдо і Вальдес (1478—1557) видає друком першу природничу історію Вест-Індії.

Прадавні звірі, звірі нові та вигадані

Протягом XVI ст. вивчення тваринного світу ґрунтується переважно на працях двох авторів: Плінія Старшого та Арістотеля. Енциклопедичність Плінієвої *Storia naturale* стає взірцем стилю викладення для безлічі натуралістів, а твори Арістотеля досі є основними, на які посилалися, вивчаючи класифікацію анатомії тварин.

Конрад
фон Геснер

Збільшення кількості відомих видів тварин завдяки географічним дослідженням та відкриттям стає визначальним

у контексті того, що виникає потреба у перегляді критеріїв класифікації й оновленні традиційних технічних термінів. Один з провідних трактатів із зоології, *Historia animalium* (1551 р.) швейцарського натураліста Конрада фон Геснера (1516—1565), є твором енциклопедичного характеру, що містить детальні описи морфологічної будови тварин, функцій їхніх органів, поведінки, середовища існування (*habitat*), а також свідчення про авторів, котрі, починаючи з античних часів, писали про них. Наслідуючи Арістотеля, Геснер класифікує тварин за родами та видами, застосовуючи абетковий порядок та геть не вдаючись до компаративної анатомії.

Уліссе

Андрованді

Такий самий енциклопедичний спосіб застосовував Уліссе Альдрованді (1522—1605), котрий, попри потребу дотримуватись результатів спостереження одночасно з описом тварин, пропонує алегоричне тлумачення фауни (типове для середньовічних бестіаріїв), коли вони постають як уособлення пороків та чеснот: віслук — терпіння й недолугості, лев — свободи та зверхності, ведмідь — любові до ближнього й обжерливості. Утім, незвичнішими є праці, створені з метою вивчення окремих груп тварин, як-от вивчення риб П'єром Белоном (1517—1564), який розглядає також копитних та китових і у творі якого з'являються вперше ознаки компаративної анатомії, та праці — так само про риб — Гійома Ронделе, котрий проводить анатомічні дослідження на численних морських мешканцях.

Рослини та використання їх як ліків

Світанок

ботаничної

систематики

Якщо на початку Чинквеченто авторитет Діоскорида є беззаперечним, протягом століття цей авторитет починають піддавати сумніву через велику кількість нових рослин зі Старого та Нового світів. Гербарії чимраз частіше ґрунтуються на безпосередніх спостереженнях натуралістів на різних географічних територіях і збагачуються завдяки обміну насінням та висушеним листям. Наслідуючи Теофраста і Плінія, у першій половині століття класифікації ґрунтуються великою мірою на користі, яку рослина надає людині. Така класифікація задовольняє практичні потреби селянина, аптекаря, ченця, але нехтує розмаїттям даних, базованих на спостереженнях, які потрапляють у руки натуралістів. Поки Фукс (1501–1566), Додунс (1516–1585) та Маттіолі (1501–1577) у своїх класифікаціях послуговуються передовсім характеристиками корисності, Андреа Чезальпіно (1519–1603) у *De plantis* (1583 р.) започатковує систематизований підхід до ботаніки, ставлячи у класифікаціях на провідне місце спільні зв'язки, що поєднують рослини, а не те, як рослина пов'язана з людиною. Чезальпіно здійснює класифікацію на підставі різновидів стовбурів, квіток та насіння та впроваджує поняття про види щодо розмноження. Збільшення кількості відомих рослин доволі повільно й обмежено впливає на виробництво ліків. Лікарі та торговці цілющими травами рідко схиляються до використання нових лікарських рослин, адже їх важко узгоджувати з традиційною галенівською фармакологічною системою. Виняток зробили для сальсапарелі⁴², хіни, тютюну та залізного дерева, корою якого лікували сифіліс, тож лише мала частка нових рослин доповнила офіційні фармакопеї. Нові рослини, надто з Вест-Індії, вивчались як чудасії, на подив людям, дивовижі, які були «у моді», щоб показувати їх у приватних садах.

⁴² Рослина родини Смілакових. — *Прим. ред.*

На периферії офіційної медицини, насамперед серед прихильників Парацельса, утверджується використання цих рослин з терапевтичною метою, спираючись на галенівський звичай, на підставі доктрини античних часів, про сигнатури (Пліній), яку, втім, ґрунтовно змінив, надавши їй космологічного тлумачення, Парацельс (1493—1541). За цією доктриною, яку в усіх подробицях розтлумачено у творі *Phytognomonica* (1588 р.) Джамбаттісти делла Порти (1535?—1615), кожен частину тіла можна позначити певною рослиною, що відтворює її риси. Те, наскільки дієвою рослина є в лікуванні недуги, позначено особливими ознаками подібності між хворою частиною тіла й рослиною чи між рослиною та симптомом або причиною хвороби. Підтримуючи переконання про те, що все в природі — втручання в долю, яка має фатальний характер, прихильники теорії сигнатур переконують, ніби всі рослини наділені певним видом не випадково: через їхній зовнішній вигляд Творець дає людині на власні очі побачити цілющі властивості рослини. Тобто рослини, що мають сигнатуру крові, як-от червоні троянди чи червона герань, буцімто здатні зупиняти кровотечу, квіти жовтого забарвлення, як-от шафран, наче мають лікувати хвороби, пов'язані з жовчу, гірчак зміїний — протиотрута від зміїних укусів, а ломикамінь нібито лікує камені в нирках.

Аналогія
та теорія
сигнатур

Природа та наукове відображення

Вчені
та художники

У добу, коли наукові мандрівки ще були рідкістю, а системи бальзамування тварин перебували в зародковій стадії, у створенні праць із природничої історії чільне місце посідає

ілюстрація, адже дає змогу побачити види рослин і тварин, що походять із далеких країн, полегшуючи здійснення досліджень та спілкування між науковцями. Природнича історія доби Відродження широко використовує зображення ще й завдяки можливостям, що виникли завдяки книгодрукуванню, до яких передовсім вдавались автори з Північної Європи. Фігури, зображені в книгах, вже не правлять тільки орнаментом, їх пов'язують з текстом, тож вони набувають пояснювального змісту. Між митцями й натуралістами зав'язується тісна співпраця, зокрема вона відбувається, коли укладали свої праці Отто Брунфельс (1488?—1534), ілюстрації до гербарію якого намалював Ганс Вайдітц, художник, що належав до школи живописця Дюрера (1471—1528), та Альдрованді, під орудою якого працювали ілюстратори, художники та гравіювальники, утворивши справжнісіньку мистецьку майстерню.

Ілюстрації потрібні Альдрованді в аптеці не лише для того, щоб показати, який вигляд мають цілющі рослини, але безпосередньо, аби запропонувати їх як лікувальний засіб. Ґрунтуючись на теорії про те, що ілюстрації прямо впливають на людське тіло, Альдрованді радить, щоб для вдалого зачаття малювали зображення прекрасних чоловіків та жінок у спальні, а тим, кого лихоманить чи кому пече в горлі, радить робити зображення фонтанів та річок.

Див. також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Наука про життя, с. 452;

Людське тіло та його хвороби:

анатомія, теоретична і практична медицина, с. 456

Алхімія і хімія

Антоніо Клерікуціо

Протягом усього Чинквеченто межі між алхімією і хімією ще хисткі: перетворення металів та приготування ліків з надзвичайними властивостями часто супроводжуються, оскільки здійснюються тими самими особами, дистиляцією, виготовленням чорнил, емалей та очищенням металів. У алхімії досі доволі двозначне становище: перебуваючи поза університетським знанням, вона стає надто поширеною на практиці, використовуючи теорії про матерію, які походять із різних традицій. У XVI ст. до неї відновлюється інтерес завдяки неоплатонічній філософії та герметизму. Поряд зі звичайною алхімією символічно-езотеричного ґатунку розвивається парацельсівська традиція, яка стає основою для медицини та фармакології, що ґрунтуються на хімії.

Двозначний статус алхімії

Наука

та алхімія

Алхімія, не належачи до предметів вивчення в університетах, збурує жвавий інтерес у різноманітних європейських культурних і соціальних середовищах. Алхімії присвячують себе ремісники, натуралісти, духівництво та правителі. У добу, коли багато країн здійснюють величезні витрати (зокрема на війни), вичерпуючи фінансові ресурси, чимало правителів готові повірити алхімікам, котрі обіцяють перетворити будь-який метал у золото. Алхімік у добу Відродження зберігає ті самі риси, що і його середньовічні попередники: живе мандрівним життям, шукаючи меценатів для фінансування своїх досліджень; послуговується мовою символів, зберігаючи

таємничість. Часто їхня кар'єра розвивається при дворі монарха, де обладнують лабораторії не лише для виготовлення філософського каменя, а й для дистиляції парфумів та виготовлення лікарських засобів.

Чимраз більше поширення друкованих видань з алхімії та алхімічних лабораторій супроводжується відновленням суперечок (започаткованих у Середньовіччі) про її статус та право на існування. Інженер із Сієни Ванноччо Бірінгуччо (1480—1539?), що написав *Pirotechnia* (1540 р.), критично ставився до алхімії, але не відкидав її цілком: певна річ, несправжніх алхіміків та чорнокнижників варто судити, але невдачі в алхімічній справі спричинені лише браком у алхіміків методичності. Якщо вони дотримуватимуться порядку, який можна контролювати, та зважатимуть на причинно-наслідкові зв'язки, теоретично можна досягти сподіваних результатів. Попри невдалі спроби виготовити золото, у печах алхіміків зароджуються, на думку Бірінгуччо, «нові прекрасні витвори», корисні для вжитку людства, як-от потужні медичні засоби, фарби, парфуми та безліч інших сполук.

Проти
алхімії

Флорентійський науковець Бенедетто Варкі (1503—1565) пише про алхімію трактат під назвою *Se l'archimia è vera o no questione* («Чи алхімія справжня, то ще питання»), де питає себе, чи справді існує та чи законним є це Мистецтво. Варкі поділяє алхімію на три види: правдиву, софістичну й сфальшовану. Правдивою алхімією, тією, що перетворює сутність металів, може займатися лише алхімік, що відіграє роль «посланця та помічника природи». Софістична трансформує лише явища та є потенційно шкідливою для суспільства, як у випадку з фальшувальниками, а тому її слід забороняти. Третя — це та, яка хибно претендує на те, аби «перемогти та перетворити»

природу, створюючи препарати, що здатні вилікувати будь-яку недугу чи навіть подарувати безсмертя. Її теж треба забороняти, бо їй властиві «торги з чортом». У класифікаціях наук і мистецтв, що містяться в енциклопедіях доби Відродження, розглянуто статус алхімії, чи то пак точиться дискусія про те, чи вона є механічним мистецтвом (практикою) або наукою. Питання вирішити нелегко, адже алхімія має теоретичну та практичну складові. Дехто вважає, як-от швейцарський натураліст Конрад Геснер (1516—1565), що вона має суто практичні риси (є одним із різновидів мистецтва вогню), а алхіміки — прості неграмотні ремісники. Вона не має нічого спільного зі справжньою філософською думкою, яка має доказовий характер. Саме таке практичне спрямування, чуже для класичної традиційної філософії, вмотивовує ставлення Парацельса (1493—1541) до алхімії. Швейцарський медик вважає, що алхімія (та, яка має на меті створення надзвичайних лікувальних засобів, а не та, що орієнтована на виготовлення золота) стає основою нової медицини, що чинить опір традиційній медицині, базованій лише на книжках. Алхімія Парацельса перетворюється на реформу медицини та знань, яка надає кустарним ремеслам, спостереженню, хімічному аналізу тіл привілейований статус. Наприкінці століття, у розпал конфліктів між представниками академічної медицини і хіміків, прибічників Парацельса, виникають перші спроби перетворити хімію на навчальну дисципліну. Німецький лікар та гуманіст Андреас Лібавій (1540?—1616) опирається спробі прихильників Парацельса створити хімічну філософію, яка була би альтернативою аристотелізму та галенізму. Лібавій передовсім докоряє хімікам нечіткістю термінології, хибною вірою у свою здатність замінити академічне викладання та створити нову філософію. Він віддає до друку твір, який показово називає *Alchemia* (1597 р.), де систематизовано викладено основні

алхімічні (та хімічні) дії. Лібавій намагається відокремити хімію від домішок, які додали до неї прихильники Парацельса, а також подолати опір та упередження, властиві у ставленні до хімії академічній спільноті. Лібавій прагне позбавити сучасну йому хімію таємничості, прихованості, неналежних філософських чи, ба гірше, теологічних екстраполяцій. У своєму творі він запроваджує систематизований порядок аргументів і термінологію, яка вже не є ні двозначною, ні алюзійною, а натомість є чіткою й зрозумілою; зрештою (заперечуючи погляди парацельсіанців), стверджує, що хімія є підпорядкованою медицині Галена та Арістотелевій натуральній філософії.

Андреас Лібавій

Хімія

як неезотерична

дисципліна

Практична хімія та фармакологія

Розповсюдження

трактатів

Завдяки поширенню книгодрукування за допомогою рухомих літер починають швидко розповсюджуватись (насамперед у німецьких землях) праці з практичної хімії, зокрема трактати про дистиляцію. Ідеться про роботи на кшталт *Coelum philosophorum* (1525 р.) нюрнберзького лікаря Філіпа Ульштадта, де містяться чимало ілюстрацій та практичних рецептів (для приготування парфумів, ефірних олій, винних есенцій, розчинників), а також описи інструментів та приладдя.

Не менш популярними є технічні трактати, присвячені виготовленню емалей, кераміки та скла, за допомогою яких через друковані видання поширюються рецепти та практичний досвід, які у світі ремісників мали вигляд манускриптів чи усних переказів. Показовими прикладами є вже згадуваний трактат

Pirotechnia Ванноччо Бірінгуччо та твори французького кераміста Бернара Паліссі (1510—1589), де автори переконують, що рукотворне мистецтво, порівняно з університетським книжковим знанням, теж є гідною працею. Розповсюдження технічних трактатів супроводжується переоцінкою соціальної та інтелектуальної ролі мистецтва обробки вогнем, зокрема хімії. Остання, долаючи опір традиційної медицини, перетворюється на її невід'ємну складову, адже завдяки дистиляції очищують хімічні сполуки та видобувають діючі речовини й корисні властивості. Водночас із виробництвом медикаментів на основі рослинної та тваринної сировини, завдяки передовсім прихильникам Парацельса, поширюється використання корисних копалин та металів: кіноварі, алюмінію, сурми, золота, свинцю, ртуті, якими хіміки послуговуються для виготовлення ліків для зовнішнього та внутрішнього застосування. Все це спричиняє опір прихильників галенівської медицини: у 1566 р. застосування сурми, яку здебільшого використовували як блювотний засіб, паризький медичний факультет офіційно заборонив. У Німеччині натомість спостерігається відкритіше ставлення до використання хімії в медицині та фармацевтиці, тож до фармакопей починають додавати нові лікарські препарати, створені хіміками.

Алхімія і філософія

Середньовічна алхімія розвинулась усередині аристотелівської натуралістичної філософії, приймаючи істинність доктрини про чотири стихії (вода, вогонь, повітря, земля) та чотири базові якості (сухість, вологість, тепло та холод).

Поруч з чотирма аристотелівськими стихіями, арабська алхімія впроваджує згодом сірку та ртуть як головні складники металів. Відродження неоплатонізму сприяє виникненню нових понять у алхімії доби Відродження, зокрема появи поняття духу

(спіриту). На думку філософів-неоплатоніків, у всесвіті існує напівбожественна сутність, спирт, посередник між світовою душею і світом тілесним. Дух є безтілесним еством, утім, не нематеріальним, адже це повітря, здатне оживляти, що має небесне походження та міститься у всіх природних земних тілах. Алхіміки застосовують це поняття, але надають йому надто різних тлумачень: окремі ототожнюють спирт із «філософською» ртуттю, а дехто — з квінтесенцією, яку добувають із тіла через дистиляцію.

Елементи матерії

У вченні про всесвіт Парацельса та його послідовників поняття духу відіграє провідну роль. Прихильник Парацельса Петрус Северин (*Idea medicinae*, 1571) переконує, що процеси зародження та розкладання, які існують на землі, і функціонування живих організмів не залежать від чотирьох названих Арістотелем стихій, але натомість цілком залежать від духу, субстанції небесного походження, а не від першоелементів. Парацельс та його послідовники пропонують нову теорію про матерію, заперечуючи Арістотелеву доктрину про чотири стихії та чотири якості, стверджуючи, що всі тіла складаються з трьох головних хімічних складників: солі, сірки та ртуті. У Парацельса, втім, ці три начала мають доволі неоднозначний статус: вони позначають не лише звичайні сіль, сірку та ртуть, а і їхні есенції, тобто їх вважають істинними речовинами, від яких залежать усі чуттєві властивості тіл. Ці тіла є займистими, бо складаються із сірки, частка якої найбільша; тіла тверді, бо в них переважає сіль, а похідні ртуті натомість леткі й рідкі. Попри те, що не наділені звичною функцією провідних складових у тілах, чотири Арістотелеві стихії (земля, вода, вогонь, повітря) не зникають остаточно з парацельсівської хімії, набуваючи другорядної ролі: парацельсіанці визначають

їх як матриці, у межах яких діють першоелементи, утворюючи складні тіла.

Алхімія, релігія і міфологія

Алхімія

як ключ

до античних

таємниць

Відносини між алхімією і християнською релігією за часів Середньовіччя були дуже тісними, адже вона тлумачила перетворення металів як процес духовного очищення, в якому брав участь особисто алхімік. У численних середньовічних трактатах про алхімію філософський камінь, *lapis*, спроможний перетворювати всі метали в щире золото, ототожнювали з Ісусом Христом, Спасителем. У XV ст. ці теми не зникають, але стають менш вагомими, ніж протягом попередніх століть.

У творах Парацельса та представників його школи утворюється тісний зв'язок між Священним Письмом і Алхімією. Парацельс тлумачить Буття з алхімічного погляду: акт творіння описано як хімічний процес відокремлення різних речовин від нерозмежованого хаосу. Прихильник поглядів Парацельса, теософ Генріх Кунрат (1560—1605), описує весь всесвіт як наслідок алхімічних дій Творця та тлумачить перетворення металів із духовного погляду як процес очищення людини та природи. Філософи та алхіміки в добу Відродження поділяють спільну думку про те, що алхімія (перетворення металів і виготовлення еліксиру тривалого життя) є частиною прадавньої мудрості, що походить з Єгипту, про яку залишились незначні згадки у текстах, з яких складається *Corpus hermeticum*. Гуманіст із Ріміні Джованні Авреліо Авгурелло (1454—1537) у 1515 р. видає *Chrysopoeia*, поему, написану гекзаметром латиною, де пропонує алхімічну інтерпретацію античних міфів. Тлумачення грецьких міфів з алхімічного погляду є панівним

також у творі німецького алхіміка Міхаеля Майєра (1566—1622), на думку якого класична міфологія є зашифрованим описом перетворення металів.

Див. також: Магія та герметичні науки, с. 389;

Кабалістика, луллізм, таємні писання, с. 395;

Людське тіло та його хвороби:

анатомія, теоретична і практична медицина, с. 456;

Природнича історія, с. 470

Мінералогія і металургія

Антоніо Клерікуціо

Протягом Чинквеченто, розвиток гірничодобувної промисловості дає поштовх виданню трактатів про технології добування та обробки металів. З-поміж найвідоміших авторів — інженер із Сієни Бірінгуччо та німецький лікар-гуманіст Агрікола, котрі обидва були прихильниками емпіричного підходу. Бірінгуччо створив систематизоване трактування мистецтва обробки вогнем, а Агрікола — праці, де синтезуються знання про гірничодобувну діяльність.

Копальні та техніки добування копалин

Розвиток
гірничобувної
промисловості

Починаючи із середини XV ст., у Центральній Європі, зокрема в Гарці, Тіролі, Угорщині, Богемії, Саксонії, потужного розвитку набуває гірничодобувна галузь, передусім видобуток срібла. Утім, близько середини XVI ст. видобуток срібла починає скорочуватись у зв'язку із завезенням значних обсягів металу з Нового світу. Частково американське срібло є наслідком мародерства, а частково видобувається у копальнях, зокрема у болівійському Потосі, із застосуванням технології амальгамування зі ртуттю. У цей час у Європі розвивається добування срібла з рудників, що містять мідь, з використанням свинцю. Копальні ставали дедалі глибшими, тому виникала потреба у створенні складних дренажних систем. Через постійну потребу в залізі, що повсякчас зростала, для озброєння та задоволення попиту мануфактур, які саме зароджувались, гірничодобувна галузь стрімко розвивається, насамперед

у Німеччині, Франції, Угорщині та Італії. Копальні стають чимраз більшими за розміром та вимагають більших інвестицій: у металургійно-рудному басейні Тіролю приблизно в середині XVI ст. працюють понад 10 000 людей, з яких 600 мають завдання вичерпувати з копалень воду. У Німеччині правителі дають дозвіл в обмін на певний відсоток від прибутку приватним підприємствам добувати й використовувати для власного зиску поклади корисних копалин. Найжвавіше до цієї справи взялися в Аугсбурзі та Нюрнберзі, а також у родині Фуггерів, впливових німецьких підприємців, котрі вклали значні суми у створення копалень та обробку корисних копалин і металів. Упровадження шахтних печей нової конструкції, які розвиваються у висоту для створення дієвіших пристроїв для відкачування повітря, дає можливість отримувати залізо, сталь і мідь з покращеними технічними характеристиками та вищою якістю, аби задовольнити зростаючий попит на ринку.

Розвиток технологій

Через зростання значення копалень та безперервний попит на метали для воєнних та цивільних потреб виникає необхідність в навчанні кваліфікованого персоналу, обізнаного з виготовленням спорудження механізмів для викачування води з шахт та вентилявання копалень, обробкою металів та порядкуванням адміністративними питаннями щодо гірничодобувних басейнів. Відбувається систематизація знань про ґрунт, мінералогії і металургії, які на початку століття здебільшого мають ще емпіричний характер й часто передаються у вигляді усного переказу. Це були головні фактори, насамперед у Німеччині, які стали визначальними для видання трактатів про технології видобування та обробки металів у перші десятиліття Чинквеченто. Вони передовсім мають практичну мету: сформувати вміння та навички тих, хто

працює в копальнях та очищує метали. Близько 1505 р. надруковано *Ein nützlich Bergbüchlein* (Корисна гірничка книжка), анонімний трактат, авторство якого приписували фон Кальбе, громадському діячеві, котрий контролював діяльність копалень у Фрайбурзі. У коротенькому трактаті, що містить ілюстрації про роботу в копальні, наведено поради, як знаходити руду, як працювати з корисними копалинами та їх видобувати. У 1524 р. надруковано ще один трактат практичного змісту *Probierbüchlein* (Зразкова книжка), теж анонімний, де містилися рецепти й практичні поради щодо очищення металів та карбування на них проби. У XVI ст. кілька разів передруковують *Probierbüchlein*, призначений передовсім для ремісників та торгівців металами. У 1532 р. виходить у світ *Von Stahel und Eysen* (Щодо заліза та сталі), перший друкований трактат про чорну металургію, де наведено технології загартування, плавлення, відомості про корозію металів, створення кольорових металів, що розвинулися на основі традицій нюрнберзьких металургів. Ці трактати, написані народною мовою, є першими друкованими творами, які поширюють технічні знання про корисні копалини, копальні та метали, які зазвичай передаються від майстра до майстра в рукописах чи в усних переказах. За цими першими трактатами з'являються трактати з набагато більш амбітними цілями та краще впорядковані. Ідеться про твори Ванноччо Бірінгуччо (1480—1539) та Георга Бауера, латинізоване ім'я якого Агрікола (1494—1555).

Трактати

Ванноччо Бірінгуччо

Pirotechnia (1540 р.) — це перший твір, де в єдиній манері йдеться про техніки, що стосуються гірничодобувної справи, металургії, використання металів у військово-інженерній та цивільній справі (дзвони та гармати), обробку скла, порох, дистиляцію та приготування кислот. Книга написана народною

мовою, так само, як і трактати, надруковані в Німеччині. Належить він інженерові із Сієни Ванноччо Бірінгуччо. Бірінгуччо — людина, котра набула навичок та вмінь «у польових умовах», працюючи як гірничодобувний інженер, сплавник та військовий інженер, спочатку в Сієні, потім у Флорентійській республіці й, зрештою, у Папській державі. Назва твору є показною щодо вибору автора: він складає трактат про обробку вогнем, у якому наведено хімічні характеристики речовин, аби їх можна було перетворити за допомогою полум'я. Автор особливу увагу приділяє металам, вивчаючи їхню структуру та властивості. Що ж до їхнього складу, то Бірінгуччо пропонує синтез Арістотелевої доктрини про чотири стихії та концепції про матерію, яка складається з найдрібніших часток; він розглядає медичні й технологічні якості металів на підставі результатів експериментів та античної і середньовічної літератури. Бірінгуччо описує процеси розділення та очищення металів, наводячи зокрема опис (одним із першим у друкованій літературі) методу амальгамації за допомогою ртуті, який застосовують у металургії під час обробки срібла в копальнях у Потосі. Використовуючи жорна, мінерал чи металеві ошурки подрібнюють та амальгамують зі ртуттю, з чого далі видобувають срібло, піддаючи амальгаму спочатку фільтрації через шкіряну торбинку, а потім — випаровуванню. З-поміж найбільших нововведень у творі наведено описи різноманітних видів металургійних печей та систематичні роз'яснення стосовно апаратів для відкачування води, механізмів, що урухомлюються тваринною силою чи гідравлічною енергією.

Амальгамація

Агрікола (Георг Бауер)

Георг Бауер, гуманіст та медик за освітою, латинізоване ім'я якого Агрікола, поєднує зацікавленість класиками з ретельним вивченням корисних копалин та копалень. Його головний твір

De re metallica (1556 р.) — це звід знань, потрібних для гірничодобувної справи: від мінералів до технологій видобутку й аж до хвороб, що вражають гірників.

Класифікація мінералів

Агрікола товаришує з італійськими гуманістами та гуманістами з Півночі Європи, з-поміж яких Еразм Ротердамський (1467?—1536), котрий порадив престижному видавцеві з Базеля, Йоганну Фроберу, надрукувати *Bermannus* (1530 р.), перший твір про мінералогію Агріколи де він виклав свої головні ідеї щодо гірничодобувної справи. *Bermannus*, що відкривається передмовою-листом Еразма Ротердамського, — це трактат у формі діалогу, складеного, коли автор перебував у гірничодобувному місті Йоахімсталь. Агрікола вивчає метали в межах дослідження будови земної поверхні: вони поширені у вигляді каміння, жил та верств. Далі він класифікує мінерали, виокремлюючи чотири класи: метали, камені, ґрунти та заморожені соки (переважно солі). Він заперечує концепції, підтримувані алхіміками та парацельсіанцями, за якими метали й мінерали нібито зароджуються (не надто відрізняючись від рослин) від особливого насіння. На його думку, камені та мінерали утворені «соками, які обертають на камінь», що набувають твердого стану завдяки дії тепла в надрах землі. Опис мінералів та металів невідокремлюваний від опису їхньої обробки та можливого їхнього вжитку в медицині; також наведено способи зовнішнього застосування ртуті для лікування певних ран та виразкових новоутворень. Наслідуючи Арістотелеві (384—322 рр. до н. е.), Агрікола тлумачить властивості мінералів на підставі пропорції чотирьох елементів у їхньому складі (вода, повітря, земля, вогонь) та чотирьох якостей (теплий, холодний, сухий, вологий). До переліку речовин, які традиційно вважали металами (золото, срібло,

залізо, мідь, олово та свинець), він додав ртуть (її тогочасний статус був доволі неоднозначним), вісмут та сурму.

Ртуть

Агрікола не оминає суперечок з алхіміками, котрим дорікає за використання недоречно незрозумілої термінології, а також їхню буцімто здатність перетворювати неблагородні метали на золото. Ґрунтуючись на Арістотелевому вченні, Агрікола чітко протиставляє витвори природи і людини, наголошуючи на неможливості перетворення металів, адже процес, за допомогою якого золото народжується в надрах землі, не можна відтворити в лабораторних умовах. Окрему увагу приділено гірничодобувній термінології, на основі вивчення античних джерел та емпіричних випробувань. Учений прагне розробити краще зрозумілу термінологію, базовану на результатах експериментів.

Агрікола, котрий поєднує експериментальну науку та гуманістичну культуру, у 1533 р. друкує трактат про ваги та виміри від античності й аж до його доби,

De mensuris et ponderibus. Мета не лише просвітницька, адже твір є частиною поширених спроб подолати перешкоди виробництву та торговим операціям через безлад, що панував у царині ваг та одиниць виміру, які відрізнялись із регіону в регіон, а часто ще й від міста до міста.

De re metallica

У 1556 р. у світ виходить *De re metallica* (Про гірництво та металургію) Агріколи, *summa* всіх знань, потрібних для того, щоб займатись гірничодобувною справою. Одна з цілей *De re metallica* — показати світові цінність мінералогії як дисципліни, вартої поваги, а не лише як практичного заняття. Агрікола має на думці ще одну практичну мету — надати тим, хто так чи інакше працює в копальнях, путівник у їхній діяльності. Окрім порад, як знайти поклади металів, у творі міститься детальна

інформація, що комплексно розкриває видобувну діяльність. Як у праці про анатомію Везалія, ілюстрації у *De re metallica* виконують найважливішу функцію, узагальнюючи весь текст. Використовуючи точні гравюри, Агрікола описує різні види жил, механізми для викачування води з шахт, технології спорудження тунелів і порядок усунення шлаків та обробки металів. На багатій інформаційній ниві він насправді систематизує всі знання про гірничодобувну галузь, а не показує нові техніки та відкриття. Вивчення класиків, яке Агрікола завжди вважав доповненням до своєї наукової діяльності, спонукає його реформувати мінералогічну термінологію, взявши за основу порівняння класичну традицію, поточну німецьку термінологію та безпосередні спостереження в копальнях. Агрікола відкриває численні мінерали та дає їм назви, визначивши аж сім мінералів, у складі яких є срібло, впроваджує технології, які тривалий час використовуються для розділення та очищення металів: процес, який він винайшов для розділення срібла й міді методом рафінування та окиснювального плавлення, довго застосовувався в Німеччині.

Мінералогія

як наука

Стійкість

магічних

вірувань

Тісний зв'язок теоретичної і практичної науки та наголошення на безпосередньому спостереженні за природою є беззаперечною інновацією у творі Агріколи. Утім, його переконання є переплетінням інновацій та традиційних поглядів. Те, що він засуджував алхімію, тісно пов'язане з його ревною прихильністю до Арістотелевого вчення, яке відокремлює витвори природи від виробів ремісництва.

Вивчення технологій видобування корисних копалин супроводжується легковір'ям — спільною рисою багатьох натуралістів доби Відродження, через яку він вірить в існування фантастичних створінь, котрі буцімто мешкають у копальнях, звірів, що мешкають під землею, та так звану *virgula divinatoria*, палицю, яка наділена надзвичайними можливостями показувати, де є поклади мінералів.

Див. також: Природнича історія, с. 470;
Леонардо — вчений, с. 503

Храми науки:

двори та меценатство

Антоніо Клерікуціо

Протягом Чинквеченто двори утверджуються як справжні центри культурного виробництва, і завдяки меценатству монархів вони перетворюються на місця активної діяльності медиків, науковців та інженерів. Інтерес правителів до картографії та навігації, а також медицини й алхімії стає одним із головних імпульсів у занятті наукою.

Наукове меценатство

Дослідження

і політика

У XV–XVI ст. двори чимраз більше відіграють роль центрів створення культурних витворів, перетворюючись на місця, де збираються не лише митці та письменники, а й філософи, медики та науковці. Меценатство — невід’ємна складова влади монарха і водночас один із головних факторів, які сприяють поширенню наукових знань. Так двори правителів перетворюються на привілейовані осередки розповсюдження нових наукових ідей та наукових практик, які часто відкидають в університетах. Передовсім Габсбурги, зокрема Рудольф II (1552–1612), надають свою протекцію натуралістам, медикам та астрономам. В Італії меценатство у науці переважно характерне для Тоскани, де Медічі особисто виявляють інтерес до точних та окультних наук. Меценатство поширюється зі сфери мистецтва у наукову в Римі та менших містах у Центрі та на Півночі Італії (штибу Урбіно та Феррари). В Іспанії та Португалії механізм

розвитку меценатства тісно пов'язаний із мандрівками та експедиціями, які потребують кваліфікованих картографів і мореплавців. У Англії рід Тюдорів, зокрема Єлизавета I (1533—1603), є заступниками математиків та географів, чия діяльність спрямована на посилення влади англійців на морях. У Франції, за підтримки Генріха III Валуа (1551—1589), процвітає Академія поета Жана Антуана Баїфа (1532—1598), де точаться філософські та наукові дискусії, зокрема й щодо космології Коперника.

У Центральній Європі та Данії

Німецькі правителі вирізняються передовсім тим, що надають протекцію, зокрема послідовникам Парацельса (1493—1541), котрих натомість у більшості університетів суворо засуджують за їхні погляди. Перша хвиля поширення руху парацельсіанців була б нездійсненою, якби не палка підтримка при дворах: вони (а при багатьох дворах і алхіміки) знаходять у правителів щедрі фінансову підтримку, яка дає їм можливість публікувати свої твори, а часто навіть створювати власну лабораторію. При дворі Отто Генріха, герцога Пфальцу-Нойбурга, згодом курфюрста Пфальцу, гостинно приймають Адама фон Боденштайна (1528—1577), одного з перших послідовників Парацельса, і Александра фон Зухтена (1520?—1590?), що написав відомий трактат про сурму. Ще одним заступником парацельсіанців був Август I, курфюрст Саксонії, при дворі якого провадив діяльність Йоганн Міхаель Токсіт, за чиєю редакцією видавали численні праці Парацельса.

Рудольф II

Одним із найбільш активних та видатних меценатів у мистецтві та науці в Європі був Рудольф II, син Максиміліана II (котрий теж був меценатом у сфері мистецтва і науки). При його дворі у Празі Рудольф II збирає лікарів, парацельсіанців та алхіміків Еркера, Кролла, Руланда, Майєра, натуралістів Маттіолі та Доденса, а також астрономів і астрологів. З-поміж них

є й данський астроном Тихо Браге (1546—1601), який у 1599 р. стає придворним математиком, а його наступником буде Кеплер (1571—1630). Рудольф II є не лише меценатом, а й запеклим колекціонером мистецьких витворів, корисних копалин та особисто займається науками, як окультними, так і прикладними, зокрема цікавиться металургією та мінералогією.

У Данії король Фредерік II (1534—1588), особистим лікарем у якого служить послідовник Парацельса Петрус Северин, віддає в землеволодіння (у 1576 р.) Тихо Браге острів Вен у протоці Ересунн, що між Швецією та Данією, де астроном споруджує замок Ураніборг, в якому працюють обсерваторія та численні лабораторії. Тут Браге здійснює спостереження протягом двадцяти років, створюючи астрономічне приладдя, набагато точніше, ніж те, яке застосовувалось на той час.

В Італії

Медічі,
мистецтво,
наука і техніка

У Тоскані, у контексті політичної консолідації держави, Козімо I де Медічі (1519—1574) робить значний внесок у розвиток наук, реорганізувавши Пізанський університет та запросивши найбільш шанованих професорів. Він особисто вивчає ботаніку та працює у Фондерії, справжній лабораторії, спорудженій у Палаццо Веккйо. Козімо I цікавиться алхімією, яку плекає також його спадкоємець Франческо I (1541—1587), котрий передовсім вивчає природничі науки, зокрема надзвичайні явища, а також виготовляє ліки виняткової сили та споруджує дивовижні механізми, на кшталт тих, що здатні до безперервного руху. Двір Медічі перетворюється на один із найжвавіших осередків натуралістичних досліджень на півострові; сюди стікаються матеріали та знання з багатьох

місцин Європи та Нового світу. Фердинандо де Медічі (1549—1609), коли ще був кардиналом у Римі, перш ніж стати наступником брата Франческо І використовує папські дипломатичні зв'язки, аби до Італії звозили численні природні пам'ятки з Америки.

В Урбіно рід Монтефельтро — меценати науковців та фахівців у техніці, як-от Лука Пачолі, Федеріко Коммандіно, Франческо ді Джорджо Мартіні та Гвідобальдо дель Монте. Істотну роль відігравала протекція, яку надавали видатним медикам, котрі працювали придворними лікарями, отримуючи фінансову вигоду, допомогу в публікації їхніх праць, а часто ще й посади в університетах. Саме так трапилось із професором медицини з Феррари, Нікколо Леонічено, особистим лікарем герцогів, який близько п'ятох десятків років присвятив вивченню ботаніки та фармакології.

В Англії і Франції

Єлизавета І

і Джон Ді

Меценатська діяльність англійських монархів, від Генріха VIII (1491—1547) до Якова І (1566—1625), спрямована переважно на проектувальників механізмів, музичних інструментів та годинників, приладдя для наукового вжитку, а також на працю картографів, здобутки та вміння яких сприяють зростанню економічної могутності англійців. У другій половині століття користь від меценатської діяльності при англійському дворі отримують медики, астрономи, математики, окремі з них були прихильниками системи Коперника, як-от Томас Діггес, Томас Герріот та Вільям Гілберт.

Джон Ді (1527—1608), математик, астролог, алхімік, маг, отримує від короля Едуарда VI (1537—1553) пенсію, а згодом стає на службу до королеви Єлизавети І як консультант із мореплавства, маючи завдання виготовляти приладдя

й складати географічні карти. Однак діяльність при дворі Джона Ді поширюється також на сферу астрології та магії: у 1577 р. його запрошує королева, щоб розтлумачити значення появи комети, а потім його просять застосувати все своє магічне мистецтво, аби позбавити королеву дії лихого знамення.

У Франції меценатство у сфері науки та техніки започаткував Франциск I (1494—1547), при дворі якого служив з 1517 р. й аж до смерті в 1519 р. Леонардо да Вінчі (1452—1519). Леонардо в Амбуазі продовжує вивчення геометрії, механіки та гідравліки, проектує та конструює механізми. До дворічного періоду служби у Франциска I належать спроектована Леонардо королівська резиденція Реморантен (поблизу Амбуаза), а також амбітна мережа судноплавних каналів, які мали б поєднувати Середземне море та Атлантичний океан.

За правління Карла IX (1550—1574) Жан Антуан де Баїф влаштовує зустрічі музик та поетів, заслуги яких у 1570 р. офіційно визнає монарх. Ідеться про першу французьку академію, яка, по смерті монарха, переходить під протекцію Генріха III, котрий особисто займається філософією, і згодом перетворюється на Академію дю Пале, очолювану Гі де Пібраком (1529—1584). Діяльність Академії, до якої належали Ронсар, Дора, Жодель, Тіар, Обіньї та Жак Даві дю Перрон, поширюється також на сфери філософії та науки.

Нові наукові поняття, зокрема коперникіанство, стають предметом суперечок членів Академії та монарха, котрий жваво цікавиться поглядами Джордано Бруно (1548—1600), що мешкав у Парижі у 1581—1583 роках. Релігійні війни прискорюють занепад Академі дю Пале.

Академія
дю Пале

У розпал релігійних воєн, завдяки сприянню герцога Анн де Монморансі, гугенот Бернар Паліссі (1510?—1590) після

ув'язнення у Бордо в 1559 р. отримує підтримку від королеви-матері Катерини де Медічі (1519—1589), яка не лише врятувала йому життя, але й найняла для виконання гончарних робіт під час оздоблення саду Тюїльрі. У 1575 р. у Парижі Паліссі дає низку уроків з історії натуралізму, створивши колекцію «надзвичайних та страхітливих витворів природи». У 1588 р. його наукова діяльність та праця в галузі техніки добігають кінця, бо його заарештовано за протестантизм і ув'язнено у Бастилії.

В Іспанії та Португалії

Іспанські правителі, заклопотані колонізацією Нового світу, виявляють особливу зацікавленість у астрономічних дослідженнях та картографії. Мають стосунок до мореплавства й досліди в натуралістичній сфері, які на замовлення короля Філіппа II (1527—1598) тривають у Новому світі. У 1503 р. Корона створює в Севільї Каса де Контратасьйон, яка зі служби порядкування мореплавством та торгової палати перетворюється з часом на центр навчання та поширення наукових і технічних знань, пов'язаних із мореплавством.

Потреба накопичувати знання (географічні й натуралістичні) та багатства, здобуті в Америці, змушує Філіппа II додати до Ради обох Індій космографа Хуана Лопеса де Суньйо, котрий збирає відомості про астрономічні спостереження, що стосуються Вест-Індії.

Філіп II
і Франсіско
Ернандес

У 1570 р. Філіпп II, який особисто вивчав ботаніку, започатковує наукову експедицію в Новий світ під орудою португальського географа Франсіску Домінгеса, доручивши медику Франсіско Ернандесу здійснити дослідження фауни і флори у Мексиці. Віцекороля просять відправити в експедицію

кількох художників, аби ті створили ілюстрації місцевих рослин. Завдяки експедиції зібрано монументальний доробок даних, де містяться описи та точне зображення рослин і тварин. Через величезний обсяг матеріалу Філіпп II не завдає собі клопоту опублікувати добірку Ернандеса; тож із неї італійський лікар Нардо Антоніо Реккі, котрий саме працює при мадридському дворі, складає компендіум (не надрукований), на основі якого згодом у Академії деї Лінчеї готують друковане видання, що містить часткові дані з компендіуму, *Tesoro messicano* («Мексиканський скарб»), який видають лише в 1651 р. У Мадриді в 1582 р. Філіп II відкриває Академію наук, де періодично читають лекції різні вчені з різних країн, насамперед у галузях математики та інженерії. Окрім зібрань, члени академії створюють переклади кастильською мовою наукових праць та конструюють пристрої для потреб науки. В Ескоріалі споруджують лабораторію, де працюють фахівці з дистиляції, лікарі й алхіміки з різних європейських країн.

Португальські правителі у XV–XVI ст. цілком усвідомлюють важливість досліджень у галузі мореплавства й астрономії. Юдейський астроном Авраам

Закуто (1450?–1522?), якого вигнали з Іспанії за відмову прийняти католицьку віру, знаходить притулок у Португалії. Він став придворним астрономом, доклавши зусиль до організації експедиції, очолюваної Васко да Гамою (1469–1524).

У Португалії

Згодом астроном Педро Нуньес (1492–1577), *conversos* (навернений у католицьку віру єврей), працює на португальського короля Жуана III (1502–1557) як придворний астроном та лікар, отримавши згодом кафедру астрономії в університеті в Коїмбрі. Нуньес викладає астрономію придворним та представникам знаті, а згодом очолює португальський флот, отримавши повноваження — з-поміж

інших — наглядати за складанням карт для потреб мореплавства.

Див. також: Космологія та астрономія, с. 434;
Алхімія і хімія, с. 474

Викладання

та передавання наукових знань: університети, ботанічні сади та природничі колекції

Антоніо Клерікуціо

Завдяки впливові гуманізму викладання наук в університетах, хоч і досі зосереджене навколо вчення Арістотеля, за змістом та методологією починає оновлюватись. Єзуїти в католицькому світі підпорядковують собі істотну частку навчання. Поруч зі схоластичною філософією в їхніх коледжах почали викладати математику. Завдяки створенню ботанічних садів та анатомічних театрів, а також приватним закладам, де викладали прикладну математику, зростає важливість практичних та експериментальних аспектів у науковій освіті.

Вчення Арістотеля та Платона в університетах

Арістотель

по-грецькою

Починаючи з XIII ст., завдяки поступовому поверненню до Арістотелевого доробку, його філософія стає основою університетської освіти, передовсім на факультетах мистецтв, але й у медицині та теології нею не нехтують. Протягом Чинквеченто погляди Арістотеля залишаються панівними як у католицьких, так і у протестантських країнах Європи. У Німеччині Лютер (1483—1546) засуджує Арістотелеву філософію, утім, Меланхтон (1497—1560), котрому завдячуємо реорганізацією університетів на протестантських територіях,

зберігає її центральне становище в університетській діяльності. Поміж кальвіністів, попри те, що з'являються певні нововведення в навчальних планах, Арістотелеві твори залишаються предметом вивчення в університеті. Філософія, яку викладають у XVI ст., не є, однак, такою самою Арістотелевою філософією, що викладалась у середньовічних університетах. Завдяки працям гуманістів у багатьох університетах запроваджують читання грецьких першоджерел, з яких впливали вагомі здобутки для філософської лексики й для тлумачення всього вчення Стагірита загалом. Твори, які помилково приписували Арістотелю (на кшталт вкрай популярного твору *Secretum secretorum*) відмежовано від його доробку, а натомість до нього додано «Поетику». Повертають із небуття коментарі грецьких авторів до творів мислителя, як-от Александра Афродизійського (кінець II — початок III ст.), Сімплікія (VI ст.) та Філопона (VI ст.), що сприяло збагаченню філософських та наукових тем. Стосовно Платона (427—347 рр. до н. е.), уся добірка творів якого стала досяжною завдяки роботі гуманістів, їх запроваджують до вивчення в університетах лише частково, та й то вкрай повільно. Через несистематичність та другорядне місце логіки й натурфілософії у платонівських діалогах їх поширення в університетах обмежено. У Німеччині Меланхтон опирається впровадженню вивчення творів Платона, вбачаючи в них сім'я скептицизму, який він відкидає, оскільки той шкодить вірі. У Англії, в Оксфорді, у першій половині століття панує схоластична філософія, яка згодом бере гору над гуманістичним ученням, а у статутах зазначають, що моральна філософія мусить ґрунтуватись на Арістотелевих «Поетиці» та «Етиці», або на платонівській «Республіці». У Франції вчення Платона викладають у Колеж Рояль Адріан Турнеб та П'єр де ла Раме (1515—1572). В Італії протягом останньої чверті століття створено особливі кафедри платонівської філософії (у Феррарі,

Пізі та Римі), де викладають Франческо Патріці (1529—1597) та Якопо Мадзоні (1548—1598). Утім, вивчення Платона досі для студентів, котрі прагнуть здобути ґрунтовнішу філософську освіту, є вибіркоким курсом. Навіть попри те, що поволі для неоплатоніків відчиняються двері університетів, *Theologia platonica* Марсіліо Фічіно(1433—1499) як навчальний посібник не використовується.

Платон

Медицина і науки

Альдрованді

Важливі зміни спостерігаються в навчанні медицини завдяки впливові гуманістів та розвиткові ботанічних досліджень, упровадженню систематичного використання розтину. Ботаніка стає предметом особливого навчання, «читання про найпростіші рослини». З-поміж перших читань із ботаніки — організовані в Римі (1513 р.) та Падуї (1533 р.), які мають на меті відмежувати фармакологічні поняття від медичних, вивчаючи їх на основі цілющих властивостей рослин. У Монпельє та Базелі один й той самий професор викладає взимку анатомію (здійснюючи розтини), а влітку — ботаніку. Найбільше ботаніка розвивається передовсім у Болоньї, де як предмет в університеті її запровадив Лука Гіні (1490?—1556) і де вона стає престижною завдяки Уліссе Альдрованді (1522—1605), котрий заснував ботанічний сад. Навчання ботаніки поступово перетворюється на навчання природничої історії, а десь у середині століття до неї додають мінералогію. Практична медицина стає невідокремлюваною складовою медичної освіти ще наприкінці XV ст.: у Падуї в університетських статутах у 1496 р. зазначено, що студент має рік пропрацювати пліч-о-пліч із уславленим лікарем. Завдяки поширенню процедури розтину медична освіта позбавляється книжковості, що була властивою їй тривалий час. До математичної освіти додають астрономію,

астрологію, оптику та географію, а також механіку. Евклід (III ст. до н. е.), Птолемей (II ст.) та Іоанн Сакробоско (? — бл. 1256) і наприкінці століття залишаються основними авторами, на працях яких ґрунтується дидактичний процес. Філософія та медицина обіймають панівне становище в університетському середовищі, а математика досі має доволі периферійне становище. Нечасто в котромусь університеті трапляється більше одного викладача математики. Навіть ще наприкінці століття, коли Галілео Галілей (1564—1642) переїздить до Падуї (1592 р.), він є єдиним професором математики (посада ця лишалась до нього тривалий час вільною), хоча в тому ж університеті було аж чотири викладачі теоретичної медицини та чотири — практичної.

Галілей
Грешем-
коледж

У другій половині століття у викладанні математики поволи виявляється практичне спрямування, надто коли йдеться про Іспанію та Англію, насамперед не в університетських закладах. У Каса де Контратасьйон у Севільї започатковують викладання прикладної математики в 1552 р., коли Філіпп II (1527—1598) створює кафедру космографії та навігаційної техніки; у Мадриді створено академію математики, а у Сан-Себастьяні — школу з мореплавства. Підручники з навігації, складені іспанськими капітанами у першій половині XVI ст. — найвідоміші, їх найчастіше перекладали іншими мовами. У 1597 р. завдяки спадку, залишеному сером Томасом Грешемом (1519?—1579), у Лондоні засновано Грешем-коледж, неуніверситетський заклад, який мав надавати знання з математики та астрономії для практичних цілей (топографія, картографія та навігація). У Грешем-коледжі, де крім латини використовують як мову викладання англійську, засновано перші кафедри з геометрії та

астрономії, які згодом очолять окремі з найвидатніших науковців XVII ст.

Єзуїти та навчання наук

Проти

Коперника

У католицьких країнах єзуїтський орден, заснований Ігнатієм Лойолою (1491–1556), в освіті відіграє першорядну роль: у численних єзуїтських коледжах у Європі та Новому світі викладають за однаковою навчальною системою (*ratio studiorum*). Викладання філософії ґрунтується на творах Арістотеля, де переважає його доктрина за Томою Аквінським, зокрема у версії, створеній Франсіско Толетом (1532–1596). Єзуїти заперечують натуралізм, що виник у добу Відродження, насамперед відкидаючи вчення Аввероеса та натурфілософію Бернардіно Телезіо (1509–1588), а також є запеклими противниками поглядів Коперника. В ордені налічувалось чимало видатних математиків, як-от Христофор Клавій (1537–1612), котрий доклав зусиль до реформи календаря та впровадив у *ratio studiorum* вивчення математики, його учень Грегуар де Сент-Вінсент (1584–1667), який створив новий спосіб знаходження квадратури круга, та Крістоф Грінбергер (1561?–1636), що зробив важливий внесок у механіку та гідростатику. З-поміж учнів Клавія слід згадати Маттео Річчі (1552–1610), географа та математика, який переклав «Начала» Евкліда мандаринським діалектом китайської.

Ботанічні сади

Близько 30-х років XVI ст. започатковано перші університетські кафедри природничої історії, а в наступному десятилітті у Пізі та Падуї засновано перші ботанічні сади. Крім того, з навчальною та дослідницькою метою створено колекції сухих рослин (гербарії) та інших *naturalia*.

Козімо I Медічі

та Джон Джерард

Ботанічні сади виникають і за стінами університетів: у Флоренції великий герцог Козімо де Медічі (1519—1574) засновує такий сад у 1545 р., а в Англії виникнення ботанічних садів пов'язане передовсім із приватною ініціативою. Англійський натураліст та ботанік Вільям Тернер (1508—1568) створив ботанічний сад при кафедральному соборі у Веллсі, а Джон Джерард, відомий автор праці *Herball*, створив ще один ботанічний сад у Лондоні, де зростають близько тисячі рослин. Оксфордському університету довелося чекати аж до 1621 р., допоки там закладуть власний ботанічний сад. Всі сади, принаймні спочатку, мають чітке медичне спрямування, адже в них зібрано найпростіші лікарські рослини (звідси й назва «сад найпростіших рослин»), що мали стати в пригоді кафедрі медицини. Тільки ближче до кінця століття ботанічні сади починають унезалежнюватись від підпорядкованості медицині, їх упорядковують за принципами систематизації рослин, згруповуючи залежно від їхніх властивостей.

Колекції та музеї

Рудольф II

Приватні колекції у XV–XVI ст. мають складний характер; поруч з мистецькими витворами та археологічними пам'ятками, монетами та медалями колекціонують найрізноманітніші предмети: приладдя для наукових досліджень, мінерали, екзотичних рослин та тварин, дивовижі, артефакти, рідкісні предмети, скам'янілості. Для правителів та знаті по всій Європі колекції предметів античності й раритетів є способом вирізнитися та завоювати шану, адже поміж них поширюється дух суперництва у колекціонуванні. Колекцію ерцгерцога Фердинанда Тірольського (1520—1595) у замку Амбрас зібрано у співпраці з П'єтро Андреа Маттіолі (1501—1577), одним з найвидатніших натуралістів Чинквеченто.

Найвідомішою колекцією є зібрання імператора Рудольфа II (1552—1612), який може похвалитися співпрацею з математиками, натуралістами й алхіміками. Протягом століття число предметів, які становлять інтерес із натуралістичного погляду, в колекціях зростає, зокрема кількість екзотичних рослин і тварин, мінералів та скам'янілостей, а також приладдя для здійснення наукових дослідів. Загалом колекції ці не систематизовано, а поєднано за найрізноманітнішими критеріями: починаючи від смаку колекціонера до місця чи періоду, де й коли предмети було зібрано, а в інших випадках єдиним критерієм є розмежування за трьома царствами (неорганічна природа, царство рослин чи тварин). Призначення натуралістичних колекцій найрізноманітніше: задовольнити цікавість того, хто їх збирає, і водночас шана, яку здобуває той, хто володіє такими зібраннями. Однією з найголовніших цілей стає викликати подив у відвідувачів: ця мета ще довго буде провідною в музеях природничої історії, де збиратимуть рідкісні предмети, предмети незвичні та всілякі чудасії. Хоча ці музеї не були публічними в сучасному розумінні, їхні колекції доби Відродження були відкритими для певних відвідувачів, котрим, завдяки їхній інтелектуальній славі чи шані в суспільстві, дозволяв подивитися на раритети власник. Поступово роль колекцій змінюється, вони стають місцем передавання знань та здійснення дослідів, якими цікавляться науковці та допитливі особи, як трапилося з колекцією болонського натураліста Уліссе Альдрованді, що була однією з найвідоміших у Європі, та зібраннями фармацевтів Франческо Кальцоларі (1522—1609) у Вероні та Ферранте Імперато (бл. 1550 — бл. 1631) у Неаполі. Кальцоларі приділяє особливу увагу лікарським властивостям предметів і рослин, які колекціонує, хоч у його колекції є й рідкісні анатомічні експонати та ті, що стосуються різних патологій. Мету вони мають подвійну:

викликають подив у глядачів та становлять рідкісні й корисні об'єкти, на яких можна проводити медико-натуралістичні досліді.

До музеїв

Див. також: Освіта і університети, с. 260;

Наука про життя, с. 452;

Людське тіло та його хвороби: анатомія, теоретична і практична медицина, с. 456;

Природнича історія, с. 470

Математика, фізика

і технічні інновації

Математика

Джанматтео Мамелі

Математика у XVI ст. характеризувалась повторним відкриттям античних науковців та досягненнями в символіці алгебри в царині розширення числової системи та у тригонометрії. Найвизначнішою подією стало відкриття методу розв'язання рівнянь третього та четвертого степеня. Найважливішим результатом було узагальнення окремих галузей математики, зумовлене розмежуванням між алгеброю й арифметикою, яке пояснив Ф. Вієт. Суттєвим поштовхом у розвитку математики стало її використання з практичною метою та відкриття відповідних кафедр в усіх великих європейських університетах.

Повернення класиків та викладання математики

Нові видання

Серед основних чинників, які сприяли відродженню математики в XVI ст., були переклади та використання творів математиків часів Античності. Спочатку головними дійовими особами були італійські математики, а згодом математики за межами Альп.

Федеріко Коммандіно (1509—1575) — редактор Евкліда, Архімеда, Аполлонія і Папп Александрійський; Франческо Мавроліко (1494—1575) зробив вагомий внесок у відновлення «Конічних перерізів» Аполлонія; Рафаель Бомбеллі (1526—1572) переклав значну частину творів Діофанта Александрійського,

вніши окремі проблеми з них до своєї «Алгебри». Англійський переклад «Елементів» Евкліда (1582) став роботою Джона Ді, котрий був також астрологом. У передмові Ді наполягає на користі вивчення математики в різних сферах діяльності людини. Єзуїт Христофор Клавій опублікував у 1574 р. коментар до «Елементів» Евкліда, який був дуже поширений в усій Європі й використовувався для навчання. Починаючи з другої половини століття, викладання математики швидко поширилось практично у всіх європейських університетах. До кінця століття це вчення вмещувало астрономію та астрологію. У Падуї Ігнатій Данті (1536—1586) зробив так, що його частиною стали також географія, архітектура та механіка. Єзуїти, завдяки невпинній роботі Клавія, надавали дуже великого значення математиці. У Франції математику викладали переважно в Колеж де Франс, заснованому Франциском I у 1530 р. В Англії поштовх до викладання математики дав сер Генрі Савіль (1549—1622), завдяки котрому було створено кафедру астрономії та геометрії в Оксфорді. У Лондоні поширились приватне викладання математики, а також практика проведення її курсів для утилітарних цілей у коледжі Грешем, створеному в Лондоні завдяки пожертві купця Томаса Грешема (1519?—1579).

Єзуїти

Алгебра та нова символіка

«Сума арифметики, геометрії, дробів, пропорцій і пропорційності» Луки Пачолі (1445?—1510?) була найпоширенішим твором на початку століття і добре демонструвала стан математики того часу. Цей твір був енциклопедією математичних знань того часу, навіть попри те, що він не містив елементів самобутності. У «Сумі» математика поставала не як унітарна наука, а як сукупність технік. Одна з чотирьох її частин повністю присвячена техніці бухгалтерського обліку та, зокрема, реєстрації подвійного

запису. Інші три частини — про арифметику (здебільшого розглядалися техніки множення та вилучення квадратних коренів), алгебру (пояснювались традиційні розв'язки коренів першого та другого степенів) і геометрію.

Ефективніша символіка

Основним успіхом у галузі алгебри стало запровадження ефективніших позначень. Саме це зумовило можливість перетворити її на науку. У цьому столітті відбувався перехід від риторичної алгебри (яка використовувала слова для вираження чисел та рівнянь) до символічної алгебри (що послуговувалась скороченнями) та до введення реальних математичних символів. Коли було опубліковано «Суму» Пачолі, літери p та m уже широко використовувалися в Італії як скорочення для додавання й віднімання, а Пачолі додав використання co (*cosa* (що), або невідоме), ce (*senso*, квадрат невідомого) і ae (*aequalis*). Для позначення четвертого піднесення до степеня невідомого використовувалось *cese*. Символи «+» і «-» з'явилися у праці *Rechenung auff allen Kauffmanschafft* («Швидкий і приємний рахунок для всіх торговців») (1489 р.) Йоганна Відмана (1462?—1498?) і поступово замінили італійські скорочення. Символ «=» введено Робертом Рекордом (1510?—1558) у праці *The Whetstone of Witte* (1557 р.), першому трактаті про алгебру англійською мовою. Символічні виверти для експоненціювання невідомого використали Шюке (1450? — 1490?) у *Triparty en la science des nombres* («Наука про числа в трьох частинах») (1484 р.) та Рафаель Бомбеллі у праці «Алгебра» (1572 р.).

Круглі дужки з'явилися у 1544 р.; фігурні та квадратні дужки впровадив Ф. Вієт у 1593 р. Символи на позначення більшого та меншого були введені Т. Герріотом (1560?—1621) у праці *Artis analyticae praxis* («Застосування аналітичного мистецтва») (опублікована після його смерті у 1631 р.), а символ « \times » запропонував В. Отред (1575—1660) у *Clavis mathematicae* («Ключ

до математики») (1631 р.). Найважливіше нововведення впровадив Франсуа Вієт у *In artem analyticam isagoge* («Вступ до аналітичного мистецтва») (1591 р.). Ф. Вієт першим навмисно й систематично використовував літери не лише для позначення невідомого, а і як спільні коефіцієнти. Він послуговувався приголосними для відомих величин, а голосними — для невідомих. Таким чином він відстежив важливу відмінність між параметром і невідомим та помітив, що під час вивчення формули з буквеними коефіцієнтами вивчається цілий клас або тип формул. Також він розрізняв видову логістику (яка вивчає типи формул) та числову логістику (що досліджує особливі числові випадки конкретних типів формул). Отже, він простежив важливу відмінність між абстрактною алгеброю й арифметикою і зробив вагомий внесок у процес узагальнення математики, який завершився в ХІХ ст.

Приголосні
та голосні
Рівняння
третього
степеня

Л. Пачолі в «Сумі» говорить, що неможливо знайти постійний метод для розв'язання рівнянь, степенів яких вищий за другий. Це твердження стимулювало математиків відшукати такий метод, і в 1545 р. було оприлюднено методи розв'язання рівнянь третього й четвертого степеня. Два розв'язки вперше опубліковано у праці *Ars magna* («Велике мистецтво») Джироламо Кардано (1501—1576), яка мала надзвичайний успіх. Як визнав сам Дж. Кардано, два розв'язання не були його винаходом. Перший, уточнив Дж. Кардано, надав Нікколо Тарталья (1499—1557), другий — його помічник Лодовіко Феррарі (1522—1565).

Виклики

та розв'язки

На ґрунті розв'язання рівняння третього степеня виникла найбільша суперечка століття між математиками й перша реальна дискусія про пріоритети в науці. Першим, хто знайшов розв'язок, став Сципіон дель Ферро (1465—1526?), котрий, перебуваючи на смертному одрі, у 1526 р. довірив його кільком своїм студентам, серед яких був Антоніо Марія Фйор. Н. Тарталья дізнався про метод — невідомо, чи за допомогою власних досліджень, чи через інші джерела — але в 1535 р. йому кинув виклик Фйор щодо розв'язання 30 математичних суперечливих питань, які вимагали застосування техніки кубічних рівнянь. Н. Тарталья розв'язав усі 30 питань, а Фйор лише одне з тих питань, які йому запропонував опонент.

Це довело, що розв'язок, запропонований Сципіоном, вимагав узагальнення різних випадків, аби розв'язати всі рівняння: Н. Тарталья, на відміну від Фйора, прийшов до цього узагальнення. Після цього виклику Дж. Кардано вдалось дізнатись розв'язання від Н. Тартальї під обіцянку не поширювати цю звістку доти, доки сам Тарталья її не опублікує. Проте Дж. Кардано опублікував розв'язання в *Ars magna*. Н. Тарталья відчув себе обманутим і пояснив причини цього в праці *Quesiti et inventioni diverse*, де дуже критикував Дж. Кардано та Л. Феррарі. У 1547 р. Л. Феррарі у праці «Виклик на дуель» звинуватив Н. Тарталья у плагіаті Сципіона дель Ферро і кинув йому математичний виклик. У контрвиступі Н. Тарталья відповів на виклик. Відбулося шість викликів і шість контрвиступів, у яких супротивники намагались довести свою перевагу в математичних навичках. Метод Н. Тарталью та

Дж. Кардано полягав у так званому заповненні куба. У *Ars magna* Дж. Кардано не пропонує спільного розв'язку, а представляє різні випадки та пояснює кожний особливим

чином. Повне узагальнення розв'язання для всіх рівнянь третього степеня зробили Бомбеллі та Вієт.

Відкриття розв'язання рівнянь третього та четвертого степенів стало потужним поштовхом до досліджень з алгебри й основою загальної теорії рівнянь. Багато хто після цього відкриття прагнув знайти метод розв'язання для рівнянь вищого степеня, але, як буде показано далі, такого методу не існує.

Ірраціональні
числа

Арифметика та розширення системи числення

У XVI ст. відбулося розширення системи числення: певні величини, які до того часу не вважалися числами, стали її повноправними членами. Близько 1500 р. нуль сприймався як число, а ірраціональні числа використовувались вільно. Упровадження ірраціональних чисел зумовлювалось тим, що їх можна було легко наблизити до раціональних чисел. Складніше ввести від'ємні числа; за допомогою поняття напрямку на прямій розв'язали питання різниці між додатними й від'ємними числами. Проте справжня проблема полягала в уявних числах, тобто коренях від'ємних чисел. Якщо раніше ці числа можна було відкинути, то тепер розв'язання кубічних і біквадратних рівнянь вимагало їх використання, хоча й лише інструментального. Першим, хто серйозно цим зайнявся, став Р. Бомбеллі, котрий у праці «Алгебра», таким чином, знайшов числа, які сьогодні називають комплексно-спряженими.

Бомбеллі ввів також використання ланцюгових дробів для апроксимації коренів.

Десяткові
числа

Ще одну важливу інновацію було запропоновано Сімоном Стевіном (1548—1620), котрий у праці *La disme* («Десята»)

(1585 р.) запровадив використання десяткових чисел. Це нововведення істотно полегшило процеси обчислення. Однак найбільша новація в цій галузі відбулася наприкінці століття, коли Джон Непер (1550—1617) запровадив використання чисел, якими раніше ніхто не займався, — логарифми. Ідея вперше спала на думку до Непера в 1594 р., але він оприлюднив її лише в 1614 р. у праці *Mirifici logarithmorum canonis descriptio*. Концепція, на якій ґрунтуються логарифми, передрікалась у *Arithmetica integra* (1544 р.) Міхаеля Штифеля (1487—1567), котрий зрозумів зв'язок між арифметичними прогресіями

(0, 1, 2, 3 ...) та геометричними (0, r_1 , r_2 , r_3 ...). Він визначив логарифми як геометрично, так і алгебраїчно.

Логарифми

Розглянемо геометричне визначення. Дано відрізок AB і промінь r , що починається з D і є нескінченним. Крім того, дано дві точки C і F на AB і r , які беруть початок одночасно в A і D на відповідних лініях. Уявімо, що дві точки мають у моменті t початкову однакову швидкість, а як наслідок, швидкість C зменшується поступово в міру наближення до B , тоді як F має постійну швидкість. У будь-який конкретний момент із моменту t сегменти CB і DF мають дану довжину. Відстань CB зменшується геометрично, а відстань DF зростає арифметично. Непер назвав відстань DF логарифмом відстані CB . Він спочатку позначав ці числа як «штучні», а потім — як «логарифми», що означає «числа відношення» (від *logos* та *arithmos*), оскільки вони є числами відношень між геометрично низхідним і арифметично зростаючим рядом. Протягом цього століття відбувся також великий прогрес у тригонометрії. У XVI ст. вона все ще була тісно пов'язаною з астрономією. Тому було абсолютно нормальним, що сам Н. Коперник (1473—1543) писав важливі праці в цій галузі та опублікував у 1542 р. *De Lateribus et angulis triangulorum*, роботу, яка наступного року була

вміщена до *De revolutionibus* («Про обертання»). Результати, отримані Н. Коперником, близькі до результатів, отриманих у попередньому столітті Регіомонтаном (1436—1476). Учень Н. Коперника Г. Ретік (1514—1576) увів до *Opus palatinum de triangulis* важливу зміну в розумінні синуса. До того синус розуміли у відношенні до дуги кола, проекцією якого він був; Г. Ретік уперше поставив синус по відношенню до кута, утвореного променями кола, які розмежовують дугу. Однак у цій сфері і Ф. Віет спрямував увагу на спільний характер, який робить тригонометрію автономною галуззю математики. У праці *Canon mathematicus* (1579 р.) Ф. Віет увів узагальнений аналітичний метод роботи в галузі тригонометрії, відомий як гоніометрія. Наприкінці століття в кількох творах фігурують тригонометричні тотожності різних видів, такі як закони простаферетичних функцій або закон дотичних. Але саме наприкінці століття вперше слово «тригонометрія» використав Бартоломеус Пітіскус (1561—1613). Чинквеченто стало часом переходу між теорією перспективи XV ст. і народженням сучасної геометрії XVII ст. Слід пригадати працю Л. Пачолі *De divina proportione* (1509 р.), твір, на який надихнули роботи П'єро делла Франчески (1415? –1492), із зображеннями, намальованими Леонардо (1452—1519). У цій праці Л. Пачолі говорить про те, що з математичного та архітектурного погляду називатиметься «золотим перетином». Ще однією роботою на перетині техніки і теорії стала *Underweysung der Messung mit Zirchel und Richtscheyt in Linien, Ebenen und gantzen Corporen* («Чотири книги з вимірювання») (1525 р.) А. Дюрера (1471—1528). У цій книзі було запропоновано докази та практичні способи застосування геометричних принципів. У першій книзі, найголовнішій, ішлося про криві, у ній А. Дюрер використовував парні ортогональні проекції. Відносини між геометрією та алгеброю у XVI ст. переживали вирішальний період. У цьому

столітті переважала практика пояснення алгебраїчних рівнянь геометричними термінами й використання цих алгебраїчних інтерпретацій як інструментів для зображення правильності отриманих розв'язків. Правильність розв'язання рівнянь третього степеня, наприклад, підтверджувалась геометричним поясненням, у якому корені виявлялися за допомогою «заповнення куба». Бачення Ф. Вієта також перебувало в цій перспективі. Він намагався скоротити алгебраїчні рівняння до визначення геометрично замислених безперервних пропорцій. Ця зміна стала можливою, зокрема, завдяки узагальнюючим працям Ф. Вієта.

Тригонометрія

Геометрія

і алгебра

Див. також: Джироламо Кардано, с. 379;

Космологія та астрономія, с. 434;

Микола Коперник, с. 445;

Оптика, перспектива, теорія зору, с. 511.

Механіка

Антоніо Клерікуціо

У XVI ст. в механіці зливаються різні традиції та методи, звернення до класиків поєднується з практичними навичками інженерів, щоб стати основою процесу математизації проблем руху. Фізика Арістотеля домінує під час тлумачення питань руху, але поступово зміцнюється вплив Архімеда, внеском якого став новий теоретичний фундамент механіки. Від часів Леонардо і до кінця століття відбувається взаємний обмін між науковою традицією і практично-діяльними навичками техніків, зокрема в галузі балістики та конструювання машин.

Антична спадщина

Механіка

як наука

У механіці XVI ст. співіснували різні традиції та методи досліджень, спостерігалось складне переплетення теоретичних і практичних аспектів, ерудиції та експериментування. Будівництво машин більше не базується на емпіричній діяльності, а ґрунтується на теоретичних знаннях та математиці. Поступово окреслюється об'єкт дисципліни, і термін «механіка», який традиційно позначав механічне, практичне мистецтво, наприклад, ткацтво, конструювання зброї, мореплавство тощо, лише в середині століття починає стосуватися доказової науки, яка математично трактує матеріальні об'єкти, що дає змогу зрозуміти, як працюють машини. Теоретичні рамки механічних досліджень істотною мірою визначаються філософією Арістотеля, хоча трапляються важливі поєднання. У філософії Арістотеля чітко розмежовується рух небесних і земних тіл. Перші складаються

з ефіру (нетлінної речовини) та переміщуються круговим рухом, а тіла підмісячного (земного) світу утворені з чотирьох елементів, які досягають природного розташування за допомогою природного прямолінійного руху. Тіла, де превалюють важкі елементи (Земля і Вода), у разі видалення зі свого природного місця рухаються донизу або до центру Землі; тіла, в яких переважають легкі елементи (Повітря і Вогонь) природно рухаються догори. Усі рухи, на думку Арістотеля, відбуваються у стійкому середовищі (повітрі), і їхня швидкість обернено пропорційна густині середовища. Як наслідок, у вакуумі швидкість має бути нескінченною, що підводить Арістотеля до думки про неможливість вакууму. Примусові рухи важких тіл, що рухаються догори, як, наприклад, снаряди, становлять проблему, яку нелегко вирішити за допомогою арістотелівської фізики. Неможливість віддаленої дії становила одне з її припущень, а чуже Арістотелю поняття інерції було необхідним для пояснення продовження руху снаряда (наприклад, стріли) після того, як він віддалився від рушійного елемента (лука). Арістотель дійшов думки визначити причину цього в повітрі, що урухомлене рушійним елементом та, рухаючись кружляючи, мало б виконувати функцію передання руху предмету, який метнули вгору. Суперечність, властива фізиці Арістотеля, вже виявлена коментаторами часів пізньої Античності, полягала саме в ролі повітря як стійкого середовища, що вважалося причиною уповільнення руху, а у випадку зі снарядами ставало підставою його продовження. Вже за пізньої Античності та Середньовіччя ця суперечність проклала шлях до нових розв'язків проблеми руху снарядів.

Вивчення руху

«Механічні проблеми» Алессандро Пікколоміні

«Механічні проблеми» та статика Архімеда, які були знову віднайдені в добу Відродження, сприяли наданню математичної

основи для вивчення механіки і формулюванню нових теорій навколо проблем руху. «Механічні проблеми», твір, який тривалий час приписували Арістотелю, але сьогодні вважається спадщиною аристотелівської школи і сягає III ст. до н. е., особливим чином розповідає про прості машини порівняно з іншими технічними трактатами Античності. У праці, що поєднує динаміку і статику, в основу механічних явищ покладено коло і визначено роль ваг і важеля в окремих властивостях кругового руху. Дії ваг можна пояснити на підставі тези про те, що дієвість ваги на плечі (тобто її швидкість) збільшується залежно від відстані самої ваги від опори. Коментар до «Механічних проблем» Алессандро Пікколоміні (1508—1579), професора моральної філософії в Падуї та Сієні, визначає механіку як теоретичну, а не прикладну, дисципліну, що, нарівні з оптикою й астрономією, використовує математику в своїх доказах. Підпорядкована геометрії, вона надає причини та принципи, необхідні механічному мистецтву, мета якого полягає в побудові машин. Франческо Мавроліко (1494—1575) також наголошував на теоретичних компонентах механіки та критикував тих, хто намагався дати пояснення проблемам, що містились у «Механічних проблемах», за допомогою експериментів. На його думку, варто було поєднати теорії, наявні в «Механічних проблемах», зі статикою Архімеда. У трактаті зі статички «Про рівновагу плоских фігур» Архімед торкався питань статички на основі геометрії, використовуючи строго дедуктивний метод.

Джамбаттіста Бенедетті

Критика

Арістотеля

Серед перших, хто поставив під сумнів аристотелівську концепцію руху, був венеціанець Джамбаттіста Бенедетті (1530—1590), придворний математик пармського герцога, а потім

герцога Савойського. У 1567 р. Дж. Бенедетті покликав до Туріна Еммануїл Філіберт (1528—1580), для якого він виготовляв математичні прилади, годинники, зокрема й сонячний. Бенедетті, котрий був прихильником системи Коперника, спростував аристотелівську теорію про природні місця і рухи: рухи не спрямовані назустріч жодним цілям, а рух у вакуумі можливий. Для Бенедетті, що застосовував до вивчення руху тіл принципи Архімеда, чинником, від якого залежить швидкість падіння, була не вага, а питома вага. Він стверджував, що швидкість вільного падіння слід вважати пропорційною різниці між питомою вагою тіла (рушійною силою) та середовища (опором). На відміну від Аристотеля, який брав до уваги абсолютну вагу тіл, Бенедетті, аналогічно до принципів архімедівської гідростатики, спирався на їхню питому вагу. Таким чином, він зробив висновок, що тіла неоднакових розмірів, але однакової густини (тобто з однаковою питомою вагою), вміщені в те саме середовище, рухаються з однаковою швидкістю.

Між XV і XVI ст. проблеми, пов'язані з машинами, артилерією та фортифікацією, які традиційно розумілись емпірично, почали вирішуватися за допомогою теоретичних знань та математики. Будівництво й удосконалення машини перестали вважатись об'єктом лише практичних навичок, а почали трактуватись за допомогою теоретичних і математичних термінів. Лука Пачолі (1445?—1510?), Леонардо да Вінчі, а згодом Гвідобальдо дель Монте (1545—1607) наполягали на важливості математики для практичної механіки. Леонардо домігся професійної перекваліфікації інженера, яка, на його думку, відбувалась через підвищення цінності геометрії. Леонардо стикнувся з низкою механічних проблем, здебільшого пов'язаних із будівництвом машин, але не дійшов до формулювання цілісної сукупності теорій, пов'язаних з рухом.

Йому не лише бракувало адекватної лексики та логічної структури власних спостережень, він не пропонував дати нові основи науці про рух. Його головна мета полягала в розв'язанні практичних завдань. Дослідження Леонардо в галузі механіки (як і в інших сферах) не мають систематичного характеру, це — креслення машин, часто лише ескізи, замітки та нотатки для читання, опубліковані лише останнім часом. Використання вогнепальної зброї сприяло розвитку механіки, оскільки ставило перед собою проблеми траєкторії ядра гармати, відношення між зарядом, вагою снаряда, підйомом ствола та дальністю польоту снаряда — проблеми, які неминуче передбачали використання математичного підходу для вивчення руху. Нікколо Тарталья з Брешиї (1499—1557) належав до тих, хто поєднував практичні знання з математизацією проблем руху. Н. Тарталья був автором трактатів із балістики та фортифікації і дотримувався думки, що статика походить частково з геометрії, а частково — з натурфілософії, оскільки окремі його висновки відображались геометрично, а інші перевірялись емпірично. У *Nova Scientia* («Нова наука») (1537 р.), роботі, де вперше проблеми балістики розглядалися через теоретичні терміни, Н. Тарталья розрахував максимальну дальність пострілу з гармати, отриману з підняттям ствола в 45° . Робота Н. Тартальї не ставила під сумнів основи фізики Арістотеля: дотримуючись арістотелівської концепції руху, яка не вважала можливим співіснування природних і примусових рухів в одному тілі, Н. Тарталья стверджував, що рух снарядів відбувається за трьома фазами: спочатку за прямою, потім — кривою, а наприкінці — за прямою донизу. Хоча він визнавав, що навіть прямий рух був непомітно вигнутим, проте спочатку приймав принцип несумісності природних і примусових рухів. Згодом у «Проблемах» 1546 р. (твір, що був менше поширений, ніж попередній) Н. Тарталья відмовився від арістотелівської

концепції та стверджував, що гравітація діє постійно і траєкторія кулі є вигнутою — те, що передбачає композиція рухів. Саме Гвідобальдо дель Монте, математикові й гуманісту, ми зобов'язані відкриттям параболічної траєкторії снарядів. Для Гвідобальдо механіка була невідокремлюваною від вивчення машин, які, у свою чергу, потрібно було вивчати за допомогою математики. Його зусилля стосувались не лише того, аби надати математичні основи практичній механіці, а й того, щоб підвищити культурну та соціальну репутацію механіків (*mechanicus*), тих, хто, як і інженери, працював у галузі механічних мистецтв.

Механіка

і математика

Нікколо

Тарталья

Див. також: Леонардо — вчений, с. 503;

Сімон Стевін, с. 508;

Спостереження та вимірювання: нові наукові прилади, с. 516

Леонардо — вчений

Джорджо Стабіле

Постать Леонардо увібрала в себе досвід, що визрів протягом попередніх століть у світі механічних мистецтв і, завдяки Леонардо, вперше набув теоретичного узагальнення.

Винахід чи наслідування?

Велич Леонардо да Вінчі (1452—1519) треба узагальнювати й переосмислювати через несистемний, але геніально відкритий виклад. На порозі XVI ст. вона була зумовлена накопиченням набутого протягом століть досвіду у світі так званих механічних, або «невільних», мистецтв. У його творчості можна побачити різноманітний і строкатий світ технічних практик, що відображали як місцеві та звичні стилі роботи, корпоративні й ремісничі традиції, діяльність будівельних майданчиків і майстерень, що розвивались завдяки поштовху міської культури, але їм все ще бракувало спільної технічної мови, а ще більше — свідомого теоретичного осмислення власних засад.

Дослідження

та мова

Знайомство Леонардо з машинами — це зустріч «людини без літер», вихідця не з академічного середовища, а з цеху мистецької майстерні, котрий зробив перші рішучі кроки до теоретичного узагальнення механічних мистецтв, намагаючись створити їхні перші засади зсередини, розмірковуючи над працями класиків геометрії та античної інженерії, Евкліда (III ст. до н. е.) і, передусім, Архімеда (287—212 рр. до н. е.), які вже шукали та досліджували архітектори й ті, хто цікавився машинами в XV ст., над платонівською філософією Луки Пачолі

(1445?—1010?) та флорентійського середовища. Дослідження історії техніки відкрили настільки багату й складну панораму навколо Леонардо, що виявилось дуже нелегко оцінити, чи були справжніми окремі з його винаходів або вони стали переосмисленням того, що вже існувало. Віднайдення альбому з малюнками, систематичне вивчення «театру машин», порівняння різних документів зробили складнішою проблему датування або визначення авторства конкретного винаходу. Те, що здавалось оригінальною ідеєю, часто виявлялось копіями вже наявних моделей, — у консервативній традиції, наприклад, ремісницькій, які часто датувались попередніми століттями, а траплялось, були кращими. Ремісник та інженер, перш ніж винайти дещо, копіювали й наслідували і, відповідно до безперервної традиції XVI ст., демонстрували свій «механічний геній», поєднуючи механізми та частини машини, прямуючи за риториною хитрощів, вивертів, усупереч раціональному спрощенню сучасної механіки.

Ingenium

Леонардо закарбовує в пам'яті сторінки інформації про випадково (*inventio*) виявлені ним інструменти, теми, пристрої чи машини, з певними корективами, для майбутніх проєктів. Інженер вважає скарбом цю накопичену пам'ять і готовий до пошуку в «каталозі» прикладів, які краще використати в конкретному випадку. Він розширює власний досвід, набутий у кресленні, а не доведений або вимірний. Однак якщо ми обмежимося цим типом міркувань, то, звичайно, не зможемо осягнути сутність генія Леонардо, який потрібно розпізнати через безліч технічних пропозицій, що їх він здатний запропонувати і на які його часи ще не в змозі відповісти.

Якщо взяти до уваги малюнок автомобіля, то він був нижчої якості, ніж креслення Франческо ді Джорджо Мартіні (1439—1501); водолазний костюм або маска для підводного пірнання

вже задокументовані у працях Конрада Кайзера (1366 — після 1405) і в так званого Аноніма Гуситської війни, автора записок і спостережень, фундаментальних для розуміння механічних технік (близько 1430 р.); корабель з боковими колесами ґрунтується на рукописних документах та, можливо, сягає часів римських моделей; підйомні машини представляють поширений цілий набір інструкцій попередників, а також механізми з кремальєрою, поєднані за допомогою черв'ячних гвинтів; вперто та з науковою грамотністю втілюється захопливе й водночас провальне дослідження щодо літального апарата, яке також мало попередників.

Виверти, винахідливість та утопія

Безумовно, у постаті Леонардо максимально розвинулися та з дивовижною майстерністю розкрилися здібності, які зазвичай вимагаються від інженера чи архітектора його часів. Архітектор — це не лише той, хто зображує або проектує будівлі та фортифікації, а насамперед це організатор будівельних робіт у найсерйознішому розумінні, той, хто «командує будівельною діяльністю» з усією повнотою навичок, потрібних під час будівництва.

Леонардо на сторінках своїх рукописів розглядає й узагальнює досвід технічної діяльності різних робітничих та ремісничих цехів, багато з яких співіснували разом у межах будівельної компанії. Як і вимагалось від інженера, Леонардо втручався в розв'язання проблеми та пропонував рішення, що йому диктував незрівнянний геній у всіх галузях техніки та будівництва, починаючи від цивільної інженерії й гідравліки і закінчуючи військовою інженерією, від точної механіки до проектування верстатів чи будівельних машин.

Леонардо —
предтеча

Звідси бере початок розвиток низки технічних пропозицій, серед яких автоматична машина для гравіювання або шліфування дзеркал, вальцювальний верстат для конічного профілю, прядильна машина з механізмом крутіння, механізми для фрезерування та розточування, системи проти стирання та компенсації зносу дерев. Технічні пропозиції у багатьох випадках виходили за межі можливостей матеріальної реалізації того часу. У розбіжностях, які виникають між пропозицією від людини та можливостями дати на неї відповідь з урахуванням особливостей епохи, і полягає технічний геній Леонардо. Машина в доіндустріальну епоху була прототипом, створеним щоразу в певному місці для конкретної функції, для якої вона призначена, пов'язаної з характером доступних матеріалів та місцевими звичаями, що встановлює обмеження стосовно термінів винаходу та інновації. Тому, відповідно до об'єктивних умов та технічної традиції, що сформувалася за цих обставин, Леонардо не залишалось нічого, крім оновлення шляхом винахідливих вивертів або утопії.

Варто зауважити, що ілюстративний матеріал Леонардо, винятковий через широту інтересів та загальну графічну майстерність, є зразком технічної та інженерної документації, який не був незвичним для архітекторів, техніків та науковців його часу. Малюнки та ескізи машин — це нотатки, що мають залишатись на сторінці альбому протягом необхідного часу, аби представити механізми та вироби, починаючи зі стадії загального уявлення, позбавленої проектного характеру, до їх конкретної реалізації. Отже, життя їх коротке, адже часто коротке життя машин, не лише через знос матеріалів, а й тому, що вони призначені для виконання окремої та конкретної функції, здебільшого пов'язаної з певним будівництвом чи роботою.

Органіцизм і геометрична абстрактність:

два погляди з боку машини

Зображувати

для пояснення

У малюнку машин, створеному Леонардо, поєднується його досвід як анатома, як ненаситного дослідника органічної природи, інженера, дослідника механіки та геометрії. Його майстерність як живописця та рисувальника втілюється в надзвичайній здатності передавати візуальне повідомлення. Леонардо знав, що ремісник створює на око й у загальному вигляді. Він не малював будівлі або машини у вигляді проекту (з планом, фасадом, боковою частиною або по частинах), але вони здавались органічно цілісними, бо він обирав кут зору, який пропонував максимальну інформацію, тобто бачення ракурсу та аксонометрично, з відмінним превалюванням перспективи.

Леонардо — інженер — не забував свого досвіду як анатома: зображувати машину означає відтворити її, як для живого тіла важлива його органічна єдність, включно з найдрібнішими прикметами, навіть якщо в механічному аспекті вони не мають великого значення. Машина ще не була серійним виробом, а особливим екземпляром свого роду, не лише зі специфічними особливостями, а й з наявністю власної фізичної реальності, індивідуальних якостей. Леонардо майже ніколи не наводив розмірів, не потрібних за вавилонського різноманіття метричних місцевих систем та мов.

Вимірювання відбувалось на око, міри отримувались із моделі, зображеної як людський організм, цілісність якого була необхідною для розміщення кожного його елемента і виведення пропорції через відношення, за допомогою спеціального методу. Атлас машин схожий на анатомічний, як це добре помітно на прикладі антропоморфної та геркулесової мускулатури його військових механізмів. Але Леонардо — наслідувач філософії механіки і геометрії — вмів надати *morphè*

також *eidos* машини, тонку структуру, занурену в глибині геометричної схеми. З великою графічною економією, Леонардо розміщував свій малюнок на двох рівнях, для того щоб зобразити тіло машини як фізичну реальність, з її матеріальними властивостями, чи досягти абстрагування своєї геометричної схеми, дематеріалізуючи її тонкою й однорідною лінією, аби робота стосувалась реляційних правил, застосованих до машини, внутрішніх відношень між вагою та силами й оптимальних правил пропорції. Для Леонардо-науковця підйомний кран або арбалет має вирішуватись у системі променів і хорд, вписаних у півколо, а дослідження щодо опору матеріалів обмежують фізичні тіла до простих геометричних величин.

Форма

і структура

У цьому випадку абстракція та узагальнення форм спрямовані на визначення постійних і абсолютних умов для машини, на аспекти, які можна вирахувати лише шляхом розумового аналізу.

Від техніки до механіки як науки

Теорія

і практика

Досліджувати винахідливу оригінальність Леонардо можна лише через його здатність уявляти й створювати нові машини, але, з одного боку, це загрожує постійним викриттям унаслідок віднайдення вже наявних моделей, а з іншого боку, призведе до спотворення значення новизни його внеску. Його справжня оригінальність полягає саме в тому, що він був одночасно практиком і теоретиком механіки та геометрії; ще ніколи не випробуваним шляхом Леонардо намагався об'єднати практику й експеримент з огляду на теорію машин, виявивши, що це також була теорія природи, фізична теорія.

У ті часи ремісник набував практичних навичок через наслідування, яке повторювало дії та узгоджувало операції та процедури в межах системи правил, набутих у формі заповідей та секретів ремесла.

Він умів повторити прості заповіді задля звичного та мимовільного використання та знав, як їх утілити на практиці, але не як дати їх пояснення, тим більше, теоретичне. Проте Леонардо перейшов від рівня ремісника та інженера до рівня науковця, розмірковуючи над умовами функціонування машин та ремісницькими процесами. Він шукав необхідність у причинах, покладених в основу заповідей, тобто універсальні й необхідні закони, які визначали практичні та мимовільні правила.

Пошук
універсальних
законів

Тому винахідливий геній Леонардо полягає не в його «великому» хисті знаходити механізми, а швидше, у «потужній» та аналітичній здатності розмірковувати над елементами машин і з'ясовувати причини їх дії.

Леонардо, передусім у «Мадридських кодексах», не ускладнював, а розбирав та спрощував машини, відбираючи частини в пошуках першої граматики елементів машин та їх першої теорії. Візуалізація і геометричний аналіз деталей стали неодмінною вимогою для наукового розуму як основний спосіб виявлення загальних правил. Правила, визначені ним у сфері геометрії форм та пропорції ваги і сили, можна раціонально перевірити за допомогою математичних доказів. У цьому полягав переворот, здійснений Леонардо в самій царині мистецтв.

Виготовляти
можуть лише ті,

хто це вміє

Для Леонардо механіка становила «рай математичних наук», оскільки саме в родючому саду механіки повною мірою смакуються плоди математики, як знання кінцевих причин і основ і як науки, що розробляє принципи конструювання. Тільки той, хто вміє пізнавати, вміє створювати; пізнавати означає також експериментувати, тобто пояснювати підстави набутого досвіду. А для Леонардо причини були математичними, оволодівши якими можна пізнати закон природи. Від пріоритету математичних пояснень бере початок процес трансформації мистецтв у техніку, а техніки — у науку, який повною мірою виявиться у Галілея (1564—1642) та появою сучасної фізики. А оскільки для Леонардо існувала структурна аналогія між машиною і природою, то для спільності законів не лишалось нічого іншого, ніж визнати, що природа сама по собі була механічною. Дослідження інженера закінчувалось так, аби збігатися з дослідженням фізика та науковця. За винятком того, що для Леонардо механіко-математичний аспект речей ще не був єдино можливим; якщо машина — скелет природи, то природі залишається роль плоті, конкретної краси прикрашеного. Якщо для науковця домінує ментальний всесвіт причин, то митцю залишаються конкретні форми, які для Леонардо були прихованим і невичерпним скарбом природи.

Див. також: Природнича історія, с. 470;

Мінералогія і металургія, с. 479;

Механіка, с. 499;

Оптика, перспектива, теорія зору, с. 511

Сімон Стевін

Антоніо Клерікуціо

Вчений з широким колом інтересів, Стевін узагальнив у собі постать справжнього науковця та інженера. У результаті реорганізації голландської армії він став займатись військовою інженерією, але зробив також важливий внесок у механіку і математику.

Північні Нідерланди

Голландець Сімон Стевін (1548—1620) був одночасно вченим і справжнім інженером. Його науково-технічна діяльність відображала сутність голландського суспільства, яке наприкінці XVI — на початку XVII ст. характеризувалось швидким економічним і технічним прогресом.

Одним з основних напрямів діяльності Стевіна як інженера стала військова справа в умовах реорганізації голландської армії під проводом Моріца Нассауського, принца Оранського. У механіці він багато зробив для вивчення гідростатики та статички, зокрема механічних властивостей похилої площини. У сфері математики він сприяв поширенню нового запису для десяткових дробів і степенів.

Мова

С. Стевін народився у Брюгге й оселився у Північних Нідерландах, де сприятливі політичні й економічні умови дали змогу повною мірою розкрити його математичний та інженерний хист. С. Стевін отримав престижне місце в армії Об'єднаних провінцій, організував інженерну школу в Лейдені й на службі в Моріца Оранського виконував функції військового інтенданта та суперінтенданта на громадській роботі. Рішення С. Стевіна писати твори голландською мовою, аби зробити їх

доступними для якомога більшої кількості людей, поєднувалося з прагненням розв'язувати питання, що викликали жвавий інтерес у широкого загалу торговців та мореплавців. Разом із науково-теоретичними працями С. Стевін багато робіт присвятив прикладним наукам — інженерії, географії, архітектурі, включно навіть з трактатом про обчислення прибутків, яким широко послуговувались голландські банкіри. До заслуг С. Стевіна слід також зарахувати бухгалтерський метод подвійного запису, ідея якого виникла в Луки Пачолі (1445?—1510?).

Політика

та громадське життя

Дослідження С. Стевіна щодо визначення довготи та припливів були тісно пов'язані з розвитком морської могутності Нідерландів, а трактати про фортифікації та розбиття табору, наземну тактику й військові обладунки з'явилися в умовах реорганізації армії Північних Нідерландів.

Як цивільний інженер він опікувався питаннями осушення, прокладення каналізації, будівництвом гребель та проектуванням нового типу водяного млина, що ґрунтувався на зменшеній кількості лопатей, збільшенні їхніх розмірів та використанні зубчастих коліс конічної форми для передавання енергії. У Голландії було побудовано численні млини за планами С. Стевіна. Тісні стосунки С. Стевіна з голландським суспільством були зумовлені також однією його публікацією політичного характеру, мета якої полягала в управлінні громадянами за часів політичного безладу. Як норму поведінки С. Стевін вказував на дотримання з боку суспільства не лише законів, а й панівного політичного й соціального устрою. Ця норма, вочевидь, ґрунтувалась на засадах здорового глузду, які мають коріння в контексті політичного життя Об'єднаних провінцій, які вийшли переможцями з повстання проти Іспанії.

У суспільстві, на якому позначились релігійна боротьба між протиборчими угрупованнями і водночас необхідність відновлення суспільно-політичного ладу, заклик С. Стевіна був спрямований на підкорення та порядок.

Механіка

С. Стевін відмовився від якісного тлумачення аристотелівської фізики, щоб запровадити експериментальний математичний Архімедів підхід.

Гідростатика

Основний внесок С. Стевіна в механіку стосувався гідростатики та статyki. У гідростатичних дослідженнях він стверджував, що тиск рідини на дно ємності, в яку її вмістили, залежить від її площі, від розміру стовпа рідини та її відносної густини, при цьому він не залежить від форми й об'єму. Щодо сили, з якою рідина діє на стінки ємності, то С. Стевін встановив, що сила, яка діє на частину стінки, дорівнює силі, що діяла би в разі горизонтального розташування частині стінки в рідині, на тому самому рівні, що і її центр ваги.

Статика

У праці зі статyki «Математичні нотатки з питань, що стосуються тригонометрії, теорії вимірювань, перспективи» (*Beghinselen der weeghconst*) 1586 р. С. Стевін розглядав умови рівноваги тіла на похилій площині за допомогою вигаданого ним пристрою, який відомий під назвою корони з кульок (*clootrans*). Дослідження розпочалось із визначення того, що тіло на похилій площині можна тлумачити як проміжний випадок між умовою рівноваги на горизонтальній площині та падінням по вертикалі; таким чином, ідеться про встановлення умов рівноваги в цьому конкретному випадку. С. Стевін використовував призму з трикутною основою, бічні краї якої розташовані горизонтально; потім припустив, що один з двох боків відрізка *ABC* призми вдвічі більший за інший, С. Стевін

розмістив на призмі ланцюг зі сферами однакової ваги, розташованими на рівній відстані одна від одної (їх можна замінити замкнутим ланцюгом або тросом), і дійшов висновку, що можуть статися два випадки: ланцюг перебуває або ні в стані рівноваги. Якщо виникає другий випадок, оскільки конфігурація системи не змінюється під час свого руху, одного разу урухомлений ланцюг продовжуватиме рух нескінченно, здійснюючи вічний рух, але С. Стевін вважає, що вічний рух неможливий, оскільки обов'язково трапиться стан рівноваги. Якщо зняти нижню частину ланцюга, яка є симетричною до верхньої, частина AB ланцюга врівноважується з частиною BC , тобто на кожний бік діє однакова сила. С. Стевін завершив дослідження твердженням: на похилих площинах однакової висоти однакові ваги діють обернено пропорційно до довжини площин.

Математика

Нумерація

Математик з практичним складом розуму, котрого мало цікавили теоретичні аспекти, С. Стевін зробив внесок у поширення серед практикуючих математиків використання десяткових чисел, яке раніше обмежувалось тригонометричними таблицями. Він повно пояснив десяткову систему та радив навчити її всіх, щоб легко робити обчислення, використовуючи цілі числа без застосування дробів. Він також запропонував розширити сферу застосування десяткових чисел за допомогою запропонованих ним позначень до ваг, мір та монет. Його метод розуміння десяткових чисел сприймав їх як цілі чисельники. Замість десятої, сотої, тисячної С. Стевін запропонував використовувати першу, другу, третю тощо, аналогічно до того, як сьогодні вказуються знаменники шістдесяткових дробів, коли, наприклад, застосовуються хвилини та секунди для вимірювання часу. Нумерація, яку він

запропонував у 1585 р., довго не протрималась, тому що в 1616 р. шотландський математик Джон Непер (1550—1617) увів позначення, застосовувані для десяткових чисел, що відокремлюють цілу частину від дробу за допомогою коми або крапки. Крім того, С. Стевін увів числові позначення для вираження сил: замість Q для квадрата він писав 2; 3 замість C (куба); 4 замість QQ (квадрат квадрата).

У 1608 р. він опублікував трактат з астрономії *De hemelloop* («Рух небес»), де підтримав систему Коперніка (яку назвав «реальною теорією»), доводячи, що рух небесних тіл можна безпосередньо спостерігати індуктивно; він також запропонував ґрунтовну космологію, базовану на небесному магнетизмі, який походив від зірок.

Див. також: Джироламо Кардано, с. 379;

Математика, с. 494;

Механіка, с. 499;

Спостереження та вимірювання: нові наукові прилади, с. 516

Оптика, перспектива, теорія зору

Антоніо Клерікуціо

За класичної Античності та Середньовіччя геометрична оптика досягла високого рівня точності. Серед найоригінальніших досягнень у теорії зору XVI ст. був доробок сицилійця Франческо Мавроліко, котрий описав геометричні властивості світлових променів. Теорія кольорів почала викликати інтерес у філософів і митців, які прагнули встановити кількісні відношення між простими й складними кольорами. Одним із головних надбань науки та мистецтва доби Відродження стала перспектива.

Оптичні теорії

Оптика

Середньовіччя

Доба Відродження успадкувала давню традицію оптичних досліджень, яка мала філософський, математичний та експериментальний характер. Геометрична оптика досягає важливих результатів у грецькій та арабській науці: Евклід (III ст. до н. е.) та Птолемей (II ст.) сформулювали закон відбиття, згідно з яким кут відбиття променя, що падає на поверхню, дорівнює куту падіння. Важливий внесок у середньовічну оптику зробив іслам, зокрема аль-Хасан (965—1039), вивчаючи сферичні дзеркала, дослідив заломлення та розрізнив властивості тіл, які світяться, від тіл, що отримують світло від іншого джерела. Серед латинян найбільш інноваційні оптичні дослідження належать філософу й математику Вітелю (XIII ст.), котрий визначив кути заломлення світла крізь повітря, воду

й скло, і німецькому натуралісту та філософу Теодоріку Фрайбергу (1250—1310), який розробив теорію веселки як ефекту заломлення і відбиття світла від крапель води.

У Середньовіччі визнавалось аристотелівське розмежування між фізичними й геометричними аспектами оптики. В Аристотелевій класифікації наук оптика підпорядкована геометрії, і відповідно до цього статусу вважалось, що геометрія могла описати явище відбиття, але не могла пояснити його причину. Тому існувало розмежування між геометричною оптикою й теоріями про природу світла, якому судилося зникнути лише у XVII ст.

Греки розробляли різні теорії зору. Основні три: 1) екстрамісія: зорові промені випромінюються оком і «захоплюють» об'єкт (оптика Евкліда, а потім Птолемея); 2) інтромісія: *effluvia* (світіння), які передають зображення, випромінюються предметами і потрапляють в око спостерігача (Епікур і Лукрецій); 3) контакт: зір утворюється за допомогою засобу зв'язку (повітря), який встановлює контакт між предметом і оком (Аристотель). Оптичні теорії греків відрізняються також способом вирішення проблеми зору. Теорії Евкліда мають насамперед математичний, атомістичний характер, а аристотелівські — фізичний. Араби перейняли грецькі погляди, зробивши оригінальний внесок через дослідження аль-Хасана, котрий сформулював нову теорію зору, базовану на принципі інтромісії, що поєднує фізичний, математичний та фізіологічний підходи. Аль-Хасан описав механізм зору за допомогою геометричних термінів: промені, які досягають ока від кожної точки об'єкта, утворюють піраміду або конус, що має предмет як основу, а центр ока — як верхню точку, вершину. Таким чином промені відтворюють форму об'єкта. Теорію зору аль-Хасана підтримував Роджер Бекон (1214?—1292), який стимулював подальші дослідження Вітело

і Джона Пекхема (бл. 1240—1292). Р. Бекон стверджував, що поширюються «види», образи, точніше дещо подібне до тілесної форми.

Оптика

і геометрія

Франческо Мавроліко, один із провідних математиків XVI ст., описав коригувальний ефект опуклих лінз за далекозорості та розбіжних — за короткозорості.

Лінзи та дзеркала вивчав також Джамбаттіста делла Порта (1535?—1615), котрий здійснив велику кількість експериментів та емпіричних спостережень, таких як визначення фокусної відстані увігнутого дзеркала, побудова камери-обскури та використання збільшувальних лінз.

Фізіологія зору

Кришталік

Навіть у питаннях фізіології латинський Захід багато в чому зобов'язаний арабській науці. Аль-Хасан стверджував, що вихідні від об'єктів зображення, які потрапили на зіницю, перетворювались кришталіком, а Аверроес (1126—1198) встановив пізніше, що органом сприйняття була сітківка, а не кришталік. У XVI ст. фізіологія зору розвивалася переважно завдяки дослідженням Ф. Мавроліко на Сицилії й анатомічним розвідкам Реальдо Коломбо (1510?—1559) та Ієроніма Фабріція (1533—1619). Ф. Мавроліко з'ясував, що кришталік — це двоопукла лінза, яка змінює напрям променів, і таким чином дійшов висновку, що вади зору виникають через форму кришталіка. Падуанські анатоми визначили положення кришталіка, розмістивши його в передній частині ока, а не, як раніше вважалось, попереду, в центральній частині. Й. Кеплер (1571—1630) у *Paralipomena ad Vitellionem* («Доповненні до Вітеллія») (1604 р.) довів, що промені, проходячи крізь рогівку та кришталік, утворюють на сітківці перевернуте зображення.

Світло та кольори

Вплив

Р. Гросетеста

У середньовічній філософії вивчення світла особливо приваблювало мислителів, орієнтованих на платонізм Августина. Для нього світло було подібним до божественної благодаті та осяяння, яке людський дух отримує від божественної істини. Особливе значення мали дослідження англійця Роберта Гросетеста (1175—1253), для якого всі зміни у матеріальному всесвіті можна пов'язати з діяльністю світла. Вихідне світло від тіла, що світиться, називається «видом» і розмножується від однієї точки до іншої за допомогою середовища, рухаючись по прямій. Усі форми причинного зв'язку у фізичному світі, у тому числі зіркові впливи, залежать від поширення «видів». Теорію Р. Гросетеста прийняли англійські філософи Роджер Бекон і Джон Пекхем, а взагалі вона істотно вплинула на філософів XIV ст. У неоплатонічній космології Франческо Патриці (1529—1597) світло відіграло центральну роль: воно було проміжною сутністю між тілесним і безтілесним світом та нескінченним, як і простір, що його заповнює.

Леонардо да Вінчі

У XVI ст. поширення світла все ще здебільшого пояснювалось на підставі теорії поширення «видів». Франческо Мавроліко запропонував альтернативну теорію, згідно з якою від кожної точки тіла, що світиться (і освітленого тіла), відходять нескінченні прямолінійні промені, здатні освітлювати, відбиватись і заломлюватись. У працях Ф. Мавроліко ми бачимо перше визначення променя, який характеризується геометричними властивостями, навіть попри те, що він не повністю відмовився від теорії візуальних «видів». Леонардо (1452—1519) стверджував, що поширення світла відбувалось

аналогічно до утворення хвиль, які формуються від каменя в ставку: його інтенсивність пропорційна силі удару та обернено пропорційна відстані від джерела.

Система кольорів

У XVI ст. теорія кольорів стала об'єктом досліджень філософів і митців, які прагнули встановити кількісні зв'язки між простими та складними кольорами. Арістотель дотримувався суперечливих уявлень. Він заявляв про реальне існування кольорів на поверхні тіл і пояснював їх різноманітність на підставі різних пропорцій між білим і чорним. Але водночас він говорив про сім основних кольорів, розташовуючи між двома крайніми (чорним і білим) жовтий, червоний, фіолетовий, зелений і синій. Ідея про існування сходів, на яких розміщувались кольори — на основі їхньої яскравості — між двома крайніми, що складались із чорного і білого, застосовувалась у добу Відродження. Однак не бракувало й суттєвих нововведень. Леонардо да Вінчі визначив шість простих кольорів та встановив співвідношення кольорів та елементів, описане у *Codex Urbinas*: білий утворюється світлом, без якого жоден колір не можна побачити, жовтий — від землі, зелений — від води, блакитний — від повітря, червоний — від вогню, а чорний — від темряви, якщо вони перебувають над вогняним елементом.

На думку Джироламо Кардано (1501—1576), можна точно встановити пропорції чорного і білого для кожного кольору: присвоївши значення 100 білому кольору та 0 — чорному, результат із поєднання 50 відсотків білого та 50 відсотків чорного дав червоний, жовтий має 65 відсотків білого, а синій містить 75 відсотків чорного.

Перспектива

У Середньовіччі *perspectiva* була наукою, що вивчала візуальне сприйняття та означала також вивчення технік (на основі евклідової геометрії) для визначення розміру або відстані конкретного об'єкта. Починаючи з XV ст., *perspectiva naturalis* означала оптику чи науку про зір, а *perspectiva artsis* — техніку моделювання на двовимірній площині тривимірного простору за допомогою використання правил для зменшення розміру об'єктів, з урахуванням відстані, або для відтворення ефекту прямого бачення. Упровадження перспективи пов'язане з постатями Філіппо Брунеллескі (1377—1446) та Мазаччо (1401—1428), а предметом теоретичного розгляду вона стала у праці *De pictura* Леона Баттіста Альберті (1406—1472), написаній у 1435 р., мета якої полягала у підвищенні інтелектуального й соціального статусу образотворчого мистецтва. Трактатом, який найбільше вплинув на подальший розвиток перспективи, став *De prospectiva pingendi* П'єро делла Франчески (1415?—1492), завершений близько 1474 р. Трактат П'єро був першим, повністю присвяченим перспективі, та супроводжувався роз'яснювальними малюнками. П'єро належав до того середнього класу ремісників і освічених митців, що навчались у школах абака, і виявляв непересічні математичні знання: йому належали також трактат про абак і дослідження про правильні багатогранники. Трактат П'єро про перспективу був замислений як підручник для художників: він містив збірку вправ із перспективи, кожна з яких супроводжувалась фігурою, що демонструвала процес її побудови. Автор відводив геометрії фундаментальну роль для живопису, яка ототожнювалась із перспективою. Через використання пропорції подібних трикутників П'єро здійснює зменшення перспективи: у лінійній перспективі зображувальна площина перетинає піраміду, утворену візуальними променями, вершиною яких є око спостерігача, а основою — об'єкт зображення. У центральній

перспективі з однією точкою сходження всі перпендикуляри до зображувальної площини мали збігатися в єдину точку сходження, а паралелі — прямувати одна за одною з прогресивно та пропорційно коротшими інтервалами.

Брунеллескі,
Альберті,
П'єро
делла Франческа
Перспектива
і живопис

П'єро не лише визначив правила, за якими здійснюється зменшення об'єкта зі зміною відстані, а й встановив інші відношення пропорційності, пов'язані зі зміною точок зору, зокрема ті, які діяли у випадку точки зору, розміщеної вище землі. Оригінальний внесок у розроблення питання лінійної перспективи зробив Леонардо да Вінчі, котрий вивчав зміни, що відбувались у разі зміни позицій відносно об'єкта, зображувальної площини та спостерігача. Леонардо належать також перші дослідження повітряної перспективи, що визначає варіації інтенсивності світла та тональні градації щодо відстаней і розташування джерела світла (як у «Мадонні в скелях»).

Альбрехт
Дюрер

Нововведення, запроваджені в Італії, були прийнято та вдосконалено за Альпами: у 1525 р. в Нюрнберзі вийшла праця *Underweysung der Messung* Альбрехта Дюрера (1471—1528), підручник із геометрії для художників, що містив чотири книги, які охоплювали діапазон від плоскої геометрії до стереометрії. А. Дюрер прагнув зробити перспективу технікою, гідною для використання митцями, і тому додав наприкінці трактату опис окремих механічних інструментів, які давали змогу

представляти об'єкт у перспективі. Не маючи математичних знань, митець міг застосовувати перспективу за допомогою цих інструментів. У виданні роботи А. Дюрера 1538 р. було відтворено зображення завіси, приладу, який вигадав Альберті як корисну допомогу для художника. Цей прилад, описаний у *De pictura*, складався із сітки з натягнутих дротів, закріпленій на рамі, через яку художник бачив предмет, що його хотів зобразити. Сітка, утворена з дротів, була зручною базовою системою, аби перенести кожную точку, визначену перетином клітин на такий самий аркуш, квадратно розмічений.

Камера-обскура, походження якої, імовірно, сягає Античності, викликала цікавість і використовувалась для розваг. Пізніше нею послуговувались деякі митці для проектування на стіни чи полотна зображень, необхідних для створення живопису. Одним із перших, хто її описав, став Леонардо, котрий її використовував для досліджень з оптики та теорії зору. Світло проникало в темну кімнату крізь отвір, проектуючи на протилежній стіні перевернуте зображення того, що розміщувалось зовні. У XVI ст. філософ Джироламо Кардано й венеціанський математик Даніеле Барбаро (1513—1570) удосконалили пристрій, додавши дзеркало та лінзи для чіткості та випрямлення зображення. Інші технічні уточнення зробив Джамбаттіста делла Порта, який у праці *Magia naturalis* зобразив камеру-обскура як прилад для здивування, цікавинку для демонстрації секретів природи та розваги глядача оптичними ілюзіями. У XVII ст. камеру-обскуру було вдосконалено й зведено до малих розмірів. Вона стала інструментом, що завдяки кращим лінзам використовувався митцями — особливо голландськими — та топографами.

Камера-обскура

Див. також: Механіка, с. 499;

Спостереження та вимірювання: нові наукові прилади, с. 516;

Технології, подорожі, мореплавство, с. 520

Спостереження та вимірювання:

нові наукові прилади

Мара Мін'яті

Великий інтерес до вимірювань, який був типовим для доби Відродження, сягає корінням у міриади приладів для обчислення відстаней і висот, визначення меж та перенесення малюнків на карту, контролю плин часу вдень і вночі, розроблення кодованих мов та проектування фортець, демонстрування моделей неба й землі. Прилади, попри обмеження спостерігача, робили конкретними відносні вимірювання, вдосконалювали та прискорювали обчислення і відповідали на багато питань щодо обрисів світу.

Прилади для зображення, вимірювання та обчислення

Проблеми, пов'язані з вимірюванням та контролюванням, цікавили людину з давніх часів: окреслення територіальних кордонів, вимірювання відстані та висоти, можливість орієнтуватись і контролювати плин часу — ці питання представляли практичні потреби, що визначали людські відносини з навколишнім світом. З цих проблем випливало бажання знати з якомога більшою впевненістю характеристики цього світу та зробити отримані дані менш приблизними.

Між Середньовіччям і Відродженням вимірювальні прилади привертали дедалі більшу увагу, що сприяло появі щоразу точнішого обладнання, витонченого, здатного відповідати потребам контролювання, які поступово розвивалися.

У такий спосіб здійснювались спостереження за небом і землею, вони зображувались, малювались, «обчислювались»

і доходили до зображень, які представляли сьогоденні характеристики.

Земні кулі

Астрономічні спостереження, з одного боку, та розвідувальні подорожі, з іншого, занотовувалися на картах і мапах неба, на демонстраційних моделях, таких як земні й небесні кулі або армілярні сфери. Земні кулі, які зазвичай називали картами світу, не створювались до кінця XV ст., проте небесні вже були відомі у грецькому світі. Спочатку вони гравірувались або вимальовувались безпосередньо на дереві чи мали мальовану форму в рукописах, а у XVI ст. — кулі почали друкувати: особливо слід згадати голландські друкарні Віллема Блау (1571—1638) та Йодокуса Гондіуса (1563—1612). Створення карти світу передбачало підготовку клинів паперу, що називалися «веретена», які наносились на дерев'яну сферу певного діаметра; коли нові відкриття змінювали конфігурацію землі чи неба, друкували відповідні веретена та замінювали попередні. Армілярні сфери складались із системи кіл (від лат. *armillae*), у центрі яких розміщувалася Земля, згідно з системою Птолемея, або пізніше Сонце, за системою Коперника. Армілярні сфери, таким чином, становили модель Всесвіту і можуть вважатися попередниками сучасного планетарію.

Багато вимірювальних приладів мали водночас наземне й небесне застосування і могли використовуватись, наприклад, для обчислення висоти як будівель, так і зірок. У деяких були показники або частини, що давали змогу застосовувати багато функцій: це стосувалось квадранта, чверті кола, та астролябії (від грец. *astron lambanein*, шукач зірок), двох найпоширеніших приладів у добу між Середньовіччям і Відродженням, якими послуговувались для операцій з астрономічного й топографічного вимірювання; це також стосувалось багатьох циркулів, що походили з римського світу, що були широко

модифіковані й удосконалені, за їхньою допомогою можна було не лише малювати кола (розділяючи циркулі), а й переносити міри на карту (зменшувальні циркулі), обчислювати квадратний або кубічний корінь та виконувати різні обчислення (пропорційні циркулі), ставити точку в морі (морські циркулі), визначати відстані (циркулі для вимірювання відстані), крім того, захищатись (циркулі у формі кинджала чи ніж-циркуль). Астрономічний радіус, або «посох Якова», хрестоподібний інструмент, що нагадував звичайні палички, обчислював зіркову висоту не-

озброєним оком.

Висок і теодоліт

Виски мали як цивільне, так і військове застосування: вони використовувались як рівні під час будівництва фортець і споруд або розміщувались на затворі гармати для розрахунку прицілу щодо відстані цілі, яку потрібно вразити, і щільності матеріалу снаряда.

Для проведення топографічних вимірювань найпоширенішим інструментом був теодоліт. Він походив від римської громи, яка давала змогу здійснювати кутові вимірювання з метою визначення територіального розміщення й конфігурації. Для вимірювання висоти та відстаней використовувались не лише інструменти, спеціально виготовлені для цього, а й вставлені шести, навіть елементарні дзеркала або кутники: з простою тріангуляцією вимірювання давали можливість складати мапи, диференціювати рівні, регулювати системи позначень.

Калькулятор

Механічний розрахунок з'явився в 1642 р. завдяки французькому вченому Блезу Паскалю (1623—1662), котрий також створив інструмент, що допомагав автоматично виконувати певні операції, «калькулятор Паскаля». Для того щоб

полегшити батькові роботу з розрахунку зборів, Б. Паскаль спроектував і виготовив обчислювальну машину, яка виконувала додавання автоматично, з переходом від одиниць до десятків, від десятків до сотень тощо. Машину було продемонстровано публіці в 1645 р., і згодом вона надихнула Г. Лейбніца (1646—1716) на створення калькулятора, здатного виконувати множення. До цього використовувались абаки, відомі із Середньовіччя, та палички Непера — названі на честь їх автора, шотландського математика Джона Непера (1550—1617), тобто здійснювався ручний розрахунок. З невеликими змінами та за порівняно короткий час калькулятор Паскаля було вдосконалено, що стало поштовхом у різних країнах до створення машин для множення та ділення або виконання кількох операцій одночасно. У ХІХ ст. стало можливим друкувати результати.

Вимірювання часу

Сонячні годинники

Час вимірювався на підставі спостереження за природними явищами, такими як видимий щоденний рух Сонця, і механічного рахунку годин. До першого типу вимірювань належали сонячні годинники, портативні й стаціонарні, які мали різний розмір та дизайн і в добу Відродження стали колекційними предметами, які виготовляли з дорогоцінних матеріалів та з багатими прикрасами. Назвою «сонячний годинник» позначали ті годинники, що використовували полудень як вихідний пункт: часто вони були стаціонарними, зафіксованими або нанесеними на стіни цивільних і релігійних будівель, сонячні годинники залишались в експлуатації протягом тривалого часу, а також мали «виправляти», тобто перевіряти точність механічних годинників. Годинники як предмет меблів, кишенькові, нашійні й настільні могли мати форму циліндра, коробки, колони, багатогранника, кільця тощо

і наноситись на черепи, хрести, циферблати. На часових лініях, намальованих на поверхні інструмента, проектувалась тінь від гномона або (виступаючого стрижня), який складався з наконечника або дроту, що з'єднував кришку з основою коробки. Для забезпечення надійних показань годинник потрібно було зорієнтувати на північ за допомогою компаса, який часто вставляли в самий інструмент, і визначити лінію, на яку падала тінь. Сонячні годинники, *sine sole silent*, часто прикрашали гаслами, які нагадували про швидкоплинність життя, молодості та прихід смерті. Для розрахунку часу вночі використовували нічні годинники, або ноктурлабіуми, що мали за вихідний пункт нерухому на небі Полярну зірку, навколо якої все оберталось, і місячні годинники, що визначали фази Місяця. Час міг вимірюватись також завдяки використанню речовин, таких як олія в певних лампах чи ладан та вогонь, або шляхом контролю за проходженням інших речовин з однієї ампули до іншої, як у водяних і пісочних годинниках. Через швидкі темпи вдосконалення годинникового виробництва ці годинники незабаром перетворювались незабаром просто на цікаві речі, предмети колекціонування. Вони були надто неточними, аби вважатись практичними у світі, який дедалі частіше вимагав уміння точно, до секунди, вимірювати час.

Дослідження природи

Інструменти спостереження та вимірювання доби Відродження довіряли досвідченому та уважному оку користувача. Поява оптичних пристроїв докорінно змінила методи наукового дослідження: окуляри Галілея стали результатом спостережень пізанського вченого між 1609 і 1610 р. та давали змогу бачити явища, які очі не виявляли. Астрономічна зорова труба, або телескоп, пропонувала перше розширення людського сприйняття і зробила надзвичайний внесок у науковий світ, знаменуючи одночасно кінець

«античного» типу інструментарію і початок виробництва низки нових апаратів, не лише оптичних, здатних загалом відтворювати природні явища і перевіряти теорії або формулювати гіпотези. Через кілька років було винайдено мікроскоп (названий Галілеєм *occhialino*), барометр (завдяки експерименту зі створення вакууму, проведеному Е. Торрічеллі в 1644 р.) і термометр (отриманий шляхом герметизації трубочки барометра). Результатом досліджень, проведених у наукових спільнотах, стало будівництво вакуумних насосів, електричних машин та механічних приладів, які, особливо з другої половини XVII ст., прокладають шлях сучасній науковій практиці й поширенню наук.

Нові
інструменти

Див. також: Космологія та астрономія, с. 434;

Викладання та передавання наукових знань:

університети, ботанічні сади та природничі колекції, с. 489;

Оптика, перспектива, теорія зору, с. 511;

Технології, подорожі, мореплавство, с. 520

Технології, подорожі, мореплавство

Мара Мін'яті

Проблема створення й використання морських приладів дуже давня: моря, особливо Середземне, вже давно борознили кораблі, що перевозили товари, спеції або війська. Обрані відправні точки — Сонце та Полярна зірка; використання компаса, а потім портолана покращило умови мореплавства. Завдяки великим мандрівкам-розвідкам між XV–XVI ст. і активності школи, заснованої Енріке Мореплавцем у Португалії, створювались нові інструменти, які відповідали змінам і потребам нової ситуації.

Морська астрономія та її інструменти

Морська

картографія

З найдавніших часів Середземномор'я перетинали кораблі, які подорожували з найрізноманітніших причин. У мореплавстві маршруту дотримувалися завдяки відправним точкам, якими були Сонце і Полярна зірка, а відстані обчислювались на основі швидкості корабля. Починаючи з XII ст., було запроваджено використання компаса, а згодом портолана, систематизованого довідника про зміни географічних і метеорологічних характеристик узбережжя та портів із зазначенням місця можливих попереджень та іншої корисної інформації для моряків. Здебільшого навігаційні системи залишались незмінними протягом багатьох століть, принаймні до XV–XVI ст., коли португальці, особливо з ініціативи сина короля Португалії Жуана I, Енріке Мореплавця (1394–1460), розробляли нові техніки мореплавства під час низки розвідувальних подорожей в Атлантиці й уздовж західного узбережжя Африки. У процесі великих португальських

морських кампаній XV ст., які істотно підтримував Енріке, окремі мореплавці, астрономи та картографи зробили фундаментальний внесок, розробивши такі прості техніки та інструменти, які був здатний застосовувати кожний моряк. Зокрема, морська картографія отримала потужний поштовх, зумовлений постійним оновленням карт, що фіксували поступово відкриті землі.

Між XV—XVI ст. мистецтво мореплавства отримало неймовірний імпульс, який швидко змінив інструменти та технології, що його характеризували. Збільшилась кількість подорожей, судна всіх типів ішли частково відомими маршрутами в пошуках диких і недосліджених земель. Ризики, з якими стикалися моряки, були величезними: часто недостатні водні ресурси й запаси, непередбачувані відстані, повністю невідомі конфігурації узбережжя. Мистецтво мореплавства й інструменти, які дедалі більше вдосконалювались, ставали вирішальними чинниками для успішної кампанії та виживання екіпажу. Підтвердженням цього були також численні тексти, що ілюстрували розвиток мореплавства: вони часто містили зображення та описи інструментів, якими користувались умілі керманічі кораблів, а також інструкції з їх використання в найскладніших ситуаціях, ілюстрації технік, яких варто було дотримуватись під час посадки або висадки й дуже часто пояснення щодо використання морських карт. Морська астрономія ставала все важливішою темою, оскільки уможлиблювала визначення місця розташування корабля у відкритому морі. Спосіб визначення спочатку ґрунтувався на звіренні висоти Полярної зірки в порту відправлення з висотою у важливих місцях, які зустрічались під час подорожі. Пізніше саме через неможливість знайти достовірні відправні точки під час великих подорожей цей метод розвивався шляхом заміни висоти на відстань або різницю широт.

Морська
астрономія
Від квадранта
до морської
астролябії

Коли в 1471 р. мореплавці дістались екватора, де Полярної зірки не видно тривалий час, виникла потреба в пошуку нових рішень. Проблему розв'язала комісія, створена португальським королем Жуаном II (1455—1495), яка в 1484 р. випустила довідник із таблицями сонячного схилення, аби моряки могли щодня опівдні вимірювати висоту за меридіаном, вираховуючи таким чином відповідну широту. Щоб виконати ці процедури, необхідний був інструмент, здатний точно виміряти висоту Сонця або зірки над горизонтом. Спочатку використовувався звичайний астрономічний квадрант, тобто градуйована чверть кола, виготовлений з дерева або латуні, з двома прицілами на одному боці та свинцевою ниткою, підвішеною на вершині, для прочитання 90-градусної шкали, розміченої на краю. Простий у використанні на землі, на містку корабля квадрант ставав складним і ненадійним через качання: тому багато вимірювань робились на землі для отримання надійних результатів, а це часто передбачало певний ризик, коли йшлося про висадку в невідомих країнах.

Приблизно наприкінці XV ст., імовірно, саме для вирішення проблеми неточності квадранта, з'явилась морська астролябія. Маючи спочатку елементарні форми, вона складалася з круглої дерев'яної або латунної пластини, підвішеної за допомогою кільця, яка підтримувалась вручну у вертикальному положенні. Стрілка цілі фокусувалася в центрі таким чином, аби приціли на обох кінцях могли обертатися вздовж градуйованої шкали, розміщеної на краю. Щоб зробити інструмент не схильним до переміщень через вітри, у другій половині XVI ст. було

розроблено остаточну форму морської астролябії: щось на зразок колеса з чотирма спицями, які утворювали порожні трикутники, і секції з півкола в нижній частині, заповненій і важкій, яка виконувала функцію баласту. Це був найпоширеніший і найвизначніший інструмент в історії навігаційного обладнання. Місце поруч із ним посідає диск, удосконалений у той самий період сером Робертом Дадлі — англійським морським інженером, який тривалий час жив у Флоренції, де й помер у 1649 р. — творцем численних приладів, зокрема для виявлення припливів, обчислення їх періодичності та визначення зміни рівня води, також виконання складних астрономічних вимірювань. Окрім морської астролябії і квадранта, найпоширенішими інструментами були компас, що давав змогу орієнтуватися, і «посох Якова», свого роду хрестоподібні вісі, за допомогою яких розраховували висоту небесних тіл.

Розрахунок швидкості

Ще однією проблемою морських подорожей, якою не можна було знехтувати, став розрахунок швидкості корабля. За часів Христофора Колумба (1451—1506) це була операція, здійснювана досвідченим оком мореплавця: приблизна швидкість визначалася завдяки практичним знанням впливу вітру, оцінці руху хвиль, течій, типу мореплавання (прибережне або у відкритому морі), формі корабля та вантажу, тобто через низку обставин, навіть непередбачуваних, які вдавалося враховувати на основі тривалого безпосереднього досвіду.

Лот

Лише трохи пізніше середини XVI ст. з'явився перший справжній інструмент, здатний виміряти швидкість корабля, так званий *loch* (лот), що складався з мотузки з вузлами та дошки у формі чверті кола, яка залишалась у вертикальному

положенні. З тією самою метою була сконструйована *роза мореплавця* (*rosa del navigante*), дерев'яний диск з численними отворами, що розходилися з однієї точки і в яких розміщувались шнури, оснащені кістковими шпильками, а також *роза вітрів*, що також давала змогу перевіряти напрямок. Для позначення позиції на картах під час перебування в морі використовувались морські циркулі: схожі на звичайні циркулі для малювання, ці інструменти мали особливість використання за допомогою однієї руки, тоді як друга була задіяна для власної підтримки. Ніжки циркуля відкривалися простим натиском пальців, підтягуючи з'єднувальне кільце. Розрахунок часу також виконувався на око: послуговувались пісочними годинниками, що склалися зі скляних протилежно розташованих ампул, в яких проходження піску з однієї до іншої позначало плин годин. Також застосовувались сонячні годинники з одним або кількома кільцями, які називались «армілярними», де крізь отвір, зроблений на поверхні кола, промінь сонця показував час, наведений на внутрішньому боці протилежної поверхні. Різноманітність форм сонячного годинника, який також міг бути циліндричним, у формі колони, хреста, книги тощо, забезпечувала різні можливості для його використання у потрібний момент, що робило його менш залежним від незручностей, пов'язаних із качанням корабля, забезпечуючи тим самим певну точність.

Сонячний годинник

Якщо початок розвідувальних подорожей сприяв створенню та налаштуванню складних інструментів для обчислень під час перебування в морі, то справжнім досягненням, яке докорінно змінило мистецтво мореплавання, стало вміння розраховувати довготу; ця проблема не давала спокою вченим та мореплавцям до XVIII ст., і її вирішення було основним у забезпеченні

точності розрахунків та визначенні положення небесних тіл, землі, що з'являлась, та самого корабля.

Проблема стала серйознішою, оскільки голка компаса у відкритому морі зазнавала впливу й змін, зумовлених магнітним схиленням, що змушувало постійно виправляти курс. Позиція розраховувалась приблизно, як і відстань від порту відправлення: ця приблизність часто ставала причиною корабельних аварій або безвихідних пошуків земель, до яких прагнули підійти, з жахливими наслідками для життя мореплавців. Спроби визначити довготу були різними і не надто надійними аж до відкриття, зробленого Галілео Галілеєм (1564—1642) на підставі спостереження за супутниками Юпітера та періодами й частотою їх появи.

Картографія

Завдяки методу, розробленому пізанським ученим, було перероблено географічні карти, перемальовано контури та відстані материків й уточнено розрахунки щодо супутників Юпітера. Однак ще потрібно було знайти лічильник часу, незалежний від атмосферних умов, які іноді не давали змоги спостерігати за супутниками. Проблему вирішив лише наприкінці XVIII ст., у Гринвічі, англієць Джон Гаррісон: його надзвичайний морський годинник дав змогу продовжувати вимірювати час у пункті відправлення, аби потім порівняти його з місцевим часом і таким чином визначити положення корабля.

Див також: Дослідження та відкриття, с. 52;

Спостереження та вимірювання: нові наукові прилади, с. 516